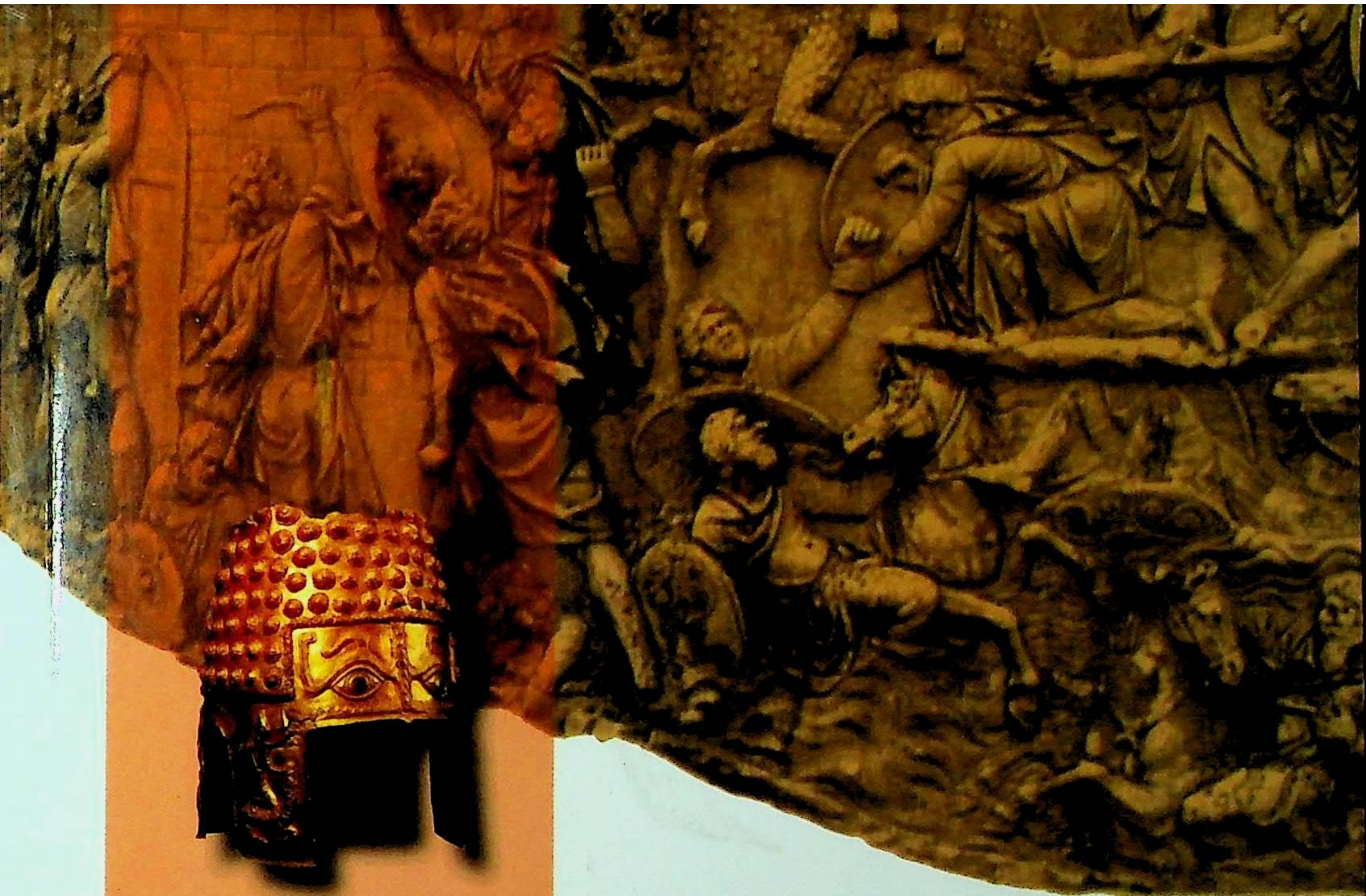

Mihai BĂRBULESCU
Dennis DELETANT
Keith HITCHINS
Şerban PAPACOSTEA
Pompiliu TEODOR

ISTORIA ROMÂNIEI

CORINT

Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant,
Keith Hitchins, Şerban Papacostea,
Pompiliu Teodor

ISTORIA ROMÂNIEI

Redactor:
Radu Badale

Coperta:
Walter Riess

Tehnoredactare computerizată:
Eugen Fomino, Mihaela Dumitru

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Istoria României / Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, ... – București: Corint, 2005
Bibliogr.
Index
ISBN: 973-653-837-0

I. Bărbulescu, Mihai
II. Deletant, Dennis
III. Hitchins, Keith

94(498)

ISBN: 973-653-837-0

Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant,
Keith Hitchins, Şerban Papacostea,
Pompiliu Teodor

ISTORIA ROMÂNIEI

Ediţie revăzută şi adăugită

CORINT

Bucureşti, 2006

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE

„Şi la acest fel de scrisoare gând slobod şi fără valuri trebueşte", afirma Miron Costin cu privire la scrierea istoriei în prefaţa la *Letopiseţul Ţării Moldovei*, explicând, în acelaşi timp, cititorilor dificultatea îndeletnicirii de istoric în starea în care se afla atunci ţara sa, bântuită de „cumplite vremi" şi de „zile de cumpănă mare pământului nostru şi noaă". „Vremile" nu au fost mai îngăduitoare cu istoricii români din ultima jumătate de secol decât cu ilustrul lor predecesor. Dimpotrivă! La permanenta ameninţare externă, cadrul determinant al istoriei româneşti, s-a adăugat controlul dinlăuntru al gândirii, al celei istorice cu precădere, de către o putere impusă din afară, negatoare a libertăţii, adică a condiţiei esenţiale a oricărui act de creaţie superior în domeniul culturii.

Destrămarea sistemului totalitar de guvernare, care a cuprins în vasta sa reţea de mijloace de control al minţii şi scrierea istoriei, a impus şi impune în continuare îndatorirea elementară de a regândi întregul trecut românesc în perspectiva teribilei experienţe istorice acumulate în decursul ultimelor decenii. Un vast material erudit, rezultat din cercetările întreprinse în acest îndelungat răstimp, trebuie integrat în actul de reinterpretare pe care în măsură însemnată îl condiţionează. Înfăptuirea acestui deziderat sau imperativ nu e o întreprindere uşoară. Câteva sinteze au apărut în ultimii ani, inspirate de intenţia de a oferi trecutului românesc un cadru de interpretare nou, liber de constrângeri ideologice, sau măcar un sumar de fapte esenţiale pentru publicul larg, doritor să raporteze experienţa actuală la dimensiunea timpului istoric îndelungat. Din acelaşi îndemn s-a născut şi lucrarea de faţă.

Cinci cercetători istorici au convenit să colaboreze la împlinirea acestei noi sinteze. Sintezele realizate de fiecare dintre ei, contopite într-o sinteză generală, sunt produsul unor laborioase cercetări speciale, realizate de-a lungul unor ani îndelungaţi de studiu. Cartea îşi propune să înfăţişeze trecutul poporului român şi al spaţiului istoric românesc, în toată complexitatea sa, în interacţiunea permanentă dintre români şi ceilalţi locuitori ai acestui spaţiu şi în contextul creat de realităţile internaţionale care au constituit cadrul geopolitic al istoriei româneşti. Spaţiul cel mai larg, raportat la segmentul cronologic tratat, a fost rezervat ultimelor două secole, din vremea constituirii naţiunii române până la sfârşitul totalitarismului. Doi istorici străini, unul american, celălalt englez, cunoscuţi pentru contribuţiile lor ştiinţifice, au acceptat să-şi asume redactarea capitolelor privitoare la acest interval. La competenţa lor profesională recunoscută se adaugă avantajul de a nu fi implicaţi în viziunile partizane dezvoltate inevitabil din realităţi care nu şi-au pierdut încă actualitatea.

O lucrare colectivă comportă avantaje şi neajunsuri. Avantajul principal decurge din cooperarea cercetătorilor unor domenii şi perioade diferite, care comportă cunoştinţe şi metode de cercetare specifice; neajunsul cel mai seamă e urmarea firească a inevitabilelor deosebiri de gândire şi stil de la un autor la altul. Concepţia

care a stat la baza volumului și formula de structurare a capitolelor s-au străduit să asigure o cât mai armonioasă articulare a părților componente ale lucrării.

Cartea e destinată unui public larg. Ea e despovărată de aparat critic, de note de subsol. Indicațiile bibliografice care însoțesc fiecare subdiviziune se limitează la lucrările esențiale.

Întregul material a fost revizuit cu competență și acribie de domnul Gheorghe Lazăr, cercetător științific la *Institutul de Istorie „N. Iorga"*; tot lui i se datorează indicii de persoane și localități care însoțesc volumul.

Ediția de față cuprinde un șir de întregiri din care cea mai substanțială este capitolul nou care privește literatura română modernă, text tradus de dl. Victor Rizescu.

A fost actualizată bibliografia prin adăugirea titlurilor unor însemnate lucrări recent apărute sau omise din ediția anterioară.

Șerban Papacostea,
București, octombrie 2003

I. DE LA ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI LA SINTEZA ROMÂNEASCĂ

Pământul românesc

Pământul românesc — străbătut de paralela de 45° — se încadrează la limitele estice și sudice ale Europei Centrale. Armonia și simetria sa (S. Mehedinți) sunt cu totul remarcabile. În centru se află Podișul Transilvaniei, cu înălțimea de vreo 500 m, înconjurat de Munții Carpați, precum o cetate e înconjurată de ziduri (N. Bălcescu). Carpații trec, pe alocuri, de 2 000 m. În exterior înălțimile scad treptat, printr-o zonă colinară, pierzându-se spre câmpia Dunării, spre șesurile Tisei și Nistrului. Acest teritoriu locuit în principal de români, cuprinzând enclave de alte neamuri (după cum „insule" de români se află și în afara sa), măsoară vreo 300 000 km^2, cam cât Italia sau ceva mai mult decât jumătatea Franței. Statul român actual are 237 500 km^2, dar România Mare din perioada interbelică, suprapunând mai fidel pământul românesc, însuma aproape 295 000 km^2.

Podișul Transilvaniei este o zonă colinară, fragmentată de ape, favorabilă agriculturii, pomiculturii și creșterii animalelor. În subsol se află mari rezerve de sare, o bogăție recunoscută, exploatată și chiar exportată începând cu timpurile preistorice. Teritoriul e lipsit, în general, de păduri. Există lacuri, multe artificiale. Partea sudică, între Mureș și Olt, oferă condiții bune viticulturii.

Un lanț de depresiuni marginale face trecerea spre munți. Aceste depresiuni, ca și Podișul Transilvaniei, au fost locuite din cele mai vechi timpuri. Depresiunea Alba Iulia–Turda a oferit în epoca romană condițiile pentru apariția a două mari orașe — Apulum și Potaissa. În unele depresiuni marginale (Odorhei, Homoroade, Sibiu) au fost colonizați, în secolele al XI-lea și al XII-lea, secuii și sașii.

Carpații sunt contemporani cu Alpii, dar mult mai puțin înalți (doar câteva vârfuri, din Carpații Meridionali, depășesc 2 500 m). Trecătorile prin munți au asigurat dintotdeauna legăturile dintre marile regiuni istorice. Puține sunt chiar pe la baza muntelui: pe valea Oltului se trece ușor din Transilvania în Oltenia și Muntenia, prima „șosea" pe aici fiind construită de romani. Alte trecători sunt pe la 1 000 m (Predeal) sau chiar mai înalte (Prislop, în Carpații Orientali, la peste 1 400 m). În general drumuri mai grele, cu pasuri înalte, erau între Moldova și Transilvania — Maramureș.

Dacă numărul de trecători, de vale sau de culme, s-a dovedit a fi suficient pentru circulația oamenilor din toate timpurile, forma curioasă a Carpaților nu poate fi trecută cu vederea, nici urmările sale geopolitice. Carpații nu mărginesc o regiune anume și nici nu despart bazinele unor fluvii (râurile izvorâte de pe orice latură a lor ajung, toate, în Dunăre). Provinciile românești situate în afara Carpaților sunt cu atât mai deschise și mai penetrabile dinspre zonele vecine (geografic și istoric) — pusta maghiară, stepa rusească — cu cât se depărtează de munți. Numai Transilvania istorică e înconjurată de munți (și, în măsura în care aceștia erau împăduriți, ea era cu adevărat „țara de dincolo de păduri"). Deci numai în Transilvania o mare depresiune geografică, cu adăpostul ei natural, e dublată de un adăpost ori bazin istoric

delimitat printr-un lanț muntos. La scara întregului teritoriu românesc, așezarea Carpaților nu face decât să-l taie; muntele care ar trebui să-i despartă pe români de alte neamuri, ca o graniță naturală (A.D. Xenopol, după teoria lui O. Barot), nu face decât să-i despartă pe români în mai multe provincii istorice. Deși Carpații au traversat regiuni locuite de același popor, cu o cultură unitară, diferențierile marcate de lanțul muntos fiind minime, totuși dispunerea munților n-a fost fără urmări însemnate în istoria politică și statală a românilor în Evul Mediu; chiar în Antichitate vedem un anumit rol al Carpaților în repartizarea teritoriilor diferitelor provincii dacice ale Imperiului roman.

Numeroasele depresiuni intra- și subcarpatice au un relief deluros și sunt adăpostite climatic. În același timp, ele constituie teritorii ușor de apărat, ceea ce explică importanța lor, mai cu seamă în Evul Mediu (Maramureș, Toplița, Ciuc, Câmpulung Moldovenesc, Dornele, Vrancea, Țara Bârsei, Țara Făgărașului, Loviștea, Hațeg, Beiuș etc.).

Spațiul locuit al Carpaților se extinde prin suprafețele plane, de eroziune, care permit așezări permanente și culturi agricole până pe la 1 200 m. Amintirea unor străvechi locuri pentru târguri anuale care adunau populația de pe ambele versante ale Carpaților se păstrează până astăzi. Unele târguri se țineau la înălțimi și mai mari. Întâlnirea anuală de la „Târgul de fete" de pe Muntele Găina (în Carpații Occidentali) se petrece la 1 700 m. Așezările în zone înalte sunt de veche tradiție: „Daci inhaerent montibus" spunea Florus („dacii sunt agățați de munți"), iar capitala lor, Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului) este la 1 000 m altitudine.

Munții Carpați mai înseamnă bogăția pădurilor (mai ales în Carpații Orientali), existența unor minerale de preț — aur, argint (mai ales în Carpații Occidentali) — și a pășunilor alpine care au permis un păstorit deosebit de intens. Exploatarea minereurilor datează din preistorie, dezvoltându-se cu o deosebită vigoare în epoca romană.

Dealurile subcarpatice înconjoară Carpații Orientali și Meridionali, prezentând înălțimi care nu depășesc, de regulă, 500–600 m. Resursele economice se constituie aici în păduri și zone cerealiere (în depresiuni), pomicultură, viticultură, creșterea animalelor; subsolul conține sare, petrol, cărbune. Toate acestea explică intensitatea locuirii, iar primele mari centre medievale (Suceava, Câmpulung, Curtea de Argeș) au apărut în aceeași zonă. De la sfârșitul secolului al XIX-lea, exploatarea petrolului a produs un mare salt demografic. Populația Câmpinei, de exemplu, crește în 12 ani cu 150%.

O densitate mare de așezări se observă și în Podișul Moldo-Basarabean, mai cu seamă la apus de Prut, ca și în Podișul Getic. Ca un podiș apare și Dobrogea, cu un relief mai accidentat în nord. Acest pământ delimitat clar de Dunăre și Marea Neagră este, din punct de vedere geopolitic, o anexă necesară regiunilor carpatice, în pofida aspectului său de culoar între stepele pontice și Balcani. Spre nord-est, Delta Dunării este cea mai joasă și mai tânără unitate de relief. Un ținut jos este Bugeacul, teritoriul din sudul Basarabiei, cu deficit de apă (excepție făcând lacurile Cahul, Ialpug și Catalpug). Dominația tătară a distrus aici pădurile, iar solul a rămas, până în secolul al XIX-lea, slab cultivat. Litoralul basarabean este neprielnic pentru porturi. De la limanul Nistrului, unde milesienii fondaseră colonia Tyras, n-au mai existat alte porturi până la litoralul dobrogean.

În sfârșit, câmpiile propriu-zise din extremitățile teritoriului care ne interesează sunt Câmpia Tisei în vest și Câmpia Română din sud. Agricultura cerealieră este aici baza economiei; se adaugă creșterea animalelor (în vest) și pescuitul (în sud).

Rețeaua hidrografică cuprinde aproape exclusiv ape care izvorăsc din Carpați (în afara Dunării) și care, cu puține excepții notabile (Nistru), se varsă în Dunăre. Debit mare au Siretul, Prutul, Mureșul, Oltul, Someșul, Jiul. Marile cursuri de apă au constituit dintotdeauna importante artere de circulație prin faptul că sunt navigabile (Dunărea, parțial și unele râuri, mai cu seamă Mureșul) și prin căile de uscat pe care le conturează văile lor. Râurile au unit mai mult decât au despărțit, chiar dacă temporar au avut rol de frontieră (Oltul subcarpatic și Mureșul inferior în epoca romană). Țara Moldovei descrisă de Dimitrie Cantemir se împărțea în Moldova de Sus și Moldova de Jos ca fâșii orizontale, mergând de la Carpații Orientali la Nistru; prin urmare, Prutul nu separa nimic. Fertilele văi ale râurilor sunt pline de așezări, unele din timpuri străvechi. Cu prilejul marilor inundații, ale Mureșului din 1970 s-a putut constata că nici o așezare preistorică din preajmă n-a fost inundată, ceea ce dovedește din partea oamenilor acelor vremuri o perfectă cunoaștere a terenului, prin îndelungată experiență.

Poziția în cadrul Europei este determinantă pentru caracterul temperat al climei, ilustrat de temperatură, vânturi și ploi, cu repercusiuni directe asupra regimului apelor, asupra răspândirii florei și faunei. Influențele Europei Centrale, sesizabile mai cu seamă în Transilvania (vânturile de vest și nord-vest, precipitațiile cuprinse între 550 și 1 400 mm, larga răspândire a fagului), se întrepătrund cu acelea dinspre Europa Răsăriteană, în Podișul Moldo-Basarabean, Dobrogea și Câmpia Română (ierni mai aspre și veri secetoase, precipitații sub 550 mm) și cu influențe mai slabe de climat mediteranean (în Banat, Oltenia și sudul Dobrogei). În felul acesta teritoriul românesc marchează limita nordică a viței de vie, cea estică pentru bradul alb și fag și locul de întâlnire al stepelor cu pădurile.

Temperaturile medii anuale sunt cuprinse între 11°C în Câmpia Dunării și –2°C la altitudini de peste 2 500 m; temperatura medie anuală pentru întreg teritoriul României este de 9°C. Tendințe de apropiere de extremele absolute înregistrate (–38°C și +44°C) se observă arareori. Moderație se constată și în regimul ploilor; totuși, anii secetoși — urmare a poziției între seceta Mediteranei și seceta Caspicei și Mării Negre — sunt mai frecvenți decât anii excesiv de ploioși.

Vegetația reflectă aspectele generale ale reliefului. Pajiștilor alpine le urmează, într-o succesiune coborâtoare, pădurile de conifere (molidul, bradul), apoi cele de fag (împreună cu mesteacănul și paltinul), pădurile de stejar (împreună cu ulmul, arțarul și teiul), pădurile de luncă (arinul, salcia și plopul). Urmează o centură periferică a silvostepelor și stepelor, în bună măsură antropogenă.

În ce măsură cunoașterea mediului natural actual poate fi utilă reconstituirii peisajului altor epoci istorice? Este limpede, astăzi, că în ultimele cinci milenii climatul din zona geografică pe care o cercetăm a fost cald, asemănător, în linii generale, celui actual. Au intervenit perioade de răcire, prin secolele VIII–X, apoi în secolele XIII–XVII. Este sigur că datele mai amănunțite în privința diferențelor climatice (regimul ploilor și temperatura) sesizabile la intervale relativ mici (150–250 ani) ar putea explica mai bine destule fenomene istorice petrecute mai ales în mileniul I î.Hr. și mileniul I d.Hr.

Transformările din cadrul geografic petrecute în epoca istorică, despre care avem mărturii sunt, uneori, naturale. Unele râuri și-au schimbat cursul: Buzăul se vărsa în vremea lui Ștefan cel Mare de-a dreptul în Dunăre (Călmățuiul pare să fie vechea albie a Buzăului), pe când acum se varsă în Siret. Lacul Roșu a apărut în 1837, prin prăbușirea unei porțiuni de munte în albiile unor pâraie.

Mai multe sunt însă transformările antropogene. Izvoare literare antice vorbesc despre abundența pădurilor în Dobrogea; prin urmare avem a face cu un proces antropic: despăduririle masive din vremea ocupației otomane au produs stepizarea Dobrogei. Păduri întinse au fost defrișate peste tot în Evul Mediu; din ele au rămas acum pâlcuri răzlețe de arbori, iar uneori doar numele: Codrul Vlăsiei se întindea între Ploiești și București; „Teleormanul" era o „pădure nebună", „Deliormanul" din Dobrogea sudică — la fel. Pe locul lor au apărut terenuri arabile, mai întâi pentru grâu și pentru mei, iar din secolul al XVII-lea și pentru porumb. Nou introdusa cereală a făcut curând mare concurență grâului, suprafețele cultivate cu porumb crescând continuu; în anii '30 ai secolului al XX-lea, România era al cincilea producător de porumb din lume. Lanuri de grâu și porumb au apărut în secolul al XIX-lea și în stepele de odinioară: în Bugeac și în Bărăgan (locuit până atunci aproape numai de păstori). Prin vânătoare masivă și modificările antropice ale vegetației au dispărut specii de animale: bourul, zimbrul, brebul, calul sălbatic și colunul (măgarul sălbatic). Și asemenea intervenții în peisajul pământului românesc au continuat în secolul XX: în 1970 apele lacului de acumulare de la hidrocentrala de pe Dunăre au înghițit insula Ada-Kaleh. A dispărut o oază de vegetație mediteraneană și parfumul unor vremuri de altădată.

*

*   *

Pământul românesc e legat prin marea arteră a Dunării de Europa Centrală; prin Marea Neagră își întoarce o față spre Orient. Așa cum climatologic influențele Europei Centrale interferează aici cu cele dinspre stepele rusești și dinspre Mediterană, tot astfel civilizația acestui pământ a fost deschisă deopotrivă Europei și Asiei. Filtrarea celor două mari tipuri de cultură și moduri de viață, ca și amestecul lor în subtile proporții, conferă o notă aparte istoriei și viitorului.

Preistoria

Începuturile istoriei sunt tenebroase ca înseși peșterile care i-au oferit omului primul adăpost. O perioadă pe cât de îndelungată — sute de mii de ani — pe atât de dificil de reconstituit revine cercetării *preistoriei*, care urmărește omul încă de la apariția sa pe pământ. Pentru cea mai adâncă preistorie documentația arheologică interferează necesar cu studiul ultimelor nașteri geologice, cu climatologia, paleontologia și paleobotanica. Primele unelte cioplite în piatră se amestecă printre oasele animalelor din pleistocen ca pentru a dovedi drumul anevoios urmat de o ființă, oarecare până atunci, ce a reușit să se desprindă de

animale și plante, pentru a deveni om. Această sforțare uriașă și unică s-a făcut prin gândire, comunicare și sociabilitate, prin conștiință economică, etică și estetică, prin credință.

Viața comunităților preistorice, dură în esența ei, — prin lupta pentru supraviețuire, dusă cu mijloace modeste într-un mediu adesea ostil, — pare încremenită în epoci nesfârșite. Totuși, până la mijlocul mileniului I î.Hr. s-au scurs pe teritoriul României nenumărate civilizații, căci comunitățile preistorice de aici nu sunt inerte. Mai mult, ele nu sunt nici rupte de regiunile învecinate — mai apropiate ori mai îndepărtate — suferind astfel binefaceri și neajunsuri deopotrivă. Din toate punctele cardinale, dar mai cu seamă din răsăritul stepelor nord-pontice și din sudul fertil al Peninsulei Balcanice, al Egeei și Anatoliei, se difuzează în valuri succesive noutăți și progrese în viața materială și spirituală, uneori prin împrumuturi pe nesimțite, alteori prin schimbări relativ bruște. Perioade de stabilitate, cu acumulări lente, au fost — din aceleași motive — bulversate de migrații și năvăliri: la începuturile neoliticului, la începuturile și la sfârșitul Epocii bronzului, pe parcursul primei vârste a fierului.

Culturi arheologice zonale au apărut și s-au dezvoltat, uneori cu strălucire, pentru a se transforma apoi în altele, ori s-au stins spre a face loc altora. Această mișcare continuă, care se accelerează pe măsură ce înaintăm în timp, nu s-a petrecut fără a lăsa câteva urme notabile, situate pe culmile civilizației preistorice europene.

Sfârșitul preistoriei pe teritoriul României în prima vârstă a Epocii fierului coincide cu apariția daco-geților, entitate etno-culturală de acum bine definită prin suficiente delimitări de lumea sud-tracică sau de alte populații.

Comunitățile paleolitice. Revoluția neolitică. Cea mai lungă și mai obscură perioadă a preistoriei este reprezentată pe teritoriul României, ca pretutindeni în lume, de paleolitic.

Pe valea Dârjovului, un afluent al Oltului, nu departe de Slatina (jud. Olt), dar și în văile râurilor Cotmeana, Vedea, Dâmbovnic, pe Oltul transilvan în depresiunea Sibiului, s-au descoperit silexuri cioplite, aparținând uneia din primele culturi arheologice ale paleoliticului inferior — „cultura de prund". Pentru cele mai vechi unelte de aici s-a propus vârsta de 600 000 ani.

Spre deosebire de paleoliticul inferior, surprins mai ales în regiunile sud-carpatice, paleoliticul mijlociu, reprezentat de diferite grupe musteriene, e răspândit în toate zonele României. Cele mai cunoscute stațiuni ale comunităților de vânători musterieni sunt în peșterile din Carpații Meridionali, la Baia de Fier (jud. Gorj), Cioclovina, Nandru și Ohaba-Ponor (toate în jud. Hunedoara), Băile Herculane (jud. Caraș-Severin), formând grupul musterian „cuarțitic". În Basarabia musterianul se întâlnește în peșterile din bazinul Prutului mijlociu (raionul Edineț), iar în Moldova musterianul e reprezentat mai ales la Mitoc și la Ripiceni-Izvor (ambele în jud. Botoșani). Așezarea de la Ripiceni-Izvor are o depunere de 12 m grosime; musterianul superior de aici — una din cele mai importante și mai bogate stațiuni din această parte a Europei — datează, conform analizelor cu C 14, de prin 45 000–40 000 î.Hr.

Pe parcursul paleoliticului superior „regionalizarea" culturilor se accentuează. Aurignacianul mijlociu e întâlnit în multe zone ale României, fiind bine reprezentat la Cremenea — Sita Buzăului (jud. Buzău), în mai multe stațiuni din Oaș și Maramureș, Moldova (Mitoc, Ceahlău — jud. Neamț), Muntenia (numai în așezarea de la Malu Roșu–Giurgiu s-au

găsit peste 40 000 de piese litice din aurignacianul târziu). La sfârșitul paleoliticului, cultura gravettiană apare în Moldova și Basarabia. Descoperirile aparținând gravettianului de la Mitoc sunt o adevărată punte de legătură între zonele centrale și estice ale Europei. Ultima etapă gravettiană se difuzează larg în Transilvania, Oaș, Maramureș și Banat.

Epipaleoliticul (mezoliticul) înregistrează evoluția a două mari grupe culturale: pe de o parte culturile locale ale paleoliticului superior, supraviețuitoare ultimei glaciațiuni (mai ales în Moldova, Muntenia și Banat); pe de altă parte culturile alogene (azilian, swiderian, tardenosian) în Carpații Orientali, Banat, Porțile de Fier. Mai cunoscute sunt descoperirile de la Lapoș (jud. Prahova), unde atelierele de prelucrare a silexului se întind pe două hectare, apoi cele din masivul Ceahlău, de la Băile Herculane, din grotele și adăposturile de sub stânci din defileul Porților de Fier. Cele mai recente datări cu C 14 au dat epipaleoliticului de la Schela Cladovei (jud. Mehedinți) vârsta de 8 570 (±105)–7 700 (±105). Utilajul predominant al epipaleoliticului e reprezentat de microlite (vârfuri de săgeată pentru arc, mici răzuitoare etc.).

Economia paleoliticului și mezoliticului se baza pe vânătoare (bovine mari, cerbi giganți, mamuți, cai), pescuit și cules (flora spontană). În epipaleolitic se pare că a fost domesticit câinele, iar adaptarea gramineelor aduce cu sine recoltarea, ca formă tranzitorie de la culesul întâmplător spre cultivarea plantelor. Cele mai vechi obiecte de podoabă — coliere din dinți de animal — apar în paleoliticul superior, iar primii idoli feminini din os ori piatră aparțin epipaleoliticului. O descoperire singulară pentru această parte a Europei o constituie urmele de pictură rupestră (un cal și o felină?) în grota de la Cuciulat (jud. Sălaj) situată pe malul drept al Someșului.

Datele antropologice sunt destul de puțin concludente. Pentru musterian, descoperirile de la Ohaba-Ponor indică prezența lui *Homo sapiens neandertalensis*, iar pentru paleoliticul superior descoperirile osteologice de la Cioclovina aparțin lui *homo sapiens fossilis*. Epipaleoliticul este creația omului de tip „Cro-Magnon oriental" (mai multe schelete în așezările din defileul Dunării). La populația de la Porțile de Fier se apreciază că speranța de viață la naștere era de 28 ani, cifră destul de ridicată, care reflectă un proces demografic ascendent și prefigurează modificările economice și sociale ale neoliticului.

Este greu de stabilit măsura în care neoliticul pe teritoriul României își începe dezvoltarea pe un fond mezolitic local. Avansarea dinspre sudul Peninsulei Balcanice și pătrunderea treptată spre nord și nord-est a unui neolitic constituit pare să fi anulat tendințele de neolitizare a mezoliticului. Mai mult, contactele dintre reprezentanții celor două culturi par să fi fost uneori violente, după cum indică masacrele surprinse în defileul Dunării care au provocat dispariția subită — acolo — a populațiilor mezolitice. Venirea unor populații neolitice din sud a întrerupt și tendința, constatată la unele comunități epipaleolitice, de *producere a hranei*, un atribut al neoliticului aceramic. Pe teritoriul României prezența altor trăsături ale neoliticului aceramic este greu de surprins; un nivel neolitic aceramic, databil în mileniul VII î.Hr., este confirmat pe Nistru, la Soroca.

Mileniului VI și primei părți a mileniului V le corespunde neoliticul timpuriu (neoliticul vechi); neoliticul mijlociu (dezvoltat) ocupă restul mileniului V și începutul mileniului următor; neoliticului târziu (eneolitic, chalcolitic) îi corespunde cea mai mare parte a mileniului IV și începutul mileniului III î.Hr.

De-a lungul unei evoluții de peste trei milenii populațiile neolitice și eneolitice de pe teritoriul României au făcut progrese remarcabile, cucerind toate atributele „revoluției neolitice" (G.V. Childe) în domeniul culturii materiale și spirituale: producerea hranei, noutăți majore în meșteșuguri (olăritul, șlefuirea pietrei, prelucrarea textilelor, începuturile metalurgiei aurului și cuprului), conturarea mai limpede a unor norme de organizare a societății, o viață spirituală bogată, deplin constituită.

Neoliticul timpuriu e reprezentat mai întâi de cel mai vechi orizont cultural nord-danubian — Gura Baciului-Cârcea (Gura Baciului lângă Cluj-Napoca, Cârcea în jud. Dolj). Populația care a vehiculat această cultură e de origine meridională (thessaliană ori macedoneană). Predomină încă microlitele de obsidian, uneltele de piatră șlefuită fiind puține. Ceramica e monocromă ori pictată cu alb pe fond roșu, asemănătoare cu cea de tip Protosesklo din Thessalia. Nivelurile superioare de la Gura Baciului ori Cârcea aparțin deja culturii Starčevo-Criș, o veche cultură neolitică, larg răspândită pe teritoriul României (absentă doar în Dobrogea și în sud-estul Munteniei).

O dată cu finalul culturii Starčevo-Criș, marea unitate culturală și teritorială se dezmembrează. Alte populații, venite din sudul Peninsulei Balcanice ori din Anatolia, creează cultura Vinča-Turdaș. Aceasta e răspândită în zonele centrale și sudice ale Transilvaniei, în Banat și Oltenia vestică. În așezări apar rare obiecte de cupru; în schimb, sunt numeroase figurinele antropomorfe. Într-o groapă de cult de la Tărtăria (jud. Alba) s-au găsit idoli cicladici din alabastru, dar și trei tablete de lut acoperite cu semne incizate (scriere?), cu analogii în Mesopotamia.

Neoliticului mijlociu îi aparțin, de asemenea, culturile Dudești (în sudul României), cultura ceramicii liniare „cu note muzicale" (Moldova, estul și centrul Transilvaniei și la sud de Carpați), cultura Tisa (în vestul și nord-vestul României), cultura Hamangia (în Dobrogea). Acesteia din urmă îi sunt specifice statuetele antropomorfe din lut ars, unele adevărate celebrități de nivel european. În bazinul Someșului și în Câmpia Transilvaniei s-a format în neoliticul mijlociu complexul cultural cu ceramică pictată Cheile Turzii–Lumea Nouă, căruia i se adaugă grupul cultural Iclod pentru neoliticul târziu. La Iclod (jud. Cluj) s-a descoperit o așezare fortificată cu șanț, valuri de pământ și palisade și o necropolă neolitică de înhumație, cu bogat inventar funerar.

Din cultura Dudești s-a dezvoltat (în Oltenia și vestul Munteniei) cultura Vădastra, iar sub influența culturii ceramicii liniare s-a născut (în Muntenia) cultura Boian. Aceasta a pătruns și în Transilvania, sudul Moldovei și în Basarabia. Trecerea de la cultura Boian la cultura Gumelnița s-a făcut aproape pe nesimțite, astfel încât unii cercetători preferă să vorbească de complexul cultural Boian-Gumelnița, specific zonei estice a Dunării de Jos; prin componenta „gumelnițiană" se intră în perioada eneolitică. Cultura Precucuteni aparține neoliticului mijlociu, dar, și în acest caz, complexul cultural Precucuteni-Cucuteni reprezintă o continuitate perfectă până la sfârșitul eneoliticului. Cultura Precucuteni s-a născut în Moldova, prin contactul triburilor Boian cu cele purtătoare de ceramică liniară „cu note muzicale".

Eneoliticul este caracterizat printr-o evoluție mai dinamică, prin progresele metalurgiei cuprului și prin splendoarea ceramicii pictate.

Culturii Gumelnița îi sunt specifice așezările de tip *tell* și ceramica neagră cu decor incizat ori în relief. Cultura Ariușd-Cucuteni (numită după cele două așezări eponime din jud. Covasna, respectiv Iași) este una din cele mai strălucite culturi eneolitice din Europa, cu răspândire în Moldova, Muntenia nord-estică, Transilvania sud-estică, Basarabia (și Ucraina, la vest de Nistru, unde se numește cultura Tripolie). Cu totul remarcabile sunt vasele pictate bi- sau tricrom și plastica de lut antropomorfă și zoomorfă. În centrul și sudul Transilvaniei s-a dezvoltat cultura Petrești, de asemenea remarcabilă prin calitatea ceramicii pictate. În Oltenia, urmând culturilor Vinča-Turdaș și Vădastra (poate și culturii Gumelnița) a apărut cultura Sălcuța. Unor zone din aria intracarpatică le sunt specifice pentru finalul neoliticului culturile Tiszapolgár și Bodrogkeresztúr (cu așezări eponime în Ungaria). Frecventa întrebuințare a cuprului pentru podoabe, dar și pentru confecționarea de topoare masive, și apariția idolilor din aur „en violon" sunt repere semnificative pentru aceste culturi și pentru eneolitic în general. Finalul eneoliticului în regiunea Dunării de Jos e reprezentat de cultura Cernavodă I.

Cele două mari arii din care au pornit periodic migrații de populații, ori doar impulsuri culturale neolitice, spre teritoriul României sunt Sudul (inclusiv Asia Anterioară) și Vestul (regiunile central-europene, de unde vin comunități cu ceramică liniară).

Un asemenea impuls vine din sud-estul Mediteranei și Anatolia, dând naștere metalurgiei locale a cuprului și aurului. Problemele tehnice ale reducerii minereului și ale turnării nu erau mai dificile decât cele ale arderii ceramicii în cuptoare perfecționate, ce realizau temperaturi de 1 000° C. Evident, atât metalurgia, cât și confecționarea vaselor neolitice, pictarea și arderea lor sunt ocupații specializate, care reveneau bărbaților. Îndemânare cerea și prelucrarea silexului, a pietrei, osului și cornului. În aria culturii Sălcuța existau ateliere specializate în vârfuri de săgeți din silex.

Cultura primitivă a plantelor cerealiere și creșterea animalelor domestice constituie resursele principale de hrană, pe lângă vânătoare și pescuit. În eneolitic se accentuează creșterea ovinelor și a caprinelor și se domesticește calul, dar tracțiunea animală a apărut probabil numai în Epoca bronzului.

Progresul în privința habitatului este spectacular: de la peșteră la așezări cu semibordeie și chiar cu zeci de locuințe de suprafață, adevărate sate. La Parța (jud. Timiș) casele erau rectangulare, din bârne și lipitură de lut, unele mari de 80 m^2; în centrul așezării era o „piață" cu un sanctuar. În aria culturii Cucuteni locuințele au podea din trunchiuri de lemn lutuite. În *tell*-ul de la Hăbășești (jud. Iași) erau peste 40 de case de lemn, a căror amplasare exclude întâmplarea. Două locuințe mari centrale, cu un spațiu liber alături (loc de adunare a comunității?) îndeplineau un rol social în cadrul gintei respective. La sfârșitul neoliticului mijlociu, fortificarea așezărilor devine o practică frecventă.

Comunitățile neolitice sunt constituite în clanuri matriliniare. Apărute, probabil, deja de la sfârșitul paleoliticului, ca formă de organizare superioară cetei primitive, aceste clanuri oferă cadrul de structurare a conștiinței de sine a indivizilor, ceea ce presupune ideea descendenței (matriliniare), cea de rudenie, observarea unor interdicții și tabuuri, existența unor totemuri proprii grupului respectiv. Se consideră că patriliniaritatea (ca unul din elementele esențiale ale patriarhatului) va apărea în eneolitic, dar o coexistență a celor două tipuri de stabilire a

descendenței este foarte posibilă chiar într-o etapă anterioară. Că, în general, neoliticul suprapune epoca de vârf a matriarhatului pare a fi indicat de cultul aproape exclusiv al unei divinității feminine.

Toate populațiile creatoare ale neo- și eneoliticului pe teritoriul României au practicat înhumația (cu începuturile în paleoliticul superior, ori chiar în cel mijlociu), prin depunerea cadavrului fie în poziție ghemuită, fie întinsă. Există necropole cu peste 400 de morminte. Descoperirea sub locuințe a unor morminte de copii, ori a unor cranii izolate, pictate sau nu cu ocru roșu, ilustrează ritualuri diversificate de înmormântare, constituite pe tradiții paleolitice occidentale ori sub influențe din Orientul Apropiat.

Spiritualitatea neolitică îmbină organic domeniul artei cu acela al credințelor magico–religioase.

Tuturor culturilor neolitice (dar mai cu seamă culturilor Vinča-Turdaș, Hamangia, Precucuteni, Cucuteni și Gumelnița) le sunt proprii numeroasele statuete și vase antropomorfe și zoomorfe. Majoritatea reprezintă femei, uneori însărcinate, adesea cu steatopigie, elemente ce dovedesc apartenența acestor piese la cultul fertilității și fecundității. Tipurile sunt — în trăsăturile lor generale — aceleași ca în Asia Mică, imagini ale Marii Zeițe–Mame. Cele mai multe sunt din lut ars, mai rar sunt sculptate în os, piatră, marmură sau din aur. Printre statuetele zoomorfe, frecvența cornutelor simbolizează cultul forței virile, subsidiar celui al fecundității; în aceeași ordine de idei, statuetele masculine reprezintă acolitul masculin al Marii Mame. Uneori Marea Zeiță și acolitul masculin apar împreună, în statuetele bicefale ale culturii Vinča-Turdaș. Sceptrele de piatră eneolitice în formă de cap de cal sunt de pus pe seama penetrației triburilor din stepele nord-pontice.

Multe statuete ori vase antropomorfe sunt veritabile opere de artă, așezate definitiv printre creațiile cele mai reprezentative ale preistoriei europene: „Gânditorul" și perechea sa feminină — două statuete descoperite în cimitirul de la Cernavodă (jud. Constanța) — aparținând culturii Hamangia, ori vasul antropomorf de cult descoperit la Vidra (jud. Giurgiu), aparținând culturii Gumelnița, cunoscut sub numele de „Zeița de la Vidra". Constatarea e valabilă și pentru o parte a ceramicii uzuale, rafinat decorată cu incizii și încrustații cu substanță albă (cultura Vădastra), ori pentru vasele cucuteniene pictate bicrom și tricrom, cu a lor armonie a culorilor și echilibru în dezvoltarea motivelor întru totul remarcabile.

În mai multe așezări s-au descoperit adevărate sanctuare, aparținând „satului" respectiv, ori poate unei comunități mai largi care utiliza în comun un „centru" de cult. La Căscioarele (jud. Ilfov) sanctuarul era patrulater, cu pereții acoperiți cu motive spiralice și geometrice pictate bicrom. În interior, două coloane de lut pictate străjuiau o înmormântare rituală. La Parța s-au descoperit două sanctuare, cu un monumental altar de lut ars și o dublă statuie — Zeița Mamă și acolitul masculin; jertfele aduse constau din cereale și animale mari. În afara sanctuarelor s-au găsit și gropi rituale în care se depuneau vase și resturi de cadavre incomplete, sugerând eventualitatea unor sacrificii umane. Interesante sunt altarele portative din lut ars, care pot fi măsuțe — ca la Pianul de Jos (jud. Alba), ori „machete de sanctuare", reprezentând construcții cu coloane și figuri de divinități — ca la Căscioarele sau la Trușești (jud. Botoșani).

Sorgintea — directă ori indirectă — a primelor culturi neolitice și chiar a unor culturi ale neoliticului mijlociu în zona est-mediteraneană și a Asiei Mici implică originea meridională a populațiilor respective, deci caracterul lor pre-indoeuropean. De altfel, studiile antropologice indică existența, de la începuturile neoliticului, a unui puternic fond mediteranoid, derivat din evoluția și gracilizarea populațiilor cro-magnoide ale paleoliticului superior.

Cum s-a sfârșit civilizația neolitică rămâne o întrebare la care nu se poate răspunde prea ușor. Penetrația unor elemente răsăritene, triburi nomade ori seminomade, dinspre stepele nord-pontice, a produs tulburări printre populațiile agricole sedentare, antrenând alte migrații și, drept consecință, amestecul de populații între comunitățile străvechi și noii veniți. Oricum, imaginea unei invazii–șoc a neamurilor indoeuropene și a unui sfârșit brusc al culturilor neolitice este, în lumina ultimelor cercetări și interpretări, mai puțin evidentă. Fenomenul a fost complex, oglindind modificări climatice și demografice, mărirea ponderii creșterii vitelor în detrimentul agriculturii, creșterea mobilității triburilor.

Epoca bronzului. Indoeuropenizarea. Tracii. Spre mijlocul mileniului al III-lea î.Hr., după o eventuală „tranziție" — greu de definit cultural și de încadrat cronologic — se pot plasa începuturile Epocii bronzului. De acum înainte dezvoltarea societății în spațiul carpato–dunărean poate fi corelată mai bine cu evoluția civilizației din aria egeică și cu evenimentele etno–istorice de maximă însemnătate (procesul de „indoeuropenizare" și apariția tracilor).

Dintre toate culturile născute în prima jumătate a mileniului al III-lea, cea mai vastă arie de difuzare aparține culturii Coțofeni. Cronologic, începuturile culturii Coțofeni sunt sincrone cu cultura Baden din vestul României. În ambele culturi apar morminte de incinerație, iar într-o etapă recentă a culturii Coțofeni devin numeroși tumulii. Aceste „monumente funerare" ale noii epoci devin simbolul familiei patriarhale — al acelora înmormântați în aceeași movilă.

Culturile Horodiștea (între Carpați și Prut), Folteşti–Cernavodă II, Cernavodă III (în Dobrogea și în Muntenia), cultura „amforelor sferice" (în jumătatea nordică a Moldovei), culturile Kostolac și Vučedol (în vestul și sud-vestul României) se înscriu în aceeași fază de tranziție sau chiar de început a Epocii bronzului (Vučedol). În general, acestor culturi le este caracteristică înhumația, în necropole tumulare sau plane.

După 2500 î.Hr. apar semnele culturilor care vor reprezenta epoca propriu-zisă a bronzului, într-o evoluție de aproape un mileniu și jumătate.

În a doua jumătate a mileniului al III-lea se formează cultura Schneckenberg în zona sud-estică a Transilvaniei. Grupul cultural Jigodin, grupul tumular vest-transilvănean, recent definitul grup Copăceni și grupul cultural Șoimuș completează complexul cultural al bronzului timpuriu intracarpatic. Mormintele de incinerație devin mai numeroase, iar topoarele de tip Baniabic și pandantivele spiralice în formă de ochelari sunt reprezentative pentru metalurgia cuprului.

În Basarabia, în a doua jumătate a mileniului al III-lea se constată o variantă („nistreană") a culturii înmormântărilor cu ocru. Ea este rezultatul amestecului de populații migratoare de stepă cu rămășițele populațiilor purtătoare ale culturii Cucuteni–Tripolie. La începutul

mileniului al II-lea pătrunde în interfluviul Nistru–Prut așa-numita cultură a „catacombelor" (înhumație în poziție chircită în „catacombă", de fapt o nișă laterală față de un puț circular).

În schimb, Oltenia și jumătatea vestică a Munteniei sunt dominate de cultura Glina, cu peste 130 de așezări descoperite până în prezent.

În perioada timpurie a Epocii bronzului se formează și cultura Monteoru (așezarea eponimă este Sărata-Monteoru, jud. Buzău), răspândită în regiunile subcarpatice de sud și de est, ca și în Moldova centrală. Stadiul de maturitate și de maximă răspândire este atins în perioada mijlocie a Epocii bronzului, iar în perioada finală a acestei epoci cultura Monteoru participă la formarea sintezei reprezentate de cultura Noua. Pe dealul „Cetățuia" de la Monteoru s-a descoperit o interesantă instalație de cult (vase rituale cu ofrande, ramură de cerb, copite de cal etc.). Ritul dominant de înmormântare a fost înhumația cu schelete chircite sub ringuri de pietre.

O evoluție îndelungată a cunoscut și cultura Mureș (sau Periam–Pecica), răspândită pe cursul inferior al Mureșului, până la confluența cu Tisa. Stațiunile principale de la Periam (jud. Timiș) și Pecica (jud. Arad) au multe nivele de locuire, cu o grosime remarcabilă a depunerii (patru metri la Pecica).

Culturile „clasice" ale Epocii bronzului în Transilvania sunt Otomani și Wietenberg.

Prima este răspândită în nord-vestul României (așezarea eponimă Otomani, jud. Bihor), cu prelungiri pe Someș și Mureșul mijlociu. Așezările sunt de tip *tell*; altele, în zone mlăștinoase, de tip „insulă". Ceramica este remarcabilă, mai ales vasele decorate cu caneluri, arcuri largi reliefate și motive spiralice.

Cultura Wietenberg (așezarea eponimă la „Dealul Turcului" — fost Wietenberg, lângă Sighișoara) are aria de răspândire mult mai largă, ocupând, practic, toată Transilvania. Sunt cunoscute peste 500 de puncte cu descoperiri aparținând acestei culturi (din toate fazele). Câteva așezări erau fortificate cu val și șanț, mai rar cu zid din pietre. Ceramica are forme variate și bogat ornamentate, caracteristice fiind motivele spiralice și meandrice.

Epoca bronzului mijlociu e dominată în Basarabia de purtătorii culturii „ceramice cu brâie în relief". Venind de dincolo de Nipru, aceștia au asimilat populațiile culturii „mormintelor cu ocru".

În Banat, perioada mijlocie a Epocii bronzului e reprezentată de cultura Vatina. În Oltenia și Muntenia, tipice pentru aceeași perioadă (cca 1700–1200 î.Hr.) și „moștenitoare" ale arealului culturii Glina sunt culturile Verbicioara, respectiv Tei. Fazele târzii ale acestor culturi sunt marcate de mișcările continentale preliminare marilor migrații egeice; triburile culturii Verbicioara au fost nevoite să suporte penetrația triburilor culturii Gârla Mare. Aceasta din urmă este o cultură specifică luncii Dunării, ușor recognoscibilă prin ceramica bogat ornamentată și în special prin binecunoscutele statuete feminine. Inventarele funerare ale mormintelor plane de incinerație sunt adesea deosebit de bogate.

Unele culturi specifice etapei finale a Epocii bronzului se manifestă pe arii limitate: Cruceni în vestul Banatului, Suciu de Sus în nord-vestul extrem al României.

În schimb, cultura Noua (după numele unei suburbii a Brașovului) are o mare extindere în Transilvania, Moldova, jumătatea nordică a Basarabiei și nord-estul Munteniei. Acestei culturi îi sunt specifice așezările cu locuințe mari, cu vetre și cuptoare. În cimitire predomină înhumația în gropi simple. Se consideră că fermentul culturii Noua a fost de origine orientală — pătrunderea

unor populații nord-pontice, care fuzionează în Moldova cu elementele locale ale sfârșitului bronzului mijlociu. Se produce astfel restructurarea ariilor culturale: în locul fărâmițării teritoriale din bronzul mijlociu apare un mare complex cultural, Sabatinovka–Noua–Coșlogeni. Ariei sale îi aparține și jumătatea sudică a Basarabiei (unde sunt așezări și tumuli aparținând culturii Sabatinovka), sud-estul Munteniei și Dobrogea (cultura Coșlogeni). Treptat, ariile sudică și vestică ale culturii Noua vor fi supuse procesului de hallstattizare.

La mijlocul veacului al XII-lea se consideră că Epoca bronzului pe teritoriul României se încheie, ceea ce corespunde, cronologic, cu sfârșitul civilizației miceniene în urma migrației dorice.

În pofida unor transformări profunde, produse uneori prin migrații și cuceriri, Epoca bronzului a însemnat o perioadă de stabilitate și de echilibru economic între agricultură și creșterea animalelor.

Comunitățile Epocii bronzului de pe teritoriul României au suferit influențe dinspre stepele nord-pontice și dinspre Europa Centrală; consecințe încă mai importante în dezvoltarea materială și spirituală au avut relațiile cu spațiul egeo-anatolian. Din această lume sudică vin obiecte care vor fi imitate de meșteșugarii locali: săbiile lungi de bronz, de tip micenian, sunt importuri meridionale sau piese confecționate chiar în zona intracarpatică. Decorul spiralo–meandric atât de frecvent pe vasele de lut, pe obiecte diverse din metal și din os, are aceeași sorginte sudică.

Se consideră că în a doua jumătate a mileniului III se produc mutații însemnate în domeniul metalurgiei. Mai întâi se constată o reducere a producției, cauzată poate de epuizarea unor surse de minerale, mișcări de populații etc. Totuși, acum apar primele obiecte de bronz.

În mileniul al II-lea metalurgia bronzului progresează continuu. Transilvania, bogată în minerale, devine în cursul bronzului mijlociu și târziu unul din marile centre europene ale metalurgiei bronzului. Puține piese de bronz sau de aur au fost descoperite izolat, în așezări ori în necropole. Marea majoritate constituie depozite; în consecință, atribuirea acestora diferitelor culturi ale epocii se face în funcție de locul de descoperire.

Spre sfârșitul Epocii bronzului și la începutul mileniului I se constată o creștere spectaculoasă a depozitelor. Patru cincimi din totalul pieselor depozitelor de bronzuri datează din secolele XI–X. Depunerea obiectelor în pământ poate fi explicată ca ascundere în momente de nesiguranță dar, după cum par să creadă tot mai mulți cercetători, poate să aibă caracter de cult. Ar fi vorba, deci, de ofrande, mai ales în cazurile depunerii în crăpăturile unor stânci, lângă izvoare sau chiar în albia râurilor. Depozitele uriașe, databile în veacul al XII-lea î.Hr., cuprinzând sute sau mii de obiecte de bronz (unelte, arme, podoabe, piese de harnașament) și „turte" de bronz brut sunt considerate „depozite de turnătorie" sau, eventual, depozite de templu. Cele mai cunoscute din această categorie se află pe Mureșul mijlociu, într-o zonă bogată în sare: Uioara de Sus, Aiud, Șpălnaca (toate trei în jud. Alba). Exportul sării spre centrul Europei aducea în schimb materia primă care lipsea în Transilvania: cositorul, necesar obținerii aliajului de bronz. Depozitul de la Uioara de Sus, cu 5 812 piese, cântărind 1 100 kg, este al doilea ca mărime din Europa.

Numeroasele arme din depozite sugerează caracterul războinic al epocii în general, și al unor triburi, probabil, în special. Apar arme de paradă cu funcție de distincție socială: topoare de bronz bogat ornamentate, topoarele de aur de la Țufalău (jud. Covasna), topoarele de argint, spada de aur și 12 pumnale de aur la Perșinari (jud. Dâmbovița). Acestea, ca și sceptrele din piatră ori metal, sunt însemnele puterii șefilor militari din fruntea triburilor. În fortificațiile de la Monteoru ori Otomani șefii triburilor rezidau — *mutatis mutandis* — ca niște suverani micenieni, cu care erau contemporani.

Schimbarea ritului funerar, respectiv apariția ritului incinerației în faza timpurie a Epocii bronzului, generalizat apoi în unele culturi, reflectă modificări în viața spirituală, o nouă escatologie în orice caz. Vechile concepte chtoniene, ilustrate în neolitic de cultul fertilității și fecundității, fac loc acum conceptelor uraniene. Cultul Soarelui pare să devină predominant: statuetele feminine, atât de frecvente în neolitic, ilustrative pentru ideea Zeiței Mame, creatoare în Univers, sunt în Epoca bronzului foarte rare; în schimb, abundă motivele decorative solare pe ceramică sau metal (cercuri, cercuri cu raze, roți, cruci încârligate, spirale). Celebra vatră–altar din așezarea de la Wietenberg, cu decor spiralic, este reprezentativă deopotrivă pentru piesele de cult, ca și pentru arta epocii.

Sanctuarului pomenit, de la Sărata Monteoru, i se adaugă altul, încă mai interesant: la Sălacea (jud. Bihor), în aria culturii Otomani, s-a descoperit un sanctuar de tip megaron, de peste 40 m^2, cu două încăperi; încăperea principală adăpostea trei altare. Pereții exteriori erau acoperiți cu frize din lut decorate cu spirale în relief. Asemenea sanctuare tribale sunt edificatoare pentru nivelul de civilizație atins în epocă.

Simbolismul solar determină una din caracteristicile artei Epocii bronzului: dispunerea radială a decorului pe obiecte cu simetrie centrală, fie acestea vase de lut ori obiecte de metal.

Miniaturile din lut reprezentând care cu patru roți, decorate cu motive solare și combinate uneori cu protome de păsări, sunt probabil ofrande, imagini ale vehiculului Soarelui.

Plastica animalieră măruntă este puțin răspândită (cultura Gârla Mare). Plastica antropomorfă este bogată doar în aceeași arie a culturii Gârla Mare, prin celebrele figuri feminine de lut descoperite în morminte. Îmbrăcate în rochii în formă de clopot, motivele incizate și încrustate de pe aceste statuete reprezintă elemente de port și podoabe. Forma statuetelor este de inspirație egeeană.

Plastica de mari dimensiuni înregistrează exemplare puține dar deosebit de interesante, din categoria statuilor–menhir. La Hamangia (jud. Constanța), Ciobruciu (raionul Slobozia, Basarabia) sau la Baia de Criș (jud. Hunedoara) aceste dale de piatră redau într-un relief foarte plat elemente anatomice sau de port. Înfipte probabil în tumuli, semn de mormânt sau imagine a unui șef îngropat sub movilă, apartenența lor cronologică nu este pe deplin lămurită. Statuile–menhir de la Hamangia și Ciobruciu par a indica prezența triburilor pătrunse dinspre stepele nord-pontice.

Se consideră că triburile creatoare ale culturilor Epocii bronzului pe teritoriul României (cel puțin spre sfârșitul acesteia) aparțin grupului indoeuropean al tracilor. Tracii sud-dunăreni „intră în istorie" o dată cu epopeile homerice. În schimb, informațiile despre tracii nord-dunăreni sunt mai târzii (secolul al VI-lea î.Hr.). În aceste condiții, orice corelații mai detaliate între

datele arheologice și etnicitatea triburilor din Epoca bronzului sunt riscante. Despărțirea tracilor („proto-tracilor") în daco-geți nord-danubieni și traci sud-dunăreni se va întâmpla abia în Epoca fierului.

Pentru sfârșitul Epocii bronzului și începuturile Hallstattului, aspectele arheologice nu aruncă suficientă lumină asupra acestui proces. După unii cercetători, în zona carpato–danubiană grupul tracic nord-danubian ar fi reprezentat acum de culturile cu ceramică decorată cu caneluri, în timp ce prezența grupului tracic meridional ar fi indicată de ceramica imprimată.

Epoca hallstattiană. Autohtoni și alogeni la sfârșitul preistoriei. Cele șapte secole (cca 1150–450 î.Hr.) ale primei Epoci a fierului (Hallstatt) reprezintă etapa de cristalizare a identității triburilor nord-danubiene.

În momentul în care metalurgia bronzului atingea apogeul, își fac apariția primele piese din fier, care dau numele epocii, fără ca datarea lor să întrunească unanimitatea părerilor specialiștilor. Într-un tumul de la Lăpuș (jud. Maramureș) s-a descoperit un celt din fier datat în secolul al XIII-lea î.Hr. (ceea ce ar însemna că este una din cele mai vechi piese din fier din Europa), datare prea timpurie după unii cercetători. Oricum, începutul Hallstattului (Ha A), adică secolele XII–XI î.Hr., trebuie considerat, mai curând, ca o fază de tranziție spre Epoca fierului.

În peste 40 de puncte de pe teritoriul României s-au descoperit obiecte de fier care datează din Hallstattul timpuriu (Ha A–B, cca 1150–800/750 î.Hr.). Prin urmare, aceste prime obiecte din fier sunt contemporane cu unele piese din fier din regiunile mediteraneene și din Italia. O transmitere a tehnologiei fierului spre ținuturile carpato–danubiene dinspre Grecia sau coastele Asiei Mici poate fi luată în considerare pentru veacul al XII-lea, proces urmat curând de o „autohtonizare" a metalurgiei fierului.

În secolele XII–XI î.Hr., pe lângă cultura Noua, care continuă din Epoca bronzului, în arta intracarpatică e prezentă cultura Gáva, pătrunsă dinspre nord-vest, reprezentativă pentru ceramica ornamentată cu caneluri. Ceva mai târziu, în sud-estul Transilvaniei s-a format aspectul regional Reci, care ajunge până la Cernăuți. Sub numele de grupul Mediaș e cunoscut un alt aspect regional răspândit în Transilvania, Moldova și Basarabia.

Complexului tracic „meridional", caracterizat prin ceramica imprimată îi aparțin culturile Insula Banului (de-a lungul Dunării), Babadag (în Dobrogea), Brad–Cozia (în Moldova) și Saharna–Solonceni (în Basarabia).

Aceste culturi, în vigoare pe parcursul Hallstattului timpuriu, se subsumează toate unor trăsături unitare în liniile lor generale, de viață materială și spirituală. Economia triburilor are caracter mixt (agricultură și păstorit). Metalurgia bronzului atinge perfecțiunea tehnică și un nivel cantitativ remarcabil. După anul 1200 produselor din bronz li se adaugă grupul vaselor: situle, cazane etc. Metalurgia aurului nu e mai puțin reprezentativă. Tezaurul de obiecte de podoabă din aur de la Hinova (jud. Mehedinți), cântărind aproape 5 kg, era alcătuit dintr-o diademă, 14 brățări, sute de mărgele și piese de colier etc. Analizele au indicat proveniența aurului din perimetrul minier Brad (jud. Hunedoara).

Apar așezări întărite, cu valuri de pământ și bârne, de dimensiuni apreciabile: cetatea de la Sântana (jud. Arad) are diametrul de aproape 1 km. Asemenea așezări se cunosc și în epoca ulterioară, unele atingând importanța maximă în etapa mijlocie (Ha C, secolele VIII–VII î.Hr.). Sistemele de fortificație se amplifică, denotând o creștere demografică substanțială și puterea centrelor tribale de la Teleac (jud. Alba) — cu începuturile în secolul al X-lea —, Babadag și Beidaud (jud. Tulcea), Mediaș, Ciceu-Corabia (jud. Bistrița-Năsăud), Șeica-Mică (jud. Sibiu); unele dintre ele ocupă o suprafață de până la 35 ha.

Etapei mijlocii a Hallstattului îi este caracteristică cultura Basarabi, răspândită în Banat, Câmpia Română, sudul Moldovei, centrul și nordul Basarabiei și în bazinul Mureșului. La nord de Mureș, mai ales în zonele unde existau mari așezări anterioare (de pildă la Teleac), cultura Basarabi a pătruns mai puțin.

Depozitele de bronzuri, mai reduse cantitativ în această etapă, ajung să cuprindă și piese de fier (Alba-Iulia–Partoș, Vințu de Jos — jud. Alba, Bâlvănești — jud. Mehedinți).

La începutul Hallstattului târziu (Ha D) evoluția unor așezări fortificate a fost întreruptă relativ brusc, datorită pătrunderii în Transilvania a grupului scito–iranic. În alte zone apar abia acum fortificații impunătoare, precum cetatea de la Stâncești (jud. Botoșani), de 22 ha.

În ansamblu, cultura hallstattiană târzie dezvoltă formele tradiționale, adoptând unele elemente noi, mai cu seamă sub influența sciților.

Mari necropole tumulare de incinerație s-au descoperit la Bârsești (jud. Vrancea) și Ferigele (jud. Vâlcea), conturându-se un complex cultural cu o accentuată orientare, începând cu secolul al V-lea î.Hr. spre zona Dunării de Jos, unde pătrundeau influențe meridionale dinspre regatele Macedoniei, Traciei etc.

Spiritualitatea hallstattiană continuă, pe de o parte, trăsăturile esențiale dobândite pe parcursul Epocii bronzului; pe de altă parte, aspecte noi, mai ușor sesizabile în domeniul artelor decât în acela al credințelor, își fac apariția treptat. Nu avem nici un motiv să ne îndoim de perpetuarea cultului solar, cel puțin în Hallstattul timpuriu și mijlociu, câtă vreme arheologia furnizează cele mai interesante mărturii materiale ale credințelor uraniene. În zona Orăștiei (jud. Hunedoara) s-a descoperit un car votiv de bronz, purtând un cazan semisferic ornamentat cu câte șase protome de lebede pe fiecare parte. Mai recent s-a găsit și într-un tumul de la Bujoru (jud. Teleorman) un car miniatural votiv de bronz, care poartă un vas ovoidal ornamentat cu capete de păsări acvatice (datare: Hallstattul mijlociu). Carele „solare" din lut, din Epoca bronzului își găsesc în asemenea descoperiri niște excepționale „sfârșituri" de serie. Dispariția, după secolul al VIII-lea î.Hr., a depozitelor de bronzuri a fost explicată de unii cercetători prin schimbări în domeniul spiritual, în urma cărora se renunță la depunerea ofrandelor de această natură. De asemenea, noutățile din domeniul spiritual ar putea explica rărirea necropolelor, începând cu secolul al XII-lea î.Hr. (ele se păstrează mai ales în zonele cu influențe alogene), adică o schimbare de comportament față de ritul funerar.

Prima Epocă a fierului nu se evidențiază — în comparație cu neoliticul ori cu Epoca bronzului — prin lucrări de mare valoare estetică. Ceramica fazei hallstattiene timpurii va fi decorată cu spirale, elemente geometrice, ghirlande imprimate și caneluri. Plastica măruntă în lut nu e prea abundentă. La Lechința (jud. Mureș), o „turmă", constând din diferite animale,

e modelată într-un stil naturalist. Cel mai important „eveniment" artistic este pătrunderea, o dată cu sciții, a stilului zoomorf („arta animalieră"), cu bune analogii nord-pontice. Mai multe piese din metal sunt decorate cu un repertoriu specific: cerb, căprioară, iepure, cai și protome de cai, feline, vultur. Adesea animalele sunt surprinse în mișcare sau în poziții contorsionate. Această artă dispare în Transilvania în cursul secolului al V-lea î.Hr., o dată cu contopirea sciților cu masa autohtonilor. În schimb, stilul animalier în teritoriile din afara arcului carpatic va fi mai bine reprezentat la sfârșitul secolului al V-lea și, mai ales, în secolul al IV-lea î.Hr., contribuind la apariția artei traco-getice extracarpatice și pontice.

Dacă autohtonii carpato–danubieni sunt tracii nordici, aflați în plin proces de individualizare și constituire a triburilor daco-getice cu identitate proprie, prezența unor grupuri intrusive aparținând altor populații conferă primei vârste a Epocii fierului câteva aspecte particulare. Pentru prima dată în istoria acestui spațiu se pot face atribuiri etnice mai limpezi.

Probabil că o pătrundere cimeriană efectivă dinspre aria nord-pontică, ocupată de cimerieni înaintea sciților, nu s-a petrecut. Obiectele de proveniență cimeriană sunt puține; nici un mormânt nu poate fi atribuit cu certitudine cimerienilor.

O expansiune a grupului indoeuropean al ilirilor s-a produs în sud-vestul României, ilustrativă fiind în primul rând necropola tumulară (cu morminte de înhumație) din Hallstattul mijlociu și târziu de la Balta Verde (jud. Mehedinți). Revenirea, în această zonă, prin secolele VI–V î.Hr., la ritul incinerației, pare a dovedi tracizarea enclavei ilirice.

Mai importantă este prezența în Transilvania, în bazinul mijlociu al Mureșului, a sciților agatârși. Ei erau localizați de Herodot (IV, 48) pe râul Maris (Mureș), ceea ce se confirmă arheologic în vreo sută de puncte. Grupul infiltrat în Transilvania pe la începutul secolului al VI-lea se înfățișa ca o entitate omogenă, cultura sa materială și spirituală (rit și ritual funerar, arta animalieră) găsindu-și analogiile în lumea scitică arhaică nord-pontică. Penetrația acestei populații războinice s-a făcut violent, fapt ilustrat de încetarea funcționării așezărilor întărite, pe la sfârșitul Hallstattului mijlociu și începutul Hallstattului târziu, la Teleac, Șona (jud. Alba), Șeica Mică etc. Ritul înhumației diferențiază net grupul scitic de autohtonii care practicau incinerația.

Deși apariția sciților a constituit, mai ales la început, un șoc, dislocări prea mari de populații nu s-au produs, nici distrugerea culturii autohtone. Așa se explică asimilarea, după mijlocul secolului al V-lea î.Hr., a grupului scitic din Transilvania, care dispare ca entitate etno-culturală. Vestigii scitice ulterioare mijlocului secolului al V-lea î.Hr. nu se cunosc decât în exteriorul arcului carpatic. În câmpia Munteniei, ca și în Dobrogea, ele aparțin unei enclave târzii, pătrunse în mediul geto-dac autohton, evenimente care ilustrează deja istoria epocii Latène.

Geto-dacii

Pe când lumea geto-dacă traversa perioada mijlocie a Hallstattului, un fenomen cu totul nou începea a se produce în câteva puncte de pe țărmul occidental al Mării Negre: în roirea lor, coloniștii greci întemeiau primele așezări, viitoare orașe. De această dată nu mai avem a face cu o pătrundere de alogeni care trăiau mai mult sau mai puțin similar autohtonilor.

Concomitent cu *un final de preistorie* în care se aflau geto-dacii, acum apare și se dezvoltă o societate grecească colonială care trăiește *în istorie*. Coloniile grecești au avut o influență civilizatoare în societatea getică tradițională din zonele limitrofe — Dobrogea, dar și sudul și centrul Moldovei ori răsăritul Munteniei.

Prin aceste colonii, o mică parte a teritoriului României participă la istoria antichității clasice; în rest, societatea geto-dacică cunoaște o evoluție lentă, dar sigură, pe parcursul mai multor secole. Născută în spațiul dintre o Europă Centrală celtică și Sudul elenistic, civilizația dacică îmbină aceste influențe, primind chiar și altele, mai îndepărtate, orientale, contopindu-le în forme proprii, uneori mai originale, alteori mai evident tributare influențelor străine.

La cumpăna erei vechi și a erei creștine, în ultimele două secole dinaintea cuceririi romane, această civilizație atingea apogeul pe plan material și spiritual. Ea nu era deloc lipsită de aspecte contradictorii în cultura materială, chiar stranii în unele domenii ale creației spirituale (arhitectura sacră și religia), cu elemente de unicitate în istoria europeană. La începutul secolului al II-lea d.Hr. statul roman reușea să anihileze definitiv regatul lui Decebal, punând capăt unei civilizații „barbare" remarcabile.

Geți și greci între Dunăre și mare (secolele VII–II î.Hr.). Întâmplarea (de fapt, poziția geografică) face ca primul grup de autohtoni pomenit într-un izvor istoric să fie al geților dobrogeni. Spre sfârșitul secolului al VI-lea î.Hr. puterea scitică aflată la apogeu intră în conflict cu interesele expansioniste ale Imperiului persan condus de Darius. Prin 519 (sau 514–512) î.Hr., acesta întreprinde o campanie — pe uscat și pe mare, de-a lungul coastelor Mării Negre — spre țara sciților. Grupurile de traci din împrejurimile Apolloniei (azi Burgas, Bulgaria) și Mesembriei (azi Nesebăr, Bulgaria) s-au supus perșilor de bunăvoie. În schimb, geții — pe care armata persană îi întâlnește undeva în Dobrogea, înainte de atingerea Istrului — s-au opus și au fost biruiți, „măcar că ei sunt cei mai viteji și mai drepți dintre traci" — cum îi caracteriza Herodot, povestind episodul (IV, 93).

Pentru veacul al VI-lea, arheologia dobrogeană e ilustrată de așezări indigene la Tariverde (com. Cogealac, jud. Constanța), Sarinasuf (jud. Tulcea), fortificațiile de la Mahmudia și Beidaud (jud. Tulcea). Bine reprezentate sunt necropolele ceva mai târzii, din secolele V–IV, de la Canlia, Satu Nou, Bugeac (jud. Constanța), Murighiol (jud. Tulcea) și, mai ales, marea necropolă cu peste 500 de morminte, majoritatea de incinerație, de la Enisala (jud. Tulcea).

Dacă „regele" get Charnabon, pomenit într-o tragedie a lui Sofocle, a domnit (înainte de mijlocul secolului al V-lea î.Hr.) în acest spațiu, ori în altul, este imposibil de precizat.

Geții dobrogeni, primii menționați într-un izvor literar, sunt și primii autohtoni care vin în contact cu civilizația antichității clasice, prin intermediul grecilor din coloniile fundate pe litoralul dobrogean al Mării Negre.

Cea dintâi cetate grecească întemeiată aici a fost Istros — numită sub romani Histria (azi Istria, județul Constanța), în anul 657 î.Hr., de coloniștii sosiți din Milet. Aceeași origine au avut-o coloniștii care, în secolul al VI-lea au fundat orașul Tomis (azi Constanța). Aceste două colonii milesiene au trăsături ioniene specifice (în dialect, instituții și viață spirituală), deosebindu-se de cetatea Callatis (azi Mangalia, jud. Constanța), întemeiată la sfârșitul

secolului al VI-lea de dorienii din Heracleea Pontică (la rândul ei, colonie a Megarei). Histria se bucura de apropierea deltei și a Dunării; Callatis era înconjurat de câmpii roditoare; Tomisul, deși avea un excelent loc de port, în primele secole de existență a rămas în umbra coloniilor vecine. Au fost și alte colonii, mai puțin cercetate deocamdată, din rândul cărora se detașează totuși Orgame, localitate numită așa deja de Hecateu din Milet (probabil „Argamum" din epoca romană), de identificat la Capul Dolojman (jud. Tulcea), unde s-a cercetat incinta grecească din secolul al V-lea î.Hr.

Viața cetăților depindea în bună măsură de relațiile pe care le păstrau cu metropolele, uneori chiar precizate prin tratate; oricum, în organizarea social-politică ori în viața religioasă se reproduc instituții și cutume ale metropolelor. Puterea politică aparținea poporului (cetățenii cu drepturi depline) constituit în „adunare" (*ekklesia*). Un corp consultativ mai puțin numeros era însărcinat cu treburile curente — sfatul (*boulé*). La Histria și la Tomis, corpul cetățenesc e împărțit în triburi gentilice de origine ioniană; probabil că la Callatis existau cele trei triburi doriene. Puterea executivă e deținută la Histria și la Tomis de câte un colegiu de *arhontes*, ajutați de colegii speciale. Împrejurări excepționale pot genera funcții temporare: conducători militari (*hegemones*) la Tomis sau demnitari cu puteri extraordinare la Histria. La Callatis, colegiile de magistrați urmează modelul Megarei, inclusiv eponimul cetății numit „rege" (*basileus*).

Din primii coloniști s-au recrutat familiile privilegiate care, cu timpul, au ajuns să dețină pozițiile cheie din cetăți. Împotriva regimurilor oligarhice instaurate astfel au avut loc frământări și conflicte sociale. Aristotel dădea tocmai exemplul Histriei (alături de altele) pentru a ilustra felul în care se produc răsturnări din partea celor bogați, dar excluși de la magistraturi; într-o primă etapă, oligarhia a fost nevoită să admită lărgirea numărului celor care participau la conducerea treburilor statului, iar mai apoi această formă de organizare politică s-a transformat în democrație (*Politica*, IV, 4, 1290 b. 11). Nu este exclus ca prefacerile finale, spre democrație, să se fi produs sub înrâurirea Atenei și a expediției lui Pericle din Marea Neagră, din anul 437, în urma căreia vor fi intrat în liga delio-attică și unele colonii, printre ele aflându-se, poate, și Histria.

Relațiile coloniilor cu orașe ca Rhodos, Samos, Chios, Corint sau Atena sunt ilustrate de importuri (ceramică, diverse produse meșteșugărești, vinuri și untdelemn); spre mijlocul secolului al VI-lea la Histria se producea ceramică destinată mai ales uzului comun. În aceeași *polis* se fabricau și material tegular, statuete de teracotă, bijuterii și mărgele de sticlă. Tranzitul unor mărfuri sosite din metropole a constituit o sursă importantă de venituri pentru colonii; acestea, pe de altă parte, expediau materii prime, alimente (pește, grâne) și sclavi. Interesante relații s-au stabilit între grecii dobrogeni și alte colonii din bazinul Mării Negre, sau chiar cu Lesbos, Pireu, Delos și Egipt. Mai multe decrete au fost votate la Histria și Callatis în favoarea unor oaspeți străini — negustori, medici și arhitecți. Importanța crescândă a portului Tomis a făcut ca, pe la 262 î.Hr. callatienii, împreună cu histrienii, să încerce să se înstăpânească pe acest port, fără însă a reuși, datorită opoziției coloniei Byzantion.

Coloniile au posedat și teritorii agricole, necesare pentru producerea hranei. Pe la începutul secolului al III-lea î.Hr. se desăvârșește procesul de organizare al acestor teritorii

rurale (*chora*), în care fiecare *polis* își exercita jurisdicția. Dintre satele greco-indigene cu mare vechime menționăm cel de la Nuntași (com. Istria, jud. Constanța), din *chora* Histriei, existând deja la sfârșitul secolului al VII-lea î.Hr.

În teritoriile rurale se producea mai frecvent contactul grecilor cu autohtonii. În principiu, grecii nu s-au stabilit în așezări indigene preexistente. În zonele rurale din preajma coloniilor, populația autohtonă a putut fi atrasă și, eventual, angrenată în activități agricole. Deși există prezențe autohtone la Histria (morminte ale aristocrației getice din secolele VI–IV î.Hr. în necropola tumulară a coloniei, sau ceramica de tradiție hallstattiană locală găsită în oraș), sensul major al relațiilor e altul: apariția produselor grecești în mediul indigen din Dobrogea ori chiar de dincolo de Dunăre. Prin intermediul grecilor, în teritoriul getic ajungeau amfore cu vinuri și uleiuri din Thasos, Rhodos, Sinope și Cnidos. La Tariverde, la numai 18 km de Histria, inventarul ceramic autohton se amestecă într-o asemenea măsură cu cel grecesc încât e greu de stabilit dacă ne aflăm într-o factorie greacă în mediu indigen, ori într-o așezare indigenă elenizată. În necropola getică de la Enisala, alături de ceramică locală se întâlnesc amfore de Chios și Thasos, ca și vase grecești cu figuri roșii, mărfuri venite din apropiatul Argamum ori de la Histria.

Dar produsele grecești de import depășesc pământul dobrogean. Ele sunt în egală măsură cumpărate de aristocrația getică din sudul Munteniei (ceramică de Thasos, Heracleea Pontică și Rhodos la Zimnicea, jud. Teleorman), ca și de șefii triburilor din Moldova, ca la Curteni (jud. Vaslui), sau de cei care rezidau în cetățile de la Cotnari (jud. Iași), ori chiar mai la nord, la Stâncești (jud. Botoșani). Până aici ajungeau, încă de la sfârșitul secolului al VI-lea, mărfurile tranzitate de cetățile grecești vest-pontice: amfore de Chios, Thasos și Lesbos, boluri attice (secolul al V-lea). Nu mai puțin semnificativă pentru răspândirea și preluarea formelor grecești este imitarea acestora de olarii autohtoni: la Cotnari meșterul s-a străduit să modeleze cu mâna un „kantharos".

Înflorirea economică a polisurilor grecești de pe litoralul dobrogean e reflectată și de începerea activității atelierelor monetare: la sfârșitul secolului al VI-lea Histria bate monede de bronz, iar primele monede de argint sunt emise la Histria în secolul al V-lea și la Callatis în secolul al IV-lea; la Tomis cele mai vechi monede sunt de bronz (secolul al III-lea). Monetăriile din Callatis și Tomis au emis și stateri de aur de tipul Alexandru cel Mare și, mai târziu, de tipul Lisimah. În mediul autohton din dreapta și din stânga Dunării au pătruns și monede bătute în aceste orașe.

Prin populație, economie, prin formele de conducere, prin societatea de tip sclavagist, cetățile dobrogene și teritoriile lor au făcut parte din spațiul lumii clasice a antichității. Toate componentele vieții spirituale dau, și ele, măsura integrării într-o civilizație grecească „de dincolo de mări". Limba vorbită în aceste colonii (cel mai vechi text histrian e de la sfârșitul secolului al VI-lea) este greaca „comună" (*koiné*), răspândită în toată lumea elenistică, cu unele particularități ale dialectului ionic la Histria și Tomis, ale celui doric la Callatis. Pentru nivelul culturii intelectuale sunt semnificative teatrele care existau la Histria și Callatis încă de la începutul epocii elenistice. În veacul al III-lea î.Hr. printre intelectualii care activau în centrele culturale din regatele elenistice se numărau și câțiva originari, se pare, din Callatis: Demetrios — geograf și istoric, Istros — profesor de literatură, Satyros Peripateticul — literat.

Incintele cetăților și mai cu seamă construcțiile obștești, începând cu cele din epoca clasică, sunt întru totul remarcabile. Încă din secolul al VI-lea cartierul sacru al Histriei cuprindea două temple de piatră închinate lui Zeus și Afroditei. Prin programul lor constructiv și prin stil, templele histriene vădesc influențele arhitecturii Greciei asiatice, mai ales ale orașelor Samos și Chios. Încă mai interesant este micul templu doric din secolul al III-lea, construit din marmură de Thasos și dedicat „Marelui Zeu". Cea mai veche statuie de marmură de la Histria, databilă la mijlocul secolului al VI-lea, reprezintă un tânăr (*kouros*). Statuile de cult ale lui Apollo și cea colosală a lui Helios au fost importate la Histria. Numeroase frize cu reliefuri, uneori de calitate excepțională, înfățișând scene mitologice ori scene de vânătoare, provin din import sau, poate, din ateliere locale. Artele minore — statuetele de lut (mai cu seamă cele de la Callatis, care se străduiau să imite celebrele teracote de Tanagra), bijuteriile etc. — presupun existența unor artizani–artiști specializați, în toate cele trei colonii.

Religia cetăților grecești dobrogene e religia metropolelor Greciei și ale Asiei Mici. Panteonul lor cuprinde marii zei ai grecilor de pretutindeni (Zeus, Poseidon, Hermes etc.), cu o devoțiune accentuată pentru Dionysos (temple la Callatis, probabil și la Histria și Tomis), pentru Cabirii din Samothrake (temple în toate cele trei cetăți) contopiți cu Dioscurii, pentru Apollo „Medicul" (protectorul Histriei, probabil și al Tomisului), Afrodita și Demeter (la Callatis).

Toate aceste realizări economice și culturale sunt rodul unor eforturi deosebite, coloniile dobrogene fiind adesea nevoite să facă față unor momente politice de mare dificultate. Puțin cât se cunoaște, istoria politică a zonei vădește suficiente frământări și pericole care reveneau periodic.

Se pare că orașele grecești (cel puțin Histria) au avut de suferit distrugeri cu prilejul expediției persane împotriva sciților. Dar și populațiile din imediata apropiere, cum erau geții și tracii, ori situate mai departe, cum erau sciții nord-pontici, au pus adesea în pericol viața acestor cetăți. În veacul al V-lea, regatul sud-tracic al odrizilor s-a întins până la gurile Dunării, incluzând pe geții dobrogeni (Tucidide, II, 96, 1; II, 97, 3) și exercitându-și dominația asupra orașelor grecești. Despre extinderea acestei stăpâniri la stânga Dunării nu există dovezi.

După slăbirea puterii odrizilor, pe la mijlocul secolului al IV-lea, grupuri de sciți încearcă să se așeze în Dobrogea, sub conducerea lui Atheas, dar au fost respinse în anul 339 î.Hr. de cetățile grecești în alianță cu geții (o alianță condusă de un enigmatic „rex Istrianorum"), dar și cu sprijinul regelui Macedoniei, Filip al II-lea, care dorea să controleze el însuși Dobrogea și coloniile grecești (Iustinus, *Historiae Philippicae*, IX, 2, 2). Autoritatea macedoneană s-a făcut simțită încă mai mult sub domnia lui Alexandru cel Mare și a căpătat forme apăsătoare sub urmașul acestuia pentru Tracia, Lisimah. Regatul Traciei condus de Lisimah includea Dobrogea, până la gurile Dunării, poate și sudul Basarabiei. Împotriva satrapului Lisimah cetățile se răscoală prin 313 î.Hr., sub conducerea orașului Callatis (Diodor, *Bibl. hist.*, XIX, 73, 1–10; XX, 25). Cetățile grecești de pe țărmul vestic al Pontului s-au aliat în acest context cu traco-geții și cu sciții, fără ca revolta lor să fie încununată de succes. Moartea lui Lisimah, în 281 î.Hr., va aduce o ușurare pentru scurt timp, pentru că apare curând o nouă amenințare: „regatul" grupului celtic stabilit la Tylis, în Tracia, formațiune politică care va exista până spre sfârșitul secolului al III-lea și care-și va exercita controlul și asupra coloniilor.

Relațiile cu geții sunt schimbătoare: după episoade de alianță în fața pericolelor comune, urmează perioade de încordare și dușmănie. În veacul al III-lea, un decret histrian ne face cunoscut că orașul fusese nevoit să accepte „protectoratul" unui șef get, numit Zalmodegikos (ISM, I, 8) (domnind prin nord-vestul Dobrogei sau chiar în stânga Dunării?), căruia îi trimitea ostateci și care controla, de altfel, sursele de venituri ale cetății. Un alt „basileu" traco-getic, de prin nordul Dobrogei, de la care ne-au rămas emisiuni monetare de argint, a fost Moskon. Ceea ce nu reușiseră sciții sub Atheas, se întâmplă spre sfârșitul veacului al III-lea și în secolul următor: grupuri de sciți se stabilesc în Dobrogea sub conducerea unor „regișori" (de unde numele de „Scythia Minor") cărora cetățile le plăteau, probabil, tribut. O amenințare mai mare pare să fi constituit, încă o dată, tracii situați în sudul Dobrogei, conduși de un Zoltes. Pe la începutul secolului al II-lea î.Hr. Histria (poate și alte colonii) preferă să plătească tribut „regelui" Rhemaxos (șeful unei formațiuni getice din Muntenia sau sudul Moldovei, ori o căpetenie scită sau celtă din sudul Basarabiei?) care, în schimb, apără teritoriul dobrogean de amenințările tracilor (ISM, I, 15).

Câteva decenii mai târziu, înaintarea romană în Balcani, chiar dacă încă departe de coloniile vest-pontice, avea să prefigureze viitoarea schimbare majoră în statutul cetăților grecești și al Dobrogei întregi.

Geto-dacii în secolele V–II î.Hr. A doua jumătate a mileniului I al erei vechi reprezintă pe teritoriul României, ca pe o bună parte a Europei, vremea unor profunde schimbări care ilustrează cea de-a doua vârstă a fierului (perioada Latène). Până la sfârșitul veacului al II-lea, adică pe parcursul fazelor timpurie și mijlocie a Latène-ului în Dacia, trăsăturile esențiale ale acestei etape (generalizarea folosirii uneltelor de fier, utilizarea plugului cu brăzdar de fier, specializarea meșteșugarilor, apariția ceramicii lucrate la roată, dezvoltarea comerțului și folosirea monedei, creșterea importanței așezărilor mari și întărite, consolidarea uniunilor de triburi și a conducerii acestora — șefii aristocrației tribale devenind „regii" unor formațiuni politice cvasiînchegate, apariția, încă sporadică, a geto-dacilor în arena istoriei lumii clasice) vor fi recunoscute în toate marile regiuni locuite de geto-daci, chiar dacă coagularea acestor trăsături nu se face pretutindeni cu aceeași intensitate sau într-o sincronizare perfectă. Zona Dunării de Jos, unde influența grecească — după cum s-a văzut — s-a manifestat mai puternic, a cunoscut o trecere spre Latène mai de timpuriu. În Transilvania procesul evolutiv se va accelera de prin veacul al III-lea, sub influența celților.

În bazinul Dunării de Jos, inclusiv în sudul Moldovei, se poate surprinde relația genetică cu mai vechea cultură Basarabi, cu grupurile culturale Ferigele și Bârsești. În unele puncte din Câmpia Dunării ceramica lucrată la roată apare extrem de timpuriu, chiar din veacul al VI-lea. Continuitatea de locuire în secolul al IV-lea se observă în așezări la Govora-Sat (jud. Vâlcea), Budureasca (jud. Prahova); acum apare așezarea de la Piroboridava (azi Poiana, com. Nicorești, jud. Galați). Interesante sunt necropolele din secolul al IV-lea de lângă Brăila: la Brăilița s-au descoperit morminte de incinerație ale autohtonilor, în timp ce la Chișcani mormintele de înhumație, prin unele aspecte ale ritualului și inventarului, par a reflecta trăsături specifice zonei nord-pontice (de pus în relație cu pătrunderea sciților lui Atheas?). O mare așezare întărită s-a

constituit în secolul al IV-lea la Zimnicea, o dava care va exista până în veacul I î.Hr. Alte fortificații din Oltenia și Muntenia au mai curând caracter de cetăți de refugiu.

Mai impunătoare se dovedesc a fi cetățile getice din Moldova. La Stâncești, alături de cetatea mai veche, cu începuturile prin secolul al VI-lea (și care va funcționa până în secolul al III-lea î.Hr.), apare a doua cetate în veacul al IV-lea î.Hr. Împreună, cele două cetăți însumează 45 ha, putând adăposti în caz de primejdie vreo 25 000 de persoane și avutul lor. Pentru o locuire permanentă se estimează că numai în cetatea II puteau să existe vreo 90–100 locuințe. Alte fortificații funcționau în secolul al IV-lea la Cotnari (5 ha) și Merești (jud. Suceava), iar în Basarabia la Alcedar (raionul Șoldănești) și, eventual, la Stolniceni (raionul Hâncești). Descoperiri făcute la Curteni indică prezența unui atelier de prelucrare a fierului. Relațiile zonei, ca și ale unor așezări din Muntenia, cu grecii din coloniile vest-pontice, au fost deja semnalate. În așezări și morminte din Moldova apar și obiecte scitice din secolele VI–IV, urmare, probabil, a raidurilor acestei populații în teritoriile est-carpatice.

În Transilvania, descoperirile atribuite mediului autohton din secolele V–IV nu sunt, deocamdată, prea numeroase: mormintele de incinerație de la Ocna Mureșului (jud. Alba), cele de la Sanislău (jud. Satu Mare); fortificația de la Șona (jud. Alba) datează, probabil, de la sfârșitul Hallstattului și începutul epocii Latène.

De pe la mijlocul secolului al III-lea și în prima jumătate a secolului al II-lea î.Hr. asistăm la o perioadă de tranziție spre etapa următoare, spre cultura geto-dacică „clasică". O serie de cetăți și necropole încetează în secolul al III-lea, în bună parte datorită unor factori externi. Altele continuă, cum ar fi Zimnicea, Poiana, Stâncești, Cotnari. În Transilvania, numărul localităților unde s-a descoperit ceramică dacică aproape se triplează în secolele III–II față de cele două veacuri precedente.

O serie de mari așezări geto-dacice, de tip *dava*, încep abia în veacul al II-lea î.Hr., continuându-și existența, măcar parțial, în etapa dacică „clasică": Popești (com. Mihăilești, jud. Ilfov) — unde a fost, poate, antica *Argedava*, Cetățeni (jud. Argeș), Tinosu (jud. Prahova), Piatra Neamț — „Cozla" și „Bâtca Doamnei" (jud. Neamț — zona anticei *Petrodava*), Pecica (jud. Arad) — probabil *Ziridava*, Piatra Craivii (sat Craiva, com. Cricău, jud. Alba) — probabil *Apulon*, Căpâlna (com. Săsciori, jud. Alba), Tilișca (jud. Sibiu), Costești (com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara).

Geto-dacii reprezintă denumirea sub care sunt cunoscute triburile tracice din spațiul carpato-dunărean. Izvoarele grecești folosesc cu precădere numele de geți, istoricii romani de mai târziu folosind numele de daci. Pentru Trogus Pompeius (la Iustin, *Epitome*, XXXII, 3, 16) „dacii erau un vlăstar al geților". Strabo (VII, 3, 2) știa că unii autori îi consideră pe geți ca fiind locuitorii dinspre „Pont și spre răsărit", în timp ce dacii „locuiesc în partea opusă", deci spre vest, dar tot el ne asigură că „dacii au aceeași limbă ca și geții" (VII, 3, 13). În general, autorii romani nu se sinchisesc prea mult să facă vreo deosebire etnică ori geografică între geți și daci, semn că aceasta nu exista ori că, la vremea respectivă, o asemenea departajare nu mai era de actualitate. Lui Pliniu cel Bătrân (IV, 12, 80) i se pare firesc să facă doar mențiunea „geții, numiți daci de către romani". Probabil că, inițial, geții și dacii au fost două triburi mai importante, al căror nume s-a extins generic asupra tuturor triburilor înrudite din

zona carpato–danubiană. Totuși, și denumirile „locale" ale unor triburi s-au păstrat în izvoare literare ori inscripții, unele până târziu: Costoboci, Predavenses, Caucoenses, Biephi, Buridavenses, Albocenses, Potulatenses, Piephigi etc. Dintre acestea, numai triburile costobocilor și buridavenșilor pot fi localizate mai exact, căci în secolul al II-lea d.Hr. primii locuiesc în nordul provinciei Dacia, numele celorlalți recunoscându-se în toponimul Buridava (azi Stolniceni, jud. Vâlcea). Aceste triburi, conduse de un șef militar („rege", „basileu"), își aveau centrele în câte o așezare mare, de obicei fortificată, numită *dava*, similară unui *oppidum* celtic. De aici și frecvența sufixului *-dava* în toponimia importantă a țării dacilor. Această „țară" suprapunea, în linii mari, teritoriul dintre Tisa, Nistru și Dunăre. Totuși, triburi getice sunt cunoscute și la sudul Dunării, până la Haemus (Munții Balcani), după cum dacii s-au extins uneori și spre vest și nord-vest de Tisa.

Se știe destul de puțin despre limba dacilor. Era o limbă indoeuropeană de tip *satem*, înrudită îndeaproape cu limba tracilor; s-au păstrat foarte puține cuvinte în texte antice, câteva toponime, hidronime (Maris = Mureș, Alutus = Olt, Samus = Someș, Crisius = Criș, Tibisis = Timiș, Ordessos–Argesis = Argeș etc.) și antroponime. În limba română există vreo 160 de cuvinte (cu etimologie neexplicată) care ar putea fi de origine geto-dacică.

Tabloul etnic pe care-l înfățișează Dacia ultimelor secole ale erei vechi cuprinde și unele populații străine.

Din a doua jumătate a secolului al IV-lea î.Hr. grupuri de celți se așază mai cu seamă în zona intracarpatică, pe văile Mureșului, Someșului, Crișurilor și Begăi. Cultura de tip Latène pe care o aduceau, superioară celei autohtone, și dominația politico–militară pe care o vor exercita în Dacia centrală și vestică au avut urmări însemnate asupra dacilor din aceste teritorii. Celții erau indoeuropeni de limbă *kentum*. Descoperirile celtice (în vreo 150 de puncte) atestă caracterul violent al pătrunderii (care de luptă, armament și echipament militar). După primul șoc a urmat o perioadă de acomodare cu noii veniți, apărând comunității daco–celtice. Autohtonii au preluat de la celți cunoștințe tehnice (în metalurgie și în olărit — roata olarului). Veacul al III-lea este „secolul de aur" celtic din Transilvania, atestat de unele necropole mari, ca Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud), cu peste 200 de morminte, și Pișcolț (jud. Satu Mare) cu 185 de morminte. Descoperirea unor morminte „princiare", ca la Ciumești (jud. Satu Mare), atestă stratificarea socială și privilegiile unor grupuri de războinici. În afara arcului carpatic prezența celtică a fost mult mai redusă. În veacul al II-lea celții dispar treptat; unii se vor fi contopit în masa autohtonilor, alții se vor fi retras spre vest și nord-vest (și ca urmare a creșterii puterii dacilor).

Prin veacul al II-lea, la est de Carpați, până la Nistru, s-au așezat bastarnii de neam germanic. Probabil că rezistența dacilor transilvăneni i-a împiedicat pe bastarni să se extindă dincolo de Carpați. Lor li se atribuie cultura Poienești (jud. Vaslui) — Lukașevka (raionul Orhei, Basarabia), o cultură alogenă, diferită de cea autohtonă. Neam războinic, cu succese militare în prima jumătate a veacului I î.Hr., ei dispar la mijlocul acestui secol, o dată cu unificarea triburilor dacice, retrăgându-se poate spre alte populații germanice.

Șefii militari care rezidează în dave provin din aristocrația geto-dacică (*tarabostes — pileati*). Ei dispun de forța de muncă a oamenilor de rând (*capillati — comati*) și, în măsura în care au existat, a sclavilor și o folosesc mai ales la construirea fortificațiilor.

constituit în secolul al IV-lea la Zimnicea, o dava care va exista până în veacul I î.Hr. Alte fortificații din Oltenia și Muntenia au mai curând caracter de cetăți de refugiu.

Mai impunătoare se dovedesc a fi cetățile getice din Moldova. La Stâncești, alături de cetatea mai veche, cu începuturile prin secolul al VI-lea (și care va funcționa până în secolul al III-lea î.Hr.), apare a doua cetate în veacul al IV-lea î.Hr. Împreună, cele două cetăți însumează 45 ha, putând adăposti în caz de primejdie vreo 25 000 de persoane și avutul lor. Pentru o locuire permanentă se estimează că numai în cetatea II puteau să existe vreo 90–100 locuințe. Alte fortificații funcționau în secolul al IV-lea la Cotnari (5 ha) și Merești (jud. Suceava), iar în Basarabia la Alcedar (raionul Șoldănești) și, eventual, la Stolniceni (raionul Hâncești). Descoperiri făcute la Curteni indică prezența unui atelier de prelucrare a fierului. Relațiile zonei, ca și ale unor așezări din Muntenia, cu grecii din coloniile vest-pontice, au fost deja semnalate. În așezări și morminte din Moldova apar și obiecte scitice din secolele VI–IV, urmare, probabil, a raidurilor acestei populații în teritoriile est-carpatice.

În Transilvania, descoperirile atribuite mediului autohton din secolele V–IV nu sunt, deocamdată, prea numeroase: mormintele de incinerație de la Ocna Mureșului (jud. Alba), cele de la Sanislău (jud. Satu Mare); fortificația de la Șona (jud. Alba) datează, probabil, de la sfârșitul Hallstattului și începutul epocii Latène.

De pe la mijlocul secolului al III-lea și în prima jumătate a secolului al II-lea î.Hr. asistăm la o perioadă de tranziție spre etapa următoare, spre cultura geto-dacică „clasică". O serie de cetăți și necropole încetează în secolul al III-lea, în bună parte datorită unor factori externi. Altele continuă, cum ar fi Zimnicea, Poiana, Stâncești, Cotnari. În Transilvania, numărul localităților unde s-a descoperit ceramică dacică aproape se triplează în secolele III–II față de cele două veacuri precedente.

O serie de mari așezări geto-dacice, de tip *dava*, încep abia în veacul al II-lea î.Hr., continuându-și existența, măcar parțial, în etapa dacică „clasică": Popești (com. Mihăilești, jud. Ilfov) – unde a fost, poate, antica *Argedava*, Cetățeni (jud. Argeș), Tinosu (jud. Prahova), Piatra Neamț – „Cozla" și „Bâtca Doamnei" (jud. Neamț – zona anticei *Petrodava*), Pecica (jud. Arad) – probabil *Ziridava*, Piatra Craivii (sat Craiva, com. Cricău, jud. Alba) – probabil *Apulon*, Căpâlna (com. Săsciori, jud. Alba), Tilișca (jud. Sibiu), Costești (com. Orăștioara de Sus, jud. Hunedoara).

Geto-dacii reprezintă denumirea sub care sunt cunoscute triburile tracice din spațiul carpato–dunărean. Izvoarele grecești folosesc cu precădere numele de geți, istoricii romani de mai târziu folosind numele de daci. Pentru Trogus Pompeius (la Iustin, *Epitome*, XXXII, 3, 16) „dacii erau un vlăstar al geților". Strabo (VII, 3, 2) știa că unii autori îi consideră pe geți ca fiind locuitorii dinspre „Pont și spre răsărit", în timp ce dacii „locuiesc în partea opusă", deci spre vest, dar tot el ne asigură că „dacii au aceeași limbă ca și geții" (VII, 3, 13). În general, autorii romani nu se sinchisesc prea mult să facă vreo deosebire etnică ori geografică între geți și daci, semn că aceasta nu exista ori că, la vremea respectivă, o asemenea departajare nu mai era de actualitate. Lui Pliniu cel Bătrân (IV, 12, 80) i se pare firesc să facă doar mențiunea „geții, numiți daci de către romani". Probabil că, inițial, geții și dacii au fost două triburi mai importante, al căror nume s-a extins generic asupra tuturor triburilor înrudite din

zona carpato-danubiană. Totuși, și denumirile „locale" ale unor triburi s-au păstrat în izvoare literare ori inscripții, unele până târziu: Costoboci, Predavenses, Caucoenses, Biephi, Buridavenses, Albocenses, Potulatenses, Piephigi etc. Dintre acestea, numai triburile costobocilor și buridavenșilor pot fi localizate mai exact, căci în secolul al II-lea d.Hr. primii locuiesc în nordul provinciei Dacia, numele celorlalți recunoscându-se în toponimul Buridava (azi Stolniceni, jud. Vâlcea). Aceste triburi, conduse de un șef militar („rege", „basileu"), își aveau centrele în câte o așezare mare, de obicei fortificată, numită *dava*, similară unui *oppidum* celtic. De aici și frecvența sufixului *-dava* în toponimia importantă a țării dacilor. Această „țară" suprapunea, în linii mari, teritoriul dintre Tisa, Nistru și Dunăre. Totuși, triburi getice sunt cunoscute și la sudul Dunării, până la Haemus (Munții Balcani), după cum dacii s-au extins uneori și spre vest și nord-vest de Tisa.

Se știe destul de puțin despre limba dacilor. Era o limbă indoeuropeană de tip *satem*, înrudită îndeaproape cu limba tracilor; s-au păstrat foarte puține cuvinte în texte antice, câteva toponime, hidronime (Maris = Mureș, Alutus = Olt, Samus = Someș, Crisius = Criș, Tibisis = Timiș, Ordessos–Argesis = Argeș etc.) și antroponime. În limba română există vreo 160 de cuvinte (cu etimologie neexplicată) care ar putea fi de origine geto-dacică.

Tabloul etnic pe care-l înfățișează Dacia ultimelor secole ale erei vechi cuprinde și unele populații străine.

Din a doua jumătate a secolului al IV-lea î.Hr. grupuri de celți se așază mai cu seamă în zona intracarpatică, pe văile Mureșului, Someșului, Crișurilor și Begăi. Cultura de tip Latène pe care o aduceau, superioară celei autohtone, și dominația politico–militară pe care o vor exercita în Dacia centrală și vestică au avut urmări însemnate asupra dacilor din aceste teritorii. Celții erau indoeuropeni de limbă *kentum*. Descoperirile celtice (în vreo 150 de puncte) atestă caracterul violent al pătrunderii (care de luptă, armament și echipament militar). După primul șoc a urmat o perioadă de acomodare cu noii veniți, apărând comunitățíi daco–celtice. Autohtonii au preluat de la celți cunoștințe tehnice (în metalurgie și în olărit — roata olarului). Veacul al III-lea este „secolul de aur" celtic din Transilvania, atestat de unele necropole mari, ca Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud), cu peste 200 de morminte, și Pișcolț (jud. Satu Mare) cu 185 de morminte. Descoperirea unor morminte „princiare", ca la Ciumești (jud. Satu Mare), atestă stratificarea socială și privilegiile unor grupuri de războinici. În afara arcului carpatic prezența celtică a fost mult mai redusă. În veacul al II-lea celții dispar treptat; unii se vor fi contopit în masa autohtonilor, alții se vor fi retras spre vest și nord-vest (și ca urmare a creșterii puterii dacilor).

Prin veacul al II-lea, la est de Carpați, până la Nistru, s-au așezat bastarnii de neam germanic. Probabil că rezistența dacilor transilvăneni i-a împiedicat pe bastarni să se extindă dincolo de Carpați. Lor li se atribuie cultura Poienești (jud. Vaslui) — Lukașevka (raionul Orhei, Basarabia), o cultură alogenă, diferită de cea autohtonă. Neam războinic, cu succese militare în prima jumătate a veacului I î.Hr., ei dispar la mijlocul acestui secol, o dată cu unificarea triburilor dacice, retrăgându-se poate spre alte populații germanice.

Șefii militari care rezidează în dave provin din aristocrația geto-dacică (*tarabostes — pileati*). Ei dispun de forța de muncă a oamenilor de rând (*capillati — comati*) și, în măsura în care au existat, a sclavilor și o folosesc mai ales la construirea fortificațiilor.

Acestor șefi militari le-au aparținut obiectele prețioase, de aur și argint, tezaurele datate în secolele IV–III î.Hr. Coiful de aur de la Poiana Coțofenești (jud. Prahova), cel de argint aurit de la Peretu (jud. Teleorman), capătul de stindard din același tezaur, coiful de argint aurit de la Agighiol (jud. Tulcea) erau piese de paradă. Semnificația politico-militară a tezaurelor se împletește cu rostul lor cultic, mai ales dacă luăm în considerare narațiunile mitologice reprezentate pe aceste piese: imaginile unei divinități (?) feminine pe rhytonul de argint aurit de la Poroina Mare (jud. Mehedinți), scenele de sacrificiu reprezentate pe obrăzarele coifului de la Poiana Coțofenești, personajele cu rhytonuri și vulturi înfățișate pe coiful de la Agighiol ori pe coiful de aur de la Băiceni (jud. Iași). Tezaurele cuprind și alte obiecte de ceremonial (cnemide la Agighiol, aplici la Craiova, Băiceni, Agighiol și Peretu, brățara de aur de la Băiceni, diadema de aur de la Bunești – jud. Vaslui, pocalele de la Agighiol și Porțile de Fier).

Piesele în discuție reflectă hibrida artă „traco-geto-scitică" a secolelor V–III, cu stilul său animalier orientalizant, cu influențe scitice și persane grefate pe prototipuri grecești. Ele sunt produsele unor ateliere grecești sau ale unor meșteri itineranți care lucrează la comanda aristocrației tribale traco-getice, conform gusturilor acesteia.

Potrivit celor mai complete izvoare referitoare la religia geto-dacilor (Herodot, IV, 94–96; Strabo, VII, 3, 5, 11; Lexiconul Suidas, s.v. Zalmoxis) enigmaticul Zalmoxis ar fi fost un get care a trăit în preajma lui Pythagoras, și-a însușit știința acestuia, a călătorit în Egipt, după care, întorcându-se la neamul lui, a devenit un reformator religios. Ar fi fost, inițial, preotul zeului suprem al dacilor (Gebeleizis sau Nebeleizis?) după care a fost el însuși zeificat ori s-a suprapus (confundat) marelui zeu. Doctrina sa, având asemănări cu doctrina pythagoreică, promitea inițiaților o postexistență fericită după moarte. Învățăturile și le-a întărit printr-un ritual katabasiac, cuprinzând ocultația și epifania (M. Eliade), pe care l-a organizat într-o peșteră din muntele sfânt Kogaionon pentru a convinge aristocrația geto-dacică, din rândul căreia și-a recrutat primii adepți. Un sacrificiu uman asigura comunicarea periodică a adepților cu Zalmoxis.

Izvoarele literare sunt mai parcimonioase cu menționarea divinităților daco-getice, semn că le considerau, probabil, banale în comparație cu figura lui Zalmoxis și cu doctrina sa, al cărei punct nodal îl constituia știința dacilor de „a se face nemuritori". Gebeleizis, o divinitate urano-solară, apare numai la Herodot (IV, 94). În alte surse mai sunt amintiți un zeu al războiului, căruia i se aduceau jertfe omenești (Iordanes, *Getica*, 41), zeița Hestia, cu care Zalmoxis ar fi intrat în legătură (Diodor, *Bibl. hist.*, I, 94, 2), deci ar fi intermediat între divinitate și oameni. Etimologia numelui Zalmoxis este neclară, iar caracterul chtonian al „zeului" Zalmoxis este nesigur, chiar puțin probabil în ipoteza că acesta a devenit zeu principal. La fel de ipotetică este și identificarea posibilelor divinități masculine (de obicei un călăreț) sau feminine (ori a bestiarului fantastic, zoomorfizare a divinităților?) înfățișate pe toreutica secolelor V–III cu zeitățile daco-getice menționate în sursele scrise. Locurile de cult celebre, cu sanctuare monumentale, vor apărea abia în faza clasică a civilizației geto-dacice.

Dacă geții dobrogeni – precum am văzut – intră primii în atenția istoriei scrise, tot geții situați mai aproape de Dunăre vor intra primii în conflict cu statul macedonean. Înainte de campania din Orient, pentru a-și asigura spatele frontului, Alexandru Macedon s-a îndreptat, în anul 335, împotriva tribalilor. Cum geții îi sprijineau pe aceștia, Alexandru trece Dunărea cu

monoxilele pescărești luate de la băștinașii de pe malul fluviului. Macedonenii trec prin lanuri înalte de grâu, pun pe fugă „armata" geților — aproximată de Arrian (*Anabasis*, I, 3, 5–4,5) ca la 4 000 de călăreți și 10 000 de pedestrași — și cuceresc „un oraș" care „nu era bine întărit". S-a presupus că fortificația cucerită și distrusă de Alexandru ar fi fost Zimnicea.

Câțiva ani mai târziu, în 326 î.Hr. (sau poate ceva mai devreme) generalul macedonean Zopyrion, la întoarcerea dintr-o campanie de-a lungul coastei septentrionale a Mării Negre, a fost ucis de geții din Bugeac, iar armata sa distrusă.

Relațiile dușmănoase dintre macedoneni și geții nord-dunăreni continuă. În Câmpia Munteană, într-o neindentificată cetate Helis se constituise un centru de putere la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr., sub conducerea lui Dromichaites, care intră în conflict deschis cu diadohul Traciei, Lisimah. Vor fi contribuit la această situație atât ajutorul oferit de geți cetăților grecești răsculate împotriva lui Lisimah, cât și dificultățile pentru regele macedonean de a-și asigura linia Dunării ca frontieră. După mai multe ciocniri, în cursul cărora cade prizonier la geți chiar Agathocles, fiul lui Lisimah (prin 300 î.Hr.), o campanie împotriva lui Dromichaites este condusă de însuși diadohul Traciei (în 292 î.Hr.). Dincolo de anecdotica întâmplării — Lisimah este la rândul său înfrânt, făcut prizonier și apoi eliberat pentru păstrarea bunelor raporturi, nu înainte de a fi moralizat de „regele tracilor" Dromichaites (Diodor, *Bibl. hist.*, XXI, 11–12, 1–6), episodul demonstrează consolidarea uniunilor tribale geto-dacice.

În funcție de tipurile de monede daco-getice se conturează, începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea î.Hr., patru zone distincte de emitere (centrul Munteniei; sudul Moldovei și nord-estul Munteniei; Oltenia; sudul Transilvaniei și Banatul). Acestea ar corespunde celor patru uniuni tribale geto-dacice mai însemnate.

Izvoarele literare au conservat puține nume de „basilei", „regi", șefi ai uniunilor tribale. Pe lângă amintiții Zalmodegikos și Rhemaxos, ceva mai târziu, pe la anul 200 î.Hr., este pomenit Oroles, în fruntea unui „regat" situat undeva prin răsăritul Transilvaniei și în vestul Moldovei, care luptă împotriva bastarnilor (Pompeius Trogus, XXXII, 3, 16). În sfârșit, același izvor consemnează un rege Rubobostes (după mijlocul secolului al II-lea), sub conducerea căruia puterea dacilor a sporit; acesta stăpânea undeva în Transilvania.

Dacia de la Burebista la Decebal. În decursul unui secol și jumătate, Roma își va întinde dominația în Peninsula Balcanică. O primă intervenție împotriva ilirilor are loc în 229 î.Hr.; mai apoi, statul macedonean va fi desființat, iar Macedonia și Grecia vor fi transformate, curând după mijlocul secolului al II-lea, în provincii romane.

Înaintarea spre Dunăre a fost întârziată de relațiile încordate cu bastarnii de neam germanic și scordiscii de neam celtic, de incursiunile acestora în Illiria și Macedonia. La atacurile împotriva provinciei Macedonia participă și triburile nord-danubiene ale geto-dacilor. Astfel, prin 109–106 î.Hr., proconsulul Macedoniei, M. Minucius Rufus, respinge invazia scordiscilor și a dacilor. Asemenea raiduri daco-getice la sudul Dunării se vor repeta, de-acum încolo, periodic, tensionând relațiile cu romanii.

Pe de altă parte, după lichidarea independenței Greciei (146 î.Hr.) atenția romanilor e atrasă de bogatele regate elenistice din Orient. Instaurarea puterii romane în Asia Mică se

izbește însă de afirmarea regatului Pontului, mai cu seamă sub domnia lui Mithridates al VI-lea Eupator (123–63 î.Hr.). El reușește să închege o coaliție antiromană în jurul Mării Negre, din care nu lipsesc cetățile Histria, Callatis și Tomis.

La sfârșitul celui de-al doilea deceniu al secolului I î.Hr. se petrec importante evenimente în Dacia. Getul Burebista „ajungând în fruntea neamului său" reușește în câțiva ani să făurească un stat puternic (ἀρχή), „prin exerciții, abținerea de la vin și ascultarea de porunci" (Strabo, VII, 3, 11). În impunerea autorității sale și a unor reforme, Burebista are concursul lui Deceneu, el însuși un reformator religios, care „vine la Burebista" în anul 82. Sprijinul este reciproc; Deceneu ajunge mare preot, Burebista dându-i „o putere aproape regală" (Iordanes, *Getica*, 67).

Felul în care autoritatea lui Burebista (la început un șef de uniune tribală) s-a extins asupra triburilor și uniunilor tribale geto-dacice rămâne necunoscut. Prin mijloace pașnice ori pe calea armelor, el reușește să aducă sub ascultarea sa neamul geto-dac, într-o acțiune de unificare. Dispariția emisiunilor monetare locale ar fi un semn al supunerii șefilor de uniuni tribale, a regilor locali, autorității lui Burebista. Acesta ajunge să posede o armată puternică, Strabo (VII, 3, 13) apreciind-o, exagerat, la 200 000 de soldați. Ca reședință a lui Burebista s-a propus cetățuia de la Costești (jud. Hunedoara), în timp ce Sarmizegetusa reprezenta deja centrul religios — muntele sfânt al dacilor (Kogaionon). Apariția lui Burebista și a centrului de putere din sud-vestul Transilvaniei reflectă modificarea balanței în favoarea dacilor din această zonă, după ce geții din Muntenia și, în general, din zonele extracarpatice dețineseră supremația în secolul anterior.

Pentru a obține prăzi bogate, dar și pentru a tempera acțiunile ofensive romane, urmând o mai veche politică, Burebista „trece plin de îndrăzneală Dunărea... jefuind Tracia — până în Macedonia și Illiria" (Strabo, VII, 3, 11). Probabil că în urma unui asemenea atac, geții și scordiscii în retragere spre Dunăre sunt urmăriți de proconsulul Macedoniei, C. Scribonius Curio, în anul 74: „Curio a înaintat până în Dacia, însă s-a înspăimântat de bezna pădurilor de acolo" (Florus, I, 39, 6), ceea ce este interpretat de istorici ca atingerea Dunării în dreptul Banatului.

Curând după acest episod, armatele romane își fac apariția la celălalt flanc al Daciei, în Dobrogea. În timpul celui de-al treilea război împotriva lui Mithridates, prin anii 72–71, M. Terentius Varro Lucullus, guvernatorul Macedoniei, îi înfrânge pe bessi și pe moesi și cucerește cetățile vest-pontice, unde romanii se instalează, deocamdată, temporar. Dar guvernatorul Macedoniei C. Antonius Hybrida va fi înfrânt, în 61 î.Hr., lângă Histria, în urma unei revolte a cetăților grecești, care au apelat la sprijinul bastarnilor (Dio Cassius, XXXVIII, 10, 3). Este posibil ca Burebista să nu fi fost străin de această revoltă și de gonirea lui Hybrida din Dobrogea: cetatea Dionysopolis (azi Balcic, Bulgaria) — unde iernase în 62/61 î.Hr. Hybrida și produsese atâta nemulțumire — stabilise mai demult relații cu daco-geții, prin intermediul unui cetățean al său, Acornion, trimis în solie la Argedava (centru dacic neidentificat).

Oricum, situația din Dobrogea i se va fi părut lui Burebista, pentru moment, nepericuloasă. De aceea, prin anul 60 î.Hr. Burebista își îndreaptă forțele împotriva celților din nord-vestul Daciei; îi înfrânge pe boiii conduși de Critasiros și pe taurisci (Strabo, VII, 3, 11). După înfrângere, resturile acestor triburi se îndreaptă spre vest, până în Noricum (tauriscii) și chiar în Gallia (boiii). Cam în aceeași perioadă, renunțând la alianța cu scordiscii situați între Morava și Drina, Burebista îi atacă și îi „pustiește", după spusele aceluiași Strabo. În felul acesta

Burebista își întinde stăpânirea spre vest și nord-vest până la Dunărea Mijlocie și în Moravia; prezența dacilor se semnalează și în Banatul sârbesc. Dacii ocupă oppida celtice, de pildă fortificațiile de la Zemplin (Slovacia) sau □idovar (Serbia). Ceramică dacică tipică se găsește în sud-vestul Slovaciei (Bratislava, Devin), pe Dunărea pannonică (Budapesta, Tabán-Gellérthegy) sau lângă vărsarea Savei în Dunăre (Gomolava) etc.

Abia după rezolvarea situației din vest, Burebista se îndreaptă spre Pontul Euxin. Începând cu anul 55 î.Hr., Burebista cucerește toate cetățile grecești vest-pontice: Olbia (la gura Bugului), Tyras (la vărsarea Nistrului), Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos, Mesembria și Apollonia. În cazul Olbiei și al Mesembriei, înstăpânirea lui Burebista se face violent; documentația de care dispunem e neconcludentă pentru a afla cum s-au petrecut lucrurile în celelalte cazuri. Astfel, „hotarele" Daciei lui Burebista s-au extins spre răsărit, atingând litoralul vestic al Mării Negre, de la gurile Bugului și până în lungul coastei tracice, iar spre miazăzi au ajuns la Balcani. În decretul dionysopolitan în cinstea lui Acornion, Burebista e numit „cel dintâi și cel mai mare dintre regii din Tracia", care stăpânea „tot teritoriul de dincoace de fluviu și de dincolo." În acest mare spațiu ajuns sub autoritatea lui Burebista se aflau — pentru prima dată unificate sub o conducere unică — triburile geto-dacice, dar și traci, greci, celți etc.

Conducerea unei armate considerabile, organizarea unui sistem de fortificații (aproape 80 de cetăți și puncte întărite), impunerea unor măsuri economice într-un întins și variat teritoriu presupun existența unor mijloace adecvate de administrare și supraveghere în formațiunea politică înjghebată de Burebista. Aceasta a depășit în mod evident nivelul unei uniuni de triburi, prezentând atribute de „stat", cu unele apropieri de monarhiile elenistice.

În anul 48 î.Hr., la Roma a izbucnit războiul civil. Într-un moment când balanța înclina spre Pompei, prin intermediul aceluiași Acornion din Dionysopolis, Burebista își oferă sprijinul, probabil în schimbul recunoașterii de către Pompei a posesiunilor sale pontice. Întâlnindu-l pe Pompei lângă Heracleea Lyncestis, în Macedonia, Acornion — după cum se arată în inscripția dionysopolitană — „a îndeplinit cu bine însărcinările primite de la rege, câștigând pentru acesta bunăvoința romanilor". Câștigând de fapt bunăvoința lui Pompei, Burebista și-a atras dușmănia lui Caesar, învingătorul din războiul cu Pompei. Numai asasinarea lui Caesar în anul 44 î.Hr. a împiedicat o campanie de pedepsire a dacilor. Cam în aceeași vreme, Burebista este ucis într-o răscoală, iar construcția lui politică se dezmembrează în patru părți; sub Augustus vor fi cinci formațiuni politice moștenitoare ale regatului lui Burebista (Strabo, VII, 3, 11).

Dispariția lui Burebista și destrămarea „imperiului" său au înlesnit înaintarea romană la Dunărea de Jos. Proconsulul Macedoniei M. Licinius Crassus întreprinde mai multe expediții, prin anii 29–28 î.Hr., la sudul Dunării și în Dobrogea; mai întâi a respins un atac al dacilor și bastarnilor, care trecuseră Dunărea, ajungând până în Tracia. Nu este exclus ca acești daci să fi fost conduși de regele Cotiso. Crassus își găsește un aliat în basileul geților Rholes. În curând Rholes este atacat de alt șef get, Dapyx; Crassus își ajută aliatul și Dapyx este ucis. Ulterior el atacă cetatea Genucla, unde stăpânea basileul get Zyraxes. Aceste episoade (Dio Cassius, LI, 23, 2 - 26, 5) s-au petrecut în Dobrogea. După acțiunea lui Crassus s-a încheiat un tratat de alianță (*foedus*) între Roma și Callatis.

Un rege al geților, Dicomes, contemporan cu aceste evenimente sau puțin anterior, făgăduiește ajutor lui Marcus Antonius împotriva lui Octavian.

Ciocnirile dintre diferitele mici „regate" geto-dacice și romani continuă, provocate, de regulă, de atacurile dacice împotriva teritoriilor romane (invazii în Pannonia, între anii 16–11 î.Hr., urmate de expediția de pedepsire condusă de Marcus Vinicius; atacarea în repetate rânduri a zonelor din sudul Dunării, viitoarea provincie Moesia, în primii ani ai erei noastre, când dacii sunt alungați la nordul fluviului de Cn. Cornelius Lentulus; atacarea de către geți (din Moldova?) a unor cetăți dobrogene etc.). Acum Dobrogea este din nou sub stăpânirea regilor odrizi, regi clientelari ai statului roman. Cetățile grecești erau dinainte aliate ale Romei; în anul 9 d.Hr. Ovidiu, care era exilat la Tomis de un an, afirmă că litoralul intrase de curând sub jurisdicția romană (*Tristia*, II, 198–200).

Pentru slăbirea forței ofensive a dacilor și pentru crearea unui „spațiu de siguranță", dar și din rațiuni economico-fiscale, romanii procedează la strămutări masive de populație în sudul Dunării: Aelius Catus mută 50 000 de geți din Câmpia Munteniei, iar mai târziu, în timpul împăratului Nero, guvernatorul Mosiei Tib. Plautius Silvanus Aelianus mută în Imperiu 100 000 de „transdanubieni". Cu toate acestea, dacii — „un neam care nu era niciodată de bună credință" (Tacitus, *Hist.*, III, 46, 2) — atacă din nou Moesia în anul 69, profitând de războiul civil pentru tronul Romei.

Aceste episoade ale relațiilor dușmănoase dintre daco-geți și romani aduc la lumină — inegal și discontinuu — diferite mici „regate" daco-getice, în frunte cu basileii lor, urmașe ale „imperiului" lui Burebista, situate destul de imprecis prin Banat, Muntenia, Moldova ori Dobrogea.

În Transilvania, centrul de putere din zona Munților Orăștie se menține și după dispariția lui Burebista. Sarmizegetusa devine acum „capitala" în care au rezidat, în ordine, Deceneu (devenit și rege), Comosicus, apoi Coryllus sau Scorilo (cu o domnie de 40 de ani) și Duras. Cum acesta din urmă domnea în timpul lui Domițian este posibil ca șirul regilor de la Sarmizegetusa (Iordanes, *Getica*, 73–74; Dio Cassius, LXVII, 6, 1) să nu fie cunoscut în întregime.

Ostilitățile cu romanii reîncep cu violență în iarna anului 85/86, când atacului dacic îi cade victimă însuși guvernatorul Moesiei, C. Oppius Sabinus (Iordanes, *Getica, 76*). Împăratul Domițian vine la Dunăre; invadatorii sunt respinși peste fluviu, iar Moesia este reorganizată, prin divizarea în două provincii. În fața pregătirilor de război ale romanilor, Duras cedează tronul Daciei lui Diurpaneus-Decebal, probabil nepotul său de frate. În fruntea armatei romane, care trece Dunărea pe un pod de vase, se afla prefectul pretoriului Cornelius Fuscus. În primăvara anului 87, armatele romane suferă o înfrângere gravă, însuși Fuscus pierind în luptă (Dio Cassius, LXVII, 6, 5; Iordanes, *Getica, 76–78*). Probabil că după această victorie regele Diurpaneus își ia supranumele „Decebalus" („a onora pe cel mare, puternic"?). În anul următor se organizează o nouă expediție împotriva dacilor, sub conducerea lui Tettius Iulianus. Bătălia decisivă se dă la Tapae (Porțile de Fier ale Transilvaniei). Victoria romanilor n-a putut fi fructificată deoarece Domițian suferă înfrângeri pe alte fronturi. În final, în anul 89, se încheie o pace, cerută mai înainte de Decebal și pe care acum o dorea și Domițian. În urma tratativelor, unde Decebal e reprezentat de Diegis (probabil fratele său), se ajunge la un compromis: Dacia

devenea regat clientelar, garantându-se astfel liniștea la frontiera Imperiului; în schimb, Decebal căpăta de la romani subsidii și tehnicieni (Dio Cassius, LXVII, 7, 4).

Pentru un deceniu relațiile dintre regatul dac și Roma s-au stabilizat. Decebal a utilizat cu folos mijloacele financiare și meșterii trimiși de romani, în primul rând pentru consolidarea sistemului de fortificații.

Regatul lui Decebal este, fără îndoială, de mai mică întindere decât acela al lui Burebista. După amplasarea fortificațiilor care funcționau în vremea lui Decebal rezultă că sub autoritatea acestuia se aflau Transilvania, zonele nord-vestice până la Tisa superioară, Banatul, Moldova până la Siret, Oltenia și o parte a Munteniei. Este posibil ca în timpul său să continue procesul de reunificare a dacilor sub autoritatea regilor de la Sarmizegetusa. Pericolul roman și poate chiar victoriile răsunătoare obținute în fața inamicului în 86–87, contribuiau la refacerea unității pierdute timp de un secol. Decebal este ajutat de Vezinas, vice-rege (Dio Cassius, LXVII, 10, 1); avea un sfat și o cancelarie, avea posibilitatea să trimită soli; în fruntea cetăților se aflau comandanți militari, în timp ce lucrările agricole erau supravegheate de trimiși ai regelui (Criton, *Geticele, 5*).

Traian, curând după urcarea pe tron, nemaifiind de acord cu plata subsidiilor către daci, le suprimă; prin pregătirile de război – concentrările de trupe în Moesia Superior (o armată de 100 000 de oameni) – deveneau tot mai evidente planurile sale de cucerire a Daciei, motivate politic, militar și economic; pe de altă parte, „puterea și îngâmfarea dacilor sporiseră neîncetat" (Dio Cassius, LXVIII, 6, 1).

La 25 martie 101, Traian pleacă din Roma spre Dacia. Începea confruntarea decisivă între Imperiul roman și regatul dac; evenimentele se pot reconstitui mai ales din istoriile lui Dio Cassius (LXVIII, 6–14). Trupele romane trec Dunărea pe un pod de vase, traversează Banatul și îi înfrâng pe dacii ce încercau să le oprească (din nou) la Tapae. În timpul iernii care urmează, Decebal întreprinde, fără succes, un atac de diversiune în Moesia. În 102, înaintarea romană spre Sarmizegetusa continuă din mai multe direcții, sub comanda lui Traian și a altor generali încercați, inclusiv a guvernatorului Moesiei Inferior, Laberius Maximus, care în una din cetățile ocupate o capturează pe sora lui Decebal. Decebal cere pace și o obține: ambii beligeranți o înțelegeau doar ca pe un răgaz. Prin pacea din 102, Decebal trebuia să înapoieze armele și mașinile de război primite de la romani, să predea dezertorii romani și, ceea ce era mai grav, să renunțe la teritoriile dacice cucerite deja de romani și să-și dărâme fortificațiile. Trupe romane de ocupație sunt lăsate chiar în capitala regatului dac.

Cei doi ani de pace sunt destinați, în realitate, de ambele tabere, pregătirilor pentru război: Traian construiește podul peste Dunăre de la Drobeta, Decebal nu respectă prevederile referitoare la fortificații (decât probabil, într-o primă etapă, când era supravegheat îndeaproape) și încearcă organizarea unui vast front antiroman (prin soli trimiși la vecini, dar și mai departe, la regele parților, Pacorus al II-lea).

Nerespectarea păcii, reală, declanșează al doilea război. Traian părăsește Roma la 4 iunie 105. De data aceasta o parte din daci trec de partea romanilor, iar apelurile către aliați rămân fără rezultat. Lui Decebal nu-i reușiseră nici încercarea de a-l asasina pe Traian în Moesia, nici eventualul șantaj prin capturarea generalului Longinus. După o eroică rezistență, ilustrată de

Columna lui Traian din Roma, Sarmizegetusa cade în mâinile romanilor. Decebal reușește să fugă — poate cu gândul de a organiza o nouă acțiune militară — dar, pe punctul de a fi capturat de romani, se sinucide. Războiul s-a purtat și în zonele mai îndepărtate, fiind distruse fortificațiile din nordul Moldovei și de pe Tisa superioară.

Până în vara anului 106, Dacia este definitiv înfrântă. Prăzile fabuloase, inclusiv tezaurul regal dacic descoperit de romani, laolaltă cu convoaiele de prizonieri, iau drumul Romei. În același timp, prin strămutările de daci din zona montană în teritorii mai ușor de supravegheat începea să acționeze ordinea romană instalată în noua provincie a Imperiului — Dacia lui Traian.

*

* *

Istoria politică uimitoare a dacilor (care, în două secole, de la nivelul de uniuni tribale barbare puse pe prădăciuni în Sudul mai bogat, au ajuns să constituie o forță organizată, considerabilă, un adversar lichidat cu mari eforturi de cel mai puternic imperiu al antichității) s-a „alimentat" în etapa finală a epocii Latène dintr-o remarcabilă și originală dezvoltare a societății și economiei.

Marilor așezări semnalate încă din epoca precedentă li se adaugă altele, în primul rând Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului, jud. Hunedoara), care se apropie, în secolul I d.Hr., de aspectul unui oraș, cuprinzând două cartiere civile, cetatea, zona sacră. În „capitala" Daciei existau drumuri pietruite, instalații de captare și aducțiune a apei, canalizare. Alte *davae* remarcabile se aflau pe Siret, la Brad (jud. Neamț) — probabil Zargidava, Răcătău (jud. Bacău) — probabil Tamasidava, apoi la Cârlomănești (jud. Buzău), Crăsani (jud. Ialomița), Sprâncenata (jud. Oit), Buridava (Ocnița, jud. Vâlcea) etc.

Locuințele dacilor au evoluat de la cele parțial adâncite în pământ până la acelea de suprafață, construite din lemn, piatră, uneori acoperite cu țigle de tip elenistic. Unele ajung la planuri complexe, cu încăperi poligonale, cu etaj, în câteva cazuri locuințele devin „palatele" șefilor din *davae*.

Arhitectura militară este una din cele mai remarcabile creații ale dacilor, impulsionată odată cu ascensiunea lui Burebista. Se cunosc așezări fortificate (aglomerări de construcții civile și religioase), apoi cetăți cu pregnant caracter militar, cu „garnizoane" permanente și, în sfârșit, fortificații liniare, de baraj. Pe lângă elementele tradiționale de fortificație (val de pământ cu palisadă, șanț) apare zidul cu două paramente din piatră fasonată, fără mortar (cu umplutură între ele), unde se simte influența elenistică datorată, poate, participării efective a tehnicienilor greci la realizarea cetăților, în vremea lui Burebista. Sistemul defensiv al Daciei se baza pe aproape 80 de fortificații construite și refăcute în mai puțin de două sute de ani.

Creșterea demografică, ilustrată de sporirea numărului de așezări, a determinat mărirea suprafețelor cultivate și perfecționarea tehnicii agricole. Se cultivau cereale (grâu, mei, secară, orz), plante textile, plante furajere. În pofida „abținerii de la vin" pe care le-o cerea Burebista (Strabo, VII, 3, 11) probabil că dacii au practicat în continuare viticultura.

Produsele agricole și animaliere, alături de sare și lemn, constituiau baza exportului dacic; se importau vase de bronz și sticlă, podoabe, unelte etc. Cam pe la începutul domniei lui Burebista încetează emisiunile de monede dacice; de acum înainte, dacii vor copia denarul roman. Ștanțe monetare romane s-au descoperit la Tilișca (jud. Sibiu), la Sarmizegetusa (într-un atelier monetar dezgropat în 1987) etc.

Dacii exploatau zăcămintele de fier, aur, argint, aramă, plumb și, probabil, cositor și mercur. Reducerea minereului se petrecea în apropierea locurilor de exploatare. Dintre atelierele care confecționau obiecte de fier, o mențiune aparte merită acelea de la Sarmizegetusa. Prin cantitatea fierului brut și a celui prelucrat descoperit acolo, capitala regatului dac este, la sfârșitul secolului I d.Hr., unul din cele mai importante centre metalurgice din afara Imperiului roman. Bogăția în fier a Sarmizegetusei, ieșită din comun pentru epocă, amintește de locul Transilvaniei în Europa în privința depozitelor de bronzuri de la începutul Hallstattului. Prelucrarea fierului se făcea prin martelare. Meșteșugul atinsese cote cu totul remarcabile, mai ales în privința tratamentelor termice, prin care se obțineau „oțeluri" de foarte mare duritate.

La Sarmizegetusa a funcționat, se pare, la sfârșitul secolului I d.Hr., și un atelier de sticlărie.

Se exploata, de asemenea, piatra — calcare la Călan (jud. Hunedoara) și lângă Cricău (jud. Alba), andezit lângă Deva (la Uroiu și „Bejan"), tuf vulcanic în Carpații Orientali etc. Descoperiri recente atestă folosirea foilor de mică (extrasă în Carpații Meridionali) la ferestrele unor locuințe din Sarmizegetusa.

Erau probabil exploatate salinele de la Turda, Ocna Dejului, Ocna Mureșului, în Maramureș (la Costiui), în Oltenia (Ocnele Mari, jud. Vâlcea). La Valea Florilor (jud. Cluj) s-au descoperit chiar diverse unelte de lemn într-un puț amenajat pentru extragerea sării.

Cantitățile de lemn exploatate au fost, ca și în cazul pietrei, impresionante, pe măsura masivei întrebuințări a lemnului, ceea ce a adus civilizației dacice — înainte de a se cunoaște arheologic marea cantitate de piese de fier — apelativul de „cultură a lemnului" (V. Pârvan). Produsele din lemn s-au păstrat arareori: cisterna de la Sarmizegetusa, săpată în stâncă (10 x 7 m), era placată cu scânduri de lariță.

Olăritul este un meșteșug specializat; pe lângă forme de vase care continuă să se lucreze cu mâna, majoritatea tipurilor de vase se lucrează la roată; culorile sunt diferite, de la galben la negru, în funcție de felul arderii. Cu timpul, influențele elenistice în formele ceramicii, mai evidente în secolul al II-lea î.Hr., cedează locul influențelor romane, atât în forme, cât și în arderea oxidantă. Din lut se confecționau, mai rar, cărămizi, țigle și tuburi pentru aducțiunea apei. O categorie specială o constituie vasele de lut cu pictură pe angobă. Cel mai interesant centru de producere a ceramicii pictate va fi Sarmizegetusa, în secolul I d.Hr.; decorul este geometric sau figurativ, fito- și zoomorf. După ce, începând cu mijlocul secolului al III-lea î.Hr., dispăruseră imaginile zoomorfe în arta geto-dacică, în secolul I î.Hr. acestea reapar, dar reprezentările fantastice (animalele fabuloase) sunt rare; la fel de rare sunt și imaginile antropomorfe (absente total în ceramica pictată). Fluxul influențelor artistice orientale a slăbit în favoarea influențelor elenistice și romane. Numai o parte din motivistica artei animaliere prezentă pe obiectele de prestigiu și însemnele sociale din tezaurele secolelor V–IV î.Hr. este preluată de ceramica pictată.

Arta argintului se vădește mai cu seamă în bijuterii (podoabele din aur sunt extrem de rare). Dispar obiectele specifice tezaurelor din secolele V–IV î.Hr. și se creează acum fibule, colane, lanțuri ornamentale, brățări simple și spiralate, terminate uneori cu protome de animale (în special șerpi), aplici; din argint se confecționau și vase (un depozit de 15 vase de argint din secolul I î.Hr. s-a descoperit la Sâncrăieni – jud. Harghita). De regulă, podoabele de argint sau vasele se găsesc sub formă de tezaure – peste 100 de asemenea descoperiri sunt datate în intervalul secolelor II î.Hr.–I d.Hr. Atelierele de orfevrărie sunt semnalate la Sarmizegetusa, Pecica, Tășad (jud. Bihor).

În decorul acestor podoabe, geometrismul autohton se împletește cu modele de certă inspirație grecească. O mențiune aparte merită reprezentările antropomorfe: figurile feminine de pe falerele de argint aurit de la Herăstrău (București), de pe fibulele de argint de la Coada Malului (jud. Prahova) și Bălănești (jud. Olt), a căror semnificație e dificil de stabilit. O divinitate feminină, uneori înaripată, apare pe trei falere din tezaurul de la Lupu (jud. Alba). În același tezaur, databil în secolul I î.Hr., două falere înfățișează un călăreț, iar alte două falere înfățișează vulturi în luptă cu șerpi. O figură bărbătească în picioare este redată pe o placă de argint de la Săliștea (jud. Hunedoara), iar un călăreț (Cavalerul Trac?), e reprezentat și pe o faleră de argint la Surcea (jud. Covasna), ca și pe o foarte curioasă plăcuță de bronz de la Polovragi (jud. Gorj). Asemenea descoperiri – care au infirmat teza aniconismului artei geto-dacice – sunt cu atât mai prețioase cu cât sculptura în piatră este aproape necunoscută la daci până la finele civilizației lor.

Schimbările din arta toreuticii sesizabile în epoca regatului dac nu sunt singulare; și în alte domenii ale vieții spirituale se constată, de prin secolul al II-lea î.Hr. și mai cu seamă în secolele I î.Hr.–I d.Hr., mutații majore, fără a cunoaște astăzi satisfăcător ce anume a generat aceste fenomene.

Oricum, din vremea lui Herodot și până la înălțarea monumentalelor sanctuare din secolele I î.Hr.–I d.Hr. se pare că au intervenit modificări notabile în religia dacilor, fiindcă aceste construcții de cult par pendinte mai degrabă de o religie urano-solară, decât de ceea ce ar sugera locuința subpământeană a lui Zalmoxis descrisă de Herodot.

Pe două din terasele amenajate artificial la Sarmizegetusa s-au înălțat 10 construcții bănuite a fi sanctuare. Opt din acestea sunt rectangulare, constând din aliniamente de tamburi (baze pentru coloane din lemn ori piatră) sau stâlpi, într-un număr multiplu al cifrei șase. Spațiul sacru al fiecărui „templu" era delimitat de pilaștri de piatră. Cel mai mare sanctuar patrulater de la Sarmizegetusa avea 60 de coloane de andezit, ocupând o suprafață de 37,5 x 31,5 m. El a rămas, se pare, neterminat. În general, sanctuarele din piatră de calcar sunt mai timpurii: andezitul s-a folosit numai în timpul lui Decebal. Două sanctuare circulare erau, de asemenea, delimitate prin blocuri și stâlpi de andezit. Cel mare avea diametrul de aproape 30 m; în interior se mai găsea un cerc din stâlpi de lemn, care înconjura la rândul său încă o dispunere de stâlpi de lemn în formă de absidă. Lângă aceste sanctuare se afla și un altar (?) rotund de piatră, cu diametrul de aproape 7 m: în jurul unui disc central erau dispuse lespezi în formă de raze („Soarele de andezit"). Sanctuarele au fost distruse de romani; practicarea sacrificiilor umane (trimiterea periodică a solului la Zalmoxis), precum și

specificitatea religiei celor care „știau să se facă nemuritori" — ceea ce le insufla curajul în luptă — susținut de preoțimea dacică, ar explica aversiunea romanilor — cu foarte puține analogii, în istoria lor — față de aceste locuri de cult, față de preoțime, într-un cuvânt — față de religia dacilor.

Dacă mulțimea templelor de la Sarmizegetusa conferă acelui loc calitatea de „Munte Sfânt" al dacilor, trebuie să menționăm că sanctuare aparținând celor două tipuri descrise s-au descoperit și în alte 19 așezări, în total 23 sanctuare de tipul aliniamentelor și șapte sanctuare circulare: la Costești, Blidaru, Piatra Roșie, Fețele Albe (toate în zona Sarmizegetusei), dar și mai departe, la Bănița (jud. Hunedoara), Piatra Craivii, Bâtca Doamnei, Barboși-Galați, Ziridava, Racoș (jud. Brașov), Dolinean (raionul Hotin, Ucraina) etc. O altă categorie de „temple", mai apropiate planimetric de tipul clasic, cu naos și *cella* absidată, se găsea la Popești, Brad, Cetățeni, Cârlomănești etc. De altfel, spații absidate se află, cum am văzut, și în interiorul marelui sanctuar circular de la Sarmizegetusa, ca și în alte locuri (la Piatra Roșie, în interiorul sanctuarului circular de la Racoș etc.).

La jumătate de mileniu după Zalmoxis, un al doilea reformator religios, Deceneu, a impus, probabil, având și sprijinul regelui, schimbări în credințele și practicile religioase ale dacilor. Deceneu avea puterea de a impune reforme moral-religioase, ceea ce îl făcea pe Strabo (VII, 3, 11) să reitereze în persoana lui Deceneu situații puse pe seama lui Zalmoxis: și marele preot al lui Burebista călătorise în Egipt și ajunge să fie considerat zeu. Nu este exclus ca Deceneu să „legifereze" elemente apărute mai demult. Dacă absența mormintelor dacice în această perioadă este de explicat prin prisma modificărilor în credință (ceea ce conduce spre noi moduri de „tratare" a defuncților), trebuie menționat că fenomenul începuse cu vreun secol înaintea lui Deceneu. Abia după cucerirea romană — deci după dispariția autorității religioase centrale — reapar practicile funerare normale, atât la dacii din provincia Dacia, cât și la dacii din afara acestei provincii.

O minoritate foarte firavă a societății dacice (preoțimea, funcționarii cancelariei regale, constructorii, șefii de ateliere) cunoștea scrierea. La relatările lui Dio Cassius în această privință (LXVII, 7, 3; LXVIII, 8, 1) se adaugă scurtele texte cu litere grecești și latinești pe ceramică, la Buridava („Basileul Thiamarcos a făcut vasul" — în grecește), la Sarmizegetusa („Decebalus per Scorilo") etc., sau grupurile de litere incizate pe blocurile de piatră de la construcțiile din Sarmizegetusa (probabil cu rol de marcaj pentru constructori).

Relatările lui Iordanes (*Getica, 69–70*) despre îndeletnicirile filozofice și științifice ale unor daci sunt confirmate, parțial, și de alte surse. Numele dacic al unor plante de leac sunt consemnate în secolul I d.Hr. de Dioscoride și reluate mai târziu de Pseudo-Apuleius. Cunoștințele medicale se vădesc, în afara acestei botanici farmaceutice, în instrumentele chirurgicale descoperite, în folosirea apelor termale. Preocupările de matematică și astronomie se reflectă — probabil — în orientarea sanctuarelor, în eventuala funcție de cadran solar atribuită altarului discoidal de la Sarmizegetusa.

Această civilizație făurită de cei care erau „aproape egali grecilor" (Iordanes, *Getica, 40*) e oprită brusc din dezvoltarea sa firească de cucerirea romană.

Dacia Felix

În mai puțin de 40 de ani (din timpul domniei lui Vespasian până la 106) Imperiul roman reușește, printr-o politică decisă, să înglobeze o bună parte a ținuturilor locuite de daco-geți. Unele teritorii vor intra treptat în componența provinciei Moesia (înființată în anul 15 d.Hr.), apoi (după anul 86 d.Hr.) în provincia Moesia Inferior. Altele vor forma, în anul 106, o nouă provincie romană — Dacia. Aceste regiuni vor aparține Imperiului roman (sau Imperiului bizantin) răstimpuri diferite: Dobrogea — șase secole; o fâșie din sudul Olteniei și al Banatului — vreo patru secole și jumătate, restul Olteniei, al Banatului și Transilvania — 16 decenii și jumătate, în timp ce sudul Moldovei, Muntenia și — poate — vestul Banatului abia ceva mai mult de un deceniu. Asemenea diferențe nu au rămas fără urmări sensibile în gradul de penetrație al civilizației și culturii romane în regiunile respective.

La durata diferită a apartenenței la Imperiu se adaugă și unele particularități din evoluția anterioară care lasă amprente în perioada romană. Este cazul mai cu seamă al Dobrogei, unde litoralul colonizat de greci aparținea lumii clasice de vreo șapte secole și unde contactele cu lumea elenistică și cu statul roman fuseseră mult mai intense. Cu toate acestea, până spre sfârșitul veacului al III-lea, un destin asemănător în trăsăturile sale esențiale leagă diferitele regiuni carpato-danubiene. Civilizația epocii Principatului se răspândește din Dobrogea până în Transilvania, unificatoare și nivelatoare, trecând peste granițele provinciale, aducând și aici, ca pretutindeni în Imperiul roman, impresia „uniformității sale copleșitoare" (F. Lot).

Împingând granițele Moesiei de-a lungul ultimului segment al Dunării inferioare, prin încorporarea Dobrogei, Imperiul își desăvârșea o frontieră naturală. Dimpotrivă, prin crearea provinciei Dacia, aceeași graniță naturală era depășită extrem de mult, cum nu s-a întâmplat pe Rin sau pe Dunărea superioară (o provincie Marcomania a rămas un proiect!). Nici o provincie europeană a Imperiului nu a avut o frontieră atât de lungă cu lumea barbară, ceea ce explică unele particularități ale Daciei romane, în primul rând importanța elementului militar. Ca ultimă cucerire de durată și apoi cea dintâi abandonată, a fost oare crearea provinciei nord-dunărene o „aventură dacică"? Prin înglobarea Daciei se rezolva radical un conflict îndelungat, iar aurul din Carpații Occidentali nu era o bogăție de neglijat pentru Imperiu.

Dacă timpul istoric este discontinuu și inegal, dacă există epoci de excepție, „culmi ale trecutului" (K. Jaspers), atunci perioada romană în Dobrogea și în Dacia a fost o asemenea vreme de prefaceri cu totul deosebite, un moment-cheie în dezvoltarea acestor regiuni. Prin implantarea unei civilizații și culturi superioare, prin maxima deschidere spre universalitate, prin sinteza etnică realizată, prin sămânța roditoare a limbii latine, epoca romană a avut cele mai însemnate consecințe pentru evoluția istorică ulterioară.

Provinciile Moesia Inferior (Dobrogea), Dacia și Imperiul roman. Sub control roman încă din vremea când guvernatorul Macedoniei M. Licinius Crassus pătrunsese profund în Dobrogea (29–28 î.Hr.), teritoriul dintre Dunăre și Mare va fi anexat după aproximativ un secol. În 46 d.Hr., când Tracia devine provincie romană, Dobrogea își păstrează organizarea tipic preprovincială într-o *praefectura*. Primele trupe auxiliare romane se instalează durabil în

Dobrogea sub Vespasian, fapt care, coroborat cu unele știri literare (Iordanes, *Getica,* XIII, 76; Suetoniu, *Vespasianus,* VIII, 4) ar indica anexarea Dobrogea, abia acum, la Moesia. După 86, când Moesia este împărțită, Dobrogea va face parte din provincia imperială Moesia Inferior, care se întindea din Balcani la Dunăre și Marea Neagră, iar în vest se învecina (pe râul Ţibrița, în Bulgaria) cu Moesia Superior.

La începutul veacului al II-lea, datorită războaielor daco–romane, unele orașe dobrogene au suferit distrugeri. În legătură cu aceleași evenimente, legiunea a V-a Macedonica a fost mutată de la Oescus (azi Ghighen, Bulgaria) în Dobrogea, la Troesmis (azi Iglița, jud. Tulcea).

Prin pacea din anul 102, în urma primului război dintre Traian și Decebal, alte teritorii locuite de daco-geți intră în posesia Romei: Muntenia, sudul Moldovei, poate și estul Olteniei și sud-estul Transilvaniei vor fi anexate aceleiași Moesia Inferior, din care vor face parte până la sfârșitul domniei lui Traian.

Probabil tot în anul 102 Banatul, vestul Olteniei și sudul Transilvaniei constituiau un district militar roman, sub conducerea lui Longinus, aflat în fruntea trupelor de ocupație. Capturarea lui Longinus de către Decebal și evenimentele celui de-al doilea război au oprit, temporar, această evoluție.

În vara anului 106 războiul era încheiat, iar regatul lui Decebal își înceta existența. În felul acesta, după ce înglobase Dobrogea, Imperiul roman se întindea acum și în Muntenia, sudul Moldovei, Oltenia, Banat și Transilvania. De asemenea, o prezență militară romană sigură sub Traian e semnalată în sudul Basarabiei, de la Orlovka (în raionul Ismail, Ucraina) până la Tyras, vechea colonie milesiană de la gurile Nistrului (azi Bjelgorod Dnestrovskij, Ucraina).

Vestul Olteniei, Banatul și cea mai mare parte a Transilvaniei vor forma, în anul 106, provincia Dacia. Celelalte teritorii nord-dunărene cucerite — Crișana, Maramureș, nordul și centrul Moldovei — nu vor fi înglobate Imperiului roman, rămânând dacilor.

Dacia a fost organizată de Traian ca provincie imperială, condusă de un delegat al împăratului — *legatus Augusti pro praetore.* Acesta era membru al ordinului senatorial și, înainte de a primi guvernatoratul Daciei, trebuia să fi îndeplinit cea mai înaltă magistratură la Roma, să fi fost consul. Cel dintâi guvernator al Daciei al cărui nume îl cunoaștem pare a fi Iulius Sabinus, de prin anii 106–107 până prin 109, dacă îl excludem pe Longinus și acțiunea sa de a organiza o „provincie" Dacia *avant la lettre.*

Împărțirea, după 106, a teritoriilor nord-dunărene cucerite între Moesia Inferior și nou înființata provincie Dacia este o consecință a participării la războaiele daco–romane a mai multor grupe de armate, inclusiv armata Moesiei Inferior.

Din 106, la Apulum (azi Alba Iulia) e instalată Legiunea a XIII-a Gemina. În Banat, la Berzobis (azi Berzovia, jud. Caraș-Severin) se află legiunea a IV-a Flavia Felix. Această legiune fusese cantonată anterior — poate din 102 — într-un castru construit în depresiunea Hațegului, transformat o dată cu mutarea la Berzobis într-un oraș — viitoarea metropolă a Daciei, Ulpia Traiana Sarmizegetusa (azi Sarmizegetusa, județul Hunedoara), numită astfel în onoarea împăratului–ctitor. La Apulum ori la Ulpia Traiana Sarmizegetusa își avea sediul guvernatorul consular al Daciei.

Primul deceniu de stăpânire romană în Dacia a fost relativ liniștit; perioada a stat sub semnul autorității și măsurilor luate de *optimus princeps* — Traian. Cu marele său talent de cârmuitor, acesta reușește organizarea provinciei chiar din primul an, iar în anii următori pacificarea deplină și încadrarea Daciei în structurile romane. În anul 112 legenda monedelor imperiale *Dacia capta* devine, semnificativ, *Dacia Augusti Provincia*.

În felul acesta, un război cu sarmații iazigi, la granița de vest a Daciei, prin anii 107–108, a trecut, probabil, abia remarcat. Dar aceiași iazigi din câmpia dintre Tisa și Dunăre, ca și neamurile lor din est — roxolanii — se vor revolta din nou, imediat după moartea lui Traian (11 august 117). Moesia Inferior și mai ales Dacia sunt puse în mare pericol. În aceste condiții vitrege își începe domnia Hadrian (117–138). Venind imediat la Dunăre, el îi îmbună pe roxolani cu subsidii. Unui general înzestrat — Q. Marcius Turbo — deși doar cavaler, i se acordă o comandă excepțională, în fruntea Daciei și Pannoniei Inferior. Iazigii sunt prinși astfel într-un clește și înfrânți (HA, *Vita Hadriani*, 6, 6–8; Dio Cassius, LXVIII, 13, 6). Totuși, contextul de nesiguranță de la începutul domniei îl determină pe împărat (care avusese intenția, în primul moment, se renunțe la întreaga provincie Dacia) să abandoneze sudul Moldovei, Muntenia și — probabil — vestul Banatului. Fără așezări importante și fără să fi fost colonizate sub Traian, aceste regiuni vor fi în continuare controlate de romani; capetele de pod de pe malul stâng al Dunării, de la Barboși, lângă Galați, și de la Orlovka vor fi menținute pe mai departe, ca puncte strategice de interes. Zonele abandonate din provinciile Moesia Inferior și Dacia reprezentau foarte puțin în comparație cu imensele teritorii cucerite de Traian în Orient și la care același Hadrian renunța acum, readucând granița imperiului pe Eufrat.

În afara cedării acestor regiuni, Hadrian întreprinde și o reorganizare administrativă, înființând Dacia Inferior, din teritorii care până atunci aparținuseră Moesiei Inferior — estul Olteniei și, probabil, sud-estul Transilvaniei. Provincia traiană Dacia se va chema de acum încolo Dacia Superior, în componența ei aflându-se Transilvania, Banatul și vestul Olteniei. Apartenența colțului sud-estic al Transilvaniei la Dacia Superior ori la Dacia Inferior este controversată. Oricum, Dacia Inferior apare ca o provincie tampon între Dacia Superior și *barbaricum*.

Deodată cu aceste inovații în organizarea teritoriilor nord-dunărene, sau foarte curând după aceasta (nu mai târziu, probabil, de anul 119) se creează și Dacia Porolissensis, prin desprinderea din Dacia Superior a zonei nordice, până la Arieș și Mureșul superior.

Cum cel târziu prin 117–118 legiunea a IV-a Flavia Felix e transferată la Singidunum (azi Belgrad), în Dacia Superior va rămâne o singură legiune, a XIII-a Gemina; prin urmare, guvernatorul provinciei va fi de acum înainte de rang pretorian. Sub Hadrian și Antoninus Pius, acest guvernator va rezida la Apulum, fiind totodată legat al legiunii de acolo. Lipsite de legiuni, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis vor fi conduse de câte un *procurator Augusti* care își aveau sediile la Romula (azi Reșca, jud. Olt), respectiv Napoca (azi Cluj-Napoca).

După modificările teritoriale de la 118–119 granițele Daciei vor rămâne, în linii mari, neschimbate până în vremea împăraților Gallienus și Aurelian. Despre lungimea frontierelor provinciei relatează (pe baza unui izvor mai vechi, necunoscut nouă) Eutropius (VI, 2, 2) și Rufius Festus (VIII, 2). Dacia avea, potrivit acestor surse, un perimetru de 1 000 mile romane

sau un milion de pași, adică 1 479 km. Aceste cifre se referă, probabil, la teritoriile dacice sub Hadrian, deci Dacia Superior, Inferior și Porolissensis.

Dunărea constituia granița dintre Dacia și provinciile Moesia Inferior și Moesia Superior, după cum Dobrogea romană era despărțită prin Dunăre de geții și roxolanii din Muntenia și sudul Moldovei. Apărarea liniei Dunării prin Dobrogea se sprijinea în sud pe castrul legiunii a XI-a Claudia de la Durostorum (azi Silistra, Bulgaria), iar în nord pe castrul legiunii a V-a Macedonica de la Troesmis. Între acestea se plasau numeroase castre ale unităților auxiliare, mai importante fiind cele de la Sacidava (azi Dunăreni, jud. Constanța), Capidava (azi Capidava, județul Constanța), Carsium (azi Hârșova, jud. Constanța) etc. Baze ale flotei dunărene existau la Axiopolis (azi Cernavodă, jud. Constanța), dar și la intrarea în Deltă, la Aegyssus (azi Tulcea) și, mai ales, la Noviodunum (azi Isaccea, jud. Tulcea) — unde se afla sediul principal al flotei.

Față de contacul pe care Dacia romană îl avea — pe linia Dunării — cu Imperiul, granițele sale de vest, nord și răsărit (care o păzeau de iazigi, de daco-geții liberi, de costoboci, carpi, roxolani etc.) erau de o lungime considerabilă. Granița de vest a Daciei, prin Banat, urma un traseu încă neclarificat: pe Tisa sau, mai curând, pe linia castrelor de la Lederata, pe Dunăre (azi Banatska Palanka, în Iugoslavia), până la Berzobis și la marele castru auxiliar de la Tibiscum (azi Jupa, lângă Caransebeș). Pe valea Mureșului granița era străjuită de alt castru de mare valoare strategică, la Micia (azi Vețel, lângă Deva). De aici, granița vestică urca spre nord, urmând un traseu deocamdată destul de neclar; oricum, era înglobată zona auriferă din Carpații Occidentali. Din valea Crișului Repede, cu castrul de la Bologa (jud. Cluj), granița prinde iarăși un contur mai limpede, ajungând, printr-un șir de castre, până la Porolissum (azi Moigrad, lângă Zalău), cel mai important punct strategic din nordul Daciei. Apoi granița urmărea în general linia Someșului, cu castrul de la Samum (azi Cășeiu, jud. Cluj). De la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud), mai multe castre marchează frontiera estică, pe la poalele Carpaților Orientali, până în fața pasului Oituz, unde castrul de la Angustia (azi Brețcu, jud. Covasna) marca punctul cel mai răsăritean al Daciei romane. Incluzându-se Țara Bârsei, Oltul constituia mai departe granița naturală a provinciei, până la Dunăre. Acest *limes alutanus*, lung de vreo 260 km, era întărit cu peste 15 castre. După abandonarea Munteniei, pentru întărirea apărării Daciei sudice, s-a constituit încă o linie de apărare, la răsărit de Olt, așa-numitul *limes transalutanus*, lung de 235 km. În porțiunea sa sudică, de la Dunăre (castrul de la Flămânda, jud. Teleorman) până la intersectarea râului Vedea, exista un val de pământ. Limesul transalutan avea 14 puncte fortificate cu castre, până după pasul Bran, la Cumidava (azi Râșnov, jud. Brașov), de unde se făcea legătura cu Angustia. Această operă defensivă care a funcționat până în timpul lui FIlip Arabul, își are începuturile, probabil, sub Hadrian sau sub Antoninus Pius, fără să însemne, practic, o extindere a provinciei la răsărit de Olt, căci așezări civile n-au existat în acest teritoriu.

Domnia lui Antoninus Pius (138–161) a fost considerată „secolul de aur" al Imperiului. Imobilismul politicii sale a trezit admirația contemporanilor și chiar a posterității, paradoxal, în mai mare măsură decât opțiunile politice precedente, fundamentate pe mișcare (Traian) și stabilitate (Hadrian). Pacea din timpul domniei sale nu a fost totuși netulburată. Prin 142–143 ar fi avut loc un război cu „geții" (Aelius Aristides, *Orationes*, XXVI, 70) sau, mai curând, cu

sarmații roxolani de la răsăritul Daciei. Ciocniri cu dacii liberi și cu costobocii se înregistrează și prin 157–158; în urma izbânzii, însuși legatul Daciei Superior dedică un altar zeiței Victoria (CIL, III, 1416) la locul „Sub Cununi", în apropierea Sarmizegetusei Regia. Poate că exista acolo un monument comemorativ al războaielor lui Traian, iar gestul de a depune ofranda tocmai în acel loc sublinia importanța victoriei, amintind de biruințele împăratului întemeietor, cu jumătate de veac înainte.

Oricum, exceptând criza din 117–118, primele șase decenii de viață romană au însemnat pentru provincia Dacia o etapă de acumulări certe, sub semnul stabilității. În Dobrogea, de asemenea, primul veac de stăpânire romană fusese tulburat doar de luptele desfășurate pe teritoriul dobrogean în iarna anului 101–102, în timpul războaielor daco-romane.

Doar primii ani din domnia lui Marcus Aurelius (161–180) au corespuns dorințelor împăratului-filozof, mare reprezentant al neostoicismului: ani de pace și prosperitate, în care problemele militare le-a lăsat în seama asociatului său la tron, Lucius Verus (161–169). Cu anul 166 se deschide una din cele mai grele perioade pentru Imperiu, căci „au conspirat toate neamurile, de la granița Illyricului până în Gallia" (HA, *Vita Marci*, 22, 1), începând astfel războaiele marcomanice, la care au luat parte și cvazii, lacringii, burii, roxolanii, costobocii și alții. Toate provinciile dunărene au avut de suferit, ca și nordul Italiei și Grecia. *Pax romana* instaurată de Augustus se dovedise a nu fi veșnică, iar relativul echilibru al lumii romane a fost adânc zdruncinat.

Prin poziția lor, Dacia și Dobrogea nu au fost cruțate, raidurile iazigilor, lacringilor și burilor, în cazul Daciei, ale costobocilor și bastarnilor, în cazul Dobrogei, afectându-le timp de mai mulți ani, începând cu a doua jumătate a anului 167. Teritorii întinse sunt devastate, atât în Dacia Porolissensis, cât și în regiunile centrale și sud-transilvănene. „Cheia de boltă" a apărării nordice a provinciei — Porolissum — nu reușește să oprească invazia. După trecerea acestui obstacol, neamurile barbare se îndreaptă spre zona auriferă (unde au pătruns, poate, și pe valea Mureșului, dinspre Tisa). Populația de la Alburnus Maior (azi Roșia Montană, jud. Alba), cuprinsă de panică, își ascunde actele — tăblițele cerate — în galeriile minelor de aur (data ultimei tăblițe este 29 mai 167 — IDR, I, TabCerD XIII). Distrugeri cauzate de invazie se remarcă la Apulum și, mai ales, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cel puțin în zona extramurană (la *villa suburbana* de lângă amfiteatru, la templul lui Liber Pater, incendiat acum — potrivit inscripției de refacere — de către dușmani — *hostes*). În sfârșit, mai multe tezaure monetare sunt îngropate în diferite locuri din provincie, dovedind starea de nesiguranță.

Atacurile reușite asupra Daciei au demonstrat neajunsurile militare și organizatorice ale provinciei: o singură legiune cantonată în Dacia s-a dovedit insuficientă, chiar dacă existau numeroase trupe auxiliare; de asemenea, partajarea comenzii militare în cele trei provincii dacice nu se mai prezenta ca o soluție acceptabilă. Prin urmare, în anul 168, legiunea a V-a Macedonica e transferată în Dacia, la Potaissa (azi Turda, jud. Cluj), în cadrul seriei de măsuri care urmărea întărirea frontierelor provinciilor dunărene periclitate, inclusiv prin crearea de noi legiuni (II Italica și III Italica) stabilite pe Dunăre.

În contextul dictat de evenimentele politico-militare se produce și o reformă a administrației Daciei. Ca odinioară, la începutul domniei lui Hadrian, și acum, prin anii

168–169, i se acordă unui alt mare general — M. Claudius Fronto — o succesiune de comenzi excepționale, în fruntea Moesiei Superior, a Daciei, sau asupra ambelor provincii simultan. La începutul anului 169 el devine primul guvernator consular al celor trei Dacii, în cadrul noului sistem organizatoric. În fruntea armatelor din Dacia și Moesia Superior, Fronto luptă împotriva iazigilor, reușind să oprească, temporar, invazia, dar moare pe câmpul de luptă.

În Dobrogea, pe la 170, atacă neamul costobocilor din nordul Moldovei. Urmele acestui atac sunt sesizabile arheologic la Tropaeum Traiani (azi Adamclisi, jud. Constanța), Independența (jud. Constanța), Noviodunum, Dinogetia (azi Garvăn, jud. Tulcea), Capidava. Bastarnii se îndreaptă spre vechile cetăți grecești Histria, Tomis și Callatis. Incintele de la Callatis și Tomis vor fi refăcute după aceste atacuri. Castrele de pe artera danubiană, de la Arrubium (azi Măcin, jud. Tulcea), Carsium, Axiopolis etc. vor fi ulterior restaurate.

În Dacia, urmașul lui Fronto, guvernatorul Sex. Cornelius Clemens trebuie să facă față noilor atacuri ale semințiilor germanice și dacice, mai ales la frontiere. Se poartă tratative, se plătesc subsidii, sunt așezate în provincie grupuri de populații din *barbaricum*. După 172, luptele împotriva marcomanilor, cvazilor și iazigilor continuă. Întreg deceniul opt cunoaște neîncetate frământări, căci, după înfrângerea unor grupuri de barbari și încheierea păcii, luptele reîncepeau. Astfel, iazigii sunt înfrânți, iar în 175 se încheie o pace, ca peste doi ani luptele la Dunăre să reînceapă. În 179 se încheie un tratat-convenție cu iazigii, care primesc dreptul de a face comerț cu roxolanii traversând provincia Dacia, cu acordul guvernatorului (Dio Cassius, LXXI, 19, 2). Drumul lor trecea prin Porolissum, localitățile din estul provinciei, ajungea la Angustia, trecând prin pasul Oituz în teritoriile roxolanilor, iar de acolo ducea până la Tyras. După moartea lui Marcus Aurelius (17 martie 180), fiul și urmașul său Commodus (180–192) a încheiat pacea cu marcomanii și cvazii. La începutul domniei acestui împărat se mai duc lupte la nord de Dacia cu burii, de către guvernatorul provinciei, C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes. Pacea încheiată prevedea, printre altele, asigurarea unei fâșii de 40 de stadii (peste 7 km) la granițele nordice ale Daciei, în care populațiile din barbaricum nu aveau acces. Totodată Sabinianus „a adus sub ascultare 12 000 de daci mărginași" cărora le-a promis pământ — acelora care ar fi dorit să se stabilească în provincie (Dio Cassius, LXXII, 3, 1–3). Nu știm însă dacă proiectata colonizare s-a petrecut efectiv.

Așadar, printr-un efort militar deosebit, atacurile barbarilor de dincolo de limesul renan și danubian au fost, până la urmă, respinse, dar este evident că războaiele marcomanice au marcat un moment de cotitură în evoluția relațiilor externe ale Romei. Epoca politicii ofensive se sfârșește, însăși marea criză părând a se profila pe un orizont încă îndepărtat, dar implacabil, al istoriei Imperiului.

Esența reorganizării Daciei întreprinsă sub Marcus Aurelius constă în refacerea, din punct de vedere militar, administrativ și juridic, a unui organism unitar — provincia Dacia (numită și *tres Daciae*). Guvernatorul — *consularis trium Daciarum* — are comanda unică a armatelor din provincie; lui i se subordonează comandanții celor două legiuni. „Cele trei Dacii" — mai curând niște districte financiare — înseamnă Dacia Apulensis (Transilvania și Banatul), Dacia Malvensis (întreaga Oltenie) și Dacia Porolissensis (în vechile limite). Este însă posibil ca organizarea

trupelor auxiliare să respecte în continuare vechile districte militare Dacia Superior, Dacia Inferior și Dacia Porolissensis. Consularul Daciilor va rezida într-un *praetorium*, la Apulum.

Așadar, de la Marcus Aurelius Dacia redevine o provincie consulară — rangul *consularis* al guvernatorului e cerut de existența în provincie a două legiuni — aflându-se în aceeași situație cu Moesia Inferior (după plecarea legiunii a V-a Macedonica din Dobrogea, în Moesia Inferior rămăseseră încă două legiuni). În general, legații consulari erau menținuți în fruntea Daciei doi–trei ani. Deși conducerea Daciei nu reprezenta (precum cea a Britanniei, Pannoniei Superior sau a Siriei) o „încununare" a carierei, totuși, importanța strategică a provinciei și complexitatea problemelor de aici făceau ca guvernatoratul Daciei să se acorde numai consularilor cu experiență de guvernator într-o altă provincie.

Deceniul nouă n-a fost lipsit nici el de frământări. Lupte împotriva dacilor liberi de la nordul Daciei au mai avut loc prin 183–184.

În ultima noapte a anului 192, Commodus este ucis și, după câteva luni de domnie a împăraților P. Helvius Pertinax (fost consular al Daciilor prin anii 177–180) și Didius Iulianus, tronul revine lui P. Septimius Severus (193–211). Cu acesta se instaurează dinastia Severilor, ultima perioadă de prosperitate a Daciei. Domnia lui Septimius Severus coincide cu refacerea provinciei după războaielor marcomanice. Împăratul e mare ctitor de orașe: sub cârmuirea sa, numărul localităților cu statut urban din Dacia se dublează față de epoca anterioară. Evident, înflorirea Daciei, economic și cultural, sub Septimius Severus se sprijină pe starea de pace care a domnit în Dacia și la granițele sale. Trupele din Dacia participă la lupte duse în teritorii îndepărtate, fiindu-i fidele lui Septimius Severus. În anul 193, vexilații din cele două legiuni dacice îl urmează în campania din Italia împotriva pretendentului Didius Iulianus și, în același an, la luptele împotriva lui Pescennius Niger. O *vexillatio Daciiscarum* contribuie la înfrângerea altui contracandidat imperial, Clodius Albinus, fiind prezentă probabil și la bătălia hotărâtoare de la Lugdunum (azi Lyon, Franța), din februarie 197. Grija lui Septimius Severus față de provincia Dacia este răsplata acestei fidelități.

Fiul său, Caracalla (211–217), va acorda o deosebită atenție armatei și sistemului de fortificații, interesându-se îndeaproape de starea frontierelor Daciei. Împăratului și mamei sale, Iulia Domna, care se bucura de multă influență în conducerea imperiului, li se închină numeroase monumente în castre, statui și altare, la Porolissum, Ilișua, Buciumi, Inlăceni, Cășei, Potaissa, Micia etc. În anul 214, Caracalla a vizitat Dacia (Dio Cassius, LXXVIII, 13, 2: *HA, Vita Caracallae*, 5, 4), prilej de înălțare a monumentelor menționate. Se amintesc și lupte purtate atunci cu populații de la granița de nord a provinciei, precum și tratative cu dacii liberi, cu cvazii și vandalii. Gabriomarus, regele cvazilor, adus în fața tribunalului lui Caracalla, este ucis (Dio Cassius, LXXVII, 20, 3). Dramaticul episod s-a petrecut, poate, în castrul de la Porolissum.

Sub Severus Alexander (222–235) Dacia va cunoaște ultima perioadă liniștită. La hotare împăratul a luat măsuri de supraveghere a teritoriilor limitrofe prin *stationes* (de exemplu, la Samun). Acum este atestat epigrafic *concilium trium Daciarum*, a cărui apariție trebuie însă să o presupunem într-o epocă mult anterioară. Această adunare reprezentativă, reunind delegații orașelor și ai districtelor rurale, se întrunea anual în capitala Daciei, sub conducerea

marelui preot al cultului imperial — numit în acest caz *coronatus Daciarum trium* — prilej de dezbatere a principalelor probleme ale provinciei și de exprimare a loialității față de dinastie.

În Dobrogea, un *concilium provinciae* se întrunea probabil la Troesmis, ceea ce conferea acestui oraș rolul de „capitală a părții romane" din Moesia Inferior. O funcțiune similară îndeplinea, pentru orașele grecești, „comunitatea celor cinci orașe" (Pentapolis) ori „comunitatea celor șase orașe" (Hexapolis), forme de structurare a „comunității grecilor" (Koinon ton Hellenon) cu sediul la Tomis, sub conducerea unui pontarh. Și acest organism este de dată mai veche, el funcționând în Moesia cel puțin din secolul al II-lea.

Cu domnia lui Maximinus Thrax (235–238) începe perioada anarhiei militare, când armata, adevăratul stăpân al destinelor Imperiului, proclamă și detronează împărați. Din știrile pe care le deținem reiese că armatele din Dacia și Dobrogea au avut, în general, o atitudine loială față de împărați. Maximinus, care avea să poarte titlurile triumfale *Sarmaticus Maximus* și *Dacicus Maximus*, a purtat într-adevăr războaie în vecinătatea Daciei cu aceste populații, prin 236–238.

Dar dificultățile prin care vor trece Dacia și Dobrogea se măresc considerabil în acești ani. Acum începe epoca marilor atacuri carpice și gotice la Dunărea de Jos, amenințare cvasipermanentă, sub care se desfășoară ultimele decenii de viață romană provincială în Dacia.

În anul 238 au loc atacuri combinate, ale carpilor și goților, în Moesia Inferior. Carpii revin cu noi invazii în Moesia și Tracia, în anul 242. Este posibil ca acum, sub Gordian al III-lea (238–244), acțiunea carpilor să fi afectat și zonele răsăritene și meridionale ale Daciei.

Dar marele atac al carpilor se va produce sub Filip Arabul (244–249), când provinciile suferă distrugeri ca pe vremea războaielor marcomanice. Zosimos (secolul al V-lea) relatează (I, 20) că împăratul însuși a venit la Dunăre, unde carpii invadaseră teritoriul roman. În urma luptelor carpii se retrag într-o fortificație, care e supusă asediului. Bătălia decisivă s-a dat în anul 247. Numeroase tezaure monetare îngropate acum atestă pătrunderea violentă a carpilor, însoțită de jafuri și înrobiri. Un personaj din Apulum menționează ulterior pe un altar că a scăpat din captivitatea carpilor — *a Carpis liberatus* (CIL, III, 1054). Situația gravă a determinat măsuri suplimentare de securitate și în castrul de legiune de la Potaissa, unde e blocată parțial o poartă (va fi redeschisă la trecerea pericolului). Limesul transalutan este abandonat, apărarea repliindu-se pe linia Oltului.

Toate centrele urbane din Dobrogea suferă mari prădăciuni la mijlocul secolului al III-lea. Histria a fost complet distrusă de goți (*HA, Vita Maximi et Balbini*, XVI, 3), viața revenind aici abia la sfârșitul secolului. Pretutindeni, la Tropaeum Traiani, Noviodunum, Dinogetia, Capidava, Sacidava etc. se constată mari distrugeri cauzate de invadatori.

După victoria împotriva carpilor Dacia depune eforturi pentru înlăturarea urmărilor războiului. Filip Arabul sprijină provincia prin diferite mijloace; în anul 248 reface fortificațiile unor localități, mai ales în Dacia Malvensis. Monumente de recunoștință nu întârzie să apară pentru *restitutor orbis totius* (Romula, IDR, II, 324).

Această politică e continuată de Decius (249–251), căruia la Apulum i se spune *restitutor Daciarum* (CIL, III, 1176). Dar războiul la Dunărea de Jos continuă, culminând cu dezastrul armatelor lui Decius, însuși împăratul căzând pe câmpul de luptă împotriva goților conduși de Kniva, undeva în sudul Dobrogei.

Până în anii domniei comune a lui Valerianus și Gallienus (253–259), în pofida amenințărilor externe care nu dispar, prin eforturi conjugate din partea populației și armatei, prin politica împăraților, Dacia este salvată și menținută în cadrul Imperiului. Cele două legiuni, comandate după reforma lui Gallienus de *praefecti*, se află la posturile lor. În anul 252 colonia Aurelia Apulensis e supranumită într-o inscripție *Chrysopolis* („orașul de aur"); în municipii și colonii se ridică monumente în onoarea lui Gallienus și a familiei sale. La Potaissa, prin anii 256–258, se termină construirea unui templu închinat lui Deus Azizus (CIL, III, 875). Se găseau încă resurse materiale și imbolduri sufletești pentru înălțarea unor asemenea edificii.

Totuși, la sfârșitul deceniului șase și pe tot parcursul deceniului următor în Dacia și Dobrogea situația politică pendulează între speranță și incertitudine, pe fondul unei crize generalizate a Imperiului. Atacurile barbarilor (goți, cvazi, sarmați, alamani, franci, perși) nu puteau fi nesocotite, chiar dacă unele se produceau în zonele mai îndepărtate. Probabil că înainte de 257 Gallienus poartă lupte la granițele Daciei împotriva dacilor liberi din vest. În Dobrogea insecuritatea se menține mai ales datorită incursiunilor goților, care soseau adesea pe mare. În 259, limesul din Germania Superior este străpuns de alamani, împăratul Valerianus cade în captivitate sasanidă, în timp ce vestul Imperiului își proclamă secesiunea.

Gallienus încearcă, printr-un suprem efort, să mențină Imperiul atacat din afară și subminat din interior de numeroșii pretendenți la tron. Prin 258, legiunile pannonice și moesice proclamă împărat pe Ingenuus, iar în 260 apare un nou uzurpator — Regalianus. Spre a face față situației, Gallienus e nevoit să aducă trupe din alte provincii (*HA, Vita Claudii, 9, 1*). Cum trupele din Dacia păreau a-i fi credincioase, o vexilație compusă din detașamente ale celor două legiuni dacice e trimisă în Pannonia Superior, la Poetovio (azi Ptuj, în Slovenia), unde această formațiune militară e atestată epigrafic după august 260. Posibilitatea de a lua efective din Dacia pentru a face față în alte provincii a fost interpretată drept semn că sub Gallienus situația la nordul Dunării era încă bună. Totuși, plecarea acestor detașamente legionare a slăbit capacitatea de apărare a provinciei, a creat confuzii și a sporit starea de nesiguranță.

După anul 260, în timp ce Moesia Inferior e amenințată în continuare mai ales de goți, situația din Dacia devine tulbure. Inscripții databile în deceniul șapte nu se cunosc în provincia nord-dunăreană; circulația monetară e în scădere vertiginoasă, corespunzător crizei politice dar și economice a Imperiului. Unele știri literare vorbesc de „lăsarea" (*amissa*) provinciei Dacia în anii domniei lui Gallienus (Aurelius Victor, 33, 3; Orosius, 7, 22, 7). Alte izvoare, așijderea târzii, amintesc o primă „lăsare" a Daciei (în afara hotarelor Imperiului) sub acest împărat și o a doua „evacuare" sub Aurelian (Eutropius, 9, 8, 2 și 15, 1; Festus, 8; Iordanes, *Rom. 217*). Un singur izvor (*HA, Vita Aureliani, 39, 7*) pune „lăsarea deoparte" a Daciei numai pe seama lui Aurelian. Știrile potrivit cărora a avut loc o „dublă" abandonare pot fi interpretate, eventual, ca ecou al renunțării la unele teritorii ale provinciei Dacia sub Gallienus, act completat câțiva ani mai târziu, sub Aurelian, cu abandonarea întregii provincii. Aceleași știri ar putea să reflecte însă și alte evenimente posibile: o separare temporară și forțată a Daciei de Imperiu sub Gallienus, în urma unei secesiuni militare, ori în urma unor atacuri gotice. De altfel, se pare că detașamentele din legiunile dacice și-au schimbat atitudinea față de Gallienus la sfârșitul domniei sale, trecând în Gallia de partea uzurpatorilor Postumus, apoi Victorinus. Sub Aurelian

s-a produs mai întâi o „recuperare" a Daciei de către puterea centrală, pentru a fi apoi organizată o evacuare în condiții normale și nu o retragere precipitată. Data acestui eveniment este necunoscută; cei mai mulți istorici îl plasează la începutul (270–271) ori la sfârșitul (274–275) domniei lui Aurelian (269–275). A fost retrasă armata și administrația, ceea ce înseamnă că au părăsit provincia și familiile militarilor, precum și alți civili legați prin diverse interese de armată ori de alte structuri ale statului roman. Motivele retragerii armatelor romane din Dacia sunt limpezi: o scurtare considerabilă a frontierelor Imperiului asaltate de barbari, o repliere tactică pe granița naturală a Dunării, mai ușor de apărat, pentru salvarea teritoriilor sud-dunărene ale Imperiului. Prețul — abandonarea Daciei — a părut împăratului și Imperiului acceptabil. Precum după anul 106 aurul Daciei contribuise la redresarea economică a Imperiului roman, acum, în folosul liniștii aceluiași Imperiu Dacia era sacrificată.

Aurelian așază legiunea a XIII-a Gemina la Ratiaria (azi Arcar, în Bulgaria), iar legiunea a V-a Macedonica în mai vechiul său castru (dinaintea războaielor dacice ale lui Traian) de la Oescus. O dată cu ele și uneori chiar în aceleași castre de pe malul drept al Dunării sunt stabilite și unele trupe auxiliare din Dacia abandonată. Așa se creează noua Dacie a lui Aurelian, la sudul fluviului, în zona apuseană a Moesiei Inferior și în părțile răsăritene și meridionale ale Moesiei Superior. În Dacia lui Aurelian se vor fi stabilit și o parte din elementele civile care au părăsit provincia traiană, așteptând evoluții militaro-politice mai favorabile: Imperiul considera abandonarea Daciei traiane mai degrabă ca soluție temporară, din moment ce și-a păstrat suficiente capete de pod pe malul stâng al Dunării, la Drobeta, Sucidava etc.

Pentru Dobrogea, situația incertă din vremea lui Gallienus (când s-a pierdut poate și aici controlul de către armatele romane) s-a rezolvat altfel: presiunea goților a fost slăbită, măcar temporar, prin zdrobitoarea victorie obținută împotriva lor la Naissus (Niš, în Serbia) de către Claudius II „Gothicus", în anul 269.

*

* *

Integrarea provinciilor romane în vastul angrenaj al Imperiului s-a impus prin instituții specifice și exemplar organizate: administrația provinciilor și districtelor provinciale, armata, fiscul imperial.

Din paginile anterioare s-a conturat deja rolul armatei nu doar în istoria politică, unde este decisiv, ci și în complexele probleme ale administrării provinciilor.

Armata romană a contribuit din plin la stabilirea, consolidarea și apărarea vieții romane la Dunărea de Jos. Securitatea granițelor Dobrogei și Daciei — și, implicit, securitatea unui întreg sector al granițelor Imperiului — a putut fi menținută numai prin masarea a numeroase trupe și printr-o bună organizare a sistemului defensiv.

În Dacia mai cu seamă, un bastion înaintat al Imperiului, înfipt în lumea barbară, importanța armatei este copleșitoare. Mai întâi, prin mulțimea trupelor și, prin urmare, numărul mare ale militarilor. Legiunea a XIII-a Gemina a staționat la Apulum cât timp Dacia a făcut parte din Imperiu; sub Traian, încă o legiune, a IV-a Flavia Felix, e stabilită într-un castru

pe locul viitoarei Ulpia Traiana Sarmizegetusa și apoi la Berzobis. După 168–169 și până la sfârșitul stăpânirii romane în Dacia, legiunea a V-a Macedonica se află în castrul de la Potaissa. Prin urmare, când, la cumpăna secolelor al II-lea și al III-lea, Imperiul roman dispunea de 33 de legiuni, două din acestea erau cantonate în Dacia. Dar nu numai atât: în provincia nord-dunubiană staționau și numeroase trupe auxiliare, în total 16 *alae* (unități de cavalerie), vreo 50 de *cohortes* (unități de pedestrași), 15 *numeri* (unități auxiliare etnice) și formațiunile de *singulares* (garda guvernatorului). Aceasta înseamnă că în perioada de după Marcus Aurelius se aflau în Dacia (în legiuni și în trupe auxiliare laolaltă) vreo 50–55 000 de militari.

În Dobrogea, legiunea a V-a Macedonica a staționat la Troesmis începând cu epoca războaielor dacice ale lui Traian și până la plecarea în Orient, în 162. Detașamente din legiunile I Italica și a XI-a Claudia existau de-a lungul Dunării și chiar pe litoral. La acestea se adaugă șapte *alae* și vreo 10–11 *cohortes*, ca și unitățile flotei dunărene (*classis Flavia Moesica*). Așadar, vreo 7–8 000 de militari în trupele auxiliare pentru epoca Flaviilor, vreo 15 000 de militari în prima jumătate a veacului al II-lea și vreo 10 000 după plecarea legiunii.

Castrul legionar de la Troesmis n-a fost cercetat arheologic. Castrul de la Berzobis a fost puțin cercetat; la Ulpia Traiana Sarmizegetusa o parte din castru și instalațiile sale au fost preluate, altele au fost distruse de orașul antic. Castrul legiunii a XIII-a Gemina la Apulum este doar parțial cunoscut, cercetările de aici fiind îngreunate de plasarea cetății medievale, apoi a cetății de tip „Vauban" de la începutul secolului al XVIII-lea. În schimb, cercetările arheologice de la Potaissa au scos la lumină un castru legionar tipic, de peste 23 de hectare suprafață. Castrele trupelor auxiliare – aproape 100 de fortificații în Dacia, aproape 20 în Dobrogea – se înșiruie mai ales de-a lungul granițelor. Cele mai mari castre auxiliare au suprafața de aproape 8 hectare (Porolissum), respectiv 6,5 hectare (Micia). Cele mai mici, din Dacia Inferior, au suprafața sub o jumătate de hectar.

Amplasarea castrelor în Dobrogea urmează linia Dunării, fără a lipsi în zona de interior (Libida, azi Slava Rusă, jud. Tulcea, Tropaeum Traiani etc.). Fortificații mai mici, de tip *castellum, burgus* sau *turris,* jalonează litoralul Pontului Euxin.

Sistemul defensiv al Daciei a fost elaborat încă de Traian, apoi a fost completat și îmbunătățit de împărații următori, până în secolul al III-lea. Concepția de apărare a provinciei a ținut seama în mare măsură de configurația geografică: podișul central transilvănean, înconjurat de munți, dispunea de o apărare naturală. Aceasta era completată prin blocarea căilor de acces de la marginea podișului prin fortificațiile de pe *limes*. Castrul legionar de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa era situat (în anul 102 !) probabil pe linia care reprezenta atunci demarcația dintre Imperiu și „barbari". Castrul de la Berzobis este situat, de asemenea, în punct de frontieră. Poziția castrelor legionare de la Apulum și Potaissa creează impresia că ar fi în interiorul provinciei, constituind un nucleu central de apărare. Este adevărat că ambele legiuni puteau trimite, în caz de pericol, forțe importante spre orice zonă a frontierelor, care prezentau pe o întindere considerabilă castre și turnuri dispuse ca un evantai în jurul celor două castre de legiuni. La aceste posibilități de manevră contribuia o rețea de drumuri pentru legăturile dintre castre, precum și crearea unei linii de fortificații intermediare între castrele de pe frontiere și castrele legionare. Totuși, castrele de la Apulum și Potaissa pot fi considerate

ca aflându-se la granița vestică a provinciei, așa cum sunt plasate mai toate castrele legionare în Imperiul roman, pe frontiere sau în imediata lor apropiere: spre vest de Apulum ori Potaissa urmele romane sunt puține, iar zona auriferă ne apare ca o excrescență a provinciei, păzită de ambele castre legionare.

Armata a contribuit la creșterea demografică simțitoare în localitățile unde a fost cantonată. Acest spor de populație se realiza nu doar prin familiile militarilor, ci și prin alte elemente civile care urmau, ca pretutindeni, trupele în peregrinările lor. Dezvoltarea preurbană accentuată a unor localități — de pildă Micia — se datorează armatei; altele — cazul Potaissei — devin după numai două–trei decenii de la instalarea armatei, orașe înfloritoare. Militarii înșiși, apoi populația civilă care îi urmează, au contribuit la dezvoltarea economiei și culturii provinciale. Din producția cărămidăriilor militare se ridicau și edificii civile; elementul militar e prezent *pecunia sua* la construirea unor edificii publice, a templelor, a termelor folosite și de civili etc. Cu forța de muncă remarcabilă de care dispunea, armata a construit drumuri, poduri, a fortificat orașe (cazul Romulei), a întreprins lucrări de captare și aducțiune a apei potabile.

Organizarea teritoriului în Dacia este puțin cunoscută. Municipiile și coloniile își delimitau teritoriile urbane; legiunile posedau teritorii proprii (*prata legionis*), la fel — probabil — se întâmpla și în cazul trupelor auxiliare. *Regiones* par a fi teritorii aflate sub control militar, cum se întâmplă în nordul Daciei, pe Someș, sub Gordian al III-lea. În sfârșit, o serie de „territoria" au fost trecute în patrimoniul împăratului (*patrimonium Caesaris*), beneficiile exploatării lor revenind fiscului imperial. Din această categorie fac parte regiunea auriferă din Carpații Occidentali, zonele cu mine de fier, pășunile și salinele. S-au constituit și teritorii rurale, un exemplu epigrafic oferindu-l Sucidava (azi Celei, jud. Olt), care era, în veacul al III-lea, centrul unui asemenea teritoriu.

Paralel cu organizarea provinciilor a fost introdusă organizarea fiscală: administrarea finanțelor și perceperea impozitelor cuvenite fiscului imperial, adunate la nivelul fiecărei provincii (mai apoi district financiar) de către *procuratores Augusti*. De impozitele directe (*tributum capitis* și *tributum soli*) erau scutiți cetățenii romani ai orașelor care se bucurau de dreptul italic (*jus Italicum*). Acesta era cel mai înalt privilegiu la care putea aspira o *colonia* din afara Italiei, însemnând, în realitate, asimilarea cetățenilor din aceste orașe cu cetățenii din Italia în materie de drept civil și fiscalitate. Potrivit lui Domitius Ulpianus (*De censibus*, în *Digesta*, L, 15, 1) colonii de drept italic erau, în Dacia, Dierna (improbabil), Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Napoca și Potaissa. În Dobrogea, cetățile grecești erau considerate, potrivit dreptului roman, orașe străine (*civitates peregrinae*), având însă statute diferite: Callatis avea statut de cetate aliată (*foederata*); Histria făcea parte din categoria *civitates stipendiariae*, deci supuse impozitului; Tomis, dimpotrivă, era o *civitas libera*, dar nu se bucura de o scutire reală de impozite, ca un oraș de drept italic. Nici unul din orașele romane din Dobrogea nu a primit *jus Italicum*.

Cel mai important impozit comercial era impozitul vamal. Inițial Dobrogea a făcut parte din circumscripția financiară a Dunării de Jos (*Publicum portorium ripae Thraciae*), iar Dacia din circumscripția Dunării Mijlocii (*publicum portorium Illyrici*), ca de la Hadrian să se regăsească în aceeași circumscripție financiară — *publicum portorium Illyrici utriusque et ripae*

Thraciae. Documentația epigrafică atestă funcționarea serviciilor vamale în Dacia la Dierna, Micia, Pons Augusti (azi Marga, jud. Caraș-Severin), Drobeta (azi Drobeta-Turnu Severin), Sucidava și Porolissum (aici s-a cercetat arheologic chiar sediul vămii).

Populația majoritară a Dobrogei a fost reprezentată totdeauna de geți, atestați de izvoare literare (Strabo, Dio Cassius, Pliniu cel Bătrân), de surse epigrafice și arheologice, ca și de numeroase toponime preromane (mai cu seamă cele cu sufixul *dava*), și care aparțin ariei largi de toponime daco-getice și nu celei sud-tracice.

În Moesia Inferior primii coloniști apar deja la sfârșitul secolului I î.Hr., dar o colonizare masivă se produce numai sub împărații Flavieni. În orașele grecești de pe litoral elementul grec va domina dar, pe parcursul epocii Principatului, prin așezarea unui număr de romani, se va forma o categorie de greco–romani. Acești romani formează partea cea mai importantă a „străinilor" din cetățile grecești (*xenoi*). Pe de altă parte, în orașele romane, ca și în teritoriul acestora, existau, pe lângă coloniști de origini variate, și greci, respectiv greco–romani.

Dintre populațiile sud-tracice aduse de romani în Dobrogea se cuvine a fi menționați *odrizii*, apoi triburile de *besi*, *lai* și, poate, *ausdecenses*. Besi aduși să lucreze ca mineri dețin, în *vicus Quintionis* (azi Sinoe, jud. Constanța) postul unuia dintre cei doi *magistri* care conduc comunitatea; celălalt magistru era un roman. În *vicus Secundini*, situat în teritoriul rural al Histriei, situația e asemănătoare: de regulă un magistru e roman, celălalt un lai. În a doua jumătate a secolului al III-lea, împărații au fost nevoiți să așeze în Dobrogea barbari înfrânți — bastarni, sarmați, carpi, goți — care vor deveni unii din apărători frontierelor romane.

Războaiele de cucerire a Daciei, sub Traian, au provocat dacilor numeroase pierderi umane. Urmașii prizonierilor daci duși în triumf la Roma apar prin secolele II–III în diferite provincii ale Imperiului roman, dar mai cu seamă în Italia și la Roma. Alți daci au plecat, după cucerire, în diverse regiuni ale Imperiului; unii din veteranii de origine dacică, din trupele auxiliare în care au fost recrutați (mai multe *cohortes Dacorum* și *alae Dacorum* au staționat prin Britannia, Pannonia, Cappadocia și Siria) au rămas în alte provincii. Se constituie astfel o adevărată diasporă dacică la Roma și în Italia, dar și în Moesia, Dalmatia, Pannonia, Noricum, chiar în Gallia și în Africa romană. Acolo, mai degrabă decât în provincia Dacia, vom regăsi nume tipice pentru daco-geți: Diurppaneus, Scorilo, Decibalus etc. Menționarea unui „Decebalus Luci" în Dacia, pe o plăcuță de aur–ofrandă pentru nimfele de la Germisara (azi Geoagiu-Băi, jud. Hunedoara), rămâne o apariție de excepție.

Cu toate acestea, este evident că cea mai mare parte a populației provinciei Dacia era constituită din daci, chiar dacă antroponimele de această origine apar rareori în inscripții — vreo 2% din totalul antroponimelor din epigrafele Daciei sunt traco-dacice. Deși constituiau — numericește — elementul etnic cel mai important, dacii din provincie nu ocupă decât un loc secundar din punct de vedere social. Locuind — majoritatea lor — în lumea rurală, dacii rămân departe de posibilitățile „eternizării epigrafice". Nici contribuția lor la economia provinciei (în agricultură și ocupații anexe), lipsită de spectaculozitate, nu e mai ușor sesizabilă.

Vreo 60 de așezări rurale sunt — după cum o dovedește cercetarea arheologică — autohtone sau mixte (autohtoni și coloniști). Satele dacilor continuă uneori așezări din epoca preromană, mai ales în răsăritul Transilvaniei — la Slimnic și Șura Mică (ambele în jud. Sibiu), la Cernatu (jud.

Covasna), Simonești (jud. Harghita) etc. Altele sunt întemeiate în epoca romană și își întind existența și în veacul al IV-lea: Obreja (jud. Alba), Boarta (jud. Sibiu). Importante așezări autohtone se află și la Cipău și Lechința de Mureș (jud. Mureș), Noșlac și Micoșlaca (ambele în jud. Alba), Laslea și Ocna Sibiului (jud. Sibiu), Mugeni (jud. Harghita), Leu și Locusteni (ambele în jud. Dolj). Dacilor li se atribuie și vreo 12 necropole, cu morminte de incinerație, mai rar de înhumație, la Iacobeni (jud. Cluj), Lechința de Mureș, Șpălnaca (jud. Alba) etc., remarcându-se marile cimitire de la Locusteni, Obreja și Soporu de Câmpie (jud. Cluj).

Această populație modestă în situația economico-socială și în exteriorizări culturale perpetuează forme și decoruri specifice în ceramică, perpetuează unele rituri și practici funerare; mai presus de acestea, ei i se datorează păstrarea unor toponime și mai ales a hidronimelor importante: Alutus (Olt), Crisius (Criș), Marisus (Mureș), Samus (Someș), Tibiscus (Timiș). Toate numele orașelor romane din Dacia (cu excepția diminutivului *Romula*, „Roma cea mică") nu sunt altceva decât vechile denumiri ale unor localități dacice mai răsărite, în preajma cărora au apărut aceste orașe.

Dar, încă în primii ani ai organizării provinciei, în Dacia au fost aduse, ori au venit din inițiativă proprie, elemente imigrate, în grupuri sau familii izolate, importanța lor fiind deosebită mai ales în aglomerările umane din care nu vor întârzia să se nască orașe. Rapiditatea procesului de colonizare în Dacia dovedește că Traian a utilizat întreaga experiență romană anterioară în privința colonizării. Unii din coloniști erau cetățeni romani; ei formează comunități de *cives Romani*, conduse de doi *magistri*, cum se întâmplă la Potaissa în prima jumătate a secolului al II-lea. Comunități de *veterani et cives Romani* sunt atestate la Apulum și Micia. Grupul de cetățeni romani stabiliți la Potaissa ocupă un teritoriu aflat alături de localitatea indigenă (căci un amestec „topografic" și etnic este greu de conceput în primele decenii de stăpânire romană), lângă drumul imperial principal care străbătea provincia. Alți coloniști erau peregrini. Și unii, și alții soseau din cele mai diferite zone ale Imperiului în căutarea unei vieți mai bune pe noul pământ roman decât avuseseră până atunci în ținuturile de baștină. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa este important elementul italic, prezent încă de la întemeierea coloniei. Sub Traian au fost aduse grupuri de mineri dalmatini (Pirustae, Baridustae și Sardeates) pentru exploatările aurifere din Carpații Occidentali. Numeroși coloniști au venit din Pannonia și Noricum; descoperiri arheologice mai recente îi atestă atât în Banat, cât și în zonele sudice și centrale ale Transilvaniei (Cașolț, Calbor, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Napoca). În Dacia Inferior au sosit coloniști mai cu seamă din Moesia, Tracia și Dardania. Inscripțiile oferă informații despre grupuri organizate de orientali (*Galatae consistentes* și o *spira Asianorum* la Napoca, un *collegium Ponto Bithynorum* la Apulum etc.). Alți coloniști erau originari din Gallia, Germania, Hispania, din Grecia și zonele de limbă greacă ale Imperiului roman. Această împestrițare etnică confirmă aprecierea lui Eutropius (VIII, 6, 2), potrivit căreia coloniștii au venit *ex toto orbe Romano*.

Numărul noilor veniți era deja însemnat sub Traian și, ceea ce este important, mulți erau cetățeni romani; la acest argument apelează prietenii împăratului Hadrian pentru a-l determina să renunțe la intenția de a părăsi Dacia, prin anii 117–118: să nu lase atâția cetățeni romani pradă barbarilor (Eutropius, VIII, 6, 2). Imigrările au fost importante și sub

Hadrian; ritmul lor a scăzut probabl în a doua jumătate a secolului al II-lea, urmare a insecurității provocate de războaiele marcomanice, pentru ca apoi, sub Septimius Severus, să asistăm la un „al doilea val" de imigrări, de data aceasta preponderent dinspre Orient și provinciile Africii de Nord. Dar nici sub Septimius Severus, nici mai târziu, acțiunea de colonizare n-a atins, probabil, nivelul din primele decenii de existență a provinciei.

Din aproape 3 000 de antroponime prezente în inscripții din Dacia, peste 2 200 sunt romano-italice, adică 74%; 420 sunt grecești sau de tip „greco-oriental", adică 14%; vreo 120 de nume sunt ilirice (4%), circa 70 de nume sunt celto-germanice (2,3%), vreo 60 de nume sunt traco-dacice (2%), un număr egal de nume sunt semitice (siro-palmiriene, itureene), restul fiind asiatice, iraniene și africane (egiptene și nord-vest africane). Câți dintre coloniști erau cetățeni romani nu se poate preciza. Important este că vorbeau, în imensa lor majoritate, limba latină, după cum mărturisesc fără echivoc inscripțiile. *Constitutio Antoniniana*, edictul lui Caracalla din anul 212, va acorda cetățenie romană celor mai multe categorii de locuitori liberi din Imperiu; de acest act vor profita și mulți locuitori ai Daciei, fie autohtoni, fie imigrați. Așa se explică, parțial, frecvența în Dacia, printre gentiliciile imperiale, în primul rând a *nomen*-ului Aurelius, de la numele împăratului care a acordat cetățenia. Frecvente sunt apoi și alte gentilicii imperiale: Aelius, Ulpius, Iulius. Raportul dintre purtătorii de *cognomina* latine și cei care au *cognomina* străine (grecești, ilire, tracice, orientale, africane, celtice) este net în favoarea celor dintâi, ceea ce vorbește de la sine despre caracterul romanizat, despre orientarea spre cultura latină apuseană a majorității populației. Este de observat, de asemenea, că aproape toți purtătorii de *cognomina* nelatine au *nomina* romane și mulți dintre ei sunt cetățeni.

Cetățenii romani, peregrinii, liberții și sclavii, reprezintă tot atâtea categorii juridice în tabloul societății provinciale. Acesta nu se poate circumscrie unei scheme bazate pe o viziune simplificatoare și rigidă a claselor, a barierelor — sociale ori etnice — dintre ele. În realitate, prin interferențele dintre starea juridică și situația materială se poate alcătui o imagine mai colorată și mai veridică: cetățeni romani și peregrini bogați, un strat de sclavi imperiali și liberți imperiali cu venituri substanțiale, alcătuiesc clasa superioară — *honestiores*. O masă de oameni liberi, dar de condiție materială modestă, sclavii și liberții acestora formează treapta inferioară a societății — *humiliores*. Limitele dintre straturile societății sunt relativ labile, stare pe potriva unei lumi în continuă transformare: dispar micile proprietăți și se concentrează „capital", peregrinii devin cetățeni, sclavii devin liberți, cetățenii săraciți ajung întreținuții comunității, în timp ce liberții caută să se îmbogățească și să acceadă în categoria superioară.

În fruntea ierarhiei sociale se situează puținii membri ai ordinului senatorial: guvernatorii provinciilor, comandanții legiunilor și unii ofițeri superiori din legiuni. Aceștia sunt urmați de cetățenii din ordinul ecvestru — procuratorii provinciilor, ai minelor de aur, comandanții trupelor auxiliare etc. Cu timpul, chiar provincialii din Dacia ori Dobrogea, în condițiile îndeplinirii stării materiale cerute, au fost admiși în ordinul cavalerilor. Decurionatul și — implicit — toate funcțiile municipale în Dacia și în orașele romane din Dobrogea sunt în mâinile unei aristocrații locale a cărei sorginte — cel puțin parțial — trebuie s-o vedem în primii coloniști-cetățeni romani așezați în acele localități. Și în orașele grecești de pe litoralul

dobrogean cetățenii romani au devenit cu timpul tot mai numeroși, constituind, alături de vechea aristocrație greacă, elita urbană greco-romană, mai ales în primele trei sferturi ale secolului al II-lea. Unii dintre aceștia, cum se întâmplă la Tomis, devin cavaleri.

Constitutio Antoniniana și prezența tot mai masivă a veteranilor în cetățile pontice au produs modificări sociale: cetățenii romani, unii de dată recentă, constituie esența grupului de *honestiores*, vechea aristocrație greacă fiind mai greu de sesizat.

Diferențele materiale erau însemnate chiar în rândul elitelor sociale. Un procurator presidial avea o retribuție anuală de 100 000–200 000 de sesterți; sub Traian un centurion primea o soldă anuală de 20 000 sesterți. Toți militarii trebuie considerați ca făcând parte din *honestiores*. Un simplu soldat din legiune primea în veacul al doilea un stipendium de 300–500 denari, soldă mărită sub Caracalla la cca 700 denari anual, în timp ce solda unui centurion ajunsese acum la 12 000 denari (48 000 sesterți). Asemenea venituri permiteau actele de evergetism, donații de zeci de mii de sesterți în folosul comunității, al orașului.

O poziție bună (economic și, într-un fel, social) dețin sclavii imperiali (*familia Caesaris*), acești mici funcționari, administratori, executanți fideli ai ordinelor imperiale, respectați și temuți de *humiliores*.

În viața municipiilor, *ordo Augustalium* — asociație politico-religioasă pentru cinstirea cultului Romei și al împăratului — reprezenta o imagine fictivă a ordinului ecvestru (Th. Mommsen). Mai ales liberții îmbogățiți, acești *homines novi*, cărora legea le refuza decurionatul, găseau mare satisfacție din a face parte din *ordo Augustalium*, considerându-se o stare intermediară între *decuriones* și plebei. De altfel, ne găsim în epoca de avânt a colegiilor. Sub stindarde profesionale, religioase ori etnice se realiza cadrul participării la viața socială. Liberții, meșteșugarii, militarii, veteranii își aveau colegiile specifice. Chiar și straturile de jos ale societății, inclusiv sclavii, se constituiau în colegii religioase ori funerare.

Categoria *humiliores*, pe cât de largă va fi fost în realitate (mici producători agricoli, mici meseriași, negustori, aparatul inferior al consiliilor municipale, învățători etc.), pe atât de puțin concludent e reliefată de documente. Un lucrător liber din minele de aur din Carpații Occidentali era plătit pentru munca de o jumătate de an cu suma derizorie de 70 denari și alimente; în acea vreme un miel costa 3–5 denari, un purcel 5 denari, o jumătate de casă — 300 denari, iar prețurile sclavilor variau între 200 și 600 de denari.

Câteva epigrafe menționează liberți și sclavi ai particularilor (*servi privati*). Acești sclavi cunoscuți din dedicații votive ori monumente funerare nu fac nici ei parte din categoria cea mai oropsită a sclavilor de pe exploatările agricole, din cariere ori din marile ateliere. Probabil că în Dacia sclavii n-au reprezentat mai mult de 10% din populația provinciei, prețurile relativ ridicate ale sclavilor, cunoscute din tăblițele cerate de la Alburnus Maior, fiind, se pare, o dovadă în acest sens. Inscripțiile care prezintă stăpâni și sclavi, ori patroni și liberți, indică mai curând legături de tip „patriarhal" între aceștia, decât tulburări și nemulțumiri sociale. Evident, stări conflictuale vor fi existat în societatea provincială daco-romană, alcătuită din clase și pături sociale cu interese diverse. În contractele de vânzare-cumpărare a sclavilor se menționa că acel „lucru" — sclavul — „nu face pagube" și că „nu este fugit din altă parte". Câteva inscripții descoperite mai ales în zona muntoasă a Banatului atestă omoruri și prădăciuni ale

unor cete de *latrones*, răbufniri violente ale nemulțumirilor. Știrile literare sunt foarte laconice în privința unor eventuale conflicte sociale majore. Prin anii 185–186, s-a produs în Dacia, ca și în Germania, o mișcare de „împotrivire" a provincialilor (din motive neclare), aduși în cele din urmă la ascultare de armată (*HA, Vita Commodi*, 13, 5–6). Izvorul nu face nici o precizare etnică în acest caz, întâmplat sub Commodus. Dacă în asemenea mișcări sociale, petrecute în primele decenii ale stăpânirii romane în Dacia, putem bănui o componentă „națională" mai puternică, în deceniile următoare și, mai ales, în veacul al III-lea, factorul etnic a dispărut, probabil, dintre motivațiile unor conflicte sociale de amploare. Contactul direct între „romani", „populații romanizate" și autohtoni nu putea rămâne la nivelul unuia între entități etnice; în fapt, acest contact s-a realizat — în decursul a numeroase decenii, după reticențe firești la început — prin penetrații reciproce pe niveluri sociale, ceea ce a dus la înlocuirea treptată a conștiinței apartenenței etnice diferite cu conștiința apartenenței sociale comune.

Civilizația romană. Penetrația elementelor de civilizație romană în mediul geto-dac s-a făcut începând cu secolul al II-lea î.Hr., pe măsură ce statul roman se apropia de Dunăre. Așadar, unele aspecte materiale, dar și spirituale, ale acestei civilizații nu erau tocmai străine autohtonilor, după cum nici pământul Daciei nu era total necunoscut romanilor înainte de cucerire. Începând cu vara anului 106 se întreprinde o acțiune rapidă de exploatare a provinciei, înregistrarea punctelor strategice și a resurselor naturale.

O bună administrare trebuie să se sprijine pe o utilă activitate edilitară. Geniul ingineresc roman se dezvăluie în primul rând prin rețeaua de „șosele" temeinic construite, spre folosul armatei, dar și al civililor. Drumurile romane vor fi utilizate până în Evul Mediu și au rămas vizibile, pe alocuri, până în secolul al XX-lea. Pe o hartă austriacă din 1722 figurează drumul roman Sucidava–Romula–defileul Oltului, numit *via Traiana*, deoarece mai era încă întrebuințat. Crearea cu prioritate a infrastructurilor se vădește în faptul că, în 108, se lucra deja la tronsonul Potaissa–Napoca al drumului imperial principal care străbătea Dacia, pornind de la Dunăre și unind principalele localități (Tibiscum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca, Porolissum).

Itinerarele antice, în primul rând „Harta lui Peutinger", datele furnizate de stâlpii *miliaria* descoperiți pe marginea drumurilor și observațiile de teren au permis înregistrarea și a altor drumuri mai importante (de-a lungul Oltului, al Mureșului, al Târnavei Mari) ori secundare. Dobrogea era brăzdată de trei drumuri esențiale, pe direcția nord-sud (de-a lungul litoralului, al Dunării — drumul de pe *limes* și unul în zona centrală) și altele, care făceau legătura între acestea.

Refaceri ale drumurilor se constată sub Marcus Aurelius, Septimius Severus, Caracalla, Maximinus Thrax.

Realizat de celebrul arhitect al lui Traian, Apollodor din Damasc, prin anii 103–104, podul peste Dunăre dintre Drobeta și Pontes a însemnat unul din principalele mijloace de racordare a Daciei la Imperiul roman. El a rămas simbolul începutului penetrației civilizației latine în Europa Centrală (R. Paribeni). Impresionanta realizare tehnică (podul era lung de peste 1,1 km) a provocat admirația contemporanilor (Plinius cel Tânăr, *Epist.*, VIII, 4; Dio Cassius, LXVIII,

13 și alții) și urmașilor (Ammianus Marcellinus, XXIV, 3; Procopius, *De aedificiis*, IV, 6; Ioannes Tzetses, *Chiliades*, II, v. 65–94). De altfel, după distrugerea acestui pod și, mai târziu, după dispariția podului lui Constantin cel Mare, dintre Sucidava și Oescus, pe cursul inferior al Dunării nu se va mai construi vreun pod decât la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Și în cuprinsul provinciei erau suficiente poduri, dovedite chiar de numele unor localități: Pons Vetus („Podul Vechi", azi Căineni, jud. Vâlcea), Pons Augusti („Podul Împăratului"), Pons Aluti („Podul Oltului", azi Ioneștii Govorei, jud. Vâlcea) sau de urmele arheologice ale podurilor care se mai vedeau în secolul al XIX-lea lângă Samum (peste Someș), la Potaissa (peste Arieș), la Romula (peste Teslui) etc.

Epoca Principatului a însemnat apoteoza orașului, iar civilizația pe care a propagat-o în teritoriile transformate în provincii este o civilizație în esență urbană. Dacia constituie o excelentă ilustrare a fenomenului: orașele de aici sunt creațiile romanilor. Fiecare târg dacic mai răsărit se dorea o mică Roma („Romula"), își dorea un for și temple, un amfiteatru și terme. Roma e imitată, de asemenea, în privința organizării. Cu dreptate afirma Aulus Gellius în veacul al II-lea că orașele provinciale sunt „mici efigii și imitații ale poporului roman (ale Romei)"; *effigies parvae simulacraque populi Romani (Noctes Atticae*, XVI, 3).

Progresul urbanizării în Dacia se observă cu ușurință: un singur oraș sub Traian (Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa); sub Hadrian se adaugă trei *municipia* (Municipium Aelium Hadrianum Napocense, Drobeta, numită tot Municipium Aelium Hadrianum și Romula). Sub Marcus Aurelius apare Municipium Aurelium Apulum, în actualul cartier Partoș al orașului Alba Iulia. Sub același împărat, ori sub Commodus, municipiul Napoca devine Colonia Aurelia Napoca; sub Commodus, municipiul de la Apulum devine Colonia Aurelia Apulensis. În timpul lui Septimius Severus apare un al doilea oraș la Apulum, în preajma castrului legionar, probabil la sud de acesta – Municipium Septimium Apulum, dar *canabae*-le par să-și fi continuat existența și în veacul al III-lea. Probabil deodată cu municipiul septimian de la Apulum, în anul 197, și cu o motivație asemănătoare (răsplata fidelității legiunilor dacice în războaiele cu pretendenții la tronul imperial) se naște Municipium Septimium Potaissense. Sub același împărat apar și alte orașe: Municipium Septimium Porolissense, probabil devin municipii așezările de la Ampelum și Dierna. În timpul lui Septimius Severus sau Caracalla a devenit municipiu și așezarea de la Tibiscum; în timpul Severilor Romula a fost ridicată la rangul de colonie. Sub Septimius Severus Drobeta devine Colonia Septimia Drobeta. În sfârșit, sub Septimius Severus ori sub Caracalla se înregistrează o colonie la Potaissa, ceea ce înseamnă fie ridicarea municipiului septimian la rangul de colonie, fie apariția unui al doilea oraș, dualitate urbană ca la Apulum.

Rolul important al factorului militar în urbanizarea Daciei este sesizabil cu ușurință. Unele orașe apar pe lângă castre legionare (două la Apulum și măcar unul la Potaissa), fără a avea certitudinea că s-ar fi transformat în orașe *canabae*-le legionare. Ulpia Traiana a fost întemeiată prin *deductio*, colonizându-se veteranii din legiunile participante la războaiele de cucerire a Daciei. Din *vici militari*, pe lângă castrele unor trupe auxiliare, s-au putut ridica orașele de la Drobeta, Dierna și Porolissum.

Crearea progresivă a orașelor, situate în zonele cele mai intens colonizate, presupune o dezvoltare demografică pe măsură și un procentaj ridicat de cetățeni romani.

În Dobrogea, celor trei orașe grecești (Histria, Callatis și Tomis) li se adaugă trei municipii, creații ale romanilor. După instalarea unităților militare auxiliare, mai ales de-a lungul Dunării, acestea și-au format propriile așezări civile (*vici, canabae*) aflate în vecinătatea mai vechilor aglomerații autohtone cu statut de *civitas* ori de *vicus*. În felul acesta apar comunități duble, de tipul *civitates/canabae*, bine documentate epigrafic la Troesmis, iar arheologic în mai multe puncte. În a doua jumătate a secolului al II-lea Troesmis — fostul sediu al legiunii a V-a Macedonica — și Noviodunum — baza flotei fluviale — devin municipii, poate tocmai datorită importanței militarilor care fuseseră cantonați acolo. Tropaeum Traiani a ajuns municipiu poate din epoca lui Traian (sigur sub Marcus Aurelius); originea sa este însă civilă, cu o populație formată din romani, din autohtoni și din greci. Nici unul din orașele întemeiate sub romani în Dobrogea n-a devenit *colonia*.

Organizarea orașelor grecești de pe litoral păstrează și sub romani vechile instituții: adunarea poporului (*demos*) și consiliul (*boulé*). Se menține, de asemenea, colegiul arhonților (*arhontes*); la Callatis apare un basileus (magistrat însărcinat mai degrabă cu funcții religioase), la Tomis sunt atestate numeroase magistraturi colegiale; triburile ioniene sunt pomenite atât la Tomis, cât și la Histria, ceea ce este un alt semn de conservare a vechilor forme grecești de organizare. S-au adăugat doar, în ambele cetăți, câte un „trib al romanilor". Magistraturile din orașele grecești fuseseră acaparate de aristocrația locală, ai cărei bogați reprezentanți sunt numiți „binefăcători" (*evergetai*).

În schimb, orașele din Dacia și cele întemeiate în Dobrogea de romani, au o organizare administrativă tipică. Ea imită modul de administrare și conducere de la Roma. Un consiliu orășenesc (*ordo decurionum*), corespunzător senatului roman, conducea treburile municipiului ori coloniei. Magistrații supremi în oraș sunt *duumviri* („doi bărbați"), precum consulii la Roma, uneori *quattuorviri*. În mod obișnuit deținerea acestei funcții era precedată de altele — *aediles, quaestores*. Consiliul municipal avea la dipoziție funcționari mărunți, de pildă *scribae*. Consiliul — dominat totdeauna de aristocrația orașului — acorda titlul onorific de *patronus* unor persoane influente, care puteau ajuta orașul. Relația patronală era ereditară și presupunea obligații de ambele părți.

Civilizația orașului întemeiată în Dacia — iar în Dobrogea extinsă — de romani însemna imitarea Cetății Eterne și în privința aspectului, păstrând bineînțeles proporțiile, căci orașele din Dacia și Dobrogea nu depășesc, de obicei, nivelul orașelor mici din Imperiu, puține ajungând la nivelul orașelor mijlocii. Dacă Roma în timpul lui Traian ajunsese la 1,2 milioane de locuitori și o suprafață de 2 000 ha, Alexandria avea vreo 200 000 de locuitori, Lugdunum și Augusta Treverorum (azi Trier, în Germania) aveau câte 100 000 de locuitori. Cele mai recente aprecieri — evident aproximative — ale numărului locuitorilor din unele orașe ale Daciei propun pentru Ulpia Traiana Sarmizegetusa 25 000–30 000 de locuitori sau chiar ceva mai mult (cu teritoriul); suprafața între ziduri a acestui oraș era de 32,4 ha. Suprafața urbană la Apulum este apreciată (colonia Aurelia și municipiul septimian la un loc) la 100 ha, iar populația celor două orașe, fără teritoriu și fără militari, la vreo 35 000 locuitori. Pentru

Porolissum s-a propus o populație de 25 000 (cu militari), pentru Romula — a cărei incintă poligonală construită sub Filip Arabul închidea o suprafață de 64 ha — 30 000 de locuitori (cifră probabil prea ridicată). Napoca avea un *pomerium* presupus de 32,5 ha, iar populația sa a fost estimată mai demult la vreo 15–20 000 locuitori. În toate cazurile unde existau incinte aceste cifre aproximează numărul locuitorilor din întreg habitatul, deci și extinderile din afara *pomerium*-ului inițial. La Potaissa suprafața locuită pare să fi fost de cel puțin 100 ha, cu o populație de vreo 20–25 000 locuitori (inclusiv militari). Municipiul Troesmis — deci după plecarea legiunii V Macedonica — este apreciat la vreo 10 000 de locuitori. Cât privește cetățile grecești dobrogene, în epoca principatului, populația lor va fi fost de 10–15 000 de locuitori (Callatis și Histria) și 25–30 000 locuitori la Tomis. Incinta romană a Histriei, datând de la începutul secolului al II-lea, înconjura o suprafață de vreo 30 ha. În legătură cu populația unor orașe din Dacia, se poate aprecia că provincia nord-danubiană avea cel puțin 6–700 000 de locuitori și cel mult un milion, la o populație a Imperiului de vreo 60 de milioane.

În aceste aglomerații urbane pare să-și fi concentrat civilizația romană întreaga vigoare, de la urmărirea atentă a regulilor de organizare și existența unui potențial economic însemnat, până la înflorirea culturală corespunzătoare. La o privire globală asupra principalelor opere arhitecturale din orașe se constată încadrarea în tipologia construcțiilor similare din Imperiu, cu precădere în formele occidentale. La Ulpia Traiana Sarmizegetusa, la Napoca, la Tropaeum Traiani este limpede că două artere principale (*kardo* și *decumanus*) se întretăiau în unghi drept, la intersecția lor fiind amplasat forul. În raport de aceste două axe se formau complexele de clădiri — *insulae*. Dacă marile edificii respectă canoanele generale, existau însă și modificări de detaliu, mai cu seamă la decorație. În Dacia predomină capitelurile dorice romane și cele corintice; cele toscane, ionice și compozite sunt rare. După frecvența acestor elemente arhitectonice, din care unele realizate cu respect pentru principiile vitruviene, am putea spune că predominau stilurile „doric roman" și corintic, dar există și suficiente probe de eclectism.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa a beneficiat inițial de incinta fostului castru legionar; alte orașe s-au înconjurat de la început, ori ulterior cu ziduri — Napoca, Potaissa, Apulum, Romula etc. Cetățile grecești își refac incintele (la Callatis sub Marcus Aurelius, la Tomis în secolul al II-lea, la Histria la începutul secolului al II-lea).

Dintre *fora* orașelor din Dacia, singurul bine cunoscut este cel al Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, despre care s-a crezut multă vreme că ar reprezenta palatul Augustalilor (*aedes Augustalium*). Forul are aproape 3 000 m^2, înconjurat de portice, flancat de o *basilica*. Din aceasta se pătrundea în *curia*, în sediile duumvirilor și aedililor etc., în timp ce mai spre sud se bănuiește existența unui *forum* religios. Placarea din abundență cu marmură, impresionante fragmente arhitectonice, existența unor *nymphaea* asigură aspectul monumental al complexului.

În apropierea laturii nordice a incintei Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, lângă un mare depozit de grâne (*horreum*), construcție „moștenită" din vremea funcționării castrului, s-a ridicat un impunător sediu al procuratorului financiar, cu birouri, terme, o *area sacra* etc.

Orășenii sunt beneficiarii principali ai unui anumit grad de confort. Numeroase locuințe sunt încălzite cu sistemul de *hipocaustum* și dispuneau, poate, de apă curentă. Pentru

aducțiunea apei s-au întreprins mari lucrări, supravegheate uneori de înșiși guvernatorii provinciei, cum s-a întâmplat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa prin anii 132–133 (IDR, III/2, 8). La Apulum, un apeduct datează din anul 158 (CIL, III, 1061). Urmele unui apeduct se cunosc și la Potaissa; lucrări de mare anvergură a necesitat apeductul de la Porolissum. Arheologic se cunoaște și apeductul Histriei. Dar nu numai în orașe s-au întreprins asemenea lucrări, conducte de ceramică descoperindu-se și în castre, stațiuni balneare și chiar în mediul rural. Evident, orașele dispuneau de fântâni publice monumentale, atestate uneori de inscripții.

Apeductele și sistemul de canalizare aveau în vedere, în primul rând, necesitățile băilor publice (*thermae*), prezente în orașe, în castre ori în apropierea lor, în stațiunile balneare. Marile orașe dispuneau de mai multe complexe de acest tip. Termele cercetate la nord de incinta Ulpiei Traiana Sarmizegetusa aveau secțiuni distincte, pentru bărbați și pentru femei, dotate cu toate elementele necesare (vestiare, bazine cu apă rece, caldă, fierbinte, baie de aburi, bazine de înot în aer liber), ocupând o suprafață de 600 m^2. Unele terme erau dotate și cu *palaestrae* pentru exercițiile fizice. La Apulum, un edificiu termal ocupa peste un hectar. Mari terme se aflau la Drobeta. Știrile epigrafice atestă terme și în cetățile grecești, la Callatis, Tomis (*lentiarion*, probabil vestiarul termelor), în timp ce la Histria au fost cercetate arheologic două edificii termale, care funcționau concomitent în secolele II–III.

Termele *castrense*, construite uneori în afara castrului, erau folosite în acest caz și de populația civilă. Interesantă este situația de la Micia, cu trei edificii termale, cu o compartimentare planimetrică diferită, dar având fiecare încăperile necesare pentru un flux termal complet.

Acolo unde natura a fost generoasă, aducând la suprafață ape termale, s-a exploatat din plin efectul benefic al acestora: la Aquae (azi Călan, jud. Hunedoara), Săcelu (jud. Gorj), dar mai cu seamă la Băile Herculane și Germisara. Mulțimea monumentelor pentru Hercules descoperite la Băile Herculane demonstrează că zeul era considerat patronul apelor termale de acolo. Lui, ca și zeilor medicinei Aesculapius și Hygia, li se adresau numeroase altare de mulțumire în urma vindecărilor sau ameliorărilor sănătății. La Germisara s-au descoperit numeroase amenajări pentru folosirea apei termale (canale, patru bazine săpate în stâncă etc.). Patroanele apelor de aici erau considerate Nimfele, după cum atestă numeroasele ofrande depuse de vizitatori, inclusiv opt plăcuțe de aur.

Amenajarea băilor a fost recunoscută arheologic și în locuințe, în primul rând în vilele *suburbane* ori *rusticae*, ca semn al unei vieți elevate. De altfel, după retragerea aureliană, procesul de decădere treptată a vieții orășenești se reflectă, printre altele, în schimbarea destinației unor edificii, printre ele aflându-se și termele, ceea ce echivalează cu abandonarea unor forme de civilizație.

Pe măsura gustului epocii pentru spectacolele sângeroase din amfiteatre, asemenea edificii au apărut în orașe și pe lângă castre. Până și în vechile cetăți dobrogene se construiesc amfiteatre, ele fiind atestate epigrafic la Callatis și Tomis. Este și acesta un semn al transformărilor petrecute aici sub influența romanilor, căci puține amfiteatre se semnalează în zona orientală a Imperiului, de limbă greacă; cea mai mare parte din cele peste 200 de amfiteatre cunoscute în Imperiul roman se află în zonele vestice, deplin romanizate. Interesant este că la

Histria funcționa și în epoca romană (până la invazia gotică din secolul al III-lea) vechiul teatru, cunoscut din perioada precedentă. În Dacia nu s-au descoperit până în prezent teatre și, dată fiind epoca (spectacolele teatrale cad, oarecum, în desuetudine, preferându-se violența luptelor din amfiteatru), este puțin probabil ca ele să fi existat. În schimb, amfiteatre vor fi existat în mai multe localități. Arheologic, sunt cercetate amfiteatrele de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Porolissum și un mic *amphiteatrum castrense* la Micia. Amfiteatrul din metropola Daciei își are originile în chiar primii ani ai provinciei, când militarii au construit un amfiteatru din lemn. Refăcut ulterior în piatră, cu arena având axele de 66, respectiv 47 m, amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa putea să cuprindă vreo 5 000 de spectatori. Ceva mai mare era amfiteatrul de la Porolissum. Rămân deocamdată neidentificate amfiteatrele care trebuie presupuse în marile orașe și centre militare Apulum și Potaissa.

Faptul că amfiteatrul de la Porolissum a fost reconstruit în anul 157 (CIL, III, 836), că un an mai târziu se repară la Ulpia Traiana Sarmizegetusa termele și amfiteatrul (în ambele edificii descoperindu-se material tegular cu ștampila producătorului din anul 158, prin menționarea consulilor), că în același an 158 la Apulum se pare că s-a inaugurat un apeduct (CIL, III, 1061), demonstrează că au existat perioade extrem de favorabile pentru edilitarismul provinciei, când s-a investit mult în asemenea lucrări publice.

În orașe s-au ridicat și mari construcții pentru facilitarea comerțului; un *macellum* este refăcut în secolul al III-lea la Histria, potrivit unei inscripții, în timp ce la Tomis marele edificiu „cu mozaic" (mozaicul este ulterior acestei epoci) avea funcțiuni similare, în relație poate cu ipoteticul port sudic al metropolei Pontului.

Edificiile destinate cultului dețin în epocă un rol important, chiar dacă templul roman este „sufocat" de construcții utilitare — castre, apeducte, terme, amfiteatre, șosele — care, prin dimensiunile lor impunătoare, noutatea lor, prin geniul ingineresc de care au dat dovadă, reușesc să impresioneze în cel mai înalt grad.

Știrile epigrafice despre temple sunt numeroase: la Callatis — temple pentru Dionysos și Concordia, la Histria — pentru Apollo, Dionysos și Mithras; peste zece temple atestate doar epigrafic la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, altele la Apulum și Potaissa. Arheologic s-au studiat temple la Micia (un templu pentru Dii Mauri, unicul cu această destinație în lumea romană în afara Africii), Tibiscum, Cioroiu Nou (jud. Dolj), Napoca, Porolissum etc. Cele mai multe temple s-au cercetat arheologic la Ulpia Traiana Sarmizegetusa: pentru zeița Nemesis, situat lângă amfiteatru (ca pretutindeni în Imperiu), pentru Liber Pater, un presupus templu al lui Silvanus, un mare complex de temple pentru Aesculapius și Hygia, un templu „sincretist", unul pentru zeii palmireni, un *mithraeum*. La nord de zidul orașului și la răsărit de amfiteatru se întindea o adevărată zonă sacră. Unele din aceste temple prezintă caracteristicile templului clasic greco-roman (de pildă, micul templu închinat lui Liber), altele vădesc influențe particulare, datorate unor grupuri de coloniști (de exemplu, influența tipului de templu galo-roman la unele sanctuare din Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Nu puține erau lăcașurile de cult din *vici militari* ori de-a dreptul în lumea rurală, pentru Diana, Nemesis, *mithraea* etc., cum se întâmplă la Samum, Inlăceni (jud. Harghita), Doștat (jud. Alba). Un *mithraeum* s-a amenajat

în cadrul natural, atât de potrivit liturghiei acestui cult, al peșterii Adam, de lângă Gura Dobrogei (jud. Constanța).

Asklepeionul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ca și cel de la Apulum — cunoscut datorită numeroaselor inscripții ce-l menționează — reprezentau și centre medicale. Corpul sacerdotal aplica aici cunoștințe de medicină teoretică și empirică; spre vindecare sau măcar ameliorarea sănătății conduceau și procesele oraculare, în care un rol important îl juca autosugestia vizitatorilor. La Apulum se mulțumea într-o inscripție dedicată zeilor medicinei pentru recăpătarea vederii (CIL, III, 987: *redditis sibi luminibus*). Existența unor specializări în medicina vremii e dovedită de mulțimea instrumentelor chirurgicale (peste 400, descoperite în orașe, castre, terme etc.), apoi de două ștampile (la Apulum și Gârbou, jud. Sălaj) cu rețete oftalmologice (*signacula oculariorum*) — din cele vreo 300 de acest fel care se cunosc în lumea romană. Cunoștințele medicale, atenția acordată igienii corporale, condițiile de viață superioare epocilor precendente sunt factorii care determină creșterea speranței de viață. Studiindu-se monumentele sepulcrale pe care era menționată vârsta defunctului ajungem la următoarele medii de viață: la Ulpia Traiana Sarmizegetusa — 42 de ani bărbații și 36 de ani femeile; la Potaissa — 28 de ani bărbații și 36 de ani femeile; la Ampelum — 35 de ani bărbații și 26 de ani femeile; la Micia — 30 de ani bărbații și 30 de ani femeile; la Drobeta — 44 de ani bărbații și 46 de ani femeile; la Troesmis — 44 de ani bărbații și 32 de ani femeile etc. Această speranță de viață concordă cu rezultatele cercetărilor din alte zone ale Imperiului roman: în Hispania — 38 de ani bărbații și 34 de ani femeile; în Egipt — 34 de ani bărbații și 29 de ani femeile; în provinciile nord-vest africane — 47 de ani bărbații și 44 de ani femeile. Totuși, mortalitatea infantilă (probabil 1/3) fiind arareori consemnată în inscripțiile funerare (la Roma, unde sunt multe inscripții menționând copii decedați sub un an, media de viață este de numai 22 de ani bărbații și 20 de ani femeile), am putea considera mai aproape de realitate speranța de viață numai pentru cei care reușeau să scape de bolile copilăriei; prin urmare, putem conchide că locuitorii Daciei și Dobrogei romane ajunși la adolescență puteau spera să trăiască 45 de ani.

Orașele au fost un permanent focar de romanizare pentru ținuturile din preajmă, de răspândire a culturii și civilizației romane. Străduințele de „imitare a Romei" nu sunt proprii doar localităților care, *de jure*, au fost orașe; le vom recunoaște și în localitățile cu o dezvoltare preurbană accentuată, care aveau aspect de oraș fără a poseda calitatea juridică (Micia, Sucidava), în așezările care erau mari „comune" (juridicește sunt *pagi*) ca acelea de la Alburnus Maior, Salinae (azi Ocna Mureș, jud. Alba), Brucla (azi Aiud, jud. Alba), Cristești (jud. Mureș) etc. În Dobrogea, un caz tipic de aglomerare preurbană îl constituie așezarea mare de la Ulmetum (azi Pantelimonul de Sus, jud. Constanța). Depășeau nivelul rural și localitățile care beneficiau de ape termale, prin dezvoltarea unor „stațiuni balneare" (Băile Herculane, Germisara, Aquae etc.). Aceste localități, chiar unele sate, mai ales fermele de producție agricolă (*villae rusticae*) depun eforturi de instalare a confortului propriu orașelor (aducțiunea apei, canalizare, încălzire cu hipocaust etc.). O continuă emulație edilitară explică importanța carierelor de piatră (de care Dacia intracarpatică, Banatul și Dobrogea nu duceau lipsă), a „industriei" materialelor de construcții (în primul rând cărămizi și țigle), rolul constructorilor și al lapicizilor.

Aspecte de „industrie" au căpătat diferite meșteșuguri, mai ales în mediul urban și preurban, centrele economice însemnate ale Daciei și Dobrogei romane. Meșteșugurile casnice, practicate din vremuri străvechi, nu rezistă concurenței veritabilei producții de mărfuri ieșite din marile ateliere. Importante *officinae* de ceramică dispun — ca la Micia și Micăsasa (jud. Sibiu) — de numeroase cuptoare, producția „de serie" permițând realizarea unor tipuri și forme asemănătoare. Unele ateliere sunt specializate: la Ampelum, *officina* lui C. Iulius Proclus produce vase glazurate și multe opaițe, la Micăsasa cele peste 400 de tipare descoperite atestă un puternic centru de imitare a ceramicii cu figuri în relief (*terra sigillata*). Atelierele ceramice din orașele grecești (Callatis și Tomis) sunt influențate în privința formelor de produsele similare microasiatice.

Metalurgia plumbului a cunoscut un puternic centru la Sucidava: aproape jumătate din ramele de plumb pentru oglinzi cunoscute în Imperiul roman au fost descoperite la Sucidava. La Tibiscum se producea sticlă, mai ales mărgele, la confecționarea unora folosindu-se și foițe de aur. La Romula sunt atestate ateliere de gravat pietre semiprețioase. Asemenea produse cereau o deosebită specializare, iar căutarea de care se bucurau e dovedită de descoperirea lor și în provinciile vecine Daciei, ori chiar în *barbaricum*, unde ajungeau prin comerț.

Teritoriului bogat în aur al Carpaților Occidentali i s-a acordat un interes deosebit, vădit în administrare (un *procurator aurariarum* avea sediul la Ampelum), organizarea producției și măsurile de pază. Aurul obținut intra în posesia fiscului imperial. Prin aurul care nu-i mai aparținea de îndată ce era extras, Dacia a participat la bogăția Imperiului mai mult decât cu orice alt domeniu al producției. Urmele exploatărilor (galerii, tehnologie), datele despre organizarea muncii cuprinse în tăblițele cerate descoperite la Alburnus Maior, dovedesc importanța mineritului aurifer. Întrucâtva mai „liberalizat" era regimul exploatărilor de fier, de pe urma cărora fiscul imperial încasa arenda iar administrația provincială prelua o parte din producție.

Producția carierelor de piatră din Dacia și Dobrogea a fost uriașă. Se consideră că numai pentru amenajarea drumurilor principale din Dacia a fost nevoie de 11 milioane m^3 de piatră, iar pentru castrele auxiliare — de vreo 600 000 m^3 de piatră — valori minime. Doar incinta castrului legionar de la Turda a înglobat cca 20 000 m^3 piatră. Formele superioare ale prelucrării pietrei revin lapicizilor–sculptori, creatorii celui mai bine reprezentat domeniu al artei plastice din Dacia.

Interesante știri despre meșteșugarii din orașe furnizează inscripțiile care menționează organizarea lor în colegii, asociații deschise în care pot intra și persoane de alte ocupații decât cea eponimă; *collegium fabrum* era, de departe, cel mai important, menționat în principalele orașe.

Arheologic sunt atestate în Dacia romană vreo 500 de mici așezări rurale, dar numărul lor trebuie să fi fost mult mai însemnat. Unele sunt sate de autohtoni, altele așezări de coloniști; în sfârșit, unele vor fi avut caracter mixt. Populația lor este redusă: comunitatea care s-a îngropat în cimitirul cercetat arheologic la Soporu de Câmpie (jud. Cluj) nu era mai mare de 50 de suflete. Numele acestor așezări, chiar ale celor mai răsărite, este arareori cunoscut. Diferită este situația din Dobrogea, cu foarte mulți *vici* cu numele antic cunoscut, într-atât de numeroși încât individualizează acest teritoriu printre provinciile romane. Aceasta este urmarea unei vieți rurale înfloritoare încă înainte de venirea romanilor; pe de altă parte

toponimia (*vicus Quintionis, vicus Secundini* etc.) pare să dovedească și rolul jucat în constituirea acestor colectivități de posesiunile primilor coloniști romani. În Dobrogea par să fi existat și unele proprietăți funciare mai extinse decât în Dacia, de felul celei pomenite într-un conflict survenit între proprietar și *vicani* („săteni") *Buteridavenses*, în teritoriul Histriei, vecinii respectivei moșii (ISM, I, 359–360).

Agricultura Daciei și Dobrogei furniza produsele necesare — în primul rând — consumului intern (cereale, legume, fructe). Creșterea vitelor și cultivarea viței de vie nu erau neglijate. La Sucidava un document epigrafic menționa o vie de două *jugera*, iar la Potaissa s-a descoperit un complex de vinificație cu presă și pivniță (*cella vinaria*). Pentru Dobrogea, teritoriu înconjurat din trei părți de ape, peștele se adaugă ca o bogăție importantă. Însemnate centre de producție agricolă erau fermele (*villae rusticae*) de pe teritoriul unor proprietăți funciare mai însemnate. La Gârbou (jud. Sălaj), Apahida și Ciumăfaia (jud. Cluj), Aiud (jud. Alba), Deva, Hobița, Mănerău (jud. Hunedoara), Dalboșeț (jud. Caraș-Severin), Niculițel, Telița, Horia (jud. Tulcea) etc. locuințele proprietarilor (cu nimic mai prejos decât casele unor înstăriți orășeni) sunt înconjurate de toate anexele gospodărești (grajduri, magazii de cereale, ateliere, locuințele personalului agricol etc.) necesare unei mari exploatări agricole.

Angrenarea Dobrogei și a Daciei romane în uriașul circuit al economiei Imperiului s-a făcut în condițiile unei libertăți economice absolute, mai ales în domeniul artizanatului și comerțului (Al. Suceveanu). Piețele interne sunt, evident, în primul rând orașele, unde magistrați specializați (*aediles* în orașele romane, *agoranomoi* în cele grecești) au în atribuțiuni aprovizionarea și controlul mărfurilor. În Dobrogea, comerțul „exterior" al orașelor grecești este orientat, după mărturiile privind negustori străini, mai cu seamă spre zona orientală a Imperiului.

Dacia exporta sare, unele produse agricole și chiar, după cum s-a văzut, produse manufacturate. Importurile cuprindeau, în principal, vasele de lux de ceramică (*terra sigillata*), provenind din *officinae*-le de la Lezoux, în Gallia centrală (probabil jumătate din *terra sigillata* de import în Dacia), dar și de la Rheinzabern, Westerndorf, mai puțin din Gallia sudică. Se importau numeroase *lucernae*, mai ales din Italia nordică, *mortaria*, amfore cu vinuri și uleiuri (din insulele egeene, coastele Asiei Mici, provinciile balcanice, dar și din zonele vestice — Gallia și Hispania). Obiectele de sticlă, din bronz, probabil și bijuterii, constituiau, în mare parte, produse de import. În orașe sunt atestați epigrafic negustori orientali (*suri negotiatores*; probabil că și asociațiile de *Galatae, Asiani, Ponto-Bithyni* se ocupau cu comerțul), dar și din vestul Imperiului (*Treviri* din Belgica). În același timp negustori din Dacia sunt cunoscuți în Dalmația, insula Lesbos și chiar în Egipt.

Deși Dacia și Dobrogea erau situate oarecum în afara marii artere care lega Occidentul de Orient (de la Lugdunum, prin Mediolanum (Milano), Verona, Emona, Singidunum, Serdica (Sofia), Byzantium, Ancyra, până la Antiochia) totuși, sistemul rutier și calea maritimă atingeau axa economico-comercială esențială a Imperiului. Relațiile comerciale cu teritorii îndepărtate și diverse au contribuit și ele la dobândirea unei prosperități economice fără de care civilizația și cultura romană ar fi fost de neconceput.

Cultura romană. Dacia nu a fost cucerită numai cu armele și nu s-a lăsat doar impresionată de o civilizație materială superioară; Dacia a fost cucerită și de capacitatea de iluminare spirituală a Romei, câștigată de formele occidentale, latine, ale culturii greco-romane. În Dobrogea, cultura romană se alătură celei grecești, influențele lor reciproce reeditând simbioza culturală greco-romană.

Limba latină, făcând parte din grupul italo-celtic, situat la extremitatea apuseană a ariei lingvistice indoeuropene, n-a avut în limba dacică un concurent puternic, astfel încât romanizarea lingvistică s-a săvârșit în provincia întemeiată de Traian destul de repede. De altfel, când două popoare vin în contact, se impune lingvistic cel care are un prestigiu mai mare; prestigiul culturii grecești explică de ce latina nu s-a impus (ori s-a impus cu greu) în acele teritorii unde s-a întâlnit cu limba greacă. Prin urmare, în cadrul culturii greco-romane, care se înstăpânește în întreg bazinul mediteranean începând cu epoca elenistică, doar limba rămâne diferența esențială între cele două aspecte ale culturii — occidentul latin și orientul grec — fiindcă arhitectura, arta, religia romană sunt tributare formelor similare grecești.

Proporția de peste 3 500 de inscripții latinești descoperite în Dacia, față de numai vreo 40 de inscripții în grecește și vreo șase-șapte în limba siro-palmireană vorbește de la sine despre preponderența absolută a latinei în provincia Dacia. Latina era limba administrației, fiscului, armatei, comerțului, era limba comună pentru ca diferitele grupuri etnice din provincie să se poată înțelege între ele, o *lingua franca* pentru comunicare cu exteriorul comunității etnice. Cu toate dificultățile trasării unei „frontiere" între domeniile de limbă latină și limbă greacă în Imperiul roman, „linia Jireček" desparte în Peninsula Balcanică cele două zone, în funcție de inscripțiile latine și grecești descoperite în fiecare regiune. Prin Dobrogea această linie separă litoralul de limbă greacă de interiorul teritorului, de limbă latină. Prin urmare, vechile colonii grecești își păstrează, în esență, limba și cultura greacă, în timp ce interiorul dobrogean, colonizat de romani, este dominat de limba latină. Această separație nu este absolută. Latina se difuzează nu numai până sub zidurile cetăților grecești, ci chiar și în interiorul lor. Invers, câteva inscripții grecești, dar nu foarte numeroase, căci grecii trebuie să se adapteze vieții romane de îndată ce părăsesc fâșia lor maritimă, se află în două zone ce corespund drumurilor dinspre litoral spre Abrittus (azi Razgrad, în Bulgaria), Tropaeum Traiani și Durostorum, în sud, respectiv drumului dinspre litoral spre Carsium, în centrul Dobrogei.

În Dacia, cele câteva inscripții palmirene provin, aproape toate, de la Tibiscum și reprezintă epitafurile (în fapt bilingve, cu text latin și palmirean) militarilor din unitatea auxiliară de palmireni de acolo. Mai interesant de explicat este prezența inscripțiilor grecești în provincia Dacia, aproximativ un procent din totalitatea textelor epigrafice. Câteva provin din mediul micilor comunități grecofone, dar altele sunt expresia unui anumit grad de cultură al unei aristocrații mândre de a poseda această limbă.

Latina „populară", vorbită în Dacia și Dobrogea, nu este o limbă diferită de latina clasică, ci ambele sunt stiluri ale aceleiași limbi latine. Latina „vulgară" ar fi vorbirea păturilor sociale mijlocii, majoritare, corespunzător stilului familiar, de conversație. Inscripțiile latine din Dacia și Moesia Inferior dovedesc unitatea limbii latine vorbite. Abaterile de la latina clasică observabile în textele epigrafice — acelea dintre ele care nu se vor fi datorat unor simple erori

de lapicid – sunt, în general, comune unor teritorii întinse ale Imperiului, cuprinzând și zona Daciei și Dunării de Jos. Fără a fi prea numeroase, aceste abateri se observă în fonetică (confuzii între vocale: *a* devine *e*, *e* devine *i* etc., sincoparea unor vocale neaccentuate, betacismul, dispariția unor consoane finale, a consoanelor geminate etc.), în morfologie (confuzii între cazuri, între declinări) și în sintaxă.

Știutorii de carte erau relativ numeroși în epocă; credem că procentajul lor nu va mai fi egalat decât în epoca modernă. Mulți sunt cei care se străduiau să dobândească o minimă știință de carte. Instruirea copiilor și a sclavilor era o problemă particulară ce se rezolva prin învățători și profesori privați. Copiii sunt înfățișați pe monumentele funerare (la Micia, Germisara etc.) cu *stili* în mână, iar la Tomis un sarcofag de copil conținea și o tăbliță cerată și un penar pentru *stili*. Instruirea sclavilor publici urmărea posibilitatea angajării acestora ca mici funcționari în birourile fiscului, vamale etc.; sclavii instruiți ai particularilor deveneau administratori, reprezentanți ai stăpânului în diferite afaceri. Pentru a putea avansa militarii trebuiau să știe carte, ceea ce explică efortul lor de a se alfabetiza: mai ales în mediul militar s-au descoperit cărămizi și țigle în a căror pastă moale, înainte de ardere, soldații reproduc alfabetul ori scriu diferite cuvinte și scurte texte. Asemenea „exerciții de scriere" au apărut în 28 de localități ale Daciei (din care în 20 erau castre). Acele monumente epigrafice la care buna execuție generală ori părțile ornamentale contrastează cu un scris neglijent trebuie să fi fost „scrise" nu de lapicid, ci de cumpărătorul monumentului. Faptul că pe unele tăblițe cerate de la Alburnus Maior se menționează dintru început că au fost scrise de scribi de profesie, înseamnă că celelalte erau scrise de oricare din persoanele menționate în acele acte. Descoperirea importantului lot de tăblițe cerate la Alburnus Maior s-a datorat condițiilor speciale, microclimatului din galeriile minelor romane, care au conservat aceste documente, dar asemenea tăblițe erau răspândite pretutindeni în Dacia și Dobrogea; câteva din cele de la Alburnus Maior menționează ca loc de redactare alte localități, unele în preajmă, dar și mai îndepărtate (de pildă, Apulum). Toate acestea demonstrează larga răspândire a cunoștințelor de carte, cel puțin de nivel elementar.

Cu toate acestea, însemnarea în grecește de pe o cărămidă descoperită la Romula – „ale războiului troian (evenimente) după Homer (să le înveți) (IDR, II, 390) – dovedește existența unui învățământ ce depășea nivelul „alfabetizării", atestând preocupări intelectuale.

Câteva inscripții în versuri sunt închinate divinității: la Germisara unei nimfe, iar la Ulpia Traiana Sarmizegetusa o astfel de epigrafă o amintește pe zeița Caelestis. Mai numeroase sunt epitafurile în hexametri, cu caracter elegiac, descoperite la Gherla (jud. Cluj), Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micia, Tibiscum, Romula. Originalitatea lor este relativă, multe fiind adaptări ale unor versuri-șablon care circulă pretutindeni în Imperiul roman. Totuși, pentru cultura provinciei este de remarcat copierea unui vers din Vergiliu (*Aen.*, I, 253) în fruntea unei inscripții funerare versificate la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR, III/2, 430): *Hic pietatis honos*... În aceeași ordine de idei, pe o stelă funerară de la Tomis, începutul unui distih elegiac (*hic ego qui iaceo*, ISM, II, 242) se apropie de cunoscutul pasaj dintr-una din elegiile lui Ovidiu (*Tristia*, III, 3, 61). De altfel, dintre toate cetățile dobrogene, Tomis este orașul cu

cele mai multe manifestări literare păstrate din genul minor, dar nu lipsit de interes, al epigramelor funerare — peste 40, din care numai două în latinește, restul grecești.

O interesantă reflexie filozofică răzbate din versurile unui monument funerar din Tibiscum (IDR, III/1, 173): *„terra tenet corpus, nomen lapis atque animam aer..."* („pământul ține trupul, numele (este pe) piatră, iar sufletul (se află) în aer..."). Disocierea tranșantă proclamată de inscripția tibiscensă, între sufletul nemuritor înălțat spre sejurul celest și corpul care zace în pământ, o reîntâlnim exprimată epigrafic și în alte zone ale Imperiului roman, ea constituind temeiul unui întreg simbolism sideral prezent în ornamentația monumentelor funerare. Faptul că în același timp ofrandele funerare depuse periodic la morminte (uneori chiar prin intermediul unor amenajări speciale, cum ar fi sarcofagele cu tuburi pentru libații funerare la Apulum) atestă credința vieții în mormânt ori în regatul subpământean al lui Hades, dovedește conviețuirea celor două concepții fundamentale — nemurirea sufletului aerian și continuarea vieții în mormânt. Fiecare era liber să creadă într-una ori în alta din aceste două teorii eschatologice, sau să le amestece în forme convenabile, cu atât mai mult cu cât încercările de conciliere n-au lipsit nici din intențiile filozofiei. Dincolo de aceste considerații textul tibiscens exprimă o idee foarte apropiată de ceea ce notează Marcus Aurelius (*Către sine*, IV, 21): „Dacă sufletele supraviețuiesc, cum le încape aerul, din veșnicie, pe toate? Dar pământul, cum cuprinde cadavrele celor care au fost îngropați în el din veșnicie?" Chiar dacă versurile de la Tibiscum nu pot fi considerate ecoul direct al doctrinei lui Marcus Aurelius, ele reflectă, în general, concepțiile neostoicismului epocii și pătrunderea în provincii a teoriilor filozofice la modă.

Din această pătură intelectuală care-l citește pe Homer, care așază epitafuri elegiace împrumutând versuri din Vergiliu și Ovidiu, fiind receptivă la curentele filozofice ale vremii, se recrutează o parte a cunoscătorilor de limbă greacă, întrebuințată în dedicații votive; pe seama acelorași oameni trebuie pus gustul anticăresc reflectat de câteva inscripții religioase, cu neașteptate invocări ale unor divinități demult uitate de contemporani.

Homer, Vergiliu, Ovidiu, neostoicismul — sunt câteva repere spirituale care, deși nu permit concluzii generalizatoare, reușesc să jaloneze răspândirea culturii clasice măcar în anumite straturi ale societății provinciale. Pentru difuzarea aceleiași culturi un rol deosebit l-au avut imaginile, de acestea beneficiind inclusiv analfabeții. Mai ales prin iconografie se difuzează și se receptează în Dacia și Dobrogea mitologia clasică, parte integrantă a culturii greco-romane. Îndemnul de la Romula de a-l citi pe Homer își află pandantul în mozaicurile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ilustrând ciclul troian („Judecata lui Paris" și „Priam cerându-i lui Achile trupul lui Hector"). Reprezentările jucau un rol deosebit pentru răspândirea mitologiei și chiar a învățăturilor religioase. În acest sens se remarcă reliefurile „narative", de pildă cele din Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Tibiscum înfățișând, prin juxtapunere, isprăvile lui Hercules. Nararea prin imagine, uneori chiar în detrimentul calităților artistice, urmărea instruirea copiilor, dar nu numai a acelora, care învățau să deosebească zeii și eroii. În unele imagini, de exemplu în reliefurile mitraice, se concentra întreaga încărcătura de idei a cultului respectiv. Artele plastice răspândesc în Dacia și Dobrogea mituri din ciclul lui Zeus (răpirea Europei, mitul Ledei, mitul lui Ganymedes), din ciclul lui Apollo (zeul urmărind-o pe nimfa Daphne, concursul muzical cu silenul Marsyas), miturile în legătură cu eroii, mai ales

numeroasele imagini cu muncile lui Hercules. Din ciclurile epice, mai bine reprezentat este ciclul troian; pe lângă amintitele mozaicuri de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se cunosc și alte scene (Ajax și Cassandra, Diomedes). Deși mai rar înfățișate, nu lipsesc miturile de esență pur romană, cele legate de întemeierea Romei. Cele mai multe imagini ale Lupoaicei de pe Capitoliu descoperite în Dacia și în Dobrogea apar pe monumente funerare. Numele antic al unei asemenea reprezentări era, se pare, *signum originis*. Faptul că se alegea pentru perpetuarea memoriei decedatului tocmai emblema Cetății Eterne are semnificații politice și sociale foarte transparente: simbolul Romei e etalat aproape ostentativ, cu mândria de a fi fost cetățean, de a fi aparținut lumii romane.

Științele matematice nu sunt doar apanajul unor specialiști, căci vedem în tăblițele cerate de la Alburnus Maior „bancheri" mai mult sau mai puțin ocazionali care se descurcă dezinvolt în calculul dobânzilor. Dar este evident că arhitecții și constructorii posedau cunoștințe de geometrie superioare. Ei știu să folosească *groma* pentru a trasa aliniamente pe teren, știu să transpună în teren un plan cu multă fidelitate, să măsoare și să calculeze cu precizie suprafețe. Planurile castrului legionar, respectiv ale clădirii comandamentului din castrul de la Potaissa, se înscriu perfect în două dreptunghiuri din seria „dreptunghiurilor dinamice" ale lui Hambidge (forma castrului este cea a unui dreptunghi de temă $\sqrt{2}$, iar a clădirii comandamentului – cea a unui dreptunghi de temă $\sqrt{3}$). Tot acolo locul gromei, respectiv al intrării în clădirea comandamentului și plasarea porților *principales* s-au stabilit în funcție de marcarea, cu mare precizie, a secțiunii de aur pe axul longitudinal al castrului. Realizarea unor construcții geometrice cu plan subiectiv prestabilit înseamnă perpetuarea în epoca imperială a unor străvechi relații între geometrie și mistică, a unor prescripții magico-rituale reflectate în relații geometrice, transmise în cadrul strict al învățământului ezoteric de arhitectură. În sfârșit, cunoștințele matematice și astronomice deosebite posedau și cei care trasau *analemma* cadranelor solare cilindrice ori semisferice de marmură, de felul celor descoperite la Cumpăna (jud. Constanța) ori la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Domeniul științelor juridice este ilustrat mai ales de aceleași tăblițe cerate de la Alburnus Maior, importante documente de drept civil. Acestea sunt contracte încheiate potrivit dreptului roman, în care se folosește o terminologie adecvată pentru a exprima indicații, clauze juridice, obligații pecuniare, sancționări, termene. Mai multe inscripții funerare, în special un epitaf de la Sucidava (IDR, II, 187) sunt interesante documente de drept testamentar.

Pe lângă aceste preocupări și ocupații intelectuale, nu mai puțin importante în viața spirituală sunt ocupațiile artistice. O singură statuie din Dacia poartă „semnătura" sculptorului Claudius Saturninus, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, și un singur *pictor* este atestat epigrafic la Apulum, dar numărul creatorilor operelor plastice era infinit mai mare. Majoritatea se autointitulau „pietrari" (*lapidarii, lapicidae*). Unii sunt cunoscuți epigrafic, la Apuae, Micia, Cristești, Napoca. Ei sunt sculptorii-artizani, ale căror lucrări plastice în piatră (decor arhitectonic, statui și reliefuri votive, dar mai ales variate tipuri de monumente funerare) pendulează la hotarul dintre artă și meșteșug, în funcție de talentul fiecăruia. Evident, cele mai multe sculpturi din Dobrogea și Dacia sunt încadrabile, mai curând, în categoria artizanalului decât în aceea a artei.

Cea dintâi și cea mai importantă creație a artei romane în Dobrogea este monumentul triumfal ridicat în anul 109 în locul care se va numi — din acest motiv — Tropaeum Traiani. Acesta este și cel mai mare monument triumfal din lumea romană, destinat să cinstească victoria repurtată acolo, în anul 102, asupra dacilor și aliaților acestora. Înălțimea totală a monumentului era de vreo 40 m. Peste un cilindru cu un diametru egal înălțimii (așezat peste mai multe trepte), urma un acoperiș conic, în formă de mari solzi. În centrul acoperișului se ridicau doi tamburi hexagonali peste care se afla trofeul propriu-zis, o statuie colosală cu două fețe. Din cele 54 de metope care înconjurau tamburul s-au păstrat 48, înfățișând în relief scene din războiul comemorat. Față de grandoarea monumentului, decorația sculpturală este destul de modestă. Fie că vedem în acest monument produsul artei militare danubiene, fie că, potrivit altei ipoteze, sculpturile trofeului ar fi de influență orientală (proiectul însuși i-ar aparține lui Apollodor din Damasc), monumentul închinat lui Mars Ultor domina întinsul dobrogean, ca o perpetuă aducere aminte pentru barbari despre puterea și măreția Romei.

Arta romană zisă „provincială" reflectă trăsăturile comune artei Imperiului roman — frontalitatea, schematismul, „prefabricarea", încercările de portretizare. Marea bogăție de forme, mai ales în arta funerară, provine din îmbinarea diverselor influențe, elenistico-orientale, sud-dunărene, nord-italice și apusene.

Unele genuri ale artelor plastice majore — statuaria, mozaicul, decorația arhitectonică — erau destinate mai cu seamă spațiilor publice. În forul orașului ori în *basilica* dintr-un castru expresiile artei oficiale se concretizau mai ales în statuile imperiale. Din statuile imperiale din bronz aurit au rămas doar fragmente, urmare a distrugerii lor când cel reprezentat a suferit *damnatio memoriae*, sau a unor distrugeri ulterioare provocate de barbari ori de scurgerea vremii. În castrul de la Răcari (jud. Dolj) s-au găsit vreo 3 000 de fragmente ale unei asemenea statui, care-l înfățișa, poate, pe Eliogabal. Mai interesante sunt capul statuii lui Traianus Decius, descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, fragmentele din statuia ecvestră a lui Caracalla și din statuia Iuliei Domna, ambele de la Porolissum.

Spre deosebire de statuile imperiale de bronz, care sunt opere de import, turnate în ateliere italice sau occidentale, statuile din piatră sunt, probabil, majoritatea, realizate în Dacia, respectiv în Dobrogea. Multe sunt deficitare sub aspect artistic; portretele imperiale în piatră se recunosc cu destulă greutate. Mai izbutite sunt, la Apulum, statuia loricată care-l înfățișează pe Antoninus Pius (ori Pertinax?) și capul lui Gallienus. Sculpturi în marmură de mare valoare, cum ar fi cele descoperite recent la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (Septimius Severus și Iulia Domna) rămân o excepție. Portretistica provincială înregistrează puține exemplare notabile, printre ele câteva statui de *togati* sau de matroane (de tipul „La grande Ercolanese", „La piccola Ercolanese", precum și „Pudicitia"), cu rosturi funerare. Din această categorie, mai semnificative sunt statuile din orașele dobrogene, de la Tomis, ori recentele descoperiri din necropola de la Noviodunum.

Dacă forul orașului sau *basilica* din castru se constituie în teritoriu pentru *arta oficială*, în spațiul sacru al templului *arta comunitară* (statui de cult) se întâlnea cu expresiile inițiativei artistice *private* (ofrandele aduse de credincioși).

Dintre statuile de cult destinate adorației credincioșilor în temple, tipul cel mai bine reprezentat în Dacia este Iupiter „tronans" (inclusiv un exemplar colosal la Apulum). Puține statui de cult ale altor divinități s-au păstrat (Hecate triformis la Apulum, capul unei statui colosale a lui Mithras la Potaissa, Fortuna și Pontos la Tomis, șarpele Glykon la Tomis — unica statuie de cult a acestei divinități cunoscută până acum în întreg Imperiul roman). Statuete votive, din piatră ori bronz, reproduc tipuri celebre: o Veneră la Tomis este de inspirație praxiteliană, un Mercurius la Potaissa trădează modelul lysippeic, mai multe imagini ale lui Hercules sunt copii reduse ale tipurilor „Farnese" ori „Mastai", statuetele Artemidei-Diana aparțin, de regulă, tipului „Versailles" etc.

Relieful de cult este reprezentat, mai ales, de monumentele mithriace cu binecunoscuta scenă a tauroctoniei, dar și de reprezentările Cavalerului Trac. Reliefurile votive depuse de credincioși în temple au un repertoriu bogat: Dionysos-Liber și *thiasos*-ul, Apollo, Hercules, Aesculapius și Hygia etc. Execuția majorității reliefurilor este artizanală, caracterizată prin aplatizare, schematism, o modelare superficială a volumelor; totuși, compoziția este adesea corectă și unele reliefuri, ca și unele sculpturi tridimensionale, dovedesc o bună cunoaștere a corpului uman. Câteva frize tomitane cu reliefuri (divinități, amazonomachie etc.), unele de tradiție elenistică, sunt de factură artistică superioară. Relieful în piatră decorează și numeroase tipuri de monumente funerare: stele, altare, medalioane, edicule etc. Sculptori locali se străduiau să-i portretizeze pe defuncți, basoreliefurile lor „să semene" cu persoanele înfățișate, în pofida unei frontalități excesive și a gesturilor încremenite.

Micile statuete de bronz înfățișau divinități (ofrandele depuse în temple sau pe larariile casnice) sau diferite personaje ori „scene de gen". Calitatea lor este extrem de variată, de la piese grosiere, până la capodopere, de felul statuetelor potaissense — Mars și Iupiter fulminans. Cele mai bune bronzuri mici provin din atelierele străine.

Artele minore sunt reprezentate și de produsele coroplasticei, general răspândite în Dacia și Dobrogea: statuete de teracotă ieftine, perisabile, de valoare artistică scăzută. Gravorii pietrelor semiprețioase foloseau mai cu seamă jaspisuri și carneolul aflate la îndemână în Dacia, dar și roci aduse din Orient. Loturi importante de geme și camee au furnizat Romula, Porolissum, Micia și orașele de pe litoralul pontic.

Pictura murală s-a păstrat arareori, mai ales la Apulum, în fragmente destul de puțin semnificative. Cele mai frumoase mozaicuri provin din Ulpia Traiana Sarmizegetusa (scene din Iliada — „Judecata lui Paris" și „Priam implorându-l pe Achile") și Apulum (cele patru Vânturi).

Cel mai interesant și mai bogat în manifestări domeniu spiritual al antichității romane de pe teritoriul României este acela al religiei. În epoca de care ne ocupăm contopirea divinităților de origine grecească cu acelea corespunzătoare, romano-italice, era de mult fapt împlinit. În urma acestui proces divinitățile „universale" greco-romane au devenit, din punctul de vedere al mitologiei și iconografiei, tributare Greciei.

Potrivit originii lor, divinitățile atestate epigrafic ori/și figurativ în provincia Dacia fac parte din următoarele sfere (după o statistică întocmită în 1985): zeii greco-romani, cărora li se dedică peste 2 100 de monumente, adică aproape 73% din monumentele religioase din provincie; iranicul Mithras, cu aproape 10% din monumentele religioase; divinitățile

siro-palmiriene (aproape 5%), cultele din Asia Mică (3,8%), cultele traco-moesice (3,6%), cultele egiptene (aproape 3%), zeii celto-germanici, zei originari din nord-vestul Africii.

Cele 12 divinități principale ale panteonului clasic (*dii consentes*) ocupă o pondere inegală în preferințele credincioșilor. Iupiter, zeul suprem al religiei greco-romane deține primul loc și în Dacia; caracterul oficial al cultului său se vădește din analiza dedicanților monumentelor votive, cei mai mulți fiind militari, magistrați imperiali și municipali. Multe din monumentele închinate zeului suprem provin din „obligațiile de serviciu" ori din rațiuni sociale, mai curând decât dintr-o devoțiune sinceră. Diana, Venus, Mercurius, Minerva, Iuno, Apollo și Mars au beneficiat în epocă de dedicații destul de numeroase, în comparație cu restul divinităților din consiliul lui Iupiter (Neptunus, Vulcanus, Ceres și Vesta). Un loc important în panteonul provinciei l-a ocupat zeul viței de vie — Liber Pater, ipostaza romană a lui Dionysos, paredra sa Libera și cortegiul bachic (Pan, sileni, satiri etc.). Multe monumente epigrafice și sculpturi s-au dedicat în provincia Dacia lui Hercules, italicului Silvanus, zeităților medicinei Aesculapius și Hygia. Alte divinități, ca Dis Pater și Proserpina, Hekate, Dioscurii, Nimfele etc. completează panteonul greco-roman din Dacia.

Din sfera personificărilor se remarcă monumentele votive pentru întruchipările norocului, bogăției și destinului (Fortuna, Nemesis), apoi personificările pământului, apelor și ale spiritelor (Genii, Penates, Lares). Propaganda religioasă oficială răspândește și personificările unor concepte abstracte și valori morale care alcătuiau, în parte, însăși teologia puterii imperiale (Concordia, Justitia, Salus, Victoria, Virtus etc. în Dacia, Honos în Dobrogea).

În cetățile dobrogene, la loc de cinste se aflau numeroase divinități tradiționale — Herakles (întemeietorul mitic al orașului Callatis), Apollo, deosebit de venerat la Histria și Tomis), divinități agreste (Demeter, Core, Dionysos, Artemis), marine (Poseidon, Nimfe), divinități ale comerțului (Hermes, Dioscurii), ca și Afrodita, Asclepios, Ares etc. În orașele romane și în teritoriile lor apar monumente pentru Liber Pater, Diana, Iuno, Iupiter, Fortuna, Silvanus — un panteon mai apropiat de acela adus de romani și în Dacia. Se adaugă sărbători de factură romană, precum *Rosalia*.

Întâlnirea religiei greco-romane cu alte sisteme religioase, în primul rând cu cultele orientale, e vizibilă în Dacia și Dobrogea romană; numeroasele dedicații către divinitățile orientale nu schimbă însă orientarea majoră spre religia romană clasică, ceea ce constituie un exemplu tipic al rezistenței și puterii de afirmare a religiei romane într-o epocă de maximă penetrație în Imperiu a celor mai diverse culte străine.

Cel mai popular cult oriental din Dacia, bine reprezentat și în Dobrogea, este al iranicului Mithras.

Cultele microasiatice sunt, unele, răspândite atât în Dacia, cât și în orașele dobrogene (Attis, Cybele, Glykon, Sabazios), altele cu precădere în Dacia, baalimi locali din diverse localități microasiatice aduși de grupuri restrânse de credincioși în Dacia. În general, pentru a fi mai accesibili populației din afara patriei lor, acești zei sunt adorați în sincretism cu zeul suprem clasic, Zeus ori Iupiter.

Dintre zeii sirieni și palmirieni, mai important pare să fi fost în Dacia și Dobrogea Iupiter Dolichenus: în Dacia apar și alte zeități „supreme" locale (din diverse localități siriene)

sincretizate cu Iupiter (Heliopolitanus, Hierapolitanus etc.), apoi zeița Syria, zeul Azizus, Turmasgades etc. În Dacia, dar și la Tomis, este cunoscută divinitatea sincretistică siriano-iudaică Theos Hypsistos.

Divinitățile egiptene mai bine reprezentate în Dacia și Dobrogea sunt Serapis și Isis.

Din provinciile romane vest-africane e originară Caelestis, ca și Saturnus (în Dacia).

În sfârșit, revenind în Europa, sunt de semnalat alte două grupuri de divinități atestate în Dacia și Dobrogea. Din teritoriile carpato-balcanice sunt originari „Cavalerii Danubieni", întâlniți în imagini mai ales în Dacia; cultul „Cavalerului Trac" este bine răspândit în Dobrogea și în Dacia. Grupul de zeități celtice și celto-germanice, originare din Gallia și Germania, apare, cu excepția Eponei (atestată și în Dobrogea) numai în provincia Dacia (divinitățile Cernunnos, Mars Camulus, Mercurius și Rosmerta, Matres, Apollo Granus și Sirona etc.).

Numărul impresionant de divinități atestate în Dacia — peste 130 — se explică prin originea variată a populației. Dar divinitățile ale căror culte s-au răspândit larg în provincie sunt mult mai puțin numeroase. Grupul principal de culte (Iupiter, Mithras, Liber și Libera, Hercules, Silvanus, Diana, Aesculapius și Hygia, Fortuna, Cavalerii Danubieni, Cavalerul Trac etc.) cuprinde, după cum se observă cu ușurință, divinități de origini foarte diferite, pe care le-au impus în Dacia și le-au adus în fruntea credințelor o seamă de factori, precum mediul natural, economia provinciei, principalele ocupații ale locuitorilor, politica religioasă imperială. Unele caracteristici ale religiei romane, în primul rând contractualismul și pragmatismul, grefate pe o pietate moderată, s-au armonizat în Dacia cu factorii socio-economici amintiți. Diversitatea elementului colonizat și poziția provinciei, la răspântia celor mai diverse influențe, explică și prezența unor culte personale sau ale unor grupuri etnice restrânse (de pildă, Dii Mauri aduși de africanii soldați la Micia, unele divinități celto-germanice rare, cum ar fi Mars Camulus, unele divinități din Asia Mică etc.). Cultele autohtone n-au supraviețuit direct, au contribuit doar la propagarea mai intensă a acelor divinități romane care se apropiau de esența lor. În Dacia și Dobrogea se răspândesc și religiile și cultele „la modă", cum ar fi cultul zeului–șarpe Glykon. Alte culte au un pronunțat caracter politic, prezența lor în Dacia ori în Dobrogea fiind urmarea loialismului provinciilor față de Roma și de suveranii ei, loialism înveșmântat în haine religioase.

Surprinzătoare în Dobrogea, dar mai cu seamă în Dacia, este nu numai varietatea divinităților atestate epigrafic și/ori figurativ, ci prezența unor zeități foarte rare: baalimi locali din orașe microasiatice ale căror unice atestări din Imperiul roman (în afara patriei lor de origine) provin din Dacia (așa sunt cazurile lui Eruzenus și Bussurigius), ori a căror unică documentare epigrafică din Imperiul roman se găsește în Dacia (Tavianus și Bussumarius). Se remarcă și apariția neașteptată pentru această epocă a unor străvechi divinități ale panteonului clasic, demult uitate de contemporani, cum ar fi Salacia sau Soranus, la care se adaugă asocieri de divinități, sincretisme și tendințele henoteiste foarte interesante.

Dacă pentru formarea cercului personal de credințe al fiecăruia determinante erau motivațiile personale, ambițiile socio-profesionale și originea etnică, conviețuirea numeroaselor culte și credințe religioase diverse era posibilă pentru că, în general, un spirit de largă toleranță guverna ansamblul vieții religioase, ca și relațiile interumane, permițând dezvoltarea unei spiritualități extrem de bogate.

Această largă toleranță față de cele mai diverse culte n-a funcționat constant doar în ceea ce privește creștinismul. Din acest motiv, deși creștinismul apare în Dacia și Dobrogea în epoca romană (preaureliană), noua religie se va dezvolta în secolul al IV-lea.

Dar pe lângă numeroasele culte surprinse în „panteonul" provincial din Dacia ori Dobrogea romană, credințele cele mai felurite, exprimate prin practici oculte, circulau în „subteranele" religiei oficiale, dând măsura unei vieți spirituale complexe, mai ales în secolul al III-lea. Credințele funerare vehiculează o serie de divinități cu mitologie adecvată: Mercurius psihopomp, Liber, Hercules, Attis, Ammon, ca și întruchipările Destinului, mai ales imagini ale moirei Clotho („torcătoarea").

Dacă divinitățile orientale atrăgeau credincioșii prin ceremonii misterioase de inițiere, prin satisfacerea setei de emoții, prin caracterul lor soteriologic, adică prin ceea ce le deosebea de austeritatea cultelor romane tradiționale, este evident că pe acest fundal se puteau dezvolta o seamă de practici oculte: magia cifrelor (mai ales a cifrelor trei și șapte) e reflectată de descoperiri de la Ulpia Traiana, Apulum, Sucidava, Orlea etc. O mulțime de amulete apotropaice, în special geme, protejau pe purtătorii lor prin forța conferită de imagini sau de textele gravate. Influența gnosticismului e relevată prin geme cu figurație și inscripții specifice sectei basilidiene, descoperite la Porolissum, Romula, Orlea, într-un mormânt de la Dierna etc. Credințele magice, impregnate cu elemente semitice și orientale, care ne trimit în zona culturală greco-alexandrină, ale aceleiași comunități iudeo-gnostice din Dierna sunt ilustrate și de o „plăcuță de blestem" (*defixionis tabella*) de aur, cu text grecesc și latin.

Romanitate și barbari

Retragerea aureliană a fost un eveniment major de natură politică, administrativă și militară, cu importante consecințe economico-sociale și demografice, fără a însemna însă sfârșitul vieții romane. Romanitatea nord-danubiană s-a resimțit prin actul retragerii, care a provocat în Dacia destrămarea structurilor organizatorice romane imperiale. O *epocă romană târzie, o romanitate fără Imperiu* se perpetuează chiar și în Transilvania, pentru a nu mai vorbi de teritoriile care revin în posesia Imperiului roman în secolul al IV-lea.

Față de etapa anterioară, cea a secolelor II–III, evoluția istorică a diferitelor zone carpato-danubiene este acum mai fragmentară: Dobrogea este în continuare pământ roman, apoi bizantin, sudul fostei provincii Dacia va fi reînglobat Imperiului în vremea lui Constantin cel Mare, în timp ce Transilvania rămâne definitiv în afara Imperiului roman. În vest și nord, ca și în Moldova și Basarabia, diversele grupuri de daci liberi au o mai mare libertate de mișcare după dispariția frontierelor provinciei Dacia. Prin veacul al IV-lea dacii liberi și carpii își vor încheia existența, unii în fosta provincie Dacia, alții în amestec cu goții, hunii, vandalii sau alți migratori.

Creștinismul înlocuiește complet păgânismul în Scythia Minor și se răspândește, în forme mai „populare" pe teritoriul fostei provincii Dacia — unde avea, așijderea, temeiuri mai vechi. Prin misionari și contact direct creștinismul va face progrese în Muntenia și Moldova, în comunități daco-romane și la unele neamuri germanice.

Prezența migratorilor, cultura lor materială, cu artefacte strălucitoare, a influențat în foarte mică măsură pe autohtoni. Daco-romanii traversează perioada de fermentații, deocamdată confuze, validându-se mai degrabă prin contrast cu diferitele grupuri de „barbari", având suportul spiritualității latine și creștine. Astfel, la mijlocul mileniului I, romanicii nord-danubieni ne apar ca grupul etnic cel mai însemnat și mai rezistent la nordul Dunării.

Influența romanității asupra dacilor liberi (secolele II–IV). Denumirea „daci liberi" este modernă: ea definește grupurile de populații înrudite care locuiesc în afara provinciei romane Dacia, spre deosebire de dacii (daco-romanii) care populau provincia.

Cultura „dacilor liberi" se dezvoltă organic din Latène-ul geto-dacic și se înfățișează — până la un punct — unitară în întreg arealul acestor populații. Prin urmare, există similitudini între cultura Sântana-Arad (creată de dacii liberi din vestul și nord-vestul Daciei), cultura Lipița (după stațiunea eponimă din Ucraina) — aparținând costobocilor din nordul și nord-estul Daciei, cultura carpilor de la est de Carpați și cultura Chilia-Militari (creată de geții din Muntenia). Sunt comune tipurile de așezări și locuințe, lipsa fortificațiilor, ocupațiile, unele forme ceramice reproducând tipuri de vase specifice lumii geto-dacice, practicarea cu predilecție a incinerației (ritul vechiului trunchi geto-dacic), probabil credințele. Diferențierile provin mai întâi din gradul diferit în care s-au exercitat influențele romane. Acestea au fost mai importante la dacii sudici, în cultura Chilia-Militari, pentru faptul că teritoriul Munteniei aparținuse un deceniu Imperiului roman, iar apoi a fost continuu supravegheat, atât dinspre limesul alutan/transalutan, cât și dinspre cel dunărean, aflându-se între două provincii romane. Aspectele regionale diferite sunt, pe de altă parte, rezultatul contactelor cu alte populații. Dacii din vest au fost influențați de iazigi, poate și de buri; dacii din nord-vest și costobocii au fost influențați de cultura Przeworsk (aparținând vandalilor), carpii și dacii sudici au suferit unele influențe sarmatice (mai sesizabile la carpi).

Dacii dinspre vestul și nord-vestul provinciei romane locuiau în Câmpia Aradului, în Crișana, Sătmar, Maramureș, Oaș, pe cursul superior al Tisei, până în Ucraina Ciscarpatică, în Ungaria de NE și în Slovacia de Est. Așezările fortificate din acest areal încetează după dispariția regatului lui Decebal. Se cunosc puternice centre de olari: la Medieșu Aurit s-au descoperit 13 cuptoare de ars vasele, iar la Lazuri (ambele localități în jud. Satu Mare) — șapte cuptoare. Cea mai întinsă necropolă plană de incinerație s-a descoperit la Medieșu Aurit. În teritoriul culturii Sântana-Arad s-au descoperit șapte tezaure de monede romane, ceramică de lux — *terra sigillata* (în nouă puncte), fibule (în șase așezări), catarame etc., toate dovedind relațiile economice cu romanii. Pentru relațiile cu Dacia și Pannonia Inferior este edificatoare inscripția din Brigetio (Pannonia Inferior) care menționează un *interprex Dacorum*, așadar, un tălmaci de limbă dacică, existent pe la începutul secolului al III-lea pe lângă comandamentul legionar de la Brigetio, necesar în raporturile cu dacii de la granițele acestor provincii (*AnnÉp*, 1947, 35). Presupuse lupte cu dacii liberi din vest ar fi dus Antoninus Pius, în timpul războaielor marcomanice este posibil să fi atacat și dacii, dar mai apoi acțiunea guvernatorului Iulius Hospes de a „coloniza" daci în provincie pare să ateste pacificarea lor și debutul unui alt gen de relații. Episoadele ulterioare, reținute de izvoarele literare, ale unor eventuale conflicte între

provincia Dacia și acești vecini nu sunt foarte concludente. Pe de altă parte, rezultatele cercetărilor arheologice recente atestă tolerarea de către romani a unor așezări de daci foarte aproape de limesul din zona Porolissum. Aceasta aduce o lumină nouă atât asupra *limes*-ului (văzut nu ca barieră, ci ca zonă de contact cu lumea barbară), cât și asupra relațiilor cu dacii din nord-vestul provinciei.

Costobocii, menționați în izvoare literare (Plinius cel Bătrân, VI, 7, 19; Ptolemaeus, III, 5, 9; III, 8, 3; Dio Cassius, LXXI, 12, 1 etc.) și epigrafice, sunt purtătorii culturii Lipița, răspândită în bazinul superior și mijlociu al Nistrului și în bazinul superior al Prutului. Caracterul predominant dacic al acestei culturi este indicat de ceramică, de ritul incinerației, de prezența unor sanctuare circulare cu coloane de lemn (la Dolinean, pe Nistrul mijlociu). Costobocii ating maximul puterii lor în secolul al II-lea, când sunt fie în relații clientelare cu Imperiul roman, fie în conflict cu acesta. Ei întreprind pe la 170 un raid pustiitor la sudul Dunării, prin Moesia Inferior, Tracia, Macedonia și Grecia. O inscripție din Roma ne face cunoscut numele lui Pieporus, *rex Coisstobocensis*, căsătorit cu daca Zia, fiica unui Tiatus, probabil un tarabostes dac (CIL, VI, 1801).

Elemente de cultură romană pătrund pe alocuri până în nord-estul Basarabiei. La Sobari (raionul Soroca) s-a descoperit o construcție de tip roman, din piatră și cărămidă, cu coloane de lemn pe baze de piatră și diverse materiale databile în secolele III–IV d.Hr.

Carpii locuiau în zona subcarpatică, în Podișul Central Moldovenesc și în Basarabia, unde au fost identificați în peste 250 de puncte, cu așezări mai importante la Poiana Dulcești (jud. Neamț) și Poienești (jud. Vaslui). Se cunosc peste 50 de necropole, majoritatea celor 1 500 de morminte cercetate fiind de incinerație. Cultura materială a carpilor este o formă evoluată a Latène-ului geto-dacic, cu unele influențe sarmatice, mai ales la periferia arealului carpic propriu-zis, în zonele de câmpie. Strânsa relație de „rudenie" a carpilor cu dacii e dovedită și de descoperirea numelui *Scorilo* zgâriat pe un vas de la Borniș (com. Dragomirești, jud. Neamț).

Numeroase obiecte romane s-au descoperit în așezările carpice (amfore, opaițe, fibule, catarame), ca și tezaure monetare și monede izolate. În Moldova se cunosc, din secolele II–III, 95 de tezaure, însumând peste 10 000 de monede. Unele descoperiri, cum ar fi cele de la Muncelul de Sus (jud. Iași): tezaur de vase romane din argint și trei tezaure monetare, ori piesele romane de harnașament placate cu argint de la Săbăoani (jud. Neamț) atestă existența unor fruntași carpi care primesc asemenea cadouri din partea romanilor (sau sunt pradă de război?). Pe de altă parte, podoabe de argint carpice, lucrate în tehnica filigranului, au pătruns și în Dacia romană.

După pustiitoarele atacuri împotriva Daciei și a Moesiei Inferior, din 238, 242 și, mai cu seamă, din 247, unii carpi vor fi colonizați în Dobrogea sub Aurelian, ca și mai târziu, sub tetrarhie.

Pe teritoriul Munteniei se cunosc peste 120 de așezări dacice aparținând culturii Chilia-Militari (după numele localităților Chilia, jud. Olt și a cartierului Militari din București). Produsele romane sunt mai numeroase și mai variate decât în Moldova: importuri ceramice (amfore, opaițe), fibule, monede izolate (în 121 de puncte) și 21 de tezaure monetare, chiar statuete de bronz. Influența romană apare în tehnica locală a ceramicii. Mai mult, la Mătăsaru (jud. Dâmbovița), Curcani (jud. Ilfov) și Socetu (com. Stejaru, jud. Teleorman) s-au descoperit

fragmente ceramice cu inscripții, ceea ce dovedește că unii localnici știau chiar să scrie și să citească latinește. Meșterul olar de la Socetu se lăuda că a făcut o „farfurie bună", zgâriind inscripția în pasta vasului, înainte de ardere (IGLR, 44 I). La Mătăsaru s-au descoperit și piese de echipament militar roman; însemnele de *beneficiarius* (subofițer în armata romană) găsite la Mătăsaru și la Medieșu Aurit permit ipoteza existenței unor mici detașamente de militari romani care făceau, poate, recrutări în mediile respective, pentru armata Imperiului.

Spre sfârșitul secolului al II-lea și în prima jumătate a secolului al III-lea pătrund în Muntenia grupuri sarmate. O parte a așezărilor dacice din Muntenia dăinuie până în secolul al IV-lea, până la venirea goților.

Așadar, istoria diferitelor grupuri de daci liberi între veacurile II și IV, fără a fi foarte cunoscută, este semnificativă pentru evoluția unor populații aflate la fruntariile Imperiului roman, supuse unei duble influențe: aceea a civilizației romane și aceea exercitată de alte neamuri cu care au venit în contact (sarmații și populațiile germanice). Semnificativ este și modul nebulos în care dacii liberi dispar de pe arena istoriei (chiar dacă unele grupuri sfârșesc în interiorul fostei provincii romane Dacia, iar altele în Scythia Minor, contopindu-se cu băștinașii regiunilor respective) și care sugerează soarta tuturor geto-dacilor dacă n-ar fi avut loc cucerirea romană. În sfârșit, influențele romanității asupra dacilor liberi sunt interesante sub două aspecte: ele se exercită în condiții diverse, uneori chiar în pofida unor situații conflictuale între aceste grupuri de daci și Imperiul roman, ceea ce vorbește de la sine despre puterea de penetrație a civilizației romane; totodată, influențele romane în aceste teritorii constituie premisele procesului de extindere a romanizării.

Romanitate fără Imperiu: Transilvania în secolele IV–V. Principalele consecințe ale retragerii aureliene n-au fost de ordin militar, căci n-a urmat o ocupație străină a teritoriilor părăsite de armatele romane, nu s-a cedat provincia unor grupuri barbare, ci de ordin demografic, politic și social–economic. Dacă unele părți din sudul Daciei vor fi reînglobate Imperiului în secolele IV–VI, zona intracarpatică pierde definitiv contactul direct cu Imperiul roman.

Actul retragerii lasă acest teritoriu aparent fără vreo structură politico–statală. Putem bănui doar că s-au păstrat unele forme de organizare politică de tradiție romană, Imperiul însuși rămânând un model pentru daco-romani. Obștile se organizează în *romanii (Romaniae)*, care vor deveni, la mijlocul mileniului, una din formele de organizare politică în Europa, pe lângă Imperiul roman și regatele barbare (N. Iorga). Oricum, autoritățile erau strict „locale", conducând niște formațiuni teritoriale fărâmițate.

Demografic, retragerea aureliană a avut urmări însemnate, deoarece pe lângă armată (implicit familiile militarilor) au plecat numeroși civili, legați prin interese de armata romană, ori care preferau să trăiască în Imperiu, în noua „Dacie" sud-dunăreană întemeiată de Aurelian. Părăsirea Daciei traiane de o parte a populației s-a produs în baza liberei inițiative a celor ce plecau; hotărârea nu aparținea statului roman, fiindcă nici în momentele de cumpănă de la începuturile domniei lui Hadrian, când împăratul se gândea să părăsească provincia, nu s-a pus problema *retragerii* cetățenilor romani, ci s-a subliniat pericolul pe care-l vor avea de înfruntat romanii *rămași* pradă barbarilor. Scăderea populației, deși fenomen general în fosta

provincie, nu s-a produs pretutindeni cu aceeași intensitate, ci în funcție de diverse situații — de la o scădere dramatică în marile centre militare, până la una abia perceptibilă (ori deloc) în zone rurale retrase.

Actul retragerii aureliene nu înseamnă însă momentul final al romanismului. De pe la mijlocul secolului al III-lea și până la invazia hunică asistăm la o *epocă romană târzie*, care începe așadar *înainte* și continuă *după* actul politic de la anul 271. După retragerea aureliană se perpetuează o *romanitate fără Imperiu* prin populația daco-romană latinofonă, deprinsă cu civilizația provincială romană, de expresie mult mai modestă de acum înainte.

Dominante sunt restrângerea activității economice, revenirea la economia naturală, ruralizarea. Se alterează treptat calitatea vieții, obiceiurile, legile. Evident, locuitorii fostei provincii nu trăiesc exclusiv din rămășițele civilizației romane, nu se limitează la folosirea și „refolosirea" produselor create înainte de anul 271. Ei sunt cu siguranță producători, dar ceea ce se realizează acum nu se ridică, de regulă, la nivelul anterior. Asistăm acum la o risipire și distrugere a bogățiilor, a ceea ce se acumulase de generațiile anterioare. Dispar adevăratele fortificații, dispar termele și templele. Reapare probabil foametea. Dacă romanii construiseră civilizația de tip urban, unde lumea rurală era o anexă a orașului, acum se produce ruralizarea: producția se realizează în cea mai mare parte la țară; orașele se depopulează masiv, în favoarea comunităților rurale, mai sigure; atributele civilizației de tip urban dispar treptat; apar germenii statului rural și ai civilizației țărănești, ca prefigurare a Evului Mediu.

Castrele — cele de mari dimensiuni — n-au mai fost utilizate. Contrar aparențelor, castrul nu oferă adăpost civililor: prin aspectul său impunător atrăgea atenția unor potențiali atacatori, iar pentru a se apăra într-o fortificație legionară de pildă, civilii nu posedau nici forța, nici organizarea necesară. De aceea, în castrele legionare de la Apulum și Potaissa, descoperirile databile în secolul al IV-lea sunt sporadice. În schimb, amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa este transformat în fortăreață prin blocarea porților, locuitorii orașului putându-se refugia aici în caz de primejdie. În amfiteatru s-a descoperit și un tezaur cu monede de bronz din perioada Valentinian I — Valens.

Ariile locuite în orașe se restrâng. Ele se păstrează în fostele zone rezidențiale preaureliene (Potaissa) sau se mută alături de fostul oraș (la Napoca așezarea din secolul al IV-lea, cu cuptoare de ars ceramica, este alături de orașul roman). Edificiile vechi sunt modificate prin intervenții rudimentare. Așa se partajează încăperi mai mici în construcțiile din forul Ulpiei Traiana Sarmizegetusa și în alte cazuri la Tibiscum. Totodată, ele își schimbă destinația. În termele fără întrebuințarea de odinioară de la Apulum s-au făcut înmormântări. Și la Porolissum s-au găsit morminte printre construcții romane.

Ceramica produsă în veacul al IV-lea nu se deosebește uneori prea ușor de cea produsă anterior. Pe lângă cuptoarele de ceramică amintite de la Napoca, în secolele IV–V funcționau cuptoare la Drobeta și Sucidava. Atelierul de sticlărie de la Tibiscum, care se distingea prin producerea de mărgele din sticlă și carneol, a funcționat până în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Produsele sale sunt exportate în mediul iazig și în secolul al IV-lea. De altfel, se exploata și exporta sarea din Transilvania, produs căutat în Pannonia și alte teritorii ca și în epocile precedente. Așa se explică prezența numeroaselor monede romane din secolul al IV-lea,

care intrau în fosta provincie, inclusiv în Transilvania, în schimbul unor produse locale și care dovedesc că revenirea, după retragerea aureliană, la schimburile în natură, nu a exclus cu totul comerțul bazat pe monedă.

În Transilvania și Banat monedele de argint și bronz datând de la Aurelian până la începutul secolului al V-lea se cunosc în peste 160 de localități. Unele tezaure sunt formate din monede imperiale din primele trei secole și monede de bronz emise în prima jumătate a secolului al IV-lea. În general, se observă în multe orașe intracarpatice că nu există hiaturi în circulația monetară, ci doar o scădere sensibilă care reflectă situația demografică și starea relațiilor comerciale externe. Începând cu domnia lui Dioclețian se produce chiar o ușoară creștere a circulației monetare, care se menține pe parcursul primelor două treimi ale secolului al IV-lea. După această dată, datorită invaziei hunilor și confederaților lor, scăderea circulației monetare e deosebit de accentuată. Sporirea cantității de monede de aur emise în prima jumătate a secolului al V-lea, descoperite în fosta provincie, este de pus pe seama subsidiilor plătite de Imperiul bizantin migratorilor.

În mai multe foste orașe existau comunități creștine, dovedite de obiecte care le-au aparținut; la Porolissum a existat, poate, un lăcaș de cult (după cum se va vedea mai departe).

Dacă la Apulum (cinci morminte de înhumație în fostele terme) și, eventual, la Porolissum (17 morminte de înhumație) se fac înmormântări în secolul al IV-lea în oraș (în și printre fostele clădiri), la Potaissa în schimb se poate observa păstrarea tradițiilor: un mormânt datat cu fibulă din secolul al IV-lea era construit din cărămizi romane și se afla în marginea vechii necropole din secolele II–III. Semnificativ, înmormântările din castrul de la Potaissa, din secolul al V-lea, aparțin unor migratori care, evident, nu respectau cutumele romane.

La sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea se sting ultimele urme de viață în orașe, ceea ce explică și dispariția acestor toponime.

În castre auxiliare ori în așezările civile din preajmă s-au descoperit urme de locuire din secolele IV–V (la Micia; Sărățeni și Brâncovenești, jud. Mureș; Comalău, jud. Covasna; Gherla; Bologa, jud. Cluj etc.) constând din ceramică, podoabe, monede. Cum centrul de greutate al vieții economice se mută în mediul rural, se constată multe așezări care continuă pe aceeași vatră: Archiud (jud. Bistrița-Năsăud), Obreja, Sebeș (jud. Alba), Sic, Aiton (jud. Cluj), Mugeni (jud. Harghita), Iernut (jud. Mureș). Altele se constituie abia în epoca postaureliană: Bratei și Mediaș (jud. Sibiu), Cluj – cartierul Mănăștur, Sopor, Țaga (jud. Cluj), Laslea (jud. Mureș), Noșlac (jud. Alba) etc. La Iernut, într-o fostă *villa rustica* s-a locuit până spre mijlocul secolului al IV-lea, după cum o dovedesc monedele. Populația acestor așezări rurale a sporit prin migrarea ultimilor orășeni.

Cea mai mare parte a mormintelor, în mediul rural, este de incinerație (Iernut, Bratei, Cluj-Baciu) până în veacul al V-lea. Sistemul de înmormântare, ritualul și inventarele funerare ale autohtonilor se deosebesc de cele ale migratorilor, ceea ce facilitează atribuirile etnice. Populația zonelor intracarpatice însuma în secolul al IV-lea, în afara daco-romanilor rămași în urma retragerii aureliene, comunități de carpi infiltrați de la sfârșitul secolului al III-lea, grupuri de daci liberi din vest, probabil și grupuri de daci din Muntenia, precum și goți purtători ai culturii Sântana de Mureș–Cerneahov (pe la mijlocul secolului).

Revenirea Imperiului: Dacia sudică. Reformele administrative întreprinse de Diocleţian (284–305) şi de Constantin cel Mare (306–337) au dus la împărţirea Daciei sud-dunărene întemeiate de Aurelian în Dacia Ripensis şi Dacia Mediterranea, ambele făcând parte din prefectura Illyricum. Dacia Ripensis se plasa spre nord, atingând Dunărea, între râul Porecka (la vest de Dierna) şi râul Vit. Spre vest linia Dunării până la Singidunum era asigurată de provincia Moesia Prima, iar spre est, de la Vit până la graniţa provinciei Scythia, se afla provincia Moesia Secunda.

Daciei Ripensis îi aparţineau legiunile a V-a Macedonica (la Oescus) şi a XIII-a Gemina (la Ratiaria). De-a lungul malului nordic al Dunării romanii au păstrat mai multe puncte fortificate, în Banat la Banatska Palanka (Serbia), Pojejena şi Gornea (jud. Caraş-Severin), apoi la Svinița, Dierna, Ostrovul Banului, Drobeta şi Hinova (toate în jud. Mehedinţi). La Gornea, Dierna şi Hinova s-au ridicat fortificaţii tipice pentru epoca tetrarhiei (*quadriburgium*), iar la Drobeta în castru se vor face modificări conform noilor principii ale castrametaţiei. În sudul Olteniei, la Izvorul Frumos şi Izvoarele (jud. Mehedinţi), Desa şi Bistreţ (jud. Dolj) se află de asemenea puncte fortificate, capete de pod pe malul stâng al fluviului. Cea mai importantă cetate este la Sucidava, refăcută sub Constantin cel Mare. Spre răsărit, pe malul nordic al Dunării, acelaşi împărat construieşte cetatea Daphne (probabil lângă vărsarea Argeşului). O parte din aceste fortificaţii constituie pandantul unor cetăţi de pe malul sudic: Desa se afla vizavi de Ratiaria, Sucidava vizavi de Oescus, Daphne, vizavi de Transmarisca etc.

Este limpede deci intenţia tetrarhiei, apoi a lui Constantin cel Mare, de a controla din aceste fortificaţii o fâşie de siguranţă de-a lungul Dunării, chiar dacă laudele la adresa lui Constantius Chlorus („Dacia restituta": *Paneg. Lat.* III, 3) sau Constantin cel Mare (ar fi redobândit ţinuturile cucerite de Traian: Iulian Apostatul, *Caesares*, 24) sunt exagerări propagandistice.

Între Oescus şi Sucidava Constantin cel Mare construieşte în anul 328 un pod, lung de peste 2,4 km, iar un miliar din acelaşi an ar dovedi că se refăcea drumul, poate până la Romula.

Acest control al nordului Dunării s-a extins — mai mult sau mai puţin nominal — până spre Mureş în Banat, până spre Slăveni şi Romula în Oltenia. În Banat numeroase aşezări rurale din secolul al IV-lea le continuă pe cele anterioare. Cele peste 50 de tezaure cu monede din secolul al IV-lea (peste 45 000 piese) descoperite în Banat dovedesc controlul roman în acest spaţiu.

În Oltenia au fost descoperite vreo 60 de aşezări rurale întemeiate în timpul provinciei şi în care populaţia daco-romană continuă să trăiască până în a doua jumătate a secolului al IV-lea, în unele chiar până în secolul al VI-lea. Morminte autohtone de înhumaţie s-au găsit la Caracal, Cioroiu Nou, Sucidava etc.

Probabil că sub Constantin cel Mare, după anul 324, începe construirea marelui val de pământ, numit „Brazda lui Novac de Nord" care va traversa Oltenia şi Muntenia, de la Drobeta până la Mizil, cu şanţul spre nord de val, ceea ce indică apărarea teritoriului situat la sud de această limită. În aceeaşi epocă se va fi construit şi sistemul de valuri din vestul Banatului. În scrisoarea lui Attila către împăratul Theodosius se cerea predarea unui pământ roman care se întindea de-a lungul Dunării din Pannonia până în Tracia, pe o lăţime „cale de cinci zile" (Priscus Panites, *Despre soliile neamurilor la romani*, 5), ceea ce poate da o imagine relativă

despre mărimea teritoriului controlat de Imperiul de Răsărit. Nu este exclus ca și din punct de vedere formal zone din sudul Banatului și sudul Olteniei să fi fost atașate provinciilor Moesia Prima și Dacia Ripensis.

În castrul de la Tibiscum s-a constatat o locuire târzie a unor soldați–agricultori, sedentari, care au preluat apărarea zonei ca niște adevărați *limitanei*. Locuirea daco–romană, de caracter mixt, civil și militar, este dovedită aici până în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Au continuat să funcționeze ateliere de olărie și sticlărie.

Epocii lui Constantin cel Mare i se atribuie și construcțiile care descriu o cruce în castrul de la Drobeta. Ceramica romană și monedele dovedesc reluarea activității la Romula și Slăveni. Desigur, față de perioada pre-aureliană, starea economică a orașelor Daciei sudice e modestă: de la Romula se cunosc abia 33 de monede postaureliene, până la mijlocul secolului al V-lea. Cea mai puternică fortificație nord-dunăreană este Sucidava, cu trei etape de fortificare romano–bizantină, sub Aurelian, sub Constantin cel Mare și sub Justinian. Monedele de la Sucidava dovedesc o circulație continuă de la Constantin cel Mare până la Teodosiu al II-lea (408–450). Spre mijlocul secolului al V-lea, probabil în anul 447, hunii atacă și distrug cordonul defensiv roman de pe malul stâng al Dunării, inclusiv Sucidava. La sfârșitul aceluiași secol și în primele decenii ale secolului al VI-lea, Imperiul a reintrat în posesia unor puncte fortificate nord-dunărene. Dar abia sub Justinian (527–565) se reface stăpânirea romană, cu centre puternice la Lederata, Zernes, Arcidava, Drobeta, Sucidava, Turnu Măgurele. În castrul de la Drobeta s-a semnalat o locuire intensă din secolul al VI-lea. Sucidava e refăcută acum, adăugându-se o interesantă fântână secretă, iar în colțul nord-vestic al cetății s-a construit o basilică creștină. Ultimele monede, atât la Romula, cât și la Sucidava, datează din timpul lui Mauricius Tiberius (582–602), când capetele de pod bizantine din nordul Dunării sunt pierdute în urma atacurilor avaro–slavilor.

Extinderea Imperiului la nordul Dunării în veacul al IV-lea a avut, pe lângă consecințe directe în acele zone — continuarea vieții în forme romane —, efecte benefice și pentru restul teritoriilor fostei provincii Dacia. Din sudul Olteniei și, mai ales, din Banat produsele romane pătrundeau spre nord, spre interiorul arcului carpatic; monedele au permis menținerea unei economii monetare; apropierea de Imperiul de Răsărit a favorizat întărirea comunității creștine.

Persistența Imperiului: Dobrogea în secolele IV–VII. Domnia lui Dioclețian inaugurează epoca Dominatului, o monarhie absolută de drept divin. În reformele sale și ale urmașului său — Constantin cel Mare — își are sorgintea noua ordine administrativă care va sta la baza sistemului bizantin. Un aparat birocratic atotputernic conduce administrația civilă și cea militară, vechile instituții și structuri de tradiție republicană — în primul rând senatul — dispărând sau pierzându-și conținutul.

Dobrogea devine o provincie separată — Scythia Minor, în cadrul diocezei Traciei. Capitala era Tomis, unde își avea sediul comandantul militar al provinciei (*dux*).

Cum frontiera Imperiului la Dunărea de Jos era extrem de expusă, noii provincii i s-a acordat un important rol strategic, vizibil în numărul considerabil de unități militare. Frontierele vor fi apărate de o „miliție" de ostași–țărani (*limitanei*), care practică agricultura,

iar în schimbul scutirii de impozite preluau apărarea limeșului. În veacul al IV-lea, vreo 10 000 de militari se află în Dobrogea. Trupele fixe de la frontiere cuprindeau legiuni și unități auxiliare, în timp ce în interior acționau unități mobile (*comitatenses*). Pe frontiere staționau două legiuni — Legiunea I Iovia (la Noviodunum) și Legiunea a II-a Herculia (la Troesmis). Mai târziu, sub Constantius II (337–361), legiunile se divid în două pedaturi, iar după secolul al IV-lea informațiile despre legiuni dispar. Ca unități auxiliare erau șase trupe de cavalerie (*cunei*) și opt trupe de infanterie (*milites*), precum și unități navale.

Eforturile militare în Dobrogea, pentru a face față atacurilor barbare în ultimele două decenii ale secolului al III-lea, au fost continue. Dioclețian și Galerius (asociat *caesar* în 293, când se instituie tetrarhia, cu doi auguști și doi cezari) vor repurta mai multe victorii asupra carpilor și sarmaților. Între 294 și 303 Dioclețian este prezent de mai multe ori în zonă pentru stabilizarea situației militare și politice la Dunărea de Jos.

Construirea noii capitale a Imperiului — Constantinopol, inaugurată în anul 330 — s-a făcut paralel cu întărirea fortificațiilor dobrogene. Constantin cel Mare respinge în repetate rânduri atacurile goților și carpilor, iar după înfrângerea goților din 332 Imperiul încheie cu aceștia un tratat de pace și alianță (*foedus*). O parte din goți sunt colonizați în imperiu, inclusiv în Scythia Minor, în timp ce goții și taifalii rămași la nordul Dunării devin aliați (*foederati*).

La mijlocul secolului al IV-lea, Dobrogea va cunoaște, sub Constantius al II-lea, o perioadă de prosperitate. Noi grupuri de goți arieni, conduși de episcopul lor, Ulfila, vor primi azil în Imperiu, în urma persecuției la care au fost supuși de regele vizigot Athanaric. Luptele cu Athanaric reîncep în 367. Împăratul Valens (364–378) trece Dunărea pe un pod de vase îndreptându-se împotriva goților, care s-au retras în Munții Buzăului. În 369, Valens trece Dunărea la Noviodunum și îi urmărește pe goți între gurile Dunării și Nistru. Pacea cu Athanaric se încheie la Noviodunum, pe ambarcațiuni în mijlocul fluviului. Deși nu mai căpătau calitatea de federați, goții se angajau să nu mai treacă Dunărea. Athanaric va organiza represiuni indirecte, persecutând creștinii în ținuturile controlate de el; în 372 își găsește moartea de martir misionarul creștin Sava Gotul, înecat în râul Buzău.

Speriați de apropierea hunilor, care în 375 ajunseseră la Nistru, în 376 vreo 200 000 de goți cer intrarea în Imperiu, în schimbul apărării limesului. Nu peste mult timp însă neînțelegerile au reînceput, Valens însuși murind în luptă cu vizigoții, la Adrianopol.

Pe la anul 400, hunii ajunseseră să controleze teritoriul de la nordul Dunării, întreprinzând atacuri și spre Moesia și Tracia. În timpul lui Teodosius al II-lea (408–450), Carsium și Noviodunum vor cunoaște temporare înrobiri din partea hunilor. După înfrângerea hunilor din 454 se așaza prin nord-estul Dobrogei grupul hunilor condus de Hernac, unul din fiii lui Attila. Când, în 488, ostrogoții conduși de Theodoric părăsesc Peninsula Balcanică migrând spre Italia, Imperiul bizantin scăpa de populațiile germanice.

Curând însă locul acestor atacatori va fi luat de protobulgari și slavi. Sub împăratul Anastasius (491–518) grupuri de protobulgari sunt primite în dioceza Traciei, iar sub Iustin I limesul Dunării de Jos este amenințat de triburile slave ale anților și sclavinilor. Dobrogea va fi adesea scena confruntărilor cu bulgarii, avarii și slavii sub Justinian (527–565). Prin anul 544,

împăratul a încercat să-i așeze pe anți ca federați în nordul Deltei; un grup de sclavini se așezau, tot atunci, la Ulmetum.

Mari distrugeri provoacă fortificațiilor dobrogene atacurile kutrigurilor (înrudiți cu hunii) din anul 559, apoi ale avarilor conduși de Baian, prin 561–562. Deoarece Justin al II-lea nu le mai plătește subsidii, avarii vor ataca în repetate rânduri Dobrogea, în deceniile 7 și 8. În final, avarii se învoiesc să apere frontiera și, în 578, Baian îi înfrânge pe sclavinii din nordul Dunării. Un nou tratat cu avaro-slavii încheiat de Mauriciu Tiberiu (582–602) va fi încălcat și, în 587, barbarii cauzează distrugeri masive mai multor cetăți din Scythia Minor, printre ele aflându-se Tropaeum Traiani și Durostorum. Menționarea acestui pustiitor raid de Theophilact Simocatta (*Historiae* I, 8) e confirmată arheologic.

Sfârșitul stăpânirii bizantine în Dobrogea este confuz. Sub Phocas (602–610) slavii și avarii pătrund masiv în Imperiul bizantin. Deși prezența slavilor era considerată mai curând un obstacol în calea altor invazii, este limpede că, de acum, controlul bizantin asupra Scythiei Minor devine mai mult formal. După ce, în 681, Imperiul recunoaște formațiunea politică bulgaro-slavă, legăturile cu Dobrogea au fost complet rupte. Numai în 971 bizantinii revin, sub Ioan Tzimiskes, la Dunărea de Jos.

Viața economico-socială a Dobrogei cunoaște, în intervalul secolelor IV–VII, semnificative mutații. În general, așezările importante continuă pe acelea din epoca Principatului. Fortificațiile au fost periodic refăcute după marile invazii și se constată arheologic prezența diferiților federați, inclusiv așezarea în final a grupurilor de slavi. Toate așezările mari se înconjoară de ziduri și este din ce în ce mai greu de distins între fortificațiile pur militare și așezările civile: castrul și orașul (sau așezarea civilă mai mică) fuzionează.

Treptat, orașele capătă altă înfățișare: incintele primesc anexe ori extensiuni fortificate, se constată locuiri adosate exteriorului incintei. Prin secolele V–VI dispar ansamblurile arhitecturale tipice perioadei anterioare (forumurile, templele păgâne, termele). De acum, orașele vor fi dominate de basilicile creștine și piețele comerciale. La Tropaeum Traiani, de pildă, *basilica forensis* devine piață comercială, iar în zona centrală funcționează două din cele patru basilici creștine. În centrul Histriei s-a construit cea mai mare basilică creștină (50 x 29 m) cunoscută până acum printre cele peste 30 de basilici creștine din Dobrogea. Cele mai multe basilici creștine sunt trinavate și cu absidă semicirculară spre răsărit. În noile condiții social-politice clerul accede la poziții importante, dirijând viața economică și socială în toate orașele, care coincideau, de la o vreme, cu sediile episcopiilor.

În lumea rurală dispar vilele rustice, dar agricultura rămâne principala activitate economică. Producția artizanală și prezența mărfurilor de import sunt specifice orașelor.

Modificări majore vor suferi și artele plastice, începând cu perioada dominatului. Câteva portrete imperiale (Dioclețian, Constantius Chlorus, Fausta), ca și micul trofeu așezat pe o poartă a cetății Tropaeum Traiani ilustrează trăsăturile specifice ale decadenței sculpturii. La Tomis un mozaic policrom, din care se mai păstrează peste 800 m^2, decora un complex comercial din secolele V–VI. Începând cu secolul al IV-lea, monumentele funerare păgâne sunt din ce în ce mai rare, cedând locul celor creștine. Pictura criptelor boltite, de felul celor descoperite la Tomis, înfățișează simboluri creștine (păuni, porumbei, chiar îngeri). Artele

minore reflectă același drum triumfător al noii religii, fie că este vorba de mărunte podoabe ori opaițe cu însemne creștine, fie de piese de cult de mare valoare (precum patena de argint a episcopului Paternus din Tomis, de la începutul secolului al VI-lea).

Din veacul al VI-lea greaca înlocuiește latina în Imperiul bizantin, ca limbă oficială și de cultură. Dar episodul petrecut în 587, în timpul luptelor cu avarii la poalele Haemusului, când s-a strigat „în limba locului" (Theophilact Simocatta, II, 15) *torna, torna, fratre* atestă latina vorbită de populația romanizată din Peninsula Balcanică spre finele secolului al VI-lea. În curând romanitatea balcanică va fi separată de cea nord-dunăreană prin așezarea slavilor.

Creștinismul daco-roman. Originea apostolică a creștinismului în spațiul carpato-pontic care ar coborî începuturile creștinismului în aceste teritorii în secolul I rămâne doar o ipoteză: evanghelizarea „Scythiei" de către Sf. Apostol Andrei (Eusebiu din Caesareea, III, 1, 3) sau Sf. Apostol Filip figurează printre tradițiile Bisericii, dar nu are, deocamdată, alt suport documentar. Alte izvoare literare despre creștinismul daco-roman (Tertullian, *Adversos Iudaeos,* 7 și Origenes, *In Matth. comment. series 39, Ad Matth., 24, 9*) sunt contradictorii, astfel încât apariția religiei creștine în Dobrogea și în stânga Dunării e dovedită de unele obiecte cu însemne creștine. Asemenea documente arheologice sunt — pentru secolul al III-lea — puține și cu o datare nu tocmai sigură. Din acest veac ar putea să dateze unele cruciulițe la Barboși, opaițe de la Tomis. O gemă de la Potaissa cu imaginea Bunului Păstor, a mitului lui Iona și prevăzută cu acrostihul IXθYC, ar putea, eventual să dateze și din secolul al III-lea; la fel, o gemă isiacă „creștinată" de la Apulum. O inscripție funerară din Tomis, din secolul al III-lea, pare să dovedească existența unor familii în care unii membri erau păgâni, alții creștini.

Nu există în Dacia și Dobrogea nici basilici creștine preconstantiniene, dar asemenea descoperiri sunt foarte rare în tot Imperiul roman la vremea respectivă; în general, obiectele paleocreștine sunt rare în secolele II–III pretutindeni în lumea romană. Din teritoriile extracarpatice nici un obiect creștin nu pare să dateze din secolul al III-lea.

Lipsa unor dovezi arheologice peremptorii pentru creștinismul din secolele al II-lea și al III-lea în Dacia este explicabilă prin numărul redus al creștinilor, prin refuzul unor exteriorizări agresive de care dau dovadă destule monumente păgâne, prin precauțiile cu care creștinii din Dacia romană ori din Dobrogea își manifestau credința. Deși au fost lungi perioade când împărații s-au dovedit toleranți față de creștini și deși unele persecuții din secolele al II-lea și al III-lea au avut un caracter izolat, creștinii nu erau priviți cu simpatie într-o epocă în care pe seama necredinței lor se puneau felurite nenorociri abătute asupra Imperiului. De aceea creștinii se fereau, de regulă, să facă publică apartenența lor la noua religie. Urmarea a fost că în momentele limită, când statul pretindea o atitudine tranșantă în opțiunile religioase, ca de pildă în timpul persecuției lui Decius, au apărut deopotrivă martirii și renegații. Pericolul unor reacții populare anticreștine spontane nu era de neglijat. Ipotetic, în Dobrogea se semnalează martiri din vremea persecuției lui Decius. În Dacia, edictele anticreștine ale lui Valerian, din anii 257–258, par să nu fi rămas fără ecou, de vreme ce personaje înalte din provincie se grăbesc să facă dovada atașamentului lor la zeii Romei.

Dezvoltarea creștinismului atât în Scythia Minor, cât și în lumea daco-romană nord-dunubiană, va cunoaște un alt ritm după ce, în anul 313, prin edictul de la Milano, împăratul Constantin cel Mare acordă libertatea de credință creștinilor. Comunitățile creștine se înmulțesc nestânjenit în timp ce păgânismul începe să piardă teren.

Printre modalitățile de pătrundere și răspândire a creștinismului în fosta provincie Dacia în secolul al IV-lea rolul misionarilor nu este, deocamdată, atestat, nici măcar în cazul cunoscutului Niceta, episcop al Remesianei, care se pare că și-a limitat opera de misionar numai la dreapta fluviului. Contactul direct cu populația creștină a Imperiului, transmiterea „din om în om", influențele politice, economice și culturale ale Imperiului asupra unor teritorii ale fostei provincii Dacia au jucat un rol important în dezvoltarea creștinismului daco-roman; aceste influențe sunt asigurate pentru zona de sud a Daciei, reînglobată Imperiului între secolele IV–VI. În Transilvania, la progresul creștinismului vor fi contribuit două aspecte: religia oficială a Imperiului — păgână încă la sfârșitul secolului al III-lea — nu mai avea sprijinul statului roman, iar pe de altă parte creștinii care existau în timpul provinciei nu-și mai ascund credința și, după retragerea aureliană, pot să facă prozelitism.

Repertoriul materialelor creștine din Transilvania cuprinde, pentru peric da secolelor IV–VI, opaițe de lut cu cruce (Apulum, Potaissa), opaițe de bronz (Bucium — jud. Sălaj, Gherla), opaiț de bronz cu cruce și porumbel — simbolul Sfântului Duh (Dej), cruci și simboluri creștine pe vase de ceramică (Porolissum, Poian, jud. Covasna). Foarte interesant este fragmentul de candelabru de bronz de la Biertan (jud. Sibiu), constând dintr-un chrismon și inscripția latină *Ego Zenovius votum posui* („Eu, Zenovius, am pus ofrande"). O inscripție asemănătoare s-a descoperit și la Porolissum. Unele monumente funerare mai vechi, păgâne, sunt acum încreștinate (la Napoca, Ampelum, poate și Potaissa). La Jabăr (jud. Timiș) și Pălatca (jud. Cluj) s-au descoperit sigilii de lut folosite la ștampilarea pâinii euharistice.

În Oltenia și Banat, descoperirile de obiecte creștine se grupează mai ales în zonele reînglobate Imperiului (Drobeta, Tibiscum, Romula, Slăveni și, mai ales, Sucidava) — opaițe cu semnul crucii, cruciulițe, catarame, graffiti pe vase etc.

Printre cele mai timpurii locuri de închinare creștine din Dacia trebuie menționate edificiile ridicate probabil în a doua jumătate a secolului al IV-lea în castrul de la Slăveni (o sală uninavată și o absidă) și peste sanctuarul lui Bel la Porolissum, de fapt o transformare a unui templu păgân în basilică creștină, semn al victoriei noii religii. Basilica de la Slăveni era decorată cu simboluri creștine, obiecte de cult, iar scheletul descoperit într-o criptă aparținea, poate, unui martir.

Obiectele paleocreștine din secolul al IV-lea descoperite în fosta provincie traiană sunt, aproape toate, produse de import, din Italia, Pannonia, Illyricum. Repartizarea descoperirilor dovedește prezența creștinilor mai ales în fostele orașe (Apulum, Napoca, Potaissa, Porolissum, Tibiscum, Romula, Drobeta, Dierna) sau în așezările de pe lângă castre (Gherla, Răcari, Bumbești etc.). În aceste foste orașe și mari așezări, comunitățile creștine puteau să reprezinte perpetuarea și dezvoltarea unor nuclee creștine preaureliene. În general, în repartizarea descoperirilor paleocreștine în fostele centre urbane s-a văzut semnul apartenenței lor la populația autohtonă. Cât privește pe migratori, printre goții din Transilvania, din a doua jumătate a secolului al IV-lea ar fi putut să se găsească și creștini, fără a deține acum suficiente

argumente în această direcție. Ostrogoții din Transilvania s-au creștinat — cel puțin unii din conducătorii lor — la sfârșitul secolului al V-lea; gepizii au fost creștini de rit arian.

Creștinismul făcuse progrese însemnate în Dobrogea deja la sfârșitul secolului al III-lea, mai ales printre soldați, de vreme ce în timpul marilor persecuții din 303–304 sunt pomeniți numeroși martiri la Tomis, Durostorum, Axiopolis, Dinogetia, Noviodunum etc. Mormintele a patru martiri din această epocă s-au descoperit într-o criptă sub altarul basilicii din Niculițel (jud. Tulcea). Numele lor, înscrise pe pereții criptei (Zotikos, Attalos, Kamasis și Filippos) erau cunoscute din martirologii. Chiar și după acordarea libertății de credință creștinilor perioadele de restriște n-au lipsit: martiri dobrogeni sunt cunoscuți sub Licinius (308–324), un protector al păgânismului și, mai târziu, în timpul ultimei reînvieri a păgânismului, sub Iulian Apostatul (361–363). Din secolul al IV-lea este cunoscut episcopatul de la Tomis, pentru ca în secolul al VI-lea să apară episcopii și în alte orașe. Viața bisericească dobrogeană a fost influențată de „călugării sciți", păstrători ai ortodoxiei împotriva arianismului și monofizitismului. Originar din Dobrogea este, probabil, Sfântul Ioan Cassian (360–430) stabilit mai târziu la Marsilia.

Comunități creștine se înfiripează în secolul al IV-lea și în zonele extracarpatice atât în rândul populației autohtone, cât și printre alogeni. La propagarea creștinismului în aceste zone au contribuit premise anterioare (nucleul creștin de la Barboși), relațiile cu Imperiul de Răsărit și implicarea directă a autorității Bizanțului în răspândirea noii credințe printre triburile germanice. Prin tratatul din 332, Constantin cel Mare impunea vizigoților asigurarea libertății de credință pentru creștini. În anul 341 este consacrat episcop al „Gothiei" nord-dunărene Ulfila, care a predicat creștinismul și a condus biserica ariană de acolo până în 348, când trece cu fidelii săi în Imperiu. El a tradus Biblia în limba gotică, iar un izvor literar ne asigură că propovăduia în latină, greacă și gotică, prin urmare se adresa germanicilor și latinofonilor.

În partea de răsărit a Munteniei, pe malurile râului Musaeos (Buzău), se găseau comunități creștine, cu „biserici" și preoți. Aici a predicat Sava Gotul, originar din Cappadocia, care va suferi o moarte de martir, înecat în râul Buzău, în timpul persecuției lui Athanaric din anul 372; cu același prilej sunt martirizați și alți creștini (Nichita).

Obiecte paleocreștine databile în secolul al IV-lea sunt rare în ținuturile extracarpatice; locașuri de cult nu se cunosc.

În veacul al VI-lea, Justinian construiește o basilică la Sucidava, uninavată, cu absidă spre est; din apropiere provine un fragment de amforă cu numele preotului Luconochos. Basilica a funcționat până la începutul secolului al VII-lea. Numeroasele materiale arheologice creștine de la Sucidava dovedesc importanța acestui centru pentru creștinism. Interesante obiecte creștine din secolele V–VI s-au descoperit la Drobeta, Dierna, Lipova (jud. Arad); la Porolisum s-a găsit o ploscuță cu imaginea Sf. Mina. Opaițe creștine, de origine nord-africană sau syro-palestiniană, din veacul al VI-lea, s-au descoperit la Potaissa. Importuri din Egiptul coptic se semnalează la Porolissum și la Luciu (jud. Ialomița); din această ultimă localitate provine un foarte frumos opaiț de bronz cu cruce. În zonele extracarpatice, alături de obiecte creștine de import (opaițe) se descoperă și piese produse pe loc: vase cu semne cruciforme, cruciulițe, tipare pentru turnat cruciulițe (la Olteni, jud. Teleorman; București; Budureasca, jud. Prahova;

Traian, jud. Bacău; Davideni, jud. Neamț; Botoșana, jud. Suceava etc.), un prescurnicer (la Alcedar, raion Rezina, pe Nistrul Mijlociu) etc.

Piesele paleocreștine din secolele V–VII s-au găsit în 22 de localități situate în teritoriul fostei provincii Dacia și în 31 de localități aflate în afara acestui teritoriu; în perioada anterioară, acest raport era invers, net în favoarea fostei provincii. De altfel, dacă înmulțirea obiectelor creștine se constată în tot teritoriul nord-danubian locuit de romanici, în zonele extracarpatice progresul creștinismului pare acum încă mai vizibil decât în Transilvania.

Într-o vreme când Biserica nu elaborase canoane privitoare la practicile funerare, distingerea mormintelor creștine de celelalte se face anevoie; în principiu, mormintele creștine sunt de înhumație, orientate vest-est, fără inventar. În necropolele de tip Sântana de Mureș–Cerneahov din secolul al IV-lea se constată puține morminte care corespund ritualului creștin. Chiar și mai târziu se constată numeroase morminte de incinerație care ar aparține necreștinilor coexistând în aceleași necropole cu morminte creștine. De altfel „Pătimirea Sfântului Sava Gotul" (document din anul 374) demonstrează că în zona Buzăului existau comunități amestecate, creștini și păgâni locuind în același sat. Necropolele birituale se mențin și la sfârșitul mileniului I, dar este vizibilă tendința de renunțare la incinerație.

Născut în Imperiul roman, creștinismul a devenit element de indentitate etnică, de afirmare a apartenenței la spiritualitatea latină. Caracterul latin al creștinismului daco–roman rezultă și din terminologia de bază păstrată în limba română: biserică (*basilica*), a boteza (*baptisare*), creștin (*christianus*), cruce (*crux*), a cumineca (*communicare*), Dumnezeu (*domine deo*), Florii (*Florilia*), înger (*angelus*), Paște (*Paschar*), Rusalii (*Rosalia*), păgân (*paganus*), sânt (*sanctus*) etc. Creștinismul a reprezentat în zonele nord-danubiene o importantă fațetă a romanismului, contribuind la desăvârșirea unor procese etnice de la mijlocul și din a doua jumătate a mileniului I.

Dacia și migrațiile barbare. Migrațiile ori invaziile barbare se definesc prin opunerea termenului de „barbar" nu numai locuitorului „civilizat" al Imperiului, ci și locuitorului „romanizat" aflat în afara lumii romane. În căutarea unei așezări provizorii, a unui teritoriu pentru obținerea hranei, ori în drum spre bogatele orașe ale Imperiului, sau împinse de alte populații migratoare, aceste triburi vor traversa ori se vor stabili în Dacia, proces istoric care se întinde pe durata a cinci–șase secole.

Încă din timpul războaielor marcomanice vandalii se apropiaseră de provincia Dacia, stabilindu-se în Crișana, alături de dacii liberi.

Goții coboară dinspre Marea Baltică, iar spre mijlocul secolului al III-lea ajunseseră să stăpânească litoralul nord-pontic. Ei reprezentau un real pericol pentru provinciile romane de la Dunărea de Jos; în 251 însuși împăratul Decius moare în luptă împotriva goților. În a doua jumătate a secolului al III-lea incursiunile goților sunt periodice. După anul 332, goții se află în Câmpia Munteniei în calitate de federați ai Imperiului, statut pe care-l vor păstra până sub împăratul Valens. Athanaric, regele goților de apus (thervingi sau vizigoți), organizează persecuții împotriva creștinilor existenți printre goți și în sânul populației autohtone. În final,

nereușind să se opună presiunii hunilor, Athanaric se refugiază în Carpați, în țara Caucaland (Ammianus Marcellinus XXXI, 2), iar de acolo, la Constantinopol.

Într-o vastă arie, de la Nipru până în Transilvania, sfârșitului secolului al III-lea, ca și secolului al IV-lea îi este caracteristică o cultură complexă, Sântana de Mureș–Cerneahov (stațiunile eponime în jud. Mureș, respectiv în Ucraina), formată dintr-un conglomerat de influențe — germanice (gotice), nord-pontice, sarmatice, dacice (costobocii) și romanice (transmise de daco-romanii din Dacia și de la Dunărea de Jos). Se cunosc peste 1 000 de așezări și necropole, din care jumătate pe teritoriul Moldovei. Se remarcă așezarea și necropola de la Bârlad — Valea Seacă (jud. Vaslui), așezările de la Iași — Nicolina, Hărman (jud. Brașov), necropolele de la Lețcani (jud. Iași), Pălatca (jud. Cluj), Miorcani (jud. Botoșani), Târgșor (jud. Prahova), Spanțov (jud. Ilfov) etc.

După penetrarea în Moldova și în Muntenia (la vest de limesul transalutan și în Oltenia nu se semnalează descoperiri de acest tip), purtătorii culturii Sântana de Mureș–Cerneahov pătrund în colțul sud-estic al Transilvaniei (nu înainte de anul 330), pe cursul superior al Mureșului și în centrul Transilvaniei — spre mijlocul secolului al IV-lea. Descoperirile din spațiul intracarpatic definesc în special faza mai târzie a acestei culturi, din a doua jumătate a secolului al IV-lea.

În special în zonele extracarpatice, cultura Sântana de Mureș–Cerneahov reflectă o situație polietnică. În Transilvania răspândirea vestigiilor acestei culturi este mai bine delimitată, ca și diferențierea lor de cele ale romanicilor. La sfârșitul secolului al IV-lea și la începutul secolului al V-lea cultura Sântana de Mureș–Cerneahov dispare, odată cu apariția hunilor.

În anul 376, hunii, neam turanic, trec Nistrul, îi înfrâng pe vizigoți și întemeiază un centru de putere în nordul Moldovei. De la sfârșitul secolului al IV-lea sau de la începutul secolului al V-lea datează mormântul unei căpetenii hunice de la Concești (jud. Botoșani), cu criptă de piatră, având podoabe de origine răsăriteană amestecate cu piese de factură romană târzie. Până pe la anul 420 centrul de putere se afla la nord de gurile Dunării, de unde hunii exercită un anumit control asupra Moldovei, Munteniei și Olteniei. Ei lasă antichități tipice: diadema de aur de la Rotopănești (jud. Suceava), cazane de bronz la Bălteni (jud. Iași), Dulceanca (jud. Teleorman), Desa (jud. Dolj) etc.

În 433, după deplasarea centrului puterii hunilor spre apus, ei sunt așezați ca federați în Pannonia sub conducerea lui Attila. În confederația lor hunii înglobează pe alanii de neam sarmatic, pe ostrogoți (goții răsăriteni) și pe gepizi (a treia ramură a goților). Tezaurul de la Pietroasa se încadrează cronologic (cele mai recente piese din componența sa) probabil în prima jumătate a secolului al V-lea. Inscripția runică de pe colan și fibulele pledează pentru apartenența sa la mediul germanic ostrogot, îngroparea sa reflectând, poate, „înglobarea" ostrogoților în conferația hunică. Probabil că și tezaurul de la Botoșani (linguri și vase de argint, monede) a fost îngropat la începutul secolului al V-lea și se leagă de migrația ostrogoților spre apus.

Șocul instalării puterii hunice în Pannonia e resimțit în Transilvania: la începutul secolului al V-lea dispare viața orășenească, dar și mormintele de tip Sântana de Mureș — Cerneahov. De altfel, involuția civilizației romane urbane este un proces generalizat, cu multiple cauze; analiza comparativă a situației de pe Rin și de pe Dunărea mijlocie a evidențiat decăderea iremediabilă, până la dispariție, a civilizației urbane, pe parcursul secolului al V-lea.

Cele două tezaure descoperite la Şimleul Silvaniei (jud. Sălaj), cuprinzând medalioane de aur romane (venite ca subsidii), lanţ cu pandantivi, fibule etc., au fost îngropate, probabil, în prima jumătate a secolului al V-lea; la fel tezaurul (mormântul?) de la Tăuteni (jud. Bihor), compus din vase de argint. Un mormânt de factură răsăriteană, al unui sarmato-alan, s-a descoperit în castrul de la Potaissa.

În prima jumătate a secolului al V-lea centrele de putere din Transilvania sunt încă puţine în comparaţie cu zonele extracarpatice. Vestigiile arheologice ale romanicilor se pot sesiza la Sighişoara, Ţaga, Soporu de Câmpie, Bratei. Priscus Panites, ambasador al Constantinopolului la Attila în anul 448, trece prin Banat, unde este găzduit într-un sat al populaţiei locale latinofone, care îl îmbie cu o băutură numită „în graiul locului" *medos*: este cuvântul latin *medus* (mied). Priscus s-a putut aproviziona în satele prin care trecea şi unde existau şi târguri (*Despre soliile romanilor la cei de alt neam, 3*). Aceşti localnici erau producătorii celor necesare traiului, triburile hunice fiind incompatibile cu viaţa agricolă sedentară. Cele relatate de Priscus sunt revelatoare pentru relaţiile dintre băştinaşi şi migratori în general. Dar marile bulversări produse în secolul al V-lea fac mai dificilă, de acum înainte, recunoaşterea şi deosebirea culturii romane de cea de factură barbară. Urmele arheologice devin mai rare, ceea ce îngreunează încă mai mult stabilirea etnicităţii unor descoperiri.

După moartea lui Attila (452) şi înfrângerea hunilor în lupta de la Nedao (454) de către o coaliţie germanică (din care făceau parte, printre alţii, foştii lor aliaţi — ostrogoţii şi gepizii) sub conducerea regelui gepid Ardaric, s-au petrecut schimbări politice importante: ostrogoţii se aşază în Pannonia, iar gepizii — ca federaţi — în Dacia, după spusele lui Iordanes (*Getica, 264*). Arheologia confirmă această afirmaţie numai pentru Transilvania, nu şi pentru Oltenia.

Asocierea tezaurelor (podoabe de metal preţios şi almandine) — tezaure tribale, fără de care existenţa independentă a tribului e de neconceput — cu mormintele fastuoase, în Valea Someşului dar şi mai departe, până la Turda, dovedeşte existenţa unui centru de putere est-germanic, probabil gepidic. La Someşeni (Cluj) s-a descoperit un tezaur de podoabe aparţinând unei femei creştine, de pe la mijlocul sau din a doua jumătate a secolului al V-lea. Două morminte bogate s-au descoperit la Apahida. Cel dintâi aparţine conducătorului germanic creştin Omharus (fibulă de aur, inel-sigiliu, vase de argint) şi se datează în primele două decenii după mijlocul secolului al V-lea. Puţin ulterior ca datare, al doilea mormânt era tot al unui membru al aristocraţiei, cu piese de port şi de harnaşament. Aceluiaşi orizont cultural şi cronologic îi aparţine, probabil, mormântul unei „prinţese" descoperit în castrul legionar de la Turda.

Relaţiile germanicilor (ostrogoţi, gepizi) cu Imperiul roman târziu se reflectă prin sistemul federaţilor, răsplătiţi periodic cu subsidii, iar conducătorii lor cu daruri bogate (fibule de aur, medalioane etc.); se observă începutul unei *imitatio imperii*, proces care, se va contura mai bine în mediul cultural merovingian.

Cu toate aceste morminte princiare (la care se adaugă alte morminte la Slimnic — jud. Sibiu, Cepari, jud. Bistriţa-Năsăud, Dindeşti, jud. Satu Mare etc.), pătrunderea gepidă în a doua jumătate a secolului al V-lea în Transilvania nu pare prea intensă. Abia în a doua jumătate a secolului următor s-a produs o aşezare masivă a gepizilor în teritoriul intracarpatic,

după anul 567, când gepizii vor fi înfrânți de avari. Acum se constată necropole cu un mare număr de morminte; dispar în schimb mormintele princiare.

Descoperirile aparținând populației autohtone în secolul al V-lea s-au produs și în zone în care nu se cunosc migratori (de pildă, în Maramureș). Dacă mormintele princiare și tezaurele dispar la sfârșitul secolului al V-lea, complexele arheologice care aparțin localnicilor continuă și în veacul următor. În unele situații s-a surprins prezența unor categorii arheologice de atribuit romanicilor în complexe gepide din secolul al VI-lea, ca în marea așezare de la Morești sau în cimitirul de la Band (jud. Mureș).

La mijlocul secolului al VI-lea avarii, nomazii originari din Mongolia, apar în stepele nord-pontice, iar la sfârșitul aceluiași secol, sub conducerea caganului Baian, jefuiesc Muntenia, Dobrogea și Peninsula Balcanică, împreună cu slavii, contribuind la căderea limesului de pe Dunărea inferioară. După înfrângerea suferită în 567 din partea avarilor aliați cu longobarzii din Pannonia, supremația gepidică în zona carpato-dunăreană încetează. Longobarzii, speriați de puterea aliaților lor, pleacă spre Italia, iar avarii rămân stăpânii unui imens teritoriu, din stepele nord-pontice până în Alpi. Stăpânirea era exercitată cu mijloacele tipice unei societăți numericește redusă. Mormintele avare sunt puține în Banat și Crișana; mai numeroase sunt pe cursul mijlociu al Mureșului.

La mijlocul secolului al VII-lea (și până pe la 680) dispar elementele germanice din Transilvania. În necropolele gepidice târzii (Bratei; Noșlac și Gâmbaș, jud. Alba) își fac apariția piese tipice pentru avari. Prezența avarilor (morminte de călăreți cu ritual și inventar tipic) se concentrează în spațiul Turda–Teiuș, în legătură cu exploatarea sării, produs atât de necesar și avarilor din Pannonia. Acest centru avar se menține până în secolul al VIII-lea.

Năvălirile barbare pe teritoriul României, la sfârșitul secolului al III-lea și până în secolele VII–VIII, au provocat jafuri și distrugeri, deplasări de populații, stare de nesiguranță, influențând mai degrabă negativ, întârziind evoluția civilizației daco–romane și romanice. La procesul de cristalizare etnică a acestei populații, migratorii (cu excepția slavilor, tratați, din acest motiv, separat) au contribuit într-o foarte mică măsură.

Sinteza românească

În a doua jumătate a mileniului I asistăm pe plan european la nașterea popoarelor romanice, vorbitoare de limbi neo-latine. În acest cadru, cu similarități în trăsăturile generale și cu particularități datorate contextului geografic, se înscrie și formarea poporului român, vorbitor al unei limbi romanice.

Prin înglobarea unor teritorii nord-danubiene în statul roman se creaseră premisele romanizării. Cu toate valurile anterioare de alogeni, din mileniul I î.Hr., care au trecut, ori s-au stabilit vremelnic în zonele locuite de geto-daci, abia sub romani se produc schimbări esențiale etno-lingvistice; asimilarea culturii și civilizației romane a fost un proces asumat conștient de către autohtoni, generatorul unor modificări comportamentale („romanizarea") care definesc populația daco–romană.

Răspândirea romanității în veacurile IV–V spre ținuturile din afara fostei provincii Dacia, delimitarea romanicilor de migratori, conviețuirea autohtonilor mai apoi cu triburile slave sunt jaloanele istoriei mijlocului și celei de a doua jumătăți a mileniului I. La sfârșitul acestui mileniu, poporul romanic moștenitor al dacilor romanizați și autohton pe teritoriul Daciei antice apare în primele izvoare medievale: este neamul blachilor, vlahilor. Cei care-l numeau astfel (populații neromanice – germani, slavi, maghiari) afirmau implicit caracterul romanic al acestui popor, vorbitor de limbă (neo)latină. Românii înșiși s-au numit cu un termen derivat din *romanus*, perpetuând amintirea Romei. Ei sunt singurul popor romanic care păstrează acest nume, insulă de romanitate înconjurată de popoare de alte origini.

Apariția popoarelor romanice și a limbilor neolatine – un proces european. Toate popoarele romanice din Europa își datorează existența unei duble asimilări. Mai întâi se petrece asimilarea elementului autohton de către elementul roman. Acest fenomen presupune prezența unui element care deține același rol: primitor activ al civilizației romane. Daco-geților, ca element etnic de bază în etnogeneza românilor, le corespund galii în etnogeneza francezilor, respectiv celtiberii în etnogeneza spaniolilor și portughezilor, ori etruscii și alte populații italice în etnogeneza italienilor. Asimilarea elementului autohton este rezultatul, pretutindeni, al colonizării și romanizării, apărând astfel sinteze etnice romanice: daco-romanii, galo-romanii, ibero-romanii.

Acest fenomen s-a petrecut în intervaluri de timp diferite: Peninsula Iberică începe a fi ocupată de romani în anul 197 î.Hr. (procesul se va încheia sub Augustus); sudul Galliei devine provincie romană în 120 î.Hr., cucerirea Galliei încheindu-se la mijlocul secolului I î.Hr. Prin urmare, stăpânirea romană în aceste teritorii durează cinci–șase secole, spre deosebire de Dacia, care face parte din Imperiul roman mai puțin de 17 decenii. Aceasta nu înseamnă că romanizarea a avut nevoie, pentru a se împlini, de un răstimp atât de îndelungat în provinciile apusene; deja lui Plinius cel Bătrân Gallia Narbonensis i se părea „mai mult o Italie decât o provincie". Observația e prețioasă pentru romanizarea Daciei, petrecută într-un răstimp scurt. Intervalul de timp în care un teritoriu s-a aflat sub romani nu este indiferent pentru romanizare dar, dincolo de o limită „minimă" necesară, un timp mai îndelungat nu produce („direct proporțional") o romanizare mai puternică ori mai durabilă. Un exemplu îl oferă chiar teritoriul României: nu s-ar putea afirma că Dobrogea este „mai romanizată" decât Dacia pentru faptul de a fi aparținut Imperiului un răstimp mult mai îndelungat decât provincia întemeiată de Traian.

O teorie relativ recentă asupra romanizării (A. Deman) face distincție între romanizarea colonială și integrare. Prima înseamnă stabilirea de cetățeni romani în țări străine, pentru exploatarea bogățiilor (exemplul „clasic" l-ar constitui provinciile Africii romane); a doua înseamnă ralierea indigenilor la cultura și organizarea romană, la limba latină (exemplu: Gallia). Este însă evident că nu există vreo formă în „stare pură" și că cele două situații sunt complementare. În măsura în care s-a realizat integrarea indigenilor, avem de-a face cu o romanizare durabilă. Consecința cea mai evidentă și de o mare însemnătate este preluarea limbii latine.

Integrarea indigenilor, asimilarea lor, nu au reprezentat niciodată „programul" vreunui împărat ori al Senatului. Cucerirea unor teritorii nu însemna „anexarea" învinșilor la poporul roman biruitor. Prin urmare, o populație se romanizează pentru că dorește acest lucru. În privința limbii situația este similară. Romanii n-au încercat să-și impună limba considerând, dimpotrivă, folosirea latinei ca o mare distincție (C. Tagliavini). Spre deosebire de imperialismul modern, care încearcă să șteargă limbile popoarelor învinse (în timp ce acestea văd în limba proprie garanția identității lor naționale), diversitatea lingvistică din lumea antică nu implica ostilitate față de puterea centrală, iar unitatea lingvistică nu era percepută ca un factor de unitate statală (E. Campanile). Roma n-a impus latina decât în două sectoare, unde omogenitatea lingvistică era o condiție implicită a funcționării lor: în tribunal și în armată (în aceasta din urmă folosirea latinei nici n-a fost exclusivă). Prin urmare, expansiunea latinei nu s-a produs datorită unei voințe politice. Când două limbi vin în contact, se impune cea care are prestigiu mai mare. Așa se explică de ce latina învinge peste tot în cuprinsul Imperiului roman, înlocuind treptat idiomurile populațiilor băștinașe, cu excepția Greciei și a Răsăritului grecofon. A vorbi latinește prezenta avantaje pentru cei cuceriți, era limba administrației, fiscului, armatei, comerțului. Era totodată o necesitate pentru a se înțelege diferitele grupuri etnice aflate în contact.

Învățarea latinei s-a făcut treptat, populațiile băștinașe integrând în noua limbă a provinciilor cuvinte din limbile lor strămoșești. Astfel s-au păstrat elemente lexicale preromane în limbile neolatine. În limba română au fost recunoscute vreo 160 de cuvinte traco–dacice; limba franceză datorează galilor elementele autohtone (celtice), în număr de vreo 180 (W. Wartburg) – prin urmare lexicul preroman este reprezentat în cele două limbi neolatine aproximativ în aceeași cantitate, dar calitatea, frecvența și puterea de circulație a elementelor traco–dacice din limba română sunt superioare celor celtice din limba franceză.

A doua asimilare înseamnă „topirea" unor elemente migratoare în masa populațiilor romanice: francii, vizigoții și burgunzii în Gallia, vizigoții și suebii în Peninsula Iberică, ostrogoții și longobarzii în Italia, unele neamuri germanice, iar mai târziu slavii în Dacia.

Într-adevăr, așezarea unor „barbari" în Imperiu și întemeierea regatelor acestora nu a însemnat deloc dispariția romanicilor ori a limbii latine. De pe urma pătrunderii migratorilor nu se fac profunde schimbări etnice pentru că, în comparație cu băștinașii romanici, migratorii sunt foarte puțini, ușor asimilabili. Întregul neam al longobarzilor, care coboară în Italia în 568, număra vreo 130 000 de persoane. În momentul părăsirii Hispaniei pentru a trece în Africa, în 429, vandalii erau vreo 80 000 de suflete. Francii pătrunși în Gallia ar fi reprezentat 5% din populație (H. Pirenne), iar în momentul convertirii la catolicism (496) Clovis avea vreo 6 000 de luptători.

Mai mult, în statele întemeiate de barbari sunt menținute instituții romane. Încă din 418 vizigoții întemeiază un regat în sudul Galliei, extins apoi în Hispania; la începutul secolului al VI-lea centrul de greutate al statului vizigot se strămută în Hispania. Statul vizigot menține sistemul monetar și fiscal roman; dreptul roman se aplică în continuare autohtonilor, cutumele germanice fiind valabile pentru noii veniți. La Roma, scirul Odoacru îl detronează în 476 pe ultimul împărat al Imperiului roman de Apus, dar menține Senatul. În 489, Theodoric

întemeiază la Ravenna regatul ostrogot. El se arată extrem de respectuos față de Imperiu și încearcă să restaureze regimul anterior invaziilor. În Gallia nordică Clovis devine în 482 suveranul unui regat franc. Toți acești șefi barbari îmbracă hlamida romană, căci însemnele de putere romane le confereau prestigiul necesar în fața băștinașilor și, treptat, în fața propriilor conaționali. Se vorbește chiar de o „romanizare" a vizigoților, ostrogoților și a francilor. Roma renunțase demult să civilizeze pe barbari „la ei acasă"; barbarii vin acum la civilizația romană, stabilindu-se pe pământul roman.

Majoritatea populațiilor germanice care s-au instalat în Imperiu au învățat limba latină, adăugându-i un fond de cuvinte germanice. Franceza datorează limbilor germanice vreo 300–400 de cuvinte. Au fost însă și regiuni unde elementul migrator s-a manifestat puternic, rezistent, inclusiv în limbă: în Flandra și în Alsacia, dar mai ales în Anglia (cuvintele latine în limba engleză sunt rarisime), ori în întinse zone balcanice care au fost slavizate.

Este riscant să se stabilească „o dată de naștere" pentru popoarele romanice ori pentru limbile neolatine. Totuși, se consideră că, de pildă, la sfârșitul secolului al VII-lea fuziunea între hispano-romani și vizigoți era foarte avansată ori că, în secolul al VIII-lea, un longobard, care învățase de mult *lingua romana* era, de fapt, un italian (F. Lot).

S-au prezentat cele mai diferite date pentru sfârșitul latinei și începuturile limbilor romanice, între anii 400 și 800. Oricum, latina vulgară rămâne comună în Occident până în secolul al VI-lea. Unitatea latinei vulgare se destramă apoi treptat; prin secolele VII–VIII apar dialectele latine, bazele viitoarelor limbi romanice.

Cel mai vechi text în „protofranceză" („franceză veche", „romană") este jurământul de la Strassburg (în „franceză" și „germană"), adică tratatul din 842 dintre Carol Pleșuvul și Ludovic Germanicul. Carol Pleșuvul este considerat, oarecum, primul rege al „Franței" (*Francia occidentalis*). Deja la conciliul din Tours, în 813, se recomanda preoților să predice în limbile romanice ori germanice, spre a fi înțeleși de popor. Spre sfârșitul secolului al IX-lea apare primul monument de poezie bisericească în „franceză" (Cantilena Sfintei Eulalia).

Desigur, aceste texte în „franceză", din secolul al IX-lea, ori primele texte în „italiană" (cel mai vechi text italian este din anul 960) ori „spaniolă" (secolul al IX-lea) sunt încă tributare latinei. În secolul al IX-lea franceza era numită *lingua romana*, datorită asemănărilor cu latina; din secolul al X-lea se va delimita mai mult de latină pentru a merita numele de *lingua gallica*.

Cazul Daciei: romanizarea, evoluția istorică, etnică și lingvistică în a doua jumătate a mileniului I. Romanizarea, o evidență culturală, este în același timp un complex fenomen istoric și politic. Unei inițiative de ordin politic îi urmează un fenomen de aculturație progresivă, căci romanizarea presupune deopotrivă inițiative dinspre Roma și răspunsuri locale. Inițiativa centrului era esențialmente politică, cu implicații practice (supunerea unor populații și exploatarea lor), fără scopuri culturale; prin urmare, adoptarea civilizației romane de către cei cuceriți („romanizarea") este efectul și nu scopul acestei politici.

Familiarizarea autohtonilor geto-daci cu elemente de civilizație romană a început încă înainte de înglobarea teritoriilor nord-dunărene în Imperiul roman. Acest „prim act al romanizării" (N. Iorga) se face prin pătruderea lentă a produselor sosite de la Roma și din

zonele vest-europene. În peste 120 de așezări dacice s-au descoperit amfore de import, în vreo 60 de așezări s-a descoperit ceramică de import, în vreo 40 de așezări dacice s-au găsit obiecte de bronz de import. S-au mai găsit în așezările dacice obiecte de sticlă, oglinzi, bijuterii, zeci de mii de monede romane republicane și imperiale.

Trebuie remarcată și pătrunderea în mediul dacic a alfabetului grec și latin, oricât de modestă și de superficială ar fi fost.

Această etapă este succedată de un amplu proces de înlocuire a culturii materiale autohtone cu o cultură materială superioară, cea romană, ceea ce se întâmplă deja în primele decenii de după instalarea stăpânirii romane. Treptat, câmpul modificărilor se lărgește, acțiunea de romanizare pătrunzând în domeniile spirituale, culminând cu adoptarea religiei romane și cu vorbirea latinei. În ultimă instanță, romanizarea înseamnă o schimbare de comportament prin asimilarea culturii și civilizației romane.

Colonizarea masivă, mai cu seamă în Dacia, mulțimea militarilor, apariția și dezvoltarea orașelor sunt aspecte hotărâtoare pentru romanizare.

Coloniștii aduc civilizația romană „unificată" circummediteraneană. Ei se așază cu precădere în orașe sau în viitoare orașe. Creșterea numărului de orașe dovedește creșterea numărului de cetățeni romani, progresul urbanizării este oglinda progresului romanizării. Dinspre orașe, elementele civilizatoare, ale confortului urban, migrează spre lumea rurală. Numeroasele trupe cantonate în Dacia sunt un focar de romanitate și îndeplinesc o acțiune similară celei datorate coloniștilor. Militarii activi și veteranii care se stabileau în Dacia (din *veteranus* derivă în limba română cuvântul *bătrân*, „om vârstnic" care a depășit serviciul militar) erau propagatori activi ai civilizației romane. Înrolând provinciali, dintre care unii erau indigeni, armata i-a învățat în timpul celor 25 de ani ai serviciului militar să fie pe deplin romani. Redați pământului natal ca veterani, ei au vehiculat, până în îndepărtate așezări rurale, modul de viață roman și au împrăștiat sământa roditoare a limbii latine. Coloniștii, deși foarte amestecați ca origine, poartă, majoritatea, nume romano-italice, vreo 75%. Este interesant că monumentele votive pentru divinitățile clasice, greco-romane, s-au descoperit în aceeași proporție.

Mai mult sau mai puțin corect, toți coloniștii și militarii vorbeau latina, care era în Dacia nu numai limba oficială, ci și *lingua franca*. Raportul dintre cele aproximativ 3 500–4 000 de inscripții latinești și cele 40 de inscripții grecești descoperite în Dacia exclude ipoteza unui bilingvism (latină/greacă) în provincie. Inscripțiile grecești, altele decât cele ridicate de personaje din înalta societate — pentru care greaca era limbă de cultură –, inscripțiile grecești din mediul popular (de exemplu, cele din Munții Apuseni) dovedesc existența unor comunități venite din zonele orientale ale Imperiului roman și care, în intimitatea lor, sunt grecofone (scriau grecește și pe tăblițele cerate). Prin urmare, din procentajul neglijabil de 1% de inscripții grecești în Dacia, nu se poate trage concluzia că doar un procent din populația provinciei ar fi fost grecofon. Acest procent scăzut indică faptul că în manifestările exterioare comunității se folosea, de regulă, limba latină. Este dovada unui continuu proces de romanizare care acționează, deopotrivă, asupra autohtonilor și asupra diferitelor grupuri etnice imigrate în Dacia.

Romanizarea reușește în Dacia, în pofida faptului că italicii erau puțini în comparație cu restul coloniștilor, mulți dintre ei orientali. Elitele locale, care sunt atrase de statul roman confirmându-li-se preeminența socială anterioară, lipsesc în Dacia. Aristocrația autohtonă a dispărut în timpul celor două războaie, iar resturile sale au fost eradicate, împreună cu preoțimea dacică, imediat după cucerire (Eutropius, VIII, 6, 2: *Dacia... viris fuerat exhausta*). În timpul provinciei vedem câtă reținere aveau dacii chiar și față de onomastica regală (un singur Decebalus se cunoaște până în prezent în antroponimia Daciei romane). În schimb, daco-geții nu pregetă să-și ia nume romane. Un caz celebru îl oferă o inscripție din Tropaeum Traiani: Daizus, fiul lui Comozous, este ucis cu prilejul invaziei costoboce din anul 170. Decedatul și tatăl său aveau nume traco-dacice, dar fiii lui Daizus, care pun epitaful, se cheamă deja Iustus și Valens; cu asemenea nume romane banale se amestecau autohtonii în mulțimea pestriță a coloniștilor de pretutindeni.

După „dezgustul pe care-l inspira odinioară latina" a urmat dorința de a o învăța; în același timp toga romană s-a răspândit peste tot, precum termele și banchetele somptuoase, noutăți calificate de supuși drept „civilizație" (Tacitus, *Agricola, XXI*). Dacă așa au evoluat lucrurile în Britannia, situația nu putea fi alta în Dacia și Dobrogea. După firești reticențe la început, după receptarea culturii materiale, rând pe rând, dacii adoptă obiceiurile și religia coloniștilor (divinitățile dacice dispar, sau cel puțin nu se păstrează în starea „pură" anterioară cuceririi romane). Deși există multe influențe greco-orientale în religie sau în artele plastice, precumpănește în Dacia o romanitate occidentală. Înlocuirea limbii dacice cu latina a fost facilitată de faptul că limba dacică aproape că nu se scria.

Epoca romană în Dacia corespunde perioadei în care roadele romanizării, ca acțiune civilizatoare, unificatoare, apar pretutindeni în Imperiul roman. Pe la mijlocul secolului al II-lea, Aelius Aristide nota că „roman" nu mai este locuitorul unui oraș, ci numele unui fel de „rasă colectivă" (XXVI, 63, 65). Câteva decenii mai târziu, în anul 209, apare într-o lucrare scrisă termenul *romanitas*, la un autor — fapt semnificativ — născut într-o provincie: Tertullian (*Pall., 4*).

Rapiditatea procesului de romanizare în veacul al II-lea și la începutul secolului al III-lea a fost favorizată pretutindeni în Imperiul roman de avantajele oferite celor care se integrau în sistem și care dobândeau accesul la un statut social superior, practic fără limite. Sub Hadrian sunt diminuate privilegiile specifice Italiei; la sfârșitul secolului al II-lea, Septimius Severus desființează privilegiile militare ale italicilor. Într-o provincie ca Dacia, atât de militarizată, măsura va fi avut cu deosebire ecou. Câțiva ani mai târziu, punct culminant al acestei politici, Caracalla acordă, prin *Constitutio Antoniniana* (în anul 212) cetățenie romană oamenilor liberi din Imperiu. De la străvechea *koinè* elenistică greco-romană, reînnoită și dezvoltată printr-o nouă „unificare" mediteraneană la mijlocul secolului al II-lea — apogeul Imperiului roman — se ajungea acum la o lume social coerentă. Provincialii din Dacia au profitat din plin de edictul lui Caracalla, numărul imens de Aurelii dovedind în ce măsură s-a primit acum cetățenia romană (de la numele împăratului, M. Aurelius Antoninus Caracalla). Între timp, cetățenii romani din Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa și Napoca dobândiseră dreptul italic.

Dacă romanizarea nu s-a născut dintr-un proiect anume, aceasta nu înseamnă că ar fi fost un fenomen superficial. Un fenomen superficial ar fi însemnat atragerea la civilizația romană

doar a elitelor locale, ceea ce în Dacia este imposibil, în lipsa cvasitotală a acestor elite. O romanizare superficială nu ar fi supraviețuit dislocării politice a Daciei din Imperiul roman. Limba dacică strămoșească nu ia locul latinei după retragerea aureliană; dimpotrivă, latina face acum progrese teritoriale, o dată cu alte atribute ale romanității în zone până atunci exterioare procesului de romanizare. În sfârșit, o romanizare superficială nu ar fi supraviețuit nici abandonării treptate, pe parcursul secolelor al IV-lea și al V-lea, a panteonului păgân în favoarea creștinismului triumfător.

Fenomenul romanizării nu poate fi redus la perspectiva teritorială și temporală a provinciei Dacia ori a Dobrogei, ca parte a provinciei Moesia Inferior. Deși s-a petrecut esențialmente în aceste teritorii și în perioada apartenenței lor la Imperiul roman, romanizarea — cu alți parametri — se extinde temporal și spațial. Am avut ocazia să constatăm mai înainte că în teritoriile locuite de dacii liberi, până în veacul al IV-lea, se surprinde, în grade diferite, în funcție de apropierea și relațiile cu Imperiul roman, o anumită asimilare a civilizației romane. Amprenta romană e mai profundă în cadrul culturii Chilia–Militari în Muntenia și în zona sudică a Moldovei, unde punctul fortificat de la Barboși a jucat un rol esențial. Controlul asupra transferului de civilizație romană în teritoriile necolonizate este foarte dificil. În prelungirea procesului de romanizare, un rol însemnat revine influențelor din Imperiul bizantin și din provincia Scythia Minor, sesizabile în cele mai diverse manifestări de cultură materială, dar și de spiritualitate, resimțite în Muntenia și sudul Moldovei, în Banat și Oltenia, dar chiar și mai departe, în Bucovina, pe tot parcursul secolelor V–VII.

Cum daco-romanii sunt cel dintâi grup de populație romanizată rămasă în afara Imperiului roman, ei îndeplinesc, primii, condiția constituirii într-un neam romanic, căci toate aceste neamuri au apărut numai după ce se produc rupturi din întregul care fusese Imperiul roman.

Instalarea unei puteri germanice similare celor din apusul Europei în fosta provincie Dacia pare a fi tot mai mult confirmată de ultimele descoperiri arheologice. Pentru Iordanes (*Getica, V, 33–34; XII, 74*), vechea Dacie s-a chemat mai apoi Gothia, iar în vremea sa (secolul al VI-lea) se numea „Gepidia". Un secol mai târziu, geograful anonim din Ravenna amintește și el Dacia, numită ulterior Gepidia. Centre de putere germanică (ostrogoți sau gepizi) existau cu siguranță în Transilvania, în a doua jumătate a secolului al V-lea și până la mijlocul secolului al VI-lea; dovada o constituie mormintele princiare de la Apahida și Turda, tezaurul de la Someșeni și alte antichități care au aparținut aristocrației germanice descoperite la Cluj, Morești etc.

Așezarea temporară a unor migratori în Dacia, chiar existența unui regat gepid, nu înseamnă distrugerea romanității. Cei veniți erau puțini în comparație cu băștinașii. Ei se instalează în locuri pe care băștinașii le ocoleau; în fostul castru legionar de la Turda, printre construcțiile semiruinate, surprindem în secolul al V-lea atât migratori răsăriteni, cât și germanici. Îi atrăgea probabil mirajul unei cetăți care semnifica puterea: cine stăpânea vechiul castru roman stăpânea teritoriul din preajmă. Noii veniți rămâneau separați de băștinași prin limbă, cutume juridice, uneori și prin religie. Din artefactele specifice grupurilor migratoare — unele din ele spectaculoase, mai ales podoabele — autohtonii n-au preluat, practic, nimic. Nici în limbă n-au rămas urme ale trecerii germanicilor. Amestecul daco-romanilor cu alte populații, până la slavi, se va fi făcut în mică măsură sau chiar deloc. El este, în orice caz, greu de

surprins arheologic și istoric. De aceea, un rol similar celui deținut de germanici în etnogeneza romanicilor din vestul Europei poate fi atribuit în regiunile carpato-danubiene, doar slavilor.

Până la venirea slavilor, pe parcursul secolelor IV–VI, o expansiune a romanității din fosta provincie spre vest, nord și răsărit s-a produs prin păstorit și mișcarea naturală a populației. De altfel, schimburile și mișcarea de populație se întâmplă în ambele sensuri: după retragerea aureliană, pe teritoriul fostei provincii vin și se așază grupuri de daci liberi. La Cipău (jud. Mureș) s-a descoperit o enclavă de populație dacică venită din vestul Daciei. În zonele răsăritene ale Daciei, ca la Reci (jud. Covasna), Merești (jud. Harghita), dar și la Sebeș (jud. Alba), Mediaș (jud. Sibiu), Archiud și Șopteriu (jud. Bistrița-Năsăud) etc. s-au surprins penetrații ale carpilor din Moldova. În Oltenia se cunosc, de asemenea, pătrunderi ale carpilor și dacilor din Câmpia Munteană.

Astfel se produce treptat, înainte de venirea slavilor, o anumită uniformizare a culturii materiale de factură romanică, deosebită de aceea a migratorilor. Această cultură este numită, după variantele ei regionale, Ipotești–Cândești (în Muntenia), Costișa–Botoșana–Hansca (în Moldova și Basarabia), Bratei–Morești (în Transilvania). Importante descoperiri aparținând acestui orizont cultural romanic s-au făcut la Obreja (jud. Alba), Bratei (jud. Sibiu), Sighișoara și Morești (jud. Mureș), Țaga (jud. Cluj), Biharea (jud. Bihor). Cândești și Budureasca (jud. Buzău), Cireșanu (jud. Prahova), Ipotești (jud. Olt), Botoșana (jud. Suceava), Costișa (jud. Neamț), Hansca (raionul Ialoveni, Basarabia) etc.

Locuirea este exclusiv rurală, în așezări nefortificate, cu case de lemn și bordeie. În locuințe erau vetre simple, de veche tradiție autohtonă; de prin secolul al V-lea apar și cuptoare de piatră, generalizându-se în a doua jumătate a mileniului. În formele și decorul ceramicii se perpetuează aspecte vechi, din epoca romană. Ateliere pentru produs ceramică sunt atestate în numeroase localități, dar despre veritabile centre de olărit se poate vorbi numai spre sfârșitul mileniului I, când apar și „mărcile" imprimate pe fundul oalelor. Ponderea ceramicii lucrate cu roata rapidă a scăzut pe parcursul secolelor VI–IX, fiind înlocuită, mai ales în zonele colonizate de slavi, de ceramica produsă cu mâna. La sfârșitul mileniului se răspândește din nou ceramica lucrată la roată. Se observă în așezările aparținând romanicilor preluarea unor tehnici meșteșugărești romano–bizantine, precum și folosirea unor piese de import bizantine (amfore, opaițe, podoabe), inclusiv obiecte creștine (cruciulițe, opaițe, vase cu semnul crucii).

Progresul creștinismului la populația romanică este susținut de episcopiile care existau pe linia Dunării. În secolul al VI-lea, arhiepiscopia Justiniana Prima și-a extins jurisdicția și asupra creștinilor nord-dunăreni. O basilică creștină exista la Sucidava, alta — eventual — la Drobeta. Limba vorbită este încă latina: în anul 534, un slav din tribul anților, *care învățase latina la nordul Dunării*, a încercat să se dea drept general bizantin (Procopius, *De bello Gothico*, 111, 14, 1-6).

Începând cu secolul al VI-lea romanicii carpato–danubieni iau contact cu un nou val de migratori — slavii.

Plecați din zonele occidentale ale Ucrainei, de pe Niprul Mijlociu și Superior, în secolele V–VI slavii se aflau în regiunile de la nord și nord-est de Carpați. Ei trăiesc într-un final de preistorie, cu șefi militari în fruntea unor triburi ce migrează spre regiuni mai bogate ori mai puțin populate. Îi tentează mai ales Imperiul bizantin, care exercită asupra lor mirajul bogăției.

După prăbușirea hunilor, pe la sfârșitul secolului al V-lea și începutul secolului al VI-lea slavii întreprind primele raiduri la răsărit de Carpați.

Dunărea este trecută pentru prima dată de tribul slav al anților în anul 518. Sub Justinian incursiunile slavilor devin mai frecvente, pentru ca în 550–551 triburile slave să ierneze pentru prima dată la sud de Dunăre.

În drumurile lor slavii au întâlnit așezări romanice atât în Moldova, cât și în Câmpia Dunării: ei numesc ținutul din Câmpia Munteană „Vlașca" (țara vlahilor). Potrivit descoperirilor arheologice migrația slavilor a afectat mai întâi zona nord-estică a Basarabiei și nordul Moldovei, apoi lunca Siretului și Câmpia Munteană. În Transilvania primele grupuri slave pătrund în colțul său sud-estic (Cernat și Poian în jud. Covasna). Prin secolul al VI-lea, din grupul de slavi care se îndrepta spre Slovacia s-au infiltrat grupuri mai mici în Maramureș. Importante așezări mixte, daco-romane și slave, s-au găsit la Iași (secolul al VI-lea), Hlincea (com. Ciurea, jud. Iași), ale cărei începuturi se plasează în secolul al VII-lea, Suceava, în diferite cartiere din București (Ciurel, Militari, Străulești); o mare necropolă din secolele VI–VII la Sărata Monteoru (jud. Buzău), cu ceramică amestecată, slavă și de tradiție daco-romană. În podișul Transilvaniei, (la Mediaș, Bratei etc.), în Oltenia și Banat slavii pătrund în secolul al VII-lea. Pătrunderea continuă spre nord-vest, necropolele de la Someșeni–Cluj și Nușfalău (jud. Sălaj) datând din secolele VIII–IX.

Slavii locuiesc în așezări răsfirate, prin păduri și mlaștini, în colibe modeste și se mută mereu dintr-un loc în altul (Procopius, *De bello Gothico,* VIII, 14), posedă o ceramică rudimentară, lucrată cu mâna; sub influența romanicilor slavii vor adopta roata înceată în olărit. Slavii sunt păgâni animiști; folosesc ca rit de înmormântare incinerația. În nici una din așezările slave timpurii nu apare o cultură pură, căci ei se amestecă printre băștinași. În satele ariei culturale Ipotești–Cândești sau Costișa–Botoșana–Hansca se observă elemente de civilizație slavă amestecate cu civilizația autohtonilor; proporția în acest amestec diferă, în funcție de așezare și de epocă. Caracterul romanic al populației autohtone n-a putut fi schimbat, de aceea contribuția slavilor este mai însemnată în glotogeneza românei decât în etnogeneza românilor. Ea se reflectă mai cu seamă — după cum se va vedea — în îmbogățirea vocabularului și în preluarea unor instituții cu terminologie slavă.

Populația romanică de la nordul Dunării a sporit în cursul secolului al VI-lea și prin numeroșii captivi pe care slavii îi aduceau din cuprinsul Imperiului bizantin. Pe lângă prizonieri mai existau aici și fugari — *refugoi* — pomeniți de Mauricius (*Strategikon*, 31).

În anul 602, limesul dunărean al Imperiului este definitiv străpuns. Cea mai mare parte a slavilor din zonele nord-dunărene năvălesc în Imperiu și se stabilesc acolo. Invadând valea Dunării slavii rup romanitatea balcano-carpatică, interpunându-se între romanicii din Balcani și cei rămași la nordul fluviului, separându-i pe aceștia de Imperiul bizantin. Populația sedentară moeso-romanică din dreapta Dunării a fost asimilată de slavi. Grupurile păstorești au fost dislocate și s-au regrupat în zone montane, istoria consemnându-le mai apoi ca vlahi sau aromâni. Colonizarea de către slavi a Peninsulei Balcanice a înclinat balanța demografică din teritoriile nord-dunărene în favoarea romanicilor, care ajung numericește superiori slavilor rămași acolo. Dar, prin pătrunderea slavilor în Balcani romanitatea nord-dunăreană devine o

insulă în marele ocean slav. În contact cu slavii romanitatea orientală a căpătat cele mai însemnate particularități care o deosebesc de romanitatea occidentală.

La separarea romanității orientale în două grupuri — nord-dunărean și balcanic — a mai contribuit migrația bulgarilor și întemeierea spre sfârșitul secolului al VII-lea a statului bulgar condus de Asparuch în nord-estul actualei Bulgarii. Primul Țarat Bulgar a izolat, într-o anumită măsură, regiunile nord-dunărene de centrele bizantine, ceea ce explică relațiile mai reduse cu Imperiul bizantin pe parcursul secolului al VIII-lea.

Slavii rămași în zonele nord-danubiene vor dispărea treptat, în parte fiind asimilați în secolele VIII–X. Procesul se produce paralel cu crearea pe fondul cultural romanic mai vechi (Ipotești–Cândești, Costișa–Botoșana, Bratei–Morești) a culturii balcano–carpatice Dridu (așezarea eponimă în jud. Ilfov). Asimilarea târzie a slavilor — după unii autori ar fi vorba de o românizare timpurie a slavilor, ce urmează romanizării târzii din zonele periferice ale Daciei (D. Protase), în timp ce în Transilvania slavii ar fi putut fi și maghiarizați — este susținută și de menționarea lor în *Gesta Hungarorum* ca locuind în Transilvania alături de români: în ducatul lui Gelu trăiau *Blasii et Sclavii* (români și slavi).

Unele aspecte ale culturii Dridu sesizabile atât la nord, cât și la sud de Dunăre, care o definesc drept cultura provincial-bizantină a Dunării de Jos, confirmă arheologic procesul de admigrare lentă dinspre sudul Dunării a unor elemente romanice care, după dispariția frontierei dunărene, alimentează — prin secolele VII–IX — romanitatea nord-dunăreană.

Spre sfârșitul celei de-a doua jumătăți a mileniului I se constată creșterea numărului de așezări, corespunzător progreselor demografice. În secolele III–V se cunosc circa 350 de așezări și necropole dispuse în toate provinciile istorice; în secolele VI–VII numărul lor scade spre circa 260 (excepție face Transilvania, unde numărul lor crește); în secolele VIII–X sporirea numărului de așezări e masivă — peste 500 în total.

Fortificațiile apar abia acum, spre sfârșitul mileniului, în secolele VIII–IX, perioadă ce aparține culturii Dridu. Ele constau din valuri de pământ, șanțuri, palisade de lemn, mai rar sunt prevăzute cu turnuri. Așezările fortificate se concentrează în zona nord-estică a României (mai importantă este acolo așezarea de la Fundu-Herții, jud. Botoșani), pe Nistrul Mijlociu, în Basarabia (Alcedar, Echimăuți, Rudi etc.), în Bucovina de Nord, în centrul Transilvaniei (Moldovenești, Dăbâca și Cluj-Mănăștur, toate în jud. Cluj, Moigrad — jud. Sălaj) și în vestul țării (Biharea — jud. Bihor, Vladimirescu — jud. Arad. Pescari, jud. Caraș-Severin).

Apariția acestor așezări întărite este rezultatul transformărilor de ordin social și economic în comunitățile locale. Sub autoritatea unor juzi și cneji, prin efortul colectiv al obștei și al unor uniuni de sate, s-au construit locurile de refugiu și apărare, necesare în fața noilor migrări de populații nomade dinspre răsărit.

Aceste fortificații sunt în „țara necunoscută căreia îi zice *Balak*" și care se găsește la nord de bulgari, cum ne încredințează armeanul Moise din Choren într-o lucrare de geografie din secolul al IX-lea. Termenul e sinonim cu *valach, blach* (cuvânt care în limbile germanice îi desemna pe romanici). În secolul al XI-lea persanul Gardizi (în *Podoaba istoriilor*) plasează între bulgari, ruși și unguri „un popor din Imperiul roman" care locuia între Dunăre și un „munte mare". Acești vlahi sunt consemnați și în Pannonia de notarul anonim al regelui Béla,

alături de slavi și bulgari (*Sclavi, Bulgari et Blachii ac pastores Romanorum — Gesta Hungarorum, IX*), iar un *Gelou, quidam Blachus* era pe atunci, adică la începutul secolului al X-lea, *dux Blachorum* în centrul Transilvaniei (*Gesta Hungarorum*, XXIV–XXVII).

*

* *

Romanitatea limbii române se dovedește în structura gramaticală și lexicală. Cuvintele latine moștenite sunt general răspândite în spațiul locuit de români, spre deosebire de elementele lexicale împrumutate, care sunt specifice, de regulă, unor anumite teritorii.

În dialectul daco-român (româna vorbită la nordul Dunării) se pot recunoaște vreo 1 500 de cuvinte latine de bază (cuvinte–tip). Limba română este mai apropiată de latină decât limbile romanice occidentale. Corpul cuvintelor latine s-a conservat, de regulă, mai bine în română decât în alte limbi neolatine. Unele cuvinte latine s-au păstrat numai în limba română, datorită conservatorismului ariilor laterale ale „Romaniei" (Portugalia, Sardinia, Dacia). Toate categoriile esențiale ale vieții se exprimă în română prin termeni latini: om, bărbat, femeie, fiu, părinte, frate etc., operațiunile în agricultură (a ara, a semăna etc.), grâu, secară; termenii în viticultură, pomicultură, grădinărit, creșterea vitelor; numele mineralelor (sare, aur, piatră, cărbune, păcură etc.), însușiri trupești și sufletești (bun, frumos, tânăr, bătrân etc.), termeni militari (cetate, arc, spadă etc.), termeni privind organizarea social–politică (domn, jude etc.); termenii de bază ai creștinismului (expuși mai înainte). Terminologia latină legată de agricultură și ocupațiile anexe dovedește caracterul sedentar al locuitorilor acestui pământ.

La cuvintele latine de bază se adaugă vreo 160 de cuvinte autohtone, din fondul preroman. Prin urmare, în limba română există până la 1 700 de cuvinte moștenite, păstrate neîntrerupt din antichitate, dinaintea împrumuturilor începând cu slavismele. Cuvintele autohtone au derivate mai numeroase decât celelalte categorii lexicale, cel puțin vreo mie de cuvinte, deci un raport de 1 x 6. Marea majoritate a cuvintelor autohtone, de origine traco–dacică, exprimă noțiuni generale, fundamentale, răspândite în toate zonele locuite de români. Unele exprimă noțiuni concrete: nume de animale (mânz, viezure, mistreț, barză etc.), plante (mazăre, brad, gorun, măceș etc.), lucruri privind ocupațiile (grapă, cursă, mătură, cârlig etc.); altele exprimă părți ale corpului uman (buză, grumaz, burtă etc.), îmbrăcăminte (pânză, carâmb, brâu etc.), noțiuni familiare (prunc, copil, băiat, moș etc.), locuința, gospodăria, forme de teren (cătun, bordei, vatră, gard, zestre, măgură, mal, pârău etc.), ca și vreo 40 de verbe fundamentale (a arunca, a băga, a dărâma, a mișca, a păstra; a răbda, a rezema, a scula etc.).

Influențe vechi germanice în limba română, cuvinte moștenite de la goți ori gepizi, sunt cu totul neînsemnate, situație similară cu lipsa elementului germanic (ostrogot) în italiană.

Cele mai însemnate împrumuturi în limba română sunt cele slave: un mare număr de cuvinte slave au intrat chiar în vocabularul de bază al românei; există și unele influențe slave în morfologie. Datorită acestei influențe puternice, limba română se individualizează printre limbile romanice. Și cât de „slav" aspect putea să înfățișeze limba română medievală, scrisă cu alfabet chirilic și lipsită de neologismele neolatine primite mult mai târziu! La 1879,

A. Cihac găsea origine slavă pentru două treimi din cuvintele limbii române. În cele aproape 50 000 de cuvinte din „Dicționarul limbii române moderne" (1958), D. Macrea a găsit un procentaj de 20,02% latine și 13,87% slave. Se admite însă îndeobște că totalul cuvintelor slave este mai mare decât al cuvintelor latine de bază, moștenite. Prin derivare însă, această situație se modifică în favoarea elementelor latine, deoarece cuvintele latine produc derivate în raport de 1 x 3,3, în timp ce elementele slave vechi au derivate numai în raportul de 1 x 2.

Cu tot aportul slav, latinitatea limbii române rămâne un fapt incontestabil, deoarece cuvintele latine sunt cele mai importante și mai frecvente. Se pot construi în română fraze întregi din elemente latinești (romanice), în timp ce nu se pot alcătui nici măcar simple propoziții numai din elemente de împrumut. Din acest motiv, în cele 1 000–1 500 de cuvinte de bază ale limbi române (alese după criteriul întrebuințării cuvântului de către toți românii și după importanța cuvântului) există 60% cuvinte de origine latină și numai 20% de origine slavă. În privința frecvenței cuvintelor este extrem de revelatoare statistica întreprinsă asupra celor 3 607 cuvinte care compun vocabularul poeziilor lui Mihai Eminescu: 46,60% sunt de origine latină, cu o frecvență de 83%, în timp ce slavismele reprezintă numeric 18,81%, dar cu o frecvență de numai 6,93%.

Cele mai importante elemente de vocabular slav în limba română privesc societatea (boier, voievod etc.), familia (maică, nevastă etc.), corpul uman (trup, gleznă etc.), diferite activități și unelte (ciocan, lopată, plug, brazdă, târg, precupeț, corabie, năvod etc.), timpul (ceas, veac, vreme) etc. De la slavi s-au păstrat numeroase toponime: Bălgrad (denumirea medievală pentru Apulum: la venirea lor, slavii văd aici o „cetate albă", castrul legionar din piatră care se păstra în picioare și care va fi transformat în prima fortificație medievală a orașului), Cozia, Ocna, Predeal, Vodița, Zlatna (locul cu „aur"), Soroca („coțofană") etc.; hidronime: Bistrița (râul „repede"), Crasna (râul „frumos") etc.

Este limpede că o serie de topo- și hidronime au fost *preluate* și *traduse* de slavi. Dovada o constituie cazul toponimului slav Camena, jud. Tulcea („piatră"), dat unei localități care în antichitate se chema *Petra* (atestat așa epigrafic). Asemenea situații vor fi fost mult mai numeroase.

În sfârșit, de la slavi avem în românește o bogată și importantă antroponimie: Dan („dăruitul"), Radu („vesel"), Pârvu („cel dintâi"), Dobre („cel bun"), Ioan, Bogdan, Mircea, Vlad, Vlaicu. Se observă slavismul numelor unor conducători ai statelor românești medievale, începând chiar cu Menumorut, Glad, Litovoi, Seneslau, Tihomir. Nume de persoane de origine latină nu s-au păstrat în Dacia, după cum nu s-au păstrat (neîntrerupt) nicăieri în fostul Imperiu Roman. Onomastica e supusă mult modei, politicii, religiei, unor influențe externe (în Franța medievală majoritatea numelor de persoane era de origine germanică). Adăugâd la aceasta faptul că penetrația slavilor în Dacia nu va fi fost totdeauna pașnică, adăugând și influențele slave de mai târziu, se va înțelege antroponimia slavă a unor conducători sau slavismele „voievod", „boier" etc.

După cum s-a văzut, terminologia creștină de bază în limba română e latină, dovadă a vechimii creștinismului daco-roman. Dar după creștinarea bulgarilor, în 864, așadar nu mai înainte de sfârșitul secolului al IX-lea, ori prin secolele X–XI, sunt preluați termeni slavi în

legătură cu viața bisericească, cultul și organizarea ierahică (rai, iad, utrenie, vecernie, Duh, blagoslovi, vlădică etc.). Din aceeași perioadă datează introducerea limbii slave în biserică, mai apoi în cancelariile statelor medievale Țara Românească și Moldova (de fapt, *slavona*, limba slavă scrisă, care avea la bază un dialect bulgăresc vorbit în secolul al IX-lea în jurul Salonicului).

Dacă în privința pătrunderii termenilor slavi referitori la creștinism, biserică și stat există câteva repere cronologice evidente, pentru multe cuvinte slave este foarte greu să se stabilească momentul preluării lor în limba romanicilor din Dacia. Teoretic, aceasta se putea întâmpla în răstimpul coexistenței daco-romano/româno-slave, între secolele VI–VII și XI–XII, pe întreg teritoriul de romanizare al Daciei, Moesiei și Traciei; totuși, există temeiuri lingvistice să credem că influența slavă în limbă nu s-a exercitat înaintea secolelor IX–X. Slavismele au influențat o latină carpato-dunăreană care se distanțase deja de celelalte limbi romanice.

Poate fi definită această „latină" populară carpato-dunăreană (care suferise deja firești transformări, altele decât cele din occidentul european), o *lingua romana*, răsăriteană în fond, dinaintea pătrunderii slavismelor, drept „limbă română" sau despre limba română se poate vorbi numai după preluarea influențelor slave? S-a folosit termenul de „română comună" („străromână", „protoromână") pentru a defini limba diferită deja de latină, dar și de româna medievală împănată de slavisme, existentă prin secolul al IX-lea, înaintea despărțirii celor patru dialecte. Constatarea că o limbă nu este niciodată formată deplin și „definitiv" și o ingenioasă definiție a începuturilor limbii române atunci când un vorbitor al acestei limbi nu mai înțelegea latinește (A. Graur) — ceea ce înseamnă, *a priori*, imposibilitatea și inutilitatea stabilirii unui „prag" (care vorbitor, de ce nivel intelectual; cât de mult „nu mai înțelege" latina etc.) — dovedesc că, dincolo de limitele cronologice, importantă este situația obiectivă a limbii române, limbă romanică, cu fondul ei moștenit (latin și — într-o mai mică măsură — traco-dacic) și cu împrumuturi ulterioare, aportul slav fiind cel mai important din această categorie.

Pentru determinarea teritoriului de formare a limbii române un indiciu îl constituie actuala întindere a graiului românesc împreună cu teritoriul despre care se știe că a fost romanizat. Din coroborarea celor două elemente rezultă ca teritoriu de formare a limbii române spațiul Daciei, răsăritul Moesiei Superior, Moesia Inferior, precum și Tracia de nord-vest. Prin urmare, zona de formare a limbii primare, străromâne, premergătoare despărțirii în cele patru dialecte, cuprinde teritoriile moeso-geto-dace, apreciabile ca întindere.

Deoarece există asemănări în privința slavismelor prezente în unele dintre dialecte, se presupune că despărțirea dialectelor din trunchiul limbii române (străromâne) comune nu s-a produs mai repede decât secolul al X-lea. Separația românei s-a făcut în două grupuri: nord- și sud-dunărean, respectiv daco-român și aromân (dialectul meglenoromân este o variantă a celui aromân, iar dialectul istro-român este o variantă a dialectului daco-român). Aromânii au locuit în Acarnania și Etolia, mai târziu în Thessalia, Epir, în jurul Pindului, Olimpului și lângă Salonic. Alții locuiesc în Albania și Bulgaria. Meglenoromâna se vorbea în Macedonia, pe malul drept al Vardarului, Istroromâna se vorbea în nord-estul peninsulei Istria, iar românii semnalați în Evul Mediu în Serbia aparțin grupului nord-dunărean. Primele mențiuni în izvoare bizantine despre vlahii din Balcani datează din a doua jumătate a secolului al X-lea.

Bibliografie

Preistoria. Entuziasmul stârnit în anii '60 de posibilitatea existenței unui „prepaleolitic" la Bugiulești (jud. Vâlcea) s-a diminuat după dispariția conducătorului cercetărilor din acel loc, C.S. Nicolăescu-Plopșor. În esență, descoperirile de la Bugiulești ar putea să ateste un comportament uman, încadrabil la începuturile procesului de hominizare a Europei. Oasele multor specii de mamifere datând din villafranchian au fost descoperite acolo sparte, indicând activitatea intenționată a unor hominizi care, în lipsa pietrei, au confecționat unelte din os. Vechimea lor ar atinge 1,8–2 milioane de ani.

Pentru „Preistorie", datorită faptului că tratează o perioadă extrem de îndelungată, dar aproape în totalitate lipsită de surse scrise, stabilirea cronologiei, mai ales a reperelor cronologice absolute, favorizează numeroase dispute științifice și modificări de opinii. Două poziții succesive, mai întâi a încrederii totale în posibilitățile datărilor prin metoda carbonului radioactiv (C 14), apoi cea a scepticismului exagerat cu privire la aceeași metodă (născut din eșecuri răsunătoare reale și amplificate anecdotic) par a fi astăzi depășite. Este limpede că datările C 14 trebuie neapărat coroborate cu alte metode (dendrocronologice) și utilizate prudent. Recentele analize cu C 14 par să sprijine tendința constantă în cercetarea preistoriei din ultimii 30–40 de ani de a „împinge" înapoi cronologia. În 1960, în tratatul de „Istoria României", vol. I, se admitea finalul neoliticului pe la 2000 î.Hr. și începutul Epocii bronzului, după o scurtă perioadă de tranziție, pe la 1800–1700 î.Hr. Două decenii mai târziu, perioada de tranziție era înțeleasă ca o etapă de vreo șapte secole (2500–1800 î.Hr.). În ultimii ani definirea unei perioade de tranziție spre Epoca bronzului este controversată, atât din punct de vedere cronologic (după Al. Vulpe, această perioadă ar începe în prima jumătate a mileniului IV), cât și în privința încadrării unor culturi. Totuși, puțini cercetători admit astăzi datarea foarte înaltă pentru sfârșitul culturii Cucuteni care, potrivit recentelor analize C 14, s-ar plasa pe la 3800–3500 î.Hr.

Definirea conținutului tuturor perioadelor de tranziție din preistorie este încă deficitară. Terminologia suscită, de asemenea, discuții, câtă vreme, de pildă, la începutul „Epocii fierului" (Ha A și B) suntem abia în faza maximei dezvoltări a metalurgiei bronzului, fapt pentru care unii cercetători propun termenul de „bronz final" pentru epoca de până la 750 î.Hr. Împărțirea pe etape a marilor epoci ale preistoriei este controversată. Sfârșitul unor culturi cu arii extinse nu se situează la aceeași dată în diferite zone de difuzare, ceea ce complică din punct de vedere cronologic epoci întregi. Rămâne de văzut, de asemenea, dacă unele „aspecte" sau „grupuri" culturale (în neolitic și în Epoca bronzului) nu au fost declarate prea ușor entități mai mult sau mai puțin separate, care s-ar subscrie, în realitate, unor arii culturale mai cuprinzătoare.

I. Nestor prezentase nivelul cercetărilor preistorice interbelice într-un raport a cărui valoare se menține încă, dincolo de interesul istoriografic (*Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *Bericht der Römisch-Germanischen Komission*, 22, Frankfurt am Main, 1932, pp. 11–181). Pentru o apreciere a evoluției cercetărilor ulterioare, până în anii '70, sunt utile două bibliografii speciale: E. Comșa, *Bibliografia paleoliticului și mezoliticului de pe teritoriul*

României, București, 1978; idem, *Bibliografia neoliticului de pe teritoriul României*, I–II, București, 1976–1977.

O serie de sinteze au fost dedicate istoriei antice a României, în general: Em. Condurachi, C. Daicoviciu, *Roumanie*, colecția „Archaeologia Mundi", Paris–Genève, 1972, sau preistoriei în special: D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966; idem, *Romania before Burebista*, London, 1967; M. Petrescu-Dâmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iași, 1978; Vl. Dumitrescu–Al. Vulpe, *Dacia before Dromichaites*, București, 1988. Pentru perioada de până la sfârșitul Epocii bronzului dispunem și de forma lărgită a textului pentru vol. III al celei de-a treia ediții a celebrei *Cambridge Ancient History*: Vl. Dumitrescu, Alexandra Bolomey, Fl. Mogoșanu, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, Bucarest, 1983. Pentru problemele artei preistorice, în general: Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974. Cea mai recentă sinteză pentru preistorie se găsește în *Istoria Românilor*, I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 67–395 (A. Păunescu, N. Ursulescu, M. Petrescu-Dîmbovița, D. Monah, A. Vulpe, A. László).

Încadrarea în contextul central și est-european, ca și studiul influențelor unor arii culturale învecinate, se face pe temeiul unor lucrări „clasice": V.G. Childe, *The Minoan influence on the Danubian bronze age*, în Evans-Festschrift, Oxford, 1927; idem, *The Danube in prehistory*, Oxford, 1929; M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris, The Hague, London, 1965; utile sunt și mai recentele precizări ale lui B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, I–II, Bonn, 1968; idem, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, I–II, Bonn, 1976.

Pentru problemele paleoliticului: A. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970; s-au publicat și unele sinteze regionale: M. Bitiri, *Paleoliticul din Țara Oașului*, București, 1972; M. Brudiu, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova*, București, 1974; I. Borziac, *Începuturile istoriei Moldovei*, Chișinău, 1996.

O privire de ansamblu asupra neoliticului: E. Comșa, *Neoliticul pe teritoriul României*, București, 1987; studii privind aceeași epocă în Transilvania: N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976; pentru Basarabia: O. Larina, *Culturi din epoca neolitică*, Chișinău, 1994; V. Sorokin, *Civilizațiile eneolitice din Moldova*, Chișinău, 1994. S-au publicat relativ numeroase studii de sinteză privind culturi neolitice sau monografii de mari așezări neolitice: D. Berciu, *Cultura Hamangia*, București, 1966; E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974; Vl. Dumitrescu, *Hăbășești*, București, 1954; S. Marinescu-Bâlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1976; D. Monah–Șt. Cucoș, *Așezările culturii Cucuteni pe teritoriul României*, Iași, 1985; Gh. Lazarovici, *Grupul și stațiunea Iclod*, Cluj-Napoca, 1991; I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992; N. Ursulescu, *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpatice ale României*, I, Iași, 2000; H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni*, Timișoara, 2000 etc.

Pentru Epoca bronzului și pentru epoca hallstattiană utile corpus-uri de materiale apar în seria *Prähistorische Bronzefunde* de la München, unde T. Bader, M. Petrescu-Dâmbovița și

Al. Vulpe au prezentat fibulele, săbiile, secerile, topoarele, pumnalele și cuțitele. Depozitele de bronzuri sunt adunate de M. Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977. Alte sinteze și monografii de culturi: P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976 N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur: ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südesteuropa*, I–II, Bonn, 1994; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato–balcanic*, București, 1978; V. Leahu, *Cultura Tei*, București, 1965; T. Soroceanu, *Studien zur Mureș-Kultur*, Buch am Erlbach, 1991; V. Dergaciov, *Culturi din Epoca bronzului în Moldova*, Chișinău, 1994 etc.

Prima jumătate a mileniului I î.Hr. a fost înfățișată mai întâi într-o lucrare fundamentală a istoriografiei românești: V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*[2], București, 1982. Monografii de mari situri arheologice: Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, București, 1967; V. Vasiliev, I.Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice. Așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991 etc. Grupul alogen al sciților din Transilvania: V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980; pentru situația din Basarabia: O. Levițki, *Culturile Hallstattului timpuriu și mijlociu în Moldova*, Chișinău, 1994. Pentru Banat: M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993.

Geto-dacii. Istoria celei de-a doua jumătăți a mileniului I î.Hr. și a primului secol al mileniului următor s-a aflat în mod constant în atenția cercetării românești, cu rezultate notabile, mai ales în ultimele două–trei decenii.

Izvoarele literare pot fi ușor consultate în: *Fontes ad Historiam Dacoromaniae pertinentes. Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964; *Fontes Historiae Dacoromanae. Izvoarele istoriei României*, II, București, 1970.

De spațiul dobrogean se ocupă mai vechile sinteze: R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 48–143; D.M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei, I. Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București, 1965; *Istoria României*, I, București, 1960, p. 162–215 (Em. Condurachi, D.M. Pippidi) iar mai recent *Istoria Românilor*, I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București, 2001, p. 533–634 (A. Avram, Gh. Poenaru Bordea). Din rezultatele cercetărilor arheologice se remarcă seria *Histria*, București, I, 1954 (Em. Condurachi et al.), II, 1966 (necropola tumulară, P. Alexandrescu), III, 1973 (descoperirile monetare, C. Preda, H. Nubar), IV, 1978 (ceramica arhaică și clasică, P. Alexandrescu), V, 1979 (ateliere ceramice, Maria Coja, P. Dupont), VIII, 1996, 1998 (amorfe ștampilate, Al. Avram, N. Conovici), IX, 2000 (sculptura, Maria Alexandrescu Vianu), IX, 2000 (ceramică elenistică, Catrinel Domăneanțu). A se vedea, de asemenea, D.M. Pippidi, *Scytica Minora. Recherches sur les colonies grecques du litoral roumain de la Mer Noire*, Bucarest–Amsterdam, 1975; P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, Bucarest-Paris, 1999; Ligia Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002.

În amănuntele istoriei politice a cetăților grecești și a geților dobrogeni există încă probleme neelucidate ori controversate, datorită neclarității izvoarelor, cum ar fi: data foedus-ului Roma–Callatis, localizarea unor „regate" și etnicul unor „basilei" etc.

Pentru civlizația bastarnilor: M. Babeș, *Die Poienești–Lukasevka-Kultur,* Saarbrücken Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 30. Bonn, 1993.

Pentru civilizația celților: D. Berciu, *Lumea celților,* București, 1970.

Lucrări de sinteză pentru istoria Daciei, cu referire specială la epoca regatului dac: V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*[2], București, 1982; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité,* Bucarest, 1945, p. 41–51; *Istoria României,* I, București, 1960, p. 216–341 (R. Vulpe, D. Popescu, C. Daicoviciu); H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană,* Cluj, 1972; I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*[2], București, 1977; idem, *Civilizația geto-dacilor,* București, I–II, 1993; N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal,* Iași, 1984; *Istoria Românilor,* I, *Moștenirea timpurilor îndepărtate,* București, 2001, p. 635–802 (A. Vulpe, I. Glodariu, A. Rădulescu, C.C. Petolescu, M. Babeș).

Monografii arheologice: N. Gostar, *Cetățile dacice din Moldova,* București, 1969; Mioara Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei,* București, 1979; D. Berciu, *Buridava dacică,* București, 1981; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, Adriana Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei,* București, 1988; I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna,* București, 1989; H. Daicoviciu. St. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei,* București, 1989; Viorica Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei,* Sfântu Gheorghe, 2000.

Lucrări speciale dedicate civilizației materiale a geto-dacilor: I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci,* Cluj-Napoca, 1979; E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci,* Cluj-Napoca, 1997; I.H. Crișan, *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania,* București, 1969; E. Moscalu, *Ceramica traco–getică,* București, 1983; G. Florea, *Ceramica pictată dacică,* Cluj-Napoca, 1998. Pentru circulația monetară și comerț: C. Preda, *Monedele geto-dacilor,* București, 1973; Maria Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type,* (BAR, 112), Oxford, 1981; V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă,* Iași, 1990; I. Glodariu, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World,* Oxford, 1976.

Nici una din reconstituirile grafice ale construcțiilor monumentale de cult, propuse mai ales pentru Sarmizegetusa, nu a întrunit adeziunea tuturor specialiștilor. Nu știm, prin urmare, nici cum arătau și nici cum funcționau „sanctuarele" patrulatere ori circulare. Pentru arhitectură, în general: I. Glodariu, *Arhitectura dacilor,* Cluj-Napoca, 1983; D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor,* București, 1984.

Dacă progresele din arheologia dacică se vădesc cu ușurință în sintezele și monografiile publicate în ultimele două–trei decenii, problemele „teoretice" — mai ales pentru epoca regatului dac — au stârnit numeroase discuții, s-au formulat diverse opinii, nu lipsite de o anumită încărcătură ideologică. Oricum, dincolo de încercările de definire a statalității dacice, a caracterului formațiunii politice create de Burebista, dincolo de analogiile de structură căutate uneori în spații îndepărtate — și toate acestea pe o bază documentară (instituții, organizare) care rămâne foarte lacunară, chiar pentru domnia lui Decebal — epitetul „centralizat" pentru statul dac este, desigur, nepotrivit. De asemenea, este de nuanțat ideea unității culturii materiale și spirituale daco-getice; ea poate fi acceptată doar ca exprimând o

tendință generală, începând cu secolele III–II î.Hr., dar cercetările recente arată perpetuarea unor particularități evidente în diferite zone locuite de geto-daci, în baza mai vechilor uniuni tribale, până la sfârșitul istoriei Daciei preromane.

În domeniul religiei dacice, dificultățile provin din penuria și din lipsa de claritate a izvoarelor scrise. De aceea surprinderea esenței religiei dacice pare aproape imposibilă, ridicându-se în continuare problema caracterului ei (politeist, ori dualist, ori henoteist cu apropiere de monoteism), a dualității lui Zalmoxis (om–reformator religios/divinitate), a caracterului chtonian (?) al zeului (suprem?) Zalmoxis (I.I. Russu) și eventual contopire a acestuia (sau înlocuire a sa) cu urano-solarul Gebeleizis. S-au făcut și încercări de esențializare a panteonului dacic la perechea Marele Zeu (urano–solar) — Marea Zeiță (chtoniană) — cu trimiteri la imaginile de pe toreutica secolelor V–III î.Hr. (I.H. Crișan), sau la triada Zalmoxis – zeul războiului — Gebeleizis, după paradigma general–indoeuropeană (I. Glodariu). Izvoarele scrise, cu întreaga problematică și bibliografia mai veche la I.I. Russu, *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, în „Anuarul Institutului de Studii Clasice", V, 1944–1948, p. 61–139. Sinteze mai recente: M. Eliade, *De la Zalmoxis la Gengis-Han*, București, 1980; I.H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986; I. Glodariu în *Istoria României. Transilvania*, I, Cluj-Napoca, 1997, p. 100–104. Cele mai noi contribuții în domeniu valorifică mai ales aportul arheologiei la cunoașterea religiei dacice: V. Sârbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993; S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995. Pentru practicile funerare a se vedea și D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

Pentru problemele artei: D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969; P. Alexandrescu, *Le groupe de trésors thraces du Nord des Balkans*, în „Dacia", XXVII, 1983, p. 43–66 (I) și idem, XXVIII, 1984, p. 85–97; V. Sârbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997.

Pentru problemele limbii dacice esențială rămâne lucrarea lui I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2], București, 1967.

Din bibliografia vastă a războaielor daco–romane de la sfârșitul secolului I d.Hr. și începutul secolului al II-lea d.Hr.: C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*. V, 2, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Vienne–Leipzig, 1937; K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, „Antiquitas", 1, 38, Bonn, 1989; idem, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Traians*, „Antiquitas", 1, 33, Bonn, 1984; R. Vulpe, *Columna lui Traian. Monument al etnogenezei românilor*, București, 1988.

Dacia Felix. Cercetarea epocii romane, mai cu seamă pentru teritoriile care au aparținut provinciei Dacia (căci în Dobrogea cercetarea epocii romane pare să fi fost uneori eclipsată de mai spectaculoasele rezultate ale cercetării epocii grecești, elenistice și a epocii bizantine timpurii) a fost o constantă a istoriografiei românești. Rezultatele remarcabile nu au lipsit chiar și în momentele în care orientările politice preferau alte domenii din cercetarea antichității (prin anii '30–'40, o dată cu accentuarea ideii autohtoniste și, mai ales, în anii '70–'80, datorită maniei traco–dacismului, îmbrățișată de câțiva oficiali ai istoriografei comunismului naționalist românesc).

Evident, nu toate aspectele romanității au fost la fel de intens studiate. În pofida apelurilor periodice pentru cercetarea lumii rurale, orașele și castrele atrag, în continuare, cercetări mai numeroase. Problemele administrației provinciilor au fost îndelung dezbătute, un domeniu în care, mai mult decât în altele, s-a dovedit că descoperirea a noi documente modifică radical cunoștințele în materie. Simpla parcurgere a capitolelor referitoare la organizarea și reorganizarea provinciilor romane nord-dunărene (în *Istoria României,* vol. I, 1960, apoi M. Macrea, *Viața în Dacia romană,* București, 1969, și C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane,* București, 1995) dovedește cu prisosință afirmația noastră.

Izvoarele literare referitoare la antichitatea clasică în România, nu foarte bogate, au fost editate: *Fontes ad Historiam Dacoromaniae pertinentes. Izvoare privind istoria României. I. De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus,* București, 1964.

Mult mai numeroase sunt izvoarele epigrafice, iar noile descoperiri au adus la lumină inscripții grecești și latinești de foarte mare valoare științifică. Inscripțiile latine din Dacia și Dobrogea se găsesc editate în mai vechiul *Corpus Inscriptionum Latinarum,* vol. III, Berlin, 1873–1902. O editare modernă și completă a inscripțiilor grecești și latinești (*Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae*) sub coordonarea generală a lui D.M. Pippidi și I.I. Russu cuprinde seria *Inscriptiones Scythiae Minoris grecae et latinae,* din care au apărut volumele I, 1983 (Histria; ed. D.M. Pippidi); II, 1987 (Tomis și teritoriul; ed. I. Stoian); V, 1980 (Capidava–Troesmis–Noviodunum; ed. Emilia Doruțiu-Boilă) și seria *Inscriptiones Daciae Romanae,* din care au apărut volumele I, 1975 (diplome militare și tablele cerate; ed. I.I. Russu); II; 1977 (Oltenia; ed. Gr. Florescu și C.C. Petolescu); III/1, 1977 (Banat; ed. I.I. Russu, Milena Dusanic, N. Gudea, V. Wollmann); III/2, 1980 (Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ed. I.I. Russu, I. Piso, V. Wollmann); III/3, 1984 (zona centrală a Daciei Superior, ed. I.I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann); III/4, 1988 (zona estică a Daciei Superior, ed. I.I. Russu și V. Wollmann); III/5, 2001 (Apulum, ed. I. Piso); III/6, 1999 (Apulum, *instrumentum domesticum,* ed. C.L. Băluță). La acestea se adaugă volumul întocmit de C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles),* București, I-II, 1996, 2000.

Informațiile oferite de arheologie, numismatică etc. s-au îmbogățit în ultimele două–trei decenii într-un ritm necunoscut înainte. Ele s-au concretizat în numeroase studii asupra unor categorii de material arheologic și câteva monografii de monumente ori situri antice.

Relativ obscură rămâne, deocamdată, constituirea provinciei Dacia, mai ales dacă în acest proces se înglobează și perioada anilor 102–106. Aprecierea este întru totul valabilă și pentru intrarea Dobrogei în componența Moesiei. Retragerea armatei și administrației romane comportă încă destule neclarități, începând cu însăși data abandonării Daciei (sub Gallienus ori sub Aurelian?). Formele de proprietate sau de posesie a terenurilor, constituirea teritoriilor urbane și militare sunt încă prea puțin lămurite.

Locul populației autohtone în mozaicul etniilor din provincia Dacia, relațiile dacilor cu celelalte grupuri etnice, aportul băștinașilor la cultura și civilizația pe care o numim „daco-romană" constituie subiecte care vor fi, fără îndoială, abordate în viitor, într-un spirit critic, fără prejudecăți.

Lucrări de sinteză pentru epoca Principatului în Dobrogea: R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938; D.M. Pippidi, Em. Condurachi, în *Istoria României*, I, București, 1960, pp. 477–517, 530–574; V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*[2], București, 1975; R. Vulpe, în *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, pp. 11–365; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, pp. 22–153; *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 291–398 (Al. Suceveanu, A. Rădulescu, S. Sanie).

Pentru marile monumente și situri dobrogene: F.B. Florescu, *Monumentul de la Adamclisi – Tropaeum Traiani*[2], București, 1961; Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, București, 1958; Al. Barnea, I. Barnea, Ioana Bogdan Cătăniciu, Monica Mărgineanu Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani, I. Cetatea*, București, 1979; M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani, II. Monumentele romane*, București, 1984; Al. Suceveanu și colab., *Les thermes romains* (Histria, VI, sub redacția D.M. Pippidi), București–Paris, 1982; *Idem. La céramique romaine* (Histria, X), București, 2000; *Idem, Fântânele*, București, 1998; F. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris*, Tulcea, 2002; C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980 etc.

Sinteze privind diferite domenii ale romanității dobrogene: A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977; V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983; idem, *Așezările rurale antice în zona gurilor Dunării*, Tulcea, 1995; Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I–III e.n.*, București, 1977; Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană*, Constanța, 2001; Zaharia Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană*, Cluj-Napoca, 2002.

Sinteze privind Dacia romană: M. Macrea, D. Tudor, în *Istoria României*, București, 1960, pp. 345–476; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969; C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București 1995; idem, *Dacia și Imperiul roman. De la Burebista până la sfârșitul antichității*, București, 2000; *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 35–387 (D. Protase, M. Bărbulescu, Gh. Popilian, Vl. Hanga), alături de mai vechile sinteze regionale: C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945, pp. 75–187 și D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978.

Lucrări referitoare la legiunile din Dacia și castrele acestora: Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a XIII-a Gemina*, Cluj-Napoca, 1985; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.

Alte lucrări referitoare la armata Daciei: V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937; Ioana Bogdan Cătăniciu, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia* (BAR International Series 116), Oxford, 1981; C.M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983; N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Râșnov–Cumidava*, Brașov, 1971; E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972; M. Macrea, N. Gudea, I. Moțu, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*,

București, 1993; D. Protase, A. Zrinyi, *Castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenești*, Tg. Mureș, 1994 C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București, 2002 etc.

Pentru istoria politică și administrativă a Daciei romane a se consulta: I.I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973; I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, București, 1980, pp. 258–264; idem, *L'Empereur Aurélien et son temps*, Paris, 1994, pp. 123–152; C.H. Opreanu, *Dacia romană și barbaricum*, Timișoara, 1998; D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca, 2002.

Monografii consacrate vieții economice (pe lângă mai vechea lucrare a lui V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929): G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976; V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996; N. Gudea, *Porolissum II. Vama romană*, Cluj-Napoca, 1996. D. Popa, *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu, 2001. Pentru numismatică: Viorica Suciu, *Tezaure monetare din Dacia romană și postromană*, Cluj-Napoca, 2000; C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, Cluj-Napoca, 2002.

Monumente și mari situri arheologice: D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968; idem, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, București, 1971; idem, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie* (Coll. Latomus, LXXX), Bruxelles, 1965; M. Davidescu, *Drobeta*, Craiova, 1980; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984; D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul*, I, Cluj-Napoca, 1997; O. Toropu, C.M. Tătulea, *Sucidava*, București, 1987; N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco–roman la marginea de nord a Imperiului roman*, I, Zalău, 1989; M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994; C.M. Tătulea, *Romula-Malva*, București, 1994; Doina Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994. R. Ardeavan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998, Adriana Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, Deva, 2000; *Alburnus Maior*, I, București, 2003 (coordonator P. Damian).

Dacii în provincia romană: D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1981; idem, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Câmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, București, 1976; G. Popilian, *Necropola daco–romană de la Locusteni*, Craiova, 1980. Pentru colonizare în Dacia: A. Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999.

Limba latină în Dacia și în Dobrogea: H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960; S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961; I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985.

Arta și religia Daciei romane: M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The figured Monuments from Sarmizegetusa* (BAR, 18), Oxford, 1978; Lucia Țeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis* (BAR, 128), Oxford, 1982; M. Gramatopol, *Portretul roman în România*, București, 1985; I. Berciu, C.C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie Méridionale*, Leiden, 1976; S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană, I. Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981; L. Bianchi, *Le stele funerarie della Dacia, una espressione di arta*

romana periferica, Roma, 1985; Lucia Țeposu-Marinescu, C. Pop, *Statuete de bronz din Dacia romană*, București, 2000; *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003 (coordonator M. Bărbulescu).

Romanitate și barbari. Izvoarele literare ale epocii sunt adunate în *Fontes Historiae Dacoromanae. Izvoarele istoriei României, II. De la anul 300 până la anul 1000.* București, 1970. Pentru izvoarele epigrafice: *Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae Graecae et Latinae anno CCLXXIV recentiores. Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România* (ed. Em. Popescu), București, 1976.

Principalele lucrări asupra istoriei și arheologiei dacilor liberi, inclusiv privind răspândirea civilizației romane în afara provinciei Dacia: Gh. Bichir, *Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.*, (BAR, 16), Oxford, 1976; V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași, 1981; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II–IV*, Iași, 1982; Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984; S. Dumitrașcu, *Dacia apuseană (Teritoriul dacilor liberi din vestul și nord-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea, 1993; Ioana Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman*, Alexandria, 1997; *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 401–463 (I. Ioniță, S. Dumitrașcu). Despre dispariția carpilor și despre posibilitatea ca aceștia, după migrarea în sudul Dunării, să fi contribuit la etnogeneza albanezilor: I.I. Russu, *Obârșia tracică a românilor și albanezilor, Der Thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen*, Cluj-Napoca, 1995.

Din problematica arheologiei și istoriei secolelor ce au urmat retragerii aureliene se desprinde — ca teză fundamentală a istoriografiei românești, începând cu perioada interbelică — continuitatea daco–romană: D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 103–202, cuprinzând repertorii și interpretări istorice. Mai recent: D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, II. *Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000; idem, *Obreja. Așezarea și cimitirul daco-roman. Secolele II–IV*, Cluj-Napoca, 2002; *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 555–605 (D. Protase).

Monografiile marilor centre urbane ale provinciei Dacia (enumerare anterior) înfățișează și situația acestor așezări în secolele IV–V.

A se vedea, de asemenea: K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982; Ligia Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V (Cimitirul nr. 1 de la Bratei)*, București, 1973; Gh. Diaconu, *Târgșor. Necropola din secolele III–IV*, București, 1965; Susana Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974; Al. Diaconescu–C. Opreanu, *Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca daco–romană târzie și în perioada migrațiilor*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie", Cluj-Napoca, XXIX, 1989, p. 571–595.

Penuria izvoarelor, altele decât cele arheologice, îngreunează reconstituirea istoriei acestei perioade. Cercetarea arheologică însăși este încă deficitară pentru secolele IV–VI în spațiul vechii Dacii. Rămân în dezbatere aspecte ale pătrunderii diferitelor grupuri de daci liberi în fosta provincie Dacia, ca și momentul apariției goților în Transilvania. Pendulările istoriografiei

românești în atribuirile etnice (cultura Sântana de Mureș–Cerneahov era considerată în anii '70 și '80 drept cultură romanică, pentru ca în anii din urmă să fie considerată aproape exclusiv gotică) demonstrează nu doar dificultățile obiective ale problemei cercetate, ci și perpetuarea unor considerente subiective. Vezi F. Petrescu, *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureș-Cerneahov de pe teritoriul României*, București, 2002. Studiile din ultimii ani au adus însă unele nuanțări privind cronologia unor celebre monumente arheologice ale migratorilor; începuturile creștinismului daco-roman (acceptate acum de majoritatea istoricilor români ca datând din secolele II–III); creștinismul populațiilor migratoare. Se observă și defetișizarea treptată a unor concepte și depășirea unor tabu-uri: „problema" continuității autohtone este privită cu o anumită detașare, benefică pentru viitorul cercetării.

Pentru zona sudică a fostei provincii Dacia, reînglobată Imperiului: D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 415–470; I. Barnea, Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare,* București, 1982; M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum,* București, 1988; Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV,* Timișoara, I–II, 1996, 1999; *Istoria Românilor,* II, *Daco-romani, romanici, alogeni,* București, 2001, p. 607–616 (Gh. Popilian).

Istoria Dobrogei între secolele IV și VII: partea redactată de Al. Barnea, în Al. Suceveanu-Al. Barnea, *La Dobroudja romaine,* București, 1991, p. 154–297, unde se regăsește toată bibliografia anterioară; M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos,* București, 1994; *Istoria Românilor,* II, *Daco-romani, romanici, alogeni,* București, 2001, p. 467–551 (Al. Barnea, A. Rădulescu).

Abundenta literatură despre creștinism este consemnată în masiva sinteză a lui N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor,* București, 1997. Dintre lucrările mai vechi, de referință rămân: V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman,* București, 1911 și I. Barnea, *Arta creștină în România, 1. Secolele III–VI,* București, 1979. Utile, mai ales pentru materialul arheologic: I.I. Russu, *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman,* în „Studii Teologice", X, 5–6, 1958, p. 311–340; D. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea,* Iași, 1991; N. Gudea–I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice,* Oradea, 1988; M. Rusu, *Paleocreștinismul din Dacia romană,* în „Ephemeris Napocensis", I, 1991, p. 81–112; din ultimele două citate repertorii trebuie excluse mai multe obiecte, sigur fără caracter creștin.

Monografii privitoare la tezaure din epoca migrațiilor: pe lângă clasica și monumentala lucrare a lui Al. Odobescu, *Tezaurul de la Pietroasa,* în *Opere,* IV, București, 1976 (ed. M. Babeș), a se consulta: R. Harhoiu, *The fifthe century a.d. Treasure from Pietroasa-România, in the light of recent research,* (BAR, 24), Oxford, 1977; S. Dumitrașcu, *Tezaurul de la Tăuteni-Bihor,* Oradea, 1973. În general pentru epoca migrațiilor: R. Harhoiu, *Romanici și migratori în Dacia transilvană în secolele IV–VII,* în „Academia Română. Memoriile secțiilor științifice". Seria IV, tomul XII, 1987 (1990), p. 137–149; idem, *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien,* în „Dacia", XXXIV, 1990, p. 169–208; volumul de studii *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania,*

București, 1975 și, mai recent, o parte din studiile reunite în volumul *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (ed. W. Schuller), Köln, 1994; *Istoria Românilor, II, Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 663–737 (I. Ioniță, Ligia Bârzu, I. Stanciu, D. Gh. Teodor).

Sinteza românească. Așezând în fruntea capitolului prezentarea genezei popoarelor romanice și a limbilor neolatine am dorit să subliniem că înțelegerea fenomenelor etnice și lingvistice petrecute pe teritoriul României nu este de conceput în afara acelui proces general, de dimensiuni europene, sesizându-se similitudinile și deosebirile. Dar această înțelegere a procesului etnogenezei românilor este îngreunată de câteva aspecte obiective: a) „ieșirea" timpurie a Daciei din Imperiul roman, într-o vreme când celelalte provincii continuau – unele până prin secolul al V-lea – viața romană târzie, cu transformări inerente, cu apariția și dezvoltarea noilor structuri social–economice și etnice, însăși istoria medievală părând acolo a crește firesc din istoria antichității; b) cele ce se petrec în Dacia vor fi, din veacul al IV-lea și până la sfârșitul mileniului, prea puțin în atenția *istoriei scrise*, pe măsura unui interes diminuat și inconstant pe care-l prezenta un teritoriu de acum periferic al civilizației romane; nici un nume de conducător nu ne este cunoscut din această zonă, până în secolul al X-lea; c) arheologia are limite, așijderea obiective, în posibilitatea sa de a elucida fenomene etnice; d) dacă primele *monumente scrise* de limbă franceză, spaniolă ori italiană, păstrate până la noi, datează din secolele IX–X, cele mai vechi texte în română păstrate și cunoscute în prezent, sunt abia din secolul al XVI-lea.

Dorința de a urmări „pas cu pas", de a face demonstrații complete și a descrie „precis" aceste fenomene în Dacia, atât de subtile și de greu reperabile, îngreunează, în mod subiectiv, înfățișarea câtorva secole de istorie (care rămân, în fond, destul de puțin cunoscute) prin nepotrivirea între o documentație lacunară și pretenția de a înfățișa încheieri, concluzii, delimitări cronologice, chiar mai „exacte" decât își permit istoriografiile care se ocupă de fenomene etnice și lingvistice similare pe baza unor informații istorice mai bogate.

Problema esențială a celei de a doua jumătăți a mileniului I este aceea a etnogenezei românilor. Două teorii opuse (susținute uneori cu patimă, pe un fundal de interese exterioare cercetării științifice) s-au creat în legătură cu acest proces: a) originea daco–romană și autohtonia poporului român în spațiul carpato–danubiano–pontic (admisă de aproape toți istoricii români și de majoritatea istoricilor străini); b) formarea poporului român în sudul Dunării, de unde a imigrat în Evul Mediu în teritoriul pe care-l locuiește în prezent.

Teza imigraționistă a căpătat o formă închegată în special datorită lucrării lui Robert Roesler, *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*, Leipzig, 1871. Principalele argumente ale lui Roesler, reluate apoi și de alții, se referă la lipsa de continuitate a populației în teritoriile nord-danubiene („extirparea" dacilor la începutul epocii romane, deplasarea întregii populații la sudul Dunării prin retragerea aureliană), slaba romanizare în Dacia, lipsa știrilor despre populația romanică și apoi despre români la nordul Dunării în „mileniul întunecat". Românii ar fi apărut ca popor în Balcani, de unde ar proveni caracterul sudic (bulgăresc) al elementelor slave din limba română, caracterul oriental și slav

al bisericii românești; tot așa s-ar explica elementele din limba română „împrumutate" din albaneză, ori lipsa elementelor germanice din limba română.

Cercetarea istorică românească a combătut argumentele teoriei imigraționiste prin dovezile multiple aduse în favoarea teoriei continuității sau explicând alte situații (tăcerea izvoarelor, chestiunile lingvistice). Totuși, istoriografiei românești îi lipsește o lucrare închegată, fundamentală, asupra subiectului, în limitele documentației obiective sigure; mai există încă obsesia „demolării" argumentelor imigraționiste, cu toate că unele din aceste argumente aparțin demult doar domeniului istoriei istoriografiei.

Din ignoranță, ori pentru susținerea unor idei politice, unele lucrări contemporane, românești sau străine, n-au fost lipsite de exagerări, interpretări forțate, tendențioase a surselor scrise ori arheologice, cum se întâmplă în unele pasaje din *Erdély Története*, I, Budapest, 1986 (a se vedea R. Harhoiu, *Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in Siebenbürgen in der Sicht einer ungarischen Geshichte Transilvaniens*, în „Dacia", XXXI, 1987, nr. 1–2) sau în *Istoria militară a poporului român*, I, București, 1984 (pp. 208–215: poporul român era format în secolul al III-lea!).

Pentru bibliografia și teoriile referitoare la originea românilor, a se vedea N. Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei, dovezile continuității*, București, 1980 și A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*[2], București, 1993.

Principalele lucrări generale referitoare la etnogeneza românilor (în afara celei citate deja, a lui R. Roesler) sunt: A.D. Xenopol, *Teoria lui Roesler*, Iași, 1884; Al. Philippide, *Originea Românilor, I. Ce spun izvoarele istorice*, Iași, 1925; Gh. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique. Le peuple roumain*, București, 1937*.C. Daicoviciu, E. Petrovici, Gh. Ștefan, *La formation du peuple roumain et de sa langue*, București, 1963; C.C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973; Gh. Ștefan, *Formarea poporului român și a limbii sale*, București, 1973.

Cu privire la romanizare, a se vedea: C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, în „Apulum", VII, 1968; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, București, 1980; Al. Suceveanu, *În legătură cu unele discuții recente privind procesul de romanizare*, în „Thraco-Dacica", VI, 1985, nr. 1–2; D. Protase, *Procesul de romanizare și dăinuirea romanității în Dacia*, în „Apulum", XXVII–XXX, 1990–1993; M. Babeș, *Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker*, în *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (ed. W. Schuller), Köln, 1994. În aceste lucrări se află indicații bibliografice referitoare la romanizare în general, în Imperiul roman și bibliografia românească privind acest proces pe teritoriul României.

Izvoarele literare și epigrafice ale perioadei de formare a poporului român au fost editate. Comentarii la izvoarele literare: St. Brezeanu, *Les Roumains et „le silence des sources" dans le „millénaire obscur"*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXI, 1982, nr. 3–4; I.A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV*, Cluj-Napoca, 1996.

Vezi și Gheorghe I. Brătianu, O enigmă și un miracol istoric: poporul român, Ed. Corint, București, 2000 (n.red.).

Mai bogată este documentația arheologică, care stă la baza unor lucrări generale: Ligia Bârzu, *La continuité de la création materielle et spirituelle du peuple roumain sur le territoire de l'ancienne Dacie*, București, 1980; D.Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1981; Ligia Bârzu, St. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologia și tradiția istorică*, București, 1991; D.Gh. Teodor, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV–XI d.Hr.*, Iași, 1996; Șt. Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI*, București, 1997; *Istoria românilor*, III, *Genezele românești*, București, 2001, p. 38–128 (M. Rusu, Șt. Olteanu, R. Popa, Z. Székely, O. Iliescu, Eugenia Zaharia, M. Sala, Gh. Mihăilă).

Sinteze regionale arheologice: K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958; O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976; D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n. Contribuții arheologice la problema formării poporului român*, Iași, 1988; A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timișoara, 1995; *Istoria Românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 639–662 (D. Gh. Teodor).

Monografii arheologice: Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967; eadem, *Populația românească în Transilvania în sec. al VII–VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977; Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII–X de la Bucov–Ploiești)*, București, 1978; K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979; D.Gh. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. (Așezarea de la Botoșana–Suceava)*, București, 1984; idem, *Continuitatea populației la est de Carpați. Așezările din secolele VI–XI de la Dodești–Vaslui*, Iași, 1984; Gh. Postică, *Românii din Codrii Moldovei în Evul Mediu timpuriu (Studiu arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca)*, Chișinău, 1994. D. Protase, *Țaga. Două așezări din perioada finală a etnogenezei românilor*, Cluj-Napoca, 2003.

Chestiunea aportului slav în etnogeneza românilor nu este suficient lămurită.

Istoriografia sovietică susținea că teritoriul Basarabiei a fost populat între secolele al VI-lea și XIV-lea de slavi (care au slavizat complet pe geți) și grupuri de nomazi; după această dată în zonă au apărut și români, venind din Carpați. Poporul moldovenesc sau voloh și limba moldovenească ar fi altceva decât poporul român, respectiv limba română; moldovenii ar fi avut o evoluție separată, autonomă față de aceea a românilor. Această poziție se regăsește și în unele lucrări recente (Petre P. Moldovan (sic!), *Moldovenii în istorie*, Chișinău, 1993), cu evidente conotații politice actuale.

Atitudini politice au determinat și pozițiile schimbătoare ale istoriografiei din România referitoare la slavi. Dacă la sfârșitul anilor '40 și în anii '50 li se atribuiau în mod forțat slavilor descoperiri aparținând altor migratori ori autohtoni, în anii '70 și '80 descoperiri slave au „devenit" autohtone. Este limpede că, începând cu secolele VI–VII, în cultura romanică nord-dunăreană se amestecă slavii, în proporții — obiectiv — greu de stabilit.

Pentru etapa secolelor VIII–XI, geneza și semnificația culturii Dridu sunt controversate. Pentru unii istorici străini, mai cu seamă bulgari (S. Vaklinov, I. Bojilov etc.) această cultură ar fi exclusiv slavo-bulgară, fără nici un aport romanic al populației autohtone. În context trebuie

remarcat faptul că unii istorici bulgari de marcă (V. Beșevliev, Vasilka Tăpkova-Zaimova etc.) se îndoiesc de romanizarea tracilor și de existența unei populații romanice la sudul Dunării: la venirea bulgarilor, acolo existau doar slavi și puțini traci neromanizați. Și unii istorici români (de exemplu C. Daicoviciu după 1970) au avut rezerve cu privire la caracterul „străromânesc/românesc" al culturii Dridu, considerând că definirea unei culturi arheologice comune – nord- și sud-dunăreană – drept „străromânească" ar alimenta teze imigraționiste.

Pentru glotogeneză, a se vedea: I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romanică,* București, 1981, unde se reia, în bună măsură, materialul din cartea anterioară a savantului clujean, *Elemente autohtone în limba română, Substratul comun româno-albanez,* București, 1970. Pentru formarea limbilor romanice – excelenta sinteză a lui C. Tagliavini, *Originile limbilor neolatine,* București, 1977. În chestiunea limbii române, a se mai vedea I. Pătruț, *Studii de limbă română și slavistică,* Cluj-Napoca, 1974; I. Coteanu, *Originile limbii române,* București, 1981; H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe,* București–Paris, 1978.

II. DE LA GENEZA STATELOR ROMÂNEȘTI LA NAȚIUNEA ROMÂNĂ

Geneza statelor românești (secolele XI–XIV)

În secolele X–XIII, în urma destrămării dominației slavilor la nordul și sudul Dunării, romanitatea răsăriteană apare din ce în ce mai frecvent în sursele epocii. Românii din aria carpato-dunăreană și din Peninsula Balcanică, numiți *vlahi* de străini, în diverse variante, termen care exprimă în traducere romanitatea lor, sunt semnalați nu numai ca entitate etnică dar și în cadrul organizațiilor lor autonome, cu structurile lor politice, militare și ecleziastice, cuprinse în vaste conglomerate plurietnice din Europa Centrală, Răsăriteană și Sud-Estică.

Asaltate și în pericol de a fi anihilate de Imperiul bizantin la sfârșitul secolului al XII-lea și de ungurii instalați în Pannonia încă de la începuturile expansiunii lor spre răsărit, autonomiile românești au evoluat în cele din urmă spre formula statului independent. Cel alcătuit de românii balcanici la sfârșitul secolului al XII-lea a avut o existență efemeră, fiind resorbit de masa numeric superioară a slavilor. În schimb, evoluția spre stat a devenit un fapt durabil la nordul Dunării, unde elementul românesc era precumpănitor; ea a fost accelerată în cursul secolului al XIII-lea și în secolul următor de politica Regatului ungar de anihilare a autonomiilor românești din Transilvania și de tendințele sale de dominație la sud și răsărit de Carpați. Rezultatul acestei accelerări a fost constituirea Țării Românești și a Moldovei ca state independente.

Pe măsura consolidării independente a celor două state românești, regalitatea ungară a desfășurat un vast efort de îngrădire și suprimare a libertăților românilor dinlăuntrul arcului carpatic.

Romanitatea răsăriteană: de la autonomie la stat. Apariția romanității răsăritene în izvoarele bizantine, ruse și ungare, după câteva secole de tăcere aproape absolută în privința ei, a fost urmarea destrămării în secolele al X-lea și al XI-lea a hegemoniei și unității slave în Europa Centrală și Sud-Estică. Instalarea ungurilor în Câmpia Panonică și apoi cuceririle lor, după creștinarea Regatului ungar, în răsăritul și sud-estul european, precum și ofensivele încununate de succes ale împăraților Ioan Tzimiskes (969–976) și Vasile al II-lea (976–1025), care în două reprize au anihilat primul Țarat bulgar, mai întâi în estul apoi în vestul Peninsulei Balcanice, au adus în lumina izvoarelor una din principalele realități ale regiunii, anterior acoperită de elementul dominant slav: romanitatea răsăriteană și autonomiile ei regionale.

În secolele XI–XIII, această populație romanică și structurile ei politice și ecleziastice erau răspândite pe o vastă întindere, din sudul Peninsulei Balcanice până în nordul arcului carpatic. Autonomiile teritoriale ale romanității răsăritene poartă în sursele epocii denumirea de Vlahia, Vlahia de Sus, Vlahia de Jos, Vlahia Mare, Vlașca Zemlja, Terra Blacorum, Tierre a Blas, Walachenland etc., denumiri care exprimă sintetic realitățile lor constitutive: caracterul lor romanic și existența lor autonomă în cadrul unor mari complexe plurietnice: Imperiul bizantin, Regatul ungar și succesivele „imperii ale stepelor" (peceneg, cuman, tătar). O parte din aceste autonomii au supraviețuit timp de secole pe temeiul înțelegerilor convenite cu puterile care au

dominat spațiul est și sud-est european; compromisuri în cadrul cărora, în schimbul obligațiilor de tribut și de ajutor militar, țările își păstrau autonomia și structurile lor tradiționale.

De întindere și însemnătate variată, autonomiile românești erau grupări de sate și cătune, modelate în general după cadrul geografic în care se alcătuiseră: văile unor râuri, depresiuni intramontane, zone protejate de munți și păduri. În acest cadru și-au găsit ocrotire autohtonii împotriva succesivelor invazii ale călăreților stepei și a raidurilor lor de jaf și distrugere. Muntele și pădurea, fortărețe naturale, au îndeplinit timp de secole o funcție vitală salvatoare în istoria românească și au intrat adânc în conștiința colectivă a poporului român.

Așezările rurale risipite în cuprinsul unor *țări* erau conduse de *cnezi* sau *juzi* cu funcții judecătorești sau administrative (în sudul Dunării ei apar sub denumirea de *celnici*). Puterea unora dintre cnezi s-a extins cu timpul peste mai multe sate dintr-o arie geografic–politic delimitată; „țările", autonomii politice născute din asocierea mai multor sate, depindeau de un centru de putere străin, fie direct fie prin intermediul unei căpetenii militare, *voievod* în terminologia politică slavă adoptată de autohtoni, *dux* în izvoarele străine de limbă latină contemporane. *Satul*, cadrul principal de conviețuire socială, grupa familiile de *țărani*, populație agricol–pastorală, care folosea în comun o parte din teritoriile aflate în stăpânirea sa.

În secolele X–XII, autonomiile teritorial–politice ale romanității răsăritene, *vlahi, valahi* în izvoarele străine, *români, armâni* în vorbirea proprie, își semnalează existența fie direct, sub denumirea de „țară a vlahilor", fie prin intermediul structurilor și acțiunilor lor politice și militare.

În vastul spațiu balcanic, readus sub stăpânire bizantină în cea mai mare parte la trecerea dintre secolele X–XI, sunt semnalate primele realități politice românești. În a doua jumătate a secolului al X-lea, în Thessalia, thema Elladei, ființa un comandament (*arhè*) al vlahilor, nucleul Vlahiei Mari (*Megali Vlahia*) de mai târziu. În teritoriul fostului Țarat bulgar, de curând anihilat, împăratul Vasile al II-lea a înființat o episcopie a vlahilor „din întreaga Bulgarie" (1020), organizație bisericească autonomă căreia aveau să-i urmeze și alte manifestări de autonomie.

Când s-au așezat în Câmpia Panonică, la sfârșitul secolului al IX-lea, ungurii au găsit în regiune, potrivit primelor lor cronici, o populație romanică pe care au supus-o, impunându-i diferite obligații. Cea mai specifică dintre acestea, sub raport fiscal, era darea în animale; cel mai târziu sub regele Ștefan I, care a creat Regatul ungar și a impus ungurilor creștinismul, a fost adoptată o reglementare generală a acestei obligații a românilor din cuprinsul regatului, ceea ce lasă să se întrevadă existența unui statut negociat. Înlăuntrul arcului carpatic, în Transilvania, adusă în etape sub autoritatea coroanei ungare, cuceritorii au descoperit în cursul înaintării lor structuri politice românești, cu care s-au înfruntat cu armele sau au negociat acorduri de închinare și suzeranitate. Cel dintâi obstacol pe care l-au întâlnit în expansiunea lor în Transilvania și l-au înlăturat a fost, potrivit celei mai vechi istoriografii maghiare, un voievodat românesc, al cărui conducător a căzut în lupta cu năvălitorii. Preluată de învingători, instituția voievodatului avea să rămână timp de secole întruchiparea cea mai de seamă a autonomiei Transilvaniei, în raport cu regalitatea ungară.

În etapa următoare a expansiunii lor în Transilvania, cu ajutorul unor forțe auxiliare, ungurii au venit în contact cu alte realități politice sau militare românești sau de simbioză româno–pecenegă. Poemul german *Niebelungenlied* semnalează existența unui *duce*

(Herzog) „Ramunc din țara Vlahilor" (Walachenland). Până în primele decenii ale secolului al XIII-lea și-au păstrat caracterul originar de formațiuni politice românești Țara Oltului și Țara Hațegului din sudul și sud-vestul Transilvaniei; tot în această zonă, sursele ungare menționează existența unei „păduri a românilor și a pecenegilor" (*silva blacorum et bissenorum*), o rămășiță a unei mai vechi realități politice înlăturate o dată cu expansiunea spre sud a regatului. Un corp de oaste al acestor autonomii românești a participat între 1211 și 1213 alături de unitățile militare ale altor autonomii etnice din Transilvania — sași, secui, pecenegi — la o expediție a Regatului ungar în Bulgaria, la Vidin.

Înaintând la sud și răsărit de Carpați în primele decenii ale secolului al XIII-lea, regalitatea a găsit alte *țări* (*terrae*) românești pe care s-a străduit și a reușit să le aducă temporar sub puterea sa, în diferite grade de dependență. În *Țara Severin*, așezată între Carpații Meridionali, Dunăre și Olt, denumită astfel după centrul fortificat de la Turnu Severin, coexistau un *banat* — comandament militar — întemeiat de regalitatea ungară în deceniul al patrulea al secolului al XIII-lea, o țară românească, sub un cneaz–voievod român, Litovoi, și două cnezate subordonate acum direct regalității ungare. În Cumania, vast teritoriu care se întindea la răsărit de râul Olt până departe în stepele nord-pontice, se afla o altă țară voievodală românească, sub voievodul Seneslau. Și una și cealaltă erau produsul unui stadiu avansat de concentrare politico–teritorială românească.

Și aceste țări românești, ca de altminteri toate celelalte, dispuneau de structuri militare (*apparatus bellicus*) nu neglijabile, de vreme ce regalitatea le-a impus, pe lângă alte condiții, și pe aceea de sprijin armat în războaiele pe care le purta împotriva adversarilor săi. Entități politice și militare, *țările* românești aveau și organizații ecleziastice corespunzătoare, episcopi și episcopii, a căror existență în Cumania e semnalată de un act papal din 1234.

Autonomiile românești din nordul Peninsulei Balcanice și din spațiul carpato–dunărean au fost supuse unui puternic asalt cu tendință de anihilare în secolele XI–XIII din partea Imperiului bizantin în sud, din partea Regatului ungar în nord. Amenințate să dispară, ele au reacționat, marcând, în efortul lor de apărare, trecerea de la *țară*, cadrul politic tradițional, la *stat*.

Cel dintâi stat creat de romanitatea răsăriteană a fost opera vlahilor din nordul Peninsulei Balcanice. După o strânsă cooperare militară cu Imperiul bizantin, care a culminat în zilele împăratului Manuel I Commenul (1143–1180), vlahii din nordul Peninsulei Balcanice și-au văzut grav amenințate privilegiile la sfârșitul secolului al XII-lea de fiscalitatea apăsătoare a dinastiei întemeiate la Bizanț de familia Anghelos. Încercând zadarnic să obțină de la împărat confirmarea privilegiilor de care se bucuraseră înainte, statutul de autonomie în schimbul serviciilor militare prestate Imperiului, vlahii din Munții Balcani s-au răsculat în 1185, sub conducerea fraților Petru și Asan. Sprijinită puternic de cumanii și vlahii din nordul Dunării, răscoala, la care s-au asociat mai târziu și bulgarii, a reușit să reziste asalturilor repetate ale oștilor bizantine. În cele din urmă, Bizanțul a fost silit să încheie pace cu statul vlaho–bulgar format în nordul Peninsulei Balcanice, care și-a asumat în anii următori o însemnată funcție internațională.

Amenințat de forțele cruciadei în expansiune în Europa Sud-Estică, noul stat a recunoscut supremația spirituală a Romei, sub cel de al treilea suveran al său, Ioniță cel Frumos (Calojoannes, 1197–1207), recunoscut la rândul său de papa Inocențiu al III-lea ca „rege al

vlahilor și bulgarilor". Legătura cu Roma a prilejuit o puternică afirmare a conștiinței originii romane la vlahii nord-balcanici, componentă esențială a conștiinței de sine a românilor de pretutindeni și din toate timpurile.

Sub Ioan Asan al II-lea (1218–1241), statul vlaho-bulgar a atins expansiunea și influența sa internațională cea mai largă. Dar, intrat în conflict cu Imperiul latin de Constantinopol și cu Regatul ungar, așadar prins în cleștele cruciadei, statul vlaho-bulgar a rupt legătura cu Roma și a revenit la confesiunea răsăriteană, restabilind relațiile cu Patriarhia bizantină. Noul curs politic a consolidat tendința de revenire la tradiția politică a Țaratului bulgar; tradiția politică a statului bulgar devine acum predominantă, în vreme ce rolul elementului vlah se estompează tot mai mult. Desăvârșirea acestei evoluții a anihilat caracterul originar al statului creat de vlahii balcanici. Destinul politic al romanității răsăritene s-a înfăptuit de acum înainte definitiv în nordul Dunării.

Expansiunea spre răsărit a ungurilor, instalați în Câmpia Panonică la sfârșitul secolului al IX-lea, s-a lovit de rezistența armată a populațiilor slave, turanice și românești dinlăuntrul și din afara arcului carpatic și a organizațiilor lor politice, în cadrul cărora elementul slav și turanic s-a asimilat progresiv în masa numeric superioară a românilor. În nordul Transilvaniei, dominația triburilor ungare s-a instalat, potrivit primei scrieri istorice unguresti, *Gesta Hungarorum*, după înfrângerea unei căpetenii românești locale, *dux*, anume *„Gelou quidam Blacus"*. Slavii, care aveau să dispară în secolele următoare în masa românească, lăsând o bogată moștenire în toponimia Transilvaniei, apar încă menționați în simbioză cu românii în cronica ungară.

Înainte de a intra în Transilvania, ungurii au anihilat prin lupte grele ducatul lui Menumorut, conducător de origine probabil slavă, în cuprinsul căruia se aflau și autonomii teritorial-politice românești; una dintre acestea, un castru cu teritoriul adiacent, a persistat în regiunea Medieșul Aurit până la începutul secolului al XIII-lea, când a fost luată „din mâinile valahilor schismatici" de către regalitatea ungară și dăruită unei familii nobiliare ungare.

Cucerirea, subordonarea și integrarea formațiunilor politice românești a continuat și s-a accentuat în secolele XI–XIII și a luat forme tot mai sistematice pe măsura înaintării ungurilor spre centrul și sudul Transilvaniei. Adoptarea de către regalitatea ungară, după anul 1000, a formelor de organizare politică și ecleziastică ale lumii apusene a dat și expansiunii ungare un caracter mult mai organizat și eficace. În această nouă etapă a cuceririlor lor, ungurii au evoluat de la formele tradiționale, tribale, de dominație și exploatare prin tribut și concurs militar a popoarelor dominate, la preluarea conducerii directe asupra acestora, la anihilarea structurilor lor politice ancestrale și, în cele din urmă, la asimilarea confesională și etnică a elitelor lor social-politice. *Comitatul* regal, cadru administrativ și militar, a fost instalat peste vechile *țări* ale autohtonilor, în vreme ce episcopatul catolic a încadrat sub raport ecleziastic vastul conglomerat teritorial și etnic supus coroanei Sfântului Ștefan, cu tendințe asimilatoare tot mai manifeste pe măsura accentuării antagonismului dintre Roma și Bizanț.

Extinderea stăpânirii Regatului ungar spre centrul și sudul Transilvaniei, până la limita Carpaților Meridionali și Răsăriteni, s-a înfăptuit cu concursul secuilor, popor de origine controversată astăzi încă, și al coloniștilor germani, instalați în zonă de regii Ungariei din a doua jumătate a secolului al XII-lea pe baza unor largi privilegii.

Secuii, luptători de avangardă ai oștilor ungare, au fost progresiv deplasați spre răsăritul Transilvaniei pe măsura extinderii puterii regatului. Instalați în cele din urmă pe linia Carpaților Răsăriteni, pentru apărarea trecătorilor, ei au conviețuit cu românii din regiune, de la care au împrumutat, potrivit lui Simon de Keza, cel de al doilea istoric al ungurilor, însemnate elemente de civilizație, mai ales folosirea scrisului. Cu timpul, în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, pe baza vechilor lor privilegii, ei au constituit o zonă autonomă în Voievodatul Transilvaniei, recunoscută de regalitatea ungară.

Sudul Transilvaniei a fost adus sub controlul efectiv al Regatului ungar cu concursul elementului germanic. Sosiți în grupuri mici, sub conducerea unor *greavi (comites)*, coloniștii germani, cunoscuți în general sub denumirea de *sași (Saxones)*, s-au instalat în principal în regiunea Orăștiei, a Sibiului, a Târnavelor și în Țara Bârsei, în sud-estul Transilvaniei. Alt grup de coloniști germani s-a așezat în nordul țării, în regiunea Bistrița-Năsăud.

Exponenți principali ai influenței occidentale în Transilvania, sașii au întemeiat sate prospere și au avut o contribuție de primă însemnătate la dezvoltarea comerțului, a meșteșugurilor și a mineritului. Viața urbană a Transilvaniei a cunoscut un puternic impuls datorită activității lor. ᄀrașe ca Sibiu (Hermannstadt), Brașov (Kronstadt), Sighișoara (Schässburg), Mediaș (Mediasch), trița (Bistritz) și altele au cunoscut o excepțională dezvoltare ca autonomii urbane săsești, cu :ituții de autoguvernare proprii. În 1211, regele Andrei al II-lea a instalat în Țara Bârsei *Ordinul valerilor Teutoni*, cu misiunea de a opri invaziile cumanilor din Câmpia Dunării în Transilvania ,ı pentru a deschide calea expansiunii Regatului ungar la sud și răsărit de Carpați.

În 1224, tendința coloniștilor germani din Transilvania de a se organiza în comun pe bază autonomă a cunoscut o primă consacrare, înscrisă în marele privilegiu care le-a fost acordat de același Andrei al II-lea sașilor din regiunea Sibiului (*Andreanum*). În secolele următoare, privilegiul avea să fie extins asupra majorității așezărilor săsești din Transilvania, constituind baza autonomiei sașilor.

Ca și secuii, și sașii au intrat în contact cu românii aflați în teritoriile pe care le-au colonizat. Teritoriul ocupat de cavalerii teutoni în Țara Bârsei se afla în contact nemijlocit cu o „țară a românilor" (*terra blacorum*), foarte probabil Țara Oltului, numită mai târziu Țara Făgărașului, cuprinsă între segmentul transilvan al râului Olt și Carpații Meridionali.

Ajungând la apogeul extinderii sale teritoriale, în primele decenii ale secolului al XIII-lea, Regatul ungar a depășit în forță linia Carpaților la sud și răsărit, cu tendința de a anexa noi teritorii. După înlăturarea din aceste regiuni a hegemoniei cumanilor nomazi, regatul a intrat și aici, ca și în Transilvania, în contact cu românii și cu structurile lor politice tradiționale, pe care s-a străduit să și le subordoneze și, în unele cazuri, să le suprime. *Țările* românești din acest spațiu au fost fie anexate Regatului ungar, sub căpetenii numite de rege, fie, potrivit unui act regal, „lăsate" românilor în condiții de dependență față de puterea suzerană. Între cele din prima categorie sunt semnalate cnezatele lui Ioan și Farcaș în *Țara Severinului* și Regatul Cumaniei la răsărit de Olt. În a doua categorie se aflau „țara cnezatului voievodului Litovoi", despre care regele Béla al IV-lea afirmă că a „lăsat-o" românilor, „după cum au stăpânit-o și până acum" și „țara lui Seneslau voievodul românilor", „lăsată" acestora în aceleași condiții ca

și țara lui Litovoi. În schimbul libertății recunoscute de rege, cele două țări voievodale erau îndatorate să participe cu forțele lor armate la războaiele defensive ale Regatului ungar.

Concomitent cu expansiunea teritorială a Regatului ungar în prima jumătate a secolului al XIII-lea s-a manifestat tendința Bisericii Catolice de a atrage în dependența scaunului papal teritoriile și popoarele intrate în aria de dependență a regilor arpadieni. Puternic stimulat de cucerirea Constantinopolului de către latini în 1204 — interpretată de Roma ca manifestare a voinței divine și ca o îndatorire de a suprima „schisma" bisericii răsăritene în tot spațiul pe care îl cuprinsese –, valul prozelitismului catolic nu i-a ocolit nici pe români.

În 1205, papa Inocențiu al III-lea aproba trecerea în dependența arhiepiscopiei din Calocea a unei episcopii ortodoxe din țara „cneazului Bela" (Bâlea). Trei decenii mai târziu, la hotărârea imperativă a papalității, regele Andrei al II-lea și-a luat angajamentul să-i aducă la ascultare față de Biserica Romană și de ierarhia catolică locală pe românii din Cumania. În 1234, papa Grigore al IX-lea a luat hotărârea de a-i înlătura pe „falșii episcopi" ai românilor din Cumania, care urmau să depindă în viitor de un vicar al episcopului catolic al cumanilor.

La apus de râul Olt, în „țara Severin", pe terenul pregătit de misionarii dominicani, atestați în provincie în 1237, regalitatea ungară s-a străduit să întemeieze o episcopie catolică în dependența ierarhiei proprii. Integrarea spațiului românesc în aria de acțiune a cruciadei, prezența ordinelor călugărilor cavaleri — teutoni și ioaniți — înlăuntrul și în afara arcului carpatic a dat un puternic impuls prozelitismului catolic în lumea românească.

Lupta împotriva „schismei" și a „schismaticilor" a fost însoțită de un nou val de deposedare de stăpâniri de pământ a aderenților Bisericii răsăritene. Acum, folosind acest pretext, legalizat de Biserica Romană, care i-a asimilat pe schismatici ereticilor, ale căror bunuri erau supuse confiscării, regalitatea și nobilimea ungară au acaparat noi teritorii românești, aflate în aria lor de acțiune. Scurt timp după 1204, este preluat castrul de la Medieș „din mâinile valahilor schismatici" și tot acum a dispărut „țara fiilor lui Bela cneazul"; în același deceniu Țara Oltului pierde un teritoriu, „pământ luat de la români", în favoarea mănăstirii Cârța. În deceniile următoare regalitatea ungară impune la conducerea Țării Oltului o căpetenie ungară, suprimând astfel una dintre cele mai puternice autonomii românești din Transilvania; în același timp, Țara Hațegului a fost desprinsă din legătura ei politică cu voievodatul transcarpatic al lui Litovoi și a fost încadrată în structurile administrative ale Regatului ungar.

Dincolo de Carpați, unde oștile regale au pătruns masiv în deceniile al treilea și al patrulea ale secolului al XIII-lea, regalitatea ungară a reorganizat din punct de vedere politic spațiul cucerit introducând distincția între „țările" pe care le-a „lăsat" românilor, cu titlu vasalic, și cele trecute direct în stăpânirea sa.

Expansiunea ungară în afara arcului carpatic a fost puternic frânată ca urmare a marii invazii mongole în Europa Centrală și a constituirii unui stat mongol cu capitala pe fluviul Volga, Hoarda de Aur, evoluție care a modificat întreaga situație politică a regiunii.

În 1241, după ce, în anii anteriori, zdrobise rezistența cnezatelor ruse, oastea mongolă sub conducerea lui Batu han s-a îndreptat spre Ungaria a cărei subjugare, în concepția conducerii mongole, urma să ofere o bază pentru asaltul împotriva restului Europei. Una dintre aripile marii armate a intrat în Cumania apuseană despărțindu-se în trei aripi: cea dintâi a pătruns în

Transilvania prin Carpații Răsăriteni și, după cucerirea așezărilor săsești de la Rodna și Bistrița, s-a îndreptat spre Ungaria; o altă oaste a trecut munții prin pasul Oituz și a zdrobit în Țara Bârsei oastea voievodatului transilvan; al treilea corp mongol a avut misiunea de a anihila forțele armate ale „vlahilor negri" (*karaulagh*), sau ale „popoarelor ulagh", adică ale voievodatelor și cnezatelor din cuprinsul Cumaniei. După înfrângerea acestora, mongolii au ajuns la hotarul țării lui Mișelau — identificat cu Seneslau –, a cărui oaste de asemenea au înfrânt-o. Zdrobirea oștii regale ungare în aprilie 1241 la locul de vărsare a râului Sájo în Tisa a precipitat criza de structură a regatului și a slăbit considerabil puterea sa de expansiune în deceniile care au urmat.

Pentru a organiza apărarea împotriva mongolilor, care în 1242 s-au retras în stepele ruse, constituind însă în continuare o mare primejdie pentru Europa Centrală, Ungaria a făcut din nou apel la forțele cruciadei. În temeiul privilegiului din 1247 al regelui Béla al IV-lea, un detașament al Ordinului Cavalerilor Ioaniți a fost instalat la Dunărea de Jos, la Severin, cu misiunea de a apăra regatul împotriva tătarilor și de a participa la expedițiile organizate de rege în Peninsula Balcanică.

Șocul suferit de Ungaria ca urmare a invaziei mongole și scăderea masivă a resurselor regalității a silit conducerea regatului să apeleze mai mult decât în trecut la forțele militare ale popoarelor din aria sa de dominație și hegemonie, între care și românii. În chiar anii invaziei, românii de pe versantul transilvănean al Carpaților Răsăriteni au organizat, împreună cu secuii, apărarea trecătorilor. Cei din afara Carpaților, care opuseseră rezistență invadatorilor mongoli, au fost integrați în sistemul defensiv și ofensiv a cărui organizare a fost încredințată cavalerilor ioaniți. Privilegiul regal din 1247 a statuat obligația țărilor lui Litovoi și Seneslau, reconfirmate în autonomiile lor, de a participa cu forțele lor militare (*„cum apparatu suo bellico"*) la acțiunile militare ale ordinului.

Apelul la forțele militare ale românilor din Transilvania și din teritoriile extracarpatice a fost însoțit de o sensibilă relaxare a presiunii politice și confesionale. Acțiunea clerului catolic și a misiunilor dominicane, foarte active în teritoriile extracarpatice înainte de invazia mongolă, a pierdut considerabil din intensitate după 1241. În Transilvania, românii încep să se manifeste pe plan politic, se afirmă tendința de încadrare a lor în evoluția generală spre regimul stărilor privilegiate, la fel ca nobilii unguri, sașii și secuii. În 1288, arhiepiscopul de Esztergom, exponent de frunte al luptei susținute de ierarhia catolică împotriva regelui Ladislau Cumanul (1272–1290), a apelat fără discriminare la cele trei „națiuni" (stări) privilegiate și la românii din „comitatele transilvane de Sibiu și Bârsa". Și Țara Făgărașului a revenit sub stăpânirea românească după înlăturarea, în urma invaziei tătare, a familiei nobiliare ungare așezată anterior în fruntea ei.

A doua invazie mongolă, din 1260–1261, a redus și mai mult influența regatului în spațiul extracarpatic. Instituirea unui comandament mongol permanent la gurile Dunării, sub conducerea gengishanidului Nogai, a apropiat mult primejdia mongolă de Regatul ungar și a constituit un puternic factor de presiune în vecinătatea sa. Voievodatul românesc din stânga Oltului a ieșit acum din sfera de hegemonie a Ungariei. Și românii din dreapta Oltului, din „Țara Severinului", se răscoală împotriva dominației ungare în deceniul al optulea al secolului al XIII-lea, în împrejurările tulburi ale începutului domniei regelui Ladislau Cumanul. În

conjunctura favorabilă creată de acțiunea forțelor centrifuge din regat, voievodul Litovoi și frații săi au ocupat teritoriile anexate anterior de regii Ungariei în Țara Severin, refuzând în același timp să mai trimită regelui veniturile care i se cuveneau în virtutea stăpânirii de până atunci. În lupta care a urmat, voievodul Litovoi a fost înfrânt iar fratele său Bărbat a recunoscut din nou suzeranitatea regelui. Dar, deși tributul regal „a fost restaurat", teritoriile pierdute au rămas în stăpânirea voievodatului oltean; fapt care a marcat o etapă însemnată a procesului de emancipare a teritoriului sudcarpatic de sub dominația Regatului ungar.

Criza regatului la sfârșitul secolului al XIII-lea, măcinat de acute contradicții interne, sociale, politice și religioase, și supus unor puternice presiuni externe, dintre care cea mai primejdioasă a rămas și în acești ani statul mongol al Hoardei de Aur, a precipitat mișcarea de emancipare a românilor din afara arcului carpatic. Ultimii ani ai domniei lui Ladislau Cumanul s-au caracterizat printr-o puternică înfruntare în Ungaria între politica de colaborare cu mongolii, care au năvălit din nou în regat în iarna 1285–1286, și tendința reprezentată de ierarhia catolică a țării de revenire la programul cruciadei. Procesul de destrămare a regatului în principate teritoriale cvasiindependente s-a accelerat. Încercarea ultimului rege din dinastia arpadiană, Andrei al III-lea (1290–1301), de a opri această evoluție s-a dovedit zadarnică.

În convulsiile de sfârșit ale primei dinastii ungare, românii de la sud de Carpați înlătură cu desăvârșire suzeranitatea regatului. După o nouă invazie mongolă, în 1292, în teritoriile sudice ale Ungariei, banii de Severin au încetat de a mai figura pe lista demnitarilor unguri. Dispariția ultimului punct de control al regatului în „Țara Severinului" a înlesnit desăvârșirea încercării lui Litovoi de a înlătura dominația ungară. Voievodatul de la răsărit de Olt se desprinsese încă dinainte de sub suzeranitatea ungară.

Sosit în Transilvania în grabă, în primăvara anului 1291, pentru a soluționa gravele probleme ale provinciei, regele Andrei al III-lea a consolidat privilegiile nobililor unguri, ale sașilor și secuilor, și în același timp a anulat din nou autonomia Țării Făgărașului, închizând perspectiva evoluției românilor din voievodat spre statutul de națiune privilegiată, egală în drepturi cu celelalte națiuni.

Dubla evoluție a situației românilor în raport cu Regatul ungar — progresiva emancipare a celor de la sud de Carpați, pierderea autonomiei înlăuntrul arcului carpatic — a precipitat constituirea Țării Românești ca stat independent, prelungire în timp și încununare a autonomiilor premergătoare cu același nume, și a înlesnit apariția, câteva decenii mai târziu, la răsărit de Carpați, a celui de al doilea stat românesc.

Întemeierea Țării Românești și a Moldovei. Apariția pe harta politică a Europei a Țării Românești și Moldovei, în cursul secolului al XIV-lea, proces care a consacrat politic supraviețuirea romanității nord-dunărene în îndelungata perioadă a migrațiilor, a fost rezultatul împletirii a trei linii de evoluție interdependente: concentrarea formațiunilor politice în cadre teritorial-politice unitare; crearea instituțiilor supreme, laice și ecleziastice, ale puterii autonome; eliberarea teritoriului celor două state de sub dominațiile străine înlăuntrul granițelor lor istorice, astfel cum s-au conturat în secolul al XIV-lea. Momentul decisiv al

constituirii statelor, exprimat de tradiția istorică prin termenii de „descălecat" și „întemeiere", a fost înlăturarea dominației teritoriale a Regatului ungar.

Anihilarea autonomiei Făgărașului în 1291 de către regele Andrei al III-lea a coincis, potrivit tradiției istorice a Țării Românești, cu trecerea munților de către „Negru Vodă", personaj a cărui identitate reală e necunoscută, și instalarea sa la Câmpulung, unde și-a „mutat" scaunul. Câmpulung, până atunci un avanpost al Regatului ungar, sediu al unei înfloritoare comunități catolice, alcătuită din sași și unguri, etapă importantă a drumului comercial care lega Transilvania cu Dunărea de Jos și cu Marea Neagră, a devenit acum cea dintâi reședință a domniei Țării Românești, locul unde au fost îngropați primii ei domni. Tradiția e confirmată așadar de realitatea istorică. Dispariția autonomiei românești din Făgăraș și concomitenta pierdere a Câmpulungului de către Regatul ungar au marcat momentul final al desprinderii de coroana ungară a teritoriilor sud-carpatice aflate până atunci sub dominația ei.

„Descălecatul" la Câmpulung a fost urmat de „întemeierea" țării, adică de agregarea formațiunilor politice preexistente, cnezate și voievodate. Potrivit tradiției cronicărești a Țării Românești, procesul agregării în stânga Oltului a pornit din Câmpulung, a cuprins Argeșul, care avea să devină cel de al doilea „scaun" al domniei, după care țara s-a „lățit" „până la Dunăre și în Siret" și, probabil, spre gurile Dunării; integrare teritorială înfățișată de tradiție ca un fapt de expansiune demografică.

Desăvârșirea „întemeierii" Țării Românești a avut loc o dată cu unirea teritoriilor de la apus de râul Olt cu voievodatul din Câmpulung, care s-a produs ca act de „închinare" a căpeteniilor voievodatului lui Litovoi față de mai puternicul voievod din stânga Oltului. Actul de închinare a consacrat în cazul acesta nu o simplă anexiune, ci integrarea în Țara Românească a unei puternice autonomii teritoriale, autonomie cvasistatală care a caracterizat timp de secole statutul Olteniei.

Primele știri cu privire la statul constituit la sud de Carpați vin din sfera Regatului ungar. Restaurarea unității regatului sub o nouă dinastie, de origine franceză, casa de Anjou, în persoana regelui Carol Robert (1308–1342), s-a realizat cu sprijinul masiv al papalității și pe temeiul colaborării cu nobilimea împotriva magnaților, după două decenii de înfruntare între puterea centrală și forțele centrifuge. Într-un stadiu avansat al efortului restaurator al lui Carol Robert, în cursul luptelor purtate de oștile sale în Banat, el a avut de înfruntat și ostilitatea noului stat românesc, realizat prin unirea voievodatelor din stânga și din dreapta Oltului. Conducător al noului stat era acum Basarab, „marele voievod" (?–1352), titlu care exprimă recunoașterea întâietății puterii sale de către ceilalți voievozi din cuprinsul țării, a căror urmă, de altminteri, a dispărut definitiv chiar din aceeași vreme. În 1324, când amintea contactele diplomatice stabilite cu „Basarab, voievodul nostru transalpin", Carol Robert înregistra procesul de unificare teritorială înfăptuit în deceniile anterioare la sud de Carpați, unde formațiunile politice multiple se contopiseră într-un singur stat, „Terra Transalpina", „Terra Bazarab", în terminologia cancelariei ungare, sau, în denumirea proprie, „Țara Românească". Stat puternic, ale cărui acțiuni politice și militare își găsesc ecou în textele vremii.

Constituită în opoziție cu Regatul ungar, Țara Românească s-a integrat într-o largă coaliție de forțe ostile efortului restaurator al lui Carol Robert, coaliție din care făceau parte tătarii Hoardei de Aur, ca factor hegemonic, bulgarii și sârbii. Alături de bulgari și tătari, împotriva Bizanțului a

luptat în 1323 un contingent românesc trimis de Basarab în sprijinul țarului bulgar, aliatul său sud-dunărean.

După restaurarea autorității regale asupra Transilvaniei, care își manifestase viguros tendința autonomistă în timpul crizei de structură a regatului, Carol Robert s-a văzut silit să-și fixeze atitudinea față de coaliția de forțe ostile din afara arcului carpatic. În raport cu noua realitate constituită în detrimentul aspirațiilor de dominație ale regatului său la sud de Carpați, atitudinea regelui a fost oscilantă. Dificultățile restaurării puterii regale, teama de o realitate politică nouă a cărei forță nu o cunoștea exact, au început prin a-i inspira prudență lui Carol Robert și l-au determinat să se reconcilieze cu Basarab. Repetatele contacte diplomatice între cei doi adversari, semnalate de un act al cancelariei regale, s-au încheiat cu un acord (1324) care recunoștea unitatea Țării Românești sub conducerea lui Basarab și achizițiile ei teritoriale, în schimbul recunoașterii suzeranității regelui și a încadrării țării în aria spiritualității catolice.

Acordul încheiat cu Basarab i-a atras lui Carol Robert critici vehemente din partea forțelor din rândurile nobilimii care îi erau ostile și care subliniau marea putere pe care o concentrase în mâinile sale domnul Țării Românești. Câțiva ani mai târziu, împins de aceste forțe, regele a încercat să suprime noul stat pentru a restaura dominația regatului său la sud de Carpați.

Folosind prilejul favorabil ivit în 1330, când un corp de oaste al Țării Românești a fost înfrânt, alături de oastea țarului bulgar de la Târnovo și de tătari, la Velbujd, de către sârbi, Carol Robert a decis să întreprindă o mare campanie împotriva Țării Românești pentru a-l înlătura pe Basarab, în locul căruia intenționa să numească un dregător regal; realizarea acestui țel ar fi însemnat destrămarea statului românesc constituit în deceniile anterioare și readucerea teritoriilor dintre Carpați și Dunăre sub controlul Regatului ungar, ca în primele decenii ale secolului al XIII-lea.

În septembrie 1330, oastea ungară, în fruntea căreia se afla regele însuși, a ocupat cetatea Severin și ținutul înconjurător — vechi obiect de litigiu între cele două țări — pe care le-a concedat cu titlu de banat unuia dintre sfetnicii săi. Solia de pace trimisă de Basarab lui Carol Robert cu oferta de a-i plăti în continuare tribut și de a îndeplini toate celelalte obligații asumate în anii anteriori cu prilejul restabilirii relațiilor cu Regatul ungar, a fost categoric respinsă de rege, hotărât să suprime statul românesc de la sud de Carpați.

Înaintarea oștii ungare înlăuntrul țării a fost deosebit de anevoioasă. Evitând o luptă decisivă, Basarab a atras oastea ungară adânc în interiorul țării. Lipsit de mijloace de aprovizionare, Carol Robert a fost silit în cele din urmă să ordone retragerea, fără a-și fi împlinit țelul. Dar, pe drumul de înapoiere, în munți, într-o trecătoare foarte îngustă, pe înălțimile căreia se instalase oastea lui Basarab, cavaleria regatului a fost prinsă ca „peștii în mreajă", potrivit cronicii ungare, și a suferit un cumplit măcel. Regele însuși a scăpat cu greu din dezastru în vreme ce o parte însemnată a elitei nobiliare și ecleziastice a regatului său a rămas pe câmpul de luptă.

Pentru tânărul stat românesc dintre Carpați și Dunăre, înfruntarea cu marea oaste a unuia dintre cele mai puternice state ale vremii a fost proba focului. Ea a însemnat eșecul definitiv al încercării de a lichida Țara Românească. Înțelegând din proprie experiență zădărnicia încercării sale, Carol Robert nu a mai întreprins o nouă campanie, de revanșă. „Prima libertate

românească" — cum a numit Nicolae Iorga Țara Românească a lui Basarab — și-a manifestat puterea de rezistență, devenind un fapt istoric ireversibil.

Scurt timp după moartea lui Carol Robert, la începutul domniei fiului său Ludovic I de Anjou (1342–1382), s-a produs o nouă apropiere între cele două state pe temeiul luptei comune împotriva dominației tătare la gurile Dunării și în teritoriile de la răsărit de Carpați aflate încă sub hegemonia lor.

Acțiunea comună a Regatului ungar și a Țării Românești s-a produs în cadrul marii ofensive împotriva dominației Hoardei de Aur începută la Halici în 1340 de Polonia, în cooperare cu Ungaria. Fiul lui Basarab, Nicolae Alexandru (1352–1364), care și-a asumat un însemnat rol politic încă înainte de încetarea din viață a tatălui său, a restabilit raporturile de colaborare cu Regatul ungar și a participat la luptele cu tătarii, respinși în cele din urmă departe, spre răsărit.

Înlăturarea dominației tătare din zonele răsăritene ale teritoriului românesc, după aproximativ cincisprezece ani de luptă, a deschis problema statutului acestui spațiu eliberat, prilejul unei noi înfruntări între Regatul ungar, Țara Românească, iar mai târziu și Moldova. În centrul acestui conflict de lungă durată s-a aflat legătura cu gurile Dunării și cu Marea Neagră, devenită la această dată una dintre principalele verigi ale comerțului euro-asiatic.

În concepția lui Ludovic I, organizarea politică a acestor teritorii urma să se efectueze sub controlul și în beneficiul coroanei ungare. În 1358, regele Ungariei și-a manifestat categoric intenția de a exercita o dominație directă în acest spațiu, acordând negustorilor din Brașov dreptul de liberă trecere spre centrele comerciale dunărene și spre Marea Neagră. Respingând această pretenție a regelui Ungariei și o dată cu ea și suzeranitatea ungară, Nicolae Alexandru își asumă în 1359 titlul de *domn autocrat* (de sine stăpânitor) și, în urma negocierilor cu conducerea Imperiului bizantin, instituie Mitropolia Țării Românești, în dependență față de Patriarhia constantinopolitană. Prin acest act, Țara Românească se înzestra cu instituțiile supreme ale statului de sine stătător, puterea laică autocrată și puterea ecleziastică legitimatoare, direct legată de Constantinopol, unul dintre cele două centre de legitimitate spirituală ale lumii medievale. Actul lui Nicolae Alexandru însemna înfruntarea directă a pretențiilor de suzeranitate ale Regatului ungar asupra Țării Românești; pe plan confesional, stabilirea legăturii cu Bizanțul și crearea unui cadru autonom de viață bisericească însemna respingerea efortului regalității ungare de a impune Țării Românești catolicismul, în dependență de ierarhia catolică a regatului. Cu acțiunea lui Nicolae Alexandru s-a desăvârșit așadar din punct de vedere teritorial și instituțional crearea Țării Românești ca stat de sine stătător.

În direcția deschisă de aceste inițiative se înscrie și acțiunea fiului lui Nicolae Alexandru, Vladislav I (Vlaicu, 1364–cca 1376) a cărui domnie coincide cu apogeul puterii regelui Ludovic I, apogeu marcat de două evenimente: cucerirea Vidinului de către oștile ungare (1365) și uniunea personală dintre Ungaria și Polonia (1370) în persoana sa. În condițiile deosebit de grele create de aceste evoluții, Vladislav continuă rezistența față de presiunea Regatului ungar, cu scurte intermitențe de apropiere și cooperare cu Ludovic.

Începutul domniei lui Vladislav s-a aflat sub semnul unui acut conflict cu Ungaria: la 5 ianuarie 1365, Ludovic declară război voievodului considerat rebel. Pacea încheiată în 1366, după cucerirea Vidinului de Ludovic, s-a dovedit a nu fi decât un scurt armistițiu. Încercând să

aducă la supunere Ţara Românească şi să o încadreze în planurile sale de politică balcanică, Ludovic întreprinde în toamna anului 1368 o mare expediţie la sud de Carpaţi. Cum însă una dintre oştile sale a fost zdrobitor înfrântă în Ţara Românească, pe râul Dâmboviţa, Ludovic a fost silit să abandoneze proiectul de a readuce Ţara Românească sub controlul său. Luând iniţiativa, Vladislav trece Dunărea, silindu-l în cele din urmă pe rege să renunţe la dominaţia directă asupra Ţaratului de Vidin. Prin pacea încheiată în 1368, domnul român recunoştea suzeranitatea regelui, obţinând în schimb, cu titlul de feudă, Severinul şi Făgăraşul. Un element esenţial al păcii a fost regimul drumului comercial care lega Braşovul cu gurile Dunării: domnul Ţării Româneşti păstra suveranitatea asupra teritoriului străbătut de drumul Brăilei dar acorda în schimb un regim vamal preferenţial negustorilor braşoveni. Compromisul din 1368, care a consacrat câteva din obiectivele principale ale Ţării Româneşti în raport cu Ungaria, a devenit un element constitutiv al raporturilor dintre cele două state timp de un secol şi jumătate.

Un puternic val de prozelitism catolic înlăuntrul regatului şi în teritoriile cuprinse în aria de hegemonie, acţiune în cursul căreia s-au ilustrat călugării franciscani, a declanşat o rezistenţă generală a popoarelor ortodoxe împotriva politicii regelui Ungariei în ultimii ani ai domnei lui. Urmând una dintre direcţiile principale ale politicii tatălui său, Nicolae Alexandru, Vladislav a consolidat legăturile cu Patriarhia din Constantinopol, a înfiinţat o a doua Mitropolie, în Oltenia, a extins influenţa domniei Ţării Româneşti la Muntele Athos, unde a asumat un rol deosebit de activ în calitate de ctitor al mănăstirii Kutlumuz. Consolidând dimensiunea ortodoxă a politicii sale, Vladislav a adâncit conflictul cu suzeranul său, angajat într-un masiv efort de convertire la catolicism a masei popoarelor ortodoxe. În cursul războiului care a urmat, a încetat din viaţă Vladislav. Direcţiile de politică internă şi externă în care s-a înscris activitatea lui Nicolae Alexandru şi Vladislav au fost continuate de succesorii lor, Radu I (cca 1376–1385) şi Dan I (1385–1386).

Impulsul creator de stat pornit din teritoriile sud-carpatice s-a manifestat curând şi la răsărit de Carpaţi unde, în contextul favorabil creat de apariţia Ţării Româneşti, s-a constituit „a doua libertate românească", Moldova.

Încă din ultimul sfert al secolului al XIII-lea şi-au găsit ecou în izvoarele apusene manifestările politice ale românilor de la răsărit de Carpaţi. O cronică universală consemnează în 1277 conflictul lor cu ruşii din Halici; incursiunile transcarpatice ale oştilor Regatului ungar, în cursul înfruntărilor cu tătarii, în ultimul sfert al secolului al XIII-lea, acţiuni în cadrul cărora românilor maramureşeni le-a revenit un loc însemnat, au consolidat structurile politice de pe teritoriul viitorului principat al Moldovei. În 1325, un corp de oaste al nucleului statal est-carpatic participă alături de ruşii din Halici şi de lituanieni la expediţia de represalii a regelui polon Vladislav Lokietek împotriva Brandenburgului, fapt care confirmă existenţa în această regiune a unei formaţiuni politice româneşti în condiţiile hegemoniei tătare în Europa Răsăriteană. Trecerea de la această formaţiune la cel de al doilea stat românesc de sine stătător s-a produs în împrejurările create de înlăturarea dominaţiei tătare la răsărit de Carpaţi.

Efortul lui Ludovic de Anjou de a aduce teritoriile est-carpatice sub puterea sa s-au lovit de o rezistenţă tenace a localnicilor, accelerând constituirea Moldovei ca stat independent. Cea dintâi revoltă împotriva dominaţiei Regatului angevin s-a produs în 1359, concomitent şi nu

fără legătură cu afirmarea de independență a lui Nicolae Alexandru în Țara Românească. În Moldova, la această dată un modest voievodat pe valea râului cu același nume, în teritoriile din nordul țării care va purta acest nume în secolele următoare, Ludovic reușește să domine situația, dar cu prețul unei însemnate concesii. În locul dominației directe pe care o preconizase anterior, el s-a văzut silit să aducă în fruntea acestei țări un voievod român din provincia învecinată a Maramureșului, veche autonomie românească la nord de Transilvania, unde, în aceeași vreme, instaurarea efectivă a dominației ungare provocase o sciziune în rândurile păturii nobiliare române. Trecând munții cu o ceată de războinici maramureșeni, Dragoș a luat în stăpânire voievodatul de la răsărit de Carpați, ale cărui hotare le-a extins spre nord și spre răsărit prin înglobarea altor formațiuni politice aflate în dependența Haliciului sau a tătarilor. „Descălecatul" lui Dragoș, cum este numită în tradiția istoriografică a țării luarea în stăpânire a Moldovei de către maramureșeni, a menținut însă voievodatul în dependența regelui Ludovic al Ungariei, situație pe care localnicii nu au acceptat-o. Cinci ani mai târziu, la sfârșitul anului 1364 sau la începutul anului următor, concomitent cu o nouă înfruntare între Regatul Ungar și Țara Românească, Moldova se răscoală împotriva dominației regelui angevin; conducerea răscoalei a fost preluată de un alt fruntaș român din Maramureș, Bogdan, ostil politicii lui Ludovic de îngrădire a autonomiei provinciei sale natale. Descendența lui Dragoș a fost alungată și, sub noul ei voievod, Moldova devine, la rândul ei, stat independent.

Încercările Regatului ungar de a anihila rezultatul acțiunii lui Bogdan și de a-și impune din nou dominația la răsărit de Carpați, în teritoriul pe care Ludovic îl numea „țara noastră moldoveană" (*terra nostra moldovana*) s-au lovit de rezistența tenace a noului stat. Fără a oferi amănunte comparabile cu cele de care dispunem cu privire la luptele de independență ale Țării Românești, cronica domniei lui Ludovic, scrisă de Ioan de Târnave, semnalează eșecul expedițiilor repetate întreprinse de oștile Regatului ungar și rezultatul final al luptei, anume transformarea Moldovei în stat independent („*terra... Moldavie in regnum est dilatata*"). Moldova, Țara Românească cea Mică (*Valahia minor*) — cum o numește un izvor contemporan, pentru a o deosebi de celălalt stat românesc, care apare deseori sub numele de *Valahia Major* —, își câștigase astfel independența prin rezistența încununată de succes opusă tendințelor de dominație ale Regatului ungar.

Succesul rezistenței militare a accelerat consolidarea statală. Succesorul lui Bogdan, fiul său Lațcu (1369–1377), intră în legătură directă cu papalitatea, care îi recunoaște titlul de *duce* al Moldovei, țară despre care actul papal afirmă că era o „parte" a „națiunii române" (*dux Moldavie partium seu nationis Wlachie*), constatând astfel identitatea de origine a românilor din cele două țări. Mai mult decât atât, Lațcu a obținut din partea papei Urban al V-lea un scaun episcopal cu sediul în reședința sa, orașul Siret, desprins din dioceza Haliciului și așezat în dependență directă de papalitate. Presiunea exercitată de cele două regate catolice vecine, Ungaria și Polonia, l-a determinat pe Lațcu să caute consacrarea autonomiei sale în legătură directă cu papalitatea.

Cu domnia lui Petru I (cca 1377–cca 1392), Moldova face pași hotărâtori în direcția afirmării internaționale și a organizării statale. Îndepărtându-se de Ungaria, a cărei hegemonie, consolidată în Europa Răsăriteană în ultimii ani de domnie a lui Ludovic I, se

destramă după dispariția acestuia, Petru se apropie de Polonia, aderând la noua și puternica grupare de forțe constituită în răsăritul Europei o dată cu crearea uniunii polono-lituaniene. În 1387, el depune omagiul regelui Vladislav Jagiello, inaugurând astfel principala direcție de politică externă a Moldovei timp de un secol. În cadrul noii legături externe pe care a stabilit-o cu regele Poloniei, domnul Moldovei i-a acordat și un împrumut de 3 000 ruble, garantat de acesta prin concedarea temporară a orașului Halici și a ținutului înconjurător, act care s-a aflat la originea unui îndelungat conflict teritorial între cele două țări.

Eliberat de presiunea ungară în timpul crizei de succesiune și a luptei pentru putere prin care a trecut Regatul ungar după moartea regelui Ludovic, Petru I creează o Mitropolie ortodoxă cu sediul la Suceava, unde se mută de altminteri și reședința domnească. Deși conflictul dintre domn și Patriarhia din Constantinopol în problema dreptului de a-l numi pe titularul noului scaun mitropolitan a amânat ani în șir instalarea unui mitropolit canonic, Moldova și-a asigurat sursa proprie de legitimare a puterii, etapă însemnată a consolidării independenței țării.

Sub Roman I (cca 1392–1394), care se intitulează domn „din munți până la mare", Moldova devine stat riveran al Mării Negre, desăvârșindu-și unitatea teritorială prin înlăturarea ultimelor resturi ale dominației tătare și prin înglobarea formațiunilor politice din sudul țării. La aproximativ un sfert de secol după Țara Românească, Moldova apare pe harta politică a Europei ca stat independent, constituit teritorial și instituțional.

Dualismul statal românesc. Apariția și persistența timp de secole a două state românești în teritoriile dintre Carpații Meridionali și Răsăriteni, Dunăre și Marea Neagră a fost precumpănitor rezultatul situației geopolitice a Europei central-răsăritene, dominată de la mijlocul secolului al XIV-lea de Regatul ungar și de Uniunea polono-lituaniană. Întinderea spre răsărit a Țării Românești sub Basarab și sub fiul său Nicolae Alexandru, spre gurile Dunării și la Marea Neagră, de unde și numele de Basarabia atribuit teritoriului situat la nord de Delta Dunării, cuprinderea de-a lungul Carpaților Răsăriteni a unei părți însemnate a teritoriului viitoarei țări a Moldovei, părea să deschidă perspectiva constituirii unui singur stat românesc în afara lanțului carpatic. Intervenția hotărâtă a regelui Ludovic I în Moldova, cu intenția de a subordona și chiar de a domina țara, a avut drept rezultat consolidarea voievodatului românesc de la răsărit de Carpați, mai întâi sub egida Ungariei, apoi în opoziție față de ea. Crearea unui coridor de legătură directă între sud-estul Transilvaniei și cursul inferior al Dunării, sub dominația ungară, a urmărit, pe lângă scopuri comerciale, și separarea celor două state românești printr-o zonă de dominație ungară.

Moldova lui Bogdan și a succesorilor săi și-a apărat independența în colaborare cu Polonia care, după anexarea teritoriilor fostului cnezat de Halici–Volhinia, și-a manifestat puternic tendința de expansiune spre Marea Neagră și gurile Dunării.

Cuprinse în aria de expansiune a două forțe rivale — Regatul ungar și Regatul polon — Țara Românească și Moldova au evoluat ca state separate; cea dintâi în raporturi de colaborare sau antagonism cu Ungaria, cea de a doua cu Polonia, situație care s-a consolidat tot mai mult în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea și în secolul următor. Ocazia unității statale pentru

românii de pe cele două versante exterioare ale Carpaților Meridionali și Răsăriteni, pierdută în secolul al XIV-lea, nu avea să reapară decât cinci secole mai târziu.

Două mari drumuri ale comerțului internațional care legau Europa Centrală și Marea Baltică cu Marea Neagră au dat rivalității celor două regate în spațiul românesc acuitate deosebită și caracter de durată, începând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pe aceste drumuri se realiza un intens schimb de mărfuri într-un sens și celălalt: postavul și diverse alte produse ale manufacturii europene spre Marea Neagră, mătasea și mirodeniile din Asia spre Europa Centrală. Prin pozițiile cheie pe care le ocupaseră la gurile Dunării — Chilia și Licostomo — și la gura Nistrului — Cetatea Albă (Maurocastrum) –, genovezii dominau segmentul pontic al acestui comerț, sursă de profituri vamale considerabile pentru statele al căror teritoriu era străbătut de cele două drumuri.

Segmentul final al primului drum lega cu gurile Dunării orașul Brașov, centru comercial însemnat în sud-estul Transilvaniei, devenit nodul principal al legăturii comerciale dintre Europa Centrală și Marea Neagră; înzestrat de regele Ludovic I cu drept de depozit, orașul a cunoscut o excepțională înflorire în secolele XIV–XV. După eșecul încercării regelui Ludovic I de a crea o zonă de liberă circulație pentru negustorii din Brașov până la mare, regatul a obținut în favoarea lor un larg privilegiu vamal din partea domnului Vladislav I al Țării Românești, în 1368. Funcționarea drumului comercial în avantajul ambelor state a constituit una dintre principalele legături între Regatul ungar și Țara Românească în secolele XIV–XV; reînnoit în repetate rânduri, privilegiul acordat de domnia Țării Românești negustorilor din Brașov a constituit o verigă însemnată a raporturilor dintre cele două state până în vremea instalării hegemoniei otomane în Europa Centrală.

Cel de al doilea mare drum continental, care asigura legătura între Europa Centrală, Marea Baltică și Marea Neagră, străbătea, în segmentul său final, teritoriul Moldovei. În Polonia, funcția de centru colector al comerțului cu Marea Neagră a revenit orașului Lvov. Înzestrat cu drept de depozit, Lvovul a îndeplinit în comerțul pontic al Poloniei un rol similar celui al Brașovului în sistemul comercial al Ungariei. Reglementarea comerțului pe acest drum a făcut obiectul privilegiilor comerciale acordate de domnii Moldovei negustorilor din Lvov; cel mai vechi dintre privilegiile care s-au păstrat a fost emis în 1408 de Alexandru cel Bun (1400–1432). Legătura comercială între Lvov și Marea Neagră a devenit o componentă însemnată a raporturilor dintre Polonia și Moldova în secolul al XV-lea.

Rivalitatea dintre Ungaria și Polonia pentru hegemonia în spațiul românesc extracarpatic a fost în mare măsură o competiție pentru asigurarea legăturii cu Marea Neagră. Ea a antrenat și un conflict intermitent între Țara Românească și Moldova al cărui obiect principal a fost stăpânirea asupra gurilor Dunării și exploatarea comerțului pontic.

Românii în voievodatul Transilvaniei. Constituirea Țării Românești și a Moldovei și succesul rezistenței lor împotriva repetatelor încercări ale Regatului ungar de a le anihila s-a repercutat puternic și asupra situației românilor din Transilvania, al căror statut politic s-a degradat concomitent cu consolidarea poziției categoriilor privilegiate ale nobilimii ungare, sașilor și secuilor.

În cursul secolului al XIV-lea, procesul de constituire a autonomiei grupurilor sau păturilor privilegiate s-a accelerat. Nobilimea, care obținuse însemnate privilegii sub ultimii regi arpadieni, a beneficiat de noi concesii majore din partea succesorilor lor din dinastia angevină. În 1324, regele Carol Robert a acordat scutiri fiscale largi domeniilor nobilimii: imunitatea fiscală a domeniului nobiliar a fost întregită prin imunitatea judiciară acordată de Ludovic I, care a transferat nobililor dreptul de a-i judeca pe țăranii aflați în dependența lor. Datorită acestei evoluții, comitatul regal a căpătat tot mai mult caracter de comitat nobiliar.

Puternic s-a dezvoltat și autonomia sașilor, emancipată încă din secolul al XIII-lea de sub autoritatea voievodului Transilvaniei. În 1317, Carol Robert a confirmat marele privilegiu acordat sașilor de către Andrei al II-lea, accelerând astfel integrarea tuturor comunităților germane din cuprinsul voievodatului sub un singur regim juridic. Supuși anterior unor comiți regali, sașii au dobândit la începutul secolului al XIV-lea comiți proprii, expresie superioară a autonomiei lor.

O evoluție similară spre formarea unei autonomii teritoriale au cunoscut și secuii din Transilvania, în fruntea cărora, încă din secolul al XIII-lea apare un *comes siculorum*.

Cele trei autonomii ale privilegiaților — nobili, sași și secui — au devenit încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea factor de coguvernare a voievodatului prin mijlocirea organului lor de reprezentare, *congregația generală a țării*, care a cunoscut o puternică dezvoltare în secolul al XIV-lea.

În însăși vremea când se constituia congregația generală a voievodatului transilvan, românii erau înlăturați din acest for de reprezentare a intereselor stărilor privilegiate, ca urmare a unui întreit proces: desființarea cu desăvârșire a autonomiilor lor teritoriale, „țările" românești din cuprinsul voievodatului, până la sfârșitul secolului al XIII-lea; înlăturarea confesiunii răsăritene din cadrul constituțional al Regatului ungar; deposedarea cnezilor români de calitatea nobiliară pe acest considerent confesional.

Tendința de suprimare a autonomiilor românești din aria de expansiune a regalității ungare a fost însoțită de efortul de unificare confesională a regatului sub egida Bisericii Catolice, prin înlăturarea celorlalte confesiuni și religii; urmărit doar intermitent în secolul al XIII-lea din cauza crizei de lungă durată a Regatului arpadian, efortul de unificare confesională, de realizare a idealului de unitate de credință, *„unitas fidei"*, înțeleasă ca fundament al trainiciei regatului, a fost urmărită riguros în secolul al XIV-lea de regii angevini, îndeosebi de Ludovic I.

Politica celui de al doilea rege angevin în această direcție, efortul său de a realiza unitatea de credință a regatului, a cunoscut formele cele mai virulente în etapele când s-a manifestat acut antagonismul dintre coroana ungară și statele române recent constituite la răsărit și sud de Carpați. În 1365 și 1366, ani când s-a aflat în același timp în război cu Țara Românească și cu Moldova, Ludovic I a adoptat măsuri drastice în Transilvania, atât împotriva confesiunii ortodoxe cât și a păturii nobiliare române, cnezii. Acum, regele refuză să mai recunoască cnezilor români calitatea nobiliară pe temeiul poziției lor tradiționale și dreptul de a stăpâni pământul cu calitate nobiliară, dacă aceasta nu le era confirmată prin diplome regale, iar acordarea diplomelor era condiționată de apartenența la credința catolică. În același timp, regele a dezlănțuit o puternică prigoană împotriva clerului ortodox. Hotărârea regelui urmărea să elimine prin asimilare confesională sau prin declasare socială nobilimea română din Transilvania.

Presimțind reacțiile pe care aveau să le provoace măsurile sale, regele a impus în Transilvania o organizare judiciară represivă de caracter excepțional, îndreptată explicit împotriva românilor. Răspunzând chemării „tuturor nobililor țării noastre transilvane", regele a acordat nobililor, printr-un decret emis la 28 iunie 1366, un privilegiu excepțional care le permitea „să extermine sau să distrugă din această țară pe răufăcătorii de orice nație, îndeosebi români" (*specialiter olahi*).

Prigoana confesională împotriva credinței răsăritene în cadrul Regatului ungar a luat proporții și forme paroxistice în ultimii ani de domnie a regelui Ludovic I. Interpretul catolic cel mai zelos al acestei politici, misionarul franciscan Bartolomeu de Alverna, a divulgat, pe lângă motivele religioase ale acțiuni de convertire silită a ortodocșilor, și pe cele de ordin politic, asigurarea fidelității față de regat a „schismaticilor", care pe temeiul afinității de religie și limbă cu conaționalii lor din afara hotarelor regatului acționau împotriva siguranței stăpânirii sale.

Politica lui Ludovic de Anjou în raport cu nobilimea română și cu confesiunea răsăriteană a desăvârșit constituirea sistemului de guvernare al Transilvaniei în Evul Mediu, sistem bazat pe recunoașterea unei singure religii „recepte" (*religio recepta*), catolicismul, și a dreptului de participare la guvernarea țării doar a „națiunilor" care împărtășeau această religie, nobilii unguri, sași și secui, adică stările privilegiate ale celor trei etnii.

Țările române și primul asalt al puterii otomane (sfârșitul secolului al XIV-lea–1526)

Procesul de consolidare a puterii centrale declanșat o dată cu constituirea statelor românești a continuat până în secolul al XVI-lea în ciuda rezistenței de care s-a lovit din partea boierimii și a forțelor externe care au sprijinit intermitent eforturile ei de a îngrădi libertatea de acțiune a domniei. Acest proces ascendent a fost întruchipat de două dinastii, cea a Basarabilor în Țara Românească și cea a Mușatinilor în Moldova, care au reușit, în ciuda tendințelor contrarii ale boierimii, să consolideze prerogativele domniei și să stăvilească afirmarea social-politică a marilor stăpâni de domenii. În Transilvania, dimpotrivă, ca în tot cuprinsul Regatului ungar, nobilimea și-a consolidat considerabil poziția socială, provocând, prin agravarea exploatării senioriale, primele mari răscoale țărănești din istoria țării.

De la sfârșitul secolului al XIV-lea, lumea românească a fost confruntată cu o nouă mare primejdie, expansiunea otomană, care atinge acum linia Dunării. La rivalitatea ungaro-polonă pentru hegemonie în teritoriile românești extracarpatice se adaugă de acum înainte un al treilea factor: Imperiul otoman. Cu mijloacele diplomației și ale rezistenței armate, Țara Românească și Moldova reușesc să-și salveze existența statală și să asigure continuitatea unei vieți politice românești autonome. Desfășurarea rezistenței antiotomane a apropiat în câteva rânduri cele două state românești de Regatul ungar, amenințat și el de expansiunea turcă. În cadrul efortului antiotoman al Ungariei, un rol însemnat a revenit factorului militar românesc din Transilvania și Banat.

Economie și societate. Întemeierea Țării Românești și Moldovei, consolidarea voievodatului transilvan în cadrul Regatului ungar, afirmarea lor politică și forța militară remarcabilă de care au făcut dovadă în secolele XIV–XV, au fost expresia unui puternic avânt economic și a cristalizării structurilor lor social–politice.

La temelia acestui progres, de altminteri general în Europa Centrală și Răsăriteană, s-a aflat un masiv spor de populație; numeroase noi așezări rurale își fac apariția, îndeosebi din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Calcule aproximative indică pentru Transilvania, în jurul anului 1300, circa 550 000 locuitori, cifră care pare a fi sporit în cursul secolului al XIV-lea. În secolul al XV-lea, Țara Românească avea aproximativ 400 000 locuitori. Înmulțirea remarcabilă a așezărilor rurale în Țara Românească și Moldova e un indiciu indirect al progresului lor demografic.

Tradiția medievală referitoare la constituirea Țării Românești și a Moldovei a sesizat legătura între expansiunea demografică și fundația statală. Cronica Țării Românești relatează integrarea în „țara noastră", întemeiată de legendarul Negru Vodă, a teritoriilor din răsărit, până în apa Siretului și „până la marginea Dunării" ca pe un act de colonizare, prin înființarea unor sate și orașe noi. Cât privește Moldova, constituirea ei ca stat a fost înțeleasă de unii contemporani ca rezultat al unui spor demografic (*„crescente magna numerositate Olahorum inhabitantium terram illam"*), proces la capătul căruia țara a devenit stat (*„in regnum est dilatata"*). În ambele țări, procesul de expansiune teritorială și de colonizare s-a desfășurat din zona submontană, mult mai populată, spre câmpie, în direcția răsăritului, în teritoriile eliberate de sub dominația tătară, cu foarte slabă densitate demografică. Până târziu, actele de danie de pământ emise de domnii Moldovei menționează colonizările „în pustiu" în fosta arie de dominație directă a Hoardei de Aur între Prut și Nistru.

La începutul secolului al XV-lea, numărul mare al așezărilor rurale din Țara Românească și Moldova îl impresiona pe un misionar catolic în trecere prin spațiul românesc, care a notat existența „multor sate" în cele două țări.

Sporul natural al populației era însă departe de a suplini nevoile de brațe de muncă, îndeosebi pentru teritoriile recent integrate în hotarele celor două țări; pentru a remedia aceste deficiențe, conducerea acestora s-a străduit constant să atragă imigranți de peste hotare, oferindu-le condiții economice și fiscale favorabile. Vlad Dracul a colonizat în Țara Românească peste zece mii de bulgari fugiți din sudul Dunării; și prizonierii de război, tătari mai ales, erau așezați pe domeniile boierilor și mănăstirilor. În cursul unei expediții armate împotriva Țării Românești, Ștefan cel Mare a transplantat forțat mii de robi țigani în Moldova. Marile devastări provocate de campaniile otomane, cele din 1418, 1420 și 1462 în Țara Românească, cea din 1476 în Moldova, au încetinit progresul demografic, dar nu i-au pus capăt.

Activitatea predominantă a populației era agricultura, cu ramurile ei anexe. Calitatea și productivitatea solului, îndeosebi a teritoriilor extracarpatice, asigurau în anii buni recolte bogate și cantități de cereale excedentare față de necesitățile de consum ale localnicilor.

Sporul de populație s-a manifestat printr-o însemnată extindere a suprafețelor agricole. Știrile despre defrișări și punerea în valoare a unor noi terenuri agricole (*terrae extirpatae, prata extirpata*) sunt frecvente în Transilvania, iar indiciile indirecte ale tendinței apar și la răsărit și sud de Carpați. Ameliorarea utilajului agricol, îndeosebi răspândirea brăzdarului de

fier la plug, folosirea pe scară largă a tracțiunii animale la arat și a îngrășămintelor permit o exploatare mai eficientă a pământului decât în epoca precedentă. Câmpia Dunării exportă chiar cantități mari de grâne la Constantinopol și în diverse centre ale lumii mediteraneene. Încă de la mijlocul secolului al XIV-lea, comerțul de grâne la gurile Dunării a devenit un însemnat obiect de litigiu între Genova și Veneția. În cazuri excepționale se exportau și în Transilvania cereale din Țara Românească și Moldova și în sens invers.

Principala marfă de export a Țării Românești și a Moldovei erau animalele, achiziționate în țările învecinate și chiar în unele mai îndepărtate. Creșterea oilor era în chip tradițional o îndeletnicire de bază a românilor de pretutindeni; însemnătatea acestei ramuri a activității lor economice se reflectă în îndatoririle lor fiscale față de stat (*oierit, quinquagesima ovium*). Un însemnat capitol al activității economice care aducea venituri prin export era creșterea albinelor; mierea și îndeosebi ceara, produse în mari cantități în Principatele dunărene, erau exportate pe mare la Constantinopol și în Mediterana sau în Transilvania și Polonia. În aceleași direcții era valorificat surplusul de pește pescuit în bălțile Dunării în imense cantități.

Exploatate din antichitate, minele din Transilvania au continuat să furnizeze metale prețioase și fier și în perioadele următoare: cele mai productive erau cele din Munții Apuseni, de la Rodna, de la Remetea și Hunedoara. Politica regilor angevini a dat un puternic impuls exploatărilor miniere din Transilvania. Aurul se extrăgea și din nisipul râurilor atât în Transilvania, cât și în Țara Românească. În Țara Românească s-a dezvoltat în secolul al XV-lea exploatarea aramei (Baia de Aramă). În toate cele trei țări a cunoscut o puternică dezvoltare exploatarea sării, însemnat obiect de export atât spre Europa Centrală, cât și în Peninsula Balcanică.

Tot atât de însemnat, dar și mai evident decât cel al lumii rurale, a fost progresul vieții urbane. Într-adevăr, în secolele XIII–XV apar sau își conturează caracterul urban cele mai multe dintre orașele medievale din Transilvania, Țara Românească și Moldova. În fruntea procesului, atât prin numărul, cât mai ales prin stadiul de dezvoltare a orașelor, s-a aflat Transilvania, cu centre meșteșugărești și comerciale însemnate, ca Brașov și Sibiu, dintre care cel dintâi a avut în secolul al XV-lea aproape 10 000 locuitori; în urma lor se aflau orașe ca Cluj, Bistrița, Sighișoara, Sebeș, Mediaș și Orăștie, care numărau între 1 000 și 7 000 locuitori. În Țara Românească cele mai însemnate centre urbane au fost reședințele domnești Argeș, Câmpulung, Târgoviște, mai târziu București, și portul dunărean Brăila, care centraliza comerțul țării cu Marea Neagră. În Moldova, alături de succesivele reședințe domnești din Baia, Siret și Suceava, principalele centre urbane au fost marile porturi comerciale Chilia și Cetatea Albă (Maurocastrum, Akkerman), cel din urmă cu o populație care depășea 10 000 locuitori.

Însemnătate capitală pentru dezvoltarea economică a celor trei țări și a tendinței lor de integrare în circuitele și ritmurile de dezvoltare ale economiei europene au avut drumurile comerțului intercontinental care le străbăteau teritoriul, drumuri care au atins randamentul maxim în secolul al XV-lea: cel dintâi, care urma cursul Dunării până în interiorul continentului, avea o însemnată ramificație terestră de la Brăila la Brașov de unde continua spre interiorul Transilvaniei, spre Ungaria și Boemia; cel de-al doilea, care lega Cetatea Albă și Chilia, prin Moldova, cu Lvovul și de aici stabilea contactul cu regiunea Balticei, prin Torun și Gdansk, sau cu Germania, prin Cracovia și Wroclaw. Schimbul de produse între Orient și Occident a asigurat

excepționale câștiguri unora din orașele situate pe itinerariile lor și în primul rând celor care îndeplineau funcția de verigi de legătură, precum Brașovul, Brăila, Cetatea Albă, Chilia, Suceava. Intensificarea schimbului pe aceste artere majore a accelerat și tendința de urbanizare, ale cărei manifestări timpurii aparțin secolului al XIII-lea și al XIV-lea. Prin mijlocirea vămilor și a marilor venituri percepute din exploatarea lor, domnii Țării Românești și ai Moldovei și-au consolidat considerabil puterea, care nu mai era exclusiv dependentă de exploatarea directă și indirectă a agriculturii. Oferind puterii centrale o sursă alternativă de venituri, comerțul internațional a consolidat baza politicii de centralizare a domniei. Însemnătatea economică excepțională a celor două drumuri care străbăteau Țara Românească și Moldova a făcut din principalele centre care asigurau legătura între Marea Neagră și interiorul continentului — Chilia și Cetatea Albă — obiectul unor aprige contestați între puterile maritime și continentale, care tindeau să-și rezerve o parte cât mai mare din exploatarea lor. Relațiile internaționale în spațiul carpato-dunărean la sfârșitul secolului al XIV-lea și în cursul secolului al XV-lea au fost în mare măsură determinate de concurența pentru controlul punctelor de joncțiune între itinerariile comerciale pontice și cele continentale. Îndeosebi genovezii din Marea Neagră, Țara Românească, Moldova, Polonia, Ungaria și în cele din urmă, Imperiul otoman s-au înfruntat pentru a-și asigura controlul asupra celor două cetăți-cheie ale legăturii dintre Marea Neagră și Europa Centrală și pentru a crea astfel cadrul cel mai convenabil intereselor lor comerciale. În cursul secolului al XV-lea, într-o etapă favorabilă a evoluției relațiilor internaționale, de echilibru între puterile care tindeau să le domine, Țara Românească și Moldova au reușit chiar să rezerve negustorilor proprii funcția de intermediari principali ai schimbului de mărfuri pe cele două mari drumuri care le străbăteau teritoriul.

Dezvoltarea vieții urbane a atras după sine și dezvoltarea meșteșugurilor, care se desprind total de agricultură, îndeosebi în Transilvania, aflată în avans mare față de Țara Românească și Moldova. În orașele transilvane, săsești cele mai multe în nucleul lor originar, sunt atestate aproximativ patruzeci de meșteșuguri, derivate din câteva activități de bază (țesut, tăbăcit, olărit, prelucrarea metalelor, a alimentelor etc.). În centrele cele mai dezvoltate din Transilvania, meșteșugarii erau organizați în bresle (*societas, communitas, Czeh, Zunft*), a căror activitate se desfășura pe baza unor statute. Alături de negustori, meșteșugarii organizați în bresle ocupau un loc de seamă în administrația orașelor, în asigurarea apărării lor, în construcția și întreținerea fortificațiilor la adăpostul cărora își desfășurau activitatea.

Pe măsura dezvoltării producției lor meșteșugărești, orașele au devenit și însemnate centre de schimb între propriile lor produse și cele ale lumii rurale înconjurătoare, îndeosebi în forma comerțului periodic (târguri, bâlciuri, iarmaroace). Intensele relații de schimb ale Transilvaniei cu Țara Românească și Moldova s-au realizat în cea mai mare măsură prin orașele Brașov, Sibiu și Bistrița.

Animată de lărgirea producției de mărfuri, circulația monetară se intensifică, restrângând aria schimbului în natură. Răspunzând cererii sporite de mijloace monetare, domnii Țării Românești și ai Moldovei emit în a doua jumătate a secolului al XIV-lea monedă proprie: în Țara Românească ducați, dinari și bani de argint, care aveau la bază ca unitate ponderală marca de argint, iar în Moldova groși și subdiviziunile acestora, pe temeiul unității ponderale

a genovezilor din Marea Neagră (*sommo*). Sub presiunea noilor realități politice și economice create de expansiunea otomană, emisiunile monetare ale celor două țări aveau să înceteze în ultimul sfert al secolului al XV-lea, în cazul Țării Românești, și în cursul secolului al XVI-lea, în cel al Moldovei. În Transilvania, în cadrul reformelor monetare ale lui Carol Robert, se deschid ateliere monetare locale în mai multe centre.

Realitatea socială dominantă au fost în cele trei țări stăpânii de pământ, laici și ecleziastici. La sud și răsărit de Carpați încă înainte de întemeierea statelor, sursele semnalează existența unor *majores terrae* sau *potentes*, stăpâni de domenii care par a fi fost învestiți cu privilegii în cadrul structurilor politice în care se aflau stăpânirile lor de pământ.

Vârfurile societății românești înainte de constituirea statelor purtau denumirea de *cnezi*, derivat din slavă, și *juzi, judeci*, de origine latină. Aceștia erau căpetenii ale comunităților rurale, inițial aleși, dar care ulterior și-au permanentizat funcția de conducere ca și atribuțiile judiciar–administrative și prerogativele economice legate de acestea. Treptat, delegația de puteri de către comunitate s-a transformat în stăpânire ereditară asupra acesteia și asupra teritoriului care îi aparținea. Dreptul de judecată al cneazului sau judelui asupra comunității și posesiunile și veniturile legate de această atribuție s-au permanentizat, iar titularii funcției cneziale s-au constituit lent într-o pătură suprapusă în lumea rurală. Pe măsura dezvoltării statului, ei au devenit și una dintre verigile de legătură între puterea centrală și masa populației rurale. Extinderea atribuțiilor lor asupra mai multor sate a dat naștere unor cnezate teritoriale mai întinse, multiplele „țări" de pe întinsul spațiului românesc, care au alcătuit treapta pregătitoare a statului.

După întemeierea statelor, stăpânirea devenită ereditară a cnezilor și juzilor (*ocină* și *dedină*) a început să fie confirmată de domnie. Titularii confirmărilor domnești au intrat în categoria *boierilor*, pătura dominantă privilegiată de stat. Cnezii și juzii care nu au fost învestiți cu confirmare domnească au decăzut progresiv, asimilându-se în masa țăranilor liberi. Tot în rândurile boierimii, nobilime privilegiată, au intrat și cei care primeau în stăpânire pământ din domeniul domniei, în schimbul *slujbelor* militare și civile prestate. Boierii, care cu timpul s-au diferențiat în mari și mici (*boiernași*), în funcție de averea imobiliară stăpânită și a funcțiilor oficiale îndeplinite în slujba domniei, au alcătuit prin excelență clasa politică a Țării Românești și a Moldovei.

Pătura suprapusă a cnezilor, întemeiată pe stăpânirea ereditară a pământului, a subzistat și în Transilvania în forme similare celor de la sud și răsărit de Carpați, până când politica regalității ungare i-a silit pe cnezi să opteze între înnobilare prin privilegiu regal, care presupunea însă adeziunea la catolicism în cadrul ierarhiei bisericii ungare, sau declasarea în rândurile cnezilor nerecunoscuți, adică ale țărănimii. La sfârșitul secolului al XIV-lea și în primele decenii ale secolului următor se constată încă în Hațeg, Zarand, Maramureș și Banat existența unor cnezi români tradiționali, ctitori de biserici întemeiate în tradiția bisericească bizantino-slavă. În Țara Făgărașului, care s-a aflat mult timp în dependența domnilor Țării Românești, s-a constituit și s-a menținut o categorie de boieri similari celor din sudul Carpaților.

Cea mai mare parte a pământului din comitatele transilvane a intrat încă dinainte în stăpânirea nobilimii ungare și a clerului catolic. Politica dinastiei angevine, care și-a consolidat

puterea prin alianță cu nobilimea mică și mijlocie împotriva oligarhilor, a consacrat marele transfer de stăpânire a pământului petrecut sub ultimii arpadieni de la domeniul regal la cel nobiliar și patrimonializarea acestuia din urmă. Reînnodând în 1351 prevederile Bulei de Aur din 1222, Ludovic de Anjou a sancționat acest proces și a confirmat dreptul de stăpânire ereditară al nobilimii asupra domeniilor ei.

Atât domeniile laice, cât și ecleziastice erau înzestrate cu privilegii de imunitate, care le scoteau, parțial sau integral, de sub controlul puterii centrale. În Transilvania, îndeosebi, largile imunități judiciare acordate de regii angevini stăpânilor de domenii au consolidat considerabil puterea lor senorială asupra țărănimii dependente. În fapt, ca urmare a măsurilor regilor angevini, statul a renunțat la o parte însemnată din atribuțiile sale judiciare în raport cu masa țărănimii dependente, transferându-le stăpânilor de domenii. Acest transfer de atribuții judiciare avea să furnizeze nobilimii arma cea mai puternică de subjugare și exploatare a țăranilor de pe domeniile ei.

O evoluție inversă, în sensul declasării, a înregistrat categoria *greavilor (comites)*, nobilimea sașilor, care a involuat sub presiunea orașelor în ascensiune pe *pământul crăiesc (fundus regius)*, pe măsură ce acestea și-au subordonat lumea rurală înconjurătoare.

O parte a țărănimii fusese cuprinsă în domeniul nobiliar și ecleziastic, proces mult mai avansat în teritoriile aflate sub autoritatea coroanei ungare decât în Țara Românească și în Moldova. Deosebiri mari de statut juridic și de situație economică fragmentau masa țărănimii de pe domenii. În Principatele dunărene, țăranii aserviți (*sused* în textele slave, adică *vecin*, sau *rumâni* în terminologia textelor românești referitoare la Țara Românească) au continuat să-și păstreze pământurile lor (*delnițe*) și drepturile de folosință tradițională. Țăranii de pe domenii, indiferent de condiția lor juridică, aveau obligația de a ceda stăpânilor domeniilor o parte din produsul pământului lăsat lor în folosință, *dijma*, și să presteze diferite munci în favoarea lor. Întrucât stăpânii pământului nu au dezvoltat încă, în această vreme, mari exploatări agricole, renta în muncă nu constituia încă o obligație foarte împovărătoare. Uneori domnia renunța explicit sau implicit prin actele de confirmare a stăpânirii pământului la veniturile fiscale în favoarea beneficiarilor actelor emise de cancelarie.

Extinderea domeniului s-a produs, de o parte și de alta a Carpaților, în detrimentul țărănimii libere, organizată în comunități rurale. Totuși, un număr mare de țărani a reușit să-și salveze timp îndelungat libertatea și stăpânirile de pământ, îndeosebi în Țara Românească (*moșneni* sau *megieși*) și în Moldova (*răzeși*), unde procesul de feudalizare a fost mai lent și mult mai incomplet; și în secuime s-a păstrat o pătură numeroasă de țărani liberi.

Comunitățile rurale și-au păstrat organizarea arhaică. În fruntea lor se afla un sfat al „oamenilor buni și bătrâni" care aveau atribuții administrative și judecătorești.

În Transilvania se disting îndeosebi *șerbii* (*jobagiones*), posesori ai unor loturi de pământ (*sessi*) foarte variate ca întindere, și *jelerii*, țărani lipsiți de pământ propriu.

În toate cele trei țări, țăranii și-au păstrat până în secolul al XVI-lea dreptul de strămutare de pe domenii.

Pe treapta cea mai de jos a scării sociale se aflau *robii*, categorie alcătuită din țigani și, în Moldova, din tătari, prizonieri instalați în satele boierești și mănăstirești. Robii țigani

îndeplineau funcții domestice sau erau folosiți ca meșteșugari pe domenii; doar subsidiar participau la muncile agricole.

Structurarea puterii. Scurt timp după constituirea Țării Românești și Moldovei, regimul lor politic a evoluat spre formula monarhică în tiparele generale ale monarhiei feudale, cu trăsăturile proprii, determinate de specificul societății românești. Reuniunea sub o conducere comună a multiplelor cnezate și voievodate din aria românească extracarpatică, proces încheiat cu constituirea celor două state, a fost urmarea unui transfer de putere politică din partea cnezilor și voievozilor locali în favoarea conducătorului ales, care a asumat titlul de *mare voievod*; titlul exprimă atât funcția primordială, militară, a conducătorului cât și întâietatea sa în raport cu ceilalți voievozi care de altminteri au dispărut curând din societatea românească extracarpatică.

Integrarea Țării Românești și Moldovei în Commonwealth-ul bizantin, o dată cu înființarea scaunelor metropolitane în dependență de Patriarhia din Constantinopol, a avut drept consecință nu numai consolidarea poziției marelui voievod, dar și modificarea calitativă a puterii sale; uns de mitropolit, marele voievod adoptă, o dată cu coroana, semn al suveranității, și titlul de *domn* (*authentis* în titulatura greacă), care a conservat în limba română semnificația de *dominus* atribuit împăraților romani din epoca târzie a Imperiului, cea a Dominatului. Prin ungere, domnii deveneau conducători politici „din mila lui Dumnezeu" (*Dei gratia* în latină, *bojiiu milostiu* în textele slave); afirmare de suveranitate atât externă, în raport cu puterile vecine, cât mai ales internă, față de toți supușii, inclusiv pătura stăpânilor de moșii din rândurile cărora proveneau. Și mai eficient este afirmată această caracteristică a puterii domnului prin formula „de sine stăpânitor" (*somoderjavnâi*) sau în cea bizantină de „autocrator" adoptată de Alexandru cel Bun. Introducerea în titulatura domnilor înaintea numelui lor a cuvântului *Io*, prescurtare a lui Ioannes, „cel ales de Dumnezeu", afirmă răspicat sursa divină a puterii domnești. Această calitate domnii o dobândeau prin ceremonia religioasă a ungerii și încoronării, care le transfera harul divin și confirma sprijinul divinității pentru puterea lor. Cooperarea dintre puterea centrală și biserică, una din realitățile majore ale sistemului politic al Țării Românești și Moldovei, încă din vremea constituirii statelor, a avut în această ceremonie de tradiție bizantină expresia ei simbolică supremă.

Domnia era ereditară în familia domnitoare, regulă adoptată probabil o dată cu constituirea statelor și a cărei aplicare a dat naștere dinastiilor celor două țări, care și-au prelungit rolul istoric până în vremea consolidării hegemoniei otomane în a doua jumătate a secolului al XVI-lea: descendența lui Basarab în Țara Românească și cea directă sau indirectă a lui Bogdan în Moldova, și-au putut menține, în ciuda grelelor vicisitudini ale timpurilor, funcția conducătoare până când turcii au acționat masiv asupra sistemului de guvernare al Principatelor dunărene.

Principala afirmare a puterii centrale și a tendinței ei de a controla efectiv teritoriul țării s-a manifestat, firește, în domeniul stăpânirii pământului, cea mai de seamă sursă de avuție și putere. În ambele principate, domnii stăpâneau, pe lângă domeniul propriu, întinse teritorii care țineau de prerogativele domniei: teritoriul care nu se afla în mâinile stăpânilor de pământ laici și ecleziastici, pământ *pustiu*, pe care îl puteau conceda cu titlu condiționat *slugilor*

(fidelilor) lor; teritoriul orașelor în care puteau institui târguri și iarmaroace, importantă sursă de venituri percepute prin taxe; întinderi mari de terenuri și păduri, rezervate în general pentru vânătorile domnești (*braniști*).

Una dintre manifestările cele mai evidente ale tendinței de centralizare a puterii a fost afirmarea dreptului superior (*dominium eminens*) al domniei asupra întregului teritoriu al țării, inclusiv asupra moșiilor patrimoniale ale boierilor, deținute cu titlu ereditar, nu în virtutea unei danii domnești. Tendința domniei de a atrage domeniul patrimonial (*ocina, dedina*) în sfera ei de acțiune, de a-și impune dreptul de a confirma moșiile deținute anterior cu titlu ereditar, așadar de a asimila această stăpânire ancestrală cu cea derivată din donațiile proprii, condiționate de îndeplinirea unor obligații militare sau de altă natură — „dreaptă și credincioasă slujbă" în terminologia documentelor — a constituit unul din aspectele majore ale centralizării puterii. Confirmarea de către domn a domeniului patrimonial însemna integrarea lui în sistemul de obligații vasalice. Dreptul pe care și l-a arogat domnia de a „retrage" domeniul (dreptul de retract), de a-l confisca în cazurile de „infidelitate", *hiclenie*, în limba cronicilor și a documentelor, după cum proceda cu pământurile dăruite cu titlu condiționat, a constituit un pas însemnat în evoluția puterii centrale, a identificării domniei cu suveranitatea pe plan intern. Pe acest teren avea de altminteri să se desfășoare o îndelungată luptă între domnie și boierime, marii boieri îndeosebi, care, în sens invers cu tendința domniei, se străduiau să integreze stăpânirile dăruite de domn cu titlu condiționat în masa proprietăților ei patrimoniale și să le elibereze astfel de caracterul originar condiționat.

Instituirea unui control efectiv asupra teritoriului și a societății presupunea formarea unui aparat de stat corespunzător acestui obiectiv. Format, ca și întreaga societate românească, în aria civilizației bizantino-slave, aparatul de stat dezvoltat de domnia centralizatoare a purtat amprenta sursei sale de inspirație. Apariția în secolul al XIV-lea a dregătorilor cu îndatoriri specializate, chiar dacă nu riguros, răspunzând la diferite funcții ale statului, e un indiciu al tendinței de asumare efectivă de către domnie a controlului asupra teritoriului țării.

Un pas însemnat a înregistrat politica de centralizare a puterii în urma apariției *cancelariei* domnești, care întărea prin hrisoave stăpânirea pământului cu titlu ereditar. În ambele țări în fruntea cancelariei s-a aflat *marele logofăt*. Cele mai vechi acte păstrate au fost emise în a doua jumătate a secolului al XIV-lea de cancelariile lui Vladislav I (Vlaicu) în Țara Românească și de Petru I în Moldova.

Afirmarea și consolidarea prerogativelor judecătorești ale domniei și-au găsit expresia în instituția *marelui vornic* — ale cărui atribuții judiciare acopereau o vastă arie de cauze civile și penale. Domeniul foarte însemnat din punct de vedere social al litigiilor de stăpânire a pământului și al hotărniciilor se afla în competența vornicului, ca și alte numeroase cauze.

Unul dintre indiciile principale ale progresului centralizării și ale afirmării suveranității domnești a fost cuprinderea întregului teritoriu în sfera fiscalității statului. În virtutea funcției sale militare de comandant al armatei, domnul percepea *birul*, dare în general destinată acoperirii cheltuielilor de apărare sau răscumpărării păcii prin tributul impus de puterile străine. Consolidarea poziției domnilor de stăpâni supremi ai întregului teritoriu (*dominium eminens*) le-a îngăduit să impună generalizat prestațiile în muncă și dările în natură (*dijme*),

cote din principalele produse ale agriculturii și ramurilor anexe: *oieritul, goștina* (darea din porci), *dijmăritul* sau *deseatina* (darea din stupi), *vinăriciul* etc.

Gestiunea centrală a veniturilor domniei, adunate de *vistierie*, se afla sub autoritatea *marelui vistier* (sau *protovistier*), care prin însăși însemnătatea funcției sale ocupa o poziție cheie în conducerea statului. Veniturile rezultate din dijme alimentau *cămara* domnească, potrivit concepției predominant patrimoniale cu privire la stat (funcția de *mare cămăraș* e atestată doar în secolul al XVII-lea).

Activitatea diplomatică, primirea solilor străini și ceremonialul primirii lor se aflau în grija *marelui postelnic*, a *marelui portar* sau a *marelui ușar*. Atribuții precumpănitor militare aveau *marele spătar* în Țara Românească, *hatmanul* în Moldova.

Inițial au precumpănit serviciile de curte, legate de persoana domnilor și a familiilor lor. Principalii dregători ai curții erau: *marele paharnic, marele stolnic* (în grija căruia se afla masa domnilor), *marele comis* (care îngrijea grajdurile domniei), *marele clucer, marele sluger* și *marele pitar* (cu atribuții legate de aprovizionarea cu alimente a curții domnești).

Pe măsura extinderii puterii centrale s-a dezvoltat și aparatul de stat prin numirea unor dregători subalterni ai marilor dregători (logofătul sau vistiernicul al *doilea* și *al treilea, logofeței, vistiernicei* etc.). Dregătoriile centrale își aveau exponenții în județe și ținuturi.

Dregătorii din aparatul central sau local nu erau salariați, retribuția lor se făcea, în cazurile importante, prin concesii de pământ, acordate lor „pentru dreaptă și credincioasă slujbă", sau pe seama contribuabililor, din adaosurile impuse la dările percepute de la aceștia.

Sfatul domnesc, organ central al guvernării, era alcătuit inițial din marii stăpâni de domenii; cu timpul, pe măsura consolidării puterii centralizatoare a domnilor, raportul dintre cele două categorii s-a inversat în favoarea dregătorilor, exponenți nu ai latifundiului ci ai puterii domnești. Firește, în sfatul domnesc și, în general, în dregătorii erau numiți boieri, dregătoria fiind chiar un apanaj al clasei boierești. În ciuda permanentei tensiuni dintre domnie și boierime, generată de divergențele majore în problema structurării puterii, cooperarea dintre cele două realități constitutive ale statului a alcătuit temelia sistemului de guvernare a celor două țări.

Progresele centralizării s-au manifestat și în organizarea militară; pe lângă serviciul feudal al membrilor clasei privilegiate care alcătuiau *oastea cea mică*, domnia putea dispune în situații de maximă primejdie participarea la apărarea țării a întregii populații apte de serviciul militar, *oastea cea mare*. Pe această bază s-a dezvoltat remarcabila capacitate de apărare manifestată atât de Țara Românească cât și de Moldova în secolele al XIV-lea și al XV-lea, sprijinită pe efective de luptători numeroase față de situația lor demografică și în raport cu efectivele altor țări mai puternice.

Instituirea *vămilor* de hotar a marcat puternic afirmarea suveranității domniei în raport cu puterile vecine în planul raporturilor comerciale. Taxele percepute de domnii celor două țări pe circulația mărfurilor, îndeosebi de-a lungul celor două mari drumuri ale comerțului internațional care le străbăteau teritoriul, au fost o sursă de excepționale venituri pecuniare, care a sporit continuu resursele domniei și i-au lărgit în același timp libertatea de acțiune în raport cu forțele politice interne concurente.

Autocrația a constituit formula de guvernare ideală pentru domnie și pentru biserica de model bizantin care i-a consacrat puterea din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Între acest ideal și aplicarea sa integrală s-au interpus însă, pe de o parte, voința de putere a boierimii, care s-a luptat îndârjit pentru s-și apăra și consolida privilegiile, și, pe de altă parte, tradițiile particularismelor locale, moștenire a vremurilor anterioare constituirii statelor.

Principala manifestare a tendinței boierimii de a contracara aspirațiile autocrate ale puterii centrale a fost opoziția desfășurată față de încercarea domnilor de a-și asigura singuri succesiunea, în ordinea firească a primogeniturii, în linie masculină, pentru a ocoli astfel tradiția alegerii marelui voievod. Potrivit acestei tradiții, conducătorii țării, în calitate de voievozi sau mari voievozi, erau aleși în *marea adunare*, care îi întrunea pe toți stăpânii de pământ și pe reprezentanții clerului; alegerea era un mijloc de a menține pe cei aleși în dependență față de alegătorii lor, care foloseau prilejul pentru a le impune condiții și a le limita prerogativele.

Mari voievozi prin alegere și *domni* (autocrați) prin ungere, conducătorii celor două state au încercat să ocolească inconvenientele alegerii, prin asocierea la domnie în timpul vieții a fiului lor cel mai în vârstă. Astfel a procedat Mircea cel Bătrân, care l-a asociat la domnie pe fiul său Mihai, și la fel au procedat unii domni ai Moldovei. Soluție precară, care nu a reușit să se impună; la capătul zilelor sale, Ștefan cel Mare, domn autoritar prin excelență, a fost silit să se scoale de pe patul de moarte și să reprime în sânge opoziția boierilor, care refuzau să-l recunoască moștenitor al tronului pe fiul său Bogdan, indicat de el însuși pentru a-i urma la domnie.

Politica domniei de a impune autoritatea ei supremă ansamblului teritoriului țării, așadar și domeniului boieresc ereditar, și de a înlătura pe această cale o sursă de putere autonomă rivală, a fost întâmpinată de o puternică rezistență din partea boierimii. În cele din urmă, principiul domeniului eminent s-a impus, dar efectele sale au fost limitate de *imunitățile* fiscale și judiciare – scutiri de dări și renunțarea la exercitarea unor atribuții judecătorești ale domniei – acordate marilor stăpâni de pământ. O înfruntare similară de lungă durată a prilejuit și efortul stăpânilor de domenii de a refuza domnului dreptul de a le retrage stăpânirea și de a aduce stăpânirile lor în masa funciară controlată de domnie (nu numai în cazurile de hiclenie dar și în cele de desherență).

Particularismele regionale și locale au fost o altă stavilă în calea centralizării puterii. În cadrul Țării Românești, Oltenia a păstrat un statut aparte, sub conducerea *banilor* Craiovei, cu atribuții similare cu cele ale domniei, inclusiv dreptul de a condamna la moarte. În funcție de evoluția raportului de forță între domnie și particularismul regional, banii Craiovei erau principalii dregători ai domniei sau expresia cea mai înaltă a autonomiei Olteniei. Din cadrul acestei puternice autonomii, care a culminat cu instituirea *marii bănii a Craiovei*, s-a manifestat cu succes în secolul al XVI-lea tendința principalei familii boierești a provinciei, cea a boierilor Craiovești, de a prelua conducerea întregii Țării Românești.

Integrarea târzie a sudului țării în complexul teritorial al Moldovei și-a lăsat până târziu amprenta în organizarea administrativă a țării, împărțită între „Țara de sus" și „Țara de jos". Sudura încă imperfectă a celor două entități teritoriale explică desfacerea Moldovei în țări cvasiautonome în vremea luptelor dinastice care s-au dezlănțuit, după moartea lui Alexandru

cel Bun, între urmașii săi. Unele autonomii locale, care s-au sustras politicii centralizatoare a domniei, s-au conservat până târziu în Moldova, în Vrancea și în zona Câmpulungului Moldovenesc.

Tradițiile locale, dreptul cutumiar (*jus valachicum* sau *dreptul românesc*) precumpăneau încă în raporturile sociale la nivel local, limitând considerabil aria de aplicare a justiției domnești. Dreptul scris, codificările de origine bizantină, traduse în slavă (*Sintagma* lui Matei Vlastares) își fac timid apariția abia în secolul al XV-lea și tind să își lărgească acțiunea în secolul următor.

În Transilvania, vechea instituție a voievodatului, convertită de cuceritori în organ al puterii centrale, simbolizează în continuare autonomia foarte largă a țării față de regalitate. În secolele al XIV-lea și al XV-lea, autonomia transilvană se consolidează, dar într-o formă dominată de privilegiu și de deținătorii lui.

Sub autoritatea voievozilor Transilvaniei, care concentrau în mâinile lor atribuții militare, judiciare și administrative, se dezvoltă puterea grupurilor privilegiate și instituțiile ei. Stăpână pe cea mai mare parte a domeniilor din comitatele transilvane, nobilimea a dat un conținut nou organizării politice a acestora. Din instrument al regalității, născut din nevoia de administrare a imensului domeniu arpadian, *comitatul* a devenit o instituție precumpănitor nobiliară. Numiți de voievozi, comiții aplicau deciziile care asigura guvernarea centralizată; ei împărțeau însă puterea, îndeosebi cea judecătorească, cu reprezentanții aleși ai nobilimii locale, *juzii*.

Pe baza vechilor privilegii s-au dezvoltat în această vreme și comunitățile secuilor și sașilor. Secuii se aflau sub autoritatea supremă a unui comite (*comes Siculorum*) numit de rege. Teritoriul secuiesc era împărțit în *scaune (sedes)*, unități judiciar–administrative în fruntea cărora se aflau un *căpitan*, cu atribuții precumpănitor militare, și un *jude*, cu atribuții judecătorești. Tot mai mult în cursul acestei perioade puterea efectivă în cadrul scaunelor și al ansamblului secuimii a trecut din mâinile obștei în cele ale fruntașilor secuimii. Aceștia au devenit și factorul de decizie în cadrul congregațiilor locale sau generale ale secuimii.

Scaunele și *districtele* sașilor din Transilvania erau conduse de doi *juzi*, unul numit de rege iar celălalt de obștea săsească (*juzi regali* și *juzi scăunali*). Pe lângă atribuții judiciare, cei doi juzi aveau funcții administrative, fiscale și militare. Și în lumea săsească puterea de decizie în cadrul scaunelor a revenit tot mai mult unui grup privilegiat din lumea rurală și apoi din patriciatul orășenesc, pe măsura dezvoltării marilor centre urbane de la Sibiu, Brașov și Bistrița. Emancipate progresiv de sub autoritatea regală, organizațiile teritoriale săsești s-au constituit într-o *universitate a sașilor (universitas saxonum)* a cărei largă autonomie a fost confirmată la sfârșitul secolului al XV-lea.

Așadar, în secolul al XIV-lea, comitatele nobiliare și organizațiile teritoriale ale sașilor și secuilor au evoluat spre autonomie în formule dominate de privilegiu și privilegiați. Această tendință, care avea să triumfe în secolul al XV-lea, s-a reflectat în instituția *congregațiilor generale* ale provinciei. Convocate inițial din inițiativa voievozilor, pentru a dezbate diverse probleme, îndeosebi de ordin judiciar, congregațiile generale au devenit tot mai mult în cursul secolului al XV-lea adunări de stări nobiliare, care reuneau pe reprezentanții categoriilor privilegiate ale nobilimii, sașilor și secuilor.

În vreme ce autonomiile celor trei „națiuni" privilegiate s-au consolidat, străvechile autonomii autohtone, „țările" românești, au fost supuse presiunii politicii regale, care tinde să le încadreze în propriile ei tipare de organizare. Masa populației românești a fost lipsită de un cadru propriu de organizare politică înlăuntrul Transilvaniei; și autonomiile judiciare românești, încă foarte puternice, tind a fi îngrădite de regalitate și nobilime. Din secolul al XIV-lea, românii, adică păturile lor privilegiate, au fost excluși ca atare din conducerea politică a Transilvaniei; în 1355, ei figurează ultima oară între participanții la o congregație generală.

Scoțând în afara legii confesiunea ortodoxă, pentru a se pune de acord cu directivele papalității din Avignon, dar și pentru a îngrădi relațiile românilor din Transilvania cu cei din țările de dincolo de Carpați, care se organizaseră în state de sine stătătoare, regalitatea ungară a împiedicat constituirea unei pături privilegiate românești în cadru național; nu au avut acces la privilegiu și la titlu nobiliar decât acei dintre fruntașii români care aderau la confesiunea catolică și se integrau astfel în masa nobilimii eterogene.

În condițiile create de această politică, un rol însemnat în sprijinirea formelor de viață românești din Transilvania a revenit protecției exercitate de Țara Românească și Moldova. Domnii celor două țări au obținut, în cadrul relațiilor lor de colaborare cu Ungaria, un șir de feude în Transilvania: Făgărașul și Amlașul, în cazul Țării Românești, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Ciceul și Cetatea de Baltă, cu întinse domenii, în cazul Moldovei, din vremea lui Ștefan cel Mare; prin aceste feude, o parte măcar din teritoriul Transilvaniei s-a aflat sub administrație românească. De importanță și mai mare încă a fost patronatul bisericesc al celor două țări asupra românilor din Transilvania lipsiți mult timp de o ierarhie bisericească superioară proprie.

Centralizarea puterii și reacția nobiliară. La sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea, Țara Românească și Moldova și-au consolidat structurile statale. Două domnii strălucite, cea a lui Mircea cel Bătrân în Țara Românească (1386–1418) și cea a lui Alexandru cel Bun în Moldova (1400–1432) ilustrează prin durata și prin realizările politicii lor interne și externe procesul de întărire a statului în cele două țări.

Mai mult decât în trecut se afirmă acum caracterul autocratic al domniei; în evidentă relație cu Bizanțul și sub influența ideologiei politice bizantine, Mircea adoptă, în urma acțiunilor sale militare, care l-au adus în stăpânirea Dobrogei, titlul de *despot*; la rândul său, Alexandru afirmă categoric autocrația, după ce a restabilit, încă de la începutul domniei, relațiile cu Patriarhia din Constantinopol. Trecând de la afirmarea teoretică la aplicarea practică a principiului autocrației, cei doi domni își asociază fiii la domnie, încercând astfel să instituie automatismul succesiunii și să smulgă boierimii unul din mijloacele ei principale de presiune asupra puterii centrale. În același sens a acționat consolidarea de către cei doi domni a organizării ecleziastice și administrative a țărilor lor și dezvoltarea activității cancelariilor lor, care, din această vreme, încep să cuprindă o sferă mult mai largă a vieții sociale decât în trecut.

Dezvoltarea economică a Țării Românești și Moldovei a primit un puternic impuls din partea celor doi domni. Legăturile comerciale ale celor două țări cu Transilvania și Polonia au fost reglementate prin marile privilegii vamale acordate de Mircea negustorilor din Brașov

(1412) și de Alexandru celor din Lvov (1408; nu se cunoaște decât indirect privilegiul domnului Moldovei în favoarea brașovenilor). Mircea cel Bătrân a pus în exploatare minele de la Baia de Aramă.

Indiciul cel mai sigur al gradului înalt de dezvoltare a puterii domniei a fost remarcabila forță militară a Țării Românești și Moldovei în această vreme și excepțională eficacitate a politicii lor externe. Sub Mircea cel Bătrân, Țara Românească cunoaște cea mai mare întindere teritorială; domnul nu numai și-a consolidat stăpânirile din Transilvania, obținute ca feude din partea regalității ungare, dar a cuprins și Dobrogea sub autoritatea sa. Forța militară a lui Alexandru cel Bun i-a permis domnului să împiedice imixtiunea puterilor străine, îndeosebi a Regatului ungar, care, prin tratatul de la Lublau, încheiat între Sigismund de Luxemburg și Vladislav Jagiello, preconizase împărțirea țării între Ungaria și Polonia (1412). Domnul Moldovei și-a consolidat legătura cu Polonia prin sprijinul eficace pe care i l-a acordat în două rânduri împotriva cavalerilor teutoni: la Grünwald (1410) și la Marienburg (1422).

Consolidarea și afirmarea celor două țări s-a reflectat pe plan extern; cardinalii reuniți în 1408 la Pisa pentru a pregăti un conciliu general, cu participarea lumii ortodoxe, s-au adresat și domnilor Țării Românești și Moldovei, situându-i îndată după împăratul Bizanțului în ierarhia politică a Orientului.

Progresul puterii centrale a declanșat reacția boierimii, care a izbucnit puternic după dispariția celor doi domni. Larg favorizată de amestecul puterilor străine — Ungaria, Polonia, Imperiul otoman — în viața internă a Țării Românești și Moldovei, reacția boierească s-a manifestat în chipul cel mai evident prin reafirmarea dreptului boierimii de a-i alege pe domni și prin lupta între facțiunile boierești grupate în jurul diverșilor pretendenți la domnie. În Moldova, unde statul era mai recent, luptele pentru domnie, prelungite timp de un sfert de secol (1432–1457), au vădit și o puternică tendință de fărâmițare teritorială, de împărțire a țării între pretendenți.

Noua orientare de politică externă a lui Alexandru cel Bun în ultimii ani ai domniei sale, când s-a asociat unei coaliții antipolone, alături de Ungaria, Lituania și Ordinul Teutonic, în scopul de a anexa Pocuția, a dat un nou impuls rivalității polono-ungare pentru Moldova, a cărei politică internă s-a resimțit puternic de pe urma acestei evoluții.

Lupta pentru domnie care a izbucnit între fiii mai vârstnici ai lui Alexandru cel Bun, Ilie și Ștefan, a deschis o îndelungată vreme de instabilitate în Moldova în cursul căreia rivalitățile facțiunilor boierești și ale pretendenților la domnie s-au împletit strâns cu intervențiile Regatului ungar și ale celui polon, care tindeau să-și subordoneze țara și să îi controleze drumurile comerciale.

Echilibrul de forțe realizat pentru un timp între cei doi frați rivali s-a manifestat pe plan politic printr-o încercare de domnie asociată și, în cele din urmă, prin diviziunea teritoriului între Moldova nordică, „Țara de Sus", și Moldova pontică, „Țara de Jos", cu reședințe diferite. Înlăturarea lui Ilie în 1443 a adus țara întreagă în orbita Poloniei; pentru a o readuce în sfera sa de influență, Ungaria a sprijinit un alt pretendent, Petru (1444). Dar, trei ani mai târziu, guvernatorul Transilvaniei, Iancu de Hunedoara, a fost silit să repete intervenția în Moldova,

impunându-l din nou la conducerea țării pe Petru, care i-a cedat Chilia, unde s-a instalat o garnizoană ungară, garanție a legăturii comerciale dintre Regatul ungar și Marea Neagră.

La rândul lor, polonii au încercat în 1450 să-și restabilească cu ajutorul armelor suzeranitatea asupra Moldovei. Dar la Crasna, în 1450, Bogdan, domnul Moldovei (1449–1451) a înfrânt zdrobitor oastea polonă. În cele din urmă, polonii au găsit un vasal obedient în persoana lui Petru Aron (1451–1457, cu întreruperi), înscăunat în urma uciderii lui Bogdan.

Tendința dominantă a rămas totuși cea a centralizării și ea s-a impus în a doua jumătate a secolului al XV-lea, remarcabil reprezentată de două din cele mai proeminente personalități ale istoriei românești în Evul Mediu: Vlad Țepeș, domnul Țării Românești (1456–1462), cunoscut în izvoarele străine contemporane sub numele de Dracula, și Ștefan cel Mare, domnul Moldovei (1457–1504). Efortul perseverent al celui din urmă, care și-a putut urmări țelul în cursul unei domnii îndelungate, a reușit să îngrădească simțitor tendințele politice ale marii boierimi.

Manifestările anarhice ale boierimii au fost viguros reprimate de ambii domni. Vlad Țepeș, una din cele mai originale și notorii personalități românești, s-a înscăunat cu ajutorul militar al lui Iancu de Hunedoara la conducerea Țării Românești în primăvara anului 1456, după izgonirea lui Vladislav al II-lea, devenit adversar al guvernatorului Regatului ungar. Domn autoritar, până la formele extreme ale represiunii pe scară largă, Vlad Țepeș, poreclit astfel după mijlocul principal de tortură și execuție pe care îl folosea, *țeapa*, a încercat, cu mijloacele cele mai dure, să-și nimicească adversarii și să stârpească viciile societății. Înlăturarea hoției, asigurarea siguranței drumurilor și a mărfurilor, stimularea efortului, fie și cu metode represive, instaurarea unei justiții sumare dar situate deasupra privilegiului și a rangului social, sunt câteva din manifestările unei politici de afirmare a puterii centrale, de asumare a unui control efectiv asupra societății. Severitatea sa excepțională, cruzimea chiar, pe care a pus-o în slujba realizării idealului său politic a impresionat pe toți contemporanii și se află la originea povestirilor despre faptele lui. Adunate și puse în circuitul larg de sașii din Transilvania, asupra cărora și-a revărsat în repetate rânduri ostilitatea, aceste povestiri au ajuns pe diverse căi atât în Europa Occidentală, unde au format obiectul unor tipărituri speciale, cât și în lumea rusă, unde au servit ca model de inspirație autocrației în curs de afirmare. Centrul principal de difuzare a acestor relatări, atât în Apus, cât și în Răsărit, a fost curtea de la Buda a lui Matias Corvin, alternativ aliat și adversar al lui Vlad Țepeș.

Guvernarea sa autoritară nu a fost decât o etapă pregătitoare a luptei deschise de Vlad Țepeș împotriva turcilor, a căror dominație a încercat să o înlăture, în colaborare cu Matias Corvin.

Confruntat în câteva rânduri cu crize interne grave, provocate de încercarea unor facțiuni boierești de a-l înlătura din domnie, cu cooperarea unor puteri străine, Ștefan cel Mare a reacționat suprimându-i pe boierii răzvrătiți. Cu tot atâta perseverență, domnul Moldovei i-a urmărit pe diverșii pretendenți la tron, suprimându-i, unul după celălalt, până în ultimii ani de domnie (1469, decapitarea lui Petru Aron, sprijinit de Ungaria, 1486, executarea lui Hronoda, susținut de Baiazid al II-lea, și 1501, lichidarea la cererea sa a unui pretendent aflat în Polonia). Pentru a impune ca urmaș pe acela dintre fiii săi, Bogdan, pe care îl considera cel mai apt să-i

continuie opera, Ștefan a fost silit să reprime sângeros, în chiar ultimele zile ale vieții, rezistența unei însemnate facțiuni boierești.

Reușita efortului centralizator a asigurat celor două domnii și luptei împotriva expansiunii otomane în care s-au angajat efective militare numeroase, disproporționate cu potențialul demografic al țărilor lor. Dar acest rezultat reflectă la rândul său o aderență largă la politica puterii centrale, la tendințele noi dezvoltate de domnia autocrată în această etapă. Într-adevăr, ambii domni au lărgit simțitor baza socială a puterii lor, deplasând centrul de greutate al acesteia de la marea boierime la mica boierime, la țărănimea liberă și la orășenime, ale cărei interese comerciale le-au sprijinit. Obligația generală de participare la oaste a devenit o realitate efectivă datorită sprijinului acordat de domnie acestor categorii sociale, ocrotite împotriva tendințelor de acaparare și dominație ale marilor boieri. Politica de distanțare de marea boierime, de perseverentă protejare a micii stăpâniri de pământ, s-a reflectat puternic în conceptul nou de „dreptate", adică de justiție egală pentru toți, cu care s-au identificat ambii domni. Pe temeiul politicii sociale pe care o exprimă acest concept, ei au putut pretinde și obține o participare foarte largă la lupta pentru apărarea țării. Atât Vlad Țepeș cât și Ștefan cel Mare au promovat elemente din mica boierime și din țărănimea liberă, care se distingeau pe câmpul de luptă, în corpul de elită al cavalerilor (*viteji*). Unitățile recrutate de cei doi domni din aceste pături sociale au fost un excepțional instrument al politicii de centralizare.

Și în Transilvania eforturile de consolidare a puterii centrale au fost strâns legate de lupta împotriva expansiunii otomane. Tendințe în această direcție se constată și în unele măsuri ale lui Sigismund de Luxemburg pentru lărgirea participării la oaste, dar ele aveau să cunoască dezvoltarea cea mai largă în politica lui Iancu de Hunedoara, de numele căruia sunt legate ultimele mari încercări de înlăturare a turcilor din Europa. Ridicat dintr-o familie de mici nobili români, din Hațeg, care, împreună cu cei din Banat, au furnizat contingente însemnate în luptele purtate de Regatul ungar cu Imperiul otoman, Iancu de Hunedoara a suit treptele cele mai înalte ale ierarhiei Regatului ungar, ocupând funcțiile de ban de Severin (1438–1441), de voievod al Transilvaniei (1441–1446), de guvernator (1446–1453) și de căpitan general al regatului (1453–1456). Cu activitatea militară a lui Iancu de Hunedoara, Transilvania s-a aflat pe primul plan al luptei cu puterea otomană în ascensiune, căreia i-a acordat prioritate de-a lungul întregii sale cariere.

Format în preajma lui Sigismund de Luxembrug, el a urmat, în condițiile create de agravarea primejdiei otomane, liniile directoare ale politicii interne și externe ale acestuia. În exercițiul funcției sale de voievod și de guvernator, el a extins continuu imensul său domeniu, pe care l-a consolidat prin noi achiziții personale sau prin donații regale. Situate în cea mai mare parte în Transilvania, stăpânirile de pământ, cetăți și orașe ale lui Iancu de Hunedoara au sfârșit prin a depăși prin întindere și valoare domeniul regal. Pe această bază el și-a putut constitui o întinsă rețea de vasali, *familiares,* formă specifică a vasalității în Regatul ungar. Exploatarea cea mai riguroasă a veniturilor Voievodatului Transilvan, îndeosebi cele provenite din mine, vămi și dări, i-a pus la îndemână însemnate sume de bani, care i-au permis, între altele, să întrețină un corp de mercenari care au jucat un rol însemnat în acțiunile sale militare. De asemenea, în spiritul politicii lui Sigismund de Luxemburg, Iancu a acordat noi privilegii

orașelor, din care a făcut una din temeliile puterii sale. Sprijinit pe aceste forțe, dintre care cea mai însemnată a fost mica nobilime, Iancu a înfruntat cu succes opoziția marii nobilimi, ostilă politicii sale interne și externe.

Lupta antiotomană a lui Iancu s-a desfășurat în cadrul efortului de a organiza o nouă cruciadă, efort pregătit de Unirea realizată în 1439 la Florența între Biserica Apuseană și cea Răsăriteană, rezultat postum al politicii lui Sigismund de Luxemburg, care a urmărit constant să înlăture piedicile din calea unei acțiuni europene comune împotriva turcilor. Iancu s-a străduit cu fermitate, uneori chiar cu duritate, până la sfârșitul zilelor sale, să impună Unirea în masa populației ortodoxe din Ungaria și în primul rând în lumea cnezilor români din Hațeg și Banat, reazem însemnat al acțiunii sale militare, pe care s-a străduit să-l înalțe la funcția de factor politic în Regatul ungar. Și în raporturile cu Țara Românească și Moldova, pe care a urmărit constant, cu rezultate schimbătoare însă, să le asocieze luptei sale antiotomane, el a încercat să-și impună politica cu privire la unirea bisericească.

Politica desfășurată inițial de Iancu de Hunedoara în cuprinsul regional al Transilvaniei a fost apoi extinsă de el la scara întregului regat în cadrul căruia a combătut constant tendințele anarhice ale baronilor și refuzul lor de a se angaja în lupta antiotomană. Fiul său, Matias Corvin, ales rege al Ungariei (1458–1490), a continuat direcția centralizatoare imprimată politicii interne de tatăl său.

Răscoalele țărănești din Transilvania. Tendința de fond dominantă în societatea transilvană a secolului al XV-lea a fost însă consolidarea puterii nobilimii asupra țărănimii dependente, pe temeiul puterilor discreționare acordate în secolul precedent de regii angevini stăpânilor de domenii. Înzestrată cu cele mai largi privilegii, nobilimea transilvană îi supune unei exploatări sporite pe țăranii de pe domeniile ei, străduindu-se să fructifice mai remunerator drepturile ei tradiționale. Încercarea țărănimii de a păstra „libertățile" vechi, de a se descătușa din lanțurile exploatării senioriale care începeau să se strângă a provocat în 1437 prima din șirul marilor răscoale țărănești din Transilvania. Convențiile încheiate de țăranii răsculați cu nobilii pe parcursul răscoalei aduc la iveală motivele mișcării: sporirea censului în bani și a dijmelor, introducerea *nonei*, dare suplimentară din produse, modalitățile agravate de prelevare a dijmei bisericești, îngrădirea dreptului iobagilor de a-și lăsa moștenire bunurile, ca și a dreptului lor tradițional de a se strămuta liber de pe un domeniu pe altul.

Țăranii români și unguri din regiunea Someșului, principala zonă a răscoalei, au atacat castelele, distrugând arhivele nobiliare, și și-au instalat tabăra pe dealul Bobâlna, care avea să dea numele răscoalei. Victoria obținută aici de țărani împotriva oastei nobiliare (iunie 1437) a dus la încheierea primei convenții între cele două tabere, în textul căreia au fost înscrise revendicările răsculaților. Consolidându-și poziția, în urma înțelegerii cu pătura privilegiată din rândurile secuimii și ale sașilor (septembrie 1437), nobilimea a redeschis lupta; a doua înfruntare între răsculați și nobili la Apatiu (octombrie 1437) se încheie nedecis. Noua convenție încheiată între nobili și țărani după luptă nu a fost decât o pauză înainte de răfuiala finală. Cu ajutorul primit de la secui și de la rege, nobilimea contraatacă și înăbușă răscoala.

La începutul anului 1438, ultima poziție a răsculaților, orașul Cluj, a cărui sărăcime aderase la mișcare, e ocupată de nobili.

În cursul răscoalei și după înăbușirea ei sângeroasă s-a consolidat cooperarea între nobilime și cercurile privilegiate ale secuilor și sașilor. Reuniți din proprie inițiativă, reprezentanții celor trei „națiuni" constituie acum o „uniune" al cărei țel principal era apărarea împotriva țăranilor și, în subsidiar, organizarea rezistenței împotriva primejdiei otomane. Confirmând o evoluție îndelungată, „uniunea" celor trei „națiuni" a consacrat sistemul constituțional al Transilvaniei, care avea să dăinuiască timp de câteva secole.

După răscoala de la Bobâlna, exploatarea seniorială a sporit considerabil, fapt care avea să provoace la începutul secolului al XVI-lea a doua mare răscoală a țărănimii.

Prilejul răscoalei l-a oferit proclamarea cruciadei antiotomane în primăvara anului 1514. Atrași de făgăduiala că vor fi eliberați din șerbie dacă se vor înrola, iobagii s-au înscris în număr mare la oaste, trecând peste împotrivirea marii nobilimi, care era amenințată să-și piardă forța de muncă. Actele de violență ale nobilimii pentru a opri plecarea țăranilor la oaste sau pentru a-i sili pe cei plecați să se înapoieze au schimbat curând sensul cruciadei, care s-a transformat într-o răscoală țărănească. Sub conducerea unui mic nobil, Gheorghe Doja, ‹ uia îi fusese încredințată comanda cruciadei, țăranii pornesc din tabăra de la Rákos, de lângă Buda, unde se aflau în număr mare, și înaintează spre Transilvania.

Țelul răsculaților era lichidarea robotei (obligația de muncă), a dijmelor, a dărilor în bani; în variantele ei cele mai radicale, răscoala și-a propus suprimarea nobilimii. Dar, după câteva succese inițiale; îndeosebi în luptele de la Nădlac și Cenad, răsculații sunt înfrânți la Timișoara de oastea regală, condusă de voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya (15 iulie 1514). Pentru a deveni exemplară, represiunea a luat formele cele mai sălbatice. Conducătorul răscoalei, Gheorghe Doja, a fost executat prin ardere pe un tron de fier încins, purtând pe cap o coroană de fier, de asemenea încinsă. Treptat, rezistența țărănimii a fost înfrântă în toate zonele în care se întinsese răscoala.

După represiune a urmat codificarea obligațiilor țărănimii iobage, la un nivel mult mai idicat decât înainte de răscoală. Noile obligații au fost înscrise în codul de legi — *Tripartitum* — elaborat de juristul Ștefan Werböczi, care fixează cuantumul dijmei, al nonei, al contribuției în bani și al robotei (o zi pe săptămână) potrivit legislației Dietale. Mai semnificativ decât aceste măsuri, noul cod legalizează legarea „perpetuă" a țăranilor de glie.

Măsurile adoptate după înăbușirea răscoalelor din 1437 și 1514 au consacrat două tendințe fundamentale în evoluția vieții social-politice a Transilvaniei: constituirea regimului celor trei națiuni privilegiate și legarea de glie a țărănimii dependente.

Rezistența împotriva expansiunii otomane. După vertiginoasele lor cuceriri în Peninsula Balcanică, turcii au atins în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea linia Dunării și au intrat în contact direct cu țările române și cu Ungaria în vremea sultanului Baiazid I (1389–1402). Instalarea turcilor la Dunărea de Jos și tendința lor de expansiune la nordul fluviului a deschis îndelungata epocă a confruntării țărilor române cu puterea otomană. Timp de un secol și jumătate, expansiunea Imperiului otoman la nord de Dunăre și în direcția Europei Centrale a

fost oprită de rezistența izolată sau coalizată a țărilor române și a Regatului ungar. În tot acest interval, Dunărea, redevenită un fluviu al confruntării, a fost pentru Imperiul otoman principalul front european.

Opunând o rezistență tenace cuceririi otomane, care amenința existența statelor lor, românii s-au integrat ca factor de prim plan în cruciada târzie. Acțiunile lor defensive și ofensive intră în circuitul opiniei publice europene și forța lor militară devine un factor prezent în mai toate proiectele de cruciadă alcătuite în această vreme. Câteva mari personalități, comandanți de oaste și oameni de stat proeminenți, au ilustrat rezistența țărilor române împotriva cuceririi otomane.

Cea dintâi amenințată de expansiunea otomană a fost Țara Românească sub Mircea cel Bătrân (1386–1418). Timp de câțiva ani după înscăunarea sa, el a continuat înfruntarea cu Regatul ungar, urmând direcția dominantă a politicii externe a predecesorilor săi. În 1389, el a încheiat o alianță cu regele Poloniei, Vladislav Jagiello, act cu caracter explicit antiungar. Curând însă, evoluția evenimentelor în nordul Peninsulei Balcanice, urmare a marilor succese ale puterii otomane, l-a determinat să-și reorienteze politica externă spre Ungaria regelui Sigismund de Luxemburg, la fel de amenințată ca și Țara Românească de expansiunea otomană. Alianța cu Ungaria s-a încheiat pe baza recunoașterii stăpânirii domnului Țării Românești în Amlaș și Făgăraș, în sudul Transilvaniei, cu titlul de feud, și în Banatul de Severin.

Începuturile conflictului dintre Țara Românească și puterea otomană a fost urmarea intervenției lui Mircea la sudul Dunării, în teritorii a căror stăpânire o revendica și sultanul Baiazid I. Preluând stăpânirea Dobrogei, fosta țară a despotului Dobrotici, al cărui fiu Ivanco dispăruse în luptele cu turcii, și intervenind în favoarea lui Stracimir, țarul de Vidin, Mircea a declanșat inevitabil conflictul cu puterea otomană. După o primă invazie a turcilor la nordul Dunării, în 1392, a urmat, sub comanda sultanului însuși, o mare campanie cu țel strategic: cucerirea țării sau instalarea unui candidat favorabil turcilor.

Episodul principal al înfruntării dintre domnul Țării Românești și sultanul Baiazid, în armata căruia se aflau și contingentele vasalilor săi balcanici, a fost bătălia de la Rovine, loc neindentificat, situat probabil în regiunea muntoasă a Țării Românești (10 octombrie 1394), unde turcii au suferit o grea înfrângere. În așteptarea unei noi ofensive turcești, Mircea a încheiat un tratat de alianță cu regele Sigismund (Brașov, 7 martie 1395). În mai 1395, Baiazid a revenit în forță și a înfrânt oștile aliate, române și ungare, victorie câștigată însă cu grele pierderi. Înțelegând dificultățile soluției radicale, cucerirea, Baiazid inaugurează politica de atragere a Țării Românești în orbita Imperiului otoman. În aplicarea acestei politici, sultanul s-a sprijinit pe un pretendent la domnie, Vlad, care a acceptat să plătească tribut Porții Otomane. Fidel cauzei creștine, Mircea a participat în fruntea unui contingent românesc la cruciada de la Nicopole; în ciuda înfrângerii oștilor creștine (25 septembrie 1396), el reușește în cursul anului următor să-și restaureze puterea în Țara Românească.

Înfrângerea catastrofală a lui Baiazid la Ankara de către Timur Lenk (1402) a deschis și epoca marilor inițiative ale lui Mircea în raport cu Imperiul otoman, aflat în plină criză a fărâmițării puterii ca urmare a destrămării unității sale și a luptelor dintre pretendenții la tron. Țelul principal al inițiativelor politice și militare ale domnului român a fost să împiedice

restaurarea unității imperiului. Sprijinind, în cooperare cu alte puteri, diverși pretendenți la succesiunea lui Baiazid, Mircea a încercat să îndepărteze primejdia otomană de țara sa. În 1409, perspectiva reintegrării imperiului de către Suleiman îl determină pe Mircea să-l sprijine pe Musa, un alt fiu al lui Baiazid, aliat al beilor de Caraman și de Sinope cu care domnul Țării Românești a intrat în legături. Atrăgându-l în coaliție și pe despotul Serbiei, Ștefan Lazarevici, domnul român îi acordă sprijin militar pretendentului turc care, după câteva eșecuri, reușește să preia conducerea părții europene a imperiului. În urma acestor acțiuni, Mircea a luat în stăpânire întreaga moștenire teritorială a despotului Dobrotici, ceea ce l-a adus în conflict cu Bizanțul, care revendica la rândul său aceste teritorii.

Înlăturarea lui Musa de către Mehmet I (1413–1421), care a readus sub o singură stăpânire partea asiatică și cea europeană a Imperiului otoman, a determinat a doua intervenție a lui Mircea în sprijinul unui pretendent la succesiunea lui Baiazid, anume Mustafa. Intrând în acțiune de partea adversarilor lui Mehmet I, între care se afla și Veneția, Mircea îl sprijină cu trupe pe Mustafa. Încercare eșuată, care a provocat riposta sultanului; la începutul anului 1417, o mare oaste turcă invadează Țara Românească, smulge stăpânirii lui Mircea Dobrogea și impune domnului român să plătească tribut Porții Otomane. Tot acum, turcii ocupă unele puncte strategice pe țărmul nordic al Dunării — Turnu și Giurgiu — de unde puteau mai lesne lansa raiduri devastatoare în interioriul țării. Controlul asupra acestor centre a înlesnit mult instaurarea hegemoniei turcești în Țara Românească.

Reluând hotărât ofensiva, turcii lansează un nou mare atac la Dunărea de Jos în 1420, încercând să preia controlul întregului curs al fluviului, de la Porțile de Fier la vărsarea în Marea Neagră; în cursul acestei acțiuni a dispărut fiul și succesorul lui Mircea, Mihai (1418–1420). Deși încercarea a eșuat, deși cu concursul împăratului Sigismund de Luxemburg, Țara Românească a înlăturat forma apăsătoare a dominației pe care i-au impus-o turcii în 1420, prezența otomană se face tot mai mult simțită în această regiune; sub domni diferiți, Dan al II-lea (1421–1431), Radu Praznaglava (1421–1427), Alexandru Aldea (1431–1436), Vlad Dracul (1436–1447), ale căror domnii au fost în repetate rânduri întrerupte de vicisitudinile evenimentelor politice și militare, țara oscilează între alianța cu Regatul ungar și acceptarea păcii otomane. Mai mult decât atât, turcii întreprind un șir de mari incursiuni devastatoare în Transilvania, dintre care cele mai cunoscute sunt cele din 1421, 1432 și 1438. Transilvania era acum, la rândul ei, direct amenințată de puterea otomană.

Asaltat deseori de aceste incursiuni turcești, care urmăreau să atragă Țara Românească în aria hegemoniei otomane, Dan al II-lea consolidează relațiile cu Sigismund de Luxemburg, acceptând condiții de vasalitate mai stricte față de Ungaria, de unde putea aștepta singurul ajutor eficace împotriva agresiunilor otomane. De câteva ori domnul a trecut Dunărea, obținând succese militare importante, care însă au fost anihilate de contraofensivele turcești.

Sub Alexandru Aldea, Țara Românească a intrat puternic în dependența Porții Otomane; domnul și oastea sa au fost siliți să participe alături de trupele turcești la o mare expediție militară în sudul Transilvaniei, în 1432.

Poziția țării de stat tampon între două mari puteri în conflict aproape permanent și alternanțele politice pe care le-au provocat au devenit încă mai evidente în timpul domniei lui

Vlad Dracul, fiul lui Mircea cel Bătrân. Instaurat la conducerea țării cu concursul lui Sigismund de Luxemburg, noul domn a fost curând silit de presiunea otomană să accepte suzeranitatea turcească. În 1438, el participă la o nouă expediție turcească în Transilvania, de data aceasta sub conducerea sultanului Murad al II-lea, care urmărea să slăbească Ungaria și rolul ei în desfășurarea cruciadei în curs de pregătire.

Rolul de frunte în lupta antiotomană la Dunărea de Jos, în următoarele două decenii și l-a asumat Ioan de Hunedoara, cunoscut folclorului sub numele de Iancu, a cărui activitate a fost dominată de efortul de organizare a rezistenței împotriva expansiunii Imperiului otoman. Cu lupta lui, inițiativa a trecut din nou, timp de câțiva ani, în tabăra creștină.

Prima etapă a acțiunii antiturcești a lui Iancu s-a desfășurat în cadrul internațional nou creat de Unirea de la Florența, care părea să asigure condiții favorabile unei noi acțiuni europene comune pentru izgonirea turcilor din Europa, și de realizarea, în 1440, a uniunii personale între regatele ungar și polon în persoana regelui Vladislav Jagiello, preludiu al coalizării tuturor forțelor regionale direct amenințate de turci.

Înțelegând exact sensul acestei evoluții pe plan general european, sultanul Murad al II-lea a declanșat noi acțiuni militare preventive, la Dunărea de Jos, în 1440–1441, în Serbia, cu scopul de a cuceri Belgradul. În același timp, el a reușit să aducă din nou sub controlul său Țara Românească, al cărei domn, Vlad Dracul, a fost convocat la Înalta Poartă și reținut la Gallipoli.

Hotărât să-și exploateze avantajul, sultanul organizează sub conducerea beiului de Vidin o puternică acțiune militară în Transilvania, în primăvara anului 1442. După un prin succes, turcii au fost zdrobitor înfrânți în sudul țării de oastea lui Iancu (22 martie 1442). Exploatându-și victoria, voievodul Transilvaniei a trecut Carpații în Țara Românească, unde a instalat un domn favorabil cauzei creștine. Încercarea turcilor de a anihila acest succes l-a adus din nou pe Iancu la sud de Carpați, unde a înfrânt și nimicit oastea otomană de sub conducerea beglerbegului Rumeliei în bătălia desfășurată pe cursul superior al râului Ialomița (septembrie 1442).

Succesul cel mai de seamă a venit în anul următor, când voievodul Transilvaniei adoptă hotărât tactica ofensivă.

În contextul unor febrile negocieri pentru organizarea unei noi cruciade, susținută de Roma, nu însă și de celelalte puteri apusene, Iancu pregătește și conduce în toamna anului 1443 o puternică acțiune militară în interiorul Peninsulei Balcanice la care a participat și regele Vladislav. Înfrângând rezistența opusă de turci, oastea regală ocupă orașele Niș și Sofia, dar sosirea iernii și rezistența turcilor în trecătorile munților Balcani au silit-o să se retragă. Fragilitatea aparentă a puterii otomane în Peninsula Balcanică a încurajat o nouă încercare de a-i pune capăt, în anul următor. După ce încheiase cu turcii pacea de la Seghedin (iulie 1444), regele Vladislav s-a lăsat convins de legatul papal Cesarini să reia ostilitățile, întrucât Veneția acceptase să trimită o flotă care avea să facă imposibilă trecerea prin Strâmtori a trupelor turcești, aflate în cea mai mare parte, împreună cu sultanul, în Asia Mică. Începută toamna, cu trupe puține, întemeiată pe speranța că va fi o acțiune ușoară, de lichidare a stăpânirii turcești în Europa, expediția regelui Vladislav I s-a încheiat cu un dezastru desăvârșit. De teama instaurării la Strâmtori a rivalilor lor venețieni, genovezii din Pera au transportat în Europa, pe ambarcațiunile lor, trupele sultanului Murad al II-lea. Luată prin surprindere de prezența unei

catolice a țării, unde regele se oprise pentru pregătirea asaltului final, Ștefan dezlănțuie contraatacul; trădat însă de unii boieri el nu a reușit să nimicească, cum plănuise, oastea ungară. Lupta a rămas nedecisă, dar avântul ofensivei regale a fost oprit. Incapabil să-și continue înaintarea, Matias Corvin a părăsit Moldova fără a-și fi realizat obiectivul. Ultima mare încercare a Ungariei medievale de a-și impune prin forța armelor dominația asupra Moldovei și de a-și asigura legătura directă cu Marea Neagră s-a încheiat cu un eșec. Reluând pe seama sa încercarea de a smulge Moldovei Chilia, domnul Țării Românești, Radu cel Frumos (1462–1474), începe la rândul său ostilitățile împotriva lui Ștefan (1470).

Războiul cu Țara Românească nu a fost decât preludiul marii înfruntări de forțe cu Imperiul otoman, declanșată de Ștefan în 1473, când a instalat un nou domn, fidel lui, în țara vecină pe care a smuls-o dominației turcești. Țelul imediat al acțiunii lui Ștefan a fost acela de a-și asigura controlul asupra gurilor Dunării și de a înlătura primejdia intrării lor sub dominația otomană. Dar lupta deschisă de domnul român în 1473 s-a încadrat într-un efort mult mai larg de îndiguire a expansiunii otomane; la acest efort participau, din 1463, Veneția, amenințată să-și piardă posesiunile din Egea, Uzun Hasan, reintrat în acțiune, Ungaria și alte puteri. Războiul lui Ștefan cu turcii a coincis cu ultima mare încercare a adversarilor Porții de a restaura libertatea Mării Negre.

Pierderea Țării Românești și reconstituirea unui front antiotoman la Dunăre era o primejdie prea gravă pentru dominația Porții în Peninsula Balcanică pentru a putea fi tolerată de sultan. Pentru a scoate din luptă Moldova, Mehmet al II-lea a fost silit să organizeze la începutul anului 1475 o mare expediție sub comanda beglerbegului Rumeliei, Soliman eunucul. Speranța sultanului a fost însă înșelată; la Vaslui, într-o vale îngustă, unde superioritatea numerică otomană nu putea fi exploatată, Ștefan a prins în cursă și a nimicit marea oaste trimisă de Mehmet împotriva sa (10 ianuarie 1475). Răspândită de îndată în toate direcțile, știrea a revelat Europei puterea nebănuită a Moldovei.

Înțelegând inevitabilitatea unei noi ofensive otomane, Ștefan a început îndată după victorie să pregătească noua fază a luptei. Solii trimise în toate direcțiile, în Polonia și Ungaria, la Veneția și la Roma, în Hanatul Crimeii și la Caffa, au încercat să lărgească coaliția antiotomană pentru a da Moldovei posibilitatea să înfrunte în condiții mai bune noul atac al lui Mehmet al II-lea. În iulie 1475, punând capăt conflictului lor, Ștefan și Matias Corvin au încheiat un tratat de alianță antiotomană care punea pe baze noi raporturile dintre cele două țări.

La rândul său, sultanul, pentru a da mai multe șanse de reușită noii înfruntări în curs de pregătire cu Moldova, a organizat în prealabil o mare expediție în Crimeea, în urma căreia Caffa și întregul sistem de colonii genoveze din nordul Mării Negre au intrat sub dominația otomană (iunie 1475). Fapt mai grav, Hanatul tătar din Crimeea se supune acum sultanului, devenind un stat vasal Porții Otomane. Moldova era prinsă în cleștele coaliției turco–tătare.

În iunie 1476, Mehmet al II-lea a intrat în Moldova în fruntea unei oști, imense pentru acea vreme, care depășea 100 000 de oameni. Sosirea sa fusese precedată de raiduri devastatoare ale tătarilor din Crimeea, respinși de Ștefan, cu prețul unei mari dispersiuni de forțe. Încercarea domnului de a opri înaintarea sultanului spre Suceava, capitala țării, a fost zdrobită de invadatori pe valea Pârâului Alb, la locul numit Războieni, unde a căzut în luptă o parte

însemnată a elitei ostășești a țării (26 iulie 1476). Dar rezistența îndârjită a cetăților, dintre care nici una nu a putut fi cucerită, l-a împiedicat pe sultan să tragă beneficii politice din victoria sa. Cum între timp o oaste transilvană se îndrepta spre Moldova, periclitând legătura sultanului cu bazele sale de aprovizionare, cum Ștefan începuse să-și reconstituie o nouă oaste, Mehmet al II-lea a dat semnalul retragerii (august 1476). A doua mare campanie împotriva Moldovei se încheia astfel cu un eșec desăvârșit.

Lipsa de dinamism a coaliției antiotomane, care s-a destrămat încetul cu încetul, a făcut imposibilă exploatarea impasului în care se afla Imperiul otoman. Urmând exemplul unora dintre aliații săi, îndeosebi al Veneției, Ștefan a încheiat pacea cu sultanul, revenind la vechile condiții (1479–1480). Baiazid al II-lea (1481–1512), succesorul lui Mehmet al II-lea, a folosit conjunctura favorabilă creată de pacea pe care a încheiat-o cu Ungaria în 1483 pentru a întreprinde o mare expediție împotriva lui Ștefan, cu scop limitat: cucerirea cetăților pontice ale Moldovei, Chilia și Cetatea Albă. În iulie 1484, armata terestră și flota sultanului au sosit la gurile Dunării, sprijinite de oastea domnului Țării Românești, Vlad Călugărul (1481–1495), și făcând joncțiunea cu tătarii din Hanatul Crimeii. Asediate terestru și naval, lipsite de orice perspectivă de ajutor, cele două orașe au sucombat în câteva zile. Cu aceasta, ultimele mari emporii libere din bazinul pontic au intrat sub dominația otomană. Marea Neagră era astfel transformată în lac turcesc.

Înainte de a se resemna cu această pierdere, Ștefan a încercat să-și recupereze cetățile, cu concursul Poloniei, grav amenințată în perspectivă de instalarea turcilor în nordul bazinului pontic. Pentru a obține concursul polon, Ștefan a prestat la Colomeea omagiul vasalic regelui Cazimir (septembrie 1485), act pe care refuzase, timp de un sfert de secol, să-l îndeplinească. Dar concursul militar polon s-a dovedit insuficient pentru realizarea țelului lui Ștefan. Cum de altminteri Polonia a încheiat câțiva ani mai târziu pacea cu turcii, Ștefan a fost silit să-i urmeze exemplul. În 1489, cel mai târziu, el a restabilit la rândul său pacea cu Poarta Otomană, reluând plata tributului.

Situațiile născute din implantarea puterii otomane în sudul Moldovei s-au mai răsfrânt o dată puternic în politică externă a lui Ștefan, la sfârșitul domniei lui. Devenit rege al Poloniei în 1492, Ioan Albert a început, de îndată ce împrejurările externe au devenit favorabile, febrile pregătiri diplomatice și militare în vederea unei expediții de înlăturare a turcilor de la Chilia și Cetatea Albă. Dar programul regelui polon prevedea, ca etapă premergătoare acțiunii antiotomane, instaurarea controlului polon direct asupra Moldovei prin înlăturarea lui Ștefan, care din 1489 revenise la alianța cu Ungaria, obținând din partea lui Matias Corvin cetățile transilvane Ciceul și Cetatea de Baltă cu domeniile lor, compensație pentru cetățile pontice pierdute.

Marea expediție polonă din 1497, al cărei țel oficial proclamat era recuperarea Chiliei și Cetății Albe, și-a trădat obiectivul real de îndată ce trupele polone, comandate de rege însuși, au intrat pe teritoriul Moldovei îndreptându-se spre Suceava. Dar rezistența prelungită a cetății și primejdia intervenției în luptă a altor forțe, îndeosebi a Ungariei, l-au silit în cele din urmă pe regele polon să ridice asediul și să înceapă retragerea. Pe drumul de înapoiere, la Codrul Cosminului, o mare parte a trupelor polone a fost surprinsă și nimicită de oastea lui Ștefan (octombrie 1497). În ultimii ani ai domniei, Ștefan a întreprins mai multe expediții împotriva Poloniei, cu titlul de represalii dar și cu speranța de a câștiga Pocuția.

Echilibrul de forțe realizat între cele trei mari puteri vecine cu statele române — Imperiul otoman, Ungaria și Polonia —, raport consacrat prin tratate reînnoite periodic, le-a scutit de mari invazii străine de felul celor care se abătuseră asupra lor în perioada precedentă. Tratatele ungaro-otomane, în care erau incluse Țara Românească și Moldova, și propriile lor negocieri cu Poarta Otomană le-au asigurat o perioadă de relativă stabilitate în relațiile cu turcii: Moldovei în timpul primilor succesori ai lui Ștefan cel Mare, Bogdan cel Orb (1504–1517) și Ștefăniță (1517–1527), iar Țării Românești în timpul lui Radu cel Mare (1495–1502) și Neagoe Basarab (1512–1521).

În Moldova, tendința marii boierimi de a-și consolida poziția, mult diminuată în timpul lui Ștefan cel Mare, a dat naștere unor puternice tensiuni politice. Sub Ștefăniță îndeosebi, tensiunea a degenerat în conflict armat. În septembrie 1523, domnul, sprijinit de „țară", adică de mica boierime și de masa țăranilor stăpâni de pământ, a zdrobit răscoala unei părți a marii boierimi; răsculații fie au fost executați, fie au fugit peste hotare.

În Țara Românească, familia de mari boieri olteni a Craioveștilor și-a consolidat mult poziția ca urmare a extinderii stăpânirilor ei de pământ și a legăturilor strânse pe care le întreținea cu demnitarii turci de la Dunăre. Vechea autonomie a Olteniei a căpătat, datorită boierilor Craiovești, semnificații sporite prin mijlocirea funcției de *mare ban* al Craiovei, înzestrată cu puteri cvasisuverane la apus de râul Olt. Mai mult încă, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, sub Vlad Călugărul și Radu cel Mare, boierii Craiovești ocupă funcții însemnate în sfatul domnesc, exercitând o influență considerabilă în viața politică a țării. Încercarea fiului lui Vlad Călugărul, Vlad cel Tânăr (1510–1512), de a se elibera de sub tutela apăsătoare a puternicilor boieri Craiovești s-a încheiat cu un eșec. Pentru a-și asigura poziția eminentă în stat, dobândită în anii anteriori, boierii Craiovești, sprijiniți de turci, înalță în scaunul domnesc pe unul dintre membrii familiei lor, Neagoe Basarab (1512–1521), care, pentru a-și legitima noua situație, a invocat, cu sau fără temei, o înrudire cu familia domnitoare legitimă a Basarabilor. Domnia lui Neagoe Basarab s-a caracterizat pe plan extern prin continuarea politicii de echilibru iar pe plan intern printr-un remarcabil avânt cultural.

Reluarea ofensivei turcești pe linia Dunării, marcată prin cucerirea Belgradului (1521) și apoi prin zdrobirea armatei ungare la Mohács (1526) a pus capăt echilibrului internațional de forțe, evoluție care s-a răsfrânt puternic asupra țărilor române, în primul rând asupra Țării Românești. Sub Radu de la Afumați (1521–1529, cu întreruperi), Țara Românească a redevenit teatru de operații; dar încercarea turcilor de a-și impune dominația directă asupra țării a fost respinsă, datorită solidarizării boierimii cu domnul.

Rezistența îndelungată pe care au opus-o expansiunii otomane, îmbinarea luptei cu negocierile și compromisul, au îngăduit Țării Românești și Moldovei să-și salveze entitatea statală, direct amenințată după cucerirea de către turci a Peninsulei Balcanice. Lovindu-se de la început la nordul Dunării de o foarte tenace rezistență, temându-se de implicațiile internaționale pe care le-ar fi avut instaurarea unei stăpâniri directe în cele două țări, turcii au fost siliți să-și modereze aspirațiile în raport cu acestea.

O dată înțeleasă imposibilitatea sau dificultățile foarte mari ale cuceririi și dominației directe asupra Țării Românești și Moldovei, turcii și-au fixat ca țel principal menținerea lor în

afara coaliţiilor antiotomane, neutralizarea lor, obiectiv realizat în linii generale în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Cele două state au fost silite să accepte plata tributului — semn al răscumpărării păcii de la turci şi al recunoaşterii puterii lor — şi să se resemneze cu pierderea cetăţilor lor dunărene şi pontice (Turnu, Giurgiu, Chilia şi Cetatea Albă), transformate de Imperiul otoman într-o centură de poziţii militare, mijloc de presiune asupra teritoriilor aflate în raza lor de acţiune. Sub raportul tributului şi al altor îndatoriri, Ţara Românească a avut un regim mai apăsător în secolul al XV-lea. În schimbul acestor renunţări, Imperiul otoman a recunoscut autonomia celor două ţări şi s-a angajat să respecte întregul lor sistem de guvernare. Acest statut, a rămas, în ciuda marilor variaţii ale dominaţiei turceşti în spaţiul românesc, cadrul fundamental al raporturilor turco-române până la sfârşitul hegemoniei otomane în Europa Sud-Estică. Încă din secolul al XV-lea, statutul de autonomie al Ţării Româneşti şi al Moldovei, renegociat în repetate rânduri în detaliile sale, în funcţie de situaţiile permanent schimbătoare, a fost înscris în convenţii, care au luat forma unor acte unilaterale acordate de sultani, aşa-numitele *capitulaţii*; urmele indirecte ale capitulaţiilor s-au păstrat în izvoarele secolului al XV-lea. Prin îndelungata lor rezistenţă, luptătorii secolului al XV-lea au salvat moştenirea transmisă de întemeietorii epocii precedente.

Tradiţia romanităţii şi spiritualitatea bizantino-slavă. Din secolele X–XI, cea mai mare parte a românilor din nordul şi sudul Dunării a fost încadrată în aria de organizare bisericească bizantino-slavă. Cuprinsă între mai multe centre de putere şi de civilizaţie slavă, lumea românească a adoptat slavona ca limbă de cult şi apoi de cancelarie. Primele texte care folosesc alfabetul chirilic apar în secolul al X-lea, pentru a cuprinde treptat ansamblul spaţiului românesc. Până la triumful limbii naţionale în secolele XVI–XVII, limba slavă avea să rămână mijlocul de comunicare oficial şi de creaţie culturală în scris al păturii culte româneşti. Textele care slujeau cultului, scrierile literare, juridice, istoriografice şi actele de cancelarie au folosit limba slavă, intermediar al modelului comun de inspiraţie al popoarelor răsăritene, civilizaţia bizantină.

Puternic sprijinită de domnia centralizatoare, biserica celor două state româneşti şi-a întărit considerabil poziţia şi influenţa după integrarea lor în spaţiul controlat de Patriarhia constantinopolitană, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Preţuind la justa sa valoare concursul bisericii, domnia a desfăşurat, îndeosebi în etapele de stabilitate politică, o intensă activitate de sprijinire a puterii spirituale care îi conferea legitimitatea, sprijin care s-a manifestat prin înălţarea lăcaşurilor bisericeşti şi mănăstireşti, prin înzestrarea lor cu domenii, cărţi şi obiecte de cult.

Consolidarea vieţii spirituale în tradiţia bizantino-slavă s-a realizat în mare măsură prin penetraţia şi răspândirea monahismului de tip athonit. Puternica influenţă a spiritului dominant la Muntele Athos, loc de întâlnire a spiritualităţii ortodoxe de pretutindeni, a venit prin călugărul de origine greco-sârbă Nicodim, care, la sfârşitul secolului al XIV-lea, şi-a statornicit şederea în Ţara Românească, după ce întemeiase, încă din vremea lui Vladislav I, mănăstirea Vodiţa şi, sub urmaşii imediaţi ai acestuia, mănăstirea Tismana, ctitorie desăvârşită sub Mircea cel Bătrân. Înălţarea mănăstirii de la Cozia de către Mircea a constituit momentul

culminant al influenței monahismului dominat de principiile spirituale și de organizare de la Sfântul Munte. Condiția primă a înfloririi acestui tip de spiritualitate întemeiat pe asceză riguroasă era autonomia largă față de puterea politică și de ierarhia bisericească, regim consacrat prin actele de întemeiere emise de ctitori.

Impulsul renovării vieții monahale de către Nicodim a fost continuat de ucenicii săi în Țara Românească, sub urmașii lui Mircea cel Bătrân. Curentul nou a culminat la începutul secolului al XVI-lea cu ctitoria lui Radu cel Mare de la Dealu și cu cea de la Curtea de Argeș a lui Neagoe Basarab, a cărei sfințire în 1517 a prilejuit o mare reuniune de înalți ierarhi ai Ortodoxiei, în frunte cu patriarhul din Constantinopol.

Și Moldova a fost cuprinsă în sistemul monahismului nou, athonit, în același regim de autonomie largă, prin ctitoriile lui Petru I și ale lui Alexandru cel Bun de la Neamț și Bistrița, care aveau să se numere vreme îndelungată printre centrele culturale cele mai însemnate ale țării.

După îndelungatele lupte pentru domnie dintre succesorii lui Alexandru cel Bun a urmat marea epocă de înflorire, și din acest punct de vedere, a lui Ștefan cel Mare, care și-a consolidat opera politică printr-o excepțională activitate în sfera spirituală și culturală. Manifestarea cea mai de seamă a acestei activități au fost numeroasele biserici și mănăstiri înălțate de Ștefan pe tot cuprinsul țării.

Biserica de piatră începe acum să ia tot mai mult locul vechilor construcții din lemn. Din inițiativa domnului apar numeroase construcții bisericești, de la bisericile înălțate în sate pentru a răsplăti credința locuitorilor lor pe câmpul de luptă sau pentru a comemora evenimente însemnate — Milișăuți (1487), Pătrăuți (1487), Sfântul Ilie din Suceava (1488), Borzești (1493–1494), Războieni (1496), Volovăț (1500–1502), Reuseni (1503–1504) — la construcțiile solemne din orașe — Sfântul Ioan din Vaslui (1490), Adormirea Maicii Domnului din Bacău (1491), Sfântul Nicolae din Iași (1491–1492), Sfântul Gheorghe din Hârlău (1492), Sfinții Apostoli Petru și Pavel din Huși (1495), Sfântul Nicolae din Dorohoi (1496), Sfântul Nicolae din Botoșani (1496), Sfântul Ioan din Piatra Neamț (1497–1498) — și la marile fundații mănăstirești, Putna (1466), Voroneț (1488), Tazlău (1496–1497), Neamț (1497), Dobrovăț (1503–1504). Moldova se acoperă acum cu o mantie de opere arhitectonice, îmbinare a simțului măsurii și al echilibrului, cu un rafinat gust artistic. Reflectând poziția țării, loc de intersecție a curentelor culturale ale Orientului ortodox și ale Europei Centrale, arhitectura unora din cele mai de seamă din aceste fundații împletește original elemente ale tradiției arhitectonice bizantine și apusene. Antrenați de elanul creator al domnului, omniprezent prin actul de cultură ca și prin acțiunea sa politică și militară, unii dintre marii boieri ai vremii construiesc și ei, după aceleași modele, biserici în satele lor de baștină.

Lăcașurile bisericești, mănăstirile îndeosebi, au devenit sediul unei intense activități de transcriere a textelor sacre și de cult. Cultura scrisă în statele voievodale românești, întemeiate pe strânsa cooperare dintre domnie și biserică, s-a dezvoltat în continuare în cadrul devenit tradițional al slavonismului, cu funcție oficială de stat și ecleziastică. Nici subordonarea ecleziastică oficială a Țării Românești și Moldovei față de biserica bizantină în a doua jumătate a secolului al XIV-lea nu a sustras biserica celor două țări slavonismului, care, dimpotrivă, și-a consolidat puternic activitatea și influența în urma sosirii unui mare număr de imigranți din

Peninsula Balcanică, între ei și clerici cărturari, goniți din țările lor de cucerirea otomană. Adăpostiți la nordul Dunării, ei au contribuit la multiplicarea și răspândirea scrierilor bisericești în limba slavă. În Țara Românească, printre primii copiști de texte slave bisericești a fost însuși Nicodim (*Evangheliarul* de la Tismana). În Moldova s-a format o remarcabilă școală de copiști-miniaturiști încă din vremea lui Alexandru cel Bun și a succesorilor săi, al cărei reprezentant de frunte a fost Gavril Uric de la mănăstirea Neamțul.

Din masa mare de texte religioase transcrise în mănăstirile din țările române, devenite în secolul al XV-lea focare intense de activitate scriitoricească în limba slavă, se disting câteva scrieri originale: un imn religios compus de un boier călugărit al lui Mircea cel Bătrân, un text hagiografic, *Viața Sfântului Ioan cel Nou*, martirizat la Cetatea Albă de tătari, scriere atribuită clericului bulgar Grigore Țamblac, care și-a desfășurat o mare parte din activitate în Moldova lui Alexandru cel Bun, predici de curte etc.

Realizările cele mai însemnate ale scrisului slavon în țările române în secolele XV–XVI aparțin domeniului istoriografiei și al gândirii politico-religioase.

Scrisul istoric și-a făcut apariția mai întâi în Moldova, în domnia de puternică consolidare statală a lui Alexandru cel Bun. El s-a dezvoltat din înregistrarea numelor domnilor, a membrilor familiilor lor, a prelaților și a unora dintre boierii țării în *Pomelnicul mănăstirii Bistrița* și din sumara însemnare a unor fapte istorice, în principalele mănăstiri ale țării (Bistrița, Putna).

Pe o treaptă superioară, cu finalitate politică, s-a ridicat scrisul istoric sub imboldul lui Ștefan cel Mare, care a integrat într-o expunere continuă cursul istoriei Moldovei, de la Dragoș, primul descălecător, la propriile sale acțiuni. Astfel întregită, cronica (*letopisețul*) Moldovei s-a păstrat în mai multe variante, cunoscute după mănăstirile în care s-au conservat. Paginile cele mai consistente ale letopisețelor sunt consacrate domniei și faptelor lui Ștefan cel Mare. De la același domn s-au păstrat buletine militare de victorie și înfrângere și corespondența diplomatică cu valoare istorică.

Pe lângă rostul ei imediat, de consemnare a principalelor evenimente din trecut și prezent, opera istoriografică înfăptuită în Moldova din inițiativa lui Ștefan cel Mare a avut un dublu scop: să consolideze tradiția statului și a dinastiei aflate la conducerea lui și să le facă cunoscute peste hotare. O variantă a cronicii domniei lui Ștefan, tradusă în limba germană (*Cronica breviter scripta*), a ajuns în Germania în ultimii ani ai domniei lui Ștefan. La curtea marelui cneaz al Moscovei, domnul a trimis o variantă a textului slavon, așa-numita *cronică moldo-rusă*.

În Țara Românească nu s-a păstrat nici o scriere istorică anterioară secolului al XVI-lea. Tradiția cu privire la originile statului, la descălecatul lui Negru Vodă din Făgăraș și la întemeiere, a fost consemnată în scris abia în secolul al XVI-lea și inclusă în compilațiile de cronici din secolul următor.

Un loc unic în evoluția culturii slavo-române îl ocupă *Învățăturile lui Neagoe Voevod către fiul său Teodosie*, tratat religios-moral și politic, culegere de povețe desprinse de domn din lecturile sale și din experiența sa proprie și așternute pe hârtie pentru a-i sluji ca îndrumar fiului și succesorului său la domnie în desfășurarea activității sale interne și externe. Paternitatea literară a textului i-a fost contestată lui Neagoe Basarab fără argumente decisive. Oricum, cea

morală, de inspirator al lucrării, îi aparține cu certitudine. Scrierea e doar un aspect al remarcabilei opere culturale înfăptuite de marele boier oltean ajuns domn la începutul secolului al XVI-lea.

Tiparul și-a făcut apariția în spațiul românesc la începutul secolului al XVI-lea. Un călugăr din Muntenegru, gonit din țara sa de invazia turcească, s-a refugiat în Țara Românească, în timpul domniei lui Radu cel Mare, după ce deprinsese la Veneția arta tiparului. Aici, în decurs de patru ani, el a tipărit trei scrieri bisericești: *Liturghierul* (1508), *Octoihul* (1510) și *Evangheliarul* (1512), care aveau să slujească la uniformizarea cultului. Apoi, tiparnița sa și-a încetat activitatea timp de mai bine de trei decenii.

Biserica Ortodoxă din Țara Românească și Moldova și-a extins activitatea și dincolo de hotarele celor două țări. La sfârșitul secolului al XIV-lea, mitropoliții Țării Românești au fost învestiți de Patriarhia din Constantinopol cu funcția de „exarh al întregii Ungarii și al plaiurilor", titlu care le conferea autoritatea spirituală asupra masei populației ortodoxe din Regatul ungar, lipsită de ierarhia bisericească superioară. O funcție similară pentru teritoriile din Transilvania intrate sub stăpânirea lui Ștefan cel Mare și a succesorilor săi au îndeplinit episcopii numiți de ei, cu sediul la Vad.

O funcție protectoare din ce în ce mai eficace a asumat domnia din cele două state românești în raport cu centrele mănăstirești de la Athos și din întregul Răsărit ortodox. Începută în secolul al XIV-lea, o dată cu integrarea lor oficială în aria spiritualității bizantine, această funcție a devenit în secolele următoare un factor important al raporturilor bisericești din aria vastă a lumii ortodoxe.

Apartenența la aria de civilizație a Bizanțului și îndeosebi la principala sa manifestare spirituală, ortodoxia, mediată de lumea sud-slavă și adoptată în veșmânt literar slav, a constituit doar una dintre componentele principale ale conștiinței colective românești până în zorile Epocii Moderne. Mai veche decât aceasta și mai profundă a fost tradiția originii romane, a descendenței din Roma și din coloniștii ei, idee prin care s-a exprimat individualitatea poporului român în contextul etnic al Europei Răsăritene și Sud-Estice.

Conștiința derivării din Roma s-a manifestat în primul rând prin numele însuși al poporului *român*, păstrat de toate ramurile romanității răsăritene, cuvânt care îl reproduce cu o imperceptibilă alterare fonetică pe originalul *romanus*. Popoarele migratoare și în general străinii care au venit în contact cu românii, în primul rând germanii și slavii, au tradus în limbile lor acest nume printr-un termen care exprimă noțiunea de romanitate: *walach, wloch, voloh, blac, olah, blas* etc. Țara Românească a intrat în geografia politică a vremii cu denumirea de *Walachia* sau *Walachia Major* spre deosebire de cea de-a doua țară românească, Moldova, denumită *Walachia Minor*, recunoaștere atât a identității de origine a locuitorilor lor, cât și a primatului celei dintâi.

Pe măsura afirmării politice a românilor, această cunoaștere a romanității lor s-a difuzat în arii mai îndepărtate și a intrat în tezaurul de cunoștințe al cercurilor culte europene. Încă de la începutul secolului al XIII-lea, papa Inocențiu al III-lea, într-una dintre scrisorile sale către Ioan Asan (Caloian), cel mai ilustru dintre conducătorii statului vlaho–bulgar din sudul Dunării, se făcea ecoul acestei conștiințe afirmată de însuși conducătorul noului stat. La mijlocul

secolului al XIV-lea, când Țara Românească a devenit o realitate politică a Europei Răsăritene, papa Clement al VI-lea, referindu-se la românii nord-dunăreni, îi denumea *olachi romani*, îmbinând astfel numele pe care și-l dădeau românii înșiși cu traducerea sa de către străini.

Din secolul al XV-lea, o dată cu rezistența opusă de români expansiunii otomane și cu interesul pe care l-a suscitat în opinia europeană, afirmarea romanității românilor și a conștiinței lor despre propria origine a apărut tot mai frecvent în literatura savantă europeană.

Puternice erau conștiința latinătății limbii române și atașamentul românilor față de ea. Potrivit lui Niccolo de Modrusa, prelat catolic trimis de Roma la curtea lui Matias Corvin, românii cu care a venit în contact făceau distincția netă între folosirea de către ei a limbii „moesilor, care este ilirica" (slavona), și „limba autohtonă, adică latina" pe care „o vorbesc de la origini". Legătura dintre conștiința identității colective proprii și manifestarea ei principală, limba lor pe care o numeau *română*, era atât de puternică încât, afirmă alt umanist italian, Antonio Bonfini, românii se luptă mai mult „pentru păstrarea limbii" decât chiar a vieții.

Limba latină pe care o vorbeau fusese adusă de coloniștii Romei, din care descindeau, afirmau românii, atât cei de la sudul, cât și cei de la nordul Dunării. Ioan de Sultanieh, misionar dominican, a înregistrat, la începutul secolului al XV-lea, această tradiție la românii din Macedonia, iar un călător italian, Francesco della Valle, a consemnat-o în secolul următor în Țara Românească. În Moldova, tradiția colonizării romane, a descălecatului de către ostașii Romei, apare în legătură cu cea a misiunii apărării „Pannoniei" împotriva „sciților" (popoarele de stepă așezate dincolo de Nistru).

Biserica Ortodoxă, dominantă în cele două principate, s-a aflat în permanent contact și în confruntare cu confesiunea catolică, ai cărei aderenți, în majoritate de origine germană sau ungară, erau suficient de numeroși pentru a justifica crearea unor scaune episcopale catolice: la Severin și la Argeș în Țara Românească, la Siret și apoi la Baia în Moldova. Pe lângă ierarhia ecleziastică, acționau ordinele călugărești catolice, dominicanii și mai ales franciscanii, sub protecția regatelor catolice vecine.

Prozelitismul catolic în raport cu ortodoxia s-a manifestat și în spațiul românesc, îndeosebi atunci când Unirea dintre cele două biserici redevenea actuală. În secolul al XIV-lea și în secolul al XV-lea, de câteva ori, presiunea lumii catolice, exercitată prin Polonia sau prin Ungaria, a atras pe unii domni, atât din Moldova, cât și din Țara Românească, în obediența Romei, fără însă să cuprindă și cercuri largi ale societății. Acceptată, sub presiunea politică, de Biserica Bizantină, Unirea cu Roma (1439), realizată în urma conciliului de la Ferrara–Florența, a fost recunoscută și în Moldova, prin persoana mitropolitului țării, care a urmat consemnul Patriarhiei din Constantinopol; evoluție de scurtă durată, care nu a lăsat urme adânci.

În momentele de tensiune politică sau de conflict armat cu Regatul polon sau cu cel ungar, domnii declanșau uneori și prigoane împotriva Bisericii Catolice. Ștefan cel Mare, atunci când s-a aflat în război cu Polonia, și-a manifestat în câteva rânduri ostilitatea deschisă față de cultul catolic.

O formă de manifestare a reacției anticatolice a fost în Moldova lui Alexandru cel Bun protecția acordată husiților refugiați din Boemia, care au reușit să-și câștige în țară aderenți din mijlocul comunităților catolice. Față de refuzul domnului de a reprima erezia husită,

denunțată vehement de episcopul catolic al Moldovei, acesta a invocat sprijinul polon, fără succes de altminteri.

În urma adoptării creștinismului de către unguri, catolicismul a devenit religia dominantă în tot spațiul controlat de coroana ungară, care a manifestat tendințe puternic exclusiviste în secolele XIII–XIV. Coexistența popoarelor catolice — unguri, sași, secui — cu românii ortodocși a dat naștere în Transilvania unei situații spiritual–culturale specifice, cu profunde implicații politice.

Ierarhia catolică a Transilvaniei s-a organizat în jurul episcopiei din Alba Iulia, întemeiată în secolul al XI-lea sau al XII-lea, căreia îi erau subordonate toate Bisericile Catolice cu excepția celor săsești din teritoriile aparținând primului val de coloniști sași, depedenți de arhiepiscopia din Esztergom.

Un rol însemnat în consolidarea catolicismului în Transilvania a revenit ordinelor călugărești catolice: benedictinii, instalați în provincie spre sfârșitul secolului al XI-lea; cistercienii stabiliți la sfârșitul secolului următor în apusul Țării Făgărașului la Cârța (Kertz), probabil cu scopuri misionare în raport cu românii din regiune; dominicanii, foarte activi în secolul al XIII-lea îndeosebi în cadrul efortului de creștinare a cumanilor; franciscanii în secolul al XIV-lea, care au asumat un rol de primă însemnătate în îndeplinirea politicii regilor angevini de înfăptuire a unității de credință a regatului lor (*unitas fidei*) prin suprimarea celorlalte confesiuni și religii.

Arhitectura bisericească a produs și în aria catolică a Transilvaniei câteva monumente remarcabile, dintre care cel mai vechi e catedrala catolică de la Alba Iulia, operă romanică din secolul al XIII-lea. Reprezentative pentru avântul economic și cultural al orașelor transilvane în secolul al XIV-lea sunt marile biserici parohiale din Sibiu, Cluj și îndeosebi Sebeș, aceasta din urmă îmbinând în chip izbitor, datorită intervalului îndelungat în care s-a realizat, o construcție romanică și una gotică. Cea mai grandioasă dintre aceste construcții este Biserica Neagră din Brașov, construită de sași începând cu ultimii ani ai secolului al XIV-lea. O valoroasă creație sculpturală îmbogățește aceste mari construcții.

Pe lângă o bogată literatură religioasă, copiată sau originală, Transilvania, de expresie literară latină, a produs în această vreme două scrieri mai însemnate: cea dintâi e o operă istorică, *Chronicon Dubnicense*, cronică a evenimentelor petrecute între anii 1457 și 1480; cea de a doua e un mic tratat despre turci al unui autor transilvănean căzut în captivitate turcească, *Tractatus de ritu, moribus, condicionibus et nequitia Turcorum*, scriere tipărită în 1482, care avea să ocupe un rol important în dezvoltarea timpurie a turcologiei europene.

În aria ortodoxiei din Transilvania, viața spirituală a urmat în secolele XI–XIII, ca și dincolo de Carpați, destinele modeste ale măruntelor formații, cnezate și voievodate, în care se desfășura viața politică românească. Ca și acestea, creația cultural–artistică a lăsat doar puține urme. Manifestarea cea mai tipică a acestui stadiu al civilizației românești sunt bisericile de lemn sătești, modeste ca dimensiuni și material de construcție, dar care exprimă un puternic elan spiritual; cele mai reprezentative exemplare ale acestui tip arhitectonic sunt cele care s-au păstrat, în replici mai târzii, în Maramureș.

La sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor, într-o vreme când regele Sigismund de Luxemburg a încercat să realizeze convergența dintre biserica apuseană și cea răsăriteană, o relativă toleranță a suspendat în regat interdicția impusă ortodoxiei de a înălța

lăcașuri bisericești. Acestui răstimp îi aparțin mănăstirea de la Peri a voievozilor maramureșeni Balc și Drag, cea de la Streisângeorgiu a jupanului Chendreș (1408), cea de la Leșnic (sfârșitul secolului al XIV-lea–începutul secolului al XV-lea), cea de la Râbița în Zarand a jupanilor Vladislav și Micläuș (1417), cea din Criscior a voievodului Bâlea (1411), cea de la Remetea și cea de la Sfânta Maria Orlea.

Hegemonia otomană (1526–1593)

Zdrobirea oștilor ungare la Mohács și succesele ulterioare ale sultanului Soliman Magnificul în Ungaria au rupt echilibrul internațional instaurat în secolul precedent pe linia Dunării. Stăpân pe cursul fluviului de la Buda până la vărsarea sa în Marea Neagră, exercitând un puternic control asupra tătarilor din Crimeea și având mijloace eficace de a influența politica Regatului polon, turcii își impun acum hegemonia asupra întregului spațiu carpato-dunărean, a cărui dependență față de Înalta Poartă a sporit considerabil, îndeosebi în urma constituirii Principatului Transilvaniei. Presiunea economică mult agravată a puterii otomane, îndeosebi asupra Țării Românești și a Moldovei, și intervenția ei în chestiunile interne ale celor trei principate, au influențat în mare măsură viața lor politică.

Încercările Habsburgilor de a prelua moștenirea coroanei ungare și mai ales de a-și impune dominația în Transilvania nu au înregistrat decât succese limitate, de scurtă durată, și au provocat prin reacție consolidarea puterii otomane. Deși înfrântă în cele din urmă, intervenția politică a Habsburgilor în spațiul carpato-dunărean a constituit unul dintre factorii externi însemnați care au influențat situația principatelor și au determinat însemnate evoluții politice în regiune. Influența polonă a fost mult îngrădită de expansiunea otomană; ea s-a manifestat doar intermitent în Moldova.

În cadrul extern creat de rivalitatea osmano-habsburgică s-au dezvoltat luptele pentru putere în țările române. Ca în ansamblul Europei Centrale și Răsăritene, realitatea dominantă în viața Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei a fost afirmarea puterii sociale a nobilimii. Mai avansată în Transilvania, unde stările privilegiate își constituiseră încă din epoca anterioară sistemul instituțional de protecție a intereselor lor, tendința câștigă masiv teren la sud și răsărit de Carpați, îndeosebi în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea.

Instaurarea hegemoniei otomane. După o pauză de trei decenii, în cursul căreia regiunea Dunării de Jos nu a mai cunoscut confruntări majore, ofensiva otomană și-a reluat cursul vertiginos în această direcție în 1521. La adăpostul situației de calm relativ pe care o creaseră la frontiera dunăreană a imperiului lor prin acordurile încheiate cu Ungaria, Polonia, Țara Românească și Moldova, sultanii Baiazid al II-lea și îndeosebi Selim I au întreprins un șir de mari campanii în Orient, în urma cărora dominația otomană s-a extins asupra unor vaste teritorii din Asia și bazinul răsăritean al Mediteranei.

Masiva angajare a turcilor în Orient a dat un nou impuls proiectelor de acțiune antiotomană în Europa. În 1516, papa Leon al X-lea a proclamat cruciada antiotomană, proiect a

cărui realizare avea să rețină atenția cercurilor conducătoare ale Europei și în anii următori. Mai grave pentru Imperiul otoman, prin perspectivele pe care le deschideau, au fost deciziile Congresului de la Viena (1515), în cadrul căruia Habsburgii au reușit să-și asigure, prin convențiile încheiate cu Ungaria și Polonia, succesiunea la coroana ungară. Acest fapt, care anunța constituirea unei puternice grupări de forțe în Europa Centrală sub conducerea Casei de Habsburg, chemată să preia cu forțe sporite inițiativa luptei împotriva Semilunei, a provocat acțiunea preventivă a Imperiului otoman. În 1521, Soliman Magnificul cucerește Belgradul, iar în 1526 nimicește oastea ungară la Mohács.

Catastrofa de la Mohács a deschis în Ungaria lupta pentru puterea supremă între Habsburgi, care revendicau coroana ungară în virtutea acordurilor de la Viena, și voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya, susținut de majoritatea nobilimii ungare, tradițional ostilă Habsburgilor, și sprijinită de turci. Dubla alegere regală, cea a lui Ferdinand de Habsburg și cea a lui Ioan Zápolya în cursul anului 1526, a declanșat conflictul armat între cei doi pretendenți.

Sucesele înregistrate de Ferdinand de Habsburg în detrimentul lui Ioan Zápolya, luat sub protecție în 1528 de Soliman, l-au silit pe sultan să se angajeze într-o nouă campanie care l-a dus sub zidurile Vienei în 1529. Progresele realizate de Habsburgi în Ungaria în anii următori i-au impus lui Soliman un nou mare efort militar în Ungaria și Austria în 1532. Dar câțiva ani mai târziu, țelurile politicii ungare a sultanului au fost din nou grav subminate, de data aceasta de un acord între Zápolya și Ferdinand de Habsburg (Oradea, 24 februarie 1538), care a consacrat dreptul de succesiune al celui din urmă la coroana ungară. Acordul dintre cei doi concurenți la coroana ungară nu era de altminteri decât o verigă a unei largi coaliții antiotomane constituite în Europa în contextul favorabil al complicațiilor orientale ale Porții Otomane. Consecvent cu țelul politicii sale în Europa Centrală, acela de a menține Ungaria în neutralitate, așadar, în afara coalițiilor antiotomane, Soliman întreprinde o nouă campanie după moartea lui Zápolya (iulie 1540), când Ferdinand a încercat să intre efectiv în posesia moștenirii ungare. De data aceasta, pentru a opune o barieră fermă expansionismului habsburgic spre răsărit, sultanul ocupă Ungaria Centrală pe care o transformă în vyalet (pașalâc) (1541).

Teritoriile situate la răsărit de Tisa au fost lăsate de sultan în stăpânirea fiului lui Ioan Zápolya, Ioan Sigismund. Centrul puterii noului stat, care avea să devină principat sub suzeranitatea otomană, se afla în Transilvania. Vechea tendință autonomistă a provinciei, a cărei expresie principală fusese în trecut instituția voievodatului și cea a congregației provinciale, în care erau reprezentate cele trei națiuni privilegiate, își găsește desăvârșirea acum în regimul principatului rezemat pe *Dietă*, care a consacrat uniunea celor trei națiuni privilegiate (decembrie 1542). În 1543, solii principatului au dus sultanului la Istanbul tributul țării.

Desprinderea Transilvaniei din Regatul ungar și integrarea ei în același sistem internațional cu Țara Românească și Moldova a consolidat mult raporturile dintre cele trei state și s-a aflat la originea unor proiecte și acțiuni comune.

Evenimentele din 1541 au desăvârșit procesul transformării Dunării, de la Buda și până la vărsarea ei în Marea Neagră, în frontieră și linie strategică a Imperiului otoman. Învăluit în cea mai mare parte la sud și în apus de această frontieră — consolidată de un vast sistem de

fortificații – și în răsărit de zona de dominație otomană din nordul bazinului pontic, unde Hanatul Crimeii sub dinastia Ghiraizilor era ținut în vasalitate de câteva centre fortificate controlate de turci, spațiul românesc e cuprins acum puternic în aria hegemoniei otomane. Sistemul de guvernământ al țărilor române, viața lor economică, structura lor socială și relațiile lor externe au fost profund afectate de acest cadru extern dominant.

Deși nu au reușit să realizeze decât intermitent obiectivele lor răsăritene în secolul al XVI-lea, Habsburgii, prin inițiativele lor, prin înfruntarea lor permanentă, activă sau latentă, cu Imperiul otoman, prin reacțiile pe care acțiunile lor le-au provocat din partea Porții Otomane, au influențat puternic desfășurările politice din țările române. Antagonismul dintre Habsburgi și Otomani pentru succesiunea ungară și pentru spațiul carpato-dunărean s-a răsfrânt abundent asupra istoriei românești în secolul al XVI-lea.

Statutul țărilor române. Țările române au reușit să-și păstreze și în secolul al XVI-lea existența statală, în ciuda raportului nou de forțe creat în Europa Răsăriteană de marile victorii ale sultanului Soliman I. Proiectele sau încercările Porții Otomane de a le transforma în teritoriu islamic s-au lovit de o puternică rezistență și au fost în cele din urmă abandonate. Autonomia statală s-a menținut așadar, dar ea a fost sensibil diminuată.

Țara Românească și Moldova au continuat să fie guvernate de principi autohtoni, dar Poarta își atribuie tot mai mult dreptul de a-i numi, substituindu-se astfel principiului dinastic și vechiului drept de alegere al boierimii. Învestiți în domnie cu însemnele puterii conferite de sultan, domnii tind să fie asimilați cu înalți dregători ai Porții Otomane. Unii dintre ei guvernează sub protecția unor gărzi turcești. Teritoriul țărilor române e recunoscut intangibil, dar Imperiul procedează în câteva rânduri la amputări teritoriale în folosul său. În schimb, dreptul țărilor române de a-și conserva administrația și instituțiile laice și ecleziastice, care le excludeau pe cele ale islamului, a rămas intact. Domnii continuau să exercite atribuțiile judiciare supreme în țările lor: legea musulmană (șeriat) nu avea aplicare în Țara Românească și Moldova, pe al căror teritoriu nu se puteau construi moschei. Țări autonome, ele nu erau supuse tributului de copii (*devșirme*) destinați corpului de ieniceri. Indiciu de seamă al statutului lor autonom erau reprezentanții pe care erau îndreptățiți să-i întrețină la Istanbul (*Capukehaya*).

Sub presiunea noilor realități, Moldova și Țara Românească își pierd tot mai mult libertatea de acțiune pe plan extern. Acțiunile diplomatice ale domnilor români fie se încadrează în sistemul diplomației otomane, fie se desfășoară fără știrea Porții, în legătură cu încercările lor de emancipare de sub tutela otomană. După 1526, obligația de a furniza ajutor militar Porții, ocolită în practică adeseori în trecut de domni, devine tot mai mult o realitate. În câteva rânduri, în cursul secolului al XVI-lea, domnii Țării Românești și ai Moldovei au trebuit să se conformeze ordinelor Porții și să întreprindă campanii în interesul acesteia. În acest cadru s-a instituit și obligația impusă de conducerea Imperiului domnilor români de a transmite informații asupra desfășurărilor politice din Europa Centrală și Răsăriteană.

Dispunând de mijloace de presiune mult mai mari decât în trecut asupra țărilor române, Poarta Otomană a intensificat rapid exploatarea resurselor lor economice, cu atât mai mult cu cât angajarea sa militară permanentă pe diverse fronturi în urma cuceririlor sultanului

Soliman, necesitatea de a întreține o puternică flotă de război, au silit conducerea imperiului să recurgă din ce în ce mai masiv la resursele supușilor ei. Prinse în sistemul hegemoniei otomane, țările române au fost atrase, tot mai mult în cursul secolului al XVI-lea, și în mecanismul său de exploatare economică.

Din simbol al recunoașterii puterii otomane, cum fusese în trecut, tributul (*haraci*) a devenit o realitate apăsătoare, îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În Țara Românească, unde în cursul secolului anterior nu depășise suma de 10 000 ducați, haraciul se ridică după 1540 la 50 000 ducați, pentru a atinge în ultimul sfert al secolului între 60 000 și 100 000 ducați. Moldova, al cărei tribut se fixase în secolul al XV-lea la suma maximă de 6 000 ducați, plătește în a doua jumătate a secolului al XVI-lea între 30 000 și 60 000 ducați. Sporul masiv al haraciului, care a atins cotele cele mai înalte în deceniul al șaptelea și al nouălea al secolului al XVI-lea, indică și gradul de dependență politică a Țării Românești și a Moldovei față de Înalta Poartă.

Haraciul însă nu a constituit în această vreme decât una din modalitățile exploatării resurselor economice ale celor două țări; valoarea lui a fost curând egalată și apoi depășită de cea a peșcheșurilor, daruri către sultan și dregătorii săi, ocazionale la început, dar instituționalizate cu vremea.

Suprimarea dreptului Țării Românești și al Moldovei de a-și alege domnii și transferul deciziei la Constantinopol a oferit Porții Otomane un excepțional prilej de a-și crea o nouă sursă de venit de primă însemnătate din cele două țări. Punând domnia la licitație, Imperiul realizează sume fabuloase pe această cale. Obținerea tronului era cumpărată, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, cu sute de mii de ducați; uneori suma depășea un milion de ducați. Cum pretendenții erau siliți să-și procure aceste sume prin împrumut de la cămătarii și zarafii din Istanbul, ei erau nevoiți să accepte dobânzi oneroase pe care le acopereau prin noi dări impuse locuitorilor. Deși foarte ridicat, tributul nu mai reprezenta la sfârșitul secolului al XVI-lea decât o parte modestă din veniturile realizate direct sau indirect de Poarta Otomană din țările române.

Dar Imperiul otoman nu s-a mulțumit să stoarcă prin aceste dări obișnuite sau extraordinare economia celor două țări; din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, el le-a impus și un apăsător sistem comercial, în temeiul căruia o parte însemnată din produsele cerealiere și din bogăția animalieră a Moldovei și Țării Românești a fost pusă în slujba aprovizionării Istanbulului și a armatei otomane. Pentru a-și atinge țelul, Poarta Otomană a instituit un sistem de livrări obligatorii a produselor de care avea nevoie și a interzis sau îngrădit vânzarea lor pe alte piețe. Grânele și animalele sau produsele animaliere solicitate erau fie trimise de producători în centrele de achiziționare turcești la Dunăre, fie erau achiziționate în interiorul țării de negustori specializați în astfel de operații. Înlăturând concurența altor piețe, Poarta Otomană urmărea nu numai să-și asigure cantitățile de produse de care avea nevoie dar și să le obțină la prețuri convenabile, sub cele ale pieței libere.

În 1579 e menționat pentru prima oară în documentele turcești prețul fixat (*narh, nart*) de Înalta Poartă pentru unele produse achiziționate în Moldova de negustorii din Imperiu, firește sub prețul curent. Suspendat temporar la cererea țării, regimul nartului avea să se consolideze în anii următori. Livrările obligatorii de produse în cantități însemnate, la prețuri

impuse de la Istanbul, a constituit una din modalitățile cele mai apăsătoare ale exploatării economice a Moldovei și Țării Românești.

Interdicția impusă Țării Românești și Moldovei de a bate monedă proprie, semn al suveranității pe care sultanii și-l rezervau lor înșile, a expus cele două țări penetrației masive a monedei turcești, din ce în ce mai depreciate spre sfârșitul secolului al XVI-lea.

În sens negativ pentru economia celor două state a acționat și eșecul încercării lor de a face din negustorii țării intermediari obligatorii în schimburile comerciale dintre Imperiul otoman, Transilvania și Polonia; libera circulație a negustorilor levantini aflați sub protecția otomană, pe drumurile dintre teritoriul imperiului și centrele comerciale din Transilvania și Polonia, au lipsit Țara Românească și Moldova de avantajele imediate ale funcției de intermediari privilegiați între cele două zone ale comerțului central și sud-est european, ceea ce a constituit și o piedică în calea constituirii unei clase puternice de negustori autohtoni.

Poziția Țării Românești și a Moldovei față de Imperiul otoman s-a deteriorat considerabil în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea din toate punctele de vedere: economic, juridic și politic. Sporurilor necontenite ale cuantumului tributului și mai ales ale celorlalte obligații în bani și în natură, livrărilor forțate de produse la prețuri impuse, datoriilor imense contractate la Istanbul de pretendenții la domnie, penetrației masive a cămătarilor și negustorilor levantini pe teritoriul celor două țări le-au corespuns în sfera politică numirea arbitrară a domnilor de către Înalta Poartă, așadar suprimarea drepturilor lor de a-și alege conducătorii și degradarea lor progresivă, în fapt, la condiția de reprezentanți ai sultanilor asimilați înalților săi demnitari.

Constituită în principat autonom sub suzeranitate turcească, pe măsura consolidării și extinderii dominației otomane în Ungaria, Transilvania s-a bucurat de un statut superior față de cel al Țării Românești și al Moldovei. Deosebirea de statut se explică în primul rând prin poziția principatului; presiunea habsburgică mult mai directă și amenințătoare în Transilvania i-a silit pe turci să-și modereze pretențiile față de această țară. În același sens a acționat și puterea mai mare a principatului, care cuprinde nu numai Transilvania propriu-zisă dar și Banatul, până în 1552, și un șir de comitate la apus și nord, denumite *Partium*.

Autonomia principatului s-a manifestat în primul rând prin dreptul *Dietei* de a-l alege pe principe, care era doar confirmat și învestit cu însemnele puterii de către Poarta Otomană. Împreună cu instituția supremă a puterii, țara își conservă și întregul ei sistem tradițional de guvernământ. Ca și domnii Țării Românești și ai Moldovei, principii Transilvaniei întrețineau reprezentanți permanenți la Istanbul.

Și sub raportul obligațiilor materiale, statutul principatului Transilvaniei era superior față de cel al Țării Românești și Moldovei. Tributul impus principatului, inițial de 10 000 florini, a sporit, în 1575, la suma de 15 000 florini. Mult mai reduse erau și peșcheșurile și prestațiile în produse ale principatului.

Deși îngrădiți de supravegherea Porții Otomane, principii Transilvaniei au inițiative de politică externă și în afara sistemului otoman de interese. Contactele repetate ale principilor cu Habsburgii și legăturile lor cu Polonia au limitat simțitor dependența principatului de Poarta Otomană, sub raportul politicii externe.

Putere nobiliară și stat. Noua conjunctură externă — instaurarea dominației otomane și agravarea exploatării economice de către Poarta Otomană în cazul Țării Românești și al Moldovei, luptele între Habsburgi și turci în cel al Transilvaniei — au favorizat în cele trei țări tendința de consolidare a puterii nobilimii pe plan social și politic. Mai precoce în Transilvania, unde realizase mari progrese încă din epoca anterioară, ofensiva seniorială și nobiliară înregistrează însemnate succese și la sud și răsărit de Carpați, îndeosebi spre sfârșitul secolului al XVI-lea, în ciuda rezistenței puterii domnești și a tradiției ei de guvernare autoritară.

Restaurat legal în Ungaria în câteva rânduri de către Dieta regatului (1530, 1536, 1547, 1596) sub presiunea puterii centrale, vechiul drept al țăranilor dependenți de a părăsi domeniul (*migratio iobagionum*) nu a fost reintrodus și în Transilvania, unde legarea de glie s-a menținut necontestată în cursul secolului al XVI-lea. În raporturile sociale, nobilimea transilvană își impusese categoric interesele, iar principatul nu le-a mai pus în discuție.

Controlul exercitat de nobilimea transilvană asupra masei rurale aflate în dependența ei și exploatarea forței de muncă și a resurselor țăranilor dependenți s-a intensificat ca urmare a tendinței stăpânilor de domenii de a extinde suprafețele de pământ valorificate direct de ei. Tendința s-a accentuat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea când se generalizează și obligația impusă țăranilor de pe domenii de a lucra nelimitat în folosul stăpânului (*pro facultate*). Statul nu a intervenit în raporturile agrare lăsându-i pe cultivatorii dependenți la bunul plac al stăpânilor de domenii.

La obligațiile în muncă și în redevențe în natură sau bani către stăpânii de pământ se adăugau cele către stat, dintre care unele noi, rezultate din situația politică modificată a Transilvaniei: contribuția în bani pentru plata tributului către sultan, dările în bani sau corvoadele pentru întreținerea fortificațiilor și în general pentru susținerea efortului militar și diverse subsidii impuse de puterea centrală.

În ritm accelerat s-a desfășurat procesul acaparării stăpânirii comunitare a pământului de către elita aristocratică în curs de consolidare în societatea secuiască. Tendința de extindere a domeniului feudal a fost înlesnită de presiunea fiscală exercitată de principat asupra secuilor de rând, ostași liberi care decad acum în condiția șerbiei. Împotriva acestei evoluții a izbucnit în 1561 o puternică revoltă în secuime, reprimată sângeros; situație care a generat o stare de tensiune latentă până la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Organul de reprezentare a intereselor stărilor sociale privilegiate era *Dieta*, continuare adaptată la noile condiții a *congregațiilor* din vremea voievodatului. Fundamental, Dieta apăra, în raport cu noua putere princiară, interesele celor trei „națiuni" cu drept de reprezentare și participare la viața politică.

O însemnată inovație constituțională a adus în Transilvania Reforma. Adaptându-se situațiilor de fapt rezultate din progresul Reformei, Dieta a legalizat luteranismul (1557), calvinismul (1564) și antitrinitarismul (1571). Împreună cu catolicismul ele alcătuiesc cele patru „religii recepte" (*religiones receptae*), adică oficial recunoscute. Legând în chip explicit noțiunea de națiune de cea de confesiune, sistemul constituțional al principatului nu a creat o realitate nouă, ci doar a adaptat o formulă veche la realitățile confesionale noi, născute din fragmentarea monolitului confesional catolic. Amalgamând explicit conceptele de națiune și

de confesiune într-un tot, constituția principatului a legalizat legătura între cele trei „națiuni" privilegiate și cele patru „religii recepte". O națiune întreagă, cea română, a rămas însă, ca și în trecut, lipsită de dreptul de a fi reprezentată în Dietă. Modalitatea înlăturării românilor, care alcătuiau majoritatea populației, din viața politică a principatului, a rămas, ca și înainte, confesiunea. Ca și în trecut, confesiunea ortodoxă, pe care o împărtășea marea majoritate a poporului român, a rămas în afara legii, tolerată doar ca un rău necesar, până la noi dispoziții. Aparținând unei religii „nerecepte", adică neacceptate de constituție, românii nu erau îndreptățiți să devină factor de codecizie în viața principatului. Nu au putut accede la Dietă și la viața politică a principatului decât acei dintre ei care adoptau una dintre confesiunile recepte și care se asimilau astfel „națiunilor" privilegiate.

Una dintre atribuțiile principale ale Dietei era alegerea principelui, drept afirmat de Dieta de la Cluj din 1543; alegerea trebuia ratificată de Istanbul. În fapt însă, opțiunea sultanilor, determinată de considerente de politică generală, era factorul decisiv. În cazul lui Ștefan Báthory, „ales" principe de Dietă în 1571, desemnarea lui de către sultan a precedat actul formal al alegerii.

Legile principatului erau adoptate în Diete, care îndeplineau astfel o însemnată funcție legislativă, chiar dacă interesele principilor au îngrădit cu timpul considerabil competența lor efectivă în această privință. Un rol important a revenit membrilor Dietei numiți de principi, așa-numiții regaliști. Totuși, prin caracterul lor permanent, prin întrunirile lor anuale sau chiar de mai multe ori într-un an, Dietele au constituit un factor permanent de coguvernare alături de principi.

Înălțată în rang de la voievodat la principat, puterea centrală a înregistrat în Transilvania un sensibil spor de prestigiu și prerogative, expresie a atribuțiilor ei suverane. Un rol de primă importanță a revenit în conducerea principatului sfatului principelui (*consilium*), ai cărui membri erau numiți de principi. Aparatul conducerii centrale s-a dezvoltat cu noi instanțe administrative și financiare (*cancelaria major*, care avea atribuții de ordin general, *cancelaria minor*, cu atribuții judiciare), iar titularii acestor funcții erau numiți de principi uneori dintre străini fără legături în principat. Armata și politica externă erau de competența exclusivă a principilor. În persoana membrilor familiei Zápolya și Báthory s-a manifestat puternic tendința dinastică în sistemul politic al principatului.

Puterea princiară s-a consolidat și datorită resurselor financiare considerabile care i-au stat la dispoziție: câteva sute de domenii se aflau în administrația centrală, la care s-au adăugat domeniile personale ale familiei Báthory, veniturile vămilor, ale exploatărilor miniere și tradiționalele dări ale sașilor și secuilor.

Oprimată de o fiscalitate din ce în ce mai apăsătoare, care îi smulgea la scurte intervale însemnate sume de bani, greu lovită de efectele devalorizării rapide a monedei de argint curente, mica proprietate țărănească din Țara Românească și Moldova cedează în a doua jumătate a secolului al XVI-lea sub presiunea marelui domeniu laic și ecleziastic. Înzestrați cu largi privilegii, întemeindu-se pe poziția lor dominantă în stat și dispunând de însemnate resurse bănești, stăpânii de domenii laici și ecleziastici se dovedesc capabili nu numai să reziste noii conjuncturi, dar și să tragă însemnate avantaje de pe urma ei, acaparând numeroase sate libere. Fapt semnificativ, stăpânii de domenii cumpără acum nu numai sate întregi, dar și

parcele din satele libere, pătrunzând în comunitatea rurală și asigurându-și astfel un punct de reazem pentru acapararea restului satului. O zonă însemnată din stăpânirea de pământ a țărănimii libere organizată în comunități rurale, care supraviețuiseră ofensivelor anterioare ale domeniului, cedează acum tendințelor acestuia. Marele domeniu își asigură un loc covârșitor în viața social-economică a celor două țări. Un perspicace observator italian, Franco Sivori, secretarul italian al lui Petru Cercel, domn al Țării Românești (1583–1585), constată existența unor întinse domenii de peste cincizeci de sate; mai mult decât atât, el arată că, laolaltă, marile domenii cuprindeau cea mai mare parte a satelor și că dominau o însemnată masă de populație rurală dependentă.

Împreună cu pământul, țăranii își înstrăinează și libertatea, intrând în rândul șerbilor (numiți *rumâni* în Țara Românească și *vecini* în Moldova). Numărul șerbilor sporește considerabil, îndeosebi în Țara Românească, iar forța lor de lucru, folosită după plac și fără considerente de rentabilitate, începe să fie mult mai intens exploatată acum. Împotriva dublei exploatări fiscale și domeniale, țăranii se apără prin fugă, fenomen care cunoaște spre sfârșitul secolului proporții de masă. Dominat de boierime, care își impune tot mai mult punctul de vedere, statul răspunde prin legarea de glie; în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, în Țara Românească, ceva mai târziu în Moldova, dreptul de liberă strămutare al țăranilor cedează progresiv locul legării de glie, ca pretutindeni în Europa Centrală și Răsăriteană. Extinderea considerabilă a marelui domeniu în detrimentul micii stăpâniri de pământ a sporit ponderea social-politică a marii boierimi și a trecut sub controlul ei o mare parte a populației țării, asupra căreia autoritatea domniei nu se mai exercită deloc sau doar incomplet.

În urma restrângerii veniturilor bănești din exploatarea vamală a marilor drumuri ale comerțului internațional, care funcționaseră din plin înainte de transformarea Mării Negre în zonă dominată exclusiv de puterea otomană, și a pierderii controlului asupra unei părți însemnate a țărănimii libere, aservită de marea boierime, baza economică și socială a puterii domniei Țării Românești și a Moldovei s-a îngustat mult. Tot mai mult principalul sprijin al domniei devine puterea otomană, sursa primordială a autorității domnilor; numirea acestora direct de către Înalta Poartă, reconfirmarea lor în domnie la intervale scurte a făcut tot mai dependentă puterea centrală de conducerea Imperiului, care exercită un control din ce în ce mai apăsător asupra vieții politice a celor două state românești.

Absența unui principiu succesoral stabil la domnie, moștenire a epocii precedente și, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, imixtiunea din ce în ce mai frecventă și brutală a conducerii din Istanbul în problemele interne ale Țării Românești și Moldovei a dat luptei pentru putere un caracter crud și sângeros. Domnii, nesiguri pe puterea lor, au recurs frecvent la acțiuni de decimare a boierilor, înăbușind opoziția lor reală sau potențială tot mai primejdioasă pe măsura extinderii puterii sociale și economice a boierimii. Una dintre cele mai vaste acțiuni de reprimare în sânge a boierimii aparține lui Mircea Ciobanul (1545–1552 și 1558–1559), care a masacrat la începutul primei sale domnii circa 200 de boieri; acțiune pe care a repetat-o în cursul celei de a doua domnii. Măsuri similare a aplicat în Moldova Alexandru Lăpușneanu în cursul celei de a doua domnii (1564–1568), care s-a ilustrat printr-un măcel de mari proporții în rândul boierimii.

La rândul lor, boierii nu ezitau să-i ucidă pe domnii potrivnici intereselor și politicii lor; aceasta a fost în Moldova soarta lui Ștefăniță (1517–1527), Ștefan Rareș (1551–1552) și Despot Vodă (1561–1563).

Alternanța între tendințele centralizatoare ale puterii domnești și efortul marii boierimi de a-și consolida poziția și de a-și instituționaliza programul de guvernare au împiedicat atât evoluția spre autocrație efectivă, cât și cristalizarea unui regim de precumpănire legalizată a aristocrației funciare. În Moldova ca și în Țara Românească nu s-a putut institui un autentic regim al adunărilor de stări, cu periodicitate fixă, după modelul Dietelor din Polonia sau din Transilvania. Instabilitatea, larg favorizată de politica otomană, a fost trăsătura dominantă a vieții politice a Moldovei și Țării Românești în vremea când s-au stins dinastiile întemeietorilor celor două țări: Basarabii și Bogdăneștii.

Întârziată de rezistența domniei, fidelă încă tradiției centralizatoare moștenită din secolul precedent, puterea politică a marii boierimi se afirmă mai lent în Moldova și Țara Românească decât în Transilvania. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea însă, idealul statului boieresc se conturează foarte clar în ambele țări și cunoaște chiar un început de înfăptuire, deși continuă să fie contracarat de o putere centrală care nu se resemnează cu despuierea de unele dintre prerogativele ei. Tratatul încheiat în 1595 de boierii munteni în numele lui Mihai Viteazul și împotriva voinței domnului cu principele Sigismund Báthory, act prin care au transferat asupra acestuia puterea suverană din Țara Românească, cuprinde și cea mai răspicată formulare a programului politic al boierimii, devenit o clipă „constituție" a țării. În temeiul acestui act, boierii și-au asigurat monopolul dregătoriilor și stăpânirea pământului, cele două izvoare fundamentale ale puterii lor. Un alt pas însemnat au marcat boierii prin articolul care retrăgea domnului dreptul de a impune pedeapsa capitală. Legalizând în același timp legarea de glie a țăranilor și dreptul de aducere la urmă a celor fugiți, boierii și-au consolidat puternic poziția socială. Subordonându-și puterea domnească și aservind în masă țărănimea, boierimea și-a impus prin acest act programul politic și social. Formula statului boieresc care avea să înregistreze mari progrese în secolul următor cunoaște încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea un început de realizare.

Confruntări politice în contextul rivalității otomano–habsburgice. Viața politică a țărilor române a fost dominată în secolul al XVI-lea de îmbinarea dintre luptele interne, generate de alternativa regim autoritar sau putere nobiliară, și opțiunea între suzeranitatea otomană și cooperarea cu Habsburgii. Din jocul foarte schimbător al forțelor care se confruntau în raport cu aceste chestiuni capitale au rezultat principalele tendințe și evenimente în viața politică a celor trei țări, ale căror legături politice s-au consolidat considerabil după 1526.

Rolul esențial al Transilvaniei în lupta dintre cele două imperii pentru succesiunea Regatului ungar după Mohács a făcut din această țară teatrul unei puternice concurențe politice. Rivalitatea dintre Ioan Zápolya, sprijinit de turci, și Ferdinand de Habsburg a devenit acum realitatea politică principală, în raport cu care s-a fixat atitudinea forțelor în joc.

Împotriva aderenților lui Ferdinand, care câștigaseră suprematia în Transilvania după 1526, intervine în luptă domnul Moldovei, Petru Rareș (1527–1538), figură de prim plan a scenei politice în această vreme.

Fiu al lui Ștefan cel Mare, Petru Rareș a continuat tradiția de consolidare a puterii domniei, opunându-se tendinței marii boierimi de a-și extinde domeniile, în detrimentul micii stăpâniri de pământ, și de a aservi țărănimea liberă. Ca și predecesorul său, Rareș s-a sprijinit pe boierimea mică și mijlocie care i-au furnizat și cea mai mare parte a cadrelor sale militare. Efectivele mari pe care a reușit să le întrețină i-au permis domnului să desfășoare o remarcabilă activitate militară. Concepția și practica de guvernământ autoritar ale lui Petru Rareș erau cunoscute și dincolo de hotarele țării; scriitorul rus Ivan Peresvetov l-a propus pe domnul Moldovei ca model de principe autoritar marelui cneaz al Moscovei, Ivan cel Groaznic.

În 1529, după o prealabilă înțelegere cu Zápolya, Petru Rareș și-a trimis în Transilvania oștile care, în urma unui șir de operații încununate de succes, înfrâng rezistența partizanilor lui Ferdinand. Acțiunea militară a lui Petru Rareș și campania desfășurată în același an de sultanul Soliman în Ungaria și Austria au asigurat succesul lui Zápolya. La rândul său, Petru Rareș și-a consolidat influența politică în Transilvania extinzând în același timp prin noi achiziții domeniul pe care, din vremea lui Ștefan cel Mare, îl stăpâneau în această provincie domnii Moldovei.

Încercarea sultanului de a-și întări controlul asupra spațiului carpato–dunărean prin intermediul lui Aloisio Gritti, fiu de doge venețian intrat în slujba Porții Otomane în căutarea unei mari cariere, l-a determinat pe domnul Moldovei să-și modifice orientarea politică. Împotriva aventurierului venețian venit în Transilvania pentru a consolida dominația otomană asupra țărilor române, Petru Rareș se înțelege cu nobilimea transilvană și cu domnul Țării Românești, Vlad (1530–1532), și dezlănțuie reacția care avea să se încheie cu uciderea lui Gritti (1534).

Apropierea de Habsburgi pregătită de acest act s-a desăvârșit prin încheierea alianței între Petru Rareș și Ferdinand (1535), într-o vreme când sultanul se afla angajat într-o campanie în Persia și când perspectivele de acțiune antiotomană păreau favorabile. Pacea încheiată la Oradea între Ferdinand și Zápolya (1538) părea să sporească șansele coaliției antiotomane, la care au aderat și alte puteri. Riposta sultanului Soliman față de noua primejdie gravă pe care o constituia alcătuirea acestei coaliții nu a întârziat, iar primul ei obiectiv a fost Moldova. În vara anului 1538, Soliman intră în campanie în fruntea unei mari armate căreia i s-au asociat și tătarii din Crimeea. Slăbit de conflictul său cu Polonia, redeschis în anii precedenți în legătură cu Pocuția pe care a încercat să o recucerească, și trădat de o mare parte a boierimii, care încheiase un acord prealabil cu sultanul, Petru Rareș e silit să părăsească țara fără a fi angajat o mare luptă cu oștile invadatoare și se refugiază în Transilvania. Sultanul ocupă Suceava unde instalează, sub protecția unei gărzi turcești, un nou domn, în persoana lui Ștefan Lăcustă (1538–1540), și anexează o parte din sudul Moldovei cu cetatea Tighina. Moldova era acum și mai puternic decât în trecut cuprinsă în aria hegemoniei otomane.

Anexarea Ungariei Centrale la Imperiul otoman și constituirea Principatului Transilvaniei nu au pus capăt rivalității otomano–habsburgice. După moartea lui Ioan Zápolya, lupta pentru putere se intensifică în Transilvania al cărei guvernator, episcopul Gheorghe Martinuzzi, impus de sultan, deschide curând negocierile cu Ferdinand. Nici campania otomană din 1542, la care a participat și Petru Rareș, reconciliat cu sultanul și readus de acesta în domnia Moldovei (1542–1547), nu a reușit să încline decisiv balanța în favoarea fiului minor al lui Zápolya, Ioan Sigismund, și a mamei sale, regenta Isabella.

După aproape un deceniu de oscilații între direcția prootomană, încarnată de fiul lui Ioan Zápolya și de regentă, și cea prohabsburgică, personificată de Martinuzzi, acordul încheiat de acesta din urmă cu Ferdinand deschide larg imperialilor poarta Transilvaniei, unde trupele lor se instalează sub comanda generalului Castaldo. Din Transilvania, influența habsburgică încearcă să se extindă și asupra Moldovei și Țării Românești; în cea dintâi țară, Castaldo intră în legătură cu boierii pentru a-l înlătura pe Ștefan Rareș (1551–1552), în vreme ce în cea de a doua el sprijină un pretendent, Radu Ilie, împotriva voievodului Mircea Ciobanul (1545-1554), fidel turcilor și care se remarcase printr-o crâncenă represiune a marii boierimi.

Restaurarea otomană s-a produs în 1556 cu concursul domnilor Moldovei, Alexandru Lăpușneanu (1552–1561), și Țării Românești, Pătrașcu cel Bun (1554–1557). Campaniile lor simultane în Transilvania l-au readus la putere pe Ioan Sigismund.

O nouă încercare habsburgică de a recâștiga terenul pierdut l-a adus pe tronul Moldovei pe Iacob Heraclide Despotul (1561–1563). Născut în arhipelagul grec și format în mediile intelectuale ale Occidentului, Despot și-a făurit o genealogie care legitima vastele sale aspirații, a intrat în contact cu cercurile imperiale habsburgice și în același timp cu fruntașii din Wittenberg ai Reformei. Instaurat în scaunul Moldovei cu concurs habsburgic și polon și nu mai puțin cu conivența boierimii moldovene, Despot, care își inaugurase domnia printr-o chemare la lupta antiotomană, și-a atras curând ostilitatea țării, atât prin prozelitismul său reformat, cât și ca urmare a conflictului său cu boierimea. La doi ani după înscăunare, o răscoală generală a pus capăt domniei și vieții lui. Folosind prilejul favorabil, turcii îl readuc în domnie pe Alexandru Lăpușneanu (1564–1568) care reia, cu vigoare sporită, politica de reprimare a boierimii.

Influența otomană a fost din nou periclitată în 1565 de acordul în virtutea căruia Ioan Sigismund a cedat imperialilor un șir de teritorii în Partium și a recunoscut suzeranitatea împăratului Maximilian. Pentru a restaura situația, Soliman întreprinde o nouă campanie care l-a dus până sub zidurile Sighetului, unde avea să-și încheie existența. Pacea încheiată în 1568 de succesorul său cu împăratul Maximilian lăsa Transilvania în sfera de influență a Porții Otomane. Efortul otoman de a stăvili expansiunea habsburgică în propriul interes înregistra astfel un succes hotărât; el avea să fie consolidat de alegerea la conducerea principatului, sub presiune otomană, a lui Ștefan Báthory (1571–1583). Sub noul principe, care avea să devină în anii următori și rege al Poloniei, puterea princiară se consolidează simțitor în detrimentul prerogativelor politice ale marii nobilimi și ale Dietei.

Cel mai însemnat efort intern de înlăturare a dominației otomane în a doua jumătate a secolului al XVI-lea a venit din Moldova din inițiativa lui Ioan Vodă, poreclit de cronica boierească cel Cumplit (1572–1574). Adus în scaun de Poarta Otomană, care își considera periclitată situația în Moldova din pricina strânselor legături pe care Bogdan Lăpușneanu (1568-1572) le întreținea cu Polonia, noul domn s-a desprins curând după instaurarea sa la putere de dominația otomană.

Contestat de o însemnată parte a marii boierimi, îndeosebi de boierii legați de Polonia, Ioan Vodă a reprimat necruțător comploturile boierești și a consolidat prin masive confiscări de moșii baza materială a puterii sale. Înlăturând astfel primejdia imediată a unei răsturnări dinăuntru, câștigând încrederea straturilor inferioare ale societății moldovene, Ioan Vodă a

considerat că poate să respingă cererea otomană de sporire a tributului și să rupă astfel legăturile cu Poarta. Consacrată de o mare adunare a țării, hotărârea lui Ioan Vodă a deschis conflictul cu Imperiul otoman (1573). Dar încrederea domnului Moldovei de a găsi aliați în puterile vecine, îndeosebi în Polonia, unde domnea Henric de Valois, a eșuat; nu au răspuns la apelul său decât cazacii din stepele nord-pontice.

Succesul a început prin a favoriza acțiunea domnului revoltat împotriva Porții Otomane. Prima încercare a turcilor de a-l înlătura cu concursul trupelor domnului Țării Românești și de a impune în locul său un nou domn a fost respinsă de oastea Moldovei și de cazaci (Jiliștea, 24 aprilie 1574); în urma acestei victorii, trupele moldovenești înaintează până la București, unde instalează un nou domn, și atacă pozițiile turcești de la Dunăre. Dar, când o numeroasă oaste turcească a trecut Dunărea, secondată de tătari, disproporția de forțe și-a spus cuvântul. La Iezerul Cahulului, unde a fost părăsit de o importantă grupare boierească, și apoi la Roșcani, trupele sale au cedat sub presiunea numărului și a superiorității armamentului invadatorilor (iunie 1574). Încercarea sa temerară de a elibera Moldova de sub dominația otomană s-a încheiat cu supliciul său. Ioan Vodă a fost executat în chipul cel mai crud din ordinul comandantului turc în mâinile căruia se predase.

Pacea turco-imperială din 1568 care avea să rămână în vigoare timp de peste două decenii, instaurarea lui Ștefan Báthory la conducerea Transilvaniei, sub protecția otomană, înfrângerea răscoalei Moldovei sub Ioan Vodă au consolidat mult hegemonia otomană în spațiul românesc. Dominația otomană, agravată de criza economică a Imperiului, se așază mai apăsător decât în trecut asupra Țării Românești și a Moldovei, care cunosc acum perioada celei mai grele exploatări a resurselor lor.

În Moldova, Petru Șchiopul, de două ori domn (1575–1579 și 1582–1592) părăsește în cele din urmă voluntar domnia, pentru a nu asuma răspunderea de a fi impus noi dări pentru a face față cererii turcilor de sporire a haraciului. Și în Țara Românească, sub Mihnea Turcitul (1577–1583) și Alexandru cel Rău (1592–1593) exigențele turcești au provocat convulsiuni puternice. Opresiunea otomană, devenită insuportabilă, a precipitat adeziunea celor două țări la marea coaliție antiotomană cunoscută sub numele de *Liga Sfântă*.

Curente spirituale și culturale. Secolul al XVI-lea a cunoscut în lumea românească cea mai mare înflorire a culturii ortodoxe tradiționale, de expresie slavonă, și începutul declinului ei. Limba slavă continuă să îndeplinească funcția „sacră" asumată în secolele anterioare. Mijloc de comunicare a adevărurilor bisericii, ea a servit în același timp cancelariei domnești și, în general, scrierilor inspirate de sfera oficială a domniei.

În mănăstiri, în cele din Moldova mai ales, larg sprijinită de domnie, continuă cu zel activitatea de transcriere a principalelor texte bisericești, a unor scrieri laice bizantine în traducere slavă și a unor opere juridice.

Înmulțirea manuscriselor cuprinzând culegeri cu norme juridice preluate din dreptul bizantin, *pravile*, exprimă de asemenea efortul domniei de a-și impune autoritatea în sfera justiției prin extinderea dreptului scris în detrimentul tradiției și a justiției orale întemeiate pe tradiție. La loc de frunte în această privință s-a aflat *Syntagma* lui Matei Vlastares, care a

circulat în țările române încă din secolul al XV-lea dar care a cunoscut o mare răspândire în secolul următor. La comanda directă a unora dintre domnii Moldovei, un șir de clerici învățați au redactat în limba slavonă cronici care înfățișează istoria țării de la moartea lui Ștefan cel Mare până în ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Aceste scrieri, care fac tranziția între analele secolului al XV-lea și cronicile secolului al XVII-lea reflectă ideologia politicii autoritare a domniei și sprijinul de care aceasta s-a bucurat din partea bisericii, cu excepția situațiilor când domnii au trădat condițiile pactului originar, când s-au îndepărtat de învățăturile tradiționale ale bisericii pravoslavnice sau când i-au spoliat bunurile. Sub raport formal, cronicile moldovenești se află în mare măsură sub influența retorismului modelului din care s-au inspirat, cronica bizantină a lui Manasses în versiune slavă.

Tensiunile generate de înfruntarea dintre domnie și boierime în timpul lui Petru Rareș și-au găsit expresia istoriografică în letopisețul (cronica) episcopului Macarie al Romanului. Scrierea sa, redactată la ordinul lui Rareș, înfățișează evenimentele petrecute în intervalul 1504–1552 și reflectă poziția domniei, justifică reprimarea marii boierimi și sprijinul acordat de domn păturilor inferioare ale societății, celor „săraci". Letopisețul se înscrie pe direcția colaborării dintre domnia autoritară și ortodoxie. Domn evlavios, sprijinitor al bisericii, Petru Rareș este elogiat de cronicar în toate acțiunile sale, chiar și cele mai aspre. Dimpotrivă, fiul său Iliaș e condamnat sever de autor pentru faptul de a fi confiscat bunuri bisericești, de a fi manifestat așadar o atitudine anticlericală și, firește, pentru adoptarea în cele din urmă a religiei islamice. Dimpotrivă, fratele său Ștefan, care s-a reintegrat în tradiția colaborării dintre domnie și biserică și i-a prigonit pe „ereticii" din Moldova are parte de elogiile cronicarului Macarie.

Continuitatea istoriografică a fost asigurată în generația următoare de călugărul Eftimie, a cărui cronică, întocmită din ordinul lui Alexandru Lăpușneanu, expune evenimentele dintre 1551 și 1554, firește, tot în optica domniei. Cronica justifică executarea boierilor rebeli și exaltă devotamentul domnului față de biserică.

Redactată la îndemnul lui Petru Șchiopul, cronica lui Azarie, călugăr și el, înfățișează istoria Moldovei între anii 1552 și 1574. Eroii pozitivi ai cronicii lui Azarie sunt Alexandru Lăpușneanu și Petru Șchiopul, ocrotitori ai bisericii și ai credinței tradiționale. Oprobriul său se revarsă asupra lui Iacob Heraclide Despot și a lui Ioan Vodă cel Cumplit, cel dintâi sprijinitor al Reformei pe care s-a străduit să o impună țării, cel de al doilea prigonitor al clerului ortodox și spoliator al bunurilor bisericii.

Remarcabila continuitate a scrisului istoric în Moldova, din vremea lui Ștefan cel Mare până în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, a însoțit și exprimat cursul ascendent al domniei autocrate și strânsa sa cooperare cu Biserica Ortodoxă, al cărei mijloc de exprimare scrisă era limba slavonă.

În Țara Românească, scrierile istorice slavone din secolele al XV-lea și al XVI-lea nu s-au păstrat decât în traducere și prelucrare românească în compilațiile de cronici ale secolului al XVII-lea.

Scrierile în limba slavonă erau accesibile doar infimei minorități a știutorilor de carte laici și mai ales oamenilor bisericii. Marea masă a populației, necunoscătoare a slavonei, și în general a scrisului, nu avea acces decât la opere literare în limba română, care circulau oral în cea mai mare parte. Basmele, provenite din straturile străvechi ale folclorului, circulau pe ansamblul

spațiului românesc, transmise din om în om și continuu îmbogățite. Fapte istorice reale, intrate adânc în mentalul colectiv, erau fixate în relatări orale, deseori versificate, modalitate mai lesnicioasă de a le memora. Vremea și faptele lui Ștefan cel Mare au transmis posterității numeroase amintiri conservate mult timp de memoria colectivă înainte de a fi așternute pe hârtie. Balade și cântece de vitejie erau recitate la curțile domnești și la conacele boierești, cu sau fără acompaniamentul muzical al lăutarilor.

De o largă circulație s-au bucurat și textele religioase apocrife, multe dintre ele cu puternică coloratură bogomilică. Juxtapunerea celor două principii conducătoare ale lumii, în permanentă opoziție, binele și răul, și a personificării lor, Dumnezeu și Satana, oferea imaginației publicului larg, ignorant al dogmelor consacrate de biserică, un mijloc mai accesibil de înțelegere și interpretare a realităților vieții. De o largă circulație în lumea românească, și de altminteri în lumea europeană, a avut parte povestirea faptelor lui Alexandru cel Mare, *Alexandria*; din Orient a pătruns de timpuriu o versiune legendară a vieții lui Buda, conservată în scrierea *Varlaam și Ioasaf*.

Literatura de circulație orală, „o creație fără sfârșit" (N. Iorga), a contribuit la mlădierea limbii române, la pregătirea ei pentru funcția de limbă a literaturii scrise, evoluție care începe să-și croiască drum în secolul al XVI-lea.

Strânsa cooperare între domnia centralizatoare și puterea din care își deriva legitimitatea, Biserica Ortodoxă, a cunoscut o realizare superioară în construcțiile bisericești și în pictura murală înfăptuită în vremea lui Petru Rareș, continuator fidel, și în această privință, al tradiției părintești. În timpul domniei lui, arhitectura bisericească a Moldovei s-a îmbogățit din inițiativa domnului sau a membrilor anturajului său, care i-au urmat exemplul, cu câteva din monumentele ei cele mai de seamă: mănăstirile Probota, Humor, Moldovița și Râșca.

Realizarea cea mai originală și impresionantă a artei moldovenești în secolul al XVI-lea e pictura bisericească exterioară, inovație a epocii lui Petru Rareș sau dezvoltare a unor începuturi care se situează în deceniile anterioare. Înnoire remarcabilă în arta medievală, pictura exterioară moldoveană a secolului al XVI-lea, sigură pe mijloacele ei artistice și tehnice, îndrăznește să înfrunte vicisitudinile climatului, pentru a aduce la lumina zilei valorile spirituale pe care le exprima. Larga desfășurare a acestei picturi, în centrul căreia se afla tema *Judecății de Apoi*, poartă și amprenta tensiunilor politice și confesionale care au dominat societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea. Jocul cromatic original și apariția elementului folcloric dau o puternică amprentă locală acestei ramificații însemnate a picturii de tradiție bizantină.

Avântul creator al vremii lui Petru Rareș s-a prelungit și sub succesorii săi imediați, îndeosebi Alexandru Lăpușneanu, ctitor al mănăstirii Slatina, pentru a produce o ultimă floare la trecerea dintre secolul al XVI-lea și al XVII-lea și de la regimul autocrației domnești la cel al puterii marii boierimi, cu mănăstirea Sucevița, ctitorie a familiei Movilă, mari boieri întemeietori de dinastie în această perioadă.

În 1521, un orășean din Câmpulung-Muscel (Dălgopol), pe nume Neacșu, a trimis judelui Brașovului, Johannes Benckner, un mesaj scris în limba română cu vești importante privitoare la pregătirile militare ale sultanului Soliman al II-lea. Încadrat la început și la sfârșit de formule de salut în slavonă, textul scrisorii lui Neacșu exprimă, într-o formulare surprinzător de

modernă, realități politice care îi interesau pe contemporanii săi din Țara Românească și din Transilvania. Scrisoarea lui Neacșu dezvăluie aptitudinile scrisului laic din acea vreme de a înlătura învelișul slavon în care se afla constrâns de câteva secole, puternic apărat de tradiția oficialităților laice și ecleziastice. Expansiunea în Europa central-răsăriteană a curentelor Reformei declanșate de Martin Luther în Germania, extindere care nu a ocolit spațiul românesc, a precipitat dacă nu chiar a declanșat un efort susținut de introducere a limbii române în biserică, de înlăturare a monopolului slavonei în scrisul și în cultul bisericesc.

Penetrația timpurie a ideilor reformatoare ale lui Martin Luther în Transilvania a beneficiat de condiții favorabile: pe de o parte, existența unor pături sociale apte să recepteze mesajul Reformei atât în rândurile populației săsești, în centrele urbane îndeosebi, cât și în cele ale nobilimii ungurești, iar pe de altă parte, un cadru politic propice: prăbușirea Regatului ungar la Mohács și, în anii următori, deruta autorităților laice și ecleziastice care se opuseseră inițial viguros noii credințe aduse din Germania de negustori și studenți. În urma progresivei slăbiri a represiunii, în decurs de numai câteva decenii, Reforma a câștigat cea mai mare parte a populației catolice a principatului.

Cei dintâi câștigați de noua învățătură au fost sașii, atât oficialitățile orașelor, cât și masa populației. Adoptarea principiilor Reformei lui Luther a fost desăvârșită de brașoveanul Johannes Honterus, învățat format în mediile umaniste ale universităților din Viena, Cracovia și Basel; revenit în Transilvania după anii de studiu, Honterus a reformat biserica săsească a Brașovului și a Țării Bârsei. Cronica brașoveanului Ostermayer notează laconic că în anii 1541-1542 a început să se oficieze slujba evanghelică în biserica brașoveană, „iar papistașii au fost izgoniți”. Principiile Reformei, astfel cum s-a impus în lumea săsească, au fost fixate în scrierea lui Honterus *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* (1543). Exemplul Brașovului a fost curând urmat de restul comunității sașilor din Transilvania. În 1545, reprezentanții „Universității” sașilor din Transilvania reuniți la Sibiu decid adoptarea de către ansamblul comunității lor a învățăturii lui Luther. În anii următori s-a definitivat organizarea ecleziastică a bisericii săsești prin alegerea unui episcop (1553).

Luteranismul a prins rădăcini și în mediile ungurești din Transilvania. Prin intermediul sașilor din Cluj, a început convertirea ungurilor din oraș la noua credință. Kaspar Helt, care și-a maghiarizat numele în Heltai, a început să oficieze slujba bisericească în limba ungară. În 1554 s-a instituit episcopia bisericii luterane ungare.

Și în Banat și în teritoriile extracarpatice din *Partium* s-au organizat biserici evanghelice.

Curând însă succesele luteranismului în mediile ungurești au fost subminate de progresul învățăturilor reformate de proveniență helvetică. Dintre acestea, nobilimea ungară s-a fixat în cele din urmă asupra calvinismului, mult mai riguros în exigența de a controla viața comunității decât luteranismul pe care a început să-l combată. În 1564, sinodul clericilor unguri reunit la Aiud își alege un episcop în persoana lui Ferenc David, moment hotărâtor al adoptării calvinismului de către populația ungară a Transilvaniei. Faptul a fost consacrat de Dieta reunită la Turda în același an.

Pe urmele calvinismului s-a infiltrat în Transilvania doctrina radicală a antitrinitarismului, adoptat de o parte a populației ungare și chiar de principele Ioan Sigismund, sub influența

medicului său italian Giorgio Blandrata, adopțiune care a conferit legitimitate noii credințe. În 1568, principele editează libertatea de răspândire și interpretare a „Evangheliei", adică a curentelor reformate. Adoptate de „națiunile" constituționale ale principatului, cele trei ramuri desprinse din Reformă au obținut statut legal.

În ultimul sfert al secolului al XVI-lea, sub principii din familia Báthory, catolicismul recâștigă teren în Transilvania. În 1579, sub presiunea lui Ștefan Báthory, Dieta îngăduie instalarea iezuiților în țară. La cele trei religii reformate se adaugă catolicismul, definitivând constituția principatului întemeiată pe recunoașterea a trei națiuni privilegiate și a patru „religii recepte". Toleranța religioasă remarcabilă în Transilvania secolului al XVI-lea nu a cuprins însă și confesiunea ortodoxă împărtășită de națiunea majoritară, care a continuat să fie tolerată, de fapt, dar lipsită de drepturi politice.

În Transilvania, ca pretutindeni în Europa unde a pătruns și s-a impus, Reforma a consolidat conștiința de sine a popoarelor, contribuind în măsură însemnată la desprinderea lor din învelișul universalismului medieval, cel al Bisericii Catolice îndeosebi. Promovând „naționalizarea" cultului prin folosirea limbilor naționale în biserică, în detrimentul limbii latine, Reforma a consolidat legătura între diversele pături ale aceleiași etnii și a slăbit solidaritatea internațională a păturilor suprapuse, ecleziastice și laice. Folosirea pe scară largă a tiparului ca mijloc de difuzare a noilor doctrine în limbile populare a asigurat un public mult mai larg decât în trecut textelor bisericești, urmate apoi tot mai frecvent de cele cu conținut laic. În același sens a acționat înmulțirea școlilor și lărgirea conținutului învățământului sub dubla influență a Umanismului și a Reformei.

Reforma a dat un puternic impuls și umanismului transilvan care, în secolul precedent, se manifestase timid la umbra curților episcopale de la Oradea și Alba Iulia. Reprezentativă în cel mai înalt grad pentru întâlnirea dintre Umanism și Reformă în Transilvania a fost activitatea lui Johannes Honterus. Autor de scrieri geografice, organizator de școală și pedagog în spiritul nou al Umanismului, editor de lucrări didactice – gramatici și crestomații – ca și de texte patristice, și în sfârșit, părinte al Reformei săsești, Honterus a întruchipat în gradul cel mai înalt spiritul înnoitor care a cuprins Transilvania în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

În a doua jumătate a secolului, curentul umanist se amplifică și se diversifică, atât în mediul săsesc, cât și în cel maghiar.

Stimulată de puternicile conflicte politice interne și externe, istoriografia se dezvoltă remarcabil și ocupă un loc de frunte în literatura transilvană. Ea e ilustrată de scrierile lui Johann Lebel, Johann Sommer, Christian Schaeseus, din mediul german, și Kaspar Heltai, Stefan Szekely și Stefan Szamosközy, din cel maghiar.

Gramatica, științele naturii, medicina, geografia, știința dreptului își fac și ele acum apariția în scrisul transilvan. Polemica socială și confesională și-a găsit cea mai de seamă manifestare în scrierile în limba latină și maghiară ale antitrinitarului Francisc David. Înmulțirea școlilor și a tiparului a lărgit simțitor accesul la cultură și creație în lumea săsească și maghiară și a contribuit la răspândirea scrisului în limbile vulgare.

Reforma a declanșat un puternic avânt al tiparului în limbile germană și ungară atât în sfera literaturii bisericești, cât și a celei laice. Numărul tipografilor sporește și o dată cu el și cel al cărților ieșite din teascurile lor.

Reforma a acționat puternic și asupra lumii românești. Primele contacte cunoscute între noul curent spiritual și români s-a petrecut în Moldova. În 1532 e semnalată inițiativa lui Martin Luther însuși de a realiza, în legătură cu un cărturar din Moldova, o ediție trilingvă — română, polonă și germană — a celor patru evanghelii și a epistolelor apostolului Pavel. Progresele noii doctrine în rândurile populației germane din orașele Moldovei, numeroase încă la acea dată, și poate și în rândurile ungurilor, au fost neîndoielnic rapide, de vreme ce în jurul anului 1540 aproape toți locuitorii de confesiune catolică adoptaseră noua credință. Dar tocmai acest succes al doctrinei lui Luther și prozelitismul pe care l-a manifestat în rândurile românilor a început să fie perceput ca o primejdie de către biserică și domnie, a căror reacție a cunoscut o excepțională virulență după 1550, dacă nu chiar dinainte. În timpul domniilor lui Ștefan Rareș și Alexandru Lăpușneanu sunt semnalate violente prigoane împotriva aderenților noii religii, siliți deseori să se reboteze potrivit ritualului ortodox.

Întâlnirea în Moldova a expansionismelor politice și a inflențelor culturale pe care le promovau a declanșat, la mijlocul secolului al XVI-lea, o puternică reacție ortodoxă autohtonistă. Ștefan Rareș, al cărui frate Iliaș trecuse la religia lui Mahomed, a edictat severe măsuri de prigoană atât împotriva influențelor venite din lumea Islamului, cât și împotriva „ereticilor" luterani și armeni. Reacția autohtonistă, întreruptă pentru scurt timp de moartea violentă a domnului, a fost reluată cu aceeași vigoare de Alexandru Lăpușneanu, care i-a convertit silit la ortodoxie pe sași, unguri și armeni, distrugând bisericile celor refractari.

Reforma s-a impus la conducerea Moldovei o dată cu înscăunarea în domnie a lui Iacob Heraclide, cunoscut ca Despot Vodă, grec din Arhipeleag convertit la noua credință. Cu ajutorul Habsburgilor și al nobilimii polone reformate, el reușește să-l alunge din domnie pe Alexandru Lăpușneanu. Printre primele sale măsuri a fost restaurarea libertății cultului celor persecutați în domnia predecesorului său. Apoi, Despot a încercat să impună în țară noua credință, a adus cler reformat din Polonia, a confiscat obiectele de cult prețioase din biserici și mănăstiri, a întemeiat o școală superioară la Cotnari, care urma să devină un focar de răspândire a ideilor Reformei.

Încercarea lui Despot de a impune Reforma în Moldova a fost unul dintre factorii principali ai reacției generale a societății moldovenești împotriva politicii lui, reacție care a pus capăt domniei și vieții sale. O aspră politică anticlericală, direct sau indirect inspirată de Reformă, a caracterizat și domniile lui Ioan Vodă cel Cumplit și Iancu Sasul.

Și mai puternic decât în Moldova a acționat Reforma printre românii din Transilvania, aflați în contact nemijlocit cu sașii și ungurii câștigați de diversele curente ale noii credințe și care, pe deasupra, aveau și conducerea vieții politice. Pe lângă prozelitismul inerent oricărei noi credințe, luteranii și calvinii, cele două ramuri principale ale Reformei la care au aderat sașii și ungurii, s-au străduit să-și consolideze poziția politică atrăgând masa populației românești la credința îmbrățișată de ei înșiși.

Timpurie a fost pătrunderea Reformei în mediile românești din Banat și Hunedoara pe terenul pregătit de adeziunea la catolicism în secolul al XV-lea a unei părți a micii nobilimi locale. Un efort susținut de captare a românilor la Reformă a venit din partea sașilor din Sibiu

și Brașov. În 1544, din inițiativa autorităților municipale sibiene a fost tipărit un *Catehism* în limba română a cărui apariție a stârnit reacții diverse în rândurile clerului român.

Încercarea sașilor din Sibiu de a-i câștiga pe români la confesiunea lor prin tălmăcirea în limba română a câtorva texte capitale pentru însușirea elementelor de bază ale credinței nu pare a fi dat roade. O încercare mai energică a întreprins în deceniul următor sfatul orășenesc al Brașovului care a recurs la mijloace de coerciție pentru a impune românilor din Țara Bârsei principiile Reformei; eșecul, consemnat oficial, a fost tot atât de categoric ca cel înregistrat de sibieni.

Mult mai eficace s-a dovedit prozelitismul calvin care, o dată cu convertirea principelui Ioan Sigismund, a avut la îndemână mijloacele de presiune ale statului pentru a-și duce la îndeplinire politica de atragere a românilor la calvinism. Mijlocul cel mai sigur pentru realizarea țelului pe care și l-au propus li s-a părut autorităților principatului a fi numirea unor ierarhi români convertiți la calvinism. Episcopul (*superintendentul*) Gheorghe din Sângeorz a fost învestit de Dieta Transilvaniei în 1566 cu misiunea de a suprima tradiția Bisericii Răsăritene, de a impune oficierea cultului în limba română, de a introduce principiile noii credințe în biserica românească și de a-i înlătura pe clericii refractari față de noul curs.

Presiunea calvinismului asupra bisericii române din Transilvania a sporit mult în anii următori din inițiativa principelui și a Dietei. Sub un nou superintendent, Pavel din Tordași, măsurile adoptate împotriva preoților refractari la noua credință s-au înăsprit. Sinoadele convocate de superintendent au încercat să impună, cu aspre mijloace de constrângere, elementele de credință ale calvinismului și principiile cultului noii biserici. Cărțile tipărite în limba română în acest scop, impuse clericilor români, urmau să asigure succesul prozelitismului calvin.

Tradiția ortodoxă a reacționat puternic împotriva politicii de calvinizare forțată întreprinsă de principe și de Dietă fără a oferi românilor din Transilvania posibilitatea de a se ridica din condiția de popor doar tolerat, lipsit de drepturi politice; hotărârile Dietei și ale sinoadelor lasă să se întrevadă rezistența opusă de clerul ortodox efortului de calvinizare desfășurat de autoritățile principatului.

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea, influența Contrareformei, puternică sub principii din familia Báthory, îndeosebi sub Sigismund Báthory, a pus capăt primului val al prozelitismului calvin în Transilvania. După ce a rezistat cu succes încercărilor de convertire ale sașilor și ungurilor, timp de patru decenii, Biserica Ortodoxă din Transilvania s-a reorganizat în forme superioare, sub conducerea unui mitropolit.

După câteva cărți apărute la mijlocul secolului al XVI-lea la Târgoviște, cărți de cult tipărite în slavonă, tiparul din Țara Românească a emigrat în Transilvania, poate și din cauza suspiciunii turcești față de cuvântul tipărit, sigur însă pentru că condițiile erau din toate punctele de vedere mult mai favorabile artei tipografice; o dată cu tiparul a trecut munții și cel mai de seamă slujitor al său în lumea românească a secolului al XVI-lea, diaconul Coresi. Mai mult decât mijloacele materiale, mult superioare celor din Țara Românească, tiparul românesc a fost atras și reținut în Transilvania de efervescența curentelor spirituale care, prin acțiune și reacțiune, au solicitat puternic timp de aproape jumătate de secol efortul tipografilor care lucrau pentru lumea românească din lăuntrul arcului Carpaților și din afara lui.

Sub influența directă sau indirectă a Reformei, luterană sau calvină, au apărut tipăriturile în limba română. Textele sacre care au format obiectul acestor tipărituri au fost poate traduse încă dinainte, din inițiativa unor curente străine ortodoxiei; dar tipărirea traducerilor a fost opera cercurilor reformate din Transilvania și a clericilor români care au aderat la inițiativa lor.

Curentului reformat îi aparțin: *Catehismul* tipărit în 1544 la Sibiu și cel tipărit de diaconul Coresi în 1559 la Brașov; *Tetraevanghelul* din Brașov, 1560–1561, care argumentează pe baza textelor testamentare necesitatea folosirii limbii poporului în săvârșirea ritualului bisericesc; *Pravila*, Brașov, cca 1560–1562; *Apostolul*, Brașov, 1566; *Cazania* (în două ediții, una din cca 1567-1568, Brașov, 1580–1581); *Molitvenicul*, 1567–1568; *Psaltirea*, Brașov, 1570 (și alte ediții); *Liturghierul*, Brașov, 1570; *Palia* (Vechiul Testament), Orăștie, 1582.

Din inspirație ortodoxă, din inițiative locale, din rândurile comunității românești din Brașov sau urmare a solicitărilor domnilor de peste munți, au apărut în slavonă *Octoihul*, Brașov, 1557; *Triodul*, 1558; *Tetraevanghelul*, Brașov, 1562.

Consolidarea Contrareformei în spațiul românesc în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, cooperarea curentului de restaurație catolică cu reacția ortodoxiei împotriva curentelor novatoare în biserică au pus capăt efervescenței scrisului și tiparului românesc timp de câteva decenii.

Deși încercarea Reformei de a impune limba română în biserică s-a încheiat cu un eșec, marele curent de traducere în limba română a textelor sacre, dintre care cele considerate mai însemnate au fost multiplicate prin tipar, a lăsat urme adânci în cultura românească, pregătind marea operă de românizare a scrisului în secolul următor. Sub raport bisericesc, prozelitismul luteran și calvin, îndeosebi efortul autorității de stat în Transilvania de a supune unei ierarhii ecleziastice unice pe românii din principat, avea să consolideze tendința de integrare a lor sub autoritatea unei mitropolii ortodoxe unice.

Pro Republica Christiana

Secolul al XVI-lea este unul de turnură în istoria europeană, care a înregistrat efectele revoluției atlantice și deopotrivă ale supremației otomane. A fost un secol de renovație prin ascendența structurilor citadine, al Renașterii și umanismului, al revoluției cărții, Reformei, Contrareformei și Reformei catolice, cu seria infinită de efecte. Noua dinamică continentală, orizontală și verticală, a cuprins în sfera ei și țările române, care înregistrează toate seismele provocate de fenomenele civilizației moderne. Ele sunt antrenate în vârtejul confruntărilor politice dintre puterile competitoare: Monarhia habsburgică, Imperiul otoman și Polonia în care se reflectă și rivalități general europene.

Secolul al XVI-lea în cele trei principate prezintă o complexitate de structuri de civilizație care lasă să se întrevadă zorii lumii moderne pe un fond social încă puternic feudal. Deși curentele de civilizație europeană pătrund în grade diferite în principate, prilejuind metamorfoze semnificative, servajul cunoaște un ascendent care nu poate împiedica amurgul spiritului medieval.

În aceste împrejurări create de relansarea ofensivei otomane și în condițiile în care Imperiul otoman devine un factor al echilibrului european, principatele caută proprii răspunsuri la noile probleme survenite în urma transformării centrului Ungariei în pașalâc. Așa se explică și aderarea la alianța creștină antiotomană și dialogul cu Sfântul Scaun aflat la rându-i în ofensivă spre Răsărit.

Criza otomană cu efectele ei monetare, opresiunea și deteriorarea raporturilor otomano-române, sporirea sarcinilor economice și interferarea puterii suzerane în sfera politicului, vor fi factorii afirmării ideii de eliberare într-o vreme când evenimentele lăsau să se întrevadă zorii unei noi epoci. Pentru țările române noua conjunctură politică reprezintă o evoluție în viața spirituală, un ascendent al conștiinței de sine care a determinat cristalizarea unor solidarități care prevesteau afirmarea unei conștiințe etnice, paralele cu cele religioase sau de stare ce se colorează prin accente xenofobe.

Personalitatea lui Mihai Viteazul și opera lui vor sta sub semnul luptei Republicii Creștine, care, în amurgul cruciadei târzii, va evidenția, în planul Europei central-orientale, evoluția spațiului românesc, spre soluții politice ce izvorau din realități proprii. Acțiunea domnului Țării Românești devine inteligibilă în raport cu evenimentele scenei Europei central-orientale, cutreierată de manifestări politice, ce s-au derulat într-un crescendo continuu, în ultima treime a veacului.

Dinamica politică internațională. La sfârșitul secolului al XVI-lea țările române, prin poziția lor geopolitică, înregistrează efectele imperialismului teritorial habsburgic și opresiunea agresivă a celui otoman care polarizează viața politică răsăriteană.

Otomanii, prin puterea lor terestră și sistemul feudalo-militar, au distrus structurile sociale locale în zona balcanică, deteriorând în consecință și viața economică și socială din spațiul românesc.

Înstăpânirea Occidentului pe mări și oceane a declanșat revoluția atlantică, iar controlul Iranului asupra drumului spre Indii explică războaiele purtate de Poarta Otomană în răsărit între 1578–1590, dar și stagnarea ofensivei spre vestul Europei. Încheierea păcii cu Iranul a facilitat relansarea ofensivei otomane în 1593 în Ungaria, ceea ce a însemnat începutul războiului, încheiat prin pacea de la Zsitvatorok (1606).

După victoria de la Lepanto (1571), mai mult morală, era evident că invincibilitatea otomană era de domeniul trecutului, dar totodată și faptul că resursele imperiului erau departe de a se fi istovit. Această ambivalență deschide calea conflictelor dintre Imperiul Habsburgilor și otomani, aducând în planul politicii europene țările române. Reluarea ofensivei Semilunii a fost prilejuită însă și de mutațiile din scena europeană, care au dus la pierderea controlului turcilor asupra provinciilor nord-africane, la declinul supremației în Mediterana, datorită pirateriei creștine care amenința traficul otoman. În aceeași măsură tendințele centrifuge din Egipt, mișcările din Balcani erau tot atâtea semne ale declinului ce a urmat morții lui Soliman Magnificul (1566). La aceasta s-a asociat criza monetară provocată de penetrația masivă a argintului pe piața otomană, având drept consecințe mișcări sociale și o disponibilitate pentru răscoala antiotomană.

Scena politică a Europei central-orientală este dominată la sfârșitul secolului al XVI-lea de Imperiul otoman, absolut și centralizat, de Imperiul romano-german, divizat și subminat de contradicții puternice, de Monarhia habsburgică în proces de agregare și structurare, în ofensivă spre Europa Centrală, la care se asociază statul rus în afirmare și el, militar și religios. Evoluția istoriei europene în ultima treime a secolului se îndreaptă spre un nou echilibru, determinat de factori care își au sorgintea în noua structurare a civilizației mondiale. În funcție de noile forțe active din Europa Occidentală, spațiul Europei central-orientale nu a întârziat să înregistreze consecințele noii dinamici prilejuite de relansarea ofensivei Imperiului otoman în direcția Ungariei și de orientarea Monarhiei habsburgice spre Răsărit.

A doua jumătate a secolului al XVI-lea a însemnat însă și afirmarea Poloniei, care revine la politica pontică, direcționată de cancelarul Jan Zamoisky, fapt ce va deschide dosarul rivalității medievale ungaro-polone, asumat de Habsburgi în noile împrejurări. Divergențele se vor accentua după moartea lui Ștefan Báthory, când cancelarul coroanei urmărea ieșirea la Marea Neagră din rațiuni economice și politice vizibile în tratativele cu turcii în 1592 sau în discuțiile cu Liga Sfântă. În 1595, Seimul polon declara că nu va primi să intre în confederație dacă nu i se va asigura plutirea liberă prin Hellespont și Arhipelag până în Mediterana și Italia. Negoțul englez și tratatul comercial al Angliei cu Petru Șchiopul, domnul Moldovei, se constituie într-un nou argument în favoarea pretențiilor poloneze și a contracarării expansiunii Habsburgilor. Astfel, la rivalitatea otomano-habsburgică se asociază în zona țărilor române și interesele Poloniei, un competitor care va influența desfășurările politice și militare în vremea lui Mihai Viteazul.

Se poate observa că, în planul intereselor imediate, Monarhia habsburgică și Sfântul Scaun se îndreptau la sfârșitul secolului spre confruntarea cu otomanii, având drept prim scop cucerirea Transilvaniei și expansiunea spre Țara Românească și Moldova. În această ambianță politică, în care se reflectă mutațiile intervenite în scena internațională, Sfântul Scaun, în vremea lui Clement al VIII-lea (1592–1605), un cunoscător desăvârșit al problemelor orientale, se orientează spre o politică convergentă la planurile expansiunii teritoriale ale Habsburgilor, asumându-și totodată și contracararea influențelor Reformei în lumea ortodoxă, în spiritul Conciliului de la Trento. Biserica romană a evoluat de la unirea integrală a bisericilor spre unirile parțiale cu lumea ortodoxă și în același timp spre ideea de resurecție a catolicismului prin Reforma catolică. Astfel, Monarhia habsburgică și Contrareforma devin factori decisivi în confruntarea cu Imperiul otoman și, implicit, în politica față de țările române. Epoca lui Mihai Viteazul a stat sub semnul acestor confruntări pe mai multe planuri ce explică angajarea Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești în războiul antiotoman.

Agravarea dominației otomane. Criza Imperiului otoman, în ultima treime a secolului al XVI-lea, se manifestă și în zona țărilor române, contribuind la agravarea dominației otomane, cu aspectele ei politice și economice. Starea precară a Imperiului a determinat o accentuare a exploatării resurselor economice în Țara Românească și Moldova, exprimată în sporirea obligațiilor tradiționale, haraciul și peșcheșurile, din care cel dintâi capătă semnificații economice. Astfel, plățile către Poartă au atins după 1580 niveluri pe care nu le avuseseră într-o

perioadă anterioară. În consecință, dările către domnie au crescut și ele în strânsă dependență de contribuțiile către turci.

Oprirea cuceririlor otomane a avut drept urmare înăsprirea dominației asupra țărilor române, Imperiul fiind interesat tot mai mult de resursele lor, ceea ce explică instalarea unui regim politic controlat de Poartă, care încălca actele ce reglementau raporturile româno-otomane. În aceste condiții perioada de tranziție, începută în 1538, o dată cu expediția lui Soliman Magnificul în Moldova, se încheia după înfrângerea răscoalei antiotomane din vremea lui Ioan Vodă Viteazul (1572–1574).

Astfel, în ultima treime a secolului se nesocotește tradiția dinastică, se degradează principiile juridice statornicite, introducându-se arbitrariul în numirea domnilor, prin eludarea deciziei Adunării Stărilor. Succesiunea domnilor, recrutați din lumea pretendenților, tot mai numeroși și fără legitimare, sumele exorbitante plătite pentru obținerea tronului, înrâuresc condiția economică a țărilor, prin destabilizarea gospodăriei libere țărănești și accentuarea rumâniei (servajului), efect al fiscalității excesive. Între 1591–1592 se înregisterază o augmentare a dărilor, consecință a deselor schimbări de domni care au făcut să sporească exigențele otomane. Domnii trebuiau să achite datoriile contractate la obținerea tronului și paralel la plata obligațiilor bănești în creștere față de turci. Ca o caracteristică a regimului dominației otomane a fost sporirea peșcheșurilor comparativ cu obligațiile față de stat.

În condițiile inexistenței unui drept ereditar care să reglementeze succesiunea la domnie, scoaterea la mezat a tronurilor a determinat, paralel cu instabilitatea politică, și creșterea obligațiilor financiare. La acestea s-a adăugat monopolul comercial impus de Poartă prin care își rezerva prioritatea în cumpărarea produselor. Fenomenul a avut drept consecință exodul negustorilor turci și levantini în Moldova și Țara Românească ce beneficiau de un regim de favoare. Într-un memoriu către papă se menționau cererile nesfârșite ale turcilor, pustiirea țărilor, incertitudinea vieții, în contrast cu bogăția pământului.

În acest context creat de criza otomană, marasmul politic se instalează în țările române, provocat de instabilitatea domniilor, de schimbările frecvente de domni, în condițiile încălcărilor statutului juridic ce reglementa raporturile suzerano-vasalice. Gravitatea situației este exprimată de faptul că cuantumul obligațiilor financiare depășea capacitatea economică a țărilor, înrâurind negativ starea țărănimii libere care își pierde proprietățile în favoarea domeniului boieresc. În acești ani intervine o gravă criză demografică prilejuită de situația de ansamblu economică, care influențează stabilitatea masei rurale.

Regimul dominației otomane, înlesnind penetrația levantinilor în țările române în calitate de cămătari, a determinat și un transfer de proprietate, fapt ce a concurat boierimea pământeană. În plus, prezența garnizoanelor otomane în capitalele țărilor române creează imaginea unui regim care anunța o posibilă instalare a pașalâcului.

În preajma domniei lui Mihai Viteazul se produc semnificative metamorfoze și în exercitarea puterii politice, boierimea fiind confruntată cu prezența unui număr apreciabil de boieri greci în instituțiile reprezentative ale statului, în legătură cu cercurile constantinopolitane de aceeași origine. În peisajul social al țărilor române se constată existența unei boierimi de veche

tradiție, care constituia sprijinul domniilor anterioare, ocupând funcții în instituțiile centrale ale statului.

Alături însă, se cristalizează o boierime nouă, ostilă elementului grecesc și colaborării cu turcii, care va constitui sprijinul domnului. În preajma înscăunării lui Mihai Viteazul se manifestă reacțiunea împotriva asupririi turcești și a susținătorilor ei din interior, astfel că se conturează premisele unui regim de Stări. Solidaritatea boierimii autohtone la sfârșitul secolului a fost determinată de excesiva asuprire otomană, de ingerințele acesteia în viața internă, dar și de exemplul regimului de stări din Transilvania vecină. Acțiunea solidară a boierimii Țării Românești se face remarcată în decizia Adunării Stărilor de a se ridica împotriva opresiunii otomane. Se poate observa că solidaritatea stărilor este evidentă și prin acțiunile corporative, ce exprimă colectivitatea în acțiune. Cronica țării este foarte clară, relatând motivația atitudinii antiotomane: „Și se strânsese toți boierii mari și mici, din toată țara, și se sfătuiră cum vor face să izbăvească Dumnezeu țara din mâinile păgânilor." Hotărârea ridicării la luptă, pornită din interior, ca rezultat al apăsării turcești, a avut și un aspect xenofob, ostilitatea boierimii române față de elementul levantin și, în general, față de intermediarii dominației otomane.

Ascensiunea lui Mihai la tron s-a întemeiat pe boierimea nouă, pe legăturile cu boierimea din Oltenia de care îl apropiau puternice relații familiale și de interese. Un rol important l-au deținut în obținerea domniei raporturile sale cu conspirația balcanică, cu lumea greacă antiotomană, el fiind în strânse legături cu conducătorii grecilor, cu Andronic Cantacuzinul, cu mitropolitul Dionisie Rally, cu negustorii din Balcani, care i-au oferit un eficient sprijin. Disponibilitatea pentru răscoală în Balcani, reflectată în conspirația greacă, a generat o stare de spirit favorabilă închegării unei mai generale solidarități antiotomane. Acesteia i s-a raliat și boierimea română într-un moment când opresiunea atinsese cote necunoscute în trecut. De aceea se constată în Țara Românească o schimbare de optică, în sensul că ideea necesității revizuirii raporturilor cu otomanii devenise imperioasă. Așa se explică largul consens care a caracterizat răscoala antiotomană în pofida divergențelor și reținerilor care separau boierimea autohtonă de cea greacă.

Domnia lui Mihai Viteazul (1593–1601) a coincis cu relansarea de către papa Clement al VIII-lea (1592–1605), fost nunțiu papal în Polonia, a unei alianțe la care au participat Statul papal, Spania, Austria, ducii de Toscana, Mantova și Ferrara, nu însă Polonia și Anglia, care s-au dovedit reticente la idee. Un loc aparte în planurile antiotomane trebuia să-l dețină țările române, care prin poziția lor erau interesate în acțiunea Ligii Sfinte. La ligă aderă Principatul Transilvaniei, cu Sigismund Báthory (1581–1597; 1598–1599; 1601–1602), considerat un element cheie în atragerea Țării Românești și Moldovei. Acțiunea concertată a Sfântului Scaun și Habsburgilor reușește să-l atragă pe domnul Moldovei, Aron Vodă, care încheie un tratat cu împăratul în 16 septembrie 1594. Adeziunea Țării Românești s-a datorat inițiativei domnului care avea acordul Stărilor, în care boierii Buzești au deținut un loc central.

Aderarea la ligă a fost precedată de o vastă acțiune a Contrareformei ce-și propune să restaureze și, în general, să revitalizeze episcopatele catolice din țările române. Sinodul din 1586, menit să reorganizeze comunitățile catolice din Moldova urma să catalizeze opoziția

antiotomană și să contracareze influența protestantismului. Influența catolică a fost un preludiu la aderarea principatelor la ligă și, în același timp, un impuls la integrarea în vastele proiecte ale Curiei romane, care evoluau în plan ideal spre unirea cu ortodoxia în spiritul Florenței. Misiunile catolice în Polonia, în spațiul rutean, în Moldova se încadrau acestui plan care va îmbrăca, în cele din urmă, în cazul rutenilor, formula unirii parțiale.

Integrarea țărilor române în alianța creștină a dus foarte curând la răscoala antiotomană care izbucnește în 13 noiembrie 1594 la București prin suprimarea creditorilor levantini și a garnizoanei otomane. Cucerirea cetăților de pe linia Dunării a declanșat ostilitățile cu Imperiul otoman și a dus la angajarea Țării Românești în războiul început cu un an în urmă între Habsburgi și turci.

În aceste condiții, fiind previzibilă reacția otomană, Mihai Viteazul încheie la Alba Iulia, prin delegația Stărilor, la 20 mai 1595, un tratat cu Sigismund Báthory, prin care Stările subordonează Țara Românească principelui Ardealului, devenit autoritatea supremă, iar pe domn atotputerniciei boierilor. Potrivit tratatului, domnului i se retrag prerogativele domniei, țara urmând să fie guvernată de un sfat restrâns, alcătuit din 12 boieri, iar domnul degradat la calitatea de locțiitor al principelui Ardealului. Tratatul era exprimarea unui regim de Stări, care se manifestă acum în aceste circumstanțe, boierimea asumându-și prerogativele domniei, cu intenția nedisimulată de a se integra Stărilor ardelene reprezentate în Dietă. Boierimea Țării Românești își realizează în acest moment și dezideratul antilevantin, prin interdicția aplicată străinilor de a deține proprietăți în țară, o reacție evidentă la penetrația grecilor în structura proprietății și în Sfatul domnesc.

Același tratat prevedea ca toate bisericile românești din Ardeal să fie așezate sub jurisdicția Mitropoliei de la Târgoviște. Această prevedere conține și o evidentă tendință anticalvină fiindcă, la scurtă vreme, în iunie, au fost supuse bisericile din Țara Făgărașului, în care calvinismul făcuse progrese, autorității Mitropoliei ortodoxe de la Alba Iulia.

Un tratat asemănător a fost încheiat, la începutul lui iunie, de către Aron Vodă al Moldovei (1591–1595), astfel că Sigismund devine suzeranul celor două țări, în spiritul unei tradiții medievale, înfăptuindu-se astfel unificarea în forma raporturilor suzerano–vasalice în vederea confruntării cu Imperiul otoman. Suzeranitatea lui Sigismund Báthory asupra Țării Românești și Moldovei semnifica însă și necesitatea alcătuirii unui organism politic și militar, în stare să se opună Imperiului otoman. Aceasta reprezenta însă o confederație de state separate, alcătuită din rațiuni militare. Veleităților politice ale lui Sigismund i se opuneau intențiile Habsburgilor, care nu vedeau în principele Transilvaniei decât un vasal al Casei de Austria. Semnarea la Praga a unui tratat de alianță cu împăratul, la 28 ianuarie 1595, stabilea raporturile dintre Transilvania și imperiu. În preajma și în timpul ostilităților cu turcii, Mihai Viteazul era confruntat cu reticențele Poloniei față de integrarea în Ligă și, în cele din urmă, cu ieșirea Moldovei din alianță, în urma intervenției militare a lui Zamoisky care a impus în scaunul Moldovei pe Ieremia Movilă (1595–1600; 1600–1606), ce a încheiat un tratat de vasalitate cu Polonia. Politica Republicii nobiliare, ostilă Habsburgilor și implicit lui Mihai Viteazul, nu a răspuns cererilor de ajutor în fața invadării țării.

Între otomani și imperiali. După răscoala antiotomană se deschide în istoria sfârșitului de secol o epocă de confruntări militare între țările române și Imperiul otoman. Ele sunt inițiate de domnul Țării Românești pe linia Dunării, prin atacarea cetăților turcești, în timp ce Aron Vodă al Moldovei intră în sudul țării, asediind Tighina. Replica otomană în Țara Românească este prefațată de victoriile lui Mihai Viteazul, care ocupă importantul port Brăila și trece la acțiuni dincolo de Dunăre. Confruntarea decisivă pregătită de turci a avut loc la Călugăreni, în 13/23 august 1595; apoi oastea domnului, constrânsă de superioritatea numerică a otomanilor, se retrage spre nord în așteptarea intervenției ardelene. Campania, sub conducerea lui Sinan Pașa, a țintit ca finalitate, potrivit deciziei otomane, la transformarea principatelor în pașalâcuri. După Călugăreni, turcii încep organizarea pașalâcului la București și Târgoviște, introducând garnizoane și transformând bisericile în moschei. Reacția creștină nu s-a lăsat așteptată, astfel că acțiunea militară a celor trei principate de la începutul lui octombrie a recucerit Târgoviștea și i-a aruncat pe turci peste Dunăre la Giurgiu. Așadar, campania otomană, pornită cu intenția de a transforma țările în pașalâcuri, s-a sfârșit cu un răsunător eșec, cu ecou în Apusul Europei.

Poarta relansează însă ofensiva în Ungaria, unde obține o victorie la Keresztes, învingându-i pe Habsburgi (26 octombrie 1596). În această situație, Mihai Viteazul deschide negocierile cu turcii, pe care le încheie printr-o pace, la sfârșitul anului, în schimbul plății tributului, domnului recunoscându-i-se domnia. Paralel, Mihai Viteazul se orientează spre Habsburgi, încheind cu ei un tratat (1598) orientat împotriva otomanilor. Prin această dublă suzeranitate, otomană și imperială, el se emancipa de consecințele tratatului din 20 mai 1595, prin care țara intrase sub tutela Transilvaniei, fiind la discreția lui Sigismund Báthory și a Stărilor din Țara Românească.

Spectrul pașalâcului a avut darul de a fi solidarizat o dată mai mult boierimea, în condițiile în care tratatul din 1595 practic își pierduse valabilitatea prin intrarea în scenă a Habsburgilor. Metamorfozele politice din zona țărilor române au complicat situația în urma defecțiunii moldovene, când Ieremia Movilă, atașat politicii poloneze, a scos principatul din coaliție. În același timp, alegerea lui Andrei Báthory, un aderent al politicii lui Zamoisky, ca principe al Transilvaniei, agrava poziția Țării Românești. Principele Ardealului, în cursul tratativelor purtate de trimișii săi cu Mihai Viteazul, exprima clar intenția îndepărtării domnului. Faptul că Ieremia Movilă și cancelarul Zamoisky intenționau să așeze în scaunul Țării Românești pe fratele domnului Moldovei, Simion Movilă, amenința existența coaliției. În aceste circumstanțe, printr-o solie trimisă la Praga, în iulie 1599, Mihai solicita îngăduința intervenției în Ardeal pentru a sparge cercul de adversități ce-l împresura. În toamna aceluiași an, el pătrunde în Transilvania și învinge oastea ardeleană la Șelimbăr (18 octombrie 1599).

În urma victoriei domnul Țării Românești își face intrarea în Alba Iulia la 1 noiembrie 1599. Trecând peste reticențele Habsburgilor față de planurile sale, Mihai ajunge stăpânul de fapt al Transilvaniei, Dieta recunoscându-i titlul de *locum tenens*, așa cum se specifică în diplomele latine. El se intitulează însă ca domn al Țării Românești și Ardealului în actele slavone, dovadă a propriei interpretări a stăpânirii principatului.

Prin cucerirea Ardealului, cu suportul activ al boierimii, Mihai Viteazul deschide o nouă pagină în istoria spațiului principatelor. Datorită acțiunii lui temerare, el inversează direcția

unificării celor două state dinspre Țara Românească, realizată cu puțin înainte de Sigismund Báthory dinspre Transilvania. Niciodată până în acest moment un domn român nu a întreprins o acțiune de cucerire a Transilvaniei, pe cont propriu și cu asentimentul boierimii și nici cu consecințele pe care mersul evenimentelor le-a impus. Pornită din rațiuni ce țineau de refacerea unității coaliției militare, desfășurarea evenimentelor și contactelor cu realitățile Transilvaniei i se asociază semnificații nebănuite. Orientarea spre Transilvania era o opțiune în concurență cu planul balcanic. Ea s-a impus datorită împrejurărilor ivite în urma destrămării alianței creștine și a deciziei boierimii, care vedea în preferința pentru Transilvania împlinirea năzuințelor ei politice și constituționale în forma unui regim de Stări și o garanție împotriva turcilor.

Politica lui Mihai Viteazul, după cucerirea Ardealului, a fost dependentă de planurile Habsburgilor, care își urmăreau visul încorporării principatului. Deopotrivă aceasta se desfășura în funcție de propriile obiective, care implicau stăpânirea pentru sine a țării, și de opțiunile boierilor, care se voiau integrați în structurile sociale, economice și politice ale principatului. La aceste considerente se asociază însă și „partida" favorabilă continuării războiului antiotoman și desăvârșirea proiectului eliberării Balcanilor.

Mihai Viteazul, recunoscut de Dieta Transilvaniei ca locțiitor al împăratului, nu a modificat sistemul constituțional de stări. El nu a intervenit în reprezentarea națiunilor politice, nobilimea maghiară, sașii și secuii. A intervenit însă, potrivit organizării constituționale, în alcătuirea Consiliului principatului, unde a introdus doi din boierii săi, așezând în cetăți pârcălabii proprii, fără să lezeze administrația comitatensă, păstrând vechii funcționari. El a dublat astfel administrația cu proprii săi boieri români, în calitate de comisari de supraveghere, fapt ce a provocat reticențele nobilimii. Ceea ce a nemulțumit însă profund Dieta au fost donațiile de domenii făcute boierilor munteni în detrimentul nobilimii maghiare. Domnul a schițat și o politică în favoarea nobilimii mici românești și în special a boierilor din Țara Făgărașului. El a cerut împăratului să i se confere dreptul de a face donații de sate cui va vrea, credincioșilor săi ca răsplată a serviciilor prestate. Protestele Dietei și rapoartele nunțiului papal Malaspina mărturisesc tendința principelui de a structura o proprie bază socială română stăpânirii sale.

De o atenție particulară s-au bucurat secuii, cărora le confirmă vechile drepturi și privilegii pe care le-au avut și care fuseseră răpite de principii Báthory. Aceleași raporturi bune le-a stablit cu sașii, cărora le-a respectat drepturile și privilegiile, satisfăcându-le cererile și manifestând toleranță față de luteranism.

În calitate de locțiitor al principelui, Mihai Viteazul a luat măsuri pentru a potoli nesupunerea țăranilor care s-au răsculat la intrarea lui în Transilvania. A făcut-o în calitate de principe ce reprezenta feudalitatea. Într-o Transilvanie în care puterea era deținută, ca de altminteri și în Țara Românească, de Stările privilegiate, Mihai Viteazul era obligat la respectarea ordinii sociale.

Acțiunile domnului român au năzuit la legitimarea stăpânirii sale, la recunoașterea ei de către împărat în calitatea lui de voievod al Țării Românești și *locum tenens* al Transilvaniei. Un izvor contemporan afirmă, desigur exagerat, că intenția principelui era de a nimici nobilimea maghiară, de a restructura ordinea constituțională. În acest sens, boierii lui Mihai Vitezul exercitau presiuni în vederea limitării și chiar a anihilării nobilimii maghiare. Nunțiul Malaspina recomanda împăratului, cu referire la revendicarea lui Mihai Viteazul, respectarea legilor,

instituțiilor, datinilor și obiceiurilor provinciei. El sugera ca principatul să nu fie administrat după obiceiurile românești — *valachico more* — ci numai după obiceiurile observate până atunci de principii ardeleni. Atât solicitările lui Mihai Viteazul adresate împăratului, cât și relațiile interne mărturisesc evoluția politicii lui Mihai Viteazul de la ideea refacerii alianței, care a prezidat la cucerirea Ardealului, spre o politică menită să consolideze propria lui stăpânire într-una efectivă și de drept. Această orientare a nemulțumit Stările transilvane și a stat la baza opoziției nobilimii, care protestează în Dietele convocate și în special împotriva tendinței unei părți din boierimea română de a se înstăpâni în Transilvania.

Contactul cu realitățile Transilvaniei și cu mersul evenimentelor politice central-europene îl determină pe Mihai Viteazul să renunțe la proiectul grec și să se orienteze spre soluția transilvăneană.

Sensul politicii lui Mihai Viteazul rezultă însă cu mai multă claritate din acțiunile întreprinse în sfera ecleziastică. Confruntat cu ostilitatea națiunilor politice, domnul preconizează o orientare menită să contracareze, printr-o bază proprie, socială și etnică, națiunile politice. Încă de la perfectarea tratatului din 20 mai 1595, ideea unei solidarități ortodoxe apare în prim plan, nu însă în afara tendințelor orientate împotriva infiltrațiilor calvine în unele regiuni românești ale Transilvaniei. La începutul lui iunie al aceluiași an, lui Ioan de Prislop, mitropolitul Ardealului, i se conferă autoritatea asupra preoților din Țara Făgărașului, scoțându-i de sub autoritatea superintendentului calvin maghiar. Or, decretul din 4 iunie 1595 nu era decât urmarea prevederilor tratatului semnat în 20 mai 1595 și satisfacerea unui deziderat al Contrareformei. Rezultă din politica noului principe ortodox că Transilvania a încercat, în concordanță cu politica Contrareformei, să promoveze o politică de fortificare și organizare a Bisericii Ortodoxe, care intrase încă din timpul principelui Ștefan Báthory în sfera de interes a catolicismului. Redresarea ortodoxiei însemna de fapt o stăvilire a procesului de calvinizare în rândul românilor prin crearea unui episcopat româno–calvin.

Ideea unirii bisericilor, devenită centrală în timpul lui Clement al VIII-lea, s-a concretizat în insistența pe lângă Mihai Viteazul pentru atragerea lui la catolicism. Dialogul ortodoxie–catolicism în Transilvania se manifestă în anii anteriori cuceririi, în 1596, când Mihai Vitezul a obținut de la Sigismund Báthory îngăduința fondării unei mănăstiri ortodoxe la Alba Iulia, unde a rezidat mitropolitul ortodox, numit încă din 1595 și hirotonisit în Țara Românească. După cucerirea Ardealului, politica principelui se concretizează în propunerile făcute Dietei și aprobate, prin care preoții români erau scutiți de obligațiile servile, ceea ce însemna o tentativă de a-și crea o bază proprie românească prin ortodoxie. Solicitând, în același timp, avantaje în favoarea satelor românești, Mihai Viteazul se orienta evident spre o politică în care confesiunea și etnia începeau să se suprapună în viziunea lui. În politica sa ecleziastică, principele a început un dialog cu catolicismul, ținând seama de noile direcții ale Contrareformei, care vizau în Răsărit unirea bisericilor, realizată în spațiul rutean prin unirea parțială de la Brest. În acest sens acordul împăratului la restructurarea sistemului religiilor recepte în Transilvania, prin eliminarea Bisericii Calvine și Unitariene și introducerea Bisericii Ortodoxe alături de catolicism și luteranism, mărturisește complexitatea politicii lui Mihai în Transilvania. Existența unui proiect confesional gândit de Mihai Viteazul, prin care se integra Biserica Ortodoxă română în sistemul religiilor

recepte, este confirmată nu numai de răspunsul pozitiv al împăratului, ci și de rapoarte oficiale din sfera Bisericii Catolice care atestă intenția integrării ortodoxiei Bisericii Romane.

Măsurile anticalvine ale lui Mihai Viteazul atestă o convergență de interese între ortodoxie, catolicism și Habsburgi în care principele vedea un suport în războiul antiotoman. Planul confesional al principelui prefigura o posibilă restructurare a sistemului politic întemeiat pe națiunile politice și religiile recepte din care românii fuseseră excluși. Or, în condițiile în care sistemul de Stări nu putea să fie modificat, integrarea românilor ortodocși în rândul religiilor recepte putea constitui o deschidere spre considerarea lor ca element politic.

Acest capitol din istoria stăpânirii lui Mihai Viteazul este lămuritor dacă îl corelăm cu tendințele Sfântului Scaun după unirea de la Brest când acțiunea catolică se extinde și asupra spațiului extracarpatic. Urmărită din această perspectivă, politica confesională a lui Mihai Viteazul ne apare într-o altă lumină, dacă o raportăm la țelurile Contrareformei în Răsărit și la politica de expansiune a Habsburgilor. Se poate constata că principele a reușit pe această cale să consolideze ortodoxia în Transilvania, rămânând credincios propriei confesiuni, fapt atestat de sprijinul acordat în Moldova și Țara Românească Bisericii Ortodoxe față de prozelitismul catolic în perioada unirii de la Brest.

Stăpânirea Transilvaniei și imperativele luptei antiotomane l-au condus de la începutul domniei la atragerea Moldovei în lupta comună. Intenția lui Zamoisky și instalarea lui Ieremia Movilă în Principatul Moldovei reprezenta un permanent pericol, cu atât mai mult cu cât intențiile moldavo–polone tindeau la instalarea în Țara Românească, cu acordul unei părți a boierimii din Țara Românească, a fratelui lui Ieremia Movilă. Între anii 1595–1597 Mihai Viteazul a căutat, printr-o politică maleabilă, să păstreze raporturi de bună vecinătate cu Moldova, dar s-a lovit de o continuă ostilitate. În februarie 1598 își declara hotărârea de a cuceri Moldova, dar a abandonat planul în fața reticențelor imperiale. El exprima înainte de a încheia tratatul cu Habsburgii ideea respectării statutului Moldovei, cu condiția înlăturării lui Ieremia Movilă, ostil acțiunilor cruciadei. Tratativele pe care le poartă cu Polonia, proiectele pe care le avansează regelui de a uni voievodatele Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei și a le ceda lor coroanei polone ca putere suzerană, cu păstrarea pentru sine a domniei efective și ereditare, sunt o dovadă a intenției unificării principatelor.

Hotărârea invadării Moldovei s-a precipitat datorită planului lui Sigismund Báthory de a pătrunde în Transilvania. În mai 1600, Mihai cucerește Moldova, invocând ca motiv alianța lui Ieremia Movilă cu turcii și tătarii. El a cerut împăratului recunoașterea stăpânirii sale *in perpetuum* asupra Ardealului, Moldovei și Țării Românești, pentru el și fiul său. Este evident că, prin cucerirea Transilvaniei, Mihai Viteazul și-a consolidat stăpânirea în Transilvania, iar prin cucerirea Moldovei a refăcut frontul antiotoman. Organizarea spațiului în termenii solicitați de principe, printr-o domnie ereditară, sub autoritatea suprapusă particularismelor statale, a fost, ca directivă politică, un pas spre crearea unui organism politic unitar. De altminteri, titulatura actelor oficiale și inscripțiilor de pe sigilii, de „domn al Țării Românești și Ardealului și Moldovei" arată cu claritate intențiile nutrite. Deși principatele rămâneau administrativ și politic separate, cu toate că nu ideea unității naționale a prezidat la unificare, ci ideea solidarității creștine, în perspectivă creația de o clipă a schițat un precedent ce s-a constituit, în timp, într-un ideal.

Înfăptuirea unirii *manu militari* nu a durat, creația politică s-a prăbușit ca efect al puternicilor competitori ce nu puteau renunța la propriile pretenții. Imperiul otoman năzuia la restaurarea suzeranității sale, Polonia la rândul ei urmărea, în concurență cu Habsburgii, propria ei hegemonie, iar Imperiul austriac tindea la acapararea moștenirii maghiare în virtutea aranjamentelor din secolul precedent.

În consecință, nobilimea din Transilvania, ostilă unei supremații românești, s-a alăturat generalului imperial Basta și l-a învins pe Mihai Viteazul la Mirăslău (18 septembrie 1600). În același timp, polonii pătrund în Moldova cu Zamoisky restaurând dinastia Movilă, cu intenția de a numi în Țara Românească domn pe Simion Movilă. Planurile hegemoniei polone apar cu claritate, o dată mai mult, opuse acelora ale imperialilor. Defecțiunea intervenită în Transilvania, unde nobilimea s-a decis să-l reinstaureze pe Sigismund Báthory l-a readus în scenă pe domnul Țării Românești. Curtea apelează la Mihai Viteazul care, împreună cu generalul Basta, înfrânge armata lui Sigismund, în august 1601, la Guruslău. Dar Habsburgii, care își aveau obiectivele lor precise și de durată în spațiul principatelor, îl înlătură pe Mihai Viteazul printr-un asasinat. Ieșirea din scenă a domnului Țării Românești a pus capăt reconstituirii organismului militar al Ligii, pe care Mihai l-a creat de fapt și a încercat să-l subordoneze cruciadei antiotomane.

Mihai Viteazul reprezintă în amurgul cruciadei târzii un capitol de istorie europeană prin integrarea în Liga Sfântă și succesele militare care au determinat o embrionară creație statală sub supremația domnului Țării Românești. Unificarea înfăptuită din rațiuni convergente refacerii unității de acțiune a Ligii a dus, într-o perioadă de timp, la crearea unui organism politic care s-a interpus veleităților marilor puteri. Această unificare a cunoscut de fapt două etape, una în timpul lui Sigismund Báthory, a doua dinspre Țara Românească, direcționată de Mihai Viteazul. Determinante au fost, într-un sens sau altul, poziția principatelor, interesele lor complementare, convergente.

Odată înfăptuită, unificarea sub Mihai Viteazul ca stăpânire suprapusă particularismelor statale, a declanșat procese istorice latente ce izvorau din evoluția secolului care cunoaște și în spațiul central-european o afirmare a conștiinței etnice. Dacă unificarea nu a fost motivată de ideea națională, accentele etnice nu au lipsit, ci, dimpotrivă, s-au afirmat în confruntările sociale și politice.

În epoca lui Mihai Viteazul conștiința etnică era evidentă în structura mentală a boierimii și nobilimii, în cultură, în opoziția dintre o populație ortodoxă și alte confesiuni ce se grefau pe realități etnice. Dacă în mai 1595 în tratatul de la Alba Iulia intrarea boierilor din Țara Românească în Dietă era considerată de către nobilime firească, după cucerire apar evidente reticențele față de boierime și de mitropolia ortodoxă la nivelul episcopatului catolic, în pofida politicii Curiei romane înclinată dialogului cu ortodoxia în vederea unirii bisericilor. Mutațiile intervenite în raporturile dintre Stări, confesiuni și etnii conferă epocii lui Mihai Viteazul semnificații nebănuite în momentul cuceririi. Politica lui Mihai Viteazul în Transilvania față de ortodoxie, constructivismul său confesional, planul de restructurare a sistemului religiilor recepte sunt indicii că societatea evolua într-o direcție modernă. Moștenirea lui Mihai Viteazul s-a perpetuat prin efectele ei în raport cu evoluția societății românești care va proiecta, la nivel intelectual, noi lumini asupra înfăptuirii politice de la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Monarhia feudală (1601–1716)

Secolul al XVII-lea reprezintă o perioadă distinctă în istoria țărilor române, fixat între două limite istorice, domnia lui Mihai Viteazul și instaurarea unor noi regimuri politice, habsburgic în Transilvania și fanariot în Moldova și Țara Românească. Istoria celor mai bine de o sută de ani s-a aflat sub semnul moștenirii lui Mihai Viteazul, eroul cruciadei târzii, care a recâștigat independența Țării Românești și a înfăptuit pentru o clipă unirea principatelor sub o singură domnie. A fost, în aceeași vreme, o perioadă de consolidare a civilizației, de refacere treptată a potențialului uman, de progrese lente în domeniul economiei și de modificări în structura socială, de afirmare în ambianța Europei clasice a monarhiei feudale. În intervalul dintre 1601 și 1711 se impune tot mai pregnant linia politică statornicită de Mihai Viteazul de raliere a Țării Românești și Moldovei în jurul Transilvaniei, în forma unor raporturi interdependente, materializate într-un sistem de alianțe. Secolul al XVII-lea înregistrează, după 1683, în raport cu recesiunea otomană, și o semnificativă evoluție spre politica de eliberare de sub dominația otomană. Astfel, trecerea de la mica la marea Europă, de la un continent divizat de dominația otomană la unul redimensionat de succesul Reconquistei, a însemnat și pentru țările române o mai accentuată mobilitate, încercări de racordare la o evoluție mai generală, pe care o exprimă noțiunea de Europă care străbate scrierile umaniste.

Restaurația dominației otomane; statutul juridic al raporturilor turco-române. Restaurarea puterii otomane în cele trei principate răsculate împotriva ei s-a produs lent în urma încheierii păcii de la Zsitvatorok (1606) între turci și imperiali, care a stăvilit expansionismul habsburgic spre răsărit, și prin îngrădirea treptată, în anii următori, a influenței polone, puternic reafirmată în spațiul carpato-dunărean în condițiile crizei hegemoniei turcești.

Sfârșitul domniei lui Mihai Viteazul a însemnat doar încheierea unei etape a războiului antiotoman, deoarece Țara Românească și, în parte, Transilvania, continuă alianța cu Imperiul habsburgic. Începutul veacului aduce în Țara Românească domnia lui Radu Șerban (1601–1611), exponentul boierimii antiotomane, în Transilvania confruntări între imperiali și turci, în Moldova un condominiu polono-otoman favorabil, prin dinastia Movileștilor, Poloniei.

Primul deceniu cunoaște o slăbire a dominației otomane, determinată de marea răscoală antiotomană condusă de Mihai Viteazul, dar și de declinul Imperiului, marcat de o accentuată criză monetară, și de complicațiile sale externe, situație care a lăsat o mai mare libertate de mișcare țărilor române. În Moldova, Poarta îl confirmă în domnie pe Simion Movilă (1606) la moartea fratelui său Ieremia, recunoscând astfel vechiul drept de alegere a domnului de către țară, iar în 1607 reînnoiește tratatul de prietenie cu Polonia, ceea ce a consolidat influența polonă în Moldova. În Țara Românească, unde conducerea Imperiului nu reușește să-și impună propriul candidat, Radu Șerban continuă politica lui Mihai Viteazul de confruntare cu turcii și încearcă să readucă și Transilvania în frontul antiotoman. Pacea de la Zsitvatorok dintre cele două imperii a deschis însă calea restaurării treptate a puterii otomane asupra celor trei țări române, tendință care se impune în cel de-al doilea deceniu al secolului al XVII-lea. Domniile lui Radu Mihnea (1611–1616) în Țara Românească, Ștefan Tomșa (1611–1615) în

Moldova și Gabriel Béthlen (1613–1629) în Transilvania erau menite să readucă cele trei principate sub suzeranitatea Porții Otomane, dar în condiții diferite față de cele care caracterizaseră dominația otomană în secolul precedent. Conștientă de imposibilitatea de a reveni la vechiul sistem de dominație întemeiat exclusiv pe imixtiunea directă, prin schimbări de domnie după bunul plac, conducerea Imperiului își diversifică acum metodele, le adaptează la condițiile diferite de la țară la țară și de la o situație la alta, îmbinând soluțiile politice cu cele militare.

Numit de turci, Ștefan Tomșa lovește în marea boierime moldoveană polonofilă, dar când împrejurările au cerut-o, turcii au recurs și la acțiuni militare pentru a pune capăt hegemoniei polone. În urma convenției turco-polone din 1617 și a celei din 1621, care a succedat marii campanii a sultanului Osman al II-lea la Hotin, influența polonă a slăbit considerabil în Moldova, fără a fi înlăturată cu desăvârșire.

Înțelegând în cele din urmă imposibilitatea continuării luptei împotriva Imperiului otoman, boierimea Țării Românești l-a acceptat pe Radu Mihnea, soluție care prezenta avantajul de a înlătura spectrul pașalâcului. În Transilvania, Gabriel Béthlen (1613–1629) consolidează orientarea prootomană, cu condiția recunoașterii unei largi autonomii interne, favorabilă calvinismului dominant și ostilă Contrareformei sprijinite de Imperiul habsburgic.

Între soluțiile adoptate de Poarta Otomană pentru a menține în ascultare Țara Românească și Moldova, un loc însemnat a revenit pătrunderii elementelor grecești și levantine în societatea românească, pentru a slăbi rezistența clasei dominante față de hegemonia otomană. În această vreme grecii pătrund în număr considerabil în aparatul de stat, în ierarhia ecleziastică și în viața economică. În deceniul al treilea și al patrulea al secolului al XVII-lea, Principatele dunărene apar ca un adevărat „Bizanț după Bizanț", cu tendința de a asocia elementul grecesc la dominarea celor două țări, prefigurare a regimului fanariot care avea să se impună în secolul următor.

Soluțiile imperiului, în fața opoziției hotărâte a boierimii locale față de greci, manifestată prin comploturi boierești și răscoale țărănești, alimentate uneori chiar de boierime, au fost oscilante. Poarta a sprijinit domniile favorabile grecilor și propria ei hegemonie, dar a tolerat, când nu putea face altfel, și măsurile antigrecești, cum au fost cele de la începutul deceniului al patrulea.

Restaurarea a fost, prin urmare, diferită de ceea ce fusese regimul dominației otomane la sfârșitul secolului precedent. Urmare a acțiunii lui Mihai Viteazul, Poarta renunță la exploatarea excesivă a resurselor țărilor române, readucând haraciul la semnificația sa inițială, politică, de răscumpărare a păcii. În toate trei țările se constată o scădere masivă a obligațiilor materiale față de Imperiul otoman; creșterea acestora de la mijlocul secolului a exprimat în realitate compensarea devalorizării monetare. În linii generale, secolul al XVII-lea și primii ani ai celui următor au fost o perioadă de respiro. Criza Imperiului și problemele sale internaționale au determinat un echilibru între statutul juridic al raporturilor româno-otomane și politica generală a Imperiului otoman față de principate. Datorită convergenței realizate la mijlocul secolului între împrejurările externe, favorabile întăririi autonomiei și lupta forțelor interne, țările române cunosc o perioadă de afirmare în cadrul regimului monarhiei feudale.

Statutul juridic al dominației otomane restaurate exprima raportul modificat dintre hegemonia Imperiului – subminată de dificultățile interne și complicațiile externe cu care a

fost confruntată, criza monetară, războaiele cu Iranul, rivalitatea cu Imperiul habsburgic și cu Polonia — și liniile politice directoare ale țărilor române, promovate de forțele autohtone.

Rezultatul principal al acțiunii lui Mihai Viteazul a fost păstrarea autonomiei țărilor române, prezervarea instituțiilor fundamentale și funcționarea acestora. Principele, în concepția dreptului islamic, era un intermediar între autoritatea supremă și masa supușilor, țările române fiind considerate ca aparținând unui regim intermediar (*dar-as-sul* sau *dar-ul-ahd*) între *dar-ul-islam* (casa islamului) și *dar-ul-harb* (casa războiului) cu care Imperiul a încheiat înțelegeri în urma cărora principatele plăteau haraciul. În raporturile cu țările române au funcționat principiile de drept musulman, în virtutea cărora se mențineau conducătorii locali. În acest cadru, deși prerogativele puterii centrale *de jure* aparțineau sultanului, principii le exercitau în numele și pe baza autorității supreme.

Încă de la începutul secolului, privitor la Moldova, otomanii recunoșteau necesitatea respectării înțelegerii statuate într-un act numit *ahd-name*, care prevedea și acordul țării la alegerea domnului. *Ahd-name*-ul era acordat pe termen limitat și era condiționat de plata haraciului. Alături de capitulații, cărți de legământ, raporturile româno–otomane au fost reglementate de berate — acte de investitură — și *name-i-hümayün-uri* — acte adiționale beratelor, adresate boierilor prin care li se atribuia responsabilitatea pentru politica domnească. În virtutea statutului lor juridic, țărilor române li se recunoștea autonomia, garantată de interdicția intervenției funcționarilor și supușilor otomani. Țările române erau asimilate unor provincii otomane cu statut privilegiat, păstrându-și entitatea statală, chiar dacă în anumite momente funcțiile statului erau limitate.

Termenii juridici din secolul precedent nu suferă prin urmare modificări, deoarece principiul „relațiilor contractuale" își conservă valabilitatea în concepția românească. Ceea ce diferă însă este interpretarea și funcționarea lor în raport cu fluctuațiile de fapt ale raporturilor româno–otomane. Poarta acceptă la mijlocul secolului, în condiții politice precare interne și internaționale, domni aleși de țară, iar în anumite momente, chiar o libertate notabilă de mișcare în planul politicii externe. Atât cadrul juridic, cât și realitățile politice nu învederează o supunere totală, domnii nefiind „sclavi imperiali", dimpotrivă, erau în măsură să desfășoare o politică proprie, să încheie alianțe cu caracter defensiv între țările române.

În primul deceniu al secolului al XVII-lea se manifestă linia politică a autonomiei, sprijinită de forțele sociale interne, de boierime și nobilime, speriate de spectrul situației din provincii și, în cazul Transilvaniei, de presiunea Contrareformei. Spre mijlocul secolului se impune tot mai hotărât linia politică deschisă de Mihai Viteazul, orientarea Țării Românești și a Moldovei spre Transilvania, care rămâne centrul de greutate al acestora. Dar și invers, poziția Transilvaniei, în calea expansiunii imperiale, alimentează ideea solidarizării acesteia cu celelalte două țări românești în formula consolidării autonomiei în condițiile acceptării suzeranității otomane. Printre altele este de remarcat și rolul de preeminență al Transilvaniei în comparație cu Țara Românească și Moldova. Rezidentul Transilvaniei la Istanbul reprezenta și Țara Românească și Moldova începând cu secolul al XVII-lea.

În această perioadă se constată în opinia stărilor privilegiate conștiința convenției încheiate între Poartă și principate, a autonomiei lor și a dreptului de a-și alege domn dintre pământeni.

Ideea păstrării autonomiei și a vechilor așezăminte a fost reținută de misionarul catolic Petre Deodat Baksič care a vizitat Țara Românească în vremea lui Matei Basarab (1632–1654). Conștiința unor raporturi contractuale cu Poarta străbate în istoriografia timpului, îndeplinind de pe acum o funcție însemnată în afirmarea autonomiei țărilor române, dovadă Dimitrie Cantemir, principele Moldovei, care argumentează în fața încălcărilor otomane dreptul la independență.

Spre deosebire de statutul juridic al raporturilor statelor române cu Imperiul otoman, în secolul al XVII-lea continuă existența pașalâcurilor (*Eyaleturilor*), a complexelor militare și economice aflate direct sub administrația otomană. În secolul al XVII-lea se organizează un nou pașalâc, de Oradea, în vecinătatea hotarului principatului. Acestea au constituit în secolul al XVII-lea un adevărat cordon militar datorită căruia otomanii au fost în măsură să supravegheze țările române și să-și asigure pe linia Dunării o cale sigură și rapidă spre Europa Centrală. Aceste enclave efective ale dominației otomane pe teritoriul românesc au constituit unități teritorial-administrative în care funcționa legea musulmană, cu principiul contrabalansării puterilor provinciale — *beylerbei, kadiu, defderdar* — în vederea asigurării autorității centrale. Statutul juridic al acestora a avut consecințe economice și demografice grave, la care se adaugă și colonizarea de populație otomană în Dobrogea și deopotrivă în *Eyaletul* de Oradea.

Societate și regim politic. Informațiile istorice, mai bogate pentru secolul al XVII-lea, — călătorii străini și sursele istorice interne — surprind bogăția țărilor române în contrast cu raritatea așezărilor și slaba densitate a populației. În general, secolul al XVII-lea cunoaște o situație demografică precară, consecință a agravării dominației otomane la sfârșitul secolului precedent. Izvoarele narative străine înregistrează, încă pentru anii imediat premergători domniei lui Mihai Viteazul, pustiirea țărilor, în general o stare de depresiune demografică. Alte informații semnalează pentru începutul veacului scăderea productivității, o acută lipsă de alimente ce prilejuiește, în cronica secolului, ani numeroși de foamete.

Țările române au fost, ca de altminteri întreaga Europă, sub imperiul calamităților naturale, anilor de secetă, gerurilor, inundațiilor. Datele confirmă și pentru țările noastre existența anilor negri, generatori de stări economice șubrede, cu consecințe directe asupra populației.

Dinamica populației stă însă și în legătură cu frământările pricinuite de evenimentele politice și militare. Ea este influențată de mobilitatea excesivă, înăuntru și în afara hotarelor, de factori adiacenți, calamități naturale, molime, care rămân o constantă a veacului. Izvoarele istorice înregistrează pentru Transilvania, pe domeniile princiare, masive părăsiri de sate, uneori aproape jumătate din locuitori fiind plecați. Circulația populației dintr-o țară în alta, dinspre Transilvania spre Moldova și Țara Românească, dar și în sens invers, înregistrează proporții semnificative. Negative sunt pentru țările române îndeosebi emigrările în afara hotarelor, cu însemnate consecințe economice. Acestor stări le urmează perioade în care potențialul uman se reface, îndeosebi în anii de stabilitate politică de la mijlocul secolului, atingând în Transilvania nivelul de la sfârșitul secolului al XVI-lea.

În această ambianță se poate constata un spor al așezărilor în Țara Românească de la 2 100 de sate la începutul veacului, la 2 800 spre sfârșitul lui, un număr apropiat în Moldova. Potrivit estimărilor demografice, numărul locuitorilor țărilor române a fost variabil în secolul al XVI-lea, ridicându-se în general la 500 000 în Țara Românească și 400 000 în Moldova. În Transilvania, numărul de locuitori se poate aproxima la un milion. Sub raport etnic, românii reprezintă majoritatea absolută a locuitorilor, constituind adevărate blocuri etnice în Țara Făgărașului, în Țara Hațegului, în Maramureș, în Năsăud, fiind covârșitori ca număr pe Fundus Regius (zona locuită de sași), răspândiți pretutindeni în Transilvania. Populația rurală locuiește în așezări variabile ca mărime, de la sate cu 15 case, la sate cu 50 și peste 100 de case. Marea lor majoritate variază între 15 și 50 de case în Țara Românească și Moldova, iar în Transilvania, în Țara Făgărașului, sunt sate numărând în medie 70 de unități, dar și multe apropiindu-se de 150 de unități. Satele puternice se găseau în regiunile populate de țărănimea liberă, în zonele pericarpatice.

Orașul în secolul al XVII-lea nu prezintă mari aglomerări umane. Multe din așezările orășenești numără între 200–500 de case, uneori mai puțin chiar, adăpostind o populație între 1 500–2 500 locuitori. Estimările călătorilor străini, adeseori contradictorii, consemnează afirmarea demografică a principalelor așezări urbane, orașele București și Iași înregistrând creșteri substanțiale; în Transilvania, Clujul care numără 8 500 locuitori în 1660, cunoaște în 1711 o creștere de numai 500, datorită evenimentelor militare determinate de pătrunderea austriecilor.

Și sub aspect economic perioadele de recesiune alternează cu cele de prosperitate. Este însă în general un secol de redresare economică, fenomen aflat în strânsă legătură cu refacerea treptată a potențialului uman. După lungul război purtat împotriva Imperiului otoman și o perioadă de intensă exploatare a bogățiilor, în țările române economia se reorganizează.

Viața economică reflectă în egală măsură noua conjunctură economică europeană, prilejuită de deplasarea principalelor drumuri comerciale din Mediterana în Oceanul Atlantic, și noua geografie politică central-sud-est europeană determinată de organizarea *Eyaletului* de la Buda. În secolul al XVII-lea acționează însă și alți factori de influență care vin dinspre noile dimensiuni politice ale dominației otomane. Ușurarea obligațiilor economice față de Poartă a creat condiții favorabile pentru refacerea economică. Interesul statului pentru problemele economice s-a manifestat tot mai intens prin măsuri de repopulare a așezărilor, prin acordarea de scutiri pentru readucerea fugarilor sau prin intervenții menite să reglementeze fiscalitatea. Un factor stimulativ al vieții economice a fost și interesul otoman pentru țările române. În condițiile declinului tot mai accentuat și ale incapacității *Eyaleturilor* de a satisface nevoile economice, Imperiul își orientează comerțul spre piețele românești. Cu toată exercitarea dreptului de monopol, în sensul unei preemțiuni acordate negustorilor otomani, Imperiul îngăduie relații comerciale între țările române și legături ale acestora cu țările străine. În această ambianță se interferează și interesul stăpânilor de domenii pentru comerț, antrenați în noul mod de viață, manifestând o nevoie sporită de bani.

În contrast cu unele din relatările călătorilor străini, care pomenesc adeseori pământuri nelucrate, documentele interne atestă un proces marcat de defrișare, o extensiune a frontierei

agrare, într-un ritm mai intens, în detrimentul pădurilor. Țărănimea, în general, în raport cu creșterea populației, va face eforturi pentru a încorpora spațiul agrar noii întinderi de pământ. În urma extinderii alodiului, teren direct exploatat de stăpânii de domenii, iobagii din Transilvania compensează deposedările de pământ prin cucerirea dealului și pădurii pentru agricultură. Un rol deosebit a revenit românilor în această înaintare a frontierei agricole, deoarece ei locuiseră, mai cu seamă, în zonele pericarpatice.

În secolul al XVII-lea a crescut volumul producției agrare prin extinderea culturilor de grâu, mei, orz, ovăz, pentru ca, spre sfârșitul veacului, să se adauge porumbul în Țara Românească și Moldova. Mai buna organizare economică a domeniilor în Transilvania, cu deosebire a celor princiare, foarte întinse, face să continuie primatul acestei provincii în producția cerealieră.

Un loc important l-a avut în economie cultura viței de vie, în toate provinciile, constituind una din bogățiile acestora. Spre mijlocul secolului al XVII-lea, producția animalieră își reface șeptelul, astfel că deține în economie, mai cu seamă în Moldova și Țara Românească, un rol important. Ea este complementară agriculturii și tinde să satisfacă solicitările crescânde ale comerțului cu Imperiul otoman, și în general obligațiile față de Poartă, dar și comerțul cu alte țări.

Interesul manifestat de puterea otomană față de bogățiile subsolului a constituit o piedică în calea exploatării lor. În ciuda dificultății, în Țara Românească extracția și prelucrarea fierului și a aramei înregistrează progrese datorită aplicării unor tehnici noi. În Transilvania, mineritul se redresează datorită reînnoirii privilegiilor minerilor și colonizării unor mineri străini.

Meșteșugurile cunosc, în condițiile diminuării presiunii otomane, un proces lent de refacere, caracteristică fiind înmulțirea și diversificarea acestora. Fenomenul este general și îmbrățișează totalitatea activităților meșteșugărești, domeniale, sătești și urbane. Semnificativă este și tranziția, în prima treime a secolului, de la frății la bresle, fapt ce aduce precumpănirea aspectului economic în statute și limitarea prevederilor religioase. În Transilvania producția meșteșugărească rămâne dominantă în secolul al XVII-lea, cu toate încercările puterii centrale de a limita monopolul breslelor. În pofida măsurilor protecționiste ale principilor, baza tehnică autohtonă a producției rămâne mult sub nivelul necesităților de consum; spre sfârșitul secolului se manifestă o semnificativă tendință spre atelierul dezvoltat, patronat de puterea centrală și chiar spre forme incipiente de producție manufacturieră.

Sub aspect comercial, țările române înregistrează mutații semnificative, o orientare continentală vestică, deși modestă, și nord-vestică, vizibilă în comerțul transilvănean, cu deosebire la Cluj, care polariza activitatea comercială internă și externă spre orașele Jaroslav, Lwow, Lublin, Gdansk, prin care se desfășura comerțul baltic și nord-estic. Activ, de asemenea, a fost comerțul levantin care se scurgea spre Polonia prin Țara Românească și Sibiu sau prin Moldova. Țările române exportă îndeosebi produse naturale, importând produse meșteșugărești din Europa Centrală. Spre sfârșitul secolului, în cadrul unei politici de inspirație mercantilistă, își desfășoară activitatea în Transilvania *Compania orientală*, înființată în 1672, stimulativă pentru comerțul țării.

Viața socială rămâne în secolul al XVII-lea puternic marcată de feudalitate. În Țara Românească și Moldova se accentuează procesul de aservire a țărănimii și de extindere a marelui domeniu pe seama proprietății țărănești. Extinderea marelui domeniu a fost în relație

cu ascendența boierimii, cu tendințele acesteia de a contura un regim nobiliar, manifest în rolul pe care-l dețin Adunările de Stări, care au îndeplinit o funcție însemnată în rezistența boierimii autohtone față de presiunea elementului levantin și a domnilor care-l susțineau.

Aservirea țărănimii se realizează prin aplicarea cu severitate, din 1613, a măsurilor lui Mihai Viteazul, prin suprimarea treptată a anilor de prescripție în Moldova. Șerbirea a fost stimulată de politica fiscală excesivă a statului, de solicitările economice ale Porții, de aprovizionarea armatelor otomane, de nevoile mereu sporite de bani ale boierimii, antrenată într-un nou mod de viață, de calamitățile naturale. În aceste împrejurări, valoarea domeniului se măsoară în raport cu numărul șerbilor.

Munca servilă, nereglementată de stat și variabilă de la un domeniu la altul, a ocupat în secolul al XVII-lea un loc preponderent pe rezerva feudală constituită ca o realitate economică.

Momentelor de accentuată aservire le corespund altele de răscumpărare a libertății, în raport cu crizele intervenite în societatea feudală. Comunitățile țărănești libere constituie, în ansamblul țărilor române, importante grupuri, cu rol major în economie și în viața socială.

În Transilvania, unde tendințele regimului nobiliar sunt contracarate de absolutismul princiar, procesul de aservire apare în prima jumătate a secolului limitat de politica puterii centrale, de măsurile de protejare a structurilor libere, de înnobilarea unor elemente din țărănimea liberă. Cu toate acestea se remarcă, tendința evidentă de întărire a servajului ereditar. Constituirea rezervei de la sfârșitul secolului al XVI-lea se realizează pe baza muncii obligatorii, a robotei. Dacă în secolul precedent producția agricolă rezultă din pământurile țăranilor dependenți, în secolul al XVII-lea producția domeniului crește în proporții considerabile, mai cu seamă pe cel princiar. Sporește în special robota, care depășește obligația prestării unei zile pe săptămână fixată la începutul secolului al XVI-lea.

În secolul al XVII-lea a existat o comunitate de interese între principi și stăpânii de pământ. În special după războiul de 30 de ani s-a încercat o restaurare a vechilor relații agrare, care au fost bulversate de mobilitatea țărănimii, fapt ce a determinat o agravare a condiției țăranilor. Din a doua jumătate a secolului, o dată cu criza principatului se accentuează regimul nobiliar, fapt ce determină consolidarea servajului. În ansamblu, procesele sociale învederează sporul numeric al nobilimii, diferențiată ca avere, ca nivel de viață, deoarece diplomele de înnobilare, distribuite generos de principii Transilvaniei, nu erau acompaniate și de donații. Țărănimea oferă și ea un tablou de o mare diversitate, cu situații generale, dar și cu particularități de la o regiune la alta, de la un statut juridic la altul. Iobăgimea se pauperizează, sesiile se fărâmițează, numărul jelerilor crește. În secolul al XVII-lea în Transilvania hotarul dintre nobili și nenobili este tot mai hotărât trasat. Legiuirile țării reflectă în ansamblu situația unei țărănimi aservite, strivită de obligații față de nobilime, stat și biserică.

Orașul în general apare ca o enclavă în ansamblul structurii feudale, păstrându-și în linii esențiale structurile sale sociale interne. Sporește cu deosebire numărul orășenilor în Moldova și Țara Românească și totodată cresc în importanță în Transilvania, în prima jumătate a secolului, orașele libere regale. Peisajul social lasă să se remarce un proces de pauperizare a meșteșugarilor care adâncește diferențele între aceștia și patriciat. În timpul crizei principatului, o dată dispărută protecția principilor, orașele libere capătă o coloratură

nobiliară. Un fenomen caracteristic secolului al XVII-lea este și ascensiunea orășenilor români în Transilvania, proces care se va accelera în secolul următor.

Ascendentul boierimii în viața socio-economică a secolului al XVII-lea s-a reflectat în tendințele ei manifeste de instituire a *regimului nobiliar.* Modelul la care aderă este cel al Republicii nobiliare poloneze, pe care încearcă să-l împământenească în Moldova și Țara Românească și al regimului de Stări din Transilvania.

Tendința de constituire a regimului politic nobiliar nu urmează însă un drum constant ascendent, deoarece perioadele de reflux al puterii domnești sunt întrerupte de altele în care puterea centrală se afirmă autoritar. În general, tendința de constituire a regimului nobiliar a depins de raportul dintre factorii interni și cei externi, de evoluția relațiilor politice polono-otomane sau otomano-austriece și de imixtiunea Porții Otomane în relațiile interne, în sprijinul domniei sau al boierimii.

În deceniul al doilea și al treilea, tensiunile și conflictele dintre boierime și domnie au fost mai degrabă manifestări ale divergențelor de politică externă — orientarea spre puterile creștine sau acceptarea suzeranității Porții Otomane — decât ale tendinței de constituire a statului boieresc. Când restaurația otomană s-a statornicit, iar procesul de levantinizare s-a accentuat, eforturile boierimii autohtone s-au concentrat împotriva intrușilor alogeni.

Din deceniul patru însă, tendințele spre regimul nobiliar se cristalizează în atitudini care exprimă idealul unui stat întemeiat pe regimul de Stări. În perioadele de criză, boierimea impune, prin adunarea de stări, îngrădirea autorității domnești favorabile elementului levantin și garantării privilegiilor sale. Prin urmare, în momentul de criză, tendințele regimului nobiliar se afirmă mai limpede ca formă de manifestare a boierimii autohtone, simultan cu evoluția spre monarhia reprezentată de Matei Basarab și de Vasile Lupu în prima parte a domniei. Datorită unor factori de influențare ce veneau din exterior, deși, spre mijlocul veacului, regimul de Stări se exprimă în forme politice precizate instituțional, statul nobiliar nu se poate contura deplin, boierimea fiind obligată să accepte o monarhie feudală puternică, de tipul aceleia a lui Matei Basarab, care îi reprezenta interesele.

Opoziția boierimii are de acum înainte ca obiectiv elementul levantin, pe „greci", grupuri sociale eterogene, grecofone dar și românești, sprijinitoare ale politicii domnilor favorabili levantinilor. În aceste circumstanțe, atitudinile boierimii autohtone nu năzuiau la instaurarea unui regim nobiliar, ci la îndepărtarea concurenței levantine. În ajunul domniei lui Matei Basarab și Vasile Lupu, boierimea lezată în interesele sale de influența levantină se orientează, în cadrul solidarității de Stări, pentru a instaura domnii favorabile intereselor sale. Vremea lui Matei Basarab va reprezenta un consens între stările privilegiate și domnie. Înscăunarea lui Vasile Lupu a avut loc în condițiile existenței unor „legături cu tocmeală", potrivit unor *pacta et conventa*, care îngrădeau fiscalitatea domnească și întăreau privilegiile Stărilor. Practica domnească a anihilat însă veleitățile boierești, Vasile Lupu instaurând un regim autoritar, cu evidente tendințe absolutiste. „Soarta baronilor și a nobililor — scrie misionarul Laniesi — atârnă de voința principilor", el socoate domnia voievodului moldovean un „absolutum dominium".

În a doua jumătate a secolului, scindarea boierimii în partide rivale, oscilațiile boierilor între facțiuni, lupta dintre pământeni și greci au sporit dificultățile în calea instaurării unui regim nobiliar.

Reluarea ofensivei otomane în Europa, solicitările materiale sporite pentru nevoile armatei, au impus domnii autoritare, ca cea a lui Șerban Cantacuzino (1678–1688). Alegerea lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714) a prilejuit o nouă afirmare a stărilor în rândul cărora apar acum și negustori, stare orășenească. De acum înainte, în cadrul creat de politica externă se constată o solidarizare a stărilor cu domnia față de Poarta Otomană.

În Transilvania, nobilimea care a resimțit negativ atât încercarea lui Mihai Viteazul de a crea un organism politic românesc, cât și regimul instaurat de Basta, care a suprimat constituția țării, tinde să instituie o formulă convenabilă intereselor ei. Exponentul acestei politici a fost Ștefan Bocskai, care în urma unei răscoale îi alungă pe Habsburgi (1604) devenind principe (1604–1606).

Bocskai s-a dovedit un exponent al intereselor nobilimii maghiare și al protestantismului. El a adoptat o politică de echilibru între cele două imperii rivale, a încheiat pace cu Habsburgii (2 iunie 1606), care recunosc autonomia Transilvaniei și a contribuit la încheierea păcii de la Zsitvatorok.

După domnia lui Gabriel Báthory (1608–1613), a cărui încercare de coalizare a celor trei principate a fost zădărnicită de Poarta Otomană, Gabriel Béthlen (1613–1629) a inaugurat, contrar așteptărilor nobilimii, o politică de consolidare a absolutismului princiar, care avea să dănuiască aproape o jumătate de secol. În opoziție cu evoluția din Ungaria Superioară, politica internă a principilor tinde să creeze o bază socială mai largă pentru politica de centralizare, țel urmărit prin masive înnobilări din straturile sociale libere, prin atragerea nobilimii mici și mijlocii și prin măsuri de sprijnire a secuilor și a orașelor libere. Dimpotrivă, principii se opun privilegiilor săsești și tind să limiteze puterea marii nobilimi. Ei se străduiesc să constituie o nobilime de curte, pătură de mari dregători, și rezervă micii nobilimi funcții subalterne.

Principii Gabriel Béthlen, Gheorghe Rákóczi I (1630–1648) și Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648–1657) practică o politică constantă de subordonare a Stărilor obiectivelor puterii centrale. Deși Dieta continuă să fie convocată, rolul ei este minor în politica țării, atâta vreme cât inițiativa principelui rămâne hotărâtoare prin „propunerile" sale. Voința principelui este discreționară în materie de legislație, armată, în alegerea consiliului, Dieta urmând totodată deciziile puterii centrale în politica externă. Prin „propoziții", principele are inițiativa în problemele de proprietate, Dieta acordându-i lui Béthlen largi posibilități de a dispune de domeniile nobilimii. Stările constituite în Dietă au exclus reprezentarea românilor, neconsiderați în rândul națiunilor politice și nerecepți din punct de vedere religios. Regimul toleranței religioase, stabilit în secolul anterior, dobândește în secolul al XVII-lea valori și mai exclusive prin legislația dietală, codificată în *Approbatae Constitutiones* (1653) și *Compilatae Constitutiones* (1669).

Absolutismul principatului, izvorât din necesitatea consolidării statutului autonom al Transilvaniei în raport cu țelurile expansioniste ale Imperiului austriac și Contrareformei, a închegat o ideologie politică apelând la tradiția anterioară a statului centralizat și, sub aspect teoretic, la sursele ideologice de factură absolutistă. Ideologia centralizării reflectă opoziția

față de stări, cărora le recomandă respectarea atentă a legilor țării, protejarea religiilor reformate împotriva acțiunii Contrareformei și rațiunile unei guvernări autoritare. Esențial, ideologia absolutistă a principatului postulează o monarhie moderată, calvină, în care este observabilă grija pentru popor, văzut ca o sursă de bogăție. Teoretic, absolutismul reprezintă o viziune eclectică, orientată spre sursele europene, raportabilă la opera lui Lipsius, cu determinații în structura societății transilvănene, încă puternic feudală. Pentru aceste rațiuni absolutismul nu s-a cristalizat deplin, deoarece politica puterii centrale operează, oricum, în funcție de regimul de Stări, neîntemeindu-se pe burghezie.

Cadrul instituțional. Evoluția structurilor societății românești și noile semnificații ale statutului juridic al principatelor în raport cu puterea otomană, precum și dialogul tot mai evident cu Europa Centrală și Apuseană se reflectă în viața instituțională. În funcție de acești factori, instituțiile înregistrează mutații care anunță, în forma incipientă, aspecte definitorii pentru instituțiile moderne. Desprinderea treptată de lumea medievală, într-o societate încă feudală, s-a manifestat printr-o relativă modernizare a aparatului statal, mai accentuată în Transilvania, mai atenuată în Țara Românească și Moldova.

În linii generale secolul al XVII-lea moștenește instituțiile secolului precedent, le sporește chiar, dar mai cu seamă le precizează și le diversifică în raport cu noua evoluție. Se fixează mai riguros atribuțiile dregătorilor, fără ca să se ajungă la o delimitare absolută a acestora. Fenomenul caracteristic secolului a fost relativa specializare a dregătorilor în cadrul procesului de separare a atribuțiilor de ordin politic, tot mai numeroase și a căror însemnătate se amplifică, de cele private, care asigurau serviciile domnului și ale curții domnești. Tendința generală a fost însă spre dregătoria aflată în serviciul țării.

Începând cu epoca lui Béthlen, Matei Basarab și Vasile Lupu, instituțiile câștigă în consistență și eficiență, funcționalitatea acestora exercitându-se pe verticală, dinspre instituția centrală spre cea locală.

În secolul al XVII-lea instituțiile centrale, domnul, Sfatul domnesc, Marea Adunare a Țării în Moldova și Țara Românească, respectiv principele, Consiliul princiar și Dieta în Transilvania, nu înregistrează modificări esențiale. Domnii și principii sunt aleși de Stările privilegiate în momentele de mai mare libertate de mișcare sau numiți direct de Poartă; și unii și ceilalți aveau nevoie de confirmarea puterii suzerane. În secolul al XVII-lea se desfășoară o luptă permanentă între concepția otomană despre cârmuirea țărilor române, a numirii domnului de către Poartă, și a Stărilor care apără dreptul de alegere a domnului. În primul caz Stărilor li se rezervă grija de a-l primi și de a i se închina, în al doilea învestirea sultanului avea rolul de a ratifica voința Stărilor. În secolul al XVII-lea, Sfatul domnesc primește o nouă organizare, astfel că în afara Sfatului restrâns, alcătuit de mari dregători, funcționează și un Sfat mai larg, cunoscut în vremea lui Dimitrie Cantemir sub numele de divan. În acest secol sfatul domnesc câștigă atributele unui Sfat al țării, îndeplinind serviciile de ordin public. În Transilvania, Consiliul princiar a fost subordonat principelui în vremea absolutismului, câștigându-și în momentele de declin al puterii centrale un rol precumpănitor. În Țara Românească și Moldova funcționează și Marea Adunare a Țării, oglindind structura de Stări a societății românești.

Marea Adunare a Stărilor întrunea în componența ei boieri mari și mici, clerul superior, pe toți reprezentanții categoriilor privilegiate, deci boierimea, „slujitorii", ultimii alcătuind treapta a doua a boierimii. Sunt momente când participă toți reprezentanții clerului, mitropoliți, episcopi, egumeni, protopopi și preoți, diaconi. Adunarea Stărilor își definește atribuțiile într-o mai mare măsură în vremea lui Matei Basarab, când în documente apar conturate deosebirile dintre „Sfat" — Sfatul sau Divanul domnesc, al marilor boieri, „Soborul" — fețele bisericești — și „Adunarea a toată țara" — care cuprindea pe reprezentanții tuturor Stărilor privilegiate, îndreptățite să participe. Caracteristică pentru adunările secolului al XVII-lea în Țara Românească este reprezentarea „slujitorilor". În această privință Moldova în secolul al XVII-lea oferă o situație asemănătoare, Adunări de Stări, la care participă toate treptele Stărilor, împrejurare proprie pentru prima jumătate a veacului, în vremea domniei lui Miron Barnovschi. În timpul lui Vasile Lupu, Adunarea Stărilor se reduce la consultarea Sfatului, deci la marii boieri cu funcții.

Marea Adunare avea atribuții interne și externe, laice și religioase, civile și militare, fiscale și judiciare. Convocată în momente importante, ea n-a avut însă un caracter periodic, nu a devenit o instituție permanentă și nici nu și-a fixat riguros statutul din punctul de vedere al procedurii și competenței. În Transilvania, Dieta se întrunea periodic, având atribuții permanente și un statut bine precizat. La lucrările Dietei, spre deosebire de Țara Românească și Moldova, nu participă întotdeauna consiliul principelui, uneori însă este solicitat de Stări, în mod special. Rolul Dietei a exprimat evoluția raporturilor dintre puterea centrală și nobilime având, potrivit cu fluctuațiile acesteia, un loc mai mare sau mai mic în politica internă sau externă.

Secolul al XVII-lea păstrează instituțiile ecleziastice ale secolului precedent, cărora li se asociază altele. Biserica îndeplinește o funcție importantă în viața statului, domnii erau unși de patriarhii de la Constantinopol în calitatea lor de capi ai ortodoxiei. Rolul Bisericii în stat era subliniat și de prezența mitropoliților și episcopilor la înscăunare în calitate dublă de înalți ierarhi și de reprezentanți ai Stărilor ecleziastice în Sfatul domnesc. Deși ca instituție Biserica Ortodoxă din principate se afla în ecumenicitatea constantinopolitană, în realitate raporturile cu Patriarhia aveau un caracter formal, ierarhii fiind aleși de „țară", alegerea fiind în mâna domnilor care reușeau să-și subordoneze ierarhia.

Clerul era reprezentat în Marea Adunare a Țării constituind o stare care participa, alături de boierime, în diverse alcătuiri, la viața politică având un rol în deciziile domniei.

În timpul lui Mihai Viteazul Biserica Ortodoxă a cunoscut o resurecție în Țara Românească și Moldova prin sinoadele convocate ce aveau menirea să reorganizeze viața monastică și să fortifice religia ortodoxă față de presiunea catolică al cărei rezultat a fost Unirea de la Brest (1595–1596). În acest timp legăturile dintre Biserica Ortodoxă din Transilvania și Mitropolia Țării Românești se consolidează instituțional, prin subordonarea bisericilor din Transilvania Mitropoliei de la Târgoviște, conform tratatului din 1595. Datorită intervenției domnului Țării Românești s-a stabilit reședința Mitropoliei Ardealului la Alba Iulia, unde a rezidat Ioan de Prislop. Mihai Viteazul numește episcop la Muncaci pe Serghie, originar din Țara Românească, care funcționa paralel cu un alt episcop, de la Vad. Astfel, domnul român, după cucerirea Ardealului, a năzuit la crearea unor episcopii sufragane.

Mihai Viteazul, în timpul stăpânirii din Ardeal, a încercat restructurarea sistemului religiilor recepte prin introducerea religiei ortodoxe alături de religiile catolică și luterană și prin eliminarea Bisericii Calvine și Unitariene. Tentativa a fost agreată de Habsburgi în spiritul Contrareformei și a apropierii de ortodoxie în scopul unirii bisericilor. În același spirit, catolicismul încercase încă din timpul lui Ștefan Báthory să amelioreze statutul Bisericii Ortodoxe române prin subordonarea ei față de patriarhul de la Ipek.

În perioada următoare, de-a lungul secolului al XVII-lea, instituția Bisericii în Moldova și Țara Românească se consolidează prin continuarea procesului de reformare a vieții monastice în vremea lui Miron Barnovschi. Domnii români, în special Vasile Lupu, sprijină acțiunile de consolidare și clarificare dogmatică, oferind cadrul pentru convocarea Sinodului de la Iași, din 1643, care definitivează *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă, aprobată de Patriarhia constantinopolitană.

Ierarhii și domnii români încearcă să limiteze acapararea instituțiilor ecleziastice de către greci, proces care se intensifică spre mijlocul secolului.

Biserica Ortodoxă din principate și-a asumat protejarea ortodoxiei ardelene față de presiunea calvină, care se accentuează începând cu principele Gabriel Béthlen, pentru ca, spre mijlocul secolului, influența calvină să prevaleze subordonând, direct sau indirect, comunitățile române.

Sub raport instituțional calvinismul își exercită presiunea tinzând la calvinizarea bisericii românești, integrând zone întregi autorității superintendentului și exercitându-și și influențe de ordin dogmatic. În secolul al XVII-lea se convoacă soboarele bisericii, influențate de instituțiile similare calvine, cazul juraților numiți din rândul laicilor. Sinoadele sunt convocate de ierarhii ardeleni cu prilejul alegerilor sau în vederea discutării unor probleme de ordin religios.

Este de remarcat că, în diplomele oficiale ale principilor, ierarhii de la Alba Iulia poartă titulatura de episcopi sau superintendenți, în timp ce din perspectivă românească ierarhul este numit „arhiepiscop și mitropolit al scaunului Bălgradului, și al Vadului, și al Maramureșului, și a toată Țara Ardealului".

Nici în secolul al XVII-lea principii nu recunosc calitatea de mitropolit a ierarhilor de la Alba Iulia, aceștia continuând să se sfințească la Târgoviște.

Mitropoliții Ardealului dețin o jurisdicție teritorială fluctuantă în raport de politica principilor și a Bisericii Calvine. Ei solicită principilor diplome privilegiate în care se regăsesc dezideratele formulate de Mihai Viteazul și acceptate de Dieta Transilvaniei în favoarea preoțimii române.

Mutații religioase importante se înregistrează în Transilvania în rândul maghiarilor datorită supremației calvinismului care se instalează ca religie de stat. Curentele protestante au tendința să se diversifice printr-un proces de radicalizare stăvilit de Dietă. În secolul al XVII-lea, în timpul lui Gabriel Béthlen, se stabilesc în Transilvania comunități anabaptiste.

Catolicismul, care a cunoscut un reviriment încă din vremea lui Ștefan Báthory și a lui Sigismund Báthory datorită acțiunii Contrareformei, își reface organizarea instituțională. În Transilvania, seria episcopilor catolici, întreruptă la mijlocul secolului al XVI-lea, a fost reluată în 1600, la Alba Iulia. Episcopii catolici au funcționat în secolul al XVII-lea la Satu Mare, unde s-a organizat sub oblăduirea habsburgică un episcopat. În 1697 e reînființată episcopia din Oradea, iar în 1697 cea din Principatul Transilvaniei. Și în Moldova și Țara Românească se

constată o reafirmare a catolicismului, care acționează atât în direcția combaterii Reformei, cât și a influențării ortodoxiei.

În ceea ce privește religia unitariană, numită și sociniană, se afla sub conducerea unui superintendent care rezida la Cluj. În cadrul Bisericii Unitariene funcționa un sinod, iar superintendentul numea preoții și se pronunța în problemele majore de ordin religios. Biserica era organizată în tracte (protopopiate), în număr de nouă. Sub raport constituțional, în Transilvania funcționa sistemul religiilor recepte consfințite de *Aprobate* și *Compilate*, în care erau cuprinse religiile catolică, calvină, luterană și unitariană. Religia ortodoxă era socotită tolerată, la fel ca religia mozaică, care a cunoscut o modestă receptare și între maghiari.

Viața religioasă apare diferențiată sub aspect confesional, stare materială și ca nivel de cultură. Deși în Transilvania progresele Reformei au contribuit la difuzarea culturii datorită limbilor vernaculare, religiozitatea comunităților rurale se situa la nivelul religiei populare.

În comunitățile națiunilor politice și religiilor recepte, nivelul de cultură al preoților era mai ridicat, la sași, maghiari sau românii calvinizați. Se remarcă o discrepanță între religia oficială a bisericii și religia trăită, în care superstițiile, vrăjitoriile, miturile cunoșteau o largă răspândire.

În ce privește preoțimea română, ca stare materială nu se deosebea de țărănime, iar sub aspect cultural și teologic cunoștințele ei erau precare, preoții nefiind în situația de a practica o reală pastorație. Izvoarele mărturisesc slabe cunoștințe de citit și scris ale preoților, fapt ce explică calitatea scăzută în ce privește credința. Sinoadele Bisericii Ortodoxe transilvănene din ultimul sfert al secolului manifestau o preocupare pentru comportamentul preoțimii și în special pentru derogările de la conduita corectă. Religiozitatea în secolul al XVII-lea este încă puternic marcată de feudalitate și de ignoranță. Chiar în mediile săsești unde numărul școlilor și pregătirea preoților erau superioare, rezultatele pastorației nu erau de natură să disloce moștenirea medievală. Folosirea limbilor sacre, latină sau slavă, au constituit o barieră în calea răspândirii cunoștințelor religioase.

Procesul apare mai izbitor în comunitățile românești lipsite de suportul statului, cu excepția școlilor calvine, puține la număr. Cu toate acestea, prin traducerea cărților de ritual sau de edificare morală, spre sfârșitul secolului, prin triumful culturii naționale, educația religioasă pătrunde prin pastorație în comunități. Asaltul calvinismului asupra ortodoxiei a determinat replica ortodoxiei și o mai consistentă educație religioasă a preoțimii. Totuși, se poate spune că progresul educației religioase nu a fost de natură să schimbe caracterul religiei populare în comunitatea rurală.

Controversa ortodoxie–calvinism a determinat ridicarea nivelului pregătirii protopopilor, care au răspândit cunoștințele teologiei în sânul preoțimii, fapt care a înrâurit viața religioasă a comunităților. Astfel, la sfârșit de secol, această elită, care era conștientă de propriile nevoi, organizează înzestrarea bisericilor cu cărțile necesare cultului și răspândirii educației religioase.

Evoluția internă și internațională. Întârziată în Țara Românească de rezistența lui Radu Șerban, continuator al politicii lui Mihai Viteazul, sprijinit de o parte a boierimii, suzeranitatea otomană s-a reinstaurat durabil o dată cu înscăunarea în domnie a lui Radu Mihnea (1611–1615). Afluxul în țară în număr mare al grecilor și infiltrarea lor în viața politică și în

economia țării a declanșat ostilitatea boierilor, reprimată cu asprime de domn. Pătrunderea grecilor a continuat sub Alexandru Iliaș (1616–1618) și a culminat sub Leon Tomșa, grec de origine (1629–1632). Agravată de o asuprire fiscală mult sporită ca urmare a exigențelor în creștere ale turcilor, penetrația elementului levantin în dregătorii și în rândul stăpânilor de pământ a declanșat o puternică împotrivire a Stărilor din Țara Românească, solidarizate printr-o ostilitate comună față de politica domnului. Mișcarea, îndreptată implicit împotriva încercărilor Imperiului otoman de a crea o bază socială pentru consolidarea propriei dominații, a smuls în 1631 însemnate concesii încorporate într-un hrisov consacrat de Marea Adunare a Țării. Prevederile acestui act urmăreau să-i scoată din țară pe grecii nenaturalizați și să readucă sub autoritatea ecleziastică mănăstirile stăpânite de greci. Hrisovul din 1631 confirmă dreptul Adunării Stărilor de a-i numi pe ierarhi fără intervenția Patriarhiei ecumenice. Hrisovul a constituit însă și o „cartă a libertăților boierești" (*Charta libertatum*), în care se prevedea neimpozabilitatea boierilor și întărirea stăpânirii lor asupra pământului. Scutirile de dări, prevăzute în act în favoarea preoților și a slujitorilor, au urmărit solidarizarea categoriilor privilegiate inferioare cu rezistența antilevantină a Stărilor autohtone.

Restaurația otomană în Moldova a început efectiv după înlăturarea dinastiei Movileștilor, care guvernase țara în timpul domniilor lui Ieremia Movilă (1601–1606), a fratelui său Simion Movilă (1606–1607) și a fiilor lor, în strânsă colaborare cu Polonia. Readucerea țării sub obediența Porții Otomane a început o dată cu domnia lui Ștefan Tomșa (1611–1615), care a reprimat cu cea mai mare cruzime opoziția marii boierimi, care, apelând la sprijinul polon, a încercat să-l înlăture din domnie (1612). Când, în cele din urmă, o nouă răzvrătire sprijinită de o intervenție polonă l-a înlăturat pe Ștefan Tomșa din domnie, Poarta l-a impus ca domn pe Radu Mihnea (1616–1619).

Succesorul acestuia, Gaspar Grațiani (1619–1620), croat de origine, numit de conducerea Imperiului pentru a-i întări controlul asupra Modovei, s-a răsculat cu concurs polon, dar a fost înfrânt de turci. Consolidată în urma marii campanii a sultanului Osman al II-lea la Hotin (1621), dominația otomană s-a încrucișat cu influența polonă în declin în timpul noilor domnii ale lui Ștefan Tomșa (1621) și Radu Mihnea (1623–1626), a lui Miron Barnovschi Movilă (1626–1629) și a lui Alexandru Iliaș (1631–1633), sub care a avut loc o puternică mișcare antigrecească.

Tendința de consolidare a Stărilor s-a manifestat puternic și în Moldova prin *Așezământul* lui Miron Barnovschi, elaborat în conlucrare cu diversele categorii de privilegiați. Așezământul și alte anexe au consolidat imunitatea judecătorească a domeniilor boierești și mănăstirești și a acordat scutiri de obligații față de stat țiganilor robi de pe domenii, a instituit un termen de prescripție pentru șerbii fugari și a acordat degrevări fiscale curtenilor.

În Transilvania, imperialii, care reușiseră să-și asigure controlul după uciderea lui Mihai Viteazul, sunt în cele din urmă alungați din țară de principele Ștefan Bocskai (1604–1606). Exponent al intereselor nobilimii și ale protestantismului, el a desfășurat o politică de echilibru între cele două imperii rivale, a încheiat pacea cu Habsburgii (2 iunie 1606), care au recunoscut autonomia Transilvaniei și a contribuit la încheierea păcii din același an dintre turci și imperiali.

Politica autoritară a lui Gabriel Báthory (1608–1613), care s-a manifestat dur în raporturile cu nobilimea, cu sașii și secuii, a declanșat o împotrivire generală. Încercarea sa de a coaliza

cele trei principate, în care scop a întreprins o expediție în Țara Românească (1611), s-a lovit de împotrivirea turcilor.

Noul principe, Gabriel Béthlen (1613–1629), înscăunat și cu concursul domnilor din Țara Românească și Moldova, a inaugurat, contrar așteptărilor nobilimii, o politică de consolidare a absolutismului princiar, care avea să precumpănească în viața principatului timp de aproape o jumătate de secol. El a extins considerabil baza materială a puterii princiare, a întărit puterea armată a principatului și a redus rolul Dietei.

Politica sa externă s-a desfășurat în general în limitele dictate de respectarea suzeranității otomane. În 1616 Béthlen a sprijinit expediția turcă împotriva Poloniei și a mijlocit pacea între cele două puteri. În prelungirea ciocnirilor sale anterioare cu Habsburgii, care au încercat să-i submineze cu mijloace militare și politice domnia, principele angajează țara în marea conflagrație a Războiului de 30 de ani, declanșat de politica curții imperiale de suprimare a protestantismului în Boemia.

În speranța de a obține coroana ungară, Béthlen aderă la alianța antihabsburgică (august 1619), cu asentimentul tacit al Porții Otomane. Evoluția generală a operațiunilor militare l-a silit însă să încheie pacea la Nikolsburg (decembrie 1621); în schimbul renunțării la coroana regală, principele a primit din partea împăratului, cu titlu viager, șapte comitate din Ungaria. Eforturile sale de asociere a celor trei principate sub conducerea sa, în cadrul hegemoniei otomane, s-au lovit de opoziția Porții Otomane și au eșuat.

La mijlocul secolului al XVII-lea se manifestă din nou, în forme specifice, tendința încercată și de Mihai Viteazul, de solidarizare a Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei, de integrare a lor într-un sistem politic comun. Locul central al Transilvaniei în acest sistem se menține; el fusese marcat și în cadrul planurilor și acțiunilor lui Gabriel Báthory și Gabriel Béthlen menite să aducă sub controlul lor țările românești de dincolo de Carpați. În Dieta ardeleană din 3 octombrie 1636 se exprimă fără echivoc că „buna vecinătate a fost un reazem pentru trăinicia țărilor, cunoscând noi împreună cu întreaga țara noastră buna lor voință și vecinătate" și când se angajează să ajute Țara Românească în orice împrejurare. Aparținând aceluiași cadru politic, aflându-se sub suzeranitate otomană și bucurându-se de statut autonom, țările române creează un sistem particular de raporturi politice.

Alianța dintre Transilvania și Țara Românească a fost statornicită în 1635 și reînnoită în repetate rânduri. Dar prevederile diplomelor nu atestă caracterul lor defensiv, antiotoman, însă formulările din 1636 presupun această posibilitate. De altminteri, când turcii l-au atacat pe Gheorghe Rákóczi I, Matei Basarab și-a manifestat solidaritatea cu principele Transilvaniei. Încercările de a atrage și Moldova în această alianță s-au încheiat cu un eșec, în pofida tratatului moldo-transilvănean din 1638. Pentru a submina alianța dintre Transilvania și Țara Românească, Poarta a încurajat inițiativele lui Vasile Lupu îndreptate împotriva lui Matei Basarab. După încercările nereușite din 1637 și 1639 ale lui Vasile Lupu de a-l înlătura din domnie pe Matei Basarab, urmează o lungă perioadă de acalmie în raporturile lor, interval în care, la mijlocul deceniului al cincilea, e proiectată o ligă antiotomană cu colaborarea celor trei țări.

Sfârșitul domniilor lui Vasile Lupu și Matei Basarab și anii următori au prilejuit noi manifestări ale tendinței de grupare a Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei în efortul de

apărare a autonomiei și chiar a eliberării lor de sub suzeranitatea otomană. Ostilitățile redeschise între Matei Basarab și Vasile Lupu, sprijinit de cazacii hatmanului Bogdan Hmelnițki, s-au încheiat cu victoria celui dintâi la Finta (mai 1653). Susținut de Rákóczi și de Matei Basarab, boierul moldovean Gheorghe Ștefan ia domnia în Moldova (1653–1658), în vreme ce în Țara Românească se instalează în scaun Constantin Șerban (1654–1658), care și el se orientează spre Transilvania. Unitatea de acțiune a celor trei țări a fost astfel restabilită. Ea s-a manifestat și în timpul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea, în încercarea de a obține, cu forța armelor, coroana polonă, pentru a crea condiții favorabile acțiunii antiotomane.

În aceste împrejurări, marele vizir înlocuiește în Transilvania pe Rákóczi, iar în Moldova și Țara Românească îi numește pe Gheorghe Ghica (1658–1659) și respectiv pe Mihnea al III-lea (1658–1659). Încercările de rezistență împotriva planurilor otomane continuă, în condițiile în care în Transilvania revine la tron învinsul din Polonia. În aceste circumstanțe se produce intervenția turcilor în Transilvania și a noilor domni numiți de ei în Moldova și Țara Românească. În Transilvania, greu lovită de pierderile teritoriale pe seama turcilor — cetățile Ineu, Caransebeș și Lugoj — marele vizir îl numește principe pe Acațiu Barcsai (1658–1660).

O nouă încercare de răscoală antiotomană, inițiată de Mihnea al III-lea în 1659, în colaborare cu Rákóczi și Constantin Șerban, care doreau să-și recâștige tronurile, a fost anulată de turci cu concursul tătarilor. Deși înfrânte, acțiunile antiotomane atestă tendința celor trei țări de a-și uni forțele în lupta de eliberare politică.

Epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu. În aceeași perioadă în care Transilvania se remarca în politica europeană, Țara Românească își consolidează autonomia internă în timpul lui Matei Basarab (1632–1654). Accentuarea procesului de pătrundere a elementelor levantine din deceniul al treilea determină, în Țara Românească, o amplă mișcare împotriva domnilor favorabili penetrației elementelor străine în structura feudală a țării. Ea se îndreaptă implicit împotriva încercărilor Imperiului otoman de a crea o bază socială pentru restaurarea propriei dominații.

Din mijlocul acestor frământări sociale care agită scena politică a vremii se afirmă personalitatea agăi Matei din Brâncoveni, fiul unuia din boierii lui Mihai Viteazul. Conducător al boierimii protestatare, refugiată în Transilvania, el a încercat cu sprijinul lui Gheorghe Rákóczi I să înlăture o domnie care amenința să prejudicieze principiul monopolului puterii în stat a boierimii autohtone și statutul autonom al țării.

Încălcările săvârșite de Leon Tomșa (1629–1632) erau primejdioase și pentru Transilvania, în măsura în care ingerințele Porții, schimbând raportul de forțe în favoarea boierimii levantine, creau un dezechilibru în sistemul de alianțe devenit o necesitate încă din vremea lui Béthlen. Așa se explică faptul că prin acordul lui Abaza Pașa din Silistra și intervenția lui Rákóczi la Poartă, dar mai cu seamă datorită aportului factorilor interni, care reafirmă programul politic stabilit în 1631, Matei Basarab ajunge să fie ales de Adunarea Stărilor domn împotriva încercărilor turcilor de a impune o nouă formulă domnească favorabilă grecilor. Înlesnită de manifestările crizei otomane, domnia obține confirmarea Porții, având la Istanbul sprijinul ferm al boierimii autohtone.

Domnia lui Matei Basarab inaugurează o epocă de consolidare și afirmare a monarhiei feudale, cu consensul Stărilor, interesate în aplicarea și garantarea programului antilevantin. Politica internă a lui Matei Basarab, consecventă cu principiile exprimate de Stări, le consolidează rolul preponderent în stat, asociindu-le, prin desele convocări ale Marii Adunări, la hotărârile puterii centrale. Matei Basarab, cu acordul Stărilor, hotărăște reluarea mănăstirilor închinate celor grecești din exterior, dovadă evidentă a aplicării programului statornicit în 1631.

Monarhia feudală tinde și reușește să stingă conflictele din interiorul clasei feudale, practicând o politică de conciliere, în cadrul căreia și-au găsit loc boierii autohtoni alături de cei străini împământeniți. Domnia, interesată în concordia internă, din rațiuni dictate de politica externă, realizează în linii mari o colaborare cu boierimea, urmărind cu consecvență liniile directoare ale programului acesteia. În acest sens, monarhia feudală a lui Matei Basarab a pus în aplicare și prevederile care vizau raporturile boierime–țărănime, astfel că a sprijinit tendințele boierimii de *aservire* a țăranilor. Epoca lui Matei Basarab a fost marcată de *agravarea servajului*, de presiunea asupra țărănimii libere și de fiscalitatea excesivă. Prin aplicarea unui nou sistem de impunere, domnia a stabilit *un domiciliu fiscal* contribuabilului, ceea ce îngăduia o estimare mai precisă a posibilităților financiare.

Domnia a intervenit pentru a stimula industria extractivă și pentru a readuce sub controlul statului salinele și vămile aflate în mâna arendașilor levantini. Domnul Țării Românești exprimă idealul unei monarhii puternice, întemeiată pe colaborarea cu Stările privilegiate și pe ideea sporirii resurselor materiale ale statului. Asociindu-și numele dinastiei Basarabilor, Matei Basarab cristalizează, prin reînvierea trecutului istoric, un program al restaurării tradițiilor medievale ale vechii boierimi, a cărui finalitate politică și socială nu a scăpat autorilor scrisului istoric contemporan, deoarece domnia le întruchipa idealurile.

Politica internă a lui Matei Basarab a provocat în cele din urmă, prin fiscalitatea apăsătoare și prin extinderea masivă a servajului, mișcarea categoriilor militare împotriva tendințelor de a le asimila cu țărănimea dependentă. Sfârșitul domniei lui Matei Basarab coincide cu criza regimului de Stări, cu spargerea solidarității categoriilor privilegiate, care a dus la conflictul dintre boierimea mare și slujitori. Pe fondul unor nemulțumiri sociale acumulate, unele categorii militare se răscoală împreună cu treptele inferioare ale privilegiaților, slujitorii de țară, împotriva domnului și boierimii. În aceste împrejurări, răscoala *seimenilor*, o categorie militară, care a cuprins și Moldova, se transformă în 1655 într-o mișcare populară, înfrântă de oștile feudale din cele trei țări. În acest context al mișcărilor sociale se evidențiază și semnele crizei monarhiei feudale.

Pe fundalul dezacordului boierimii locale față de infiltrația levantină în structura socială și politică moldoveană se afirmă și personalitatea lui Vasile Lupu (1634–1653), originar și el din acel Levant în mișcare spre țările române în secolul al XVII-lea. Om de aleasă cultură, în legătură cu ortodoxia răsăriteană, pătrunde în rândul boierimii de țară, dovedind o remarcabilă abilitate politică. Se opune deopotrivă soluției aventuriste antiotomane încercată de unul din predecesorii săi, Gaspar Grațiani (1619–1620) și curentului levantin; el își încadrează acțiunea în coordonatele politice ale programului boieresc, așezându-se în fruntea opoziției.

Numit de Poartă, având însă asentimentul boierilor, le exprimă la început punctul de vedere, făcând loc în sfatul domnesc băștinașilor, căutând să potolească spiritele agitate de nemulțumirea generală împotriva grecilor, lovind însă și în boierii care nu erau agreați de păturile sociale de jos. Treptat, visurile sale imperiale de patronaj asupra Orientului ortodox și planurile sale politice de dominație în spațiul țărilor române îl apropie tot mai mult de lumea greacă și de interesele politice ale Porții. Ascensiunea boierimii grecești începe să fie evidentă, astfel că spre sfârșitul domniei în Sfat erau 7 boieri greci și numai 3 moldoveni.

Epoca lui Vasile Lupu se remarcă prin prosperitate economică, datorită comerțului pe care boierimea îl face cu Polonia vecină valorificând producția animalieră. Într-o vreme în care Europa Centrală și Occidentală erau răvășite de Războiul de 30 de ani, boierimea moldoveană era atrasă de activități lucrative care au asigurat luxul Curții domnești potrivit aspirațiilor imperiale ale domnului. În această ambianță „Vasile Vodă domnia cu mare liniște și pace fără grijă țara de toate părțile, stau cu toți de neguțătorii și agonisite" scrie Miron Costin. Domnul instaurează un regim autoritar, în care funcțiile regimului de stări erau dacă nu anihilate, cel puțin estompate prin consultarea doar a sfatului dregătorilor. Ceea ce însă rămâne prevalent în domnia lui Vasile Lupu a fost caracterul ei cvasiabsolut care contrastează cu modelul polonez spre care evoluează simpatia boierimii. Domnul a reușit să mențină echilibrul între boierimea partizană a politicii Porții și boierimea favorabilă apropierii de Polonia cu gândul la modelul regimului de Stări din Republica nobiliară. Domnia lui Vasile Lupu învederează și o tendință de legitimare a stăpânirii prin apelul la un „istorism" orientat spre simbolurile trecutului, cultivat în sprijinul potențării autorității domnești.

În politica internă, epoca lui Vasile Lupu s-a făcut remarcată printr-o fiscalitate excesivă, prin măsuri de consolidare a servajului, prin suprimarea anilor de prescriere. Domnul sprijină boierimea greacă ce se consolidează economic prin cumpărări de sate și de prăvălii sau arendarea strângerii impozitelor. El împarte populația în unități fiscale, ceea ce a reprezentat o inovație la nivelul aparatului de stat interesat în garantarea perceperii impozitelor. În sprijinul aceleiași politici de consolidare a rolului statului se încadrează și înlocuirea prin norme juridice scrise, cu suportul dreptului bizantin, a patriarhalismului boieresc. Vasile Lupu subordonează Biserica scopurilor statului, de întărire a structurii feudale, încercând să apere ortodoxia, în general, de asalturile calvinismului și, în mod special, pe românii transilvăneni. El patronează o întâlnire dintre ierarhii din Țara Românească și Moldova, în care s-a pregătit *Răspunsul la Catehismul calvinesc,* publicat în 1645. Anterior e numit un moldovean în scaunul Mitropoliei Ardealului (1640). Sprijinirea ortodoxiei transilvănene s-a încadrat într-o politică de anvergură, desfășurată de Vasile Lupu în Orientul ortodox, de patronaj asupra Patriarhiei constantinopolitane.

Politica externă preconizată de domnul Moldovei a fost dominată, sub impulsurile Porții, de ostilitatea față de sistemul de alianță dintre Țara Românească și Transilvania; el a urmărit să obțină domnia munteană pentru fiul său sau pentru el însuși. Ostilitatea față de Țara Românească exprimă și interesele levantine în dezacord cu politica lui Matei Basarab. În esență, orientarea lui Vasile Lupu reflectă tendința sa de supremație asupra țărilor române, urmărită prin apelul la ajutorul Porții, la alianța cu Polonia sau la legătura fortuită cu cazacii

zaporojeni. În ansamblu, politica externă a lui Vasile Lupu a fost neinspirată și adeseori contradictorie. Moldova obține totuși un succes temporar în 1638, când încheie un tratat cu Gheorghe Rákóczi I, încercând să izoleze Țara Românească pentru a prejudicia funcționarea alianței acesteia cu Transilvania. Aceste tendințe politice oglindeau interesele Porții și se sprijineau pe elementul grec, ceea ce le-a făcut neviabile. Nici alianța cu Polonia nu s-a arătat mai sigură, iar apropierea de cazaci a avut darul să trezească suspiciuni. Domnul este înlocuit în 1653 cu Gheorghe Ștefan (1653–1658) prin colaborarea forțelor interne cu cele externe, transilvano-muntene. Încercările sale de a reveni la domnie se năruie în urma campaniei neizbutite din Țara Românească, astfel că, învins, este obligat să părăsească țara.

Domnia lui Vasile Lupu a reprezentat însă un moment în evoluția monarhiei feudale, prin țelurile politice urmărite în spațiul țărilor române, unde a vizat propria lui supremație, întemeiată pe elementul grec. Succesele și insuccesele sale au fost în raport cu concordanțele și neconcordanțele pe care le-a stabilit cu factorii politici favorabili programului boierimii autohtone și autonomiei țărilor române. Cauzele prăbușirii trebuie căutate în neaderența lui Vasile Lupu la sistemul de alianțe transilvano-muntean cu caracter defensiv, care a năzuit și a reușit să solidarizeze forțele interne în jurul unei politici de consolidare a libertății de mișcare a țărilor române.

Monarhia feudală la mijlocul secolului al XVII-lea în Transilvania. În Principatul Transilvaniei, politica de consolidare a autorității puterii centrale cunoaște o puternică dezvoltare sub principii Gheorghe Rákóczi I (1630–1648) și Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648–1657). Cel dintâi a înfruntat cu succes atât încercarea nobililor din principat de a anula rezultatele domniei anterioare, cât și tendițele nobilimii catolice din Ungaria Superioară care năzuia să încorporeze Transilvania. Consolidarea domeniului princiar, sporit prin masive confiscări de pământ de la nobilii infideli, a oferit un reazem economic însemnat puterii centrale, permițându-i să readucă la supunere Stările. Domnia lui Gheorghe Rákóczi I s-a stabilizat după biruința câștigată la Salonta asupra turcilor (1636) care, neîncrezători în politica lui, au încercat să-l înlocuiască de la conducerea țării.

Urmărind direcția antihabsburgică și anticatolică a predecesorului său, Gheorghe Rákóczi I a reactivat intervenția Transilvaniei în Războiul de 30 de ani. În urma alianței încheiate la Alba Iulia cu Suedia și Franța (16 noiembrie 1643) el cucerește, cu asentimentul Porții, o mare parte a Ungariei Superioare. După operațiuni militare cu succese alternative, Rákóczi încheie la Linz pacea cu Habsburgii (29 august 1645), care confirmă apartenența la principat a celor șapte comitate din nord-vestul Transilvaniei.

Un indiciu însemnat al consolidării puteri princiare, à fost preluarea fără dificultăți a succesiunii de către fiul său. Aureolat de prestigiul câștigat în Războiul de 30 de ani și de participarea Transilvaniei la pacea din Westfalia (1648) ca stat independent, Gheorghe Rákóczi al II-lea a făcut proiecte grandioase care aveau să se dovedească nerealiste. El s-a străduit să-și subordoneze Țara Românească și Moldova, iar apoi a încercat să obțină, cu forța armelor, coroana polonă. Eșecul expediției lui Rákóczi în Polonia (1657) și intervențiile otomanilor pentru a pune capăt acțiunilor sale care îi amenințau interesele au declanșat criza

domniei sale în Transilvania. Intervenția militară otomană a readus țara într-o mai strânsă dependență față de Poartă și a deschis calea reafirmării puterii nobiliare. Încercarea lui Ioan Kemeny (1661) de a continua în colaborare cu Habsburgii, politica antiotomană a expus țara unei intervenții militare a puterii suzerane, care s-a încheiat cu desemnarea unui nou principe în persoana lui Mihail Apafi (1661–1690), prin reprezentanții sultanului și simulacrul unei alegeri dietale în 14 septembrie 1661.

Principele impus de otomani a fost confirmat de partizanii monarhiei habsburgice care controlau o parte a principatului. În aceste circumstanțe Apafi se orientează spre consolidarea legăturilor cu Țara Românească și Moldova năzuind la închegarea unei confederații cu scopul de protejare a autonomiei țării.

Înclinat mai mult spre îndeletniciri intelectuale decât spre cele de guvernământ, Mihail Apafi lasă în seama reprezentanților facțiunilor nobiliare treburile publice. Autoritatea principelui se deteriorează, în condițiile în care nobilimea se manifestă puternic în viața politică și socială. Domeniile principatului decad sau sunt înstrăinate în avantajul nobilimii, puterea centrală pierzând astfel un important suport material al independenței. Scena politică a țării rămâne dominată de nobilime, de lupta facțiunilor nobiliare, aflate în permanente dispute pe tema autorității în stat. Așa se explică, de altminteri, că la intrarea oștilor austriece în Transilvania, Habsburgii negociază cu reprezentanții nobilimii.

În viața politică internă Dieta câștigă un rol precumpănitor, Stările privilegiate reușind să răstoarne raportul de forțe în favoarea lor în materie de inițiative politice. În condițiile declinului a continuat să funcționeze, cu precumpănirea calvinismului, sistemul constituțional al „națiunilor" politice și religiilor „recepte". În acest cadru politic și religios românii rămân în afara vieții constituționale, tolerați și nerecepți sub aspect confesional.

Problema românească în secolul al XVII-lea se impune factorilor politici, intervine tot mai des în preocupările puterii, în Dietă și în politica religioasă a principatului. Ea se oglindește în legislația dietală, dovadă că nu a putut să fie ocolită de conducerea principatului atâta vreme cât românii reprezentau etnic și confesional masa locuitorilor țării. Principatul, înclinat spre prozelitism în spațiul unei politici de anvergură central–sud-est-europeană, nu a putut s-o ignore. Dimpotrivă, prin seria de diplome privilegiale acordate Bisericii Ortodoxe, o ține mereu la suprafața deciziilor sale.

În cadrul acestor intenții prozelitiste, datorită însemnătății crescânde a românilor din Transilvania, în contextul raporturilor cu Țara Românească și Moldova, principii calvini din secolul al XVII-lea conferă Mitropoliei Ardealului, cu aceleași intenții de a-i atrage la calvinism, o serie de diplome privilegiale. Solicitate de mitropoliții români, diplomele continuă linia politică inaugurată de Mihai Viteazul, stipulând emanciparea din iobăgie a preoțimii. Principii, interesați în consolidarea calvinismului, prelungesc cu insistență prozelitismul în condițiile în care Contrareforma se dovedea activă în spațiul ortodoxiei. Încercând calvinizarea comunităților românești prin introducerea de inovații sub aspect dogmatic și prin subordonarea Mitropoliei Ardealului superintendentului calvin ei urmăresc fortificarea Reformei.

Condițiile impuse ierarhilor români atestă o decisă orientare spre calvinizare prin inovații care alterau credința ortodoxă. Principii își asumă la mijlocul secolului politica de calvinizare

prin diplomele de numire a ierarhilor. Ei sunt cei care decid în ultimă instanță asupra persoanelor mitropoliților și episcopilor, se pronunță în legătură cu jurisdicția teritorială a Mitropoliei, ceea ce dovedește că acțiunea de calvinizare devenise o politică de stat.

Prin cărțile editate în limba română calvinismul se difuzează în mediile românești, astfel că Reforma cunoaște un ascendent fără precedent. Condițiile formulate de superintendenți și însușite de principi — *Conditiones episcopi ecclesiarumque valachorum* — au fost răspândite în comunitățile ortodoxe. Aceste condiții metamorfozau ceremonialul ortodox și în bună parte structura dogmatică a credinței. Românii erau obligați să adopte *Catehismul* din 1640, să recunoască numai două taine și să accepte dogma calvină — *sola fides justificat* -, predestinarea, să elimine cultul sfinților, icoanele etc. În esență, ierarhul român devenea un vicar al superintendentului maghiar, limitat în deciziile sale, nemaiputând să numească și să destituie protopopii.

În replică, ortodoxia extracarpatică, prin cărțile imprimate și difuzate în Ardeal, de largă circulație, a contrabalansat acțiunea de calvinizare. Cartea mitropolitului Varlaam, *Răspuns la Catehismul calvinesc,* se adresa „iubiților creștini și cu noi de un neam români pretutindeni tuturor ce se află în părțile Ardealului și în alte părți pretutindeni ce suntet :u noi într-o credință". Îndreptat împotriva „eresiei cea rătăcită", *Răspunsul* afirma o dubiă solidaritate ortodoxă și etnică ce indica o evidentă evoluție de la conștiința de sine confesională la conștiința etnică ce se îngemănează cu prima. Astfel, la mijlocul secolului, într-o vreme de maximă ofensivă calvină, se cristalizează un adevărat curent cultural-religios de sprijin al religiei ortodoxe din Ardeal.

Rezistența anticalvină a determinat însă o resurecție teologică care a contribuit la definitivarea *Mărturisirii Ortodoxe* a lui Petru Movilă, ce devine cartea normativă a ortodoxiei. În sprijinul apărării ortodoxiei de influența calvină s-a apelat la clerici formați în ambianța Contrareformei, cazul lui Paisie Ligaridis, devenit predicator al Curții de la Târgoviște.

Raporturile politice cu celelalte două țări și în mod special cu Țara Românească determină, în unele momente, o atitudine conciliantă față de ortodoxia ardeleană și, în ultimă analiză, perpetuarea legăturilor ierarhice dintre Biserica Ortodoxă și Mitropolia Țării Românești.

La mijlocul secolului, în timpul mitropolitului Simion Ștefan, după ce principele a impus condițiile calvinizante, Mitropolia recâștigă jurisdicția asupra unor zone întinse, exceptând Bihorul, Maramureșul și o serie de protopopiate din comitatele Hunedoarei și Făgăraș, asupra cărora își va exercita o autoritate limitată după bunul plac al superintendentului calvin. Principele a intervenit și în numirea unor protopopi, pe care îi supune jurisdicției superintendentului maghiar.

Numirea lui Sava Brancovici în 1656 de către Gheorghe Rákóczi al II-lea a coincis cu lărgirea jurisdicției Mitropoliei asupra altor teritorii din Transilvania. Noului ierarh nu i se mai impun condiții calvinizante, posibil din cauza împrejurărilor create de pregătirea campaniei în Polonia.

Activitatea lui Sava Brancovici s-a orientat spre obținerea reconfirmării diplomelor care interesau statutul social al preoților români; această acțiune a fost dublată de măsurile adoptate de sinoadele convocate care au stabilit îndatoririle protopopilor, condițiile de numire a preoților, potrivit pregătirii lor, alfabetizarea în incintele bisericilor și oficierea slujbei în limba română.

În anii de sfârșit ai secolului, influența calvină continuă prin intervenția directă a principelui, care îi scutește pe preoți de obligații față de fisc în speranța convertirii. Apafi îl demite pe Sava Brancovici prin hotărârea sinodului, impunând urmașilor condițiile formulate la înscăunarea lui Simion Ștefan, asociind altele la numirea lui Varlaam. Metodele de calvinizare sunt aceleași cu cele concepute de Rákóczi al II-lea, care și-a asumat autoritatea supremă în numirea mitropoliților și, totodată, a protopopilor, acțiune care creează adevărate enclave calvine în eparhia ortodoxă.

Politica principatului față de Biserica Ortodoxă a fost însă determinată și de afirmarea autorității Mitropoliei Ardealului, de acțiunile mitropoliților, care solicită confirmări sau reconfirmări ale diplomelor privilegiale. Inițiativele din vremea mitropolitului Sava Brancovici atestă o creștere a conștiinței propriilor nevoi în societatea românească, un curs nou în raporturile cu puterea centrală, care face să funcționeze sistemul privilegiilor. Prezența, ca invitat, a mitropolitului român la unele Diete și lărgirea autorității Mitropoliei asupra unor întinse teritorii din Transilvania sunt dovezile concludente ale ascendentului instituției.

Raporturile puterii centrale cu Mitropolia și în general ridicarea prestigiului instituției ecleziastice românești, datorită consolidării ei interne, prin măsuri de organizare, se explică ș prin noua optică a Stărilor privilegiate. Ele abandonează ideea secolului precedent, de organizare a unei biserici româno-calvine, desființată sub acțiunea Contrareformei la sfârșitul secolului al XVI-lea, în favoarea acceptării formulei unei Mitropolii ortodoxe subordonate autorității principatului calvin sau în forma unor comunități calvine române sub jurisdicția superintendentului. Principii au intuit pericolul pe care îl putea reprezenta, sub raport constituțional, o instituție româno-calvină, susceptibilă de integrare în sistemul religiilor recepte. Ca atare, ei renunță la ideea episcopatului calvin, comunitățile româno-calvine intrând sub autoritatea superintendentului bisericii oficiale. În schimb s-a admis funcționarea Mitropoliei Ardealului, fără să se abandoneze inovațiile instituționale și dogmatice calvinizante, cu avantajul care decurgea din menținerea Mitropoliei ortodoxe în limitele statutului de inferioritate al unei religii nerecepte, tolerate.

În acest cadru funcționarea diplomelor privilegiale și a raporturilor ierarhice cu Țara Românească, opera de organizare internă practicată de mitropoliți și conturarea unei elite ecleziastice, stimulează afirmarea inițiativelor politice spre sfârșitul veacului al XVII-lea. Sava Brancovici se apropie de politica antiotomană a lui Șerban Cantacuzino, îndeplinește misiuni politice în legătură cu organizarea unei alianțe antiotomane alături de Monarhia habsburgică și Rusia. Întrevăzând avantajele ce puteau decurge pentru români, sub aspectul vieții constituționale, din schimbarea suzeranității otomane cu cea austriacă, Sava Brancovici se distanțează de direcțiile politice promovate de principat. După asediul Vienei, Reconquista victorioasă și Contrareforma vor întâlni în mediul ortodox o elită ecleziastică în măsură să negocieze un nou statut politic pentru români în cadrul catolicismului.

Afirmarea țărilor române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Criza monarhiei feudale, evidentă la sfârșitul marilor domnii care au ilustrat-o, se adâncește după expediția în Polonia a lui Rákóczi al II-lea și răscoala antiotomană a lui Mihnea al III-lea.

Intervenția turcilor în Țara Românească și Transilvania, a tătarilor în Moldova pun capăt, pentru moment, încercărilor de eliberare. Ocuparea Oradiei (1660) adaugă încă un punct de sprijin dominației otomane. Noile formule politice la care apelează Imperiul otoman în țările române mărturisesc declinul puterii centrale în favoarea manifestării autorității boierești și nobiliare. Ascensiunea regimului nobiliar în Transilvania și a boierimii în Modova și Țara Românească a fost însoțită de accentuarea servajului, fapt ce dă naștere la mișcări sociale țărănești. Scena politică în țările române este agitată de confruntările boierești care în Țara Românească impun domni convenabili facțiunilor, în timp ce în Moldova domni fideli intereselor Porții, iar în Transilvania în funcție de rivalitățile dintre grupările nobiliare.

În acest interval de timp, care separă răscoala antiotomană de înscăunarea lui Șerban Cantacuzino (1678–1688), în Țara Românească se remarcă în continuare criza regimului de Stări. Spargerea solidarității Stărilor, prin dezbinarea boierimii și slujitorilor, contribuie la imixtiunea otomană în politica internă, la reactivarea rolului levantinilor în structura socială și politică. Solidaritatea Stărilor muntene tinde să se refacă în vremea lui Radu Leon, în 1669, în forme asemănătoare cu aceea din 1631, depășind-o chiar prin chemarea țăranilor alături de Stări. Domnul se adresează „cinstiților arhierei, prea cuvioșilor arhimandriți și egumenilor de pre toate sfintele mănăstiri, și tuturor boierilor celor mari și al doilea, și tuturor slujitorilor, popilor, diaconilor și tuturor țăranilor câți se aflã viețuitori în țara domniei mele..." (hrisovul din 9 decembrie 1669).

În Moldova, aceeași perioadă înregistrează influența războaielor dintre Poartă și Polonia, cu urmări nefaste în politica internă, adevărate „cumplite vremi de mare cumpănă", în care nemulțumirea Stărilor inferioare împotriva boierimii grecești, ajunsă la cârma statului, se manifestă prin răscoale. Semnificativă este ridicarea categoriilor inferioare ale Stărilor din 1671 din vremea domniei lui Duca Vodă când, spre deosebire de revendicările din 1631, boierimea mare nu participă, un semn evident al spargerii solidarității Stărilor. Dovadă că la alegerea lui Ștefan Petriceicu ia parte un grup restrâns al boierilor mari reprezentați și în divan, fapt ce vădește existența unui antagonism între marea boierime și slujitori. Astfel, solidaritatea Stărilor nu se poate închega în vederea unor acțiuni politice orientate împotriva politicii domnești care sprijinea elementul grec sau împărtășea o altă orientare politică.

În timp ce rolul boierimii și nobilimii sporește în țările române, în Imperiul otoman încercarea de redresare prin vizirii din familia Küprülü își arată efectele în planul acțiunilor autoritare. Biruitori în războaiele cu Polonia, turcii cuceresc Camenița (1672), fixându-și un nou punct de sprijin al dominației în zona țărilor române, desăvârșind încercuirea lor. În acest context turcii făuresc planuri de unificare a stăpânirii din Ungaria, Polonia și Ucraina și chiar de transformare a Moldovei și Țării Românești în pașalâcuri.

În funcție de presiunea otomană, de pericolul care se întrevedea, se afirmă și replica românească. În timpul victoriei de la Hotin (1673) a lui Ioan Sobieski se produce defecțiunea moldoveană prin trecerea de partea Poloniei a domnului Ștefan Petriceicu (1672–1673).

Orientarea politică antiotomană se îndreaptă și spre tratativele cu Rusia, astfel că între victoria de la Hotin (1673) și asediul Vienei (1683), se afirmă cu putere crescândă, la nivelul domniei și boierimii deopotrivă, ideea eliberării de sub dominația otomană. Boierimea,

reticentă într-o perioadă anterioară la ideea răscoalei antiotomane, stimulată de programele domnești, începe să-și expună propriul program politic. Astfel, începând cu 1674, boierii aderă prin memoriile adresate puterilor străine la programul emancipării politice de sub dominația otomană, formulat de puterea centrală, venind, însă, cu amendamente pe linia consolidării statului boieresc. Memoriul boierilor moldoveni din 1684, adresat regelui Poloniei, sub impulsul victoriei creștine la Viena, mărturisește, o dată mai mult, o nouă direcție politică antiotomană și o reafirmare a idealurilor politice infuzate dinspre republica nobiliară poloneză. Opțiunile boierești, accentuând ideea consolidării regimului nobiliar, reprezintă, în aceste momente, un răspuns la politica domnească de întărire a autorității puterii centrale.

Asediul Vienei (1683), rezultat al relansării războiului antihabsburgic de către Kara Mustafa, ca soluție a redresării otomane, aduce sub zidurile capitalei imperiale pe principii celor trei țări românești. Planurile se năruie o dată cu înfrângerea turcilor la Kahlenberg de către armatele austro-polone. Victoria coaliției a reprezentat, prin consecințele ce le declanșează, mutații politice în planul Europei Centrale și Răsăritene. Ele vor angaja însă o semnificativă evoluție în viața politică internă a țărilor române, confruntate, după succesele din Ungaria, de competiția celor trei mari puteri: Imperiul habsburgic, Polonia și Rusia. În aceste noi împrejurări se produce instaurarea dominației habsburgice în Transilvania, întărirea puterii centrale în Țara Românească și însemnate oscilații politice în Moldova, mărturisind și aici o orientare politică procreștină.

Ofensiva antiotomană și efectele ei. Victoria coaliției austro-polone a determinat crearea unei noi Ligi, alcătuită prin participarea statului papal, a Austriei, Poloniei și Veneției, la care se asociază și Rusia. Imperiul austriac, victorios în Ungaria, a recuperat prin bătăliile de la Buda (2 septembrie 1686) și Mohács (12 august 1687) teritoriile ce fuseseră mai bine de un veac și jumătate sub stăpânirea otomană. Politica Imperiului năzuia, cu sprijinul Contrareformei, la vaste proiecte de cucerire în Sud-Estul Europei pe seama Imperiului otoman. Retragerea turcilor peste Dunăre (1688) întărea convingerea succesului în continuare în Sud-Est. Victoriile din Ungaria au deschis și calea spre Transilvania, a cărei cucerire se lovea însă de complicate probleme de ordin internațional. Transilvania fiind un stat autonom, aflat sub suzeranitate otomană, solicita Imperiului biruitor în Ungaria o procedură legală la care să consimtă Stările țării. Cu alte cuvinte, găsirea unui temei legal țelurilor sale expansioniste în condițiile în care contestații puteau veni oricând dinspre Polonia lui Sobieski, un rival tot atât de dornic, după cum arată intrarea lui în Moldova, în 1686, să exploateze în favoarea sa efectele Reconquistei.

Realizarea planurilor austriece trebuia să țină seamă și de interesele altor puteri europene, ale Franței, care alimentase, într-o perioadă anterioară, răzvrătirea nobilimii maghiare din Ungaria sub conducerea lui Emeric Thököly. Era de așteptat deci rezistența hotărâtă a Stărilor din Transilvania interesate în păstrarea statutului autonom și hotărâte să nu schimbe suzeranitatea otomană.

În aceste împrejurări politico-constituționale și de drept internațional încorporarea Transilvaniei presupunea adeziunea factorilor interni și menajarea susceptibilităților lor. Beneficiind de pretextul dreptului istoric, factorii conducători ai Imperiului, pe măsură ce

flamurile austriece se apropiau de hotarele principatului, își fixează opțiunile în favoarea tratativelor. Apelează, ca în atâtea alte rânduri, la serviciile Contrareformei, trimițându-l pe iezuitul Antide Dunod, care urma să perfecteze o alianță între principele Transilvaniei și Țara Românească, sub autoritate imperială. În realitate tratativele lăsau să se întrevadă dorința de integrare a Transilvaniei în Liga Sfântă și, în alt plan, de a legitima prezența trupelor imperiale în țară prin acordul Stărilor. Acesta a fost și motivul pentru care diplomația imperială are în vedere tratativele cu cancelarul Mihai Teleki, cu care încheie o înțelegere secretă la 14 aprilie 1685. În planul oficial însă proiectele de tratat întâmpină reticențe, opoziția Stărilor, mai cu seamă, determinând definirea unei platforme locale în raport cu Imperiul, din care se detașează ideea statutului de stat separat al Transilvaniei de Ungaria.

Imperiul, însă, alternează dialogul cu presiunea armatei imperiale, care impune semnarea unor tratate succesive pe măsura înaintării ei. Tratatul din 28 iunie 1686 recunoștea protecția imperială asupra Transilvaniei și domnia ereditară a principelui Apafi. Victoriile imperiale în Ungaria determină semnarea unui nou tratat la Blaj la 27 octombrie 1687, care marchează o nouă etapă a instaurării dominației imperiale, fără ca să fie abolite drepturile constituționale ale Transilvaniei. Succesele austriece sunt întretăiate însă de acțiunile în replică ale principatului, care caută cu disperare o contrapondere la Poartă. În consecință se încheie la 1 iunie 1685 un tratat de „alianță veșnică" și ajutor reciproc între Transilvania și Țara Românească, în care s-a intenționat să fie și Moldova, îndreptat împotriva oricărui dușman.

Se încearcă chiar o apropiere de Polonia, în formula unui *Protectorat*, și intervenții la Poartă pentru a contracara presiunea austriacă. Acțiunea hotărâtă a Imperiului, în condițiile victoriei generale în Ungaria împotriva turcilor, face ca Stările să accepte protecția imperială o dată cu denunțarea suzeranității otomane (9 mai 1688). Pe acest temei legal încorporarea Transilvaniei devine o realitate, armata aducând rezolvări acolo unde tratativele s-au dovedit numai parțial concludente. Opoziția internă se manifestă însă în continuare, se împletește cu cea externă a Porții care îl numește principe pe Thököly și cu reluarea ostilităților în Apus între Imperiu și Franța. Cursul evenimentelor era însă ireversibil, în pofida complicațiilor militare în Apus și a înfrângerii austriecilor la Zărnești de către Constantin Brâncoveanu, în alianță cu Thököly. Totuși evenimentele politice și militare au reușit să oprească înaintarea Imperiului austriac, determinând Curtea vieneză la perfectarea compromisului cu Stările privilegiate. Efectele acestuia s-au reflectat în *Diploma leopoldină* (4 decembrie 1691), care a servit de acum înainte de constituție provinciei nou achiziționate. Prin prevederile ei, diploma oglindește înțelegerea dintre Imperiu și stările privilegiate, definind, totodată, raporturile principatului cu puterea centrală. Menținând bazele constituționale ale țării, uniunea celor trei națiuni medievale (*unio trium nationum*) și statutul religiilor recepte, catolică, calvină, luterană și unitariană, legislația principatului, Dieta, administrația și justiția, Imperiul reușește să integreze Transilvania, recunoscâdu-i însă statutul separat. Instituțiile țării, *Guberniul, armata, Tezaurariatul* sunt în realitate subordonate Vienei prin *Cancelaria aulică* (1694). *Diploma leopoldină* (1691) statornicind bazele constituționale ale principatului și rolul națiunilor politice și religiilor recepte în stat, i-a menținut pe români în afara vieții politice a principatului, situație care va declanșa în secolul al XVIII-lea lupta de emancipare națională.

Între cele trei imperii. Înfrângerea turcilor la Viena în 1683 deschide o nouă pagină în istoria spațiului principatelor. Triumful Ligii Sfinte, recucerirea Ungariei și penetrația în Transilvania pe fondul recesiunii otomane, determină în Țara Românească și Moldova un curent de opinie la nivelul forțelor politice favorabile ieșirii din orbita de dominație a Porții. Reconquista a contribuit la declanșarea crizei orientale datorită schimbării raportului de forțe în estul Europei. În noul cadru creat de redimensionarea continentului, de metamorfozarea geografiei politice continentale apar indicii care lăsau să se întrevadă posibile succese pentru o acțiune generalizată antiotomană.

Domnia lui Șerban Cantacuzino (1678–1688) în Țara Românească ilustrează încercarea de recâștigare a independenței prin apropierea de Imperiul habsburgic, care părea o posibilă soluție. Tratativele cu Viena reprezintă în anii de până la denunțarea suzeranității otomane în 1688 de către Dieta Transilvaniei, ce coincidea cu anul morții domnului, o etapă semnificativă în tendințele de schimbare a statutului internațional al Țării Românești.

Domnia lui Șerban Cantacuzino și planurile de eliberare au favorizat manifestări politice spre întărirea puterii centrale prin mijloace absolutiste. Șerban Cantacuzino a înțeles, încă într-o perioadă anterioară, în condițiile afirmării competiției pentru stăpânirea țărilor române, necesitatea consolidării puterii centrale, prin stăvilirea atotputerniciei marii boierimi. Programul de guvernare al lui Șerban Cantacuzino a urmărit suprimarea luptelor între partidele boierești și realizarea stabilității interne. Domnul a căutat, în aceeași vreme, așa cum mărturisește italianul Del Chiaro, să pună ordine în administrația statului, deopotrivă în viața economică, și să intensifice comerțul cu alte state, pentru a consolida baza materială a domniei. Programul său politic prevedea atât domnia ereditară în familia Cantacuzino, în Țara Românească și în Moldova, cât și un stat autoritar, în care puterea avea să fie exercitată printr-un domn „autocrat". Refacerea autorității domnești a solicitat măsuri represive împotriva marii boierimi, care nu s-au oprit nici în fața membrilor propriei familii.

Imperativele aplicării programului au fost, în noua configurație politică, creată de succesul Reconquistei, mai puternice decât rațiunile de clasă, întrucât aveau în vedere încercarea de ieșire din sistemul otoman. În condițiile în care politica marilor puteri, în special a Imperiului austriac în Transilvania și apetiturile sale de stăpânire asupra Țării Românești se evidențiază, Șerban Cantacuzino înțelegea să salveze structura instituțională și socială pe care o reprezenta feudalitatea căreia îi aparținea. Politica autoritară a domnului s-a întemeiat pe un grup restrâns de boieri, care reprezentau treptele superioare ale Stărilor, nu însă slujitorii, treptele inferioare ce se confundă cu țărănimea.

În politica externă Șerban Cantacuzino se îndreaptă, încă de la asediul Vienei, spre legături cu Imperiul austriac, pentru ca pe măsură ce Reconquista își dovedea succesul să înceapă tratativele cu Habsburgii pe baza programului său de guvernământ. Orientarea spre Austria a fost echilibrată însă de raporturile stabilite cu Polonia și Rusia, ca o măsură de contracarare a expansionismului imperial și a țelurilor Contrareformei. Planurile sale politice se îndreptau spre ideea unei răscoale generale antiotomane în Peninsula Balcanică, prin atragerea bulgarilor și sârbilor, și vizau chiar mai departe, la stăpânirea Constantinopolului. O dovadă elocventă sunt prefețele celor două *Biblii*, cea greacă apărută la Veneția în 1687, al cărei sprijinitor a fost, și

traducerea românească din 1688, în care se afirmă originea imperială a lui Şerban Cantacuzino, aspiraţiile la tronul Bizanţului şi rolul său de protector al creştinilor din Imperiul otoman.

Dacă răscoala antiotomană balcanică nu devine o realitate, succesele armatelor imperiale din 1688 sunt de natură să contribuie la hotărârea de acceptare a suzeranităţii austriece pe baza principiilor programului său de guvernare. Le reafirmă în tratativele cu Curtea vieneză, accentuând ideea de independenţă a Ţării Româneşti, autoritatea internă absolută, libertatea religioasă, respectarea vechilor obiceiuri ale ţării şi restituirea raialelor. Austriecii nu au fost dispuşi să accepte integral acest program, fiind, în politica faţă de Ţara Românească, partizanii regimului nobiliar. Recunoscând însă independenţa, pe această bază, Şerban Cantacuzino trimite o delegaţie solemnă pentru a încheia alianţa.

Moartea domnului schimbă însă din nou termenii problemei, lăsând noii domnii, a lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714), alte posibilităţi de tratative în avantajul ţării.

Tergiversarea tratativelor în vremea lui Şerban Cantacuzino era determinată, aşa cum remarca un observator străin în 1686, de faptul că românii, deşi urmăreau să se elibereze de sub stăpânirea otomană, erau interesaţi ca puterea otomană să nu fie doborâtă, fiindcă aceasta ar fi deschis calea dominaţiei Imperiului austriac şi a Poloniei. Înţelegând tendinţele politicii de expansiune a marilor puteri, Constantin Brâncoveanu condiţionează aplicarea tratatului, convins fiind că Imperiul otoman mai dispune încă de o însemnată forţă. Aceleaşi oscilaţii le mărturiseşte şi situaţia politică din Moldova, unde presiunea poloneză îl determină pe Constantin Cantemir (1685–1693) să încheie un tratat cu Austria (1691), în care condiţionează, ca şi Constantin Brâncoveanu, adeziunea la politica antiotomană de prezenţa austriecilor în ţară.

În anii anteriori păcii de la Karlowitz (1699), Ţara Românească şi Moldova, aflate la interferenţa marilor puteri, dau expresie programului de eliberare de sub dominaţia otomană, având ca principii directoare: independenţa politică, integritatea teritorială, domnia autoritară şi ereditară. Traversând una din cele mai complexe şi grave situaţii ca efect al cristalizării „problemei orientale", ţările române încearcă să-şi salveze autonomia, statul cu instituţiile sale, cadrul de fapt al afirmării civilizaţiei proprii.

În preajma păcii dintre cele două imperii, habsburgic şi otoman, Constantin Brâncoveanu face propuneri prin trimişii săi Rusiei în vederea unui război antiotoman (1698). Frecvenţa trimişilor şi propunerile domnului făcute Rusiei atestă dorinţa de eliberare prin noi alianţe şi acţiuni antiotomane. După victoria de la Zenta (1697) presiunea austriecilor a sporit, astfel că domnul Ţării Româneşti caută o contrapondere în Rusia şi Polonia. Ocuparea Transilvaniei şi prozelitismul catolic, în forma unirii bisericilor, erau prilejuri de îngrijorare pe măsură ce imperiile îşi dezvăluiau intenţiile.

Sfertul de secol al domniei lui Constantin Brâncoveanu a fost o epocă de renaştere în care moştenirea bizantină se interfera cu influenţa barocului, prevalând influenţa italiană. Aparţinând marii boierimi, înrudit cu Cantacuzinii, a desfăşurat împreună cu ei şi în final împotriva lor, o politică de echilibru într-o vreme de metamorfoze politice internaţionale. El a încercat să păstreze autonomia ţării năzuind la eliberarea ei. A înţeles competiţia marilor puteri şi cu deosebire politica expansionistă austriacă în lumina experienţei din Transilvania.

Anii domniei lui Brâncoveanu au fost marcați de un progres economic și cultural-artistic, de inițiative de modernizare a aparatului statal, de reformare a sistemului fiscal. A organizat cancelaria statului în vederea întreținerii raporturilor cu puterile străine, constatându-se prezența unui aparat specializat. Epoca brâncovenească s-a deschis influențelor occidentale, care au început să prevaleze asupra celor orientale. Astfel s-a creat o sinteză originală națională, prin aportul tradiției răsăritene și al celei occidentale. Cultura și viața artistică din vremea domniei lui Brâncoveanu exprimă, într-o epocă de metamorfoze în geografia politică răsăriteană, propria identitate a țării.

După pacea de la Karlowitz (1699), în istoria politică a țărilor române se accentuează raporturile cu Rusia, pe măsură ce rolul acesteia, după victoria împotriva suedezilor la Poltava (1709), se afirmă în politica răsăriteană. În această ambianță, Țara Românească, aderând la o politică de apropiere de Rusia, mărturisea astfel, pe de o parte orientarea antiotomană, pe de alta reticența față de politica expansionistă a Imperiului austriac. Aceeași tendință spre alianța cu Rusia se manifestă și în Moldova în vremea lui Antioh Cantemir (1695–1700; 1705–1707), Constantin Duca (1693–1695) și Mihai Racoviță (1703–1705; 1707–1709), tot mai decis orientați spre soluția ieșirii din sistemul dominației otomane.

În acest climat domnia lui Dimitrie Cantemir (1710–1711), menită de turci să contracareze emanciparea Moldovei, dovedește, dimpotrivă, în concordanță cu orientarea factorilor politici interni, o hotărâtă atitudine antiotomană. Orientarea domnului Moldovei, pregătită de o seamă de predecesori, exprimă starea de spirit profund antiotomană a unei părți a boierimii. Politica externă a lui Dimitrie Cantemir se înscrie în tradiția ultimelor decenii, urmărind independența pe baza programului formulat de Șerban Cantacuzino. Principele avea în vedere o acțiune în unire cu Țara Românească și în alianță cu Rusia și popoarele din sudul Dunării. Urmărind o unire dinastică, obținând chiar diploma de învestitură pentru Țara Românească, Dimitrie Cantemir se decide pentru soluția antiotomană.

La cristalizarea deciziei au colaborat atitudinea unei mari părți a boierimii, partizană a colaborării cu Rusia, și evenimentele militare și politice ce indicau sorți favorabili războiului antiotoman. Presiunea boierilor favorabili alianței cu Rusia, pe baza regimului boieresc, ostili programului domnesc de avantajare, în spirit absolutist, a categoriilor sociale mijlocii, a contribuit în mare măsură la hotărârea de a încheia o convenție (*pacta conventa*) cu Petru cel Mare, la 13 aprilie 1711, la Luck. Înțelegerea stabilea emanciparea de sub dominația otomană, în colaborare cu Rusia, asigurarea independenței și înlăturarea regimului nobiliar, domnie ereditară în familia Cantemir. Clauza de ordin dinastic își are antecedente în tratatul cu austriecii încheiat de Constantin Cantemir. Acest aspect al succesiunii ereditare învederează existența a două tendințe: una oligarhică a marilor boieri care preferau „alegerea" domnilor și alta ce exprima punctul de vedere al domniei interesată de stabilitate.

Discuțiile purtate cu Stările în preajma ciocnirilor armate descoperă hotărârea boierilor de a-și perpetua privilegiile. Era de fapt o confruntare între două principii de guvernare, unul de Stări, altul autocratic. Regimul pe care îl voia Cantemir era inspirat de practica absolutistă a secolului pe care domnul îl va mărturisi în *Descriptio Moldaviae* (1716), într-un moment când era eliberat de presiunea Stărilor și influențat de practica reformatoare absolutistă a lui Petru cel Mare.

Ratificată la 28 iunie, după intrarea trupelor rusești în țară, înțelegerea de la Luck ia forma unui tratat care a semnificat, prin clauzele de limitare a puterii domnești, compromisul cu boierimea, decisă, cu mici excepții, în aceste condiții să-l sprijine pe domn.

Angajarea alături de Rusia împotriva Imperiului otoman, în concepția lui Dimitrie Cantemir, era legitimată de abuzurile săvârșite de Poartă și încălcările tratatelor încheiate în Evul Mediu între români și turci. Principele, în spiritul ideilor manifeste în gândirea politică europeană, a oferit cel dintâi text (*Proclamația către țară*), care dă expresie doctrinară evoluției raporturilor moldavo-otomane, destinat să justifice istoric, potrivit pragmatismului secolului al XVIII-lea, acțiunea politică. Înfrângerea de la Stănilești pe Prut, între 18–22 iulie 1711, și pacea încheiată la 22 iulie au însemnat sfârșitul unei tentative prin care Moldova a încercat, la nivelul unei soluții politice interne de expresie domnească, ieșirea din sistemul dominației otomane. În consecință, defecțiunea cantemiriană a determinat Poarta să apeleze la formula politică fanariotă.

Instaurarea regimului fanariot a fost prefațată, în timp, de fenomenul prefanariot. Atitudinile politice manifest antiotomane, cristalizate în cadrul unui larg curent de opinie, exprimate deopotrivă în programele și acțiunile boierești și domnești de emancipare de sub dominația otomană, determină un răspuns al Porții la orientarea politică independentă a țărilor române.

Soluția otomană la noua situație politică, favorabilă, în linii generale, puterilor creștine, rămâne fidelă formulei experimentate cu succes în vremea restaurării otomane. Ea a reflectat esențial fenomenul decadenței otomane, preferința pentru aranjamentul politic, orientarea spre crearea unei baze favorabile dominației otomane prin infiltrarea elementului fanariot în structura socială a țărilor române. Soluția la care s-a apelat în cazul țărilor române coincidea cu practica otomană, în ansamblu, favorabilă, în condițiile ritmului lent al secularismului în Imperiul otoman, elementelor grecești ale Fanarului. Asociate tot mai insistent la administrarea Imperiului otoman, elementelor grecești și levantine li se atribuie un rol și în scena politică a Țării Românești și Moldovei prin formula prefanariotă. Cu deosebire după pacea de la Karlowitz, turcii reactivează o mai veche idee la care ajunseseră cu prilejul defecțiunii de la Hotin (1673), când domnul Moldovei Ștefan Petriceicu a trecut de partea lui Sobieski. Dimitrie Cantemir, în *Vita Constantini Cantemiri*, mărturisește că turcii s-au gândit să așeze în Moldova un grec care să-și aibă casa și neamurile la Constantinopol, deci o personalitate legată de destinele Imperiului otoman, fără legături cu țara și ca atare ușor de controlat. Se remarcă, prin urmare, încercarea de aplicare a unei măsuri dacă nu realmente noi, oricum una potrivită crizei pe care o traversa Imperiul otoman. În aceste clipe de cumpănă, turcii reactivează rolul elementului grec constantinopolitan.

Imperiul otoman apelează insistent în ultima treime a secolului la formula prefanariotă. Sfârșitul secolului lasă să se observe influența crescândă a grecilor constantinopolitani în climatul politic, aflat acum sub înrâurirea acestor elemente. Pe măsură ce recesiunea otomană se adâncește, Imperiul otoman stimulează penetrația constantinopolitană în viața socială și politică, experimentând prin Nicolae Mavrocordat o primă domnie moldoveană prefanariotă ce anunță soluția radicală a instalării regimului fanariot în 1711 în Moldova și, respectiv, 1716, în Țara Românească.

Prefanariotismul, la sfârșitul secolului al XVII-lea și în primii ani ai secolului următor, a vizat deopotrivă structura socială și instituția centrală. El s-a accentuat după pacea de la Karlowitz în condițiile reechilibrării raportului de forțe din zona țărilor române. Elementul deosebit pe care l-a adus noua situație, deși venea în prelungirea mai vechilor intenții, de la începutul secolului al XVII-lea, de creare, prin grupările grecești și levantine, a unei baze sociale pentru restaurația otomană, a fost fără îndoială apelul la grecul constantinopolitan și nu la cel naturalizat. De aici a rezultat și dezaprobarea factorilor politici interni, care în textele istorice ale timpului dau expresie, în forme variate, reacției împotriva acestei soluții. Ostilitatea se fixează la nivelul unui fapt ideologic, nefiind confundabilă cu sentimentul antigrec, deoarece atașamentul pentru elenism este o constantă a culturii românești.

Atitudinile antigrecești au exprimat orientarea politică a unei părți a marii boierimi, a unor factori politici care s-au opus modificării structurii politice interne prin grecii țarigrădeni, deoarece aceștia primejduiau statutul autonom al țărilor române și prejudiciau lupta pentru independență. Formula prefanariotă însă mărturisește factorul de continuitate în politica Porții. Astfel, în istoria țărilor române s-au definit în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea fenomene care au anticipat regimul fanariot, așa cum, de altminteri, ostilitatea față de prefanarioți s-a prelungit în plin secol fanariot.

Umanismul și integrarea în cultura Europei clasice. Principatele au cunoscut începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea o remarcabilă și complexă activitate culturală, datorată diversificării domeniilor de creație și numărului în creștere al beneficiarilor acesteia. Afirmarea scrisului în limbile naționale și progresul relativ pe care îl realizează expansiunea lui în societate vor imprima peisajului cultural, alături de accentuarea procesului de instituționalizare a culturii, trăsături distincte comparativ cu perioada precedentă. Cu deosebire, însă, tendințele de laicizare a culturii și caracterul ei general românesc reprezintă două din marile achiziții ale perioadei de strălucire de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor.

Pe temeiul acumulărilor și experiențelor anterioare, în cultura țărilor române se cristalizează, în afara arcului carpatic, caracteristicile umanismului, în timp ce în Transilvania umanismul târziu începe să se interfereze cu influențele barocului. Dezvoltarea civilizației românești și dialogul tot mai accentuat cu Europa clasică sporesc contactele cu mediile de cultură străine, prin școlile misiunilor catolice, franciscane și îndeosebi iezuite, la care se asociază frecventarea colegiilor poloneze și a Universității din Padova. În Transilvania, unde principatul calvin exercită un patronaj asupra orientării culturale, studenții, mai cu seamă maghiari, se îndrumă spre Țările de Jos (Utrecht, Leyda), în timp ce luteranii continuă, în ritm sporit, mai vechile trasee universitare germane. Astfel, în spațiul cultural al țărilor române își dau întâlnire o diversitate de curente culturale din sfera Reformei și Contrareformei, din lumea ortodoxiei constantinopolitane și kievene penetrate de noile experiențe ale filozofiei laice, cartezianismul și raționalismul ortodox.

În ambianța mutațiilor petrecute în perioada precedentă în cultura românească se conturează tot mai evident procesul de instituționalizare prin înființarea Academiilor domnești de la București (cca 1690) și Iași (1707). Aceste instituții de învățământ superior au fost

anticipate de un învățământ colegial în timpul lui Matei Basarab și Vasile Lupu sub influența catolică. *Scola greca et latina* în Țara Românească și instituțiile școlare din Moldova în vremea lui Vasile Lupu au însemnat un contact cu spiritul educativ european. Noile așezăminte, întemeiate la București și Iași prin urmașii lui Teofil Corydaleu, datorită conținutului învățământului, prestigiului profesorilor și funcției lor în societatea sud-est europeană, fac din țările române focare de iradiere a filozofiei neoaristotelice și în genere a gândirii înaintate laice, bazată pe clasicismul greco-latin.

Secolul al XVII-lea se remarcă în Moldova și Țara Românească prin triumful scrisului în limba națională, fenomen ce se învecinează cu parțiala recesiune a monopolului inițiatului, a copiștilor, asupra culturii scrise. În consecință, sporește numărul acelora care scriu, dovadă cantitatea manuscriselor păstrate, a scrisorilor și însemnărilor de carte. Deși de un învățământ rural organizat nu poate fi vorba, școlile mănăstirești au fost centre de difuzare a științei de carte. Adiacent, școlile orășenești din vremea lui Vasile Lupu sunt o dovadă evidentă a unui public beneficiar al actului de cultură.

În Transilvania funcționează școlile secolului precedent, înființate în vremea Reformei, din care se disting Colegiul din Brașov, cel de la Alba Iulia (1622), Școala de la Orăștie condusă de Mihail Halici jr. Colegiul de la Alba Iulia, înființat de Béthlen, s-a remarcat prin profesorii de formație universitară europeană, Alsted, Opitz, Bisterfeld etc.

În a doua jumătate a secolului se observă sporirea școlilor rurale, cu prioritatea celor luterane și calvine, care au avut suportul bisericilor recepte, bine organizate și deschise, în cazul celor maghiare ideilor prezbiteriene. Un rol important îl deține educația și în comunitățile românești, dovadă preocuparea sinoadelor din vremea mitropolitului Sava Brancovici (1673–1675) când s-a produs organizarea unui învățământ în incintele ecleziastice. În acest secol funcționează școli româno-calvine la Făgăraș, Caransebeș cu suportul principilor interesați de prozelitismul calvin. Cultura scrisă românească indica un aport al mănăstirilor și cu deosebire al copiștilor, care își păstrează monopolul asupra răspândirii lucrărilor cu conținut religios și de edificare morală, sau juridice. În acest secol se constată prețuirea cărții, dezvăluind inițiative colective în achiziționarea ei. Cartea ajunge în secolul al XVII-lea să depășească cadrul bisericii, fiind cumpărată de comunități, de o parte a acestora, de laici chiar, fenomen ce atestă progresul și prețuirea scrisului și cititului în societate. Ca efect al Reformei, încep să se afirme, în prelungirea secolului precedent, intelectualii români care acced la poziții superioare prin Reformă sau Contrareformă. Astfel Halici jr. ajunge conducător al școlii calvine din Orăștie, iar Gabriel Ivul și George Buitul, formați în mediul Contrareformei, se evidențiază în spiritul preceptelor tridentine.

Peisajul cultural din principate se resimte de pe urma marilor curente culturale care au străbătut Europa. Caracterul multiconfesional al celor trei principate a colaborat la asimilarea ideilor culturii postbizantine, a Reformei și Contrareformei, a umanismului târziu sau barocului. Transilvania a fost un creuzet în care s-a cristalizat un multiculturalism prin contacte nemijlocite cu mediile universitare europene, potrivit propriilor tradiții. De-a lungul secolului al XVII-lea intelectualul de formație sud-est europeană, ce profesa raționalismul ortodox, se învecina cu cel maghiar ori sas format în spiritul Reformei sau Contrareformei. Dinamica

politică a secolului a contribuit la schimbul de idei, limitând astfel clivajul dintre intelectualii de factură formativă diferită. Paralel are loc și o desacralizare a culturii în măsura în care intelectualul laic își manifestă prezența. Domeniile de creație cuturală accentuează „noblețea" conferită de cultură și de prestația socială în serviciul cetății.

Progresul instituționalizării culturii încorporează tipografiile aflate sub patronaj princiar în Transilvania, domnesc în Moldova și Țara Românească, subordonate bisericii și servind țeluri confesionale mărturisite. Arta tipografică se resimte de pe urma contactelor cu centrul tipografic ortodox de la Kiev sau cu cele din Țările de Jos. În Olanda își însușesc meșteșugul acesta Nicolae Mistótfalusi, Mihail Ștefan, tipografi reprezentativi pentru țările române, dar și pentru alte spații răsăritene, ca Georgia, unde cel din urmă dintre ei organizează o tiparniță cu litere gruzine. Înmulțirea tipografiilor și locul pe care încep să-l ocupe cărțile cu conținut laic, juridic, filozofic etc. intensifică spre sfârșitul secolului dialogul carte-societate.

Multiplicarea contactelor culturale și progresele tipografiei determină, pe fundalul mutațiilor petrecute în societatea timpului, un spor de interes pentru alcătuirea bibliotecilor particulare. Intelectualii laici, ca stolnicul Constantin Cantacuzino, Valentin Frank von Frankenstein, Samuel Köleséri sau Mihail Halici, precum și o serie de boieri și nobili, își alcătuiesc colecții prestigioase de cărți și manuscrise prin diversitatea lor și îndeosebi prin raritățile pe care le posedă.

În legătură cu materializarea noilor fenomene, în a doua jumătate a secolului, își face apariția un nou tip de cărturar atât laic, cât și ecleziastic, a cărui muncă intelectuală slujește aspirațiile societății. Antropocentrică în preocupările ei majore și străbătută de evidente tendințe raționale, opera culturală se deschide noilor idei care exaltă „noblețea" conferită de activitatea intelectuală. Elogiul pe care îl face Miron Costin Italiei, civilizației ei citadine, mărturisește dialogul țărilor române cu modelul european. În Transilvania, unde contactele se îndrumă spre valorile filozofiei carteziene, Apáczai Cserei în *Enciclopedia maghiară* împrumută activității intelectuale accente de critică socială îndreptată împotriva feudalității.

Apelând la cele mai diverse modalități de expresie, umanismul țărilor române ilustrează de acum o tematică distinctă, filozofică, istoriografică și juridică care echilibrează din punct de vedere cantitativ literatura religioasă. Îndeosebi istoriografia rămâne și în a doua jumătate a secolului un gen amplu cultivat, fiind încă, cantitativ și calitativ, principalul domeniu al activității intelectuale. Diversitatea genurilor la care aderă autorii (cronici, istorii, jurnale, memorii sau istorii în versuri) și în mod special cultivarea acelora specifice istoriografiei umaniste, descrierile istorico-geografico-etnografice atestă o evoluție spre istoriografia modernă. Autorii secolului al XVII-lea, Grigore Ureche în *Letopisețul Țării Moldovei*, Miron Costin în *De neamul moldovenilor* și stolnicul Constantin Cantacuzino în *Istoria Țării Românești*, dezvoltând ideile perioadei precedente, așază istoria românilor pe fundalul originii sale latine. Scrierile istorice, atașate modelelor umaniste și racordate la viziunea lor istoriografică, reconstituie trecutul istoric cu sentimentul istoricului militant.

Îmbrățișând într-o sferă largă de preocupări spațiul general românesc, scrierile istorice din Transilvania oglindesc prin opera lui Béthlen János — *Rerum Transylvanicarum libri quator* (1629-1662) și *Historia rerum Transylvanicarum* — fenomenele politice care au străbătut

istoria veacului. Altele, urmând demersul istoriografiei barocului ca, de pildă, opera lui Laurențiu Toppelt, *Origines et occasus Transylvanorum* (Lyon, 1667) cercetează originea popoarelor din Transilvania, manifestând un interes remarcabil pentru originea românilor; preocuparea sa e continuată de alți reprezentanți ai barocului săsesc, ca Johann Tröster în *Das Alte und Neue Teutsche Dacia*, care subliniază originea romană a românilor.

Evoluția istoriografiei secolului al XVII-lea încorporează, la nivelul unei remarcabile expresii literare și genul memorialistic, cultivat de Miron Costin în *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace* și de Kemény János în *Autobiografia* pe care o scrie. Mai cu seamă însă, istoriografia românească exprimă argumentat și la nivelul unei continuități remarcabile, de la Grigore Ureche și Miron Costin la stolnicul Constantin Cantacuzino și Dimitrie Cantemir, prin genuri proprii umanismului cu un corespunzător spirit critic, ideile originii comune latine a românilor, unității lor în spațiul Daciei de odinioară, susținute de o activă conștiință de sine. Opera istoriografică, într-un moment de răscruce sub aspect politic, încorporează și o meditație politică dedicată rolului românilor ca apărători ai civilizației europene, dovadă că în această epocă, care a deschis noi perspective reinserării spațiului sud-estic în noua geografie politică, noțiunea de Europa își face loc în scrisul cărturarilor români.

Dacă istoriografia a înscris prin contribuțiile ei o pagină semnificativă, integratoare în cultura umanistă, fără îndoială că filozofia prin receptarea neoaristotelismului și ideilor carteziene, în formule ce estompează înțelesul lor originar, fixează totuși o nouă dimensiune culturii umaniste. Dimitrie Cantemir, autor al unei vaste opere, deschisă filozofiei lui Van Helmont, pregătește la rându-i afirmarea raționalismului veacului următor. *Divanul* principelui moldovean mărturisește, prin dialogul Orient–Occident și anticonfesionalismul profesat, pașii însemnați pe care cultura românească i-a făcut în epoca „crizei conștiinței europene". În acest sens inserarea în *Divan* a unei cărți unitariene redactată de unitarianul Wissowatius și în *Biblia* de la București (1688) a unei cărți necanonice, de inspirație protestantă, *Tratatul despre rațiunea dominantă*, semnifică o poziție anticonfesională, un anume indiferentism față de credință.

Secolul al XVII-lea este reprezentativ și pentru codificările juridice care numără lucrări fundamentale ca pravila tipărită la Iași în 1646, intitulată *Carte românească de învățătură*, ce mărturisește, împreună cu altele, interesul statului pentru păstrarea ordinii și pentru apărarea stăpânirii feudale. Alături de aceasta, *Pravila de la Govora* (1640) și *Îndreptarea legii* (1652) atestă influențe în care se reflectă orizontul juridic european. În Transilvania, secolul al XVII-lea aduce redactarea celor două mari colecții *Approbatae constitutiones regni Transilvaniae* (1653) și *Compilatae constitutiones* (1669) ce conțin legislația dietală de la constituirea principatului. Opera juridică a secolului indică un proces de modernizare a statului, dar, în același timp, o concordanță cu cerințele societății țărilor române care prin norme juridice tind să impună controlul puterii centrale asupra autorității feudalilor. În cadrul literaturii juridice din Țara Românească, în virtutea dreptului de patronaj al Mitropoliei de la Târgoviște asupra bisericii ardelene române, se tipărește pentru Transilvania o ediție a *Pravilei de la Govora*. Colecțiile de legi au un puternic caracter de clasă, întărind ordinea feudală existentă, iar pentru românii din Transilvania, *Aprobatele* și *Compilatele* statornicesc inegalitatea, statutul de nerecepți sub aspect religios. Dintre legiuirile specific locale, *Constituțiile Țării Făgărașului*, ce conțin norme

de drept consuetudinar românesc, și legile sătești ale comunităților secuiești, au perpetuat până în Epoca Modernă orânduirile juridice ale autonomiilor românești și secuiești.

Influența umanistă a inspirat și traduceri efectuate în spirit critic, filologic, care prezidează travaliul celor ce transpun în limbile naționale valorile culturii europene. Traducerea *Bibliei* (1688), alături de opere de controversă teologică sau de edificare morală, de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, și *Didahiile* lui Antim Ivireanul în Țara Românească reflectă un spirit novator, îndrăzneli de gândire care anticipează iluminismul, mărturisind o nouă sensibilitate proprie epocii crizei conștiinței europene. În ambianța afirmării limbii române în cultură, Dosoftei, influențat de sensibilitatea barocului polonez, dă o nouă și originală expresie versificației românești.

În secolul al XVII-lea opere de creație teologică originală, concordante marilor curente europene, aduc în țările române un suflu înnoitor prin spiritul de controversă ce le animă și, totodată, în mediul românesc replica anticalvină la literatura prozelită publicată în Transilvania. *Răspuns la Catehismul calvinesc* (1645) indică, alături de *Cazania lui Varlaam* (1643), afirmarea în societatea românească a unui sentiment de solidaritate sub semnul conștiinței de sine etnice. Secolul al XVII-lea, ca secol al supremației calvine în Transilvania, cunoaște o amplă operă de traduceri în limba română a cărții religioase și apariția unor lucrări influențate de doctrina calvină. În aceste cărți se regăsesc tezele calvine, predestinarea, repudierea cultului icoanelor, alături de altele cu un conținut ortodox ce atestă prezența spiritului de controversă care va pregăti iluminismul.

În secolul redactării *Mărturisirii Ortodoxe*, Nicolae Milescu alcătuiește un *Enchiridion*, o expunere a doctrinei ortodoxe care va fi inserat într-o colecție jansenistă, dirijată de Nicole. Editarea unui catehism de George Buitul, care are la bază *Catehismul roman* (1566), anunță spiritul de controversă care nu va întârzia să clatine mentalitatea tradițională. Astfel, prin cultură și difuzarea ei în societatea laică, își face loc în ambianța literară o sensibilitate în care ideea de schimbare se opune imobilismului și autorității. Prin scrierile secolului al XVII-lea etniconul român-românesc cunoaște o semnificativă răspândire ce atestă afirmarea ideii etnice a românilor. La mijlocul secolului, *Noul Testament de la Bălgrad*, tipărit la 1648, exprimă prin *Predoslovia* lui Simion Ștefan unitatea lingvistică a românilor. Datorită circulației cărților românești din Moldova și Țara Românească în Transilvania și operei de copiere sistematică, limba literară română se impune, contribuind substanțial la afirmarea conștiinței de origine la elita comunităților rurale.

Același spirit creator străbate și în manifestările artistice, în arhitectură îndeosebi, unde se disting pe fondul tradiției locale forme ale Renașterii târzii, elemente decorative orientale (Trei Ierarhi) și puternice influențe ale artei populare. Secolul al XVII-lea cunoaște o remarcabilă diversificare a necesităților artistice, o evidentă îmbogățire a programului și apariția unor aspecte noi. Se remarcă întrepătrunderi reciproce între cele trei țări române, fapt ce exprimă intensificarea legăturilor politice și culturale, constituirea sistemului de alianțe și funcționarea lui. În aceeași vreme sunt prezente și o seamă de înrâuriri din afara spațiului românesc, din Rusia, Polonia, Orientul Apropiat, dar și din Europa Centrală.

Diversificarea formelor artistice în secolul al XVII-lea mărturisește noul stadiu de evoluție a țărilor române, în care pot fi distinse efectele dialogului tradiție–inovație. Evidente în castelele domnești sau princiare, în castelele boierimii și nobilimii, efectele influențelor Renașterii târzii, barocului și Orientului atestă profilul social și intelectual al clasei conducătoare, mobilitatea ei.

Gabriel Béthlen ilustrează epoca și sub raport artistic prin mecenatul pe care îl exercită. Construcțiile civile din capitala Transilvaniei, palatele, se fac remarcate prin înrâuririle renascentiste și ale barocului care au dat strălucire unei domnii ce se integrează în formele artistice europene. Un monument arhitectural al epocii lui Béthlen este *Magna Curia* de la Deva, precum și castelul de la Sânmiclăuș–Alba construit după planurile lui Nicolae Béthlen, una din cele mai strălucite construcții ale Renașterii ardelene. Prezentând un amestec de modele franceze și italiene, mai ales venețiene, aceste monumente mărturisesc comunicarea Transilvaniei cu viața artistică europeană. În acest secol s-au dezvoltat școli de sculptură și orfevrărie care s-au distins prin ornamentația lor. Pentru arta giuvaergiilor, reprezentative rămân Sibiul și Brașovul.

În a doua jumătate a secolului, la biserica mănăstirii Golia din Iași apar evidente elemente de trecere spre baroc, prin decorarea fațadelor cu pilaștri neocorintici. La sfârșitul secolului se afirmă, prin ctitoriile numeroase ale Cantacuzinilor și ale lui Constantin Brâncoveanu (mănăstirile Cotroceni, Hurez, palatul Mogoșoaia, cel al Cantacuzinilor de la Măgureni), stilul brâncovenesc, în care se împletesc formele renascentiste cu cele orientale. Strălucirea artistică brâncovenească a exercitat influențe fertile asupra bisericilor și mănăstirilor românești din Transilvania.

Secolul luminilor în țările române

Evenimentele militare și politice petrecute în Europa la sfârșitul secolului al XVII-lea antrenează fenomenul redimensionării continentului. Transformarea Imperiului habsburgic într-un stat dunărean, afirmarea Imperiului rus și rivalitatea austro-polonă, în spațiul țărilor române, pe fondul declinului otoman, conferea trecerii de la Europa clasică la Europa luminilor semnificații particulare. Redimensionarea continentului a semnificat prin integrarea spațiului central-european în Monarhia habsburgică trecerea de la mica la marea Europă (Pierre Chaunu). Noilor ritmuri politice și culturale direcționate vest–est, le-au corespuns evidente tendințe integratoare din zonele Europei central–orientale. Frontiera viitoarei Europe a luminilor a întâlnit în expansiunea sa realități politice consacrate de pacea de la Karlowitz (1699), o Transilvanie încorporată Imperiului și un nou regim politic, cel fanariot, în Moldova și Țara Românească.

Aceste metamorfoze politico–teritoriale au influențat în măsură decisivă evoluția țărilor române, care vor înregistra dinamica continentală de-a lungul unui secol. Aflat într-un proces de restructurare prin politica reformistă, Imperiul a înrâurit civilizația principatului Transilvaniei, Olteniei și Bucovinei. La rândul său, regimul fanariot instalat în 1711 în Moldova și în 1716 în Țara Românească, nu în afara experimentului reformist austriac, s-a orientat, având acordul Porții, spre politica de reforme. Astfel, țările române s-au integrat reformismului european

potrivit propriului specific intern și practicii habsburgice și fanariote. Noile regimuri înfățișează efectele absolutismului luminat care a inițiat un proces de renovare și raționalizare a instituțiilor statului, reforme sociale care au culminat cu desființarea dependenței personale, ceea ce a însemnat un pas spre elaborarea Epocii Moderne.

Integrarea Principatului Transilvaniei în Imperiu a fost însoțită de acțiunea Contrareformei și a Curții vieneze care modifică, prin restaurarea catolicismului și unirea ecleziastică a rutenilor și a românilor, peisajul confesional și cultural. Unirea în spiritul Reformei catolice a contribuit la instituționalizarea confesiunii greco-catolice și la formarea unei elite datorită inițiativelor episcopului Inochentie Micu, continuate de episcopii Petru Pavel Aaron și Grigorie Maior. Unirea a creat un cadru în contact cu ideile absolutismului terezian și iosefin favorabil receptării *Aufklärung*-ului ce va contura începând cu deceniul opt un iluminism erudit, iar din ultimul deceniu o mișcare culturală orientată spre emanciparea politică a națiunii.

În această ambianță deschisă dialogului cu Occidentul, în Transilvania, ideile *Aufklärung*-ului se impun în mediul cultural maghiar și săsesc potrivit coloraturii confesionale și propriilor priorități. Asimilarea raționalismului wolffian în principat contribuie substanțial la cristalizarea unui peisaj multicultural, în care iluminismul ca numitor comun colaborează la definirea spiritului identitar, ce se manifestă potrivit specificului etnic, confesional și cultural în orientări politice distincte. Caracteristică secolului luminilor în Transilvania a fost afirmarea românilor prin răscoala lui Horea și printr-un program ce reprezintă o mișcare națională elitară.

Secolul al XVIII-lea în Țara Românească și în Moldova, în prelungirea umanismului românesc și preiluminismului, dezvoltă în instituțiile de cultură o viață intelectuală laică propulsată de reformismul fanariot. Adiacent, mișcarea religioasă paisiană promovează, asemenea intelectualilor ardeleni, valorile patristice subsumate reformării vieții religioase. Elita boierească orientată în conjunctura creată de confruntările dintre marile puteri competitoare argumentează dreptul la recâștigarea independenței. Deopotrivă însă ideologia politică este penetrată de ideile revoluției democratice, care conferă iluminismului de inspirație franceză accente proprii unui profil european.

Secolul luminilor în țările române a deschis o nouă epocă sub raport politic care evidențiază în cadrul chestiunii orientale o problemă românească, iar cultural — o integrare în sistemul de vase comunicante al culturii europene. Secolul luminilor este și unul al afirmării conștiinței naționale la nivel elitar vehiculată treptat de cultura iluministă în societate.

Noile regimuri politice: habsburgic și fanariot. Structura instituțională. Opera de organizare a regimului habsburgic s-a exercitat paralel cu acțiunile militare și politice încă înainte de pacea de la Karlowitz. În 4 decembrie 1691 a fost acordată Transilvaniei *Diploma leopoldină*, care a reglementat pentru o sută cincizeci de ani viața constituțională a țării. Rezultat al examinării realităților principatului, diploma exprimă intenția unei integrări depline în monarhie, cu observarea situației internaționale care obliga la păstrarea unei aparențe de autonomie. Menținând separarea de Ungaria, diploma a constituit baza juridică a administrației austriece care subordonează instituțiile transilvănene cu evidente tendințe absolutiste centralizatoare. Diploma garantează, într-un moment de incertitudine, ideea continuității principatului în

persoana lui Apafi al II-lea, recunoscând „națiunile" politice și religiile recepte, privilegiile Stărilor, constituția, legile principatului, *Approbatae et Compilatae, Tripartitul* lui Werbőczi, cu excepția dreptului la rezistență. În esență se garanta supremația celor trei „națiuni" politice, a Stărilor privilegiate care aveau dreptul, dimpreună cu religiile recepte, să designeze pe cei care vor ocupa funcțiile în stat. Monarhul numește un comandant general german, ca reprezentant al său care trata cu autoritățile interne. Astfel, puterea militară a principatului era subordonată direct *Consiliului aulic de război* (Hofkriegsrat). Diplomei leopoldine i s-au asociat rezoluția lui Alvinczi (1693) și o diplomă referitoare la religie (1693) care deopotrivă au sporit drepturile împăratului, devenit de fapt suveranul incontestabil. Guberniul, instituția administrativă, organizată în 1693, a creat o reprezentanță la Viena care se constituia în *Cancelaria aulică a Transilvaniei* (1694). Aceasta va fi instituția supremă, condusă de un cancelar aulic și șase consilieri, îndeplinind atribuțiile unui adevărat guvern.

Alături de *Guberniu* funcționează *Tezaurariatul*, adaptat și el noilor cerințe centralizatoare, ajungând o instituție subordonată *Camerei chezaro–crăiești* și în afara influenței stărilor. *Tezaurariatul* aplică, prin funcționarii săi, politica economică a Imperiului în spiritul științei camerale prin dicasteriile sale, ce își exercitau autoritatea în probleme economice. Sub raport juridic funcționa *Tabula Regia in Magno Transilvaniae Principatu judiciaria* cu sediul la Târgu Mureș. Justiția se exercita în două instanțe. În primă instanță funcționa *Tabula continua* a comitatelor, districtelor și scaunelor secuiești, a doua instanță era *Forum Revizorium*, care examina cauzele primului for.

Instituția militară cuprindea patru regimente de cavalerie și două de infanterie ce staționau permanent în principat, fiind întreținute de țară.

Sub aspectul instituțiilor religioase funcționau confesiunile recepte de la sfârșitul secolului precedent, la care s-au asociat episcopatele greco-catolice de la Blaj și Oradea și un episcopat ortodox, din 1762, prin restaurarea ortodoxiei ca instituție. În secolul al XVIII-lea ființa și confesiunea iudaică cu instituții proprii.

Politica imperială în principatul Transilvaniei a adaptat vechile instituții obiectivelor sale centralizatoare, a organizat altele noi care, prin absolutismul practicat, au fost transformate în instrumente ale stăpânirii. Tendința integratoare a năzuit la estomparea autonomiilor locale și la crearea unor instituții care să contribuie la omogenizarea imperiului. Aceeași funcție a rezervat-o Bisericii Catolice, care era subordonată acelorași scopuri de realizare a unui echilibru favorabil confesional după un secol de supremație calvină. Astfel, se deschide un nou capitol în istoria Transilvaniei, cu consecințe asupra structurilor ecleziastice și politice, care vor determina o modificare a echilibrului favorabil Reformei și Stării nobiliare, preponderent calvină.

Unirea rutenilor și românilor cu Biserica Romei. Unirea bisericii rutene și românești a fost o acțiune a Contrareformei, constituind o pagină de istorie europeană care se integrează atât intereselor de durată ale catolicismului, cât și politicii Habsburgilor. Catolicismul continuă ideea unirii bisericilor prefigurată de Conciliul de la Florența, pe care o prelungește prin unirea parțială de la Brest și prin aceea de la mijlocul secolului al XVII-lea (1646) în zona ruteană din Ungaria Superioară. Curtea imperială, pe măsură ce Reconquista progresa, încerca prin

Contrareformă să modifice configurația confesională a Transilvaniei prin extinderea catolicismului. Unirea Bisericii Ortodoxe românești era prevăzută în memoriul cunoscut sub numele de *Einrichtungswerk*, redactat în 1686 de o comisie sub președinția lui Kollonich în care întărirea bisericii romane trebuia înfăptuită prin unirea „schismaticilor". Memoriul episcopului de Györ venea în întâmpinarea politicii imperiale care vedea în catolicism un principal suport al statului ce avea o componentă religioasă eterogenă.

Numirea unui vicar apostolic în persoana lui Iosif de Camellis la Munkacevo (1689) a însemnat crearea unui avanpost al catolicismului în forma lui greco-catolică în Europa Centrală dinspre care Unirea urma să se difuzeze în principatul Transilvaniei. Părțile nord-vestice și în special Maramureșul devin un spațiu de confruntare între catolicism și ortodoxie, în condițiile în care principii calvini ai Transilvaniei susțin numirea unui episcop ortodox în 1690, tocmai când Iosif de Cammellis a fost introdus la Munkacevo.

Acțiunea de convertire a românilor din principat avea deci un precedent în trecerea la Unire a clerului rutean din Ungaria Superioară (1646) și a unui număr de preoți români din zona Satu Mare (începând cu anul 1689). Înfăptuirea unirii în aria nordică a avut un suport hotărâtor în diploma din august 1692 care promitea avantaje de natură socială pentru cei ce se uneau.

Încercând să realizeze unirea religioasă a românilor monarhia de fapt aplică parțial, în condițiile principatului, planurile mai vaste ale Contrareformei în sud-est. Modalitățile de realizare sugerate de *Propaganda Fide* țineau seama de poziția constituțională și socială a ortodoxiei transilvănene, astfel că încercările se fac de pe platforma Conciliului de la Florența și după modelul unirii de la Brest, fără alterarea ritului oriental. Potrivit instrucțiunilor *Propagandei Fide*, Imperiul acționează un întreg arsenal de modalități, din care nu au lipsit promisiunile de ordin social și nici cele naționale.

Tentativa de unire a românilor din principat aduce în prim plan ordinul iezuit, care va acționa aparent independent. În realitate, expansiunea catolicismului în Ungaria Superioară învederează implicarea Imperiului prin Diploma din 1692, cu influență desigur în Transilvania, nu însă directă, atâta vreme cât provincia nu avea un statut internațional clarificat.

Acțiunea unionistă în Transilvania întâlnește o societate în care reticențele față de noua confesiune se împletesc cu acceptarea ei, cu veleitățile de integrare a elitei românești ecleziastice în sistemul politic. Protopopii cu deosebire erau tentați de avantajele ce li se ofereau prin *Diploma* din 1692, în condițiile în care *Diploma leopoldină* (1691) ignora Biserica Ortodoxă și dezideratele ei, perpetuând sistemul constituțional întemeiat pe cele trei „națiuni" și patru religii recepte. Clerul român era nemulțumit de presiunea calvină care a avut ca efect încercări de alterare a doctrinei și ritului, fără să aducă schimbări în statutul clerului român.

Pregătită de iezuiți, prima tentativă de unire din vremea mitropolitului Teofil (1697) a avut drept rezultat acceptarea celor patru puncte de la Florența și formularea revendicărilor clerului român. Acestea din urmă cuprind, indiferent de modalitatea în care faptele s-au petrecut în sinod, condiția acordării de privilegii, scutiri și imunități ale clerului latin preoților, dregătorilor bisericești, diaconilor și cantorilor. Dar ceea ce este și mai important este faptul că s-a solicitat pentru laicii uniți accesul la dregătorii, asemenea indivizilor din rândul „națiunilor" politice și religiilor recepte, dreptul la instruire a fiilor preoților în școlile latine. Sintetizând hotărârile

sinodului, *Declarația de unire*, semnată de Teofil, reiterează cele patru puncte ale unirii de la Florența formulând trei deziderate adresate împăratului, în care s-au esențializat postulatele românești: egalul tratament la nivelul religiilor recepte, dotarea bisericilor cu case parohiale și subordonarea față de episcop și nu de puterea politică. Aceste revendicări mărturiseau existența unei conștiințe a propriilor nevoi care de fapt contraveneau diplomei constituționale. Ca atare, chiar dacă sinodul a fost restrâns sau actele lui erau o creație parțială a iezuiților, revendicările de natură laică exprimau, cu claritate, deziderate ale românilor pe care numai reprezentanții lor le puteau formula.

Unirea hotărâtă în timpul lui Teofil a intrat, din motive neclarificate, în desuetudine, astfel că s-a ales un nou vlădică în persoana lui Atanasie Anghel, având aprobarea superintendentului calvin. Sfințit, potrivit tradiției, la București, mitropolitul va avea rolul de prim plan în perfectarea unirii cu Roma.

În urma unor succesive demersuri, prin rezoluția imperială din 14 aprilie 1698, în fața ortodocșilor ce urmau să se unească stăteau privilegiile religiei catolice sau ale altora recepte. Pe temeiul *Enciclicei* cardinalului Kollonich din 2 iunie, se ignora însă posibilitatea de unire individuală cu alte religii recepte, fiind îngăduită numai aceea cu Biserica Romană. *Enciclica* emisă de înaltul prelat, în calitate de primat al Ungariei și arhiepiscop de Strigoniu, împuternicit de Sfântul Scaun, condiționează acordarea privilegiilor clerului român și protecția instituțiilor laice și ecleziastice, de acceptarea punctelor Conciliului de la Florența. Astfel, *Diploma* imperială din 1692, *Rezoluția* din 14 aprilie 1698 și *Enciclica* din 2 iunie același an constituie un triptic care explică convertirea clerului la unire. Prin acțiunea concertată a Contrareformei și a Imperiului, românilor li se oferea prin unire perspectiva emancipării în pofida opoziției Stărilor și a religiilor reformate. Stările vedeau în unire o lezare a privilegiilor prin anularea obligațiilor servile ale preoțimii, ceea ce însemna o importantă pierdere materială pentru nobilime și un potențial pericol pentru sistemul constituțional. Pentru aceste rațiuni Stările, indiferent de apartenența religioasă, se opun cu înverșunare unirii, care încălca, în opinia lor, prevederile *Diplomei leopoldine*, ce garanta sistemul constituțional al principatului.

În această atmosferă, Atanasie Anghel convoacă Sinodul, care se întrunește în 7 octombrie 1698, precedând întrunirea Dietei. Prin participarea episcopului, protopopilor, se declară unirea prin semnăturile a 38 protopopi ce reprezentau numai o parte din protopopiate. Chiar dacă procedurile au fost viciate de intervenții și presiuni, unirea se constituie ca realitate instituțională, dovadă că aceasta devine o referință în politica *Guberniului* și Stărilor transilvănene.

Avându-și punctul de plecare în diplomele imperiale și în *Enciclica* lui Kollonich hotărârile Sinodului proclamă unirea cu Biserica Romei, cu condiția acordării privilegiilor preoțimii catolice, promise de Curtea imperială, și cu respectarea ritului răsăritean. „Însă întru acest chip ne unim și ne mărturisim a fi mădularele sântei catolicești biserici a Romei, cum pre noi și rămășițele noastre din obiceiul besericii noastre a Răsăritului să nu ne clatine, ci toate ceremoniile, sărbătorile, posturile cum până acum așa și de acum nainte să fim slobozi a le ținea după călindarul vechi și pre cinstitul vlădicul nostru Atanasie nime păn'n moartea Sânției sale să n'aibă putere de a-l clăti din scaunul sânției sale." Condițiile declarației de unire ale

protopopilor și reiterarea acestora de către episcop au așezat temeiurile Bisericii Greco-catolice unite cu Roma. „Și așa ne unim acești ce scrim mai sus cum toată legea noastră, slujba bisericii, leturghia să stea pre loc, iară de n-ar sta pre loc acele, nici aceste peceți să n'aibă nici o tărie asupra noastră și vlădica nostru Atanasie să fie în scaun și nime să nu-l harbătăluiască."

Unirea s-a hotărât într-un sinod cu participarea protopopilor, dar și a unui număr de preoți, dimpreună cu 2–3 fruntași din parohii. Ea nu a fost însă agreată de Stări, care se împotrivesc scutirii preoților români și în general acordării privilegiilor clerului latin. Opoziția a fost categorică din partea calvinilor, care erau dominanți în starea nobiliară. În aceste împrejurări Curtea, ezitantă din cauza respectivei opoziții, în momentul în care semnează pacea de la Karlowitz, în aceeași zi, în 16 februarie 1699, emite o diplomă în care, recunoscând unirea, le garantează celor uniți privilegiile și protecția oficială. *Diploma leopoldină* se referă direct la preoții români uniți cu Biserica Romei, pe care-i scutește de obligațiile servile, robote, garantându-le parohiile și bunurile acestora.

Conferirea diplomei a fost întâmpinată de rezistența Stărilor prin intervenții la curte sau a statusului catolic. S-au organizat anchete în comitate, efectuate de o comisie în fața căreia credincioșii trebuiau să se pronunțe deschis, individual. Deși răspunsurile erau evazive, oscilante sau imprecise, preoțimea a urmat hotărârea vlădicului, astfel că episcopului Atanasie și bisericii sale li se deschideau calea unor tratative și formularea unor revendicări adresate Curții imperiale.

În aceste circumstanțe se convoacă sinodul din septembrie 1701, cu participarea protopopilor, juraților, preoților din fiecare sat și trei fruntași țărani. Sinodul a redactat un manifest prin care se face cunoscută declarația de unire cu Biserica Romană potrivit decretului imperial și enciclicelor arhiepiscopului catolic, cu condiția acordării privilegiilor promise. Sinodul s-a constituit ca o reprezentanță a Bisericii românești Unite, ce încorpora o mare parte din Ardeal. Hotărârile exprimă însă și măsuri referitoare la disciplina ecleziastică în spiritul Reformei catolice care va înrâuri viitoarea evoluție a Bisericii Unite în plan cultural și educativ.

Tratativele de la Viena, purtate de Atanasie în 1701, cu aprobarea unui sinod restrâns, ocupă un loc important în istoria unirii, dar și în aceea a românilor ardelèni. Protocolul recunoașterii Bisericii Unite și obținerea egalității juridice cu clerul de rit latin, protecția oficialităților provinciale, întemeierea de școli, scutirea clerului de obligații servile mărturisesc *existența continuității*, similitudini semnificative cu hotărârile primului Sinod de unire. De pe o atare platformă revendicativă se acordă românilor o nouă diplomă, *A doua diplomă leopoldină a unirii* (1701), ce conceptualizează principalele deziderate ale clerului român: acordarea privilegiilor, scutirilor și prerogativelor de care beneficiau, pe baza legilor, episcopii, clerul și Bisericile Catolice de rit latin. Scutirea preoților de sacinile publice, de dări, de vămi, de dijme, asemenea nobililor țării și garantarea integrării mirenilor uniți în statusul catolic însemna considerarea lor între stări, ca fii ai patriei.

Diploma cuprinde însă și prevederea care vizează introducerea unui teolog latin, un iezuit, ca *auditor causarum generalium,* care urma să supervizeze actele episcopului și să asigure puritatea doctrinei. În spiritul Contrareformei și al Reformei catolice se prevedeau măsuri împotriva influenței calvine, eliminarea catehismelor calvine, cenzurarea tipăriturilor, înființarea de școli la Alba Iulia, Hațeg și Făgăraș. Diploma impune o mărturisire de credință

protopopilor și preoților, potrivit formulei tridentine, eliminarea din liturghie a pomenirii patriarhului de la Constantinopol și introducerea numelui papei în loc. Episcopul urma să reproducă catehismul catolic tipărit la Tirnavia, fiind obligat să supună cărțile reviziei teologului. În ce privește condiția preoților, aceștia urmau să fie examinați pentru a-și dovedi pregătirea.

Însemnătatea celei de a doua diplome leopoldine a unirii este că ea a sintetizat principalele revendicări formulate în sinoade și pe parcursul tratativelor. Ea a reluat în esență principiile tridentine ale Reformei catolice. Diploma reunește astfel deziderate românești, spiritul Contrareformei, interesele Imperiului și principiile Reformei catolice. Deși nerecunoscută, diploma reprezintă un succes al clerului superior greco-catolic, care reușește prin tratative să facă cunoscut un program al emancipării românilor în cadrul ecleziastic. De fapt, prevederile diplomei au exprimat dezideratele formulate de Atanasie care, la rândul lor, au reflectat poziția clerului ardelean.

Acțiunea revendicativă a lui Atanasie a avut ca rezultat și consacrarea sa ca episcop, în care calitate a fost obligat să supună protopopii și preoții la prestarea mărturisirii de credință în termenii formulei tridentine. El a fost numit de Curtea imperială în 15 iulie ca episcop al națiunii române primind și titlul de consilier imperial. La 25 iunie a avut loc instalarea episcopului la Alba Iulia în prezența autorităților, a clerului și a mirenilor. Unirea a întâmpinat însă opoziția stărilor și a unor comunități românești din zonele sudice ale Transilvaniei ca Făgăraș, Brașov.

Înfăptuirea unirii în principat, în prelungirea acțiunilor din nord-vestul Transilvaniei a avut urmări în durata istoriei românilor din Ardeal și, în general, în spațiul românesc. Prin unire românii au intrat într-o comunitate spirituală occidentală, fără ca să părăsească tradiția ortodoxă, exprimată în păstrarea ritului grec. Într-un Imperiu aflat în plină restructurare, românii transilvăneni vin cu motivații proprii în întâmpinarea politicii Vienei, interesată în revigorarea culturală și organizarea Imperiului. Unirea s-a înfăptuit într-un cadru stimulativ pentru conceptualizarea dezideratelor proprii, într-un moment când se realizează o convergență între țelurile Contrareformei și ale Imperiului, pe de o parte, și tendințele de emancipare ale românilor, pe de alta. De fapt, unificarea ecleziastică a venit și în prelungirea programului de emancipare a clerului ortodox, conceput în vremea lui Mihai Viteazul și perpetuat prin privilegiile acordate de principi Mitropoliei Ardealului în secolul al XVII-lea.

Deci unirea a fost și rezultatul unor factori interni, a elitei ecleziastice, care voia să se emancipeze de sub apăsarea „națiunilor" politice și a calvinismului ce tindea la asimilarea elementului românesc. Ea a creat un cadru pentru afirmarea politică și culturală, contribuind la procesul de occidentalizare în spațiul românesc. Prin unire s-a manifestat, în contextul central european și catolic, conștiința de sine a românilor, în prelungirea unei evoluții care coboară în timp în Evul Mediu. Acum se cristalizează un tip de solidaritate care prevestește conștiința modernă de națiune. Efectele au fost însă și politice și culturale colaborând la afirmarea națiunii în secolul al XVIII-lea. Unirea și făuritorii ei au oferit embrionar programul emancipării politice, cuprins în actele Unirii și oglindit de *Diploma a doua*. Aceste deziderate au contravenit *Diplomei constituționale* (1691), ceea ce a dus la neaplicarea ei în punctele esențiale care prejudiciau interesele națiunilor politice.

Răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea. Regimul austriac, la scurtă vreme după instaurarea lui, a fost confruntat cu răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea (1703–1713), care, continuând lupta antihabsburgică, asociază, prin cuprinderea iobăgimii, un caracter social acțiunilor de eliberare. Rákóczi era un magnat ce deținea un imens domeniu, aparținând unei familii cu tradiție antihabsburgică, un spirit luminat, îmbibat de cultură franceză, profesând în materie religioasă o atitudine de toleranță.

Răscoala a fost determinată de nemulțumirea stărilor din Ungaria Superioară față de politica absolutistă a Habsburgilor care lăsa să se întrevadă tendința de micșorare a privilegiilor nobilimii, iar prin acțiunea de catolicizare leza interesele calvine. Francisc Rákóczi al II-lea reprezenta „partida națională" a Ungariei și nobilimii ardelene orientate și în perioada anterioară împotriva Habsburgilor. Profitând de cadrul favorabil creat de războiul de succesiune la tronul Spaniei, beneficiind de ajutorul Franței și al Poloniei, Rákóczi se angajează în marea confruntare începând cu anul 1703. Răscoala odată declanșată, Transilvania ajunge de fapt centrul luptei antihabsburgice, datorită nemulțumirilor stărilor, în marea lor majoritate protestante, reticențelor provocate de unirea bisericească și a unor cauze de ordin social. Deși extinderea răscoalei era evidentă și cu toate că stăpânirea habsburgică a fost denunțată în 1707, cu toate că Rákóczi a fost recunoscut *de facto* principe de către Franța, declinul devine tot mai evident. Caracterul tot mai clar antifeudal al manifestărilor îndepărtează nobilimea de insurecție, astfel că ea revine la ideea colaborării cu Habsburgii. Pacea de la Satu Mare din 1711 semnifică sfârșitul răscoalei și acceptarea noii stăpâniri.

Răscoala a avut un caracter „național", exprimând opțiunile nobilimii, în mare parte protestantă, împotriva unei stăpâniri ce acționa în sensul Contrareformei. Acest caracter a fost dublat de cel social imprimat de participarea țărănimii care s-a asociat luptei din rațiuni proprii. Caracterul antihabsburgic, politic prin excelență, rezultă însă și din atitudinile lui Rákóczi care, deși catolic, din aceleași considerente antihabsburgice sprijină ortodoxia. Contrapunându-i lui Atanasie un episcop ortodox, pe Ioan Țirca, el manifestă o toleranță care avea însă rațiuni politice, alinierea la atitudinile Stărilor ostile emancipării prin catolicism a românilor.

Opera de consolidare a regimului evoluează însă paralel cu expansiunea austriacă. Războiul austro-turc din 1716–1718, pe urmele victoriilor lui Eugeniu de Savoia, se încheie prin pacea de la Passarowitz (1718). Imperiul anexează două provincii românești, Oltenia și Banatul, care lărgesc substanțial stăpânirea austriacă, asigurându-i stabilitatea în interiorul arcului carpatic. Chiar dacă Oltenia revine la Țara Românească după pacea de la Belgrad (1739), Principatul Transilvaniei și Banatul rămân integrate în Imperiu, deschizându-se experimentului reformist absolutist.

Regimul austriac și politica absolutistă. Liniștită pentru moment în interior și în avantaj sub aspectul echilibrului politic extern, Curtea vieneză trece decis la organizarea regimului. Aflat el însuși în curs de nouă structurare în condițiile afirmării sale politice ca putere dunăreană, Imperiul extinde cursul reformelor la noile teritorii încorporate. Politica economică și socială de organizare a statului prin apelul la științele camerale și mercantilism se continuă în timpul lui Iosif I (1705–1711) și Carol al VI-lea (1711–1740). Încercările de reformă sunt stimulate de

noua problematică, de stările provinciale atât de diferite sub raport etnic și religios, social și instituțional. Era necesară, în noile condiții de liniște, o concentrare în interior, spre particularismele locale, adânc înrădăcinate și în general ostile tentativelor de centralizare.

Atentă la problemele politice interne, Curtea imperială caută, în împrejurările în care era obligată să respecte, chiar formal autonomia, să păstreze un echilibru, să nu întărească o provincie în detrimentul alteia, să nu-i sporească puterea în raport cu instituția centrală. Imperiul a desfășurat un larg sistem de măsuri menite să întărească absolutismul, prin atragerea aristocrației la guvernarea provinciei sau încredințându-i funcții în aparatul central. Uzând de principiul *divide et impera*, Curtea stimulează animozitățile religioase și naționale în afirmare, pentru a le arbitra apoi în avantajul ei.

Reformismul habsburgic cunoaște în evoluția lui un proces de durată, cu intervenții variabile de la o epocă la alta. În primii ani după instaurarea regimului, politica lui Leopold I s-a orientat în Transilvania spre adaptarea și restructurarea instituțiilor existente și înființarea altora noi.

Prima fază a reformismului habsburgic este inițiată încă din vremea lui Leopold I care dezvoltă științele camerale și promovează mercantilismul pe temeiul principiilor enunțate de J.J. Becher, Wilhelm von Schröder și Philipp Wilhelm von Hörnick în *Österreich über alles* (1686). Sub Iosif I se continuă demersurile precedente, cristalizându-se tentative reformiste considerate preiosefine, în special în raportul cu Sfântul Scaun. Politica reformistă în Transilvania înregisterază un evident interes pentru organizarea și dotarea Bisericii Greco-catolice. Episcopia greco-catolică este transferată de la Alba Iulia la Făgăraș și apoi la Blaj, ultima localitate devenind, prin transferul de domenii și acordarea de subvenții, centrul religios și cultural al românilor uniți cu Biserica Romană. Politica lui Carol al VI-lea a urmărit prin dotarea episcopiei, prin sporirea pietății și școlarizare, consolidarea unirii.

Reformismul practicat de Habsburgi creează un cadru pentru revendicările episcopatului român în timpul lui Inochentie Micu, care apelează la resursele științelor camerale în argumentarea tezelor sale. Reformele propriu-zise în provinciile nou achiziționate își au începuturile în Oltenia, încorporată Imperiului (1718) prin pacea de la Passarowitz. Această parte a Țării Românești a constituit creuzetul în care s-au experimentat măsurile reformatoare pe terenul raporturilor de proprietate, prin intervenția statului care încearcă o reglementare.

Ocuparea Olteniei de către Imperiu a determinat boierimea să-și formuleze dezideratele privitoare la guvernare. Memoriile boierimii afirmau ideea de autonomie și menținerea suveranității interne, limitarea autorității domnești și garantarea stăpânirilor ei fără amestecul puterii centrale și totodată păstrarea privilegiilor sale. Programul boieresc năzuia la menținerea neștirbită a structurii puterii politice și sociale întemeiate pe dependența personală a țărănimii. Curtea vieneză voia, dimpotrivă, o integrare a provinciei în sistemul politic austriac, la nivelul unei provincii în care împăratul își aroga deplinătatea drepturilor. De aceea a supus Oltenia autorității unei instituții nou create, *Comisia neoaquistica,* compusă din reprezentanți ai *Camerei aulice* și *Consiliului de război.*

Consecventă politicii sale de integrare, Curtea instituie un *directoriu,* supus administrației centrale. Austriecii procedează la o restructurare generală începând cu o reformă fiscală, prin care au introdus o raționalitate în perceperea obligațiilor în propriul avantaj. Reforma care a

lezat însă interesele boierimii a fost intervenția statului în relațiile dintre boierime și țărănime. Habsburgii urmăreau și aici, ca și în cazul Transilvaniei prin Dieta din 1714, o reglementare a raporturilor servile pentru a găsi noi izvoare pentru augmentarea capacității de plată a țării. Stăpânirea imperială în așteptarea efectelor măsurilor mercantiliste încearcă o revizuire a fiscalității prin scăderea obligațiilor față de boieri. Autoritățile habsburgice intenționau să scoată din sfera dreptului privat relațiile dintre boieri și populația servilă.

Noua administrație procedează și la reforma sistemului judiciar tradițional care, la rândul ei, a îngustat atotputernicia boierimii. Reformismul austriac în Oltenia deschide un proces istoric de durată, solicitat de evoluția societății din Țara Românească și aplicat anterior în sfera financiară de Constantin Brâncoveanu. Inovația austriacă se plasează prioritar în viața socială, constituind un model ce se va perpetua prin reformele lui Constantin Mavrocordat și pe un teren mai larg în Ungaria și Transilvania în epoca tereziană.

Politica absolutistă a Mariei Terezia. Epoca Mariei Terezia (1740–1780) deschide o nouă fază în istoria practicii reformiste la nivelul întregului Imperiu, cu repercusiuni în Transilvania, care înregistrează dificultățile și adversitățile ce ocupă începuturile domniei. Maria Terezia inaugurează o etapă în reformismul austriac în termeni absolutiști printr-o practică dominată de pragmatism. Prin consilierii săi, mai cu seamă Haugwitz, concepe și realizează reforme fundamentale, acționând împotriva Stărilor în vederea redresării Monarhiei austriece. Reformele financiară, judiciară, separarea afacerilor administrative de justiție, reforma armatei vor colabora la organizarea statului modern.

Principala reformă care a avut o înrâurire decisivă în Transilvania a fost reforma socială prin care Curtea a intervenit în raporturile dintre nobilime și țărănime. Seria de intervenții imperiale se concretizează preliminar în Dieta din 1714 când, din rațiune de stat, se stabilește ca iobagii ereditari să slujească patru zile pe săptămână, jelerii trei zile. Măsurile dietale sunt însă nesocotite de nobilime care acceptă cu greu intervenția statului în raporturile de proprietate.

În aceste împrejurări curtea revine prin ordonanța din 25 februarie 1747, hotărând ca iobagii care lucrau cu palmele sau foloseau și vitele altora să presteze patru zile pe săptămână, iar cei care lucrau cu vitele proprii să presteze trei zile. Confruntată cu masivele emigrări, un adevărat *„morbus transilvanicus"*, care prejudiciau capacitatea fiscală a țării, într-o perioadă de intensă angajare a Imperiului în exterior, Curtea se decide să extindă reglementarea din Ungaria, din 1767, și în Transilvania. Hotărârea Curții este stimulată de memoriul generalului Hadic (1768) în care se arată limpede că la originea fenomenului emigrării se află gravitatea șerbiei. În 1769, ordonanța provizorie, *Certa puncta*, repetă datele celei anterioare, din 1747, amplificând dispozițiile de prestare, pe cele interesând mărimea pământului atribuit iobagilor și jelerilor. Alte dispoziții privesc monopolurile senioriale, regimul pășunii, pădurii. Admite în materie de judecată posibilitatea iobagului de a apela la comitat și chiar apelul la Tabla comitatului. În esență, ordonanța păstrează robota mult mai ridicată decât în Ungaria, iar pământul atribuit supusului era lăsat la bunul plac al stăpânului, ceea ce afirmă, cum a remarcat David Prodan, „proprietatea lui deplină asupra întregului pământ din cuprinsul moșiei sale." Răspândirea textului prin tipărire a contribuit la întărirea conștiinței drepturilor

proprii în mediul țărănesc. Făcută publică, problema urbarială deschide, la nivelul mulțimilor țărănești, un proces istoric care întărește convingerea în posibilitatea schimbării.

Încercările de reglementare nu au rezolvat însă problemele grave ale iobăgiei transilvănene, dar au reușit parțial să fixeze obligațiile și să stăvilească mișcările țărănești. Iobăgia a implicat însă masiv populația românească, care constituia majoritatea absolută a locuitorilor. Magnații și nobilimea, în majoritate zdrobitoare maghiari, sunt cei care tind să împingă până la ultima limită sarcinile servile. În cadrul iobăgiei comune, chiar au și sarcini distincte, daturi specifice. Sarcinile lor sunt în genere mai grele, raportate la condițiile lor economice. Diferiți etnic de stăpânii lor, vorbind o altă limbă, românii reprezentau tradiții proprii și o credință considerată nereceptă.

Condiția populației românești a fost agravată de statutul politic neconstituțional, de faptul că nu era reprezentată în administrația locală sau centrală a principatului, fiind dezavantajată sub aspectul cultural și fără posibilități de a dezvolta o viață orășenească la nivelul celorlalte națiuni. Masivitatea iobăgiei în rândul populației românești a determinat interesul directivei reformiste, într-o vreme în care statul avea în vedere sporirea capacității de plată a țărănimii. Reformismul este însă mai general, cuprinde întreaga sferă de activitate a statului, prelungindu-se în domeniul economic prin aplicarea mercantilismului, în domeniul juridic prin încercarea de separare a justiției de administrație, oferind țărănimii posibilități de apel împotriva stăpânului feudal.

Reformismul terezian vizează în afara preocupărilor sale și problemele culturii, învățământului și bisericii. După organizarea *Consiliului de Stat (Staatsrat)*, acesta ia în dezbatere manifestările confesionale, starea unirii religioase, șubrezită de mișcările anticatolice (Visarion Sarai și Sofronie). Astfel, în Transilvania, Imperiul anticipează în mediul românesc politica de toleranță din vremea lui Iosif al II-lea. Catolică convinsă, prin hotărârile *Consiliului de Stat*, la propunerea lui Bartenstein, Maria Terezia a restaurat din rațiuni de stat, prin edictul din 1759, ortodoxia, pentru a salva unirea religioasă. Noul episcop, controlat de Curte, satisfăcea însă și dezideratele populației ortodoxe, care se ridicase cu rară forță împotriva unirii. Chiar dacă în deceniul opt acțiunile Contrareformei vor cunoaște un ascendent în Transilvania prin catolicizări forțate, Biserica Ortodoxă a câștigat statut legal prin întemeierea episcopatului.

Curtea a decis la mijlocul secolului înființarea regimentelor de graniță, două regimente românești și două regimente secuiești de infanterie și unul de cavalerie, la care s-a adăugat în 1768 batalionul din Banat. Prin regimentele de graniță se servea nevoia de apărare a țării, se încerca stăvilirea emigrației, dar se sporea în rândul românilor numărul oamenilor liberi. Destinate să fie un instrument al noii stăpâniri, regimentele au contribuit, în cazul românilor, la stimularea conștiinței de sine prin elita militară care se creează.

Reformismul terezian a avut consecințe de durată asupra evoluției viitoare a principatului. Absolutismul luminat, influențat de științele camerale și de iluminism, pragmatic prin excelență, a căutat să realizeze un echilibru între ideea de reformare a structurilor instituționale, juridico-constituționale, sociale, religioase și Stările principatului.

În același timp a sprijinit organizarea centrului școlar de la Blaj, îndeplinind astfel programul preconizat prin actele unirii și relansat prin dezideratele formulate de Inochentie

Micu. Datorită politicii practicate la mijlocul secolului, Curtea s-a aliniat programului Reformei catolice. În timpul Mariei Terezia, prin politica școlară, în special prin *Ratio Educationis* (1777), paralel cu sporirea rețelei școlare rurale și instrucția preoțimii, se formează o elită intelectuală instruită în universități catolice, la Roma sau Viena, care va promova idei în avantajul emancipării naționale.

În ansamblu, reformismul terezian a căutat o cale de mijloc între absolutismul infiltrat de idei iluministe și întocmirile juridico-constituționale pe care se întemeia regimul de stări. În această etapă, în continuarea tentativelor anterioare, în Imperiu ideile devin instituții, ieșind din sfera teoreticului pentru a-și găsi aplicabilitate în crearea unor noi organisme de stat moderne. Spre sfârșitul domniei se cristalizează în imperiu preiosefinismul.

Practica unui despot luminat. În ultimii ani ai domniei Mariei Terezia se afirmă în scena politică austriacă personalitatea lui Iosif al II-lea. Pe la mijlocul deceniului opt, el controlează câteva departamente importante, astfel că anunță prin inițiativele sale un preiosefinism în care se pot descifra mai vechile sale propuneri. Din 1780, când își începe domnia, și până în 1790, printr-o serie de edicte, înfăptuiește o seamă de reforme, potrivit unui program schițat încă din 1765. Formată în ambianța ideilor secolului luminilor, practica lui reformistă a fost înrâurită de ideile *Aufklärung*-ului catolic, dar și de reformismul de tradiție austriacă care coboară în timp în vremea lui Iosif I. În formația lui eclectică poate fi distinsă practica politică a lui Frederic al II-lea, influența științelor camerale și moștenirea lui Iosif I în legătură cu relațiile cu Curia papală. Prin seria reformelor el a continuat măsurile tereziene, dar a asociat reformelor pe care le-a practicat încă din epoca coregenței nota sa personală, alimentată de ideologia despotismului luminat. Reformele iosefine au năzuit să confere statului, prin centralism, unitatea care îi lipsea, prin acțiuni menite să fie aplicate pe tot întinsul imperiului.

Reformele debutează printr-o ordonanță asupra presei (1781), scoțând cenzura de sub controlul bisericii, instituind o comisie destinată revizuirii cărților. Hotărât să centralizeze puterea, el înlătură dependența ordinelor călugărești față de autoritatea papală, desființează o seamă de mănăstiri, le secularizează bunurile. În general a țintit la un control asupra bisericii, pe care o subordonează statului. Emite *Edictul de toleranță* (1781) ce asigura liberul exercițiu religiilor necatolice, fără ca să prejudicieze însă primatul catolicismului.

Politica de centralizare a avut în vedere instituțiile statului: astfel, a unit Cancelaria aulică ungară și transilvăneană, a reorganizat administrația provincială, a instituit un control asupra comitatelor prin funcționari numiți, lovind astfel în autonomia nobilimii, separând totodată administrația de justiție. În general a avut în vedere suprimarea autonomiilor locale, ale națiunilor politice, decretând concivilitatea locuitorilor de pe *Pământul regesc*, iar prin *Norma Regia* a accentuat rolul învățământului elementar. Însă reforma care a influențat ordinea socială feudală a fost desființarea servituții prin *Patenta din 22 august 1785* ce suprima dependența personală.

La sfârșitul domniei, în urma izbucnirii Revoluției franceze, nobilimea impune o *restitutio in integrum* care a însemnat anularea reformelor, cu excepția *Patentei de desființare a iobăgiei*.

Prin reformele efectuate împăratul nu a fost un revoluționar, cum s-a considerat uneori, ci un spirit pragmatic care a căutat să confere statului omogenitate, să-i asigure coeziunea internă și să centralizeze puterea ca mijloc de realizare. El a voit de fapt o adaptare a structurilor statului la nivelul țărilor avansate printr-un *aggiornamento* care să preîntâmpine convulsiunile sociale. Iosif al II-lea nu a fost nici un spirit antifeudal, dimpotrivă, a căutat să facă din nobilime o clasă utilă, perpetuându-i astfel destinul, subordonând-o prin desființarea autonomiei stărilor. În ceea ce privește acțiunile sale anticlericale, ele sunt îndreptate împotriva imixtiunii Curiei papale în Imperiu, reprezentând o fațetă a absolutismului profesat, potrivit concepției sale etatiste. Reformismul iosefin a creat un cadru de manifestare pentru neprivilegiați și în general pentru națiunile împinse pe plan secund.

Iosefinismul și românii. Noul spirit iosefin se manifestă și în Transilvania încă din ultimii ani ai domniei Mariei Terezia, dar cunoaște o afirmare deplină o dată cu urcarea pe tron a lui Iosif al II-lea. Poate nici unul dintre observatorii străini nu a surprins așa cum a făcut-o Iosif al II-lea (1780–1790) condiția locuitorilor români în Imperiul pe care se pregătea să-l conducă. Preocupat de reformarea și unificarea structurilor imperiale în deceniul anterior domniei, Iosif al II-lea, în calitatea lui de coregent, începe seria călătoriilor în Imperiu. Interesat să-și formeze o imagine reală asupra stărilor provinciale, prima călătorie în Transilvania, în 1773, îi prilejuiește reflecții semnificative. Românii sunt, potrivit constatărilor sale, „cei mai vechi și mai numeroși locuitori", „chinuiți și încercați de nedreptăți, la dispoziția nobilimii zi de zi și poate în fiecare ceas." Transilvania prezenta inechități flagrante, covârșitoare în mediul românesc. Pentru aceste motive, seria reformelor îi vizează în măsura în care directiva oficială țintea la sporirea capacității productive a locuitorilor, românii constituind o problemă de prim ordin. Publicarea *Edictului de toleranță* (1781) în Transilvania a avut o semnificație particulară în raport cu constituția țării, stârnind opoziția națiunilor politice și religiilor recepte. Acestuia, adaptat la condițiile provinciei, i se asociază prevederile circularei din 1782 și a patentei din același an, din august, prin care se definește toleranța ca o ridicare a restricțiilor pentru necatolici. Efectele pentru Transilvania semnificau, așa cum va dovedi și ordinul special din 1783, posibilitatea accesului la funcții a românilor ortodocși, a românilor în general.

Reformele stimulează însă și lupta comunităților românești de pe *Pământul regal* împotriva tendințelor sașilor de a-i considera pe români iobagi, determinând o vastă mișcare petiționară care cuprinde deopotrivă satele și orașele, mai ales negustorimea brașoveană. Desființând, prin reforma administrativă, autonomiile locale și decretând concivilitatea, reformele ofereau noi posibilități de afirmare românilor. Reforma sistemului educațional prin *Norma Regia*, cu toate derogările de la *Ratio educationis*, fixează și ea un nou cadru, în care se manifestă de acum inițiativele locale, românești, cu efecte în pregătirea unei generații intelectuale noi.

În general, în măsura în care reformează instituțiile provinciale și limitează puterea privilegiilor, politica iosefină creează posibilități de emancipare românilor. Parțial reformele coincideau cu revendicările programului politic românesc: egalitatea dintre națiuni, cetățenia, dreptul la funcții, la școală și meserii. Programul social, la rândul lui, și discuțiile în legătură cu

aplicarea patentei de desființare a iobăgiei creează un climat favorabil emancipării sociale, spiritului revendicativ, pe măsură ce se adâncea opoziția dintre Imperiu și nobilime.

Iosefinismul, ca ideologie și practică politică, a oferit un cadru mai larg pentru afirmarea celor neprivilegiați, un contact mai direct cu efectele iluminismului. În relație cu ideologia nobiliară și tendințele ei politice, reformismul iosefin a făcut un pas substanțial înainte spre integrarea în lumea modernă. A creat însă, în primul rând, un climat favorabil schimbărilor, contribuind prin noul convoi semantic la structurarea unei noi mentalități. Răscoala lui Horea și mișcarea de emancipare națională vor reflecta, adiacent factorilor interni fundamentali, și neputința iosefinismului de a soluționa problemele sociale și naționale ale românilor. În Transilvania reformele ating toate laturile societății, împăratul căutând să controleze viața politică și socială a principatului. Guvernează și aici prin decrete, ignoră Dieta și, în general, instituțiile care contraveneau politicii sale de centralizare. Reforma administrativă a lui Iosif al II-lea, de reîmpărțire a principatului în 10, apoi în 11 comitate, a lovit, din rațiune de stat, în autonomiile națiunilor privilegiate. Comitatele au fost reduse la simple circumscripții administrative, subordonate statului.

Iosif al II-lea separă afacerile administrative de cele judiciare, căutând să scoată justiția de sub puterea forurilor locale, dar mai cu seamă să înlocuiască sau să controleze justiția feudală. Codificarea începută în timpul Mariei Terezia se continuă sub Iosif al II-lea, favorabil unei opinii legale reprezentată de Beccaria, Sonnenfels și Martini. El modernizează *Codul criminal* prin *Allgemeines Gesetzbuch* (1787), astfel că, împreună cu ameliorările *Codului civil*, se face un pas important înainte în organizarea societății. Dar mișcările reformatoare, decretarea concivilității au lovit mai cu seamă în autonomia orașelor săsești, lăsând să pătrundă în orașe și în bresle locuitori de altă naționalitate. În esență, acțiunea reformatoare a lui Iosif al II-lea a contribuit în mare măsură la disoluția sistemului națiunilor politice, oferind astfel posibilitatea de afirmare păturilor sociale nenobiliare. De aici a rezultat și rezistența nobilimii, a privilegiaților, ostili inovațiilor, convinși că noul cadru reformist stimulează revendicările românilor, sârbilor și tuturor celor asupriți. Pornite din cauze ce țineau de interesele Imperiului, reformele au determinat progresul social, antrenând forțe sociale noi împotriva feudalității pe care Imperiul o voia doar adaptată noilor sale exigențe economice. Regimul habsburgic s-a întemeiat în esență pe pactul încheiat de Imperiu cu clasele dominante. Contradicțiile dintre națiunile politice și Imperiu nu au modificat consensul oglindit de *Diploma leopoldină* cel puțin într-una din problemele cardinale, al nerecunoașterii românilor ca națiune politică. Refuzul constant de care s-au lovit revendicările românești e dovada funcționării pactului dintre nobilime și Imperiu de-a lungul secolului al XVIII-lea.

Practica iosefină a creat însă o generație intelectuală reformatoare în Transilvania, selectată din toate etniile, opusă spiritului aristocratic, recrutată din funcționari ai administrației locale, din profesori sau din rândul profesiunilor libere. În timpul lui Iosif al II-lea se conturează o elită românească în interiorul celor două biserici românești, care aderă la programul iosefin. Reformele iosefine au cultivat în mediul țărănesc ideea „bunului împărat", opus nobilimii și demofil.

Izbucnirea Revoluției franceze și epoca restituțiilor au determinat criza iosefinismului și afirmarea postiosefinismului în domnia lui Leopold al II-lea (1790–1792), potrivit experimentului reformator italian.

Regimul fanariot în Moldova și Țara Românească. La începutul secolului al XVIII-lea, după defecțiunea lui Dimitrie Cantemir în Moldova, în 1711, și înlăturarea ultimului domn pământean, Ștefan Cantacuzino (1714–1716), în Țara Românească, Imperiul otoman hotărește introducerea unui nou regim politic. Timp de mai bine de o sută de ani cele două țări române sunt guvernate de prinți recrutați în mare parte din influentele familii constantinopolitane fanariote.

Asociați la conducerea Imperiului otoman, fanarioții devin instrumentele prin care puterea suzerană controlează Țara Românească și Moldova, fără ca, formal, să fie abolită autonomia lor internă. Decizia Porții se întemeia pe mai vechea tradiție a funcționării „pactului" turco–fanariot, consolidat în noile împrejurări politice prin atribuirea unui rol important celor mai active și mai influente elemente care și-au legat destinul de Imperiul sultanilor.

Prezenți în cele două provincii românești încă din perioada experiențelor prefanariote, grecii fanarioți ocupă acum, la începutul secolului al XVIII-lea, un loc important în conducerea Imperiului și în administrarea directă a principatelor. Fanariotismul nu a fost un fenomen particular, exclusiv legat de Principatele dunărene, el a avut un caracter mai general, care se manifestă, potrivit cu statutul juridic al țărilor intrate sub stăpânirea otomană, fie la nivelul conducerii politice și parțial ecleziastice, ca în țările române, fie în ierarhia bisericii, în sudul Dunării.

Soluția fanariotă a fost determinată de noua configurație politică din spațiul Europei Centrale și Sud-Estice, unde recesiunea otomană antrenase mișcarea de eliberare, prin încercările pe care le fac țările române de a ieși, cu ajutorul marilor puteri creștine, din sistemul otoman. Alianța lui Cantemir cu Rusia și participarea sa la războiul antiotoman, aderarea muntenegrenilor, precum și alăturarea lui Toma Cantacuzino, un colaborator apropiat al lui Constantin Brâncoveanu, acțiunii antiotomane, erau argumente convingătoare în sprijinul opțiunii fanariote. Mai mult, perspectivele economice, în noile condiții ale declinului otoman, se arătau și ele sumbre, astfel că și acestea contribuie la aplicarea soluției fanariote. Mai grave erau implicațiile politice ale vecinătății ruse și austriece la Dunăre, având în vedere politica Rusiei clar manifestată la 1711, de a stimula, în propriul avantaj, în numele ortodoxiei comune, lupta de eliberare în Balcani.

Introducerea regimului fanariot în Moldova și Țara Românească a fost replica Porții la situația internațională ivită la sfârșitul secolului al XVII-lea prin înlăturarea Imperiului otoman din Europa Centrală. Încorporarea Transilvaniei Imperiului austriac și recunoașterea acesteia prin pacea de la Karlowitz (1699), a făcut din Principate avanposturile sale cele mai amenințate. Astfel, în condițiile create de pacea de la Karlowitz, care a menținut Moldova și Țara Românească sub suzeranitate otomană, Imperiul sultanilor decide introducerea unui nou regim politic. În 1711 în Moldova și în 1716 în Țara Românească, Nicolae Mavrocordat, (1711–1715; 1716–1730), domn și în perioada anterioară, a fost chemat să inaugureze noua epocă fanariotă. Ceea ce s-a schimbat acum nu a fost o domnie cu alta, ci regimul politic care,

aducând modificări statutului juridic al țărilor române, exprima consecințele dominației străine în noua perioadă și fenomenele noi apărute în societatea europeană.

Modificările intervenite afectează instituțiile fundamentale, domnia, cele adiacente ei, sfatul domnesc, în general sistemul administrativ-politic. Domnii sunt numiți direct de Poartă, din rândul familiilor influente, Mavrocordat, Ipsilanti, dar și dintre români, fără asentimentul țării, prin derogări de la formulele procedurale tradiționale de alegere. Perioadele de domnie sunt scurte, cu unele excepții, domnii fiind degradați la nivelul unor funcționari ai Porții, schimbați dintr-o țară în alta. Lipsiți de inițiativă în politica externă, ei ajung executorii fideli ai însărcinărilor otomane în raport cu marile puteri. Acest statut antrenează și declinul puterii militare care se reduce la o gardă domnească chemată să asigure ordinea internă. Înconjurați de clientela fanariotă, se întemeiază pe ea, dar și pe acordul boierimii autohtone care colaborează cu domnia în schimbul garantării statutului ei de Stare.

Limitările puterii centrale și presiunea otomană, deși deosebit de grave, nu anulează autonomia țărilor. Amestecul în viața internă a celor două țări este însă vizibil, Poarta interferându-se cu poruncile sale în conducerea efectivă, estompând atributele domnești sau inițiind măsuri de organizare social-politică. Din a doua jumătate a secolului pătrunde în țările române un val de elemente grecești din afara Fanarului, oameni de afaceri care ajung adevărați „miniștri" și duc la extrem fiscalitatea. Acestora li se datorează seria de răzvrătiri ale Stărilor autohtone care apără tradiția și așezămintele moștenite (Gh.I. Brătianu), însoțite de mișcări populare. Este vorba de o reacțiune populară cu accente xenofobe „împotriva amestecului străin în cârmuirea țării. Aceste răzvrătiri nu sunt îndreptate împotriva domnilor numiți de Poartă, ci mai cu seamă împotriva acestor venetici, spoliatori, care încălcau întocmirile țării." Imperiul otoman nu a dislocat însă structurile tradiționale politico-administrative, sistemul proprietății feudale, deși le-a controlat și subordonat intereselor sale. Așa se explică diferențele între regimul fanariot și cel din pașalâcuri, faptul că în principate dominația otomană se exercită indirect prin structurile instituționale locale, în al doilea caz direct.

Gravitatea regimului fanariot a rezultat însă din exploatarea excesivă și sistematică a avuțiilor principatelor dunărene de către Imperiul otoman în declin, care nu mai beneficia de resursele rezultate din cuceriri. Incapabil să-și satisfacă nevoile prin organizarea eficientă a propriei economii, Imperiul, subminat de criza sistemului timarului, conferă semnificație economică obligațiilor tradiționale, haraciul, peșcheșurile, la care se adaugă cumpărarea domniilor.

Însemnătatea politică a țărilor române pentru Imperiu și valoarea lor economică a determinat elaborarea unui program de reforme cu o dublă finalitate, consolidarea puterii centrale în raport cu boierimea și sporirea capacității economice a contribuabilului.

Aplicarea reformelor a fost stânjenită de fluctuațiile dominației otomane, de intervenția turcilor, care nu îngăduiau o necesară continuitate și, nu în ultimul rând, de ostilitatea boierimii. Agravarea decadenței otomane și seria războaielor ruso-austro-turce au adus în scena istorică noile soluții politice antifanariote ale mișcării de emancipare națională.

Viața politică în vremea fanarioților. Noul regim politic a fost inaugurat deopotrivă în Moldova (1711) și Țara Românească (1716) de Nicolae Mavrocordat, fiul lui Alexandru

Mavrocordat Exaporitul, negociatorul păcii de la Karlowitz. Personalitate ce se distinge printr-o aleasă cultură, cu preocupări pentru principiile de guvernare, după o primă domnie (1710) care a nemulțumit boierimea, din a doua domnie optează pentru o colaborare cu Stările, soluție care s-a dovedit utilă păstrării unui echilibru interior. Cronicile moldovene, prin tonalitatea adoptată, surprind sensul noului regim, dezvăluind sentimente antifanariote ce se vor exprima în orientarea politică spre austrieci și ruși.

În practica politică internă se remarcă, încă din timpul celui dintâi domn fanariot, tendința de a supune controlului boierimii problemele financiare, ceea ce semnifică recunoașterea unui atribut al Stărilor. Practica consultării Stărilor prin instituțiile reprezentative s-a manifestat ca o constantă în secolul fanariot, mai cu seamă în vremea Mavrocordaților când Adunările de Stări erau chemate să legitimeze politica de reforme. Dacă în Moldova în Adunarea Stărilor erau mai larg reprezentate diferitele categorii boierești, în Țara Românească se observă o limitare a participanților la marea boierime ce va constitui protipendada. Este de remarcat că fanarioții primei jumătăți a secolului, deși numiți direct de Poartă, vor apela constant la colaborarea cu Stările.

Istoria politică din prima jumătate a secolului stă sub semnul consolidării regimului, care manifesta tedința de integrare în viața socială și politică locală. Cu toate acestea, opoziția Stărilor se transformă adeseori în reacții evidente împotriva noului regim, care se vor repeta cu prilejul războaielor ruso-austro-turce.

În istoria secolului fanariot războiul ruso-turc a provocat o întrerupere a regimului și în consecință o substituire a administrației fanariote cu una rusească. Războiul dintre anii 1768–1774 a deschis la nivel internațional, prin seria de reglementări, o „problemă românească", ca o componentă a „Chestiunii orientale". În acest context s-a revendicat de către boierime, prin memorii și delegații, abolirea suzeranității otomane și înlocuirea ei cu cea rusă. Revendicările boierimii prezintă diferențiat, de la o țară la alta, formula de guvernare, care evoluează de la integrarea în Imperiu la o suzeranitate cu păstrarea autonomiei locale. Spre finalul războiului, atunci când soluțiile preconizate se dovedesc improbabile, boierimea ambelor țări se resemnează la păstrarea autonomiei și la stăvilirea opresiunii turcești. În memoriile prezentate la Congresul de la Focșani (1772) boierimea argumentează revendicările prin invocarea înțelegerilor țărilor române cu Poarta în perioada medievală, așa-zisele „capitulații", plăsmuiri istorice care însă încorporau o realitate istorică, existentă în trecut, a *ahd-name*-urilor.

Apelul la dreptul istoric era menit să argumenteze înlocuirea regimului fanariot care încălca, prin acordul Porții, privilegiile țărilor. Aceste memorii, prin conținutul lor, mărturisesc o atitudine națională la boierime și cler, care se manifestă pe această cale la nivel internațional, o tendință care va constitui punctul de plecare al programului revendicativ de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774) s-a reconfirmat autonomia Principatelor în cadrul Imperiului otoman și în aceeași vreme s-a deschis o nouă etapă în procesul de emancipare de sub stăpânirea turco-fanariotă. Restaurarea regimului fanariot ce a urmat păcii a fost rezultatul raporturilor politice internaționale, o fațetă a „Chestiunii orientale" care nu îngăduia suprimarea suzeranității otomane și substituirea ei cu a Rusiei.

Istoria politică a regimului fanariot înregistrează și importante pierderi teritoriale. În 1713 Poarta transformă Hotinul în raia, iar în urma păcii de la Passarowitz (1718) Țara Românească pierde Oltenia, intrată sub stăpânire austriacă. În 1775 imperialii anexează și partea de nord a Moldovei. După pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), care a marcat și mai insistent declinul otoman și ascensiunea Rusiei în Europa Răsăriteană și Sud-Estică, regimul fanariot prezintă evidente fenomene de dezagregare. Confruntat cu intensitatea crizei otomane, sistemul fanariot, deși funcționează, dă semne de oboseală cu toate că încearcă să continue politica de reorganizare prin Alexandru Ipsilanti în Țara Românească (1774–1782). În această perioadă încălcările Porții și excesele exploatării otomane, exercitate printr-un nou val de greci din sfera Fanarului, împiedică politica reformatoare și stabilitatea la care râvnise regimul. Viața politică se află tot mai mult dominată de confruntările politice și militare dintre marile puteri.

Ascensiunea Rusiei a constrâns Imperiul otoman să țină seama de revendicările opoziției naționale care solicita un nou statut juridic al raporturilor româno–otomane. Evoluția ultimelor decenii lasă să se întrevadă, prin manifestările politice interne antiotomane, alături de defecțiunile unor domni care trec de partea adversarilor Porții, prăbușirea regimului fanariot. Evenimentele militare provocate de izbucnirea conflictului ruso–austro–turc (1787–1792) transformă din nou teritoriul țărilor române în teren de confruntare, aducând ocupația austriacă în Țara Românească și parțial în Moldova.

Criza Oceakovului, declanșată de expansiunea Rusiei pe seama Imperiului otoman, convinge marile puteri și în special Anglia despre necesitatea menținerii *statu-quo*-ului în zona sud-estului european. Deși pacea de la Șiștov cu Austria (1791) și cea de la Iași (1792) cu Rusia, încheiate în condițiile evenimentelor petrecute în Apus, insurecția din Țările de Jos și manifestările Revoluției franceze, nu modifică statutul țărilor române, în istoria Sud-Estului se deschide un nou capitol. Intensificarea acțiunii marilor puteri în zona țărilor române stimulează orientările antiotomane în vremea lui Constantin Ipsilanti (1799–1801) și Alexandru Moruzi (1802–1807), în legătură cu Rusia și în cadrul mai larg al procesului revoluționar balcanic. Izbucnirea unui nou război între Rusia și Imperiul otoman (1806–1812) oferă prilejul ocupării Principatelor în 1806 de către Rusia și participării voluntarilor români la lupta antiotomană. Încheierea păcii de la București (1812) a însemnat însă și pierderea teritoriului dintre Prut și Nistru pe seama Rusiei și, totodată, pentru un timp, supraviețuirea regimului fanariot.

Ultimele domnii fanariote mărturisesc semnele tot mai evidente ale dezagregării, manifestate în criza de autoritate a puterii centrale, care nu mai poate stăvili nemulțumirea generală și drumul spre revoluție. În această perioadă, firmanele otomane încorporau o bună parte din revendicările Stărilor, ceea ce mărturisește un evident progres și față de trecut și deopotrivă încercarea Imperiului otoman în noul cadru creat de Revoluția franceză de a prelungi existența regimului prin satisfacerea unor revendicări. În această fază însă se exercită și influența ideilor revoluției democratice asupra climatului politic românesc în care se va prefigura programul revoluției secolului al XIX-lea.

Reformele fanariote. Politica reformistă a regimului a debutat în vremea primului domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, un remarcabil om de cultură, atent la problematica timpului

său. El întocmeşte pentru fiul său, Constantin Mavrocordat, un adevărat program în care se schiţează viitoare principii călăuzitoare pentru o guvernare luminată. Practica reformistă fanariotă se manifestă într-o etapă preliminară prin încercările de stabilizare a masei rurale în vederea funcţionării sistemului fiscal. Aplicarea reformelor cunoaşte însă o epocă de maximă intensitate în timpul domniei lui Constantin Mavrocordat, cu deosebire după pacea de la Belgrad (1739), care readuce Oltenia în hotarele Ţării Româneşti.

Reintegrarea Olteniei, unde austriecii, prin reformele înfăptuite, interveniseră în raporturile dintre boieri şi ţărani, pune în faţa regimului fanariot alternativa continuării procesului reformator sau a revenirii la vechea situaţie.

Opţiunea fanariotă se fixează în sensul continuării procesului, reformele fiind condiţia *sine qua non* a consolidării regimului, în condiţiile unei mobilităţi rurale excesive, care crea impedimente funcţionării în bune condiţii a sistemului fiscal. S-a asociat totodată şi necesitatea de uniformizare a structurilor ţării după reintegrarea Olteniei şi în urma acordului Porţii, interesată şi ea în funcţionarea regimului. Constantin Mavrocordat (1730–1769), care a domnit alternativ în Moldova şi Ţara Românească, a început, având şi aprobarea Porţii, aplicarea programului de reorganizare a instituţiilor fiscale, administrative şi judiciare în spiritul ideii de raţionalizare a statului. Formulate în germene în marele hrisov din 1741, reformele, aplicate succesiv în cele două ţări, au avut în vedere realizarea unei monarhii moderate prin puteri intermediare şi corpuri constituite în cadrul adunărilor de Stări, ceea ce mărturiseşte o apropiere nu de despotismul luminat, cât de absolutismul luminat care a colaborat cu Stările. Traducerea în viaţă a principiului director se împlineşte prin măsuri care cuprind toate sectoarele structurii social-politice. Reorganizarea vizează sistemul fiscal în sensul asigurării stabilităţii masei ţărăneşti şi sporirea competenţei statului în reglementarea raporturilor de proprietate. Măsurile adiacente administrative şi judiciare erau menite să întărească controlul statului în vederea înfăptuirii unei duble finalităţi, politică şi economică. Începând cu reformele lui Constantin Mavrocordat, prin abolirea şerbiei în 1746 în Ţara Românească şi condamnarea tendinţei boierilor în Moldova, în 1749, de a-i reduce pe şerbi la condiţia de robi, prin fixarea corvezilor, se pune capăt servajului în ţările române. Reglementarea de către puterea centrală a raporturilor dintre stăpânii de pământ şi ţărani a încercat menţinerea unui echilibru prin restrângerea autorităţii şi privilegiilor boiereşti, garantându-se astfel eficienţa politicii fiscale. Reformele sociale din ţările române au prefigurat alte iniţiative similare din Europa Centrală şi Răsăriteană.

Programul reformelor, cu toate derogările şi încălcările Porţii, şi-a dovedit viabilitatea în a doua jumătate a secolului, fiind reluat de principii fanarioţi în ultima treime a secolului şi la începutul celui următor. Alexandru Ipsilanti (1774–1782, 1796–1797) a făcut un nou efort de reorganizare, reintroducând termene fixe de plată la perceperea birului, fapt ce a contribuit la prosperitatea ţării. Încercarea de separare a justiţiei de administraţie, crearea de noi instanţe judecătoreşti şi opera de codificare au semnificat un evident progres pe calea modernizării statului. Mai mult, datorită reformelor aplicate succesiv de Constantin Mavrocordat într-o ţară sau alta, s-a stabilit o unitate între cele două principate, exprimată şi prin alăturarea celor două steme pe scutul domnitorului. Reformele care au vizat reorganizarea administraţiei, justiţiei şi bisericii, difuzarea culturii şi mai cu seamă hotărârile în problema agrară s-au situat în sensul

tendințelor reformatoare ale epocii, care și-au propus un *aggiornamento* al societății feudale. În perspectiva evoluției viitoare, colaborarea cu puterile intermediare reprezentative a premers așezămintele României moderne (Gh.I. Brătianu).

Plasându-se în sensul evoluției societății secolului, programul de reforme a situat țările noastre la nivelul unui proces istoric de inspirație modernă. Regimul fanariot, în condițiile crizei otomane, a războaielor ruso–austro–turce, a continuei agravări a exploatării economice, generează nemulțumiri și, treptat, contribuie la cristalizarea unui program de emancipare națională întemeiat pe forțele politice proprii și pe concursul marilor puteri. Astfel, în împrejurările declinului otoman, consacrat de clauzele păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774), în țările române se conturează o nouă alternativă, care va propune reorganizarea statului în termenii ideilor revoluției democratice. Prin reformele practicate de fanarioți s-a îndeplinit un proces de unificare treptată a condițiilor politice și sociale din Principate care pregătesc unificarea pe care o va aduce secolul următor.

Intrarea „problemei orientale" într-o fază acută, după izbucnirea Revoluției franceze, propulsează în prim plan problema reglementării raporturilor cu Poarta, lupta pentru modificarea statutului politic internațional al țărilor române.

Sub semnul naționalului. Inochentie Micu: confesiune și națiune. Secolul al XVIII-lea reprezintă în istoria românilor momentul de început al mișcării de emancipare politică, saltul la acțiunea programatică desfășurată în numele națiunii. Elementul nou, definitoriu, îl aduce intrarea în scena politică a românilor din Transilvania. Prezentă și în secolul precedent, la nivelul funcționării privilegiilor acordate de principi Bisericii Ortodoxe, problema românească câștigă în secolul al XVIII-lea o amploare fără precedent datorită, inițial, confesiunii greco–catolice.

Unirea religioasă, în prelungirea unirilor parțiale inaugurate la Brest, în politica Habsburgilor a avut rostul să stabilească un echilibru favorabil dominației proprii, înlesnind de la început cristalizarea unor deziderate politice ale românilor. Restaurarea catolicismului și organizarea noii episcopii greco–catolice, precum și precizarea statutului ei prin diplomele imperiale conferite de Leopold I și Carol al VI-lea creează un cadru de manifestare pentru acțiunea politică românească. Cel care dă însă consistență și o nouă funcționalitate instituției este Inochentie Micu, episcopul românilor uniți din Transilvania (numit de împărat în 25 februarie 1729), dar în primul rând un om politic, dotat cu capacitatea de înțelegere a noilor probleme ivite. Instalat în 23 septembrie 1732, deține și titlul de baron și un loc în Dieta Transilvaniei, calități necesare acțiunii publice în care se integrează.

Conștient de însemnătatea celei de a doua diplome leopoldine (1701), el o invocă de la început, tentat de posibilitatea integrării românilor între Stări ca națiune aparte. El caută să consolideze economic ierarhia, s-o emancipeze de servituțile iobăgești, pentru a o ridica la nivelul preoțimii religiilor recepte. Permanent însă dublează revendicările de ordin ecleziastic cu cele naționale, cerând reprezentarea națiunii în viața publică, în Guberniu, în Dietă, un loc de consilier în Guberniu, în instituțiile centrale juridice, în comitate, la toate nivelurile ierarhiei administrative. Petițiile pe care le îndreaptă spre forurile centrale, spre Curtea imperială sau

spre cele provinciale, incriminează regimul Aprobatelor și Compilatelor, cerând anularea legilor discriminatorii, pentru români. Întemeindu-se pe punctele celei de-a doua diplome leopoldine, în consonanță cu tentativele imperiale de reformă a învățământului și în spiritul Reformei catolice, solicită și înfăptuirea programului școlar promis românilor. Insistențele lui Inochentie pe tărâm cultural sunt indiciile aderării la principiile tridentine prezente în actele unirii și ale receptivității societății românești față de ideile preiluministe.

Concordanța cu ideile veacului poate fi remarcată în ecourile cameralismului, care se traduc în accentuarea superiorității demografice, prin raportări la sarcinile prestate de națiunea română. Reperele argumentării lui Inochentie se fixează la dreptul natural, în temeiul căruia el caută să stabilească o concordanță între obligații și beneficii. Treptat, revendicările cuprind națiunea la toate nivelurile sociale, cu deosebire problemele țărănimii libere de drept, de pe Pământul regesc, asaltată de patriciatul săsesc, dar și ale țărănimii dependente, pentru care cere o reducere a robotelor în spiritul reglementărilor anterioare, insistând și pentru admiterea meseriașilor români în bresle. Argumentele invocate ce cuprind încă din 1735 și pe cele istorice, vechimea locuitorilor români în țară și continuitatea lor din vremea colonizării romane. „Prioritatea, romanitatea, continuitatea poporului român pe pământul său se transformă și ele, de aici înainte, datorită lui Inochentie din rațiuni istorice (cum fuseseră formulate și mai devreme) în mijloace de luptă politică puse în slujba promovării emancipării naționale" (Fr. Pall).

Inochentie Micu articulează astfel programul politic al națiunii pe care îl orientează, sprijinit pe diplomele Unirii, spre obținerea unui statut politic și social al românilor din Transilvania. Obiectivele propuse vizează însă de pe acum integrarea lor în sistemul constituțional, punând astfel în discuție însuși sistemul politic al principatului. Acesta a fost și motivul reacției violente a Stărilor față de programul revendicativ.

Prima etapă a acțiunii politice românești se încheie însă și cu rezultate notabile, consolidarea episcopiei, organizarea reședinței la Blaj (1737), obținerea diplomelor imperiale de dotare a episcopiei, care conferă cadrul legal de funcționare a viitoarelor instituții de educație. Pe un alt plan, cristalizarea programului și evoluția de la confesional la național acordă acțiunii politice, prin conceptele vehiculate, o bază socială mai largă pe drumul deschis de episcopul devenit om politic.

Noile împrejurări politice care au confruntat epoca tereziană deschid o nouă etapă în acțiunea politică românească. Amploarea revendicărilor românești sporește în raport cu frământările politice din Imperiu, cu dificultățile noii domnii. Intuind noul curs al evenimentelor, Inochentie Micu acționează direct la Curte printr-un întins memoriu intitulat *Supplex Libellus,* prevăzut cu anexe multiple, un adevărat dosar al problemei românești. Încrezător în valoarea argumentelor oferite de privilegii și diplome, cuprinse într-o prezentare barocă, el oferă o imagine cuprinzătoare a stării națiunii, cu referiri la vechimea ei istorică, dar în special înfățișând condiția socială și politică a românilor. Invocă și acum diplomele imperiale, stările de drept pe care le contrapune abuzurilor și încălcărilor, opresiunii și îngrădirilor de ordin economic și intelectual.

Nimeni până la această dată în Transilvania nu a oglindit mai exact și mai pe larg dimensiunile reale ale problemei românești, însemnătatea ei istorică și valoarea potențialului

pe care îl reprezenta. Pe aceste temeiuri așază revendicarea politică fundamentală, cerând ca românii să intre în rândul națiunilor recepte, să constituie o „Stare" (*statum constituere*) și să fie integrați în constituție. Reactualizând cereri mai vechi, le grupează în jurul problemei centrale, accentuând în spiritul meliorismului secolului iraționalitatea șerbiei, incriminată ca robie, ignoranța generată de condiția servilă, oferind totodată un rol în stat omului învățat. Apelând la diplome, la istoria trecutului, dar mai cu seamă la prezent, la analogii din sistemul constituțional polonez, el cere declararea națiunii române ca a patra națiune receptă, reprezentarea ei în regimul de Stări, în instituțiile provinciale, la nivelul celorlalte națiuni.

Semnat în numele clerului națiunii române unite, memoriul adresat Curții dă expresie de fapt programului românesc. Inochentie Micu asociază însă și alte revendicări, în condițiile dificultăților războiului de succesiune, dreptul de reprezentare a laicilor, sinod general, promite soldați pentru Imperiu, regimente românești, agitând însă și problemele urbariale. Obținând instituirea unei comisii aulice pentru examinarea cererilor, el dovedește amploarea problemei românești. Rescriptul imperial (1743), deși schițează vagi tendințe de ameliorare, este hotărât împotriva cererii fundamentale, pentru a nu prejudicia sistemul celor trei națiuni și patru religii recepte. El confirmă *Diploma leopoldină,* dar conține unele prevederi pentru clerul unit. Discutarea rescriptului în Dietă reprezintă de fapt o respingere a postulatelor românești chiar la nivelul recomandărilor Curții, întrucât drepturile prevăzute pentru uniți urmau să se aplice numai celor care se bucurau de prerogative ecleziastice și nobiliare. Respingerea este totală și în privința asimilării religiei unite cu cea catolică. Replica Dietei (întrunită la Sibiu) adresată Curții și discuțiile purtate mărturisesc poziția ei anacronică și atitudinea nobiliară a națiunilor politice. Maria Terezia sancționează la 7 august 1744 articolele de lege VI și VII care îi priveau și pe români; astfel Curtea, interesată de concordia cu nobilimea, își însușește punctul ei de vedere restrictiv. Presate de acțiunea revendicativă română, națiunile privilegiate fixează conduita istoriografiei partizane care, în a doua jumătate a veacului, contestă vechimea și continuitatea românilor. În această împrejurare se declanșează o mișcare anticatolică, îndreptată împotriva unirii, incitată de un călugăr sârb, Visarion, care face progrese în sudul Transilvaniei, amenințând să se transforme într-o mișcare populară.

În 1744 Inochentie Micu convoacă Sinodul general (25 iunie), cu o reprezentare non-confesională, prin prezența laicilor alături de ecleziaști, a țărănimii, prin care se prefigurează o adunare a românilor. Inochentie expune cu acest prilej situația creată de refuzul acceptării revendicărilor în favoarea națiunii și cere încuviințarea pentru continuarea demersurilor la Viena, unde fusese convocat. Aici, potrivit informațiilor, Sinodul a condiționat unirea de satisfacerea revendicărilor naționale. Faptul a determinat reacția Curții, care, confruntată cu opoziția națiunilor privilegiate, îl anchetează și exercită presiuni asupra lui. La Viena episcopul va redacta un nou memoriu, în care solicită aplicarea punctului 3 din a doua Diplomă a Unirii, invocând dorința clerului și a poporului. El cere o mai largă reprezentare a clerului în Dietă și un post de consilier în Guberniu. Ostilitatea forurilor imperiale îl determină la sfârșitul anului 1744 să ia drumul exilului la Roma.

Plecarea la Roma deschide ultima etapă a acțiunii lui politice, prin implicarea Scaunului papal și prin stimularea demersurilor politice din țară. Încă din primul an al exilului reînnoiește

postulatele ecleziastice și naționale pentru dobândirea egalității în drepturi a clerului și poporului aflat sub jurisdicția sa cu celelalte „națiuni". În memoriile adresate lui Benedict al XIV-lea, condiționează, într-un moment în care în Transilvania se manifestă atitudini anticatolice, soarta unirii de satisfacerea revendicărilor politice.

Elita ecleziastică îi continuă lupta, îndeamnă la reluarea acțiunii, astfel că și populația rurală condiționează unirea de reîntoarcerea episcopului. Solidaritatea e generală, semnul evident al audienței programului său politic în societatea românească. De acum presiunile Curții sunt tot mai insistente pentru a-l face să renunțe la episcopat, pentru a găsi o formulă politică și culturală care, salvând unirea și atenuând veleitățile politice ale episcopatului, să-l limiteze la atribuțiile ce i-au fost stabilite. Soluțiile Vienei sunt de ordin cultural, acordul pentru organizarea învățământului superior și gimnazial la Blaj, în general măsuri destinate să mențină unirea la nivelul obedienței politice.

Programul lui Inochentie este reluat, continuat, prin acțiuni restrânse. Existența unei linii politice de acum este o evidență, ea se sprijină pe ideile formulate coerent de Inochentie, în termeni naționali, care țintește în timp la soluționarea radicală a problemei politice. Înscris în durata istorică, programul său se dovedește rezistent, întrucât corespunde realităților și necesităților. Desigur, el este creația lui Inochentie, dar exprimă consensul păturilor libere din societatea românească, antrenate în lupta națională, astfel că acestea din urmă oferă o bază socială mișcării.

Programul, așa cum a fost formulat, prelungește desfășurările secolului al XVII-lea, activitatea inițiată de generația precedentă, înfăptuitoare a unirii, care s-a dovedit dotată cu un pronunțat simț politic. Episcopul Atanasie, în timpul tratativelor purtate la Viena, a negociat prevederile celei de a doua *Diplome a unirii* (1701), care conține principala revendicare, încorporarea celor uniți în sistemul politic și asimilarea mirenilor statusului catolic. Din această perspectivă, Inochentie Micu ilustrează, dimpreună cu generația lui, a doua etapă a mișcării naționale la românii din Transilvania. Cristalizarea programului politic prin Inochentie Micu, episcopul Bisericii Greco-catolice, inversează raporturile din secolul precedent, direcționând acțiunea dinspre națiunea română și în avantajul ei spre forurile politice constituite. De acum înainte, datorită programului politic, locul privilegiilor princiare acordate Bisericii Ortodoxe, în stricte limite constituționale, sau al diplomelor imperiale, este luat de acțiunea deschisă și sistematică de anvergură care năzuiește la modificarea sistemului politic. Inochentie, înscriindu-se în acest sens al evoluției, conceptualizează deziderateIe naționale esențiale în spiritul ideologiei noi, deși postulatele se acordau adeseori la stările politice și constituționale. Solicitând drepturi politice în cadrul sistemului instituțional existent, el le conferă o substanță și înțelesuri naționale, care năzuiau să ridice națiunea la rangul de națiune politică, într-un sens însă nou, modern, exprimând integral corpul național. În ansamblu, lupta politică desfășurată la nivelul unei mobilități remarcabile, cuprinzătoare datorită aspectelor revendicate, este relevantă prin spiritul critic ce o însoțește, prin soluțiile pe care le oferă, pătrunse de raționalitate. Ideologic, programul oferă repere sigure cu sistemul de valori europene, la orizonturile reformiste și, nu în ultimul rând, conforme cu ideile preiluministe care alimentează vocația lui pentru organizarea instituțiilor culturale. De aici vor

porni firele evoluției viitoare, politice și ideologice, mișcarea politică și culturală de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Cu el, problema românească, ajunsă în prim planul forurilor locale și centrale, devine problema fundamentală a scenei politice, pe care n-o va mai părăsi.

Mișcări confesionale în Transilvania și restaurarea ortodoxiei. La mijlocul secolului, în plină acțiune revendicativă politică a episcopului Inochentie Micu, izbucnește o mișcare anticatolică cu scopul de restaurare a ortodoxiei. Provocată de intrarea în țară a călugărului sârb Visarion Sarai, mișcarea se răspândește din Banat în sudul Transilvaniei, antrenând mulțimile țărănești, care părăsesc unirea. Mișcarea a intervenit pe fundalul unei crize a episcopatului, determinată de insuccesul acțiunilor revendicative care nu erau de natură să consolideze Biserica Greco-catolică. Chiar la sinodul convocat la Blaj (1744), cu participarea țărănimii, indiferent de confesiune, se chestionează oportunitatea Unirii.

Acțiunea lui Visarion a fost un catalizator al unor latențe care izbucnesc acum cu o forță elementară, într-o acțiune tipică fenomenelor de contagiune mentală. Anchetarea episcopului, acuzat de a fi provocat mișcarea, se asociază după refugiul său la Roma la seria de nemulțumiri și insatisfacții care au dus la părăsirea unirii de către personalități din ierarhia superioară. Un sinod organizat la Blaj în 1747 învederează hotărârea elitei ecleziastice de a continua acțiunea revendicativă națională, iar la nivelul comunităților rurale unirea este condiționată de întoarcerea episcopului în dieceză.

În anii ce au urmat se desfășoară acțiuni antiunioniste, în special în zonele sudice ale Ardealului, acolo unde în mare parte ortodoxia supraviețuise. Mișcările sunt permanente, iar preoțimea revine la ortodoxie, hirotonisindu-se în Țara Românească și Moldova. Ele cunosc un ascendent la sfârșitul deceniului șase, când se declanșează mișcarea lui Sofronie, un călugăr din sudul Transilvaniei care agită împotriva unirii îndemnând la părăsirea ei.

Desfășurată în prelungirea puternicelor mișcări din deceniul șase și în condițiile războiului de 7 ani, răscoala lui Sofronie s-a declanșat cu rară forță în momentul în care *Decretul de toleranță* (1759) devenise public prin difuzarea în limba română. Începută în comitatul Hunedoarei, revolta a cuprins curând comitatele Alba, Zarand, scaunul Orăștiei, Țara Hațegului, ținutul Abrudului. Centrul răscoalei devine pentru moment domeniul Zlatnei, pentru ca mai apoi să se extindă în comitatele Târnava și Turda, în zona Sibiului, Târgu Mureșului, în Maramureș și Satu Mare, astfel că un contemporan putea să afirme: „când s-a lăpădat Sfânta Unire din toată Țara Ardealului au fost anii 1760."

Răscoala s-a propagat cu o forță irezistibilă, mărturisind un tipic fenomen de contagiune mentală în care satele revin la vechea lor credință, stimulate desigur de *Decretul imperial* care îngăduie restaurarea ortodoxiei și nu în afara unor stimuli dinspre Mitropolia sârbă și Curtea rusească. Ea își are propria ei dinamică interioară, motivații țărănești prezente și în deceniul anterior sau chiar în prima jumătate a secolului.

Definitorii pentru mișcarea lui Sofronie au fost alungarea preoților uniți, ocuparea bisericilor, organizarea de adunări țărănești, apelul la false documente, scrisori circulare îndeobște, propagarea unor știri despre intervenția Rusiei în favoarea ortodoxiei transilvănene, acordul Curții din Viena și al Mitropoliei de la Karlowitz. Pe parcursul acțiunii are loc un proces

de conceptualizare a dezideratelor în plângeri redactate de elita preoțească, în atacurile la adresa papalității, afirmarea unor accente sociale și etnice.

Răscoala lui Sofronie se distinge și prin redactarea unor memorii adresate împărătesei ca rezultat al unor sinoade, cum au fost cele de la Zlatna și Alba Iulia, în care dezideratele au rezultat din autoexaminarea colectivă. Cu deosebire, Sinodul de la Alba Iulia din 14 februarie 1761 a fost convocat prin scrisori circulare și a avut un program prin care se cerea episcop ortodox, libertatea celor arestați, instituirea de preoți și protopopi, scutiri de dări pentru preoții neuniți, neamestecul funcționarilor statului în afacerile bisericii.

Prin hotărârile sale sinodul învederează încercarea de organizare a Bisericii Ortodoxe, intrarea ei în legalitate, dar și stăvilirea abuzurilor săvârșite de către țărănime, potolirea de fapt a mișcării și păstrarea ordinii religioase în biserică potrivit canoanelor. În desfășurarea răscoalei trebuie distinsă propagarea ei în zonele nordice, în Maramureș și Satu Mare, în general, în părțile ungurene, la nivelul unor atitudini din sfera religiosului care sugerează o unitate prin manifestări identice cu cele din principat. Românii din aceste zone se îndreaptă hotărât împotriva unirii prin mișcări colective ce mărturisesc o mentalitate comună, convergentă închegării unei solidarități ortodoxe. Răscoala lui Sofronie lasă să se întrevadă însă și alte aspecte semnificative: tratativele purtate cu oficialitatea, cu comanda militară, intervenția acesteia, represiunea și refacerea Bisericii Unite prin comisia de dezmembrare, impunerea unui episcop pentru românii neuniți, un instrument al curții.

Răscoala lui Sofronie a fost o mișcare colectivă de amploare, larg dimensionată în spațiu și desfășurată pe o durată de cel puțin trei ani. În timpul evenimentelor se observă existența unor similitudini cu evenimentele deceniului șase, detectabile în formele pe care le-a luat contagiunea mentală care a cuprins satele, în motivațiile țărănimii care urmează cu încredere conducătorii pe care valurile tumultului popular i-a ridicat. Dar chiar pe un plan mai îndepărtat, în timpul evenimentelor din vremea lui Visarion, formele în care se manifestă acțiunea țărănească se regăsesc în atitudinea mulțimilor din vremea lui Sofronie.

În aceeași măsură sunt constatabile aceleași reacții mentale într-o perioadă posterioară, în mișcările declanșate de *Edictul de toleranță* iosefin sau în vremea răscoalei lui Horea. Toate aceste mișcări colective cu determinații adânci sunt declanșate de factori externi, cazul acțiunii lui Visarion Sarai sau *Decretul de toleranță* (1759), care au prilejuit ample reveniri la ortodoxie peste prevederea actului în cauză. Este neîndoielnic că de la mijlocul secolului acumularea nemulțumirilor se revarsă prin supapele ce se deschid, transformându-se în fenomene proprii adevăratei răscoale.

Comparând însă faptele la care ne referim cu nivelul mentalității țărănești de la începutul secolului, dezvăluit de reacțiile la unire, vom observa o conștiință activă, bine conturată, de apartenență la religia ortodoxă, exprimată de părăsirea parțială a Unirii și de conceptualizare a dezideratului restaurării ortodoxiei. Privite aceste manifestări dinspre răscoala lui Horea, în care problematica religioasă nu a lipsit, se poate remarca o identificare a „legii românești" cu etnia care avea în urmă o mentalitate adânc înrădăcinată în conștiința colectivă. Această conștiință populară despre apartenența la „legea" românească, în care trebuie să vedem un mod de existență, nu avea la mijloc de secol un suport doctrinar teologic. În schimb, se pot

remarca schimbări intervenite în sensibilitatea colectivă, afirmarea unor solidarități de ordin confesional, mărturisite în urma dialogului comunităților țărănești cu intelectualitatea rurală. Memoriile redactate în numele comunităților, cu evidente infiltrații dinspre convingerile elitei rurale sau dinspre exterior, sunt nu numai numeroase ci și convergente la noul curs care se prefigurează în practica reformistă în materie confesională. Dovada o constituie Sinodul de la Alba Iulia (1761) în care prezența elitei ecleziastice se exprimă în prevederi ce atestă soluții care se îndepărtează de la manifestările țărănimii. Comparând atitudinile ce și-au găsit expresia în formulările hotărârilor sinodului cu manifestările mișcărilor colective se poate observa apariția unui clivaj între conducătorii mișcării și masa comunităților. După triumful de moment al ortodoxiei mișcarea trebuia, în opinia elitei locale, să fie zăgăzuită pentru a se putea instituționaliza confesiunea răsăriteană.

Evoluția sinodului în sensul soluțiilor oficiale, încercările de temporizare a tumultului popular, au fost de natură să contribuie la oprirea procesului de destrămare a Unirii. Restaurarea ortodoxiei în forma unui episcopat ortodox a contribuit în chip esențial la liniștirea elitei și la îndepărtarea ei de mișcarea populară. Refacerea Bisericii Unite și recâștigarea parțială a terenului pierdut, sub oblăduirea oficialităților și a intervenției militare, a avut loc și în condițiile refluxului mișcării țărănimii. După 1761, când are loc organizarea de fapt a episcopatului lui Dionisie Novacovici, mișcările anticatolice primesc accente sociale, oglindite de scrisorile sofroniene în circulație în Transilvania. Situația ni se pare simptomatică dacă raportăm lucrurile la răscoala lui Horea în care socialul va triumfa asupra confesionalului, chiar dacă rolul elitei ecleziastice sătești nu se istovește, ci dimpotrivă este prezent în elaborarea dezideratelor răscoalei. Conștiința ortodoxă se dovedește și acum mereu activă împletindu-se cu manifestări sociale și etnice.

Organizarea ecleziastică și viața religioasă. Istoria ecleziastică în secolul al XVIII-lea continuă structurile instituționale anterioare cu unele discontinuități care reflectă impactul noilor regimuri instaurate, fanariot în Modova și Țara Românească și habsburgic în Transilvania, Oltenia, Banat și Bucovina. În Transilvania, la începutul secolului, are loc suprimarea Mitropoliei ortodoxe și instituirea unui episcopat greco-catolic ca rezultat al unirii religioase. Convergența de interese a unei părți a elitei ecleziastice românești și a regimului habsburgic modifica peisajul confesional al principatului în favoarea catolicismului. Ortodoxia, limitată la zonele din sudul Transilvaniei și cu deosebire la Brașov, în mediul negustorilor români, va renaște la mijlocul veacului, urmare a crizei provocate de mișcările anticatolice din comunitățile românești. Curtea vieneză, în urma dezbaterilor din Consiliul imperial și a opiniilor lui Bartenstein, emite un edict de toleranță (1759) care a oferit un cadru legal restaurării ortodoxiei. Organizarea unui episcopat ortodox, în 1761, cu un ierarh de origine sârbă avea menirea să stăvilească mișcările anticatolice care și-au asociat și accente sociale. În același timp, Curtea vieneză, având sub control comunitățile ortodoxe, era în măsură să salveze unirea. Numirea lui Dionisie Novacovici și condițiile restrictive pe care i le-a impus erau de natură să evite disoluția Bisericii Greco-catolice.

Unirea românilor în cadrul creat de Contrareformă și sub înrâurirea programului Reformei catolice de inspirație tridentină a determinat o sporire a nivelurilor de cultură între români prin întemeierea unor instituții de învățământ și prin frecventarea instituțiilor locale catolice și reformate sau universitare la Roma, Viena, Tirnavia. În acest cadru se va forma o elită care va evolua de la nivelul aspirațiilor confesionale spre un program revendicativ național.

Instaurarea regimului habsburgic a determinat restaurarea romano-catolicismului după un secol de predominare a calvinismului. Sub raport instituțional funcționează episcopiile romano-catolice de la Alba Iulia, Oradea și Satu Mare, bisericile calvină, luterană și unitariană conduse de superintendenți. Spre sfârșitul secolului s-a organizat o episcopie greco-catolică la Oradea (1775) și un vicariat ortodox. Religia iudaică și secta iudaizantă sau sabatariană completează imaginea vieții religioase în principat, fiind considerate tolerate alături de Biserica Ortodoxă.

În organizarea ecleziastică din Țara Românească și Moldova se mențin mitropoliile și episcopiile secolului precedent. Epoca fanariotă nu alterează structura instituțională și nici apartenența etnică a clerului superior. Dacă în Țara Românească numărul mitropoliților greci reprezintă jumătate, în Moldova rezistența la tendințele de grecizare a ierarhiei sunt puternice, din nouă mitropoliți doar unul este grec. Principii fanarioți și inițiativele mitropoliților și episcopilor au determinat un proces de reformare a bisericii paralel reformelor inițiate în celelalte compartimente ale vieții sociale sau administrative.

Orientarea spre reformă în sfera ecleziastică este prezentă încă din vremea primului domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, care anunță viitoarele imixtiuni ale puterii centrale în afacerile bisericești. O etapă hotărâtoare în mișcarea de reformă din secolul al XVIII-lea este inaugurată în Oltenia de intervenția austriecilor, care, potrivit politicii etatiste, încearcă să îngrădească privilegiile clerului și să exercite un control asupra bunurilor ecleziastice. Administrația imperială refuză ridicarea Episcopiei Râmnicului la rangul de Mitropolie, subordonând-o Mitropoliei sârbe de la Belgrad, interzicând legăturile cu biserica Țării Românești și cu Constantinopolul.

Intervenția statului în treburile bisericii se accentuează după revenirea Olteniei la Țara Românească, când procesul de reformă se extinde și se accentuează. În acest răstimp statul inițiază măsuri menite să fortifice biserica și să sporească rolul preoțimii în comunități. Prin *marele hrisov* (din 1741), Constantin Mavrocordat intervine în viața ecleziastică, scutind preoțimea de obligațiile servile, exceptând-o de la plata birului, precum și prin interesul pentru instrucția clerului inferior. Prin seria de enciclice înalții ierarhi reglementează viața, administrația și disciplina religioasă.

Reformele fanariote și în special cele promovate de Constantin Mavrocordat în amândouă principatele în succesivele sale domnii au avut drept țel răspândirea științei de carte în rândul clerului inferior, scutirea lui de dări și ameliorarea stării materiale. În secolul al XVIII-lea clerul inferior se confunda ca stare socială adeseori cu țărănimea. În aceste împrejurări nivelul cultural și cunoștințele teologice erau scăzute, cu toate măsurile domniei sau ierarhilor. Lipsa de instrucție sistematică, moștenire a epocii precedente, pe fundalul unei stări materiale precare nu a reușit să amelioreze starea educației religioase la clerul sătesc. Viața religioasă în cele două principate era dominată de tradiții, departe de acuratețea preceptelor teologice, marcată de superstiții, mituri și sărbători păgâne care învederau o religie populară, trăită de

comunități. Faptul este explicabil prin instrucția rudimentară a clerului inferior, care încă la început de secol avea vagi cunoștințe de scris și citit în limba slavonă ce făceau imposibilă educația religioasă în comunități. Chiar mai târziu, când cărțile de învățătură creștină au fost imprimate în limba română, pregătirea culturală a preoțimii și încadrarea materială precară limita răspândirea valorilor credinței.

Împotriva acestor stări de lucruri, reformismul fanariot a căutat îndreptări prin scutirea preoțimii de obligațiile servile, iar clerul înalt, prin reforme pornite din interiorul bisericii. Convergența dintre încercările pe care le făcea domnia în vremea lui Constantin Mavrocordat și mitropoliile țărilor române a avut drept rezultat unele progrese în ridicarea nivelului cultural al preoțimii și al pregătirii teologice prin instituirea de cursuri limitate în timp sau prin întemeierea unor școli.

În viața religioasă a Moldovei și Țării Românești, reformele paisiene au exercitat o puternică influență datorită organizării vieții monastice prin principiile conținute de regulile stabilite de Paisie Velicicovschi. Activând, rând pe rând, la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamțu, a infuzat în lumea călugărilor idei pe care le-a cristalizat în mediul athonit, dar pe care le-a dezvoltat și instituționalizat în Moldova, cu sprijinul domniei. El a declanșat un curent religios reformator în viața monastică care năzuia să instituie un rigorism întemeiat pe Sfânta Scriptură și pe învățăturile scrierilor patristice. Astfel s-a organizat o adevărată școală de traducere în slavonă prin apelul la originalele grecești și românești în scriptoriile mănăstirilor și cu deosebire la Neamț. Datorită curentului înnoitor promovat la mănăstirea Neamțu, Paisie a contribuit la difuzarea valorilor creștine ale primelor veacuri în spațiul românesc și în afara lui. Școala călugărului reformator, având sprijinul domniei, a înfăptuit o resurecție a ortodoxiei în prelungirea secolului anterior. Reformele paisiene realizează în țările românești o mișcare religioasă în care pot fi descoperite idei care învederează tendințe asemănătoare cu ale jansenismului, promovate în congregațiile religioase catolice. Regulile vieții monastice pe care le-a elaborat au însemnat o reformă din interior a Bisericii Ortodoxe în care principiile morale și respectarea disciplinei se alăturau îndemnurilor spre cunoașterea textelor genuine ale Sfinților Părinți. Astfel, învățăturile, care s-au cristalizat întru apărarea ortodoxiei în ambianța Kievului lui Petru Movilă și au fost dezvoltate la Athos, au cunoscut o elaborare doctrinară și organizatorică în Moldova.

Această reformă monastică este paralelă reformismului fanariot, fiind expresia unor tendințe de înnoire specifice secolului luminilor. Difuzarea manuscriselor traduse sau revizuite a determinat un suflu nou în ortodoxia din țările române, contribuind la luminarea clerului și la fortificarea credinței în comunități. Deși mișcarea paisiană a avut în vedere traducerile slavone, prin caracterul ei erudit a înrâurit viața religioasă românească, în care triumfa limba română. Spre sfârșitul secolului se produce o adevărată mișcare de renovare religioasă prin cartea românească, tot mai abundentă, care va fi influențată de reformele paisiene. Curentul iradiază în Țara Românească și cunoaște o receptare largă datorită unor scrieri ce apar la începutul secolului următor. În acest final de epocă și de început al unei noi evoluții, resurecția pe care au determinat-o reformele paisiene se întâlnește cu ideile naționale care pătrundeau dinspre Transilvania.

Viața religioasă din Transilvania în secolul al XVIII-lea se afla într-o metamorfoză generală datorată Unirii religioase care aducea spre mijlocul secolului notabile deosebiri în comunitățile românești. Programul cultural al Reformei catolice, prin catehismele publicate în limba română, a provocat răspândirea unor elemente doctrinare în spiritul noii confesiuni. În aceeași perioadă, cartea ortodoxă continua să circule în Transilvania, mai cu seamă tipăriturile de la Râmnic în limba română, alimentând credința ortodoxă contracarată de efectele unirii religioase.

Nivelul pregătirii preoțimii ardelene era precar, fapt surprins de contemporani care, semnalând starea lor materială și condiția socială apropiată țărănimii, menționează slaba lor pregătire teologică și un nivel cultural scăzut. Spre mijlocul secolului, dar mai cu seamă de la începutul celei de a doua jumătăți se ameliorează, deși scrisul chirilic continuă să fie rudimentar. În ce privește viața religioasă a comunităților, se remarcă prevalarea religiei populare impregnate de superstiții, vrăjitorii, descântece, farmece și obiceiuri arhaice. Acestea conturau ceea ce se poate numi religia trăită. Se constată în Biserica Greco–catolică inițiative de răspândire a cunoștințelor teologice în spiritul Reformei catolice, cu evidenta tendință de legitimare a Unirii sub raport dogmatic. Organizarea școlilor de la Blaj a contribuit, alături de publicarea unor cărți cu conținut teologic, la ridicarea nivelului cunoștințelor religiei creștine. Un rol în procesul de ameliorare a vieții religioase l-a deținut preocuparea pentru calitatea pastorației evidențiată de *Propovedaniile* lui Samuil Micu și de *Predicile* redactate după Segneri de Petru Maior.

În schimb, preoțimea ortodoxă, după suprimarea Mitropoliei Ardealului, este privată de o instrucție sistematică, iar după mișcările religioase anticatolice, cu toate că ortodoxia este restaurată, nivelul ei de pregătire este în continuare deficitar. Totuși, știința de carte nu a lipsit din comunitățile ortodoxe datorită perpetuării vieții religioase în centrul ortodox de la Scheii Brașovului și a legăturilor cu Țara Românească și Moldova unde se hirotoniseau preoții. În tot acest timp se continua funcționarea diecilor și dascălilor care contribuiau la procesul de alfabetizare în comunități. După restaurarea ortodoxiei prin organizarea unui episcopat în 1761, dinspre instituția nou creată se remarcă tentative de combatere a credințelor deșarte, a obiceiurilor superstițioase. Spre sfârșitul secolului se condiționează preoția de însușirea unor cunoștințe necesare cultului în școala normalicească, creație a reformismului iosefin.

În general se poate constata la preoțime o pregătire minimală, relevată constant la început de secol, cunoștințe modeste teologice, un nivel care se ameliorează treptat spre mijlocul veacului, mai accentuat la greco–catolici, mai puțin observabil la ortodocși. Cu a doua jumătate a secolului, progresele sunt evidente, ca rezultat al instrucției sistematice, sporirii nivelurilor de cultură și al cunoștințelor teologice superioare, însușite datorită difuzării cărților. Alături de preoți, diecii, dascălii reprezintă un alt nivel al elitei intelectuale din comunitățile românești care înrâurește formarea preoților. Progresul scrisului și cititului a fost un factor important în viața religioasă a țărănimii. În comunități se poate observa de-a lungul secolului un proces lent de răspândire a cunoștințelor doctrinare care au determinat cristalizarea unei conștiințe confesionale. Viața satelor ardelene continua să fie dominată la începutul secolului al XIX-lea de superstiții împotriva cărora este îndreptată o literatură științifică de popularizare.

Viața religioasă în comunitățile maghiare, săsești, ale șvabilor din Banat și nord-vestul Transilvaniei, ale sârbilor cunoaște un vizibil ascendent sub incidența programului educațional reformist. Formația clerului, în continuarea secolului precedent, a fost în relație cu apartenența confesională, care a determinat legături cu centrele universitare europene. Tineretul urmează vechile trasee din secolul al XVII-lea, catolicii frecventează instituții de învățământ din Roma, Viena, calvinii pe cele din Țările de Jos, luteranii se orientează precumpănitor spre Halle, centru al pietismului, iar clerul sârb se formează în legătură cu centrele proprii din monarhie. Un rol formativ în pregătirea clerului l-au deținut instituțiile de învățământ locale, colegiile de la Alba Iulia, Cluj, Bistrița, Brașov sau Sibiu.

Beneficiind de suportul forurilor oficiale locale și de statutul conferit de religiile recepte, pregătirea clerului cunoaște un vizibil progres în comunitățile săsești și maghiare, ce înregistrează efectele unui învățământ teologic în care Reforma catolică sau pietismul sunt determinante, alături de politica școlară habsburgică. Progrese notabile înregistrează pastorația, datorită cărților de predici care atestă o preocupare pentru comunicare. Viața religioasă lasă să se întrevadă în comunitățile religioase posibilitatea unor progrese în răspândirea cunoștințelor teologice în raport cu procesul de alfabetizare, mai evoluat în comunitățile săsești și secuiești.

Mișcarea politică din Țara Românească și Moldova. Concomitent cu acțiunea politică din Transilvania se desfășoară și mișcarea politică din Țara Românească și Moldova. Instaurarea regimului fanariot în țările române nu a însemnat și abandonarea încercărilor de eliberare de sub dominația otomană. Ideea recâștigării independenței pe baza programului lui Șerban Cantacuzino și Dimitrie Cantemir a fost reactivată în condițiile în care conflictele latente dintre marile puteri europene izbucnesc în seria războaielor austro–ruso–turce. Continuitatea programului eliberării se manifestă cu prilejul războiului austro–turc (1716–1718) care stimulează în Țara Românească acțiunile grupării antiotomane condusă de partizanii Cantacuzinilor. În Moldova se remarcă aceeași opoziție antifanariotă, în legătură cu victoriile austriece și cu o posibilă intervenție a Rusiei, pentru care pledează și fostul domn Dimitrie Cantemir într-un memoriu adresat țarului Petru cel Mare.

Declanșarea războiului ruso–austro–turc din anii 1735–1739 determină renașterea planurilor de eliberare a popoarelor balcanice. Intrarea armatei ruse în Moldova face să se manifeste evidente tendințe de eliberare de sub dominația otomană pe baza alianței cu Rusia. Un rol important în acțiunile politice și militare l-au avut frații Cantemir, fiii fostului domn Antioh Cantemir.

În orientarea politică a țărilor române, ocuparea Olteniei de către austrieci și politica pe care o practică nu mai lăsa nici o urmă de îndoială asupra intențiilor de transformare a țărilor române în provincii imperiale. Boierimea Țării Românești se îndreaptă din nou spre soluția eliberării, în numele drepturilor Cantacuzinilor și Cantemireștilor la tronul țărilor române, trimițând misiuni politice în Rusia pentru a stabili legături cu membrii familiei Cantemir. În corespondența politică a timpului se vorbește în numele ambelor principate „acestei țări,

Moldova și a noastră" (Țara Românească), despre eliberarea lor. În acțiunea politică românească se manifestă tot mai insistent ideea pericolului reprezentat de Imperiul habsburgic pentru independența țărilor române, exprimâdu-se concomitent și dorința de a readuce Oltenia la Țara Românească. Rezultatele demersurilor politice externe ale boierimii muntene au contribuit și ele ca la Congresul de pace de la Nimirov (1736) să se discute despre recunoașterea Moldovei și Țării Românești ca principate neatârnate. Deși înscrierea în actele Congreslui a ideii de independență a țărilor române nu a dat rezultate, acțiunea factorilor politici interni a marcat un moment însemnat pentru viitoarea afirmare politică.

Corespondența politică mărturisește interferarea, pe baza demersurilor interne, a problemei românești cu „problema orientală". Aceeași corespondență luminează însă și cristalizarea noului concept modern de patrie, semnul unei evoluții remarcabile a societății românești.

Idealul politic de independență s-a manifestat și mai puternic în vremea războiului din anii 1768–1774, când aceleași forțe politice, în frunte cu Cantacuzinii, exprimă dorința de eliberare de sub dominația otomană. În 1769, Mihai Cantacuzino, în memoriile prezentate ulterior și Congresului de la Focșani (1772), cere restaurarea vechilor drepturi și a neatârnării Țării Românești. Acțiunea forțelor politice locale, amplu diversificată, s-a exprimat cu acest prilej și la nivelul unei întinse argumentații istorice ce însoțea memoriile adresate delegaților Rusiei, Austriei și Prusiei în care se dezbăteau raporturile țărilor românești cu Poarta.

Concomitent, interesul pentru clarificarea raporturilor cu Poarta se manifestă și în Moldova, astfel că asistăm la o sincronizare a demersurilor politice clădite pe apelul la dreptul istoric. Preluând ideile cantemiriene despre raporturile cu Poarta Otomană (motivația principelui despre încălcările puterii suzerane și invocarea „capitulațiilor"), boierimea încearcă să obțină independența țărilor române. În 1772, românii propun un stat tampon, sub ocrotirea marilor puteri. Principatele, în pofida activității intense a factorilor interni, nu au obținut independența nici cu prilejul păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774). Tratatul confirmă însă privilegiile Principatelor Române, impunând Porții recunoașterea pentru reprezentanții lor la Constantinopol a privilegiului dreptului ginților. Participarea voluntarilor români împotriva Imperiului otoman și intensa activitate politică externă, soluțiile oferite de memoriile politice și discuțiile din sferele diplomatice interesând un nou statut pentru Principate, au contribuit la consolidarea curentului îndreptat împotriva regimului fanariot și implicit a dominației otomane. Activitatea politică din Principate, prin sincronismul ei și prin similaritatea revendicărilor, reflectă intensificarea vieții politice interne, noul curs al mișcării de emancipare.

Deceniul al optulea al secolului a marcat, în raport cu „problema orientală", o evoluție a mișcării naționale orientată spre obținerea independenței, alimentată de acum tot mai accentuat de dialogul cultură-politică. Prezența acestor idei în scrierile timpului va asigura o notabilă difuzare a ideologiei politice românești. Pe un alt plan, sincronismul, constatat pentru Moldova și Țara Românească, poate fi remarcat și în mișcarea politică a românilor din Transilvania care, în același deceniu, cu noile argumente scoase din istoria țărilor române, încearcă să obțină un nou statut pentru ierarhia ecleziastică greco-catolică, demnitatea de mitropolit pentru bisericile din Imperiul austriac. Astfel, deceniul al optulea al secolului indică o concordanță între mișcarea de emancipare politică și stadiul cristalizării conștiinței naționale.

Identică prin opțiunile ei naționale, mișcarea politică românească dezvăluie priorități în raport cu statutul politic specific, în Principate îndrumată spre recâștigarea independenței, în Transilvania spre integrarea în sistemul constituțional.

Criza despotismului luminat. Răscoala lui Horea. În mijlocul deceniului nouă, în plină eră a reformelor, se declanșează în Transilvania, în 1784, una dintre cele mai puternice răscoale țărănești europene din secolul al XVIII-lea, prin proporțiile și răsunetul ei internațional.

Anunțată de incidente locale petrecute în Munții Apuseni încă de la începutul deceniului, răscoala izbucnește în legătură cu conscripția militară ordonată de Iosif al II-lea, în 31 ianuarie 1784, în vederea întăririi sistemului de apărare local. Știrea despre proiectata înrolare în regimentele grănicerești, organizate într-o perioadă precedentă, provoacă un val de interes în mijlocul țărănimii iobage, tentată de statutul de libertate oferit de înrolare. Oficialitățile comitatelor asistă consternate la adeziunea satelor, la proporțiile contagiunii care cuprinde întregi regiuni, țărănimea iobagă, în primul rând românească, dar și maghiară și săsească din zonele comitatelor. Pe măsura extinderii fenomenului apar tot mai distincte și manifestările antifeudale, intențiile țăranilor de a deveni stăpâni pe pământurile lucrate, de împărțire a celor nobiliare. Încercarea de a stăvili fluxul, prin contramandarea conscrierii, nu oprește revolta care se declanșează în Munții Apuseni, într-o atmosferă mereu incandescentă, urmare a incidentelor anterioare ce nu se stinseseră încă.

În mijlocul noilor agitații se definește tot mai clar personalitatea lui Horea, conducător al delegațiilor țărănești la Viena, de pe acum figura centrală datorită primirii la împărat (aprilie 1784). Aureolată de nimbul audienței, personalitatea lui Horea câștigă dimensiunile conducătorului. Credința comună țărănească în intenția salutară a „bunului împărat", stimulată de contactul cu Iosif al II-lea, împrumută lui Horea prestigiul omului providențial. Reluarea conscripției antrenează în toamna lui 1784, în octombrie, noul val de interes pentru militarizare care crește în rândul moților, locuitorii munteni, paralel cu atmosfera generală de nemulțumire a iobagilor din comitate împotriva sarcinilor feudale.

Crește însă și încrederea în demofilia împăratului, grefată pe contradicțiile dintre reformism și conservatorismul nobiliar. În 28 octombrie, în comitatul Zarandului, la Brad, unul din viitorii conducători ai răscoalei, Crișan, un fost soldat imperial, cheamă, în numele lui Horea, țărănimea la adunare, pentru a-i face cunoscută „porunca" imperială de a primi arme și de a nu presta slujbele domnești. În 31 octombrie, la Mesteacăn se adună țărănimea din comitatele învecinate, de unde, în numele lui Horea, sunt îndrumați spre cetatea din Alba Iulia pentru a primi arme. La această adunare se prefigurează, prin cuvintele rostite de Crișan, perspectiva eliberării din iobăgie și reducerea sarcinilor feudale.

De acum înainte răscoala câștigă teren, gândul înrolării se transformă în hotărârea de a distruge nobilimea. Răsculații atacă deopotrivă nobilimea și reprezentanții statului, aparatul funcționăresc, sub cele mai variate lozinci, dar mai ales sub una care le domina pe toate: *nobilime și iobăgie să nu mai fie*.

Pe măsură ce răscoala se întinde și cuprinde satele din câmpia Transilvaniei sunt antrenați și iobagii unguri, astfel că mișcarea devine generală, cuprinzând, într-o formă sau alta, toată

iobăgimea. În noiembrie răscoala era în apogeu, cuprinsese întreaga țară, antrenată de destinul comun în fața opresiunii feudale. În această situație de ridicare generală, țărănimea, încrezătoare în biruința ei, își sintetizează revendicările în ultimatumul din 11 noiembrie 1784 adresat nobilimii, adăpostită în cetatea de la Deva.

În formule lapidare țărănimea dă expresie gândului de care era animată: *Nobilul comitat și toți posesorii lui să jure pe cruce: nobilimea să nu mai fie, nobilimea să trăiască din slujbe, să-și părăsească moșiile, să plătească dare ca și poporul, iar pământurile să fie împărțite țărănimii.* Ideile cuprinse în textul ultimatumului exprimă dezideratele generale ale țărănimii iobage de pe domeniile nobiliare. În el se sintetizează toate formulele anterioare, lozincile în circulație sau alte condiții formulate de țărănime pe parcursul tratativelor angajate. Într-o formulă condensată și la nivelul unui radicalism țărănesc, s-a cerut desființarea nobilimii și a proprietății feudale, deci desființarea nu numai a raporturilor feudale, ci și a domeniilor stăpânite de nobilime pur și simplu și a iobăgiei, fără vreo distincție națională, cuprinzând întreaga țărănime, dar în primul rând țărănimea română majoritară.

Ultimatumul, așa cum a fost formulat, subliniază revendicarea socială fundamentală, radicală, îndepărtându-se hotărât de la orice tendință de ameliorare a raporturilor feudale, venind ca negație a practicii reformiste. Acest act a oferit astfel soluția țărănească a problemei naționale, pe o cale proprie, revoluționară, fiind îndreptat spre viitor, prin emanciparea națiunii de jugul iobăgiei. Expresie a climatului reformist și a acțiunii țărănești, dezideratele formulate s-au cristalizat într-un context mai larg reformist, terezian și iosefin, social-politic și ideologic, în care circulau ideile privind desființarea mai cu seamă a privilegiilor și impozabilitatea nobilimii discutată la nivelul Consiliului de Stat. Ultimatumul condensează principalele revendicări sociale țărănești, dar în același timp a preluat din atmosfera reformismului ideea transformării nobilimii într-o clasă utilă, impozabilă față de stat. Dezideratele, în esența lor, sunt țărănești, deși prezența preoțimii rurale este neîndoielnică în conceptualizarea și sistematizarea lor, fără ca să altereze revendicările țărănești.

Evident, ultimatumul nu poate să fie considerat „programul răscoalei", ci „o expresie de moment, fără valoare generală activă" (David Prodan), atâta vreme cât desfășurarea răscoalei lui Horea și a răscoalelor în general se refuză ideii de program.

Ajunsă la apogeu, răscoala continuă paralel cu încercările de liniștire ale aparatului administrativ și ale armatei. Acțiunea țărănească este întretăiată, întreruptă de tentative, de intervenția conducătorilor ecleziastici, a intelectualilor, care înlesnesc opera de liniștire. Comanda militară, exploatând încrederea țărănimii în Iosif al II-lea, a reușit să oprească, încă înainte de a avea dispoziții precise, cursul ascendent al răscoalei. Atunci însă când împăratul decide intervenția armatei, aceasta intră în munți. Țărănimea s-a văzut confruntată cu necesitatea apărării. Cu toate succesele pe care țărănimea răsculată le înregistrează, la 7 decembrie, la Mihăileni, colonelul imperial Kray învinge oastea țărănească. Măsurile de pacificare, tratativele și o armată imperială au hotărât nu numai soarta răscoalei din munți ci, în general, din țară. Oastea lui Horea s-a destrămat și ea, astfel că la 14 decembrie capii răscoalei se retrag adânc în munți. Urmăriți, au fost arestați la 26 decembrie și încarcerați la Alba Iulia. Judecați după o insistentă anchetă, sunt condamnați prin sentința din 25 februarie

1785, potrivit codului terezian, să fie frânți cu roata. La 28 februarie sentința a fost executată în prezența mulțumilor țărănești, aduse spre a vedea un exemplu de pedepsire a îndrăznelii săvârșite prin ridicarea la luptă.

Răscoala lui Horea a declanșat, datorită proporțiilor ei, un larg răsunet european, difuzat pe toate canalele diplomatice, publicistice, literare și istorice, într-un larg spațiu, din Peninsula Iberică până în Scandinavia, în statele italiene și germane, în Franța și Țările de Jos, în America. Intervenită într-un moment în care ideile revoluției democratice americane vesteau amurgul vechiului regim, răscoala dezvăluie Europei eșecul despotismului luminat, invalidând imaginea monarhului desăvârșit, prezentată de Lanjuinais.

Răscoala lui Horea i-a prilejuit lui J.-P. Brissot o amplă discuție despre practica despotismului luminat, a iosefinismului, în special. Incriminând sentința și punând în discuție în termenii lui Beccaria dreptul de a pedepsi luptătorii pentru libertate, viitorul revoluționar, prin exemplul răscoalei lui Horea, ridica în fața opinei publice o problemă de principiu. El s-a pronunțat în apărarea românilor răsculați, în numele dreptului la rezistență, asimilând exemplul românesc celui al revoluției americane și al ideilor umanitare ale secolului.

Efectele răscoalei s-au răsfrânt și asupra societății timpului, ele stând la baza *Patentei de desființare a iobăgiei* în Transilvania (1785). Deși aplicată începând cu 1781 în alte țări ale coroanei, datorită rezistenței nobilimii, introducerea ei în principat s-a amânat. Datorită răscoalei s-a desființat și în Transilvania dependența personală, redându-se iobagului dreptul de strămutare, suprimat de legislația dietală de după răscoala lui Doja. Cu toate că nu desființa raporturile feudale, patenta a grăbit disoluția lor. Aceasta stimulează și alte procese adiacente prin acordarea dreptului de a învăța meserii și a le exercita indiferent de loc. În general, prin desființarea dependenței personale se deschide o nouă fază în raporturile feudale, oferind noi temeiuri mișcării de emancipare. „În perspectivă istorică, răscoala întregește programul națiunii cu dimensiunea ei socială, înălțimea conceptului cu greutatea masei sale, calea de luptă reformistă cu cea revoluționară". (D. Prodan).

Răscoala lui Horea indică însă și profunde mutații la nivelul mentalului colectiv, datorită practicii reformiste care a determinat credința în posibilitatea schimbării. Țărănimea răsculată manifestă o încredere clar exprimată în demofilia împăratului și o nedisimulată ostilitate împotriva nobilimii. Desfășurarea evenimentelor atestă o deplasare de accent de la confesional spre social, deși țărănimea continuă să identifice confesiunea cu etnia. Botezul nobilimii semnifica o schimbare a identității etnice deoarece „legea" românească, potrivit mentalității țărănești, reprezenta mai mult decât o credință. Răscoala lui Horea mărturisește o metamorfoză în mentalitatea țărănimii, comparativ cu răscoala lui Sofronie, în care accentul principal cădea pe confesional.

Însemnătatea răscoalei a fost imensă pentru lupta de afirmare a românilor. Prin participarea masiv românească, răscoala are un vădit caracter social și național. Țărănimea luptând împotriva stăpânilor feudali se ridică implicit împotriva acelora care reprezentau structura instituțională medievală. În 1784 se înfruntă o țărănime în majoritate absolută românească cu o nobilime covârșitor maghiară. Cele două planuri, social și național, confundându-se, și caracterul răscoalei a fost ambivalent. Pornită de jos, răscoala a încercat

să rezolve într-o versiune țărănească problema românească. La scurtă vreme elita intelectuală va căuta o rezolvare în plan politic. Evoluția ulterioară va apropia planurile în cadrul luptei naționale, le va contopi într-o unică problemă românească. Deși dezavuată de iluminiștii români, ca modalitate de emancipare socială, răscoala a contribuit la apropierea intelectualității de problematica socială a națiunii.

Mișcarea națională în timpul revoluției democratice. Supplex Libellus Valachorum. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, mișcarea națională din centrul și sud-estul european intră într-o nouă fază de dezvoltare. Înscrisă pe fundalul evenimentelor provocate de Revoluția franceză, acțiunea elitei se conturează în funcție de mutațiile intervenite în politica europeană și, pe un alt plan, de evoluția raporturilor interne.

Moartea lui Iosif al II-lea a fost precedată și urmată, în condițiile expansiunii revoluției, de o criză a reformismului iosefin, manifestată prin revocarea reformelor și prin ascendentul nobilimii, interesată în recuperarea terenului pierdut. Militând pentru o *restitutio in integrum*, nobilimea încearcă să profite de pe urma dificultăților Imperiului, pentru a anula efectele reformismului, orientându-se în sensul unei restaurări a vechilor sale prerogative provinciale, pentru a reveni la situația politică anterioară reformelor. Nobilimea organizează o vastă acțiune de opoziție față de politica centralizatoare a reformismului și mai cu seamă a celui iosefin. Revenirea însă la vechile orânduieli trebuie să țină seama de progresele spiritului revoluționar în Imperiu, de împrejurările politice refractare cursului reacțiunii, de rezistența generației iosefine și iluministe și, în general, a naționalităților.

În acest cadru conflictual se conturează, în timpul lui Leopold al II-lea (1790–1792), o perioadă postiosefină pe baza experimentului reformist din Toscana, mai puțin doctrinar și mai înclinat spre dialogul cu structurile locale. Păstrând sensul general al cursului reformator, Leopold al II-lea inaugurează o nouă epocă de atenuare a centralismului, o politică cu mai mare deschidere spre structurile juridico-constituționale, realizând astfel pentru moment un compromis cu nobilimea. Formula a devenit viabilă datorită propagării spiritului revoluționar care obligă nobilimea la dialogul cu Viena, pentru care pleda și presiunea mișcărilor naționale din Ungaria și Transilvania. În aceste condiții, politica de restituții readuce în scenă, cu putere crescândă, cu stimulul oficial, revendicările națiunilor menținute în afara vieții constituționale sau cu un statut de inferioritate politică.

Unul din primele efecte ale postiosefinismului leopoldin a fost revenirea în Ungaria și Transilvania la viața constituțională a regimului de Stări. Convocarea Dietei din Ungaria și apoi a celei din Transilvania (1790) a oferit națiunilor privilegiate posibilitatea formulării dezideratelor lor față de Viena, dar a deschis și românilor un teren de afirmare. Dieta convocată oglindea însă caracterul regimului de Stări al națiunilor politice și religiilor recepte. Din cei 417 componenți, 296 sunt regaliști și alți dregători și numai 121 reprezentanți aleși. Sub aspect social, nobilimea deținea mai mult de 350 de membri, dintre care 161 de magnați. Sub aspect național, maghiarii (dimpreună cu secuii) reprezentau aproximativ 90%, sașii 10%, iar românii aveau un singur reprezentant, episcopul greco-catolic Ioan Bob, și el în calitate de regalist.

Discuțiile din Dietă, reactualizând programul nobiliar antireformist, afirmă tendința de revenire la vechea viață constituțională, la regimul națiunilor privilegiate, la toate îngrădirile principatului privitoare la români, cărora le adaugă noile resentimente provocate de răscoala lui Horea. Ostilitatea a fost totală față de programul social al reformismului, legislația iosefină, dreptul de liberă strămutare, pe care îl îngreunează cu noi restricții, făcându-l aproape inoperant.

În cursul acestor frământări, mișcarea revendicativă a naționalităților cunoaște accente noi, o nouă și intensă activitate, în rândurile românilor, sârbilor etc. Intelectualitatea, de astă dată printr-o nouă generație formată în ambianța iosefină și iluministă, în atmosfera de continuitate a programului politic național și în condițiile reformismului, avea o consistență numerică remarcabilă, o mai mare diversitate de structuri socio-profesionale, intelectuali cu studii superioare la Roma, Viena, care dețineau funcții în ierarhia ecleziastică superioară, dar și istorici, filologi, juriști, ofițeri ai graniței militare. În plus, elita intelectuală românească se prezintă substanțial alta la nivelul funcțiilor ecleziastice inferioare — protopopi, preoți, dascăli, funcționari mici, cu o calificare intelectuală însușită în școlile timpului. Sub raport intelectual – o generație care a înregistrat, e adevărat, diferit, efectele contactului cu iluminismul, cu practica reformistă, mai interesată în problematica națională. Generația noii etape a mișcării naționale se prezenta mai unitară, datorită atenuării confesionalismului, sub impulsurile procesului de laicizare, și solidară, datorită presiunilor nobiliare în urma răscoalei lui Horea.

Primele manifestări politice mărturisesc o activitate diversificată, în forma petițiilor adresate individual sau colectiv, în numele ofițerilor regimentelor de graniță, de intelectuali de prestigiu. Prin conținutul lor, memoriile reiau motivele programului politic anterior, le îmbogățesc cu argumentele iosefinismului și prin contactele cu spiritualitatea vremii. Ele exprimă, prin formulele cunoscute, dar adaptate stărilor prezente, revendicarea principală, egalitatea cu celelalte națiuni, integrarea în viața constituțională. Susținute acum de o nouă bază doctrinară, doleanțele, potrivit logicii iluminismului, invocă un contractualism raportat la împrejurările etnice din trecut. Acțiunile se îndreaptă spre oficialitate, dar presează și asupra episcopatului, pentru a reînvia funcția politică a bisericii, experimentată odinioară. În această atmosferă, traversând căutări și soluții, confesionale însă, ca redactarea unui *Supplex* în numele clerului greco-catolic (1 martie 1791), elita românească se fixează în cele din urmă la o formulă politică neconfesională, la un act reprezentativ național.

Centrul acțiunii se stabilește la Oradea, unde episcopul greco-catolic Ignatie Darabant, un remarcabil om de cultură, se hotărăște să sprijine mișcarea. Operă de colaborare națională, *Supplex Libellus Valachorum* a fost elaborat de personalitățile de prim plan ale vieții intelectuale: Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior, Ioan Piuariu Molnar, Iosif Meheși, Budai Deleanu, Ioan Para, istorici și juriști, ecleziastici și laici, uniți și ortodocși. Semnat în numele națiunii de categoriile sale libere (*Clerus, Nobilitas, Civicusque Status Universae Nationis in Transilvania Valachicae)*, *Supplex*-ul sintetizează postulatele în cinci puncte esențiale: 1. ștergerea numirilor odioase și jignitoare de tolerați, admiși, și reașezarea națiunii române în uzul tuturor drepturilor civile și „regnicolare"; 2. să i se redea națiunii locul pe care l-a avut în viața politică în Evul Mediu; 3. clerul, nobilimea și plebea să se considere la nivelul Stărilor care constituie uniunea celor trei

națiuni; 4. reprezentarea proporțională în Dietă și în funcții; 5. unităților administrative cu majoritate românească să li se acorde numiri românești sau mixte ori să-și păstreze numele după râuri sau cetăți. În sfârșit, generalizând programul, memoriul cere ca locuitorii principatului, fără deosebire de națiune și confesiune să se învrednicească, potrivit stării și condiției lor, de aceleași libertăți și beneficii, să poarte aceleași sarcini.

Memoriul, amplu argument istoric și susținut de considerente de natură demografică, cuprinde revendicările fundamentale ale națiunii, așa cum s-au cristalizat timp de șase decenii. Fiind de natură constituțională, postulatele preconizează, potrivit sensibilității epocii restituirilor, reașezarea națiunii în drepturile depline cetățenești, egalitatea în drepturi cu națiunile politice, reprezentare proporțională în viața publică. Integrat perfect atmosferei timpului, memoriul, în ambianța politică postiosefină, reticentă la înnoiri, cere o reașezare, o restituire a vechilor libertăți.

Orientarea politică a vremii lui Leopold al II-lea își arată pe deplin roadele; politicii de restituiri nobiliare i se răspunde, dinspre națiunea română, cu aceeași unitate de măsură, *Supplex*-ul cerând o *reintegratio*. Sub această aparență, românii avansează cereri noi, care vizau modificarea sistemului constituțional. Practic, revendicările, prin formulare și argumentația lor rațională, marcau o răsturnare de valori politice. Argumentele moderne ale *Supplex*-ului, întemeiate pe număr, erau îndreptate împotriva principiului regimului de Stări privilegiate, făcând loc unei viziuni non-medievale. Programul național al românilor, în măsura în care ar fi fost acceptat, transforma principatul într-o Țară Românească, prin rolul politic al unei națiuni precumpănitoare, prin număr și exercitarea drepturilor sale politice reprezentative.

Așa cum au fost redactate, dezideratele reflectau continuitatea cu etapa precedentă a luptei politice. Ceea ce, în mare parte, fusese revendicat în vremea lui Inochentie Micu capătă acum un aspect cumulativ, coerență, unitate și o suplimentară argumentație. În țesătura textului, noua generație introduce idei izvorâte din climatul iluminist, dar și conceptele revoluției democratice, de egalitate, de drepturi ale omului și cetățeanului. Actul reprezentativ debutează cu o nedisimulată referință la *Declarația drepturilor omului și cetățeanului*. Evoluția în sens modern și concordanța cu noile aspirații sunt observabile și în modul în care concepe *Supplex*-ul națiunea. Dacă Inochentie Micu cerea recunoașterea ca a patra națiune constituțională, politică, generația nouă, prin argumentele de ordin demografic, are în vedere o națiune în termeni moderni, care să integreze întreg corpul social.

Programul românilor din Transilvania accentuează postulatele politice în raport cu constituția țării. În sistemul ei de priorități, generația fixează în prim plan dezideratul politic esențial, convinsă că satisfacerea acestuia le încorporează pe celelalte. Reprezentarea politică a națiur¨ proporțional cu numărul ei însemna de fapt prăbușirea vechiului sistem constituțional, dislocarea autonomiilor „națiunilor" constituite pe privilegiu. Revendicarea congresului național urma să creeze un organism constituțional românesc, o forță politică având individualitatea ei de acțiune. *Supplex*-ul mișcării naționale este redactat și înaintat Curții. În ansamblu, ideile chemate în sprijinul acțiunii politice reflectau stadiul de dezvoltare al națiunii, o slabă dezvoltare burgheză, împrejurări politice ostile în interior, dar și aderențe

la concepția iluminist–reformistă care îndrumă spre soluția petiționară îndreptată spre Curtea imperială, trecând astfel peste căile procedurale obișnuite, locale.

Soarta *Supplex*-ului a fost hotărâtă de raporturile politice interne ale Imperiului, de compromisul intervenit între Curte și nobilime în fața exploziei revoluționare europene. Trimis Dietei Transilvaniei, *Supplex*-ul întâlnește refuzul aceluiași bloc solidar al privilegiaților, care hotărăsc, o dată mai mult, menținerea constituției și a formelor tradiționale de conducere. Dar mai cu seamă acțiunea românească s-a lovit de viziunea politică centralizatoare și unificatoare a Imperiului, care nu putea să împărtășească soluții favorabile creării unor individualități naționale. În fața expansiunii revoluției democratice, politica imperială rămâne pe mai departe ancorată în imobilismul structurilor constituționale provinciale, preferând concordia cu nobilimea în locul inovațiilor, feudalitatea, aspirațiilor moderne.

Respins de Dietă, actul reprezentativ politic este urmat de un al doilea *Supplex* (1792), redactat și înaintat în numele celor doi episcopi, Ioan Bob și Gherasim Adamovici, primul reprezentând confesiunea greco–catolică, al doilea pe cea ortodoxă. În pofida plusului de argumentare istorică și restrângerii formulei naționale la aceea a instituțiilor ecleziastice, cel de al doilea *Supplex* împărtășește aceeași soartă.

Al doilea *Supplex* a oglindit orientarea liderilor politici români spre lărgirea bazei sociale a mișcării naționale. Autorii acestei petiții reactualizează în termeni hotărâți ideea congresului național, formulată și în primul *Supplex*, cerând o adunare națională de genul congresului iliric la care să participe deputați nu numai din Stările militară, nobilă, bisericească și civilă, ci și din cea plebee. Comparativ cu primul *Supplex*, tonalitatea celui de al doilea este mai radicală, oglindind evoluția societății românești spre idealurile revoluției democratice. De altminteri, mișcarea națională, după respingerea revendicărilor primului *Supplex*, înregistrează accente protestatare. Curtea vieneză, confruntată cu acute probleme externe, este interesată în asigurarea liniștii interne pentru a se putea concentra în exterior. Acțiunea politică deschisă se oprește pentru multă vreme la acest punct, episcopilor interzicându-li-se pentru viitor preocupări de natură politică.

Momentul *Supplex*-ului însă își continuă efectele în societatea Transilvaniei, mișcarea politică asociindu-și alte grupuri sociale, negustorimea românească, care, în prelungirea acțiunilor revendicative din vremea iosefinismului, se întâlnește cu intelectualitatea în jurul unor repere comune naționale. Evoluția de la local și confesional spre național, participarea solidară a intelectualității laice și ecleziastice, ortodoxă și greco–catolică la mișcare atestă progresul conștiinței naționale.

Mișcarea politică organizată în jurul *Supplex*-ului reunește pentru prima dată într-o acțiune conștientă diversele pături sociale libere interesate în obținerea unui nou statut politic. Deși obiectivele propuse de mișcare nu se realizează, afirmarea politică a intelectualității îi dovedește forța și locul pe care îl deținea în societatea Transilvaniei. Continuat pe cele mai variate căi, programul se menține mereu prezent, stârnește dezbateri polemice în rândul națiunilor privilegiate, dar și al intelectualității românești, se difuzează pe verticală în societate, fiind reluat în noi condiții, prelungindu-și efectele în opera politică a generației revoluționare de la 1848.

Mișcarea națională din Țara Românească și Moldova. După pacea de la Kuciuk-Kainargi, în Țara Românească și Modova activitatea politică revendicativă din timpul războiului continuă prin alte memorii redactate de opoziția internă, la care se asociază ample mișcări conspirative împotriva noilor domni fanarioți, Alexandru Ipsilanti și Grigore al III-lea Ghica. În noua ambianță de revenire la sistemul politic fanariot, îndepărtat pentru moment în timpul războiului, boierimea militează pentru înlăturarea domnilor străini. În 1778, complotul din Moldova îndreptat împotriva lui Constantin Moruzi s-a transformat într-o puternică acțiune antifanariotă, semnificativă pentru noul curs al acțiunii opoziționiste, care depășește forma petiționară prin încercări efective de schimbare a domnitorilor.

Paralel cu acțiunile conspirative și opoziționiste se constată, imediat după 1774, o multiplicare a proiectelor de reorganizare politică a țărilor române în legătură cu nădejdile pe care le trezește evoluția „problemei orientale". Acțiunile petiționare urmează în linii generale cursul evenimentelor internaționale, care continuă să creeze cadrul de afirmare pentru opoziția internă. Așa se și explică faptul că între anii 1802–1807, în relație cu politica Franței napoleoniene, numărul memoriilor sporește, pentru ca în anii următori să fie în scădere până în preajma Revoluției lui Tudor Vladimirescu când ritmul devine iarăși intens.

Mișcarea antrenează personalități din rândul boierimii, oameni de cultură ca Mihai Cantacuzino, Ienăchiță Văcărescu, în general autori de memorii și scrieri istorice, clerici de prestigiu cum au fost Chezarie din Râmnic, Iacov Stamati și Leon Gheuca. Acestora li se alătură, la începutul secolului al XIX-lea, scriitori din rândul boierimii mici și mijlocii, intelectuali recrutați din burghezie, ce exprimă sub raport teoretic concordanța mișcării naționale cu gândirea politică europeană.

Memoriile și proiectele de reformă abordează problemele caracterului și sensului evoluției istorice a Principatelor, având ca punct de plecare ideile formulate de Dimitrie Cantemir, modul de realizare a transformărilor preconizate, chestiuni social–economice, de reformare a instituțiilor, aspecte ale formei de guvernământ. În acest ansamblu revendicativ, un loc central l-a ocupat dezbaterea statutului internațional al Principatelor, idee dominantă a programului politic românesc.

Mișcarea națională, amplu diversificată și consistentă ca motivație teoretică, datorită impactului iluminist, se exprimă prin mijlocirea broșurilor și pamfletelor, a literaturii social–politice și istorice, pătrunse de spirit critic. Genurile pe care le cultivă aceasta împrumută mult din modalitățile secolului al XVIII-lea, fapt ce ușurează comunicarea, conferind o notabilă audiență ideilor în societate.

Deși programul politic nu se fixează în Principate într-un act fundamental, în totalitatea lor memoriile și proiectele de reformă îl formulează coerent și îl articulează în raport cu principala problemă: *recâștigarea independenței prin abolirea dominației turco–fanariote*. Memoriile politice îi învinuiesc pe fanarioți și dominația otomană pentru decadența Principatelor și efectuează o analiză amplă și critică a sistemului fanariot. Soluțiile pe care le oferă sunt în marea lor majoritate reformiste. Memoriile manifestă o preocupare în creștere pentru problemele economice, pentru agricultură, manufacturi, comerț, afirmând totodată necesitatea abolirii monopolului turcesc; în schimb, datorită apartenenței autorilor lor la starea

boierească, interesul acestor memorii pentru fenomenul social e foarte redus. În schimb, ele accentuează preocuparea pentru guvernământ, în ordine legislativă, judiciară și executivă, aducând în discuție problemele puterii principelui și originii sale etnice, alegerea, durata și limitarea atribuțiilor domniei. Conceptele noi, în circulație în țările române, adaptate la nivelul intereselor boierești, vehiculează un novator convoi semantic, care încorporează idei interesând structura politică și formele de guvernământ. Indiferent de opțiunile formei de guvernământ la care se fixează autorii programului politic — monarhie, republică, monarhie constituțională și reprezentativă, absolutism luminat sau de esență nobiliară — dezbaterile prilejuite au contribuit la familiarizarea opiniei publice elitare cu alternativele posibile și cu ideea necesității schimbării vechilor forme.

Cu atât mai mult, referințele la statutul internațional al Principatelor exprimau o stare de spirit generală, favorabilă recâștigării independenței sau menținerii și consolidării autonomiei. Revendicarea unui nou statut juridic de către oamenii politici români era convergentă cu țelurile unor puteri europene, angajate direct în „problema orientală", cu interesul acestora pentru înlăturarea dominației otomane. Se poate remarca, pe măsură ce criza regimului fanariot se adâncește, o evidentă tendință cumulativă, de încorporare a principalelor revendicări într-un sistem de opțiuni fundamentale. Locul central îl deține și de astă dată, în amurgul regimului fanariot, revendicarea neatârnării Principatelor pe baza dreptului istoric, independența față de puterea suzerană și revenirea la domniile autohtone. Într-o epocă de restaurare, forțele sociale active sub raport politic cer hotărât, în termenii logicii iluminismului, o revenire la statutul politic al țărilor române dinaintea instaurării dominației otomane. Cu alte cuvinte, statul suveran, chiar dacă la nivelul ideologiei boierești, rămânea prizonierul întocmirilor sociale ale trecutului. În condițiile în care burghezia era slab dezvoltată și eterogenă sub raport național, boierimea devine purtătoarea ideilor noi, pe care le adaptează, le corectează, îngustându-le semificațiile potrivit intereselor ei diferențiate și păturilor ce o alcătuiau. În ansamblu, însă, programul politic, prin revendicările lui naționale, a reușit, în fața revoluției lui Tudor Vladimirescu, să solidarizeze, într-un fel sau altul, întregul corp social al națiunii.

Țările române și chestiunea orientală. Variațiile „problemei orientale", progresele pe care le face Revoluția franceză și propagarea spiritului revoluționar în Europa Sud-Estică se răsfrâng și asupra situației politice a țărilor române. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, în ambianța problematicii internaționale continentale, se cristalizează un nou climat, favorabil mutațiilor politico-teritoriale în sud-estul european.

După pacea de la Kucuic–Kainargi, care nu rezolvase diferendele internaționale, „problema orientală" se complică în funcție de noile desfășurări militare. Imperiul rus și Monarhia austriacă manifestă în continuare tendințe expansioniste, iar Franța și Anglia devin tot mai active în aria stăpânirilor otomane. Întâlnirea Ecaterinei a II-a cu Iosif al II-lea la Moghilev deschide calea unei viitoare „antante" antiotomane, anticipată de tratative purtate între cele două curți. Textul definitiv al tratatului (mai 1781), garantând mutual stăpânirile celor două puteri, era îndreptat împotriva Imperiului otoman. Precizarea ulterioară a obligațiilor reciproce ocazionează și expunerea intențiilor în privința celor două Principate. Ecaterina a II-a propune crearea unui stat

tampon între cele trei mari imperii sub numele de Dacia, format din Moldova și Țara Românească, sub un suveran de religie creștină ortodoxă. Statul urma să fie independent, fără a putea să fie încorporat de Rusia sau Austria ori să cadă sub o altă dependență. Atât acest proiect, cât și proiectul grec al Ecaterinei a II-a s-au lovit de asperitățile „problemei orientale", împrejurare care face ca „regatul dacic" să rămână doar o recunoaștere a destinului comun al țărilor române. În realitate, cele două imperii continuă să aibă pe mai departe propriile interese față de Imperiul otoman, astfel că alianța austro-rusă facilitează expansiunea Rusiei, care ocupă Oceakovul (1787) pe baza înțelegerii din 1782. Războiul izbucnit în 1787, victoriile lui Suvorov la Focșani și Râmnic și ofensiva austriacă de la sfârșitul anului 1789 aduc Moldova și Țara Românească în stăpânirea aliaților. Ieșirea Austriei din război și încheierea păcii de la Siștov (august 1791) a lăsat Rusia singură în războiul antiotoman. Pacea turco-rusă încheiată la Iași (9 ianuarie 1792) a confirmat tratatele precedente, obligând Poarta la respectarea privilegiilor Moldovei și Țării Românești. Războiul a oferit un nou prilej forțelor locale să participe la lupta împotriva stăpânirii otomane și, totodată, diplomației europene să-și manifeste interesul față de Principate. Proiectul regatului dacic și tendința Austriei de stăpânire efectivă a teritoriilor ocupate au readus în discuție statutul internațional al Țării Românești și Moldovei. Incidentul Oceakovului a dovedit Angliei direcția intențiilor politice ale Rusiei, convingând-o despre necesitatea unei linii politice de protejare a stăpânirilor europene ale Imperiului otoman.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, spațiul istoric sud-est european este într-o tot mai mare măsură înrâurit de efectele Revoluției franceze. Pe de o parte, expansiunea ideilor revoluționare și receptarea lor de mișcarea politică românească, potrivit propriului nivel de dezvoltare, stimulează noile proiecte de reformă, iar pe de alta politica orientală a Franței intră într-o nouă etapă. Înființarea consulatelor franceze în Principate (1796), pe de o parte atestă dimensiunile noi al „problemei orientale" și pe de alta, contribuie la dialogul noilor idei cu societatea țărilor române. Prezența însă a Franței în zonă, alături de țelurile Rusiei, determină un tot mai accentuat interes politic al Angliei față de soarta Principatelor.

În această ambianță, politica napoleoniană, pentru care „problema orientală" reprezenta un mijloc în atingerea scopurilor sale de anvergură în Orient, stimulează înaintarea unor petiții către Napoleon (1802). Boierimea munteană cere protecție împotriva turcilor, revenind, în 1807, cu un nou memoriu. În legătură cu aceeași prezență a Franței în Sud-Est, Talleyrand, după formarea coaliției a treia în 1805, readuce în planul diplomației europene soarta Principatelor. El propune lui Napoleon să ofere Austriei Principatele și Bulgaria, cu gândul să taie Rusiei posibilitatea de expansiune spre Constantinopol și s-o opună astfel Austriei. Evenimentele viitoare nu validează proiectele făurite pe parcursul evoluției „problemei orientale", nici nu confirmă așteptările Principatelor. Dimpotrivă, în urma păcilor care încheie confruntările dintre marile puteri, Rusia, la 28 mai 1812, încorporează teritoriul dintre Nistru și Prut, așa cum, în 1775, Austria anexase partea de nord a Moldovei.

Pentru Principate bilanțul acestei etape din istoria „problemei orientale" în secolul al XVIII-lea indică, sub aspectul revendicărilor românești, un progres incontestabil. Soarta lor politică ajunge în dezbaterile internaționale, înscriindu-se pe ordinea de zi a discuțiilor, fiind inserată, în cele din urmă, în actele păcilor încheiate. Se poate considera că, între 1774 și 1802, seria

de firmane, seneduri și hatișerifuri pe care Poarta a fost obligată să le acorde Principatelor au modificat statutul lor juridic. Puterea suzerană a fost constrânsă să garanteze privilegiile Principatelor și să țină seama în exercitarea drepturilor sale de clauzele tratatelor încheiate cu puterile străine. În aceste condiții și mișcarea națională a cunoscut un nou impuls, în același cadru al suzeranității otomane, care continuă, în urma imposibilității de a rezolva mulțumitor, pentru părțile angajate, problemele partajării Imperiului otoman.

Problema românească, în ansamblul ei, ajunge să fie cunoscută și prin evenimentele petrecute în Transilvania, unde răscoala lui Horea, prin răsunetul ei european, pătrunde în sferele diplomației și ale opiniei publice europene. Și într-un caz și într-altul mișcarea politică românească se convinge, în urma variatelor experiențe prilejuite de acțiunea marilor puteri, că o soluție pentru țările române nu putea veni decât din propriile acțiuni, concordante cu evoluția raporturilor internaționale.

Epoca reacțiunii în Transilvania și criza regimului fanariot. Evenimentele anilor 1790–1792 au lămurit curând cele două mari imperii, otoman și habsburgic, că noile împrejurări solicitau o modificare a politicii lor tradiționale. În timp ce Imperiul otoman capitulează în fața presiunilor interne și externe, încercând o politică de concesii față de deziderantele Principatelor dunărene, Imperiul austriac evoluează cu pași repezi spre reacțiune.

Războaiele austro–ruso–turce au evidențiat clar declinul iremediabil al Imperiului otoman, marcat de șubrezirea structurilor sale tradiționale. Înfrângerile militare au fost precedate de o semnificativă criză de autoritate a sultanatului, de manifestări de insubordonare în provincii, la care s-a asociat funcționarea deficitară a sistemului militar.

Însă evenimentele dau la iveală și o profundă criză a regimului fanariot, lăsând să se întrevadă de pe acum sensul evoluției viitoare. Pacea de la Kuciuk–Kainargi (1774), marcând rolul preponderent al Rusiei în Europa Răsăriteană și Sud-Estică, accentuează decadența regimului fanariot. Deși restaurat după încheierea păcii, regimul fanariot în țările române prezintă acute fenomene de criză, în care se reflectă transformările înregistrate de societatea sud-est europeană. Astfel, declinul militar otoman și intervenția puterilor europene în raporturile turco–române creează un cadru larg de manifestare pentru mișcarea de emancipare națională. În aceste circumstanțe Imperiul otoman se vede silit să se deschidă cererilor țărilor române, în special să fixeze obligațiile în bani ale Principatelor și să-și atenueze practicile abuzive în achiziționarea produselor românești. În aceeași măsură, în 1802 Poarta corectează sistemul politic fanariot, stabilind durata domniei la șapte ani. Obligat la concesii, Imperiul otoman a încercat să realizeze climatul necesar împăcării contradicțiilor dintre regimul fanariot și forțele politice interne ostile aceluia.

Războaiele și, în general, complexitatea „problemei orientale", ritmul mutațiilor intervenite în scena politică sud-est europeană determină o modificare în funcționarea pactului turco–fanariot. Atenți la evoluția situației politice europene, fanarioții dau semne de înstrăinare față de politica Porții; domnul Constantin Ipsilanti (1802–1806) trece decis la o politică de eliberare de sub dominația otomană în legătură cu Rusia și cu mișcarea de eliberare balcanică, sprijinind răscoala sârbească sub conducerea lui Caragheorghe (1804). Planurile de

constituire a unei armate proprii și proiectul întemeierii unui regat dacic, ereditar în familia Ipsilanti, sunt dovada evidentă a orientării principelui fanariot spre interesele naționale ale țărilor române. Evenimentele de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea vădesc tot mai insistent îndreptarea mișcării naționale din Principate spre o soluție politică favorabilă eliberării de sub dominația turco-fanariotă, în timp ce ultimul domn fanariot din Moldova, Mihai Suțu (1819–1821), se apropie de conducerea Eteriei.

În Transilvania, după Leopold al II-lea, cursul reformelor se degradează continuu, în timpul lui Francisc I (1792–1835) locul lui fiind luat în planul politicii interne de reacțiune. Sunt combătute ideile revoluției democratice în cadrul unui regim polițienesc, în care cenzura și intervenția statului tindeau să supravegheze orice manifestare a gândirii. Locul raționalismului care făcuse vogă în deceniile anterioare este acoperit de valurile iraționalismului, de ascendentul catolicismului ultramontan și al ordinelor călugărești. Regimul, interzicând activitatea politică a naționalităților, obligă capii bisericii românești la stricte preocupări de ordin ecleziastic, răpind astfel o posibilitate de folosire a cadrului instituțional tradițional în scopuri politico-naționale. Orientarea spre iraționalism se remarcă și în acțiunea culturală sprijinită de oficialitate, pe care o direcționează într-un sens religios și conformist.

Imperiul strivește în 1794–1795 mișcarea iacobină maghiară condusă de Martinovici, care reușise să cuprindă în acțiunea ei secretă și cercuri intelectuale românești. Progresele Revoluției franceze decid definitiv nobilimea pentru soluția de colaborare cu tronul, astfel că regimul revine la practicile constituționale, la activitatea dietală, convins că opoziția nobiliară în fața primejdiei, reprezentate de mișcările sociale țărănești și de activitatea politică a naționalităților, nu mai era un real pericol politic. Dieta din 1794 o dovedește din plin prin soluțiile pe care le oferă problemelor presante sociale și național-culturale, ce atestă atitudini convergente cu imobilismul preconizat de stat.

În noile limite impuse de regim, politica națională se acomodează împrejurărilor, căutând un nou limbaj de exprimare prin cultură care câștigă de acum tot mai evidente dimensiuni politice. Beneficiind de liniile culturale oficiale, care propulsează o literatură de stat utilitară și conformistă, mișcarea națională românească lărgește neîncetat acest cadru, în care infiltrează preocupări cu conținut politic și național. Activitatea politică continuă totuși din inițiativa unor intelectuali ai generației anterioare prin elaborarea unui nou *Supplex*, în 1804, în care, alături de o remarcabilă continuitate a ideilor politice formulate anterior, se observă o preocupare pentru social și o orientare spre spațiul general românesc. Într-un ansamblu de inițiative culturale și politice apar și interesante mutații sub raport confesional, în încercarea de reunire a bisericilor pe care clerul ortodox și greco-catolic o face spre sfârșitul veacului. Triumful naționalului, asupra confesionalului, întinsa activitate culturală și audiența la intelectualitate a gravei probleme țărănești oferă și în Transilvania, în preajma Revoluției lui Tudor, fundalul pe care se vor clădi noile acțiuni politice. În timp ce factorii politici din Principatele dunărene se îndreptau hotărât spre soluția independenței naționale în raport cu Imperiul otoman, în Transilvania continuitatea programului *Supplex*-ului din 1791–1792 și noile accente naționale ale acțiunii politice, ca efect al penetrației noilor idei în păturile intelectuale mai largi, vestesc zorii unei noi epoci.

Iluminism și societate. Evenimentele politice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu au rămas fără urmări în domeniul culturii. Trecerea de la „mica" la „marea" Europă a deschis noi posibilități de integrare a spațiului central–sud-est european în noua geografie spirituală a secolului luminilor. Țările române, situate la interferența zonelor culturale, între Occident și Orientul ortodox, au înregistrat experiența umanismului târziu și afirmarea ideii originii latine a poporului român. Umanismul s-a fixat însă într-o diversitate de structuri intelectuale, în care continuau să se manifeste realitățile lumii ortodoxe și catolice, diferitele variante ale Reformei, fiecare cu aspirațiile și tradițiile sale particulare. În aceeași măsură societatea țărilor române oferea un peisaj compozit de structuri central-europene și sud-estice, o Transilvanie integrată Imperiului habsburgic, Contrareformei și Reformei Catolice, o Moldovă și o Țară Românească aflate în aria stăpânirii Imperiului otoman și a influențelor curentelor de idei ale Sud-Estului, cărora li s-a suprapus înrâurirea iluminismului occidental, pătruns prin filiera germană și franceză, direct sau mediat.

De o demarcație riguroasă însă nu putea să fie vorba, deoarece structurile intelectuale și religioase învecinate se întrepătrundeau, înfățișând o lume complexă care făcea ca umanismul, ortodoxia, Reforma și catolicismul să se subordoneze unor evidente tendințe sociale și politice. Societatea Transilvaniei, datorită pluralismului etnic, lingvistic și religios, grefat pe o varietate de tradiții culturale naționale, învederează un multiculturalism cu un spectru larg de opțiuni. Tocmai această eterogenitate culturală, de o deosebită complexitate, evidențiază ipostazele diferite în care se manifestă secolul luminilor în zona țărilor române. Datorită diversității, receptarea valorilor spirituale prezintă un anumit eclectism în care *Aufklärung*-ul german protestant sau de expresie catolică se întâlnește cu iluminismul francez ori cu idei ce vin dinspre revoluția democratică.

Reinserarea Europei Central–orientale într-un continent revenit la unitatea lui a avut urmări în procesul de redimensionare culturală. Astfel se constată o convergență a frontierelor culturale vest–est și est–vest, în care expansiunea ideilor occidentale întâlnește tendința de integrare în civilizația modernă.

La începutul secolului în cultura spațiului românesc se afirmă, pe fundalul unei societăți marcate de mobilitate, noile opțiuni ale preiluminismului. Dimitrie Cantemir, care exprimase la sfârșitul secolului al XVII-lea în opera lui filozofică de tinerețe, în *Divan*, un spirit nonconformist în raport cu dogmele ortodoxe și îndrăzneli de gândire care l-au apropiat de ideile Reformei antitrinitariene, vădea la început de secol al XVIII-lea preocupări concordante cu valorile preiluministe.

În această sferă de interese a iluminismului timpuriu se înscrie lucrarea geografică a învățatului principe, *Descriptio Moldaviae,* redactată în spiritul școlii germane de cunoaștere a statelor (Staatenkunde); aceleiași sensibilități culturale îi aparține opera lui Johann Filstich, *Tentamen Historiae Valachicae*, precum și lucrarea lui Köleséry consacrată mineritului din Transilvania, *Auraria Romano Dacia* (1717). Făcând cunoscute cercurilor științifice realitățile țărilor române, această pleiadă de cărturari evidențiază originea latină a românilor, expunând-o unor mai largi cercuri intelectuale europene.

Dimitrie Cantemir, animat de ideea emancipării politice a țărilor române, consacră în *Historia Moldo-Vlachica* și *Hronicon a vechimii romăno-moldo-vlahilor* pagini semnficative despre latinitatea poporului român și a limbii sale, subliniind ideea apartenenței acestuia la aceeași civilizație pe care o exprima în noțiunea de „Țara Românească", ca patrie primitivă a românilor. Principele român continua, la nivelul unei savante argumentații, opțiunile umaniștilor din secolul al XVII-lea, conferind ideii de latinitate o formă doctrinară.

Angajat unor evidente scopuri politice, în ambianța Rusiei petrine, Dimitrie Cantemir dedică Imperiului otoman, în legătură cu evoluția politică din scena europeană, o substanțială operă din sfera turcologiei, *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*, care, alcătuită pentru baza cunoașterii surselor otomane, a fost, prin traduceri în limbile engleză, germană, franceză, un reper în cunoașterea impactului otoman în sud-estul european. Principele consacră, în aceeași ambianță a epocii petrine, o prezentare a religiei mahomedane (*Sistema religiei mahomedane*) de largă circulație în epocă.

Domeniu prioritar al preiluminismului din țările române, cercetarea istorică atestă o asiduă preocupare pentru deslușirea critică a originii popoarelor, în prelungirea demersurilor istoriografiei barocului din perioada precedentă, în care se înscriu Cantemir, Filstich, Kölesery și Valentin Frank von Frankestein, cel din urmă cu *Breviculum nationum et praecipue – saxonicae in Transylvania* (1696), o primă investigare critică a originii sașilor.

În seria istoricilor preiluminiști Martin Schmeitzel (1679–1747), profesor la Halle, a consacrat istoriei Transilvaniei un curs în care a stăruit și asupra istoriei românilor. El a mai publicat o istorie ecleziastică *De Statu Ecclessiae Lutheranorum in Transylvania* (1722), la care a asociat o serie de alte lucrări. Între istoricii sași care au scris despre români, Martin Felmer (1722–1767) a evidențiat romanitatea românilor.

În istoriografia maghiară privitoare la Transilvania se continuă cronistica secolului anterior prin Mihai Cserei (1699–1756) și Petru Apor (1676–1752), care au oferit informații importante despre țara și obiceiurile localnicilor. În ce privește istoriografia română din Transilvania, *Istoria bisericii Scheilor Brașovului* a lui Radu Tempea al II-lea (1691-1742) reprezintă o pagină de istorie locală, a unui centru ortodox în care se dezvăluie rezistența la unirea cu Biserica Romană.

În aceeași perioadă în Țara Românească se continua tradiția secolului anterior prin scrisul istoric din epoca lui Constantin Brâncoveanu și alte lucrări de conținut istoric care acoperă prima jumătate a secolului. Din pleiada de cronicari, Ion Neculce (1672–1745) se distinge ca istoric, participant și memorialist cu accente moraliste. În ce privește istoriografia română, cu excepția lui Cantemir și a stolnicului Cantacuzino, prevalează genul cronistic, istoria participantului care anunța însă un spirit atent la problemele și atmosfera veacului. Dovadă că încep să circule istorii universale privitoare la evenimentele contemporane, ca *Istoria asediului Vienei* în legătură cu Imperiul otoman.

Istoriografia preiluministă reușește, la începutul secolului al XVIII-lea, prin lucrări de erudiție, să universalizeze istoria țărilor și, în același timp, să contureze un profil scrisului istoric, care, prin metodă și concepție, câștigă trăsături moderne. Paralel însă, istoriografia aduce o bogată informație despre istoria primei jumătăți a secolului fanariot.

Ideile preiluministe atestă, în noua ambianță socio-politică, un raport inedit cu societatea, mutații semnificative în planul conștiinței, o aderență la spiritul novator, anticonfesional, care prefigurează mobilități în mentalitatea tradițională. Adoptarea unirii religioase semnifica în Transilvania o nouă atitudine ireverențioasă față de dogme, o anumită desprindere de sub autoritatea lor, o viziune laică ce înclina spre avantajele materiale sau de natură politică. Se remarca, în general, la protagoniștii scenei culturale atașamentul pentru filozofie, o mai mare independență de gândire, preocupări pentru o cultură militantă, deschisă la nevoile societății.

Acțiunea Contrareformei în aria sud-estului european de la sfârșitul secolului a determinat replica ortodoxă prin seria de publicații în limba greacă sau română în care se iau în discuție principiile doctrinare ale catolicismului. În acest sens, contribuțiile lui Antim Ivireanu sunt relevante pentru polemica anticatolică orientată împotriva unirii religioase. *Tomul bucuriei* (1705) cuprinde texte îndreptate împotriva primatului papal și în general a prozelitismului catolic provocat de cardinalul Kollonich. Aceste scrieri atestă spiritul de controversă confesională îndreptat împotriva catolicismului.

În această perioadă, cutreierată de o dinamică politică excesivă, impregnată de dispute religioase, se afirmă raționalismul ortodox și, paralel, se remacă circulația cărților de înțelepciune ca *Floarea darurilor* sau *Pilde filozofești,* de proveniență occidentală. Semnificativ, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, apariția temei „translatio studii" este simptomatică pentru aspirația intelectualului român care năzuiește la situarea propriului popor în civilizația europeană.

Dincolo de înfruntările confesionale în spațiul românesc, acțiunea Contrareformei și manifestările Reformei catolice în Transilvania determinau o reflecție asupra condiției politice și sociale a românilor. În contextul socio-politic creat de reformismul habsburgic se manifestă la mijlocul veacului, sub influența noilor idei, programul politic românesc, îndreptat de episcopul Inochentie Micu împotriva încorsetărilor feudale, în spiritul emancipării poporului român. Întemeiat pe realitățile politice și sociale ale principatului, programul politic românesc încorporează ideile preiluminismului și științelor camerale pe care își va sprijini revendicările. Beneficiind de formulările doctrinei latine în viziunea lui Dimitrie Cantemir, latinismul secolului al XVIII-lea se afirmă ca mișcare ideologică de anvergură, în care originea națiunii era chemată să sprijine revendicările politice. În linii esențiale, ideologia națională se cristalizează la mijlocul secolului într-un program politic modern, la care colaborează deopotrivă dreptul natural, idei anticonfesionale și dreptul istoric.

Iluminismul românesc pornește, prin urmare, de la idei formulate la început de secol în ambianța preiluministă europeană, de la ideile operei lui Cantemir, cărora dezvoltarea politică și socială le conferă un suport. Argumentarea contractualistă a emancipării de sub dominația otomană și ideea latină devin, la nivelul funcționării dreptului istoric, leit-motivele noii culturi.

La mijlocul secolului, în împrejurările reformismului terezian, în cadrul absolutismului luminat, în Transilvania se conturează o orientare care se exprimă prin opera de instituționalizare culturală. Alături de centrele culturale existente în secolul al XVII-lea — Brașov, Sibiu, Aiud, Alba Iulia și Cluj — se dezvoltă la Blaj, devenit reședință a episcopilor greco-catolici, potrivit promisiunilor actelor unirii și la inițiativa românească, un focar cultural

greco-catolic. Aici se organizează instituții de învățământ gimnazial și superior (1754), mănăstiri greco-catolice, tipografii și biblioteci ce respiră o atmosferă spirituală europeană. Epoca lui Petru Pavel Aaron s-a relevat prin apariția unor cărți cu conținut teologic care argumentează bazele unirii religioase rezultate din doctrina catolică și ritul grec.

Lucrări ca *Floarea Adevărului* (1750), în versiune latină *Flosculus Veritatis* (1753), sau *Doctrina Christiana* (1757) reprezintă manifestări ale Reformei catolice. Difuzarea noii doctrine s-a făcut pe filiera catehismelor care își aveau originile în *Catehismul roman* (1566), prin traducerea *Vulgatei* sau a altor cărți redactate în spiritul Contrareformei și ideilor antischismatice care se evidențiază pe măsura expansiunii Imperiului. Această orientare spre erudiție în spirit catolic prelimineaza etapa iluminismului de conținut laic din deceniul opt al secolului, care dezvoltă ideile profesate de intelectualii de formație confesională.

Mișcarea intelectuală din Transilvania în etapa preiluministă cunoaște o febrilă activitate în mediile catolice, calvine, luterane sau unitariene care învederează un remarcabil progres al erudiției în cadre confesionale, dar adeseori și în domeniul științelor naturii, unde se distinge J. Fridvaldszky. În general, prevalează erudiția religioasă și istoriografia ecleziastică, care tind să cuprindă toate confesiunile.

Traversând o perioadă de organizare a luminilor în care tradițiile culturii preiluministe se prelungesc, în deceniul al optulea se conturează o mișcare iluministă ce se manifestă prin instituționalizarea culturii. Preocuparea pentru învățământ s-a manifestat la nivel central prin secularizarea școlii și așezarea ei în serviciul statului. Restructurarea învățământului universitar vienez în timpul Mariei Terezia a înrâurit viața spirituală a timpului. Astfel, *Allgemeine Östereichische Schulordnung* (1774) infuzează principiile sale în *Ratio Educationis* (1777) și *Norma Regia* (1785), care aveau în vedere și realitățile Transilvaniei.

Noile inițiative culturale sub influența reformismului luminat determină dezvoltarea istoriografiei și filologiei în întregul spațiu românesc. Istoria era chemată să argumenteze dreptul Țării Românești și al Moldovei la independență față de Poarta Otomană, iar în Transilvania doctrina latină sprijinea ideea de emancipare a românilor și integrarea lor într-o mai largă comunitate europeană prin catolicism.

În Principatele extracarpatice se constituie deci un istorism contractualist care vizează emanciparea de sub suzeranitatea Imperiului otoman, idee care domină fondul doctrinar al actelor politice, iar în interiorul arcului carpatic unul aplicat raporturilor interetnice.

În Transilvania iluminismul se conturează în raport cu noile experiențe intelectuale prilejuite de contactul cu filozofia lui Christian Wolff, la care aderă noua generație. Datorită traducerilor și prelucrărilor filozofice în culturile maghiară, germană și română are loc o concordanță cu filozofia secolului. Filologia la rândul ei a înregistrat netăgăduite succese prin cultivarea limbii, prin mișcarea gramatică, spre exemplu lucrarea lui Micu, *Elementa linguae daco romanae sive valachicae,* menită dovedirii structurii gramaticale latine a limbii române. Mișcarea gramatică și lexicografică pregătește instrumentarul comunicării în epoca luminilor, iar istoriografia tinde să precizeze propria identitate națională la români, sași sau maghiari.

Cultivarea filozofiei ca preocupare autonomă, emancipată de religie, datorită raționalismului wolffian, a colaborat la desacralizarea culturii și la asimilarea unor valori

europene. Crearea terminologiei filozofice moderne și vehicularea noilor concepte împrumută istoriei și filologiei un plus de raționalitate. Contactul cu filozofia a contribuit la restructurarea utilajului mental care a îngăduit însușirea unor convingeri iluministe.

În Moldova și Țara Românească ideile iluministe, grefate pe o proprie tradiție culturală, contribuie, datorită multiplicării contactelor cu cultura occidentală, la integrarea unui corpus de idei iluministe și democratice ce au lărgit perspectiva elitei despre societatea proprie în raport cu civilizația europeană. Intelectualii români, recrutați din boierime, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și mai târziu din boierimea mică și mijlocie și chiar din mediul citadin, angajează discuții despre formele de guvernământ, ce se reflectă în proiecte de reformă a societății. Spre sfârșitul secolului și la începutul celui următor se vehiculează idei despre absolutismul luminat, monarhia constituțională, republică, idei care atestă cristalizarea spiritului modern la nivelul elitelor și, implicit, o schimbare de mentalitate vizibilă în mișcarea ideologică a timpului. În această ambianță a dialogului cu Europa sporește conștiința etnică ce alimentează patriotismul și conștiința națională.

Se poate remarca pentru ultima treime a secolului și cu deosebire din deceniul opt atât în Transilvania, cât și în Principatele extracarpatice simultaneitatea afirmării conștiinței naționale în mediile ecleziastice și laice. Dacă în exteriorul arcului carpatic în deceniul opt se observă o preeminență a marii boierimi în formularea dezideratelor naționale, în Transilvania mediile ecleziastice, greco–catolice și ortodoxe, prin intelectuali de origine mic-nobiliară, sunt purtătoare ale ideilor noi de sorginte iluministă, subsumate emancipării națiunii.

În aceeași ambianță a luminilor, în cultura maghiară se organizează *Societatea pentru cultivarea limbii maghiare din Transilvania* de către Aranka,. iar în mediul săsesc *Societas filohistorum Transylvaniae*. În domeniul gramaticii apar lucrări semnificative ca: *Observații de limbă românească* a lui Paul Iorgovici, o gramatică generală, iar la maghiari dizertația lui Gyarmathi Samuel, *Affinitas linguae hungaricae cum linguis finnicae originis gramaticae*.

Cultura iluministă în țările române, cu aportul noii filozofii, într-o ambianță politică stimulativă, datorită reformismului, cultivă pe scară largă istoria într-un spațiu în care pluralismul etnic era predominant. Peisajul istoriografic al secolului luminilor este de o rară diversitate și bogăție în domeniul istoriei naționale, prin istorii provinciale sau generale consacrate spațiului românesc. Complexitatea scenei politice europene în aria central-orientală a imprimat scrisului istoric note specifice care reflectau tendințe politice naționale. Exista o evidentă continuitate a genurilor prin perpetuarea cronisticii secolului precedent, la care se asociază, tot în prelungirea demersurilor anterioare, istoriile. Mihai Cantacuzino scrie o *Istorie a Țării Românești*, cu interes pentru problemele economice, din care nu au lipsit elementele de ordin politic. Adiacent, același om politic va redacta o *Genealogie a Cantacuzinilor*. Epoca este ilustrată istoriografic de Dionisie Eclesiarhul cu un *Hronograf* în care istoria națională este impregnată de istoria generală. În aceeași orientare se situează și *Cronica* protosinghelului Naum Râmniceanu, o lucrare compozită în care datele de istorie politică se împletesc cu cele de istorie economică, financiară și instituțională.

Istoriografia modernă propriu-zisă debutează în secolul luminilor în Transilvania, unde contactele cu istoriografia europeană, în special de sorginte germană, sunt continue

învederând existența unor mai vechi tradiții și o diversitate de influențe din mediile europene potrivit specificului confesional. Istoriografia română se afirmă prin opera lui Samuil Micu, un inițiator al erudiției românești, prin *Brevis Historica Notitia* (1778) adresată cercurilor savante în limba latină, o scriere ce poartă amprenta umanismului târziu și, în bună măsură, a concepției luminilor. Convins de necesitatea difuzării cunoștințelor istorice, el redactează, după mișcarea Supplexului, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor,* în care tipul de istorie iluministă se impune prin capitole în care sensibilitatea luminilor este prezentă în tratarea istoriei culturii, a vieții religioase și a problemelor politice. Prin *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor,* Samuil Micu a încercat o expunere a istoriei spațiului istoric românesc, a națiunii române care a rămas însă la formula *Historia rerum gestarum* într-o narațiune încă provincială, întreruptă de capitole de ordin general consacrate culturii și vieții religioase.

Istoriografia secolului al XVIII-lea românesc se impune și prin erudiția individuală datorată lui Gheorghe Șincai, autorul unei colecții de izvoare intitulată *Rerum Spectantium ad universam gentem daco romanam*, care, pe temeiul izvoarelor narative, a oferit o imagine a națiunii din cele mai vechi timpuri până în secolul al XVIII-lea. Pe această bază el a alcătuit *Hronica românilor și a mai multor neamuri* care a stat la începuturile sintezei istorice românești în secolul al XIX-lea, datorită imprimării sale. Absorbind informația lui Samuil Micu și ideile acestuia, Șincai a făcut să progreseze erudiția istorică și totodată ideea integrării fenomenului românesc în istoria europeană.

Istoriografia în secolul luminilor în Transilvania este de o apreciabilă diversitate în raport de apartenența etnică, de mediile formative care înrâuresc problematica tratată, concepțiile și metodele profesate. În ansamblu, istoriografia continuă spiritul erudiției secolului al XVII-lea și istoriografia preiluministă, cărora le asociază experiența istoriografiei luminilor. Existența tradițiilor confesionale diferite, ortodoxe, greco–catolice, catolice sau reformate, a pluralismului etnic și lingvistic determină orientări istoriografice diferențiate sub influența *Aufklärung*-ului catolic sau luteran. Astfel, scrisul istoric din Transilvania cunoaște o bogată literatură istorică de expresie maghiară ce continuă tradiția secolului anterior și a epocii preiluministe prin Petru Bod, care aparține, prin subiectele tratate și metoda istorică practicată, tradiției *Aufklärung*-ului. Interesat de istoria tiparului, de bibliografie a scris și o istorie a românilor din Transilvania văzută din unghiul istoriei civile și ecleziastice în care a înscris pagini privind istoria unirii românilor și a mișcărilor religioase de la mijlocul veacului. În istoria maghiară s-a distins Benkö Jozsef, prin scrierile sale din sfera istoriei medievale și mai cu seamă prin lucrarea de referință *Magnus Transilvaniae Principatus* în care o vastă erudiție se împletește cu acuratețea reconstituirii istorice instituționale.

În aceeași perioadă, continuând tradiția epocii precedente, în sfera istoriei constituționale și ecleziastice se remarcă istoricul sas Karl Eder, care s-a distins deopotrivă prin publicarea izvoarelor în *Scriptores rerum Transilvanicarum*, la care a asociat o *Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum.* Karl Eder s-a integrat însă și mișcării polemice orientate împotriva *Supplexului,* redactând o ediție însoțită de note critice în care se dezvăluie un evident spirit partizan.

Dintre istoricii sași, una din personalitățile reprezentative a fost Iohann Seivert (1735–1785), autor al unui *Lexicon* bibliografic și al lucrării, rămase în manuscris, *Specimen Transilvaniae litteratae*, și profesorul de la Göttingen, Michael Hissmann, care a rămas în legătură cu patria sa.

În aceeași atmosferă a afirmării naționalismului orientat spre emanciparea românilor, Petru Maior scrie *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* (1812) și *Istoria bisericii românilor* (1813) în care spiritul polemic, cu accente voltairiene, se orientează în direcția preromantismului. Iluminist ca formație, atașat Reformei catolice și reformismului, prelungește prin scrisul său mișcarea politică a *Supplexului*. Din aceeași familie spirituală, Ion Budai Deleanu, prin *Historia Populorum Transylvaniae,* încearcă să deslușească originea popoarelor Transilvaniei în concordanță cu ideile politice ale secolului. Opera lui Budai Deleanu reunește multiple influențe culturale, iluministul erudit de factură germană, aparținând școlii Göttingenului, cu evidente înrâuriri ce veneau dinspre iluminismul francez sau englez. Opera lui Budai Deleanu, lexicografică și istorică, se atașează ideilor lui Schlözer care influențează orientarea lui spre conceptul de națiune modernă și spre spiritul democratic. El a fost un anticipator al unității țărilor române.

În general, se poate considera că istoriografia Transilvaniei aparține prin concepția și metoda practicată unui iluminism de factură germană în care tradiția rămâne preponderentă, alături de idei ce sunt încadrabile spiritului veacului luminilor prin militantismul profesat și libertatea de gândire. Chiar dacă *Historia rerum gestarum* este încă prevalentă, se remarcă o integrare, prin problematica tratată și scriitură, unei noi concepții despre istorie emancipată de providențialism. Istoriografia a contribuit în vremea iluminismului la afirmarea conștiinței naționale și a unui spirit identitar. Deopotrivă istoriografia a adâncit cunoașterea reciprocă a etniilor prin conturarea imaginii celuilalt. Prin subiectele tratate și circulația lucrărilor în afara hotarelor Transilvaniei, s-a propagat în Europa o imagine asupra istoriei spațiului românesc.

În epoca luminilor, cultura țărilor române a cunoscut o diversificare prin domeniile cultivate care ilustrează o anume evoluție de la enciclopedism spre autonomia domeniilor. În același timp, în Transilvania se remarcă o deschidere, în ultima treime a secolului, spre difuzarea culturii, prin literatura de stat și cărțile de colportaj din domeniul științific. Astfel, alături de cultivarea filozofiei wolffiene prin traduceri sau prelucrări, cultura secolului luminilor se încadrează dinamicii europene în planul ideilor. De o deosebită însemnătate este literatura de luminare a poporului, prin traducerea și adaptarea unor cărți orientate spre înlăturarea superstițiilor. Alături de această literatură, calendarele satisfac cerințele culturale ale țărănimii sau ale elitei rurale care, potrivit procesului de alfabetizare, contribuie la sporirea nivelurilor de cultură.

Alături de această „literatură", secolul luminilor aduce reale contribuții beletristice, preluând motive ale literaturii europene în domeniul poeziei sau prozei. Din rândul acestor creatori, Ion Budai Deleanu ocupă, prin epopeea *Țiganiada* și *Trei viteji,* un loc proeminent. În poezie Ienăchiță Văcărescu, prin tematica erotică realizează adeseori accente care tind să depășească gustul lăutăresc. Un rol important în penetrarea noilor idei în societatea românească l-a deținut în Principatele dunărene cultura greacă prin Academiile domnești de la București și Iași și, totodată, datorită interesului intelectualilor români pentru cultura

occidentală receptată prin intermediare grecești, dar și direct. În general, începând cu ultima treime a secolului, are loc o schimbare în sensibilitate, astfel că pe fundalul clasicismului se cultivă noi genuri literare ce anunță romantismul prin Costache Conachi sau Alecu Văcărescu. În literatura maghiară Barcsay Abraham a zugrăvit în poeziile sale datinile poporului; lui i se pot asocia Báróczy Alexandru, Naláczy Jozsef, ei fiind în egală măsură traducători care răspândesc literatura franceză și ideile moderne care pătrund, via Viena, din Franța. Capitala Imperiului, impregnată în secolul al XVIII-lea de cultura franceză, propagă prin lojile masonice un nou gust literar. În secolul al XVIII-lea Aiudul protestant maghiar a fost un focar al culturii franceze. În egală măsură Sibiul, datorită activității culturale a lui Samuil Brukenthal, un propagator al barocului pe aceeași filieră a masoneriei, a fost în a doua jumătate a secolului în centrul vieții spirituale.

Sub raport artistic sfârșitul epocii luminilor aduce o dată cu noile aspirații moderne o deplasare de la arhitectura ecleziastică spre creația profană, prin apelul la un limbaj propriu în arhitectură sau pictură. În această epocă sunt detectabile influențe dinspre arta occidentală germano-austriacă datorită legăturilor cu Occidentul. Acum apar construcții monumentale, palatul de la Bonțida al contelui Bánffy și la Cluj al fiului său George Bánffy, excepțională realizare în arta barocului transilvănean. Aceste exemple au fost determinante pentru proliferarea construcțiilor nobiliare în Transilvania. În mediul românesc la Blaj, în a doua jumătate a secolului, se construiește catedrala greco-catolică, opera arhitectului Martinelli, dimpreună cu seminarul școlar.

În ansamblul său, iluminismul a contribuit la integarea în cultura europeană, prin creații care poartă amprenta originalității datorită raportului stabilit între lumini și spiritul național. În special datorită filologiei, creația lexicografică și gramaticile au colaborat la stabilirea locului limbii române în familia limbilor romanice prin latinism.

Bibliografie

În așteptarea unei lucrări de ansamblu consacrată Evului Mediu românesc în toate aspectele sale, cu încorporarea rezultatelor cercetărilor vechi și recente, vor fi consultate cu folos sintezele generale de istorie românească*.

Geneza statelor românești. Fragmentele romanității răsăritene și autonomiile lor politice anterioare constituirii Țării Românești și Modovei au constituit obiectul unor valoroase lucrări de specialitate: *Răscoala și statul Asăneștilor. Culegere de studii,* București, 1989; *Aromânii: istorie, limbă, destin,* București, 1996; St. Brezeanu, *Romanitatea orientală în Evul Mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală,* București, 1999; Al. Madgearu, *Românii în opera notarului anonim,* Cluj-Napoca, 2001; Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol,* București, 1993; structura țărilor românești oprite în evoluția lor spre stat se reflectă în două cazuri cercetate pluridisciplinar de R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea,* ed. a II-a, București, 1997 și idem, *La începuturile Evului Mediu românesc: Țara Hațegului,* București, 1988; A. Lukács, *Țara Făgărașului în Evul Mediu (secolele XIII–XVI),*

*A se consulta și Șerban Papacostea, *Evul Mediu românesc,* Editura Corint, București, 2001.

București, 1999; A.A. Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997; situația de la răsărit de Carpați a format obiectul cercetărilor lui V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982 și idem, *Realitătii etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Iași, 1985.

Constituirea Țării Românești și Moldovei a fost una dintre preocupările principale și permanente ale medievisticii românești. Diversele etape ale cercetării acestei chestiuni capitale sunt ilustrate de: D. Onciul, *Scrieri istorice*, I–II, București, 1968; Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945; *Constituirea statelor feudale românești* (volum colectiv), București, 1980; Ș. Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988; Șt. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997. I.A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.

Din vasta bibliografie consacrată evoluției realităților complexe sub raport etnic, politic și confesional din Transilvania, semnalăm: K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986; I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, Sibiu 1944; idem, *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice*, Sibiu, 1944; M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, București, 1981; O. Pecican, *Troia, Veneția, Roma. Studii de istoria civilizației europene*, Cluj-Napoca, 1998. *Geschichte der Sachsen auf dem Gebiete Rumäniens* (volum colectiv), Bukarest, 1979; *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (volum colectiv), Budapest, 1990.

Țările române și primul asalt al puterii otomane (sfârșitul secolului al XIV-lea–1526). ***Economie și societate.*** Deși concepută în spiritul marxist dogmatic, lucrarea semnată de V. Costăchel, P.P. Panaitescu și A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (secolele IV–XVI)*, București, 1957 e încă utilă; de asemenea P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, 1964; o lucrare esențială a consacrat acestei teme H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I–III, București, 1958–1965; C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943. v. și D.C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV–XV*, București, 1973; pentru rolul comerțului în evoluția societății medievale românești, v. I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV. und XVI. Jahrhundert*, Gotha, 1911; idem, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts*, Cernăuți, 1912; N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, I, București, 1925; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ed. a II-a revăzută, îngrijită de V. Spinei, Iași, 1999; B. Murgescu, *Civilizația monetară în țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1996. P.P. Panaitescu, *Interpretări românești*, ed. a II-a, București, 1996; Traian V. Poncea, *Geneza orașului medieval românesc în spațiul extracarpatic, sec. X–XIV*, București, 1999. I Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440–1514*, București, 2000.

Structurarea puterii. Al. A. Buzescu, *Domnia în țările române până la 1866*, București, 1943. Emil I. Vîrtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (secolele XIV–XVII)*, București, 1968; *Istoria dreptului românesc*

(lucrare colectivă), I–II, București, 1980–1983; *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar* (lucrare colectivă), București, 1988; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980; I. Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (secolele XIV–XVI)*, București, 1996; Gh. I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, București, 1996; I. A. Pop, Instituții medievale românești. Adunările cnezale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV–XVI, Cluj-Napoca, 1991. A. Andrea, *Banatul cnezial până la înstăpânirea habsburgică (1718)*, Reșița, 1996; Gh. Ciulei, *Dreptul românesc în Banatul medieval*, Reșița, 1997; V. Achim, *Banatul în Evul Mediu*, București, 2000.

R. Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, București, 1947.

Răscoalele țărănești din Transilvania: D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I–III, București, 1967; L. Demény, *Az 1437–1438 as Bábolnai népi felkelés* (Răscoala populară de la Bobâlna din 1437–1438), București, 1960.

Centralizarea politică și reacția nobiliară. Rezistența împotriva expansiunii otomane. Ștefan cel Mare: P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944; C.Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Iași, 1984; I. Minea, *Vlad Dracul și vremea sa*, Iași, 1928; M.P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane: Iancu de Hunedoara*, București, 1974; A.A. Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui*, Cluj-Napoca, 1999. I. Bogdan, *Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui. Studiu critic*, București, 1896; Șt. Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula). Între legendă și adevăr istoric*, București, 1976; N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976; M. Cazacu, *L'histoire du prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siècle)*, Genève, 1988; N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București, 1904; I. Ursu, *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, București, 1925; Al. V. Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457–1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970; V. Ciobanu, *Țările Române și Polonia: secolele XIV–XVI*, București, 1985; Il. Czamanska, *Moldawia i Wolosczyzna wobec Polski Wegier i Turcji w XIV i XV wieku (Moldova și Țara Românească față de Polonia, Ungaria și Turcia în secolele XIV și XV).*, Poznan, 1996; E. Denize, *Românii între leu și semilună. Războaiele turco-venețiene și influența lor asupra țărilor române (secolele XV–XVI)*, Târgoviște, 2003. H. Ursu, *Moldova în context politic european (1518–1527)*, București, 1972; Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, București, 1991; N. Stoicescu, *Radu de la Afumați*, București, 1983; Il. Căzan și E. Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV–XVI*, București, 2001.

Tradiția romanității și spiritualitate bizantino-slavă: A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ediția a II-a, București, 1993; G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972; idem, *Cultură și literatură română veche în context european. Studii și texte*, București, 1979; N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, I–II, București, 1974; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1991; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958; *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii* (volum colectiv), București, 1964.

Hegemonia otomană (1526–1593).

Instaurarea hegemoniei otomane. Statutul țărilor române: Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, București, 1991; M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, București, 1993; Cristina Feneșan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997.

Putere nobiliară și stat. Confruntări politice în cadrul rivalității otomano-habsburgice: I. Ursu, *Die auswärtige Politik des Peter Rareș, Fürst von Moldau (1527–1538)*, Wien, 1908; *Petru Rareș* (volum colectiv), București, 1978; R. Ciocan, *Politica Habsburgilor față de Transilvania în timpul lui Carol Quintul*, București, 1945; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. I, București, 1980; V. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928; Șt. Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Sibiu, 1944; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994; D.C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, ed. a II-a, București, 1966.

Curente spirituale și culturale: S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, București, 1987; Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980; P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965; I. Gheție și Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985; idem, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, 1994; C. Alzati, *Terra romena tra Oriente e Occidente. Chiese ed etnie nel tardo 500*, Milano, 1982; M. Crăciun, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, 1996; I. Țighiliu, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova: Secolele XV–XVII*, București, 1997; *Istoria artelor plastice în România, I–II*, București, 1968, 1970.

Pro Republica Christiana. Pentru epoca lui Mihai Viteazul sunt esențiale sintezele consacrate Imperiului otoman: Halil Inalcik, *Imperiul otoman. Epoca clasică*, București, 1996; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, București, 1978. Din lucrările monografice: Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai Viteazul, domnul Țării Românești. Răzmerițele și politica lui din afară (dimpreună cu întâmplările atingătoare din Țările Române)*, vol. I, București, 1904 și vol. II, partea I, București, 1907; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I–II, București, 1935; P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, 1936; Al. Randa, *Pro Respublica Christiana Die Walachei im „Langen" Türkenkrieg der Katholischen Universalmächte (1593–1606)*, München, 1964. Din lucrările speciale consacrate raporturilor româno-otomane, v. M. Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, București, 1993; Tahsin Gemil, *Românii și otomanii în secolele XIV–XVI*, București, 1991; Cristina Feneșan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997. Pentru viața economică și socială: C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943; I. Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (secolele XIV–XVI)*, București, 1996; O. Iliescu, *Economia monetară a Țării Românești în timpul lui Mihai Viteazul*, în „Revista istorică", IV, 1993, nr. 5–6, p. 427–456; B. Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în „Revista istorică", IV, 1993, nr. 5–6, p. 457–472. În ce privește regimul de stări și raporturile lui Mihai Viteazul cu boierimea, v. Gh.I. Brătianu, *Sfatul domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, București, 1995; *Mihai Viteazul.*

Culegere de studii (volum colectiv), București, 1975, iar pentru stările transilvănene și relațiile cu Țara Românească, v. Gh.I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, București, 1996. Politica de unificare și caracterul ei au fost tratate de I. Nistor, *Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „AARMSI", s. III, t. XXVIII (1945–1946), p. 448-600; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. I-III, București, 1980, 1989, 1997; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983; I. Toderașcu, *Permanențe istorice românești. Factorii unității românești*, Iași, 1994; idem, *Unitatea medievală românească*, București, 1998; I.A. Pop, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, 1997; C. Rezachevici, *Gândirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobândire a Moldovei*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, 1975, p. 51–73; interpretarea nuanțată a înfăptuirii unificării lui Mihai Viteazul, v. V. Papacostea, *Mihai Viteazul*, în *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983; M. Berza, *Mihai Viteazul și unirea Țărilor Române*, în *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, 1985; efectele unificării în Transilvania, v. D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984; politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania în raport de regimul de Stări: P. Teodor, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în „Revista istorică", III, 1992, nr. 5-6, p. 473-490; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul*, București, 1997, p. 227-282.

Monarhia feudală. Statutul Principatelor în secolul al XVII-lea este înfățișat de M. Maxim, *Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVe–XVIIIe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXIV, 1995, nr. 1-2, p. 29–50; idem, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, București, 1993; Tahsin Gemil, *Considérations sur les rapports politiques roumano-ottomans au XVII-e siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XV, 1976, nr. 4, p. 665-686; idem, *Țările Române în contextul politic internațional (1621–1672)*, București, 1979; Călin Felezeu, *Statutul principatului Transilvaniei în raporturile cu Poarta Otomană (1541–1688)*, Cluj-Napoca, 1996; V. Ciobanu, *Românii în politica Est-Central europeană. 1648–1711*, Iași, 1997. Pentru interpretarea semnificațiilor convențiilor Principatelor cu Imperiul otoman rămân valabile considerațiile lui Șerban Papacostea, *Tratatele Țării Românești și Moldovei cu Imperiul otoman în secolele al XIV–XVI: ficțiune politică și realitate istorică*, în vol. *Stat, Societate, Națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 93–106; Pentru organizarea politică și instituțională, v. Gh. Brătianu, *Sfatul Domnesc și Adunarea Stărilor în Principatele Române*, București, 1995, iar pentru Transilvania: idem, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, București, 1996; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980. Sistemul politic al Transilvaniei în secolul al XVII-lea a fost discutat de D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984; în ce privește baza socială a puterii princiare, v. Benda K., *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie*, în *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963, iar ideologia centralizării la Wittman, T., *L'idéologie de centralisation de la principauté de Transylvanie et ses rapports européens*, în *ibidem*; viața politică internă și externă a țărilor române și locul acestora în planurile otomane

și politica sud-est europeană în secolul al XVII-lea, v. Makkai, L., *Trecutul comun româno-maghiar. Lichidarea politicii medievale*, în Gheorghe I. Brătianu–Makkai Lászlo, *Tunderkert/Grădina zânelor*, Budapest, 1994; Fl. Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, în „SMIM", VIII, 1975, p. 101–135; S. Andea, *Transilvania, Țara Românească și Moldova. Legături politice (1656–1688)*, Cluj-Napoca, 1996; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983; N. Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988; Al. Ligor, *Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu*, București, 1987; *Constantin Brâncoveanu* (volum colectiv), București, 1989; P. Cernovodeanu, *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714)*, București, 1977. V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983; idem, *Tradiții românești de istorie și cultură*, București, 1996; istoria socială a fost tratată în lucrările lui David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, 2 vol., București, 1986–1987; C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, București, 1943; P.P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (până la jumătatea secolului al XVII-lea)*, în „SMIM", I, 1956; Ștefan Ștefănescu și Damaschin Mioc, *Țărănimea din Țara Românească și Moldova în veacul al XVII-lea*, în „Revista de Istorie", 1979, nr. 12; N. Iorga, *Istoria bisericii și vieții religioase a românilor*, vol. I–II, București, 1928; M. Păcurariu, *Legăturile Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI–XVIII*, Sibiu, 1968; idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 3 vol., București, 1990–1991; I. Lupaș, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Cluj-Napoca, 1995; *Etnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1995. Istoria culturii: P.P. Panaitescu, *Interpretări românești*, ediția a II-a, București, 1994; N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980; M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, 1974; A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1993; V. Cândea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979; N. Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, București, 1997.

Secolul luminilor în țările române. Pentru cadrul internațional al țărilor române în secolul al XVIII-lea sunt de consultat: J. Béranger, *Histoire de l'Empire Habsburg, 1273–1918*, Paris, 1990; Ch. Boutant, *L'Europe au grand tournant des années 1680. La succession politique*, Paris, 1988; E. Zöllner, *Istoria Austriei*, I–II, București, 1997; A. Oțetea, *Contribution à la question d'Orient*, București, 1930; L. Boicu, *Principatele Române în raporturile internaționale (Secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986; V. Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699–1848*, București, 1980; Germaine Lebel, *La France et les principautes danubiennes*, Paris, 1955. Din lucrările generale consacrate secolului al XVIII-lea: N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, 2 vol., București, 1969; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984; Tóth, Z.I. *Az Erdely Román Nationalismus. Elsö szazada. 1697–1792*, Budapest, 1946; K. Hitchins, *The Romanians. 1774–1866*, Oxford, 1996; idem, *Rumanian National Mouvement in Transylvania. 1780–1848*, Cambridge, Massachusetts, 1963; idem, *The Ideea of Nation: The Romanians of Transylvania, 1691–1849*, București, 1985 și 1988; N. Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul Epocii Moderne*, București, 1995; Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române. 1750–1831*, București, 1972; *Enlightenment and Romanian Society*, ed. by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca,

1980; L. Gyémant, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1780–1848*, București, 1986; N. Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986; Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj, 1994. În ce privește instituțiile, v. Gh.I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, București, 1996; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980. Pentru reformismul fanariot și austriac, v. Gh.I. Brătianu, *Adunările de Stări în Europa și în țările române în Evul Mediu*, București, 1996; Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpânire austriacă. 1718–1739*, București, 1998; idem, *Contribuții la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „SMIM", III, 1959, p. 230–321; Florin Constantiniu și Șerban Papacostea, *Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie: Essai d'interpretation*, în „Balkan Studies", 13, 1, Thessaloniki, 1972; Șerban Papacostea, *La grande charte de Constantin Mavrocordato*, în vol. *Symposium. L'Époque Phanariote*. Thessaloniki, 1974; D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700–1848*, București, 1989; Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București, 1972; pentru istoria mișcărilor politice și sociale: N. Iorga, *La Révolution Française et le sud-est de l'Europe*, București, 1934; D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, 2 vol., București, 1984; idem, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984; *La Révolution Française et les Roumains* (ed. Al. Zub), Iași, 1989; pentru istoria bisericii și a vieții religioase: N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I-II, București, 1928; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, 3 vol., București, 1990–1991; Z. Pâclișanu, *Istoria Bisericii Române Unite*, partea I, 1697–1751, ed. a II-a, 1959; partea a II-a, 1751–1783, 1991; O. Bârlea, *Biserica Română Unită și ecumenismul corifeilor Renașterii culturale*, München, 1983; idem, *Unirea românilor. 1697–1701*, în „Îndreptar", XIII, 1990, nr. 49–50; idem, *Ex historia romana. Ioannes Bob Episcopus Fogarasiensis. 1783–1830*, Frankfurt am Main, 1948; S. Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, 2 vol., Sibiu, 1920, 1930; idem, *Românii din Transilvania și Unirea cu Biserica Romei*, Cluj-Napoca, 1990; O. Ghitta, *O veche dispută bisericească și semnificațiile sale*, în *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 211–223; *Etnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. ed. by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1995; D. Radosav, *Sentimentul religios la români*, Cluj-Napoca, 1997; *Church and Society in Central and Eastern Europe*, ed. by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1997.

Pentru istoria culturii sunt esențiale: N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, 2 vol., București, 1969; Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul al al XVIII-lea. 1700–1821*, București, 1968; D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945; L. Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, 1966; P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, București, 1958; Kosáry D., *Müvelödes a XVIII szazadi Magyarorszagon*, Budapest, 1980; P. Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984; P. Teodor, *Sub semnul luminilor: Samuil Micu*, Cluj-Napoca, 2000.

III. DESĂVÂRȘIREA NAȚIUNII ROMÂNE

Începuturile statului modern (1821–1866)

România modernă a început să se contureze în perioada cuprinsă între Războiul pentru independența Greciei din 1821 și Revoluția de la 1848. Moldova și Țara Românească au făcut pași către unire și independență prin eforturile depuse de o nouă elită formată din boieri și burghezie și prin intervenția marilor puteri. Schimbările în domeniul instituțiilor au condus la o administrație guvernată de ordine, la inovații în cadrul adunărilor reprezentative, stimulând totodată formarea de grupări politice, care erau separate atât din punct de vedere ideologic, cât și al statutului social. Însăși societatea a devenit mai cosmopolită și mai complexă, o dată cu creșterea orașelor ca număr și ca mărime și cu accelerarea diferențelor și mobilității sociale, sub influența prefacerii modelelor economice și culturale. Economia s-a caracterizat prin creșterea producției industriale și agricole, dar structuri rezistente la înnoire au continuat să se perpetueze. La baza schimbărilor economico-sociale au stat contactele lărgite cu Occidentul. Toate laturile vieții publice și particulare a elitei și a celor care aspirau să facă parte din ea purtau pecetea „Europei".

Elementele definitorii ale României moderne au prins contur în perioada dintre Revoluția de la 1848 și Constituția din 1866. Profitând de ambițiile rivale ale marilor puteri, conducătorii politici români au înfăptuit Unirea Principatelor, consfințind totodată independența acestora. Aceste obiective au fost atinse în maniera prefigurată de generația anterioară — prin garanții internaționale colective și nu prin protecția unei singure puteri. Pe plan intern, instituțiile politice au urmat modelul european, iar gândirea politică a atins noi culmi de complexitate în confruntările dintre liberali și conservatori. Divergențele de idei au avut tot mai mult ca subiect Europa. Pentru liberali, aceasta constituia o sursă de inspirație, iar pentru conservatori, un motiv de îngrijorare, pe măsură ce ambele partide se lansau în dezbateri aprinse asupra identității naționale și a căilor de dezvoltare. În sfera vieții publice și a celei particulare, rolul statului a crescut continuu, deoarece ministerele și aparatul de stat și-au asumat întreaga răspundere pentru problemele învățământului, preluând, de asemenea, prerogativele civile exercitate vreme îndelungată de Biserica Ortodoxă și devenind promotoare active ale dezvoltării economice.

Anul 1821. În primăvara lui 1821, Țara Românească a fost teatrul unei complexe mișcări sociale și naționale. O amplă răscoală, preponderent țărănească, izbucnită în Oltenia, a cuprins aproape întreg principatul. Cauzele acesteia au fost generate, pe de o parte, de obligațiile tot mai mari în muncă ale țăranilor și, pe de altă parte, de abuzurile fiscale și administrative săvârșite de autoritățile locale. Pe alt plan, o parte din boieri căutau să pună capăt suzeranității otomane, iar alții urmăreau să-i alunge pe fanarioți din țară. Acțiunile lor au fost expresia fățișă a înaltului patriotism și a puternicei conștiințe naționale, manifestate deja în programele teoretice elaborate de boierii reformatori. Revendicările economico-sociale ale țăranilor s-au împletit cu aspirațiile politice ale boierilor în cadrul mișcării conduse de Tudor Vladimirescu, una dintre figurile de seamă din zorii istoriei moderne a României.

Tudor Vladimirescu, țăranii și boierii au fost îndemnați să treacă la acțiunea de revoltă generală împotriva jugului otoman din Sud-Estul Europei de grecii uniți într-o organizație secretă, numită Philike Hetairia (Societatea Prieteniei), întemeiată la Odessa, în 1814. Intenția conducătorilor acesteia era să-i elibereze pe greci de asuprirea otomană, prin organizarea unei răscoale generale a creștinilor din Sud-Estul Europei. Pentru a-i atrage pe români de partea lor, ei au pretins că au adeziunea totală a Rusiei, care se bucura de un mare prestigiu în întreaga zonă, datorită faptului că apăra ortodoxia și că repurtase importante victorii militare împotriva turcilor, în veacul anterior. Alexandru Ipsilanti, conducătorul Eteriei, avea calitățile necesare pentru a împlini idealurile acesteia. Fiind fiul domnului Țării Românești, Constantin Ipsilanti, el avea legături strânse cu boierii români, iar ca general-maior în armata rusă și adjunct al țarului, părea a fi un garant de încredere al ajutorului rusesc. În plus, Ipsilanti a fost cel care a decis ca Războiul de independență al Greciei să izbucnească în Principatele Române, și nu în Peloponez, așa cum plănuiseră inițial conducătorii Eteriei. Ipsilanti și tovarășii săi nu au pus la îndoială sprijinul marilor boieri moldoveni și valahi deoarece, din punct de vedere cultural, aceștia aparțineau lumii grecești. În felul acesta, Principatele ar fi constituit o sursă de trupe și provizii, necesare marșului către sud, spre Grecia.

Dar cursul evenimentelor avea să demonstreze că Eteria interpretase în mod cu totul greșit starea de spirit din Principate. Deși o parte din boierii de vază și înaltele fețe bisericești au întâmpinat cu bucurie vestea insurecției din Grecia, ca mijloc de răsturnare a dominației otomane, ei erau în egală măsură hotărâți să sprijine desființarea regimului fanariot și să elimine concurența grecească, pentru a obține astfel funcții politice și avantaje economice.

Nu boierii au aprins flacăra revoltei armate a românilor, ci un conducător local, de origine modestă, pe nume Tudor Vladimirescu (aprox. 1780–1821). Vlăstar al unei familii de țărani liberi din Oltenia, el era cunoscut în zonă ca autoritate locală — fiind comandantul unui corp de voluntari ce luptaseră sub drapelul rusesc în războiul ruso–turc dintre anii 1806–1812 –, ca negustor și proprietar de pământ, poziții care îi confereau rangul de mic boier. Vladimirescu a fost cooptat în organizarea revoltei grecești din Principate de către Iordache Olimpiotul, comandantul gărzii domnului Țării Românești, pe care îl cunoscuse în timpul războiului ruso–turc din 1806–1812 și de marele boier Constantin Samurcaș, înalt dregător domnesc, sau *caimacam* în Oltenia. Vladimirescu se bucura de faima celui mai destoinic conducător militar din Țara Românească.

După îndelungi negocieri, desfășurate în perioada noiembrie 1820–ianuarie 1821, Vladimirescu a acceptat să sprijine răscoala generală organizată de Eterie, dar nu a dorit ca obiectivele sale să fie o anexă a celor generale. Țelul său era să elibereze Țara Românească de sub dominația otomană și să aducă acele prefaceri politico-economice în folosul micii boierimi și țăranilor. Urmărind aceste obiective, a ajuns într-o stare conflictuală acută cu marea boierime și cu grecii.

La sfârșitul lui ianuarie 1821, Vladimirescu s-a retras în Oltenia natală, cu scopul de a-și constitui oastea și a aduna provizii. Pentru a câștiga adeziunea poporului la mișcare, a dat o proclamație generală către norod, în care promitea tuturor celor care se înrolau în armata sa calitatea de membru al *Adunării norodului*, organ reprezentativ, împuternicit să funcționeze

spre binele maselor. El a făgăduit, de asemenea, că va pune capăt „abuzurilor" săvârșite de autorități și „tiraniei" boierilor împilatori, dar nu a pomenit nimic despre desființarea *clăcii* sau recunoașterea drepturilor țăranilor asupra pământului pe care îl munceau. Totuși, atrași de perspectiva schimbărilor, țăranii din toate colțurile Olteniei s-au alăturat oștirii sale.

La începutul lunii martie, Moldova a devenit teatrul unor evenimente decisive. În ziua de 22 februarie/6 martie, Alexandru Ipsilanti și o mică oaste eteristă au traversat Prutul dinspre Basarabia și au intrat în Iași. Imediat, Ipsilanti a dat o proclamație prin care anunța izbucnirea războiului general de eliberare a tuturor creștinilor din Sud-Estul Europei de sub dominația otomană și promitea moldovenilor pace și securitate. Domnul Mihai Suțu, împreună cu boierii și înalte fețe bisericești, i-au ieșit în întâmpinare, deoarece credeau în iminența intervenției rusești. Ipsilanti a adunat în mare grabă provizii și bani și a înrolat recruți pentru mica sa oaste, iar pe 1/13 martie, în fruntea a vreo 2 000 de oameni, a pornit spre București, unde intenționa să-și unească forțele cu Tudor Vladimirescu. Dar sprijinul cauzei eteriștilor începuse deja să slăbească, pe măsură ce la Iași se răspândea zvonul că țarul condamna acțiunile lui Ipsilanti, fiind deci puțin probabil să se opună intervenției otomane.

La vestea intrării lui Ipsilanti în Moldova, Tudor Vladimirescu a pornit din Oltenia spre București în fruntea oștirii sale, numărând vreo 8 000 de oameni. Ajungând la 6/8 martie la Slatina, pe Olt, el a declarat că țelul său este independența Țării Românești. Era hotărât să pună capăt nu numai suzeranității otomane, dar și dominației fanariote de un secol, scop exprimat clar în angajamentul de a-l ajuta pe Ipsilanti și oastea lui să treacă Dunărea cât mai curând posibil. Pentru aceasta se baza, evident, pe intervenția trupelor rusești. Totuși, Vladimirescu nu intenționa să transforme Principatul în protectorat rusesc, deoarece a precizat că, imediat după eliberarea Țării Românești, rușii se vor retrage dincolo de Prut, permițând valahilor să se autoguverneze, după propriile lor legi.

După ce, la 16/28 martie, Vladimirescu a ajuns la porțile Bucureștiului, echilibrul de forțe s-a schimbat radical. Pe măsură ce iscoadele lui Vladimirescu au confirmat absența oricăror trupe rusești sau ajutoare pentru Ipsilanti, oamenii și-au pierdut speranța în intervenția țaristă. Pentru a face față cu forțe sporite unor posibili inamici, Vladimirescu a ajuns la o înțelegere cu boierii conservatori. Intenția sa ascunsă era să devină domn și dorea să urce pe tron după obiceiul pământului: ca ales al boierilor și uns al Bisericii, nicidecum ca revoluționar.

Vladimirescu a recunoscut, de asemenea, importanța încheierii de urgență a unei înțelegeri cu Ipsilanti, care sosise în București la 6/18 aprilie. Din cauză că Rusia nu a mai sprijinit cauza eteristă, relația dintre cei doi a evoluat dramatic, de la cooperare tacită la rivalitate fățișă privind controlul asupra Țării Românești. Vladimirescu i-a cerut lui Ipsilanti să părăsească fără întârziere Principatul; de comun acord, au hotărât să-și separe pentru moment forțele. Ipsilanti și oamenii săi au pornit către nord, spre Târgoviște, în timp ce Vladimirescu a rămas la București, deținând controlul efectiv asupra guvernului. El încă mai spera să înfăptuiască o serie de reforme sociale și economice, pe care le-a formulat sub titlul *„Cererile norodului român"*.

Până la urmă, Vladimirescu nu și-a atins nici unul dintre obiective. La 1/13 mai, trupele otomane au intrat în Țara Românească și Moldova. Țarul a fost de acord cu „reinstaurarea

ordinii" în Principate, în scopul de a evita o confruntare cu Imperiul otoman și de a nu afecta astfel echilibrul european, al cărui principal arhitect fusese el însuși, la Congresul de la Viena din 1815. La 15/27 mai, Vladimirescu și-a retras oastea din București, îndreptându-se spre Oltenia, unde spera să organizeze apărarea împotriva invaziei otomane. Acesta a fost punctul culminant al ostilității dintre Ipsilanti și Vladimirescu. Suspectându-l pe nedrept pe Vladimirescu de a fi încheiat o alianță cu turcii împotriva grecilor, Ipsilanti a ordonat arestarea acestuia. În urma unui simulacru de proces, Vladimirescu a fost condamnat la moarte și executat la data de 27 mai/8 iunie. Aproape imediat, oastea sa, formată din aproximativ 4 000 de oameni, a început să se risipească. În ciuda rezistenței îndârjite pe care a opus-o în Oltenia, restul oștirii lui Vladimirescu s-a destrămat, neavând un comandant puternic și nici misiuni precise.

La scurt timp a fost înfrântă și mișcarea condusă de Ipsilanti. Mica sa armată, care se deplasese în vestul Țării Românești, a fost înfrântă de turci la Drăgășani, pe Olt, la 7/19 iunie. Câteva zile mai târziu, Ipsilanti a trecut granița în Transilvania, unde a primit domiciliu forțat. Ceea ce a mai rămas din forțele eteriste s-a risipit.

Deși mișcarea condusă de Tudor Vladimirescu nu a durat mult, obiectivele pe care și-a propus să le atingă își aveau sorgintea în experiența istorică recentă a poporului român. Proclamarea dreptului la autodeterminare a întruchipat năzuința comună de scuturare a jugului otoman și fanariot; angajamentul de a desființa apăsătoarele obligații de clacă și taxe ale țăranilor și ecoul acestuia în rândul maselor au arătat cât de acută era problema agrară; propunerea de a reduce restricțiile comerciale și de a anula privilegiile negustorilor străini a fost expresia aspirațiilor clasei mijlocii, aflată în ascensiune. În ciuda înăbușirii acestei răscoale, mișcarea pentru independență și curentul reformator politico-economic și-au urmat cursul nestrămutat.

Scena politică. 1821–1848. Ocupația militară otomană a Principatelor a fost de scurtă durată. Sub presiunea Marii Britanii și a Franței, Poarta Otomană și reprezentanții boierilor români au ajuns în 1822 la o înțelegere prin care se menținea suzeranitatea otomană, dar se punea capăt ocupației, reinstaurându-se domnii pământeni în Țara Românească și în Moldova. Prin aceste schimbări, deși bine primite în Principate, ca o reafirmare a autonomiei, nu s-au rezolvat principalele probleme constituționale interne. Dorința noilor domni, doi oameni destoinici, Grigore Ghica (1822–1828) al Țării Românești și Ioan Sandu Sturdza (1822–1828) al Moldovei, de a-și extinde prerogativele puterii, le-a atras dușmănia boierilor; aceștia din urmă doreau puteri sporite doar pentru ei. Drept urmare, îndelungatul conflict dintre domnitori și boieri s-a perpetuat și în perioada post-fanariotă.

O altă problemă nerezolvată se referea la rolul Rusiei. Noul țar, Nicolae I (1825–1855), era hotărât să apere cu orice preț interesele Rusiei în Principate; în 1826 el l-a silit pe sultanul turc să semneze Convenția de la Akkerman. Prevederile acesteia reafirmau prerogativele Rusiei ca „putere protectoare" și cereau domnilor, boierilor și Porții să respecte „observațiile" ambasadorului rus de la Constantinopol privind Principatele. Guvernul rus părea decis să scoată complet Principatele de sub suzeranitatea otomană, deoarece a solicitat domnilor și boierilor să elaboreze un regulament general, în scopul reorganizării, pe plan intern, a administrației politice și a vieții economice.

Dezacordurile fundamentale asupra Principatelor, Greciei și Caucazului au dus la deteriorarea constantă a relațiilor dintre Rusia și Imperiul otoman, culminând, în aprilie 1828, cu declarația de război din partea Rusiei. Trupele rusești au ocupat Țara Românească și Moldova pentru a asigura trecerea efectivelor și proviziilor spre frontul de la sud de Dunăre. În august 1829, trupele rusești străpunseseră deja liniile de apărare ale turcilor în Tracia de răsărit și erau gata să pornească marșul spre Constantinopol. În fața acestei situații descurajante, guvernul otoman a acceptat termenii păcii impuse de Rusia.

Încheiat la 2/14 septembrie, tratatul de la Adrianopol s-a dovedit a fi un moment de răscruce în dezvoltarea politică și economică a Principatelor. Sultanul a recunoscut autonomia administrativă a Moldovei și Țării Românești și a retrocedat acesteia din urmă cetățile turcești de la Turnu, Giurgiu și Brăila. Prevederile economice ale tratatului au constituit un puternic imbold pentru agricultură și comerț, deoarece au scutit Principatele de obligația de a aproviziona Constantinopolul și le-au recunoscut libertatea comerțului cu toate țările. Poarta a fost, de asemenea, de acord cu redactarea unor noi regulamente administrative referitoare la Principate, sub supravegherea Rusiei, și a acceptat ocupația rusească din Principate, până la plata unor mari despăgubiri de război. Prin tratat s-a consolidat astfel poziția Rusiei în Principate, dar, totodată, s-au făcut pași importanți pentru împlinirea idealurilor boierilor reformatori, de scuturare a dominației otomane. Acum rămâneau valabile doar o parte a elementelor de suzeranitate otomană — tributul anual și dreptul sultanului de a confirma alegerea domnilor.

Ocupația rusă a produs schimbări radicale în viața politică din Principate. O importanță capitală a avut-o introducerea unei legi fundamentale numită Regulamentul Organic pentru fiecare dintre ele, ce oferea cadrul guvernării ordonate și eficiente. Oficialitățile rusești nu erau nicidecum mânate de rațiuni altruiste. Ele promovau ordinea și eficiența, ca prerogative ale claselor înstărite, drept calea cea mai sigură pentru apărarea intereselor lor pe termen lung în Principate.

Țarul Nicolae I-a însărcinat pe Pavel Kiseleff, ofițer energic și bun administrator, cu transpunerea în practică a prevederilor tratatului de la Adrianopol. El a preluat această funcție în noiembrie 1829, la București. De atunci și până la încheierea mandatului său, în aprilie 1834, el a avut puteri aproape nelimitate în reorganizarea vieții politice și economice din Principate. Deși multe dintre acțiunile sale au fost etichetate de contemporani ca revoluționare, el nu a dorit să răstoarne ordinea socială existentă, ci s-a străduit să o mențină prin precizarea drepturilor și îndatoririlor tuturor claselor și prin asigurarea mecanismului administrativ și legal necesar apărării acestora. Cea mai importantă realizare a sa a fost, fără îndoială, elaborarea unei legi fundamentale pentru fiecare Principat. Regulamentele Organice au fost rezultatul strânsei colaborări dintre autoritățile rusești și boierii români.

Regulamentele Organice au avut ca obiectiv general întărirea ordinii sociale existente și menținerea privilegiilor boierești. Ele au asigurat continuarea dominației boierilor în viața politică prin recunoașterea dreptului exclusiv al acestora de a fi reprezentați în noua legislatură, prin încredințarea funcțiilor de conducere în administrația centrală, prin scutirea lor de plata impozitelor și prin confirmarea dreptului de proprietate asupra moșiilor lor. Dar autorii Regulamentelor s-au simțit obligați să accepte și participarea, cel puțin limitată, a clasei mijlocii

în conducerea treburilor țării, înțelegând importanța creării unui climat mai favorabil dezvoltării activităților economice ale acesteia. Astfel de favoruri nu au fost făcute totuși țărănimii, al cărei statut economico-social a rămas la fel de nesigur ca înainte. Regulamentele Organice au introdus, de asemenea, schimbări fundamentale în toate sectoarele guvernamentale din Principate. Vechile practici și instituții au fost modificate sau desființate, pe măsură ce funcțiile politice, juridice și fiscale ale guvernului au devenit mai precise și mai sistematice.

Regulamentele Organice au introdus o serie de înnoiri de maximă importanță în domeniul administrației publice. Un principiu fundamental a fost acela al separării puterilor între ramurile executivă, legislativă și juridică ale guvernului. În același timp, Regulamentele păstrau tradiția unui executiv puternic. Astfel, în ciuda noilor puteri acordate legislativului, domnitorul rămânea figura-cheie a sistemului politic. Un alt principiu de bază al Regulamentelor era cel al centralizării, concretizat în controlul asupra problemelor de la sate și asupra administrației urbane pe care îl exercitau oficialitățile numite de guvernul central, subordonate acestuia. Regulamentele conțineau prevederi privind modernizarea și eficientizarea sistemului fiscal, în mod deosebit în adoptarea unui buget anual bazat pe venituri și cheltuieli planificate, elaborat de domn și aprobat de legislativ. Regulamentele sporeau, de asemenea, autoritatea statului asupra Bisericii Ortodoxe și reduceau semnificativ rolul clerului în problemele civile, toate acestea fiind dovezi ale secularizării tot mai mari a societății.

În ansamblul lor, Regulamentele Organice au deschis calea unor profunde transformări în Principate. Ele au sporit capacitatea guvernului de a planifica activitatea, în special în domeniul finanțelor, oferind astfel garanții mai concrete decât înainte pentru investiții și contracte, condiții esențiale ale progresului economic. De asemenea, ele au grăbit momentul unirii Moldovei cu Țara Românească, prin crearea, în cele două țări, de instituții politice aproape identice și prin garantarea cetățeniei comune pentru locuitorii lor. Totuși, în ciuda acestor prefaceri, Regulamentele nu au marcat o rupere bruscă de trecut. În multe domenii ale vieții publice, ele au preluat idei și proiecte, cum ar fi gestionarea rațională a resurselor financiare, propuse de boierii reformatori în deceniile precedente. Concentrarea puterii în mâinile domnului și extinderea aparatului birocratic în detrimentul administrației regionale și locale erau în deplină concordanță cu principiile deja fundamentate.

Trupele rusești au continuat să ocupe Principatele după ce sultanul a aprobat Regulamentele Organice, deoarece țarul dorea să-l mențină pe Kiseleff în funcție, pentru a supraveghea transpunerea lor în practică. Guvernul rus subvenționase Regulamentele în primul rând pentru a câștiga sprijinul boierilor și pentru a consolida astfel dominația rusă în Principate. Când țarul a pus capăt ocupației, în 1834, aceasta s-a întâmplat datorită îmbunătățirii relațiilor cu Imperiul otoman și certitudinii manifestate la Sankt Petersburg că Rusia își crease o poziție solidă în Principate.

În perioada cuprinsă între sfârșitul ocupației rusești și izbucnirea Revoluției de la 1848, societatea românească era în plină schimbare. Era o vreme a contrastelor ciudate. Rămășițe ale suzeranității otomane coexistau cu dorința tot mai mare de independență; guvernul reprezentativ câștiga teren, în ciuda intensificării imixtiunii din partea Rusiei; tradiția orientală

continua să se opună înnoirilor apusene. Contraste puternice se manifestau pretutindeni: în îmbrăcăminte, limbaj și obiceiuri.

Viața politică din această perioadă a fost dovada stării evidente de agitație și speranță. Domnii se aflau în permanent conflict cu boierii și cu consulii ruși de la București și Iași, a căror principală misiune era să-i convingă atât pe boieri, cât și pe domnitori să acționeze în concordanță cu interesele majore ale Rusiei. Domnul Țării Românești, Alexandru Ghica (1834–1842) dorea să fie un monarh național, mai presus de interese partinice, dar ideea sa de conducător cu puteri nelimitate a făcut imposibilă colaborarea cu boierii liberali și patrioți din legislativ. Nici succesorul său, Gheorghe Bibescu (1842–1848), nu a reușit să-i domolească pe boieri, care l-au acuzat de comportament autoritar. Drept urmare, cu sprijinul consulului rus, el a dizolvat Adunarea și a domnit, prin decrete, din 1844 până în 1846.

În Moldova, Mihai Sturdza s-a confruntat cu o opoziție similară celei din Țara Românească, dar a reușit, într-o oarecare măsură, să o înfrângă. Deși s-a simțit întrucâtva solidar cu confrații săi aparținând marii boierimi, el nu a intenționat să devină dependent de bunăvoința lor. El avea o idee complet diferită asupra principelui conducător, care amintea de absolutismul luminat al secolului al XVIII-lea. În timpul lungii sale domnii (1834–1849), Sturdza a urmărit constant două obiective: sporirea puterilor sale și menținerea unor relații amicale cu Rusia.

În ciuda bunelor intenții și a puterilor sale considerabile, care includeau manipularea alegerilor și controlul riguros, Sturdza nu a putut stăvili valul de agitație ce cuprinsese elita. Cu toate că, odinioară, fusese el însuși un reformator, nu a reușit să țină pasul cu prefacerile fundamentale ce aveau loc în societatea moldovenească. Drept urmare, neînțelegerile dintre el și tinerii fii de boieri, majoritatea educați în Apus, au degenerat într-un conflict fățiș. Aceștia au văzut în Sturdza doar apărătorul vechii orânduiri, al sistemului politic deficitar, consfințit de Regulamentele Organice și al deferenței umilitoare față de o putere străină.

Societatea și economia. 1821–1848. În perioada cuprinsă între mișcarea condusă de Tudor Vladimirescu și restaurarea domniilor pământene – în 1821–1822 – și Revoluția de la 1848, Moldova și Țara Românească au făcut pași înainte, de la normele economice și sociale ale secolului al XVIII-lea la cele ce aveau să caracterizeze statul național unitar de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Schimbarea a fost progresivă și inegală, dar marcată de două evenimente ce urmau să aibă consecințe importante asupra dezvoltării României moderne: creșterea accelerată a populației și extinderea legăturilor economice cu Europa Occidentală. Totuși, în ciuda eforturilor depuse pentru creșterea capacității productive a pământului, structura agriculturii, care determina starea de sănătate economică a Principatelor, a rămas practic neschimbată.

Cel mai spectaculos pas înainte, din punct de vedere social, făcut în acea vreme, a fost – poate – creșterea populației. Acest fenomen la scară europeană a început în Principate mai târziu decât în Apus. El s-a caracterizat prin mai mult de o dublare a populației urbane în prima jumătate a veacului al XIX-lea. Mișcarea de la sate la orașe și târguri și imigrația lărgită din alte țări, a cărei țintă au rămas în primul rând centrele urbane, au urmat un curs constant.

Aceste prefaceri demografice au afectat echilibrul social care se menținuse în secolul precedent. De asemenea, au deschis calea restructurării economiei prin stimularea dezvoltării resurselor materiale ale țării și a capacității de producție. Forța reprezentată de populație a fost resimțită cel mai acut în agricultură. La începutul secolului, suprafața de pământ destinată agriculturii fusese suficientă pentru populația de atunci, chiar cu metodele de cutivare tradiționale, deoarece terenurile arabile păreau inepuizabile. Dar, către jumătatea secolului, pe măsură ce pădurile și alte rezerve s-au împuținat, a devenit evident că fără schimbări fundamentale în organizare și metode, agricultura nu mai putea satisface nevoile unei populații în avânt sau acoperi cererile tot mai mari ale pieței internaționale, de care depindea acum, într-o măsură sporită, economia ambelor Principate.

Schimbarea demografică se vedea pretutindeni. Populația Moldovei a crescut de la 1 115 325 în 1826, la 1 463 927 în 1859, iar cea a Țării Românești de la 1 920 590 în 1831, la 2 400 000 în 1860. Cauzele exacte ale acestei creșteri rămân necunoscute, datorită insuficienței informațiilor. Principala cauză a fost, fără îndoială, scăderea ratei mortalității datorată, în parte, încetării războaielor purtate pe teritoriul românesc și a ocupațiilor militare străine, cât și îmbunătățirii stării de sănătate și igienă. Activitatea economică susținută și o mai mare stabilitate financiară au dat multora noi speranțe în viitor și, astfel, e posibil să-i fi încurajat să aibă familii mai numeroase. Imigrația, în mod deosebit a evreilor în Moldova, a contribuit și ea la creșterea populației.

Schimbarea demografică a fost mai evidentă la orașe, a căror mărime și număr au crescut rapid. Această creștere fără precedent a populației urbane a avut cauze diverse, dar sporul natural nu s-a numărat printre ele, deoarece în multe orașe, cum ar fi Iași sau Galați, rata mortalității a fost mai mare decât cea a natalității. Populația urbană a crescut mai curând datorită afluxului constant de la țară la oraș. La rândul său, această migrație a fost rezultatul creșterii populației din zona rurală, diminuării suprafețelor ogoarelor și pășunilor aflate în folosința țăranilor și creșterii datoriilor fiscale și în muncă, în urma comercializării neîncetate a produselor agricole.

Structura socială a Principatelor a suferit și ea transformări semnificative, ca o consecință a creșterii populației și a dezvoltării economice. Pe la 1840, clasa mijlocie devenise cea mai dinamică promotoare a expansiunii orașelor. Negustorii, meșteșugarii și liber-profesioniștii erau principalii săi reprezentanți, dar ei încă nu formau o clasă omogenă. Idealul la care aspirau mulți dintre ei era statutul de boieri; consolidarea adevăratei burghezii, caracterizate de o conștiință acută a apartenenței de clasă, avea să apară abia în ultimele decenii ale secolului.

Schimbările survenite în structura socială au fost deosebit de evidente la sate. Țăranii dependenți, *clăcașii*, formau marea majoritate a populației ambelor Principate, iar numărul țăranilor liberi a continuat să scadă, pe măsură ce boierii și-au întărit controlul aspura pământului. În cadrul fiecăreia dintre aceste largi categorii de țărani, s-au adâncit diferențele, ca urmare a prefacerilor economice și a acțiunilor oficiale. Discrepanța dintre pătura puțin numeroasă de țărani înstăriți și restul satului a devenit mai mare, deoarece locuitorii cei mai săraci au decăzut la nivelul proletariatului rural. Pe de altă parte, a început să se ridice o mică clasă mijlocie rurală. Pe lângă reprezentanți ai clerului, ea cuprindea învățătorii, care se

afirmau în treburile satului o dată cu răspândirea învățământului public, precum și *neamurile* și *mazilii*. Deși această clasă avea o structură eterogenă, elementele comune ale membrilor săi erau nivelul de educație, averea și, în mod special, năzuința de a-și ameliora statutul social și de a juca un rol în viața politică.

Și compoziția socială a clasei boierești suferea transformări importante. Chiar dacă Regulamentele Organice consolidaseră poziția politică a marilor puteri, dominația acestora era subminată de forțe sociale și economice pe care Regulamentele nu le puteau controla. În primul rând, clasa boierilor, în totalitatea sa, își pierdea caracterul exclusiv, datorită creșterii constante a numărului de boieri, ca urmare mai ales a cumpărării de funcții de către negustori și funcționari guvernamentali. Diferențele de concepție și atitudine dintre noua și vechea boierime erau adesea surprinzătoare. Noii boieri erau preocupați de viitor și, în cel mai bun caz, păstrau doar o slabă legătură cu valorile vechiului regim, în timp ce majoritatea marilor boieri continuau să dea o înaltă prețuire stilului aristocratic. În cercul restrâns al boierimii apăruse o prăpastie de netrecut între generații. Mulți dintre fiii de boieri, întorși după ce studiaseră și călătoriseră în Apus, nu mai erau de acord cu viața plată, lipsită de strălucire, a părinților lor.

Procesul de îmburghezire, observat înainte de 1821, s-a accentuat în anii '30 și '40. Micii boieri, care își administrau singuri proprietățile, erau nerăbdători să dezvolte comerțul și să optimizeze agricultura. Mulți au investit în mici întreprinderi individuale. Aceste interese nu erau nicidecum străine marii boierimi. Dar micii boieri erau cei mai apropiați de valorile și aspirațiile clasei mijlocii; ei au fost cei care au contribuit la formarea acelei burghezii liberale care, în a doua jumătate a secolului, a reușit să pună capăt dominației marilor boieri.

În perioada 1830–1840 nu au avut loc schimbări economice importante în Principate. Volumul producției agricole a crescut constant, iar industria se străduia să satisfacă cerințele unui număr tot mai mare de consumatori. Dar structura agricuturii și cea a industriei au rămas, practic, neschimbate. Agricultura era încă dependentă de țărani pentru mâna de lucru, animale și unelte; nu toți moșierii și arendașii manifestau spirit întreprinzător. La oraș, acumularea de capital era încă slabă, se investea puțin, cu excepția domeniului latifundiar; producția de mărfuri era într-o mare măsură în seama meșteșugarilor.

În agricultură aveau loc schimbări importante în relațiile dintre moșieri și țărani, mai ales în dezavantajul acestora din urmă. Regulamentele Organice consfințeau drepturile depline de proprietate ale moșierilor asupra unei treimi din moșie și, de fapt, înlocuiau dreptul tradițional, ereditar al țăranilor asupra pământului pe care îl munceau (redus la cele două treimi din pământul moșierului), care nu era recunoscut ca proprietate privată, cu obligațiile unui arendaș. Suprafața de pământ atribuită țăranilor nu mai depindea, ca înainte, de nevoile lor, ci de cantitatea de muncă și alte servicii pe care le puteau presta moșierilor.

În deceniile trei și patru, industria s-a menținut la parametri scăzuți. Deși producția a crescut și s-au introdus îmbunătățiri tehnologice, organizarea producției a rămas practic neschimbată față de deceniile precedente. Acumularea de capital era mică, fiind folosită în primul rând pentru finanțarea comerțului și acordarea de împrumuturi individuale în scopuri personale și, mai ales, pentru cumpărarea de pământ. Investiția în „fabrici" era încă privită ca o afacere riscantă. Menținerea sistemului breslelor a fost o piedică în calea modernizării. Deși

Regulamentele Organice promovaseră principiul libertății economice, sistemul breslelor, cu nenumăratele sale reglementări, a devenit și mai puternic.

S-a intensificat schimbul de mărfuri, dar în organizarea comerțului nu au survenit decât puține modificări. Târgurile și-au păstrat importanța atât la nivel local, cât și internațional, iar în orașele mari și mijlocii negustorii și-au continuat afacerile aproape ca înainte. După ce statul a început să exercite un control sistematic asupra activităților lor, s-a observat o importantă profesionalizare a clasei negustorilor. Totuși, încă nu se depășiseră vechile piedici din calea comerțului interior. Slaba putere de cumpărare a marii mase a populației, lipsa căilor de comunicație și a mijloacelor de transport adecvate, folosirea unor facilități bancare și de credit elementare au împiedicat dezvoltarea pieței interne.

Dar cel mai spectaculos progres economic înregistrat în Principate în acea epocă a fost, fără îndoială, expansiunea comerțului exterior. Marea Britanie și Franța au intrat în competiție pentru materiile prime și piețele românești, alături de Imperiul otoman și Austria, care, până atunci, dominaseră comerțul Principatelor. Exporturile românești în Apus constau, desigur, în produse agricole, în principal cereale și animale domestice. Importurile erau reprezentate în primul rând de bunuri de consum destinate celor bogați, cum ar fi produse textile, sticlărie și blănuri, dar puține articole au contribuit cu adevărat la dezvoltarea industriei sau la întărirea bazei economice a Principatelor.

Pașoptismul. Două generații de intelectuali — cei care au îmbrățișat tradițiile Iluminismului și ale clasicismului din secolul anterior, și romanticii și revoluționarii preocupați de viitor — și-au pus amprenta asupra vieții culturale și gândirii politice din perioada cuprinsă între tratatul de la Adrianopol (1829) și izbucnirea Revoluției de la 1848. Între ele nu erau diferențe mari. Intelectualii din ambele generații erau energici, gata să se confrunte cu orice dificultate, oricât de mare ar fi fost ea. Entuziasmul lor, adesea naiv, înaltul sentiment patriotic, proiectele grandioase și ambițiile enciclopedice își aveau obârșia în spiritul epocii, definit cel mai bine prin termenul *pașoptism*. Acești intelectuali erau însuflețiți de un singur ideal, atotcuprinzător – acela de a scoate România din starea ei de înapoiere și de a o introduce în circuitul valorilor occidentale.

Literatura a reflectat cu fidelitate spiritul epocii. În ansamblu, poezia și proza slujeau idealurilor de unitate națională și independență, de simpatie pentru clasele de jos, în special față de țărănime, și erau rodul eforturilor de inspirație din seva națională, prin aplecarea către istorie, folclor și peisajul românesc. De asemenea, multe dintre scrierile acestei perioade au fost influențate de crezul moștenit de la iluminiști, acela că literatura are o valoare preponderent didactică, astfel că autorii au pus accent pe latura tezistă, în detrimentul esteticului, considerând binele general mai important decât satisfacția personală. Toate aceste principii s-au constituit ca elemente definitorii ale pașoptismului.

Pe scena literară de după 1830 și-a făcut apariția un nou element: publicul cititor. Acesta era încă puțin numeros, dar tot mai democratic din punct de vedere al componenței sale. A scăzut procentul boierilor mari și mijlocii, în timp ce numărul negustorilor, meșteșugarilor, funcționarilor de stat și intelectualilor de la sate (preoți, învățători, notari) a crescut vertiginos.

Cititorii de ziare, de exemplu, proveneau în principal din rândurile clasei mijlocii. În 1834, existau 200 de abonați la *Curierul Românesc*, care fusese publicat pentru prima dată la București, în 1829, de către Ion Heliade Rădulescu (1802–1872), cea mai importantă personalitate literară a epocii. Deși numărul abonaților era modest în comparație cu standardele de mai târziu, aceștia constituiau o prezență demnă de luat în seamă. Chiar oameni ca Ion Heliade Rădulescu, deși nu erau mânați de interese materiale, erau siliți să țină seama de gusturile cititorilor lor, care erau adesea nesofisticate, pentru a-și menține ziarele și editurile ca factori de educație și culturalizare.

Dintre toate curentele vremii, romantismul a avut poate cea mai mare înrâurire asupra vieții culturale și intelectuale din Principate. Atât în Moldova, cât și în Țara Românească, trăsătura sa tipică a fost grija covârșitoare față de națiune. Conceptul de națiune suferea o transformare semnificativă față de ceea ce însemnase în secolul al XVIII-lea. O generație anterioară de învățați se referise cu mândrie la originea romană — și uneori la originea dacă – a românilor și folosise această asociere ca dovadă a caracterului și nobleții lor. Dar, în operele scriitorilor de după 1800, ideea de națiune a început să capete sensuri moderne. Pentru Naum Râmniceanu, apartenența la națiunea română era determinată de cosanguinitate și religie (ortodoxie), transcenzând astfel granițele politice, pe care scriitorul le nega ca fiind temporare, pentru a-i cuprinde pe românii de pretutindeni. După 1821, în memoriile înaintate de micii boieri pentru a determina marea boierime să împartă puterea politică cu ei, se sublinia ideea că toți aparțineau aceleiași națiuni. Cu alte cuvinte, drepturile politice egale decurgeau, în mod firesc, din istoria comună și din apartenența la aceeași comunitate etnică. Pe la 1840, astfel de idei nu mai erau o noutate. Vechea concepție juridică despre națiune, bazată pe privilegii care situau o clasă socială mai presus de toate celelalte, garantând astfel dominația politică și socială a boierilor, cedase în fața unei concepții etnice care avea în vedere toate clasele sociale, chiar și pe *clăcași*. Mai ales tânăra generație de intelectuali nu mai socotea rangul sau averea drept criterii de apartenență la națiune. Pentru ei, comunitățile etnice deveniseră celulele primordiale ale umanității.

Scrierile istorice din anii '30 și '40 se află și ele sub influența romantismului și a noii idei despre națiune. Istoricii au continuat să se preocupe de originile naționale, pentru a aduce noi dovezi în sprijinul descendenței romane, deși această teorie era deja unanim acceptată în rândurile oamenilor instruiți. În același timp, misterul începuturilor și emoția descifrării trecutului prin intermediul ruinelor și inscripțiilor care se păstraseră ca prin minune constituiau o atracție istorică la fel de importantă. Istoricii își îndreptau atenția și asupra vremurilor de glorie. Nu era deloc întâmplător faptul că se scria mult despre domnul Mihai Viteazul, care în 1600 – în timpul domniei sale – unise, pentru scurt timp, Moldova, Țara Românească și Transilvania; aceasta reflecta fidel preocuparea sporită față de unitatea și independența națională. Sub pana celor mai talentați slujitori ai săi, istoria s-a transformat în povestea conducătorilor, eroilor și întregului popor deopotrivă. Exemplul cel mai elocvent al noii istorii a fost *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens* (Istoria Țării Românești, a Moldovei și a românilor de dincolo de Dunăre), publicată în 1837 la Berlin, de către Mihail Kogălniceanu (1817–1891), care studiase istoria la Universitatea din Berlin,

urmând să ocupe un loc de frunte în viața politică românească din următoarele patru decenii. Ideea de națiune îl impresionase profund. El privea istoria ca o creație a întregului popor, nu doar a conducătorilor și în consecință, spunea el, era esențial să se facă o cercetare minuțioasă a trecutului pentru a putea dezvălui în totalitate faptele popoarelor și, în mod deosebit, spiritul lor. În concepția lui Kogălniceanu, societatea nu era simpla juxtapunere de indivizi sau clase sociale, ci reprezenta un tot organic și independent, în cadrul căruia unitatea unei comunități etnice se realiza printr-o multitudine de căi.

Sarcina de a direcționa curentele disparate de gândire din istorie și literatură spre o doctrină culturală coerentă a fost preluată de scriitorii grupați în jurul *Daciei literare*, revistă fondată de Mihail Kogălniceanu la Iași, în 1840. Numele ei era simbolic pentru scopul urmărit de Kogălniceanu și de colegii săi, și anume promovarea sentimentului de unitate și de menire în rândul tuturor românilor ce trăiau în interiorul granițelor istorice ale vechii Dacii, printr-o literatură autentic națională. Kogălniceanu sublinia că, pentru a avea un caracter național, literatura trebuia să oglindească trăsăturile caracteristice ale poporului român, așa cum apar în istorie și în tradiția populară, și să folosească drept principale surse de inspirație experiența istorică și aspirațiile actuale ale propriului popor.

O altă caracteristică a vremii a fost înființarea instituțiilor culturale. Au apărut societăți și asociații de toate felurile, grupând în cadrul lor indivizi cu idei asemănătoare, în scopul de a promova o mare varietate de cauze. În perioada 1830–1840, teatrul a devenit un element obișnuit al vieții sociale și literare; de asemenea, s-au pus bazele sistemului modern de învățământ, începând cu școala primară din sat și terminând cu universitatea; ziarele și-au asumat rolul de făuritor al opiniei publice.

Prin toate manifestările sale, pașoptismul a reprezentat o viziune nouă și cuprinzătoare asupra națiunii. Teoreticienii săi au unificat curentele de gândire despre autonomie și reformă politică care circulaseră începând cu ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea; totodată, au acordat întreaga atenție dimensiunilor sociale și culturale ale procesului de făurire a națiunii. Prin intermediul unor instituții de toate tipurile, între care asociațiile literare, școlile și ziarele au jucat un rol important, ei au căutat să răspândească propria idee despre națiune în afara cercurilor lor înguste. În acest sens, s-au apropiat de „popor” mai mult decât oricare altă generație anterioară și astfel au conferit modernitate însăși ideii de națiune. Prima mare încercare la care a fost supusă noua lor viziune a avut loc în primăvara popoarelor de la 1848.

Anul 1848 la români. Pentru intelectualii români, anul 1848 a marcat triumful ideii de națiune. În ambele Principate și în Imperiul habsburgic, ei și-au justificat cererile de independență sau autonomie politică prin invocarea dreptului legitim la autodeterminare al unei comunități etnice. În Moldova și Țara Românească, intelectualii au căutat să desființeze protectoratul Rusiei și să restabilească echilibrul istoric cu Imperiul otoman, în timp ce în Transilvania, în regiunea învecinată, Banat, aflată sub stăpânirea Ungariei, și în Bucovina ei și-au propus să unească toți românii într-un singur stat autonom. S-a analizat chiar ideea unirii tuturor românilor de o parte și de cealaltă a Carpaților, pe baza puternicelor legături etnice, lingvistice și culturale dintre aceștia. Dar astfel de gânduri erau efemere, căci ipotezele și

reveria contraveneau realităților politice, în special pragmatismului Rusiei și Austriei. În nici un alt sens nu s-a păstrat mai bine idealismul pașoptiștilor, ca în solidaritatea manifestată față de celelalte mici națiuni din Europa, care luptau pentru scuturarea dominației străine. Acest sentiment deosebit de comunitate se datora în mare măsură gândirii și exemplelor apusene și, astfel, anul 1848 reflectă gradul de integrare a românilor în Europa.

Revoluția de la 1848 din Principatele Române a fost, în primul rând, opera intelectualilor liberali pașoptiști, care se maturizaseră pe la 1830–1840. Ei au fost aceia care au inițiat-o, i-au definit obiectivele și au condus-o. Generația de la 1848 s-a deosebit de înaintașii săi prin cunoașterea nemijlocită a Europei Occidentale. Majoritatea își desăvârșise studiile în Franța și, câțiva, printre care Mihail Kogălniceanu, obținuseră diplome ale universităților germane. Oricum, Parisul era a doua lor patrie spirituală. Ei simțeau cu adevărat că aparțin Europei. Recunoșteau în Apus un model politic și cultural demn de urmat în țările lor și nu se îndoiau că tiparul de dezvoltare al acestuia putea fi aplicat în Principate. Ideile lor despre formele politice și progresul economic au fost astfel puternic influențate de doctrinele liberale și „laissez-faire" ale epocii.

În ciuda admirației nutrite față de Apus, pașoptiștii nu erau niște gânditori abstracți, care se străduiau să impună poporului instituții fără legătură cu experiența istorică națională. Dimpotrivă, fiind pe deplin conștienți de condițiile interne, ei au aplicat foarte selectiv teoriile și practicile occidentale. O dată cu o cunoaștere mai profundă a Europei, diferențele dintre Principate și Apus au devenit și mai evidente pentru ei, ceea ce i-a îndemnat să treacă mai rapid la înfăptuirea reformei, pentru a recupera astfel timpul pierdut.

Aspirațiile generației de la 1848 și-au găsit expresia practică în nemulțumirea generală, a tuturor claselor sociale din Principate, față de condițiile politico-economice existente. Mulți boieri nu erau de acord cu metodele autoritare folosite de domni, dorind putere și pentru ei, în timp ce alții cereau reforme moderate în agricultură și în administrația publică; clasa mijlocie, aflată în plină dezvoltare, protesta împotriva taxelor mari plătite statului și perpetuării excluderii sale de la guvernare; țăranii erau hotărâți să lupte pentru desființarea îndatoririlor tot mai mari de clacă și obligații față de moșieri și pentru a-și îmbunătăți nivelul de trai, care se înrăutățise în anii 1840.

Evenimentele care aveau loc în Vestul Europei — răsturnarea regelui Franței, Louis-Philippe, în februarie 1848, și extinderea rapidă a revoluției la Viena, Budapesta și în orașele germane – i-au îndemnat pe intelectualii români să treacă la acțiune. La începutul lunii aprilie, boierii și reprezentanții orășenilor au organizat la Iași o întâlnire, în scopul de a denunța despotismul. Ei au încredințat poetului Vasile Alecsandri misiunea de a redacta o petiție, în care se cerea instaurarea unui regim politic moderat–liberal și luarea unor măsuri care să stimuleze dezvoltarea economică. Ei erau hotărâți să limiteze puterile domnului Mihail Sturdza prin instituții reprezentative și prin gestionarea cinstită a problemelor publice și juridice, fără intenția de a răsturna structurile politice și sociale existente, adică de a acționa ca revoluținar. Sturdza răspunse prin forță revendicărilor lor și, după scurte ciocniri, mulți dintre revoluționarii de frunte au fost siliți să se exileze.

În Țara Românească, boierii liberali, educați în Occident, au condus lupta împotriva vechiului regim. În luna martie, C.A. Rosetti, un radical liberal, și Ion Ghica, un moderat, printre alții, au

format un comitet revoluționar însărcinat cu organizarea unei revolte armate. Nicolae Bălcescu, exponent al spiritului revoluționar în rândurile studențimii române de la Paris, s-a alăturat comitetului în aprilie. În ziua de 9/21 iunie, la Islaz, localitate situată pe malul Dunării, în Oltenia, membrii comitetului și-au pus planul în aplicare. Ion Heliade Rădulescu a dat citire unei proclamații în care se prezenta programul revoluției. Acesta culmina cu două idei larg răspândite în cercurile învățate încă din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, și anume că apartenența la națiunea română depindea de etnie, nu de rangul social, și că Principatul Țării Românești era împuternicit printr-un tratat internațional să-și păstreze suveranitatea și independența. Comitetul revoluționar își exprima intenția de a respecta toate tratatele în vigoare cu Imperiul otoman, dar nu-și putea disimula ostilitatea față de Rusia, cerând să se pună capăt regimului instituit de Regulamentele Organice. În continuare, comitetul enumera principiile pe care își propunea să le promoveze în așezarea principatului pe un nou făgaș: egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor, împărțirea echitabilă a datoriilor publice prin impozit în raport cu veniturile, larga participare la viața publică prin vot universal, libertatea presei, a cuvântului și a întrunirilor, abolirea sistemului de *clacă* prin despăgubirea moșierilor, extinderea sistemului educațional printr-un învățământ gratuit și egal pentru toți cetățenii, în concordanță cu capacitatea intelectuală a fiecăruia, desființarea tuturor rangurilor și titlurilor nobiliare și alegerea domnilor pe termen de cinci ani, din toate categoriile sociale.

Proclamația de la Islaz a constituit un program tipic pentru intelectualii europeni liberali de la 1848, prin accentul pus pe libertățile individuale, prin credința în instituțiile adevărate și prin prevederile referitoare la creșterea rolului cetățenilor în treburile publice. Dar aceste idei nu erau pur și simplu împrumutate de români din experiența Europei Occidentale. Principiile exprimate cu atâta forță de comitetul revoluționar își au sorgintea în evoluția ideilor cuprinse în memorandumurile boierilor reformatori, în proclamația dată de Tudor Vladimirescu, în planurile făurite de cercul *Daciei literare* și în aspirațiile boierilor liberali din adunările legislative din cele două Principate.

Principalul teatru de acțiune a fost orașul București, unde Revoluția a început la 11/23 iunie prin semnalul dat de clopotele bisericilor. Străzile erau pline de oameni, cărora li se distribuiau copii ale proclamației de la Islaz. Domnitorul Gheorghe Bibescu nu a opus nici un fel de rezistență și a acceptat imediat să semneze proclamația ce urma să fie folosită, temporar, drept constituție; totodată, a recunoscut noul cabinet ministerial. Dar, în realitate, el nu a simpatizat cu aceste reforme, iar la 13/25 iunie a abdicat și a fugit la Brașov. În ziua următoare, puterea a fost preluată de un guvern provizoriu, format în majoritate din tineri intelectuali liberali.

Noul guvern a încercat să-și consolideze poziția prin promovarea unor reforme și înființarea de noi instituții. Una dintre primele sale acțiuni a fost să-și asigure propria apărare prin crearea unei forțe armate sub conducerea generalului Gheorghe Magheru. De asemenea, a abordat delicata problemă a reformei agrare, dar, având în vedere divergențele de opinie dintre liberali și conservatori, în ceea ce privește măsurile ce se impuneau a fi luate, cât și faptul că părțile se temeau că schimbarea rapidă a legii agrare ar putea produce o catastrofă economică națională, nu s-a înfăptuit nimic substanțial. Guvernul provizoriu nu a reușit nici în alte privințe să-și țină promisiunile făcute la Islaz. El a socotit că elaborarea unei legi fundamentale este un

prim pas esențial și a organizat alegeri pentru o adunare constituantă, menită să redacteze o Constituție care să înlocuiască Regulamentele Organice. Dar intervenția străină a pus capăt activității și existenței guvernului revoluționar și a curmat eforturile acestuia privind reforma.

Diferendele dintre Rusia și guvernul provizoriu au fost fundamentale și până la urmă s-au dovedit a fi ireconciliabile. Țarul își arătase deja intenția de a menține protectoratul rus asupra Principatelor, prin trimiterea de trupe peste Prut, la 25 iunie/7 iulie, pentru a ocupa Moldova. El spera să reprime revoluția din Țara Românească prin cooperarea cu autoritățile otomane și să evite astfel posibilele complicații internaționale. Conștient de pericolul de la răsărit, guvernul provizoriu a dus o politică de echilibru, căutând să obțină sprijin din partea Franței și a Marii Britanii, dar fără nici un rezultat.

Cooperarea dintre Rusia și Poarta Otomană a spulberat speranțele guvernului provizoriu că va putea supraviețui, instigând-o pe una împotriva celeilalte. Cu acordul țarului, o armată otomană a intrat în Țara Românească în septembrie. Ajungând în București în ziua de 13/25, acesteia i s-a opus o crâncenă rezistență, dar a obținut victoria prin superioritate numerică. Membrii guvernului provizoriu și mulți dintre susținătorii acestuia au luat drumul exilului. Dar țarul și consilierii săi au fost dezamăgiți de superficialitatea cu care autoritățile otomane i-au urmărit pe revoluționari în alte părți ale principatului. Fiind acum preocupat să înăbușe revoluția de pe tot cuprinsul Europei Centrale, mai ales după surprinzătorul succes al revoluției ungare, țarul a decis să ocupe Țara Românească, mulțumindu-se doar să informeze autoritățile otomane despre decizia sa. La 15/27 septembrie, trupe rusești au trecut Milcovul dinspre Moldova spre Țara Românească, ajungând la București în ziua următoare. Începând cu această dată, rușii au instituit controlul asupra Țării Românești (și asupra Moldovei). Administrația lor militară avea să dureze până la semnarea cu guvernul otoman a Convenției de la Balta Liman, la 19 aprilie/1 mai 1849.

Intelectualii români din Imperiul habsburgic s-au alăturat, de asemenea, prompt și entuziast evenimentelor ce aveau loc în Europa Centrală și Occidentală în primăvara lui 1848. În timp ce vechea ordine socială se prăbușea, speranțele de împlinire a obiectivelor naționale mult așteptate îi însuflețeau să treacă la acțiune. Deși liberali, ei priveau libertățile civile și instituțiile reprezentative în primul rând ca pe niște garanții ale autonomiei politice naționale. În Transilvania, aceste aspirații se împotriveau eforturilor făcute de conducătorii maghiari pentru alipirea Transilvaniei la Ungaria; în Banat și în regiunea învecinată Crișana, sau Bihor, antagonismul dintre români și maghiari era mai puțin acut, dar românii se opuneau cu îndârjire controlului sârbesc asupra Bisericii Ortodoxe și a școlilor acesteia; în Bucovina, conducătorii români căutau să păstreze caracterul etnic istoric al provinciei, dar nu au reușit să atragă de partea cauzei lor Biserica Ortodoxă sau masele.

Revoluția română de la 1848 din Transilvania, a fost, la fel ca și în Principate, o revoluție a intelectualilor. Ei au fost cei care i-au formulat obiectivele și au conceput strategia de atingere a acestora. Scopurile urmărite erau ancorate în ideile specifice evoluției societății românești din Transilvania și, astfel, puneau accentul pe emanciparea națională. Dar acești intelectuali erau, în același timp, idealiști. Ei aveau credința nestrămutată în progresul uman, în capacitatea nelimitată a oamenilor de a-și îmbunătăți condiția printr-o reformă instituțională.

Precum confrații lor din alte părți ale Europei, ei își afirmau deplina încredere în transformarea rapidă și glorioasă a societății. Din păcate, cursul evenimentelor avea să arate că ei au apreciat greșit ritmul schimbării în istorie și au prevăzut căderea vechiului regim mult mai înainte să existe vreun semn de susținere a acestei idei.

Conducătorii români s-au găsit într-o dilemă. Pe de-o parte, ei au salutat reformele politice și drepturile civile susținute de liberalii maghiari din Ungaria, pe care aceștia promiteau să le extindă și în Transilvania, dar, pe de altă parte, doreau să asigure existența și progresul propriei lor națiuni. Curând, principala lor preocupare a devenit unirea Transilvaniei cu Ungaria. Unii dintre ei — mai cu seamă George Barițiu (1812–1893), editorul *Gazetei de Transilvania* care, din 1838, a devenit prutătorul de cuvânt al intelectualilor români — erau de acord cu unirea în schimbul garantării limbii și culturii române. Barițiu credea că toate dezacordurile cu guvernul noii Ungarii puteau fi rezolvate în spirit liberal. Simion Bărnuțiu (1808–1864), aprig apărător al drepturilor naționale ale românilor, avea o părere total diferită asupra evenimentelor. El considera păstrarea naționalității românești ca problemă crucială a acelei perioade, avertizându-și compatrioții să nu accepte unirea până când nu li se vor fi asigurat drepturi depline ca națiune. A respins astfel promisiunile maghiarilor în legătură cu sufragiul universal și alte libertăți, căci prețul acestora ar fi fost renunțarea la naționalitate. El a subliniat că aceste avantaje erau oferite românilor doar la nivel individual, ca cetățeni ai Ungariei Mari și nu ca entitate sau națiune care are de urmat propriul său destin. În felul acesta, a conchis el, libertatea nu avea nici un sens dacă nu se asigura la scară națională, iar românii nu puteau spera să-și păstreze darul cel mai de preț, naționalitatea, decât într-o Transilvanie autonomă, în care ei reprezentau majoritatea populației.

Bărnuțiu a devenit în scurt timp cel mai influent dintre intelectualii laici români, dar a recunoscut că va avea nevoie de sprijinul clerului românesc, ce avea o înrâurire considerabilă asupra țărănimii, în situația în care curentul condus de el urma să se transforme într-o mișcare de masă. Bărnuțiu a găsit în Andrei Șaguna (1809–1873), episcopul Bisericii Ortodoxe, un cleric ce recunoștea forța ideii moderne de națiune, fiind în același timp un susținător al progresului social în cadrul valorilor creștine tradiționale.

Toate părțile au căzut de acord asupra principiilor și programului de acțiune, pe care le-au prezentat unei adunări naționale, ținute la Blaj pe data de 3/15 mai, la care au participat aproximativ 40 000 de oameni. În fruntea programului se situa declarația de independență a națiunii române și de egalitate a acesteia cu celelalte națiuni din Transilvania, precum și angajamentul de a apăra drepturile nou dobândite prin instaurarea unei ordini politice bazate pe principiile liberale ale epocii.

Acțiunile românilor, îndreptate împotriva unirii Transilvaniei cu Ungaria, au eșuat. La 18/30 mai, Dieta din Cluj, dominată de maghiari, a votat majoritar pentru unire. Începând de la această dată, relațiile între conducătorii români și autoritățile ungare s-au deteriorat continuu. Până în toamnă, Bărnuțiu, Șaguna și susținătorii lor se raliaseră Curții de la Viena, opunându-se astfel naționalismului maghiar.

Românii din alte părți ale Imperiului habsburgic se ridicaseră, de asemenea, pentru a-și apăra interesele naționale. La 15/27 iunie, la Lugoj, în Banat, s-au adunat circa 10 000 de

oameni pentru a-și declara dreptul la națiune. Aceștia erau conduși de Eftimie Murgu (1805–1870), un avocat cu multiple legături în Principatele Române. El era hotărât să contribuie la emanciparea națiunii sale, dar recunoștea necesitatea ca toate naționalitățile să se unească în fața marilor puteri conservatoare din Europa. Era totodată un entuziast susținător al programului liberal al reformatorilor maghiari și considera că o alianță între maghiari și români ar fi cea mai bună garanție în fața reinstaurării vechiului regim. Programul adoptat de adunarea de la Lugoj conținea multe dintre ideile sale. El nu critica fățiș noul guvern ungar, dar cerea instituirea unei Biserici Ortodoxe Române, independentă de cea sârbă, și recunoașterea limbii române ca limbă oficială. În Bucovina, românii au fost conduși de vestiții frați Hurmuzaki. Deși ei și susținătorii lor doreau să păstreze caracterul etnic românesc al provinciei și să instituie un guvern reprezentativ, le lipseau atât cadrul organizatoric, cât și sprijinul maselor, pentru a putea influența desfășurarea evenimentelor.

Către sfârșitul anului 1848, conducătorii români din Transilvania, Banat și Bucovina erau convinși că aveau nevoie de întregul sprijin al Curții de la Viena pentru a-și atinge obiectivele. Delegațiile tuturor celor trei provincii s-au întâlnit la Olmütz, în Boemia, unde Curtea se stabilise în urma izbucnirii unei revolte la Viena. Sub conducerea lui Andrei Șaguna, la 13/25 februarie 1849, ei au prezentat împăratului Franz Joseph un nou program național, prin care se urmăreau unitatea națională și autonomia politică a tuturor românilor din Imperiul habsburgic. Nicicând înainte nu-și mai exprimaseră românii atât de clar idealul solidarității etnice în cadrul Imperiului. Programul mai ilustra credința românilor că federalismul era principala soluție a problemelor naționale din Imperiu.

Românii nu au reușit să-și atingă obiectivele nici la Olmütz, nici acasă. Curtea de la Viena a respins implicit propunerea lor de autonomie națională prin noua Constituție imperială, promulgată la 20 februarie/4 martie, care restabilea provinciile istorice ale Coroanei și nu făcea nici o referire la federalism. În aprilie, românii au fost atenționați să-și păstreze loialitatea față de împărat drept singura cale de urmat. În vara lui 1849, în Transilvania, o miliție românească condusă de Avram Iancu — unul dintre organizatorii adunării naționale de la Blaj din mai 1848 —, a organizat în Munții Apuseni rezistența împotriva armatei ungare.

În perioada aprilie–iulie 1849, într-o încercare disperată de a salva revoluția națională și liberală din Europa Centrală, Nicolae Bălcescu a căutat să facă posibilă reconcilierea dintre guvernul ungar și Avram Iancu. El s-a întâlnit cu Lajos Kossuth, conducătorul Ungariei independente și cu Avram Iancu, iar la sfârșitul lui iulie a fost încurajat de disponibilitatea ambelor părți de a ajunge la o înțelegere. Dar evenimentele de pe câmpul de luptă l-au copleșit. La mijlocul lunii august, forțe superioare austriece și rusești, care intraseră din mai în Transilvania, dinspre Țara Românească, au silit principala armată de câmp ungară să se predea, pentru ca, până la sfârșitul lunii, orice rezistență organizată să înceteze.

Desființarea Ungariei independente a risipit speranțele românilor de a forma un ducat unit, autonom. Fragila alianță dintre români și Curtea de la Viena, impusă de necesități, deja tensionată de aspirațiile de autodeterminare națională, pe de-o parte, și de restaurare a Imperiului, de pe alta, s-a destrămat. Un grup numeros de oficialități austriece, condus de un nou guvernator militar și civil, a venit în Transilvania, cu instrucțiuni de reinstaurare a statutului

de provincie imperială cât mai curând posibil. Banatul și Bucovina au suferit un proces asemănător. Pretutindeni, noul aparat de stat cerea românilor să-și reia locul de supuși credincioși și anonimi ai împăratului.

Unirea Principatelor. 1850–1859. Convenția de la Balta Liman, încheiată la 19 aprilie/1 mai 1849, restabilea ascendența tradițională comună a Rusiei și Imperiului otoman în Principate. Cele două puteri au numit noi domni — Barbu Știrbei în Țara Românească și Grigore Ghica în Moldova —, controlând îndeaproape activitatea acestora, pentru a asigura suprimarea liberalismului și a naționalismului și menținerea stabilității. Știrbei era cel mai conservator dintre cei doi și aspira să fie un monarh absolut, dar luminat. Ghica era un un adept al programului liberal moderat de la 1848 și a permis unui număr de pașoptiști să se întoarcă din exil, ba chiar i-a acceptat pe unii dintre ei în noul său guvern. Ambii domni au promovat dezvoltarea economică și învățământul, nefiind în nici un fel simple instrumente ale politicii rusești sau otomane.

O nouă criză internațională, care a condus la războiul dintre Rusia și Turcia în 1853 și la implicarea Franței și Marii Britanii un an mai târziu, a permis Principatelor să facă noi pași către unire și independență. Deși, ca de obicei, marile puteri intenționau să încheie războiul din Crimeea conform propriilor interese, pentru prima dată, acum, românii înșiși au jucat un rol crucial în hotărârea propriei soarte.

Deteriorarea relațiilor dintre Rusia și Imperiul otoman, din cauza unor probleme litigioase, a dus la ocuparea Principatelor de către ruși, în iulie 1853, când guvernul turc a respins ultimatumul dat de țar. Cei doi domni au plecat în exil în Austria, în locul lor instaurându-se un guvern militar rusesc. Imperiul otoman a ripostat, declarând război Rusiei, la 4/16 octombrie.

Ocupația rusească din Principate a adâncit criza internațională. Marea Britanie și Franța au privit-o ca pe o dovadă în plus a intențiilor sale agresive față de Orientul Apropiat, în general. Ele și-au respectat angajamentele față de Turcia și, la 16/28 martie 1854, au declarat război Rusiei. Și Austria a interpretat acțiunea Rusiei ca o amenințare directă la adresa intereselor sale din Sud-Estul Europei, în special a celor comerciale la Dunărea de Jos. Oficialitățile austriece, în principal ministrul de externe, Karl von Buol, au profitat de situație spre a extinde sfera de influență a țării lor. La 2/14 iunie, Austria și Turcia au semnat Convenția de la Boiaciköy, prin care Austria se angaja să forțeze retragerea Rusiei din Principate, pe care, în schimb, avea voie să le ocupe și să le administreze după bunul său plac. Înțelegând gravitatea situației, țarul a cedat în fața ultimatumului Austriei. Pe măsură ce forțele rusești părăseau Principatele, în perioada iulie–septembrie, acestea erau imediat înlocuite de o armată de ocupație austriacă. Din felul în care austriecii au trecut la organizarea sistemului lor de administrație se vedea clar că se pregăteau pentru o ședere îndelungată, în timp ce unele oficialități din Austria salutau chiar ideea integrării Principatelor în structura politică și economică a imperiului lor.

Uzura de război, cauzată de campania costisitoare și nedecisivă din Crimeea, a adus până la urmă părțile beligerante la masa tratativelor. Deși Conferința de la Viena, care a avut loc în martie–iunie 1855, nu a reușit să pună capăt războiului, puterile occidentale au luat hotărâri deosebit de importante referitoare la viitorul Principatelor. Ele au desființat protectoratul Rusiei,

au respins pretențiile otomane la suzeranitate și au confirmat autonomia Moldovei și Țării Românești, mergând până la propunerea de a se redacta pentru ele o nouă cartă a drepturilor.

Negocierile ulterioare au adus din nou Aliații și Rusia la masa tratativelor de pace, da data aceasta la Paris, unde, la 18/30 martie 1856, s-a semnat tratatul ce punea capăt războiului. Prevederile acestuia au influențat hotărâtor dezvoltarea politică a Principatelor. Deși au rămas sub suzeranitatea Imperiului otoman, ele beneficiau acum de protecția colectivă a marilor puteri, care interziceau unei puteri unice să intervină în problemele interne ale Principatelor. Toate părțile semnatare, inclusiv Imperiul otoman, recunoșteau independența administrativă a Principatelor, dreptul fiecăruia de a avea o armată națională, de a emite legi și de a face comerț liber cu alte țări. Puterile stabileau, de asemenea, modalitățile de revizuire a legii fundamentale (Regulamentele Organice) a fiecărui Principat. Ele au creat o comisie specială de anchetă și au instruit-o să meargă la București, pentru a strânge informații și a face recomandări asupra noii forme de guvernământ a Principatelor. Îndepărtându-se surprinzător de tratamentul obișnuit pe care-l aplicau Principatelor, marile puteri au pregătit alegerea unei adunări consultative speciale, o așa-numită *adunare ad-hoc*, în fiecare Principat, având misiunea de a face cunoscută comisiei părerea publică asupra tuturor problemelor importante. Toate informațiile astfel adunate urmau să fie prezentate unei conferințe a puterilor, ținută la Paris, unde se luau deciziile finale, care se comunicau apoi Principatelor sub forma unui decret promulgat de sultan. În sfârșit, puterile stipulau că toate trupele trebuie retrase din Principate de îndată ce Imperiul otoman și Austria vor face aranjamentele necesare.

Hotărâtoare pentru cursul ulterior al relațiilor româno-ruse avea să fie prevederea din tratatul de la Paris cu privire la cedarea de către Rusia a unor părți din cele trei județe din sudul Basarabiei către Moldova. Zona respectivă reprezenta doar 5 000 km pătrați și avea o importanță economică modestă. Dar acum Rusia nu mai avea acces la Dunăre și, mai grav, țarul resimțea pierderea acestui teritoriu ca pe o umilință personală, fiind hotărât să reintre în posesia acestuia.

Cedarea sudului Basarabiei de către Rusia a sporit tensiunile existente deja în relațiile ruso-române. Deși protectoratul Rusiei din anii '30–'40 și rolul jucat de ea în înăbușirea mișcărilor liberale de la 1848 au fost cauzele imediate ale ostilității Principatelor față de Rusia, nici moldovenii și nici muntenii nu se împăcaseră cu anexarea Basarabiei din 1812. Boierii și intelectualii erau pe deplin conștienți de rusificarea neîntreruptă la care fuseseră supuse Biserica Ortodoxă, învățământul și viața culturală, de către un regim autoritar, centralizator, dar nu dispuneau de mijloace pentru a pune capăt procesului de integrare a acestei provincii în Imperiul rus. După înfăptuirea Unirii și a Independenței Principatelor, Basarabia avea să devină principalul obstacol în calea relațiilor prietenești dintre noua Românie și Rusia.

Hotărârile luate la Paris i-au încurajat mult pe cei care sprijineau unirea Principatelor. La Iași și București, ei s-au organizat cu asiduitate pentru a pregăti alegerile pentru *adunările ad-hoc*. Au fost însuflețiți de întoarcerea din exil a multor pașoptiști, mai cu seamă C.A. Rosetti și Ion. C. Brătianu. Bălcescu nu se număra printre ei, deoarece murise de tuberculoză în Italia, în 1852. În ciuda ostilității Austriei, Turciei și a *caimacamilor*, regenții temporari care îi înlocuiseră pe domnii Știrbei și Ghica, unioniștii au câștigat până la urmă alegerile pentru *adunările*

ad-hoc din ambele Principate. Cele două adunări s-au întâlnit în octombrie 1857 și imediat au dat rezoluții prin care cereau unirea, autonomia și o garantare colectivă a noii ordini de către marile puteri. Deputații au mai dezbătut viitoarea organizare politică și economică a Principatelor. În ambele adunări, o largă majoritate a adoptat poziția liberală cu privire la drepturile fundamentale cetățenești și reforma guvernamentală, dovedind însă prea puțină disponibilitate de a se angaja în experimente sociale, cum ar fi reforma agrară. Adunarea din Țara Românească și-a încheiat lucrările la 10/22 decembrie 1857, iar cea din Moldova la 21 decembrie 1857/2 ianuarie 1858.

Acum, centrul atenției s-a mutat la Paris. Conform instrucțiunilor, pe 26 martie/7 aprilie 1858, comisia de anchetă a prezentat raportul său către marile puteri asupra dorințelor românilor, exprimate în *adunările ad-hoc*. După discuții prelungite, marile puteri au semnat Convenția de la Paris, la 7/19 august. Scopul său principal era de a oferi Principatelor o formă de organizare definitivă. Deși marile puteri nu au dat Principatelor dreptul de a se uni și le-au lăsat sub suzeranitatea otomană, au fost de acord ca Principatele Unite ale Moldovei și Țării Românești să se autoadministreze de acum înainte nestingherit și fără imixtiuni din partea Imperiului otoman. Ele încă mai plăteau tribut, iar domnii urmau să fie, în continuare, învestiți de sultan, dar toate părțile semnatare ale acordului erau conștiente că aceste obligații erau acum doar formale. Totuși, Convenția era mult mai mult decât un tratat de reglementare a statutului internațional al Principatelor. În ceea ce privea enunțarea drepturilor fundamentale ale cetățenilor, a însușirilor și îndatoririlor conducătorilor politici, ea prelua atributele unei Constituții, iar cei care au redactat-o erau în mod vădit simpatizanții ideilor liberale cu care veniseră în contact la București. Astfel, ea prevedea: o adunare legislativă pentru fiecare Principat, aleasă pentru o perioadă de 7 ani, cu o Comisie Centrală ce se întrunea periodic la Focșani, la granița între Moldova și Țara Românească, pentru a dezbate legi de interes comun; un domn, fie muntean, fie moldovean, în fiecare Principat, ales pe viață de adunare; un consiliu de miniștri, răspunzător în fața adunării; armate naționale separate, având un singur comandant suprem, numit alternativ de cei doi domni; inamovibilitatea judecătorilor și independența acestora față de puterea executivă; și o Curte de Casație comună, cu sediul la Focșani. Convenția abolea, de asemenea, rangurile și privilegiile boierești, proclamând egalitatea în fața legii și principiul ca fiecare cetățean să poată ocupa orice funcție publică pe baza meritelor sale. Dar, pentru a avea drept de vot, o persoană trebuia să dețină o proprietate atât de mare, încât numărul electorilor se limita la câteva mii de persoane, în majoritate mari moșieri și burghezia înstărită. Limitarea dreptului de vot era o contradicție majoră. Ea avea să impieteze cu siguranță asupra adoptării reformelor politice și economice, în mod special asupra noii legi ce reglementa relațiile moșier–țăran, pe care însăși Convenția o recomandase ca urgentă. În sfârșit, marile puteri au lăsat guvernul fiecărui Principat în grija unei comisii provizorii, formate din trei *caimacami*, până la alegerea domnitorilor.

Principala atribuție a comisiilor provizorii era aceea de a supraveghea alegerea noilor adunări legislative, care, la rândul lor, urmau să aleagă domnii. Campania electorală agitată din Moldova a dus la alegerea unei adunări favorabile unirii. Au fost mulți candidați la tron, dar până la urmă au învins liberalii, prin victoria în alegeri a lui Alexandru Cuza, susținător al

unirii, la 5/17 ianuarie 1859. În Țara Românească, adunarea a fost dominată de conservatori, care erau însă puternic scindați. Când a devenit evident că nici o facțiune nu putea să-și aleagă propriul candidat, deputații au hotărât să-și declare sprijinul față de unire prin alegerea ca domnitor a lui Alexandru Cuza. Votul de la 24 ianuarie/5 februarie în favoarea acestuia a fost unanim. Astfel, românii au realizat *de facto* unirea, prin forțe proprii, prin respectarea întocmai a Convenției de la Paris.

Domnia lui Alexandru Cuza. 1859–1866. Noul domnitor al Principatelor Unite era descendentul unei familii de dregători, care ocupaseră posturi importante în administrația centrală și locală din Moldova încă din secolul al XVII-lea, dar care nu se numărau printre familiile de mari boieri. Alexandru Cuza s-a născut la 20 martie 1820 și, ca mulți tineri de rangul său, a urmat cursurile unui pension francez din Iași, iar apoi a plecat la Paris pentru a-și desăvârși studiile. Întors acasă, el a făcut parte din mișcarea reformistă de la 1848 din Iași, fiind pentru scurt timp exilat. În anii '50 a ocupat diverse funcții administrative și a fost constant avansat în grad militar. Când a fost ales domnitor, era comandantul milițiilor din Moldova. Cuza și-a datorat fără îndoială victoria în alegeri îndelungatei sale activități în slujba patriotismului, poziției vădit unioniste și ideilor politice și sociale liberale, dar nu radicale.

Marile puteri s-au adunat la Paris pentru a analiza noua întorsătură a evenimentelor. Deși Austria și Turcia au ridicat obiecții, marile puteri, în ansamblu, nu erau dispuse să redeschidă „chestiunea românească" și, la 26 august/7 septembrie 1859, au votat pentru acceptarea dublei alegeri a lui Alexandru Cuza. În realitate, ele au recunoscut și faptul că avântul unirii Moldovei cu Țara Românească era de nestăvilit.

Recunoașterea finală a Unirii Principatelor necesita negocieri ulterioare între Turcia și marile puteri. Dar cursul evenimentelor din Principate a condus la deznodământul scontat, pe măsură ce instituțiile și serviciile publice din cele două țări au fuzionat. Armatele lor fuseseră deja unificate sub comandă unică. Acum, liniile telegrafice și serviciile vamale erau unitare. Oficialitățile din cele două capitale erau în contact direct, fără a mai trece prin ministerele Afacerilor Externe, iar Comisia Centrală cu sediul la Focșani lucra din plin pentru unificarea legilor și a procedurilor administrative.

Recunoașterea oficială a unirii de către marile puteri avea să vină curând. La Conferința de la Constantinopol, acestea au convins sultanul să dea un *firman* (decret) în acest sens, la 22 noiembrie/4 decembrie 1861. Alexandru Cuza a acționat rapid pentru a profita de momentul favorabil, proclamând la 11/23 decembrie Unirea și nașterea națiunii române. Actul final în crearea noului stat unificat a fost legea din 9/21 februarie 1862, prin care se desființa Comisia Centrală de la Focșani. Termenul de „România", care fusese frecvent, dar neoficial, folosit în anii '50 cu referire la un stat unitar, situat între Marea Neagră și Munții Carpați, a devenit acum numele curent al Principatelor Unite și, începând din 1862, a fost folosit în actele oficiale ale țării.

În timpul perioadei critice de dinainte și după unirea administrativă a Principatelor, un sistem politic modern a căpătat treptat formă palpabilă. Instituțiile statului național au fost create, înlocuind o suprastructură bazată pe monopolul de putere al unei singure clase, boierii. Partidele politice au devenit mașinăria indispensabilă funcționării acestor instituții și

circulația liberă a ideilor a servit drept catalizator puternic al schimbării. Gândirea politică, reprimată sau cenzurată anterior, s-a ridicat la suprafața vieții politice cu toată forța, pe măsură ce indivizii și grupurile își exprimau deschis preferințele. Ciocnirile de idei, la rândul lor, i-au încurajat pe cei cu vederi comune să se unească pentru a apăra înaltele principii și a înfăptui obiective sociale și economice precise. Covingerea lor că succesul va depinde de consecvență și coerență a condus până la urmă la formarea partidelor politice și la apariția sistemului partinic. Grupările unificate ale anilor '60 se situau undeva între cercurile de boieri din epoca fanariotă și un partid modern. Pe de-o parte, ele nu mai erau alcătuite din aristocrați nemulțumiți, care căutaseră să pună mâna pe putere pentru a promova interese înguste, de clasă, și care acționaseră de obicei într-o manieră conspirativă, bazându-se pe sprijinul guvernelor străine sau pe gruparea întâmplătoare a nemulțumiților din interiorul țării. Dar, pe de altă parte, noilor grupări le lipseau unitatea și disciplina.

Cele două principale tendințe politice ale domniei lui Cuza au fost, în mare, liberalismul și conservatorismul. Primul reprezenta o sinteză a ideilor boierilor reformatori din perioada Regulamentelor Organice, ideologia de la 1848 și aspirațiilor mai radicale de la sfârșitul anilor '50 și începutul anilor 60. Majoritatea conducătorilor liberali fusese deosebit de activă în 1848, sprijinind continua transformare economică și socială. Pe de altă parte, conservatorismul era moștenitorul tradițiilor și privilegiilor epocii premergătoare momentului 1848. Reprezentanții săi doreau să mențină structurile social-economice existente, să restrângă dreptul de vot și să păstreze funcțiile publice pentru clasele înstărite. Atât liberalii moderați, cât și cei radicali și-au îndreptat privirile către Europa Occidentală, pentru a găsi modelul progresului politic și economic, în timp ce conservatorii manifestau o oarecare temere față de acel model și insistau ca dezvoltarea să fie compatibilă cu specificul și nevoile societății românești.

După unirea administrativă a Principatelor din 1862, a survenit scindarea forțelor în rândul liberalilor. Aceasta a fost mai profundă în Țara Românească decât în Moldova. În Țara Românească, un grup radical, numit „roșii" de către oponenții săi, s-a separat de moderați. Ei fuseseră cei mai revoluționari dintre pașoptiști și cei mai hotărâți unioniști, fiind conduși de C.A. Rosetti și Ion C. Brătianu. Erau bine organizați. Aveau un sediu central sau comitet la București, care servea drept cartier general al unei rețele de cluburi similare din orașe și târguri de pe tot cuprinsul Țării Românești, folosind propriul ziar, „Românul", efectiv pentru a-și răspândi ideile și a menține coeziunea partidului. Ei au introdus o serie de prefaceri în politica românească prin mobilizarea maselor din orașe ca mijloc de contracarare a avantajelor politice ale conservatorilor. Printre armele lor favorite se numărau marile adunări publice și demonstrațiile de stradă, care au devenit o caracteristică a campaniilor electorale. Liberalii moderați, care erau deosebit de puternici în Moldova, s-au pronunțat și ei pentru reforma politico-economică, dar nu au fost de acord cu ritmul de schimbare preconizat de radicali. Reprezentantul lor de seamă a fost Mihail Kogălniceanu, ale cărui idei și personalitate au dat coeziunea liberalismului din Moldova în perioada sa de formare.

Relațiile dintre Cuza și adunarea legislativă au fost tensionate încă de la începutul noii guvernări naționale. Cauzele au fost complexe, pe de o parte ideologice, referitoare la

diferențele programelor de reformă, și pe de altă parte politice, izvorând din hotărârea lui Cuza de a conduce autoritar și dorința de a nu tolera ca cineva să se opună proiectelor sale.

Cuza avea multe vederi comune cu liberalii. Ca și ei, dorea să aducă schimbări fundamentale în organizarea socială, economică și politică a țării. În ceea ce privește reforma politică, era mai apropiat de moderați, dar, în același timp, mai radical decât ei în problemele legate de înnoirea socială. Totuși, prefara să conlucreze cu moderații decât cu radicalii, iar în primii ani de domnie a sperat să creeze un puternic partid de centru, spre a servi ca instrument de aprobare rapidă a programului său de către legislativ. El nu avea încredere în radicali, din cauza activității lor revoluționare secrete din trecut și a intenției lor declarate de democratizare a sistemului politic, printre altele, prin restrângerea puterii domnitorului. Cuza se opunea mai ales eforturilor lor de trezire a maselor, ceea ce el considera o agitație dăunătoare unui stat nou, care trecea printr-un proces de transformare fundamentală și era permanent amenințat de intervenția străină.

Cuza a fost nemulțumit de propria incapacitate de a face ca programul său să fie acceptat de adunare, în special privind reforma electorală și noua lege agrară. Evenimentele au atins punctul culminant în 1864. Nemulțumit de tendințele manifestate de guvernul parlamentar, Cuza a dizolvat adunarea la 2/14 mai 1864.

Pentru a-și consolida poziția, Cuza a promulgat o nouă lege electorală și o nouă Constituție (*Statut*). În ciuda prevederilor liberale din ambele documente, conținutul lor nu era predominant liberal. Deși legea electorală a determinat o creștere substanțială a numărului persoanelor cu drept de vot, sistemul colegiilor electorale și alegerile indirecte de deputați au diminuat semnificativ forța electorală a majorității, în special a țăranilor. Cu toate că, la suprafață, drepturile electorale se apropiau de nivelul sufragiului universal pentru cetățenii de sex masculin, noua lege nu constituia o profesiune de credință a lui Cuza în procesul democratic. Era, mai curând, o încercare de reconciliere a spiritului democratic, reprezentând idealul său, cu o putere executivă autoritară, concesie făcută cu greu față de cerințele politicii practice. *Statutul* reflecta, de asemenea, nemulțumirea lui Cuza față de adunările reprezentative, ducând astfel la schimbarea fundamentală a relației între ramura executivă și cea legislativă a guvernului. Noua constituție a subordonat legislativul domnitorului, deoarece îi garanta acestuia puteri cum ar fi dreptul unic de a iniția o lege și dreptul suprem de veto asupra proiectelor de lege adoptate de adunare.

Lovitura de stat a lui Cuza, de la 2/14 mai, a netezit drumul de punere rapidă în aplicare a reformelor sale economice și sociale. Pivotul a fost așa-numita lege rurală, decretată la 14/26 august 1864, prin care se instituia o mare reîmpărțire a pământului. Ea recunoștea drepturile depline de proprietate ale *clăcașilor* asupra pământului pe care îl aveau conform prevederilor legale anterioare, care le alocaseră suprafețe agrare pe baza numărului de animale de tracțiune, adică de capacitatea de producție a fiecărui țăran. Acei țărani care încă nu posedau suprafața de pământ la care aveau dreptul urmau să primească un supliment, dar văduvele fără copii, minorii și cei de la sate ale căror ocupații nu erau legate de agricultură și care nu făcuseră *clacă* primeau doar o casă și o grădină. Legea limita, de asemenea, suprafața de pământ disponibilă țăranilor la două treimi din moșia proprietarului. Pădurile, element

esențial al bunăstării economice a multor gospodării, nu intrau în aceste calcule. Legea mai desființa definitiv *claca* și zeciuiala, cât și dări și obligații în muncă pe care țăranii le aveau de secole față de moșieri. Dar țăranii au fost nevoiți să accepte ca moșierii să-și ia partea leului prin despăgubirile ce li s-au acordat.

Dintre consecințele imediate ale legii agrare, cea mai evidentă a fost acordarea a 1 810 311 hectare de pământ unui număr de 463 554 familii de țărani, deci, în mare, 4 ha de familie. Totuși, aproximativ 60 000 dintre aceste familii au primit doar pământul necesar pentru o casă și o grădină. Ulterior, încă 48 432 familii de tineri căsătoriți au primit 228 329 ha. Deși în acest mod o vastă suprafață de pământ a trecut în alte mâini, marile proprietăți agrare s-au menținut. După reformă, moșierii, împreună cu statul încă mai dețineau aproximativ 70% din suprafața arabilă și pășuni, în timp ce proprietatea țărănească (aflată în posesia foștilor *clăcași* și *răzeși*, țărani liberi) reprezenta cam 30%.

Cuza era dornic să dezvolte, pe lângă agricultură, și alte ramuri economice, dar îi lipseau resursele financiare necesare, deoarece majoritatea veniturilor de stat continuau să provină din taxele care apăsau asupra claselor cel mai puțin capabile să plătească. El a fost așadar forțat să recurgă la capital străin, dar a renunțat curând la ideea greșită că puterile occidentale, care puseseră România sub protecția colectivă, se vor simți obligate să dea ajutor financiar. Când a acordat unui consorțiu anglo–francez concesia de a fonda Banca României, în 1865, Cuza era sigur că noua bancă va aduce în țară o mare cantitate de capital. Dar avea să fie foarte dezamăgit.

Cuza a făurit planuri ambițioase de înzestrare a noului stat cu instituții moderne. El a acordat o atenție deosebită sistemului juridic, pe care era nerăbdător să-l reorganizeze în conformitate cu nevoile unui stat european. Demnă de semnalat a fost promulgarea unui nou cod civil în 1864, care asigura individului libertăți personale, garanta egalitatea tuturor cetățenilor în fața legii și apăra proprietatea privată. În scopul formării unei populații informate și productive, el a propus ca învățământul să fie accesibil tuturor claselor sociale și să asigure satisfacerea nevoilor reale ale societății românești. În acest sens, a promulgat legea învățământului general din 1864, care reglementa instruirea la toate nivelurile, acordând o atenție particulară învățământului primar, prin stabilirea principiului de gratuitate și obligativitate al acestuia.

Întreaga legislație din vremea lui Cuza a fost marcată de tendința guvernului central de a-și spori autoritatea față de instituțiile autonome. Noi legi referitoare la Biserica Ortodoxă stau mărturie elocventă în acest sens. De la începutul domniei sale, Cuza s-a dovedit a fi un partizan înfocat al statului secular. El era hotărât să aducă în totalitate Biserica Ortodoxă sub supravegherea statului, excepție făcând problemele strict religioase, obiectiv pe care l-a atins într-o mare măsură. În mod special, o serie de legi au diminuat sever rolul Bisericii în treburile civile și au sporit dominația statului în structura adiministrativă a acesteia. Din punct de vedere economic, cea mai importantă dintre legile referitoare la Biserică se referea la secularizarea pământurilor mânăstirești, care reprezentau aproape un sfert din teritoriul național. Legea, care a intrat în vigoare în 1863, a transferat aceste întinse suprafețe agricole sub controlul

statului și a pus astfel capăt rolului important pe care mănăstirile îl jucaseră în viața economică a țării încă din Evul Mediu.

În ciuda faptului că domnitorul Cuza a reușit să pună în aplicare ambițiosul său program legislativ și de organizare a unor noi instituții, precum și de control strict asupra aparatului birocratic guvernamental, poziția lui a fost subminată progresiv. Dușmanii săi de dreapta și de stânga s-au unit în „monstruoasa coaliție", alcătuită din elemente altfel incompatibile, cum ar fi conservatorii și liberalii radicali. Conservatorii l-au condamnat pentru că îl considerau prea liberal și nu l-au putut ierta pentru reforma agrară și electorală; radicalii l-au abandonat pentru că nu era destul de liberal. Dar grupurile au lăsat la o parte diferențele dintre ele, în scopul de a-l îndepărta pe Cuza de la domnie și de a-l înlocui cu un principe străin. Izolat din punct de vedere politic și bolnav, Cuza însuși s-a gândit la abdicare, după cum a mărturisit în mesajul său către adunările reprezentative din decembrie 1865. Toate aceste semne de slăbiciune i-au încurajat pe complotiști să meargă mai departe.

Conduși de radicali, în frunte cu Ion C. Brătianu și C.A. Rosetti, oponenții lui Cuza au decis să dea o lovitură de stat rapidă, pentru a evita dezordinea publică și intervenția străină, care adesea surveniseră paralel cu astfel de evenimente. Ei au atras de partea lor elemente-cheie din armată, care l-au arestat pe Cuza în noaptea de11/23 februarie 1866. Domnitorul nu a opus nici un fel de rezistență și a semnat imediat documentele de abdicare. La scurt timp după aceea i s-a permis să plece în Austria, unde a trăit până la sfârșitul vieții, în 1873. Plecarea sa în exil a însemnat sfârșitul unei epoci și a marcat începutul unei perioade noi în evoluția României moderne.

Făurirea României Mari

Anul 1866 reprezintă un moment semnificativ în dezvoltarea politică a României moderne, pentru că, la acea dată, se creaseră, în linii mari, cadrul instituțional și climatul intelectual caracteristice acestei perioade. Nu cu mult timp înainte se realizase Unirea Moldovei cu Țara Românească și se asigurase independența Principatelor Unite, dacă nu încă *de jure*, cel puțin *de facto*. Se puseseră bazele politice interne ale „României", așa cum românii își numeau acum țara: în 1866 se adoptase Constituția, ce va servi drept lege fundamentală, cu modificări impuse de unele împrejurări, până în ajunul celui de Al Doilea Război Mondial; în același an, a acces la tron o nouă dinastie – ramura Sigmaringen a familiei Hohenzollern –, mărind perspectivele de stabilitate politică; fuseseră legiferate principiile care aveau să determine guvernarea țării — un executiv puternic și o administrație centralizată —, filozofiile dominante ale statului modern — liberalismul și conservatorismul — erau reprezentate de partide politice în formare. De asemenea, la acea dată, elita intelectuală și politică a țării asimilase pe deplin ideea modernă de națiune și acceptase îndatorirea pe care aceasta i-o atribuise, de a retrasa granițele politice ale țării în concordanță cu frontierele etnice.

În anii 1860, contactele cu Europa Occidentală deveniseră regulate și de o importanță crucială pentru evoluția țării. Occidentul sau „Europa", după cum o numeau mulți români, servea elitei intelectuale și politice drept model de urmat sau de evitat, niciodată ignorat însă.

Independența. 1866–1881. Cei care au organizat detronarea lui Alexandru Cuza au instalat un guvern provizoriu și au început imediat demersurile pentru a pune un domnitor pe locul rămas vacant. Atât liberalii, cât și conservatorii erau în majoritate în favoarea aducerii la conducerea țării a unui prinț străin ca modalitatea cea mai eficientă de a asigura stabilitate socială și politică. În final, ei au oferit tronul lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen (1839–1914), și acesta l-a acceptat la 25 aprilie/7 mai 1866.

Noul prinț aparținea ramurii catolice a familiei Hohenzollern care domnea în Prusia. El cunoștea puține lucruri despre țara pe care fusese invitat să o conducă și doar prin încercări și greșeli avea să învețe dedesubturile vieții politice românești. Măsura succesului său constă în faptul că, pe parcursul îndelungatei sale domnii, el a ocupat poziția-cheie în afacerile politice ale țării. Încă de la început, a jucat un rol primordial în afacerile externe și în problemele militare, deși în viața politică internă rolul său a fost la început limitat, deoarece nu avea popularitate și nu era familiarizat cu oamenii și cu problemele.

Puterile au acceptat acest *fait accompli* al României așa cum au procedat și în cazul răsturnării lui Cuza. Sultanul l-a recunoscut pe Carol drept prinț ereditar în octombrie 1866, dar, în mod nerealist, și-a menținut ideea că Principatele Unite vor trebui să rămână parte integrantă a Imperiului otoman.

Între timp, în aprilie, guvernul provizoriu organizase alegeri pentru o nouă Cameră a Deputaților. Servind ca Adunare Constituantă, aceasta și-a propus drept primă îndatorire să elaboreze și să aprobe noua Constituție. După dezbateri aprinse între liberali și conservatori, la 29 iunie/11 iulie Adunarea a adoptat în mod unanim Constituția iar Carol a promulgat-o a doua zi.

Deși conservatorii, care-i reprezentau în principal pe marii moșieri, câștigaseră majoritatea bătăliilor celor mai importante din Adunarea Constituantă, în mod paradoxal, Constituția din 1866 era, în esență, un document liberal. Ea limita prerogativele domnitorului la cele ale unui monarh constituțional, crea condițiile pentru alegerea unui guvern reprezentativ, stipula responsabilitatea miniștrilor pentru acțiunile lor și întărea principiul separării puterilor. De asemenea, stabilea în detaliu drepturile și libertățile cetățenilor, cărora li se garantau, de acum înainte, egalitatea în fața legilor, libertatea deplină a conștiinței, a presei și de a organiza întruniri publice, dreptul de asociere și protejarea domiciliului și persoanei împotriva percheziției și arestului arbitrar. În timp, exercitarea acestor drepturi, în ciuda faptului că în unele ocazii ele au fost încălcate de autorități, a atras un număr mai mare de oameni în viața politică; de asemenea, schimbul liber de idei, în special prin presă, a contribuit în mare măsură la formarea unei opinii publice democratice. Constituția a garantat proprietarilor dreptul deplin la posesiune, declarând proprietatea sacră și inviolabilă și promițând ca exproprierea să se facă doar pentru utilitate publică. Scopul principal al acestor prevederi era de a proteja

marile moșii împotriva oricărei noi reforme agrare, deși articolul 20 al Constituției stipula că pământul acordat țăranilor prin legea agrară din 1864 nu trebuie atins.

Sistemul parlamentar instituit în 1866 s-a caracterizat, lucru imediat evident, prin rolul preponderent al Legislativului. Acesta a devenit aproape partener egal cu domnitorul în elaborarea legilor și a dobândit dreptul de a pune întrebări miniștrilor cu privire la linia politică urmată și abuzurile puterii și chiar de a-i supune unor investigații parlamentare. Constituția reducea, de asemenea, puterea domnitorului: el putea să exercite doar acele atribute care-i erau acordate în mod expres și, astfel, a domni prin decrete, așa cum făcuse Cuza, devenea imposibil. Totuși, domnitorul deținea o autoritate considerabilă și, dacă era abil și hotărât, putea manipula mașinăria politică în avantajul său. El păstra un rol decisiv în procesul legislativ. Putea înainta Parlamentului propriile sale proiecte de legi și avea dreptul de a se opune prin veto, acțiune ce nu putea fi contracarată de Adunarea legislativă.

Constituția din 1866 se asemăna cu alte constituții liberale în vigoare în Europa Occidentală. Asemănarea dintre ele era una dintre consecințele principale ale faptului că, începând din anii 1830–1840, România își trimisese intelectualii în Occident. Sursa principală de inspirație, ca formă și conținut, a fost Constituția Belgiei din 1831. Dar Constituția din 1866 nu era câtuși de puțin o simplă imitație a celei belgiene, deoarece în articolele referitoare, de exemplu, la proprietate, învățământ, alegeri și guvernare locală autorii ei luaseră în considerație condițiile specifice ale României.

Dar întrebarea fundamentală este dacă această Constituție din 1866 era în concordanță cu realitățile sociale din România. La prima vedere, s-ar părea că nu, pentru că era un document burghez, pregătit pentru o țară a cărei burghezie forma doar o pătură subțire a populației. În vârful scării sociale rămâneau boierii, hotărâți să-și mențină dominația economică și politică. La celălalt capăt se afla o țărănime care reprezenta peste 80% din populație și care avea puțină experiență politică. Lipseau în mare măsură opinia publică educată și o populație formată din cetățeni cu experiență, capabili să facă mecanismul politic sofisticat prezentat în Constituție să funcționeze, așa cum intenționaseră autorii ei. În consecință, lumea reală nu concorda întotdeauna cu textul scris și, în ceea ce privește principiile înalte, trebuia să se ajungă la un compromis pentru a menține structurile și ficțiunile constituționalismului. Și totuși, deși curentele intelectuale conservator și liberal au criticat motivele lor, nu există indicii în sursele contemporane că acei care au dezbătut și aprobat Constituția, articol cu articol, atât conservatorii, cât și liberalii, ar fi avut vreo clipă sentimentul că se ocupă de lucruri abstracte. Dimpotrivă, ei erau siguri că instituțiile pe care le creau erau bine acordate la condițiile sociale existente.

Formarea a două partide mari, predominante în deceniul de după adoptarea Constituției din 1866, a completat în mare măsură suprastructura politică de dinaintea Primului Război Mondial. Cu Partidul Național Liberal și Partidul Conservator, sistemul parlamentar a început să funcționeze din plin.

În politica externă atât liberalii, cât și conservatorii au înțeles că România nu poate dobândi independența sau deveni o putere regională dacă rămâne singură. Liberalii au preferat, la început, să conlucreze cu țările vecine din Europa de Sud-Est pentru a nu depinde de marile

puteri care, așa cum erau îndreptățiți să considere, se preocupau numai de interesele lor în zonă. Dar conservatorii, care au fost la putere între 1871–1876, cu Lascăr Catargiu ca prim ministru, considerau că este mai înțelept ca România să aibă un patron sigur între marile puteri. Cu toate acestea, ei au acceptat în silă tutela Austro-Ungariei, Germaniei și Rusiei, puteri conservatoare unite în Liga celor trei împărați, care nu dovedeau vreo înclinație de a permite popoarelor din regiune să-și câștige independența prin ele însele. Adaptându-și politica în funcție de împrejurări, prințul Carol și conservatorii au elaborat o strategie subtilă pentru a câștiga sprijin internațional în vederea obținerii independenței, încheind tratate comerciale cu aceste state, fără abrobarea prealabilă a guvernului otoman.

Tratatul comercial dintre Austria și România din 1875 a avut îndeosebi avantaje politice și a contribuit considerabil la apropierea de Austro-Ungaria, fapt care a culminat cu aderarea României la Tripla Alianță, în 1883. Dar, din punct de vedere economic, efectul a fost contrar. A deteriorat relațiile între cele două țări, permițând ca piața românească să fie invadată de produse austriece, ceea ce a dat o lovitură fatală producției meșteșugărești locale și, în același timp, a împiedicat dezvoltarea unei industrii moderne.

Criza internațională, precipitată de răscoalele din Bosnia și Herțegovina, din vara anului 1875, împotriva dominației otomane, a oferit conducătorilor români prilejul de a încheia cu succes îndelungata luptă pentru independență. Dar eforturile lui Mihail Kogălniceanu, acum ministru de externe, din primăvara și vara anului 1876, de a grăbi procesul, amenințând guvernul otoman că va trece la acțiune dacă acesta nu recunoștea imediat independența României, nu au reușit să atragă sprijin internațional. În august, noul guvern condus de Ion C. Brătianu a reluat atitudinea de neutralitate și a hotărât să se alinieze la politica Austro-Ungarei și Rusiei.

În a doua jumătate a anului 1876, pe măsură ce realțiile dintre Rusia și Imperiul otoman s-au deteriorat, guvernul român a apreciat că era imperativ necesar să se ajungă la o înțelegere cu Rusia. În negocierile care au urmat, prințul Carol și Brătianu au insistat asupra încheierii unui tratat general, care nu numai să acopere chestiunile militare, ci și să asigure recunoașterea independenței României și să garanteze integritatea teritorială a țării. Dar țarul și miniștrii săi doreau numai o convenție limitată, care să permită armatelor ruse să traverseze teritoriul României pentru a ajunge la Dunăre, evitând chestiunile politice. Ambele părți au rămas pe aceste poziții până în aprilie 1877, când, războiul dintre Rusia și Imperiul otoman fiind iminent, Rusia a cedat. Convenția pe care Rusia a acceptat-o și România a semnat-o la 4/16 aprilie garanta armatei ruse dreptul de trecere prin România și obliga guvernul rus să respecte „drepturile politce" și „integritatea existentă" a României. Parlamentul român a ratificat convenția la 17/29 și 18/30 aprilie și a declarat război Imperiului otoman la 30 aprilie/12 mai. Majoritatea liberală și opinia publică au cerut declararea imediată a independenței. Ca răspuns, Mihail Kogălniceanu, din nou ministru de externe, a subliniat că ratificarea convenției cu Rusia dizolvase toate legăturile care mai existau cu Imperiul otoman și, la 9/21 mai, Parlamentul a adoptat o rezoluție care confirma „independența absolută" a țării.

În timpul operațiunilor militare împotriva armatelor otomane de la sud de Dunăre, relațiile dintre cei doi aliați au fost încordate. Prințul Carol dorea ca armata română să angajeze pe deplin lupta și, prin aceasta, să câștige pentru țară statutul de cobeligerantă și să asigure

recunoașterea independenței de către marile puteri. Dar țarul și comandanții militari ruși afirmau că nu aveau nevoie de ajutorul militar al românilor. Atitudinea lor s-a schimbat în august 1877, când forțele otomane au oprit ofensiva rusă la Plevna, în nordul Bulgariei. Pentru a-și menține pozițiile și a împiedica armata otomană să lanseze o contraofensivă generală, țarul și comandanții ruși au făcut apel la trupele române și au acceptat condițiile lui Carol ca armata română să aibă propria bază de operații și comandă separată. Totodată, i-au oferit lui Carol comanda supremă a forțelor aliate de la Plevna. În luptele și asediul care au urmat, din septembrie până în decembrie, armata română a contribuit în mod decisiv la înfrângerea forțelor otomane, ceea ce a deschis calea pentru înaintarea rapidă a armatelor ruse spre Constantinopol.

Dar maniera Rusiei de a încheia pacea a adus relațiile cu România în pragul rupturii. Guvernul otoman a acceptat condițiile Rusiei pentru încheierea armistițiului la 9/31 ianuarie 1878, dar reprezentanții României nu au fost invitați la negocieri, nici măcar nu li s-a cerut să întocmească o listă cu cererile lor. Oficialii ruși au urmat aceeași conduită și în întocmirea tratatului de la San Stefano de la 19 februarie/3 martie, care confirma condițiile armistițiului. Aceasta nu a făcut decât să sporească descurajarea și amărăciunea resimțite la București. Desigur, pacea recunoștea independența României, dar, totodată, impunea retrocedarea sudului Basarabiei către Rusia. Chiar dacă Rusia oferea Dobrogea și Delta Dunării în compensație, prințul Carol și Cabinetul său i-au acuzat pe oficialii ruși că își încălcaseră angajamentul de a respecta integritatea teritorială a țării.

Rușii au replicat pur și simplu că garanția fusese îndreptată împotriva Turciei și au susținut, fără ingeniozitate, că, în orice caz, districtele sudice ale Basarabiei fuseseră cedate Moldovei și nu României în 1856. Nu este deci surprinzător că România s-a alăturat celorlalte puteri europene și a cerut revizuirea tratatului de pace.

La Congresul de la Berlin, care s-a deschis la 1/13 iunie 1878, puterile occidentale au revizuit tratatul de la San Stefano pentru a micșora influența Rusiei în Europa de Sud-Est. Dar ele au lăsat în mare măsură intacte prevederile referitoare la România, pe care nu o acceptaseră membră a Congresului. Tratatul final, semnat la 1/13 iulie, recunoștea independența României, dar punea două condiții: eliminarea tuturor restricțiilor religioase în exercitarea drepturilor politice și civile cuprinse în articolul 7 al Constituției din 1866 și acceptarea retrocedării sudului Basarabiei către Rusia. În compensație, România urma să primească Delta Dunării, Insula Șerpilor și Dobrogea până la linia trasată de la est de Silistra, pe Dunăre, până la Mangalia, pe coasta Mării Negre.

Pentru România, rezultatul cel mai important al Congresului de la Berlin a fost evident recunoașterea independenței. Ea a rupt în cele din urmă legătura juridică, care durase timp de patru secole, cu Imperiul otoman. Deși după 1829 suzeranitatea otomană devenise în mare măsură nominală, încetarea ei oficială a dat un impuls puternic sentimentului de mândrie națională. Practic, obținerea independenței a permis politicienilor și intelectualilor români să-și îndrepte atenția asupra desăvârșirii națiunii. Totuși, în ciuda entuziasmului momentului, ei au rămas realiști. Recunoscând limitele independenței, au înțeles că o țară mică, care urmărea obiective de politică externă limitate și dezvoltarea unei economii

naționale prospere, nu își putea permite să ignore interesele marilor puteri, iar dacă o făcea, acest lucru nu era decât în detrimentul său.

O consecință logică a independenței a fost proclamarea României ca regat și a lui Carol ca rege, la 14/26 martie 1881. Evenimentul pare să fi luat populația țării prin surprindere. Sărbătorile publice de la București, care au urmat proclamării, reflectă mai de grabă măiestria organizatorică a oficialităților locale decât entuziasmul poporului, pentru că, după cincisprezece ani de domnie, Carol rămăsese o figură rece, distantă. Pe plan extern, puterile nu au ridicat obiecții serioase și recunoașterea lor a urmat la timpul cuvenit.

Modele de dezvoltare. Venirea Hohenzollernilor, promulgarea Constituției în 1866 și realizarea independenței în 1878 au pus în fața oamenilor politici, economiștilor și teoreticienilor vieții sociale din România problema dezvoltării naționale. Aspectele specifice erau numeroase și variate, dar două direcții generale s-au impus de la sine. Prima, inspirată din experiența Europei Occidentale, urma să ducă la industrializare și urbanizare și să determine schimbări radicale în fiecare aspect al societății românești; a doua se baza pe tradiția României de țară agricolă și accentua menținerea structurilor sociale și valorilor culturale tradiționale.

Contururile acestei dihotomii erau deja vizibile înainte de jumătatea secolului al XIX-lea. În ceea ce privește organizarea politică, dorința de a imita Occidentul era evidentă în modul de receptare a teoriilor liberale de guvernare și în elaborarea noilor coduri de legi; în economie, în cererile pentru o industrie modernă și un sistem modern de credite; iar în cultură, în receptarea masivă a literaturii franceze și în proiecte ca înființarea unui colegiu francez la Iași. În tabăra opusă, în anii 1840, cercul din jurul *Daciei literare* reprezenta o reacție la preluarea fără simț critic a tot ce provenea din Occident. Le amintea românilor de moștenirea națională unică și-i îmboldea să caute inspirație literară și scopuri sociale în experiența autohtonă. Pașoptiștii, ca grup, nu aparțineau în mod exclusiv niciuneia dintre tabere dar, în căutarea soluțiilor la problemele economice și politice presante, ei s-au inspirat considerabil din experiența Occidentului. Și totuși, abia după Revoluția din 1848 aceste idei și tendințe, deseori disparate, au fost transformate în curente ideologice distincte. Abia atunci „europeniștii" și „tradiționaliștii" s-au unit și au inaugurat o dezbatere națională de amploare, care avea să dureze până la începutul celui de Al Doilea Război Mondial.

Primele poziții critice coerente, organizate, privind cursul pe care îl luase societatea românească au fost exprimate de un grup de tineri din Iași, care studiaseră la universitățile din Europa Occidentală și care erau dornici să ridice viața culturală și intelectuală din România la nivel european. Ei au susținut că, după tratatul de la Adrianopol din 1829, care pusese capăt oficial monopolului comercial otoman, Principatele Române intraseră precipitat în lumea economică și culturală europeană și-și „deschiseseră ușile prea larg" inovațiilor de tot felul. Ei se plângeau că tinerii bonjuriști împrumutau și imitau, ignorând criteriile de selecție bazate pe experiența și obiceiurile locale. Rezultatul inevitabil era că, după cum suna acuza lor, contactul cu Europa atingea doar suprafața societății românești, care rămânea încă lipsită de un fundament și o substanță proprii. Astfel de idei aveau să se afle la baza curentelor de gândire tradiționaliste

privind dezvoltarea României timp de aproape trei sferturi de secol. Dar acești critici nu erau de fapt tradiționaliști. Ei împărtășeau mai degrabă idei care ar fi adus România într-o comuniune mai strânsă cu Europa. Plini de optimism în ceea ce privea viitorul națiunii lor, în anii care au urmat Unirii Principatelor, și încrezători în propria lor capacitate de a pune țara pe făgașul de dezvoltare adecvat, acești intelectuali tineri, educați în Occident, au înființat în 1863 o societate care să propage ideile lor și să câștige sprijinul opiniei publice. Au numit-o „Junimea".

Figura dominantă a societății, de la început până la sfârșitul ei real, la cumpăna dintre cele două secole, a fost Titu Maiorescu (1840–1917). Influența pe care Junimea a exercitat-o asupra vieții culturale românești în această lungă perioadă s-a datorat, în mare măsură, calităților sale intelectuale, de conducător, organizator și administrator. El a fost secondat de multe figuri proeminente. Petre Carp (1837–1919), descendentul unei vechi familii de boieri români, a contribuit substanțial la crearea unui spirit junimist distinct, un amestec de critică plină de intensitate, erudiție, jovialitate. Printre cei care au contribuit la prestigiul și influența Junimii s-au numărat istoricul A.D. Xenopol și filozoful Vasile Conta. Marii creatori ai literaturii române moderne din a doua jumătate a secolului au aflat surse de inspirație în valorile intelectuale și spirituale promovate de Junimea, în special Mihai Eminescu, Ion Creangă și Ion Luca Caragiale. Toți au contribuit la revista lunară a Junimii, *Convorbiri literare*, revista culturală care în ultimele trei decenii ale secolului se bucura de cea mai mare influență în România.

Maiorescu a fost cel care a dat expresie incisivă rezervelor junimiștilor față de direcția de dezvoltare pe care o luase România modernă, rezerve pe care le-a rezumat în celebrul său dicton *„forme fără fond"*. A descoperit o neconcordanță fundamentală între instituțiile și structura socială a României contemporane. Pentru el existau doar două clase în societatea românească — moșieri și țărani — negând existența unei a treia clase — burghezia. Maiorescu a fost izbit de faptul că formele culturale și politice fuseseră importate și pur și simplu grefate pe obiceiurile ancestrale și viața spirituală patriarhală a marii mase a populației. Aceste forme introduse, după părerea junimiștilor, la întâmplare și în grabă, nu corespundeau câtuși de puțin condițiilor sociale predominante din România; ele erau în concordanță cu acele schimbări profunde din Occident, care aduseseră burghezia la putere. Dar, insista Maiorescu, România nu avea o burghezie și acesta era motivul pentru care, după părerea lui, sistemul constituțional din România era în parte ineficient — el nu avea motiv să existe.

La sfârșitul secolului, au luat amploare câteva curente agrariene, care împărtășeau unele dintre ideile fundamentale ale junimiștilor cu privire la modul în care s-au dezvoltat societățile și în care au avut loc schimbările în cadrul lor. Cel mai dinamic dintre acestea a fost o vreme *semănătorismul*, creat de colaboratorii unui săptămânal cultural, *Semănătorul*, care a început să fie publicat la București în 1901. Ca și junimiștii, aceștia susțineau că România fusese deviată pe o cale falsă, aceea a capitalismului occidental și a liberalismului burghez, total nepotrivite cu experiența sa istorică.

Principalul animator al semănătorismului a fost istoricul și eruditul Nicolae Iorga (1871–1940), care a devenit director la *Semănătorul* în 1904. El își câștigase deja un loc de frunte în viața culturală încă de la vârsta de 24 de ani, prin cursurile sale ca profesor de istorie

la Universitatea din București, și prin măiestria sa polemică în probleme culturale. Doctrina semănătorismului a apărut, în liniile sale generale, din scrierile sale voluminoase.

La baza teoriei lui Iorga de dezvoltare socială a stat credința sa că schimbarea, pentru a fi benefică și de durată, trebuie să se producă treptat și în mod evolutiv. Studiile sale cuprinzătoare de istorie universală l-au convins că omenirea, și în special națiunile etnice, au urmat de-a lungul timpului o dezvoltare esențial organică. Ca urmare, susținea el, orice ruptură cu tradiția nu se putea face decât în detrimentul națiunii, deoarece, fiecare popor trebuia cu necesitate să urmeze o linie de dezvoltare determinată de „spiritul național", care s-a format încet și prin experiență de-a lungul a multor secole. Prin urmare, un popor nu trebuie în nici o împrejurare să-și abandoneze moștenirea, imitând modele străine sau angajându-se în experiențe sociale abstracte.

Iorga a manifestat o simpatie nereținută față de țărănime, deoarece considera că satul era locul în care legile schimbării sociale operau în forma cea mai pură. Pentru el, satul era prin definiție păstrătorul unei tradiții formate și hrănite timp de secole, locul unde schimbarea avea loc cu „respectarea deplină" a structurilor organice. El admira satul în special ca depozitar al înaltelor valori morale și făcea o distincție foarte clară între acesta și orașul industrial modern, în care relațiile mecanice impersonale creau un mediu steril.

Prin urmare, orașul era pentru Iorga simbolul a tot ce era greșit în evoluția României din secolul al XIX-lea. Îl identifica drept locul în care înflorea industria capitalistă și drept esența noii ordini sociale și economice care submina temeliile morale ale societății tradiționale. Întregul proces politic, și în egală măsură economic, prin care se născuse România modernă îl percepea ca fiind artificial, un „exercițiu de ideologie" impus arbitrar unui popor care, până atunci, urmase o evoluție naturală, organică. Complet odioasă, în ochii săi, fusese încercarea generației pașoptiste de a integra România în curentele generale ale civilizației europene, un act care nu putea decât să compromită valorile morale ale unei societăți patriarhale. El i-a acuzat pe pașoptiști că erau romantici și visători naivi, care considerau poporul român suficient de matur pentru a îndura orice fel de inovație socială. Era chiar și mai aspru cu cei care realizaseră Constituția din 1866. O numea o calamitate și lucrarea unor ideologi care urmaseră noțiuni abstracte precum făurirea statului, care nu aveau nici o legătură cu cursul anterior al dezvoltării politice a României.

Și totuși, în ciuda acestor critici vehemente, Iorga recunoștea imposibilitatea întoarcerii la un stadiu anterior. Într-o conferință publică din 1907 despre relația sat–oraș el a acceptat orașul drept caracteristică a epocii moderne și a recunoscut chiar că, în final, acesta va domina satul. Ca istoric, nu putea face altceva decât să recunoască caracterul inevitabil al schimbării; el cerea doar ca formele de viață socială din trecut să fie înlocuite cu grijă, iar acestea să nu fie nici false, nici străine.

Iorga întruchipa în mod evident spiritul semănătorismului. Când și-a dat demisia din funcția de director al revistei, în 1906, curentul a început să se dizolve lent. În 1910, încetase să reprezinte o forță semnificativă în viața intelectuală.

Contemporan cu semănătorismul era *poporanismul*. Susținătorii acestuia împărtășeau cu semănătoriștii anumite idei de bază cu privire la caracterul agrar al societății românești, la

deviațiile care apăruseră în dezvoltarea României în secolul al XIX-lea și la necesitatea de întoarcere la temeliile anterioare ale dezvoltării organice. Dar, spre deosebire de semănătoriști, ei nu se mulțumeau cu speculațiile asupra meritelor relative ale culturii și civilizației și cu chemările la renaștere morală. Ei erau angajați într-o reformă de amploare a structurilor agrare și urmăreau să atingă obiective economice și politice imediate.

Principalul teoretician al poporanismului a fost Constantin Stere (1865–1936), care se născuse în Basarabia și fusese profund influențat de populismul rus. El s-a stabilit la Iași în 1891 și s-a integrat repede în viața culturală și politică a României. A acordat o atenție specială țărănimii și a definit poporanismul ca fiind dragoste pentru popor, apărarea intereselor sale și muncă neobosită pentru ridicarea acestuia la nivelul unei forțe sociale independente și conștiente. În 1906 a înființat, împreună cu câțiva colegi, revista lunară *Viața românească*, devenită apoi cea mai prestigioasă revistă culturală a perioadei și principalul apărător al ideilor poporaniste.

Stere (și poporaniștii, în general) vedeau dezvoltarea în special în termeni economici, spre deosebire de junimiștii, și semănătoriștii, care acordau locul de frunte culturii. La baza teoriei sale, pe care a elaborat-o în celebra sa polemică cu socialiștii, *Social-democrație sau Poporanism* — o serie de articole publicate în *Viața românească* între 1907 și 1909 — se afla respingerea noțiunii că fiecare țară era menită să urmeze aceeași cale de dezvoltare ca Europa Occidentală. El a declarat că România era o țară de țărani și considera că dezvoltarea sa economică și socială era legată de gospodăriile mici independente.

Stere și poporaniștii erau pe punctul de a realiza două dintre scopurile lor principale — reforma agrară și votul universal —, când a izbucnit Primul Război Mondial, care a determinat Partidul Liberal, care sponsorizase ambele măsuri, să-și amâne acțiunile în acest sens. Poporanismul avea să iasă din război mai puternic decât oricând sub forma țărănismului, care propunea viziunea unui stat țărănesc, sprijinită de Partidul Național Țărănesc. Stere avea să joace un rol crucial în ambele.

La stânga eșichierului politic a apărut o altă concepție despre viitorul României. Conducătorii tinerei *mișcări socialiste* susțineau că România nu poate fi izolată de curentele mai largi ale dezvoltării economice și sociale europene. Astfel, ei erau convinși că industria și nu agricultura era cheia dezvoltării viitoare a României.

Principalul teoretician al dezvoltării socialiste a României a fost Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920), care se născuse în Rusia și se stabilise în România în 1875. Ca și semănătoriștii și poporaniștii, recunoștea înapoierea economică a României, dar respingea formele prin care ei urmăreau să valorifice dezavantajele subdezvoltării. El punea accentul pe eradicarea rețelei de structuri economice și sociale care stăteau în calea dezvoltării depline a instituțiilor politice liberale de tip occidental și a formelor economice capitaliste. Denumea structurile existente „neoiobăgia" și într-o lucrare cu acest titlu, publicată în 1910, a urmărit să descopere trăsăturile unice ale dezvoltării sociale a României în secolul al XIX-lea și să identifice principalele obstacole în calea progresului ei.

Ca marxist, Gherea se simțea obligat să demonstreze de ce România nu era menită să rămână în veci un stat agricol, și era nerăbdător să justifice necesitatea existenței industriei și

a unui proletariat. El nega clar importanța agriculturii sau minimaliza seriozitatea problemei agrare și nu avea nici o îndoială că viitorul României, capacitatea ei de a învinge subdezvoltarea economică vor depinde în primul rând de industrializare. Pentru România, avertiza el, aceasta era o chestiune de „a fi sau a nu fi".

Dar concepțiile despre dezvoltare nu erau exclusiv apanajul filozofilor culturii și teoreticienilor vieții sociale. Economiștii români au abordat problema de pe poziții pragmatice, înarmați cu statistici și cu rezultatele experienței lor în acest domeniu. Și ei au ajuns însă la concluzii extrem de diferite în ceea ce privește drumul cel mai bun pe care trebuie să îl urmeze țara lor pentru a deveni un stat modern.

La baza concepțiilor lor cu privire la dezvoltarea economică a țării stătea dezbaterea meritelor relative ale agriculturii și ale industriei. O economie națională bazată pe o agricultură puternică era o idee care avea mulți susținători pasionați. Printre aceștia se număra Ion Strat (1836–1879), profesor la Universitatea București, care își exprima covingerea că, în viitorul apropiat, România era menită să rămână o țară agricolă. Propovăduitor al comerțului liber, el considera că activitatea economică este guvernată de forțe naturale, cum ar fi populația și clima, și, prin urmare, ar trebui să fie eliberate de toate limitările, inclusiv cele impuse de stat, în chiar interesul producției. Astfel, deocamdată, el nu vedea nici o posibilitate de dezvoltare a industriei în România, deoarece condițiile pe care le considera esențiale lipseau cu desăvârșire. Ion Ionescu de la Brad (1818–1891), pionier al studiilor asupra condițiilor de la sate, era și el convins că viitorul României era o agricultură perfectă. Dar el era unul dintre puținii economiști ai timpului care vedea în principal agricultura bazându-se pe mici proprietăți și nu pe mari moșii și era interesat în primul rând de bunăstarea țăranului–producător independent.

Susținătorii industrializării aveau putere de convingere și influență la fel de mari. Dionisie Pop Marțian (1826–1865), directorul noului Oficiu Statistic Central din București între 1860–1865, cerea crearea unei puternice industrii naționale și se opunea hotărât tuturor planurilor care limitau dezvoltarea economică la agricultură. El se temea că absența unei industrii moderne amenința însăși existența țării, deoarece ar fi implicat dependența perpetuă de țările dezvoltate din punct de vedere economic din Europa. Un alt susținător influent al industriei era Petre S. Aurelian (1833–1909), agronom de meserie și personalitate de frunte a Partidului Liberal. Pornind de la ideile lui Marțian, el asemăna competiția economică internațională cu un război în care marile puteri industriale reprezentau una dintre tabere și țările agrare cealaltă. Singura salvare pentru cele din urmă în această luptă inegală, așa cum o vedea el, era industrializarea. El i-a prevenit pe concetățenii săi că România își putea apăra independența doar urmând aceeași linie de dezvoltare ca Occidentul, aceea a industrializării, cu aspectul ei complementar, urbanizarea.

Această dezbatere între economiști și susținătorii unor diferite filozofii ale culturii nu era numai un exercițiu academic. Polemica s-a mutat din tărâmul teoretic în cel practic atunci când partidele politice au adoptat argumentele uneia sau celeilalte dintre tabere ca fiind ale lor proprii. Interesele economice agrare și valorile sociale tradiționale au fost reflectate în politica guvernelor conservatoare, în timp ce Partidul Liberal, care reprezenta clasa de mijloc, în creștere în comerț și industrie, încerca să impună construirea unei economii naționale inspirate

după modelul occidental. Dar chestiunile în discuție nu au fost rezolvate, ele au continuat să genereze controverse într-o bună parte din secolul al XX-lea.

Viața politică și partidele politice. Structura politică a Regatului României între 1881–1914 a rămas, în esență, aceea a Principatului. Constituția din 1866, modificată în 1884 – de remarcat, în aspecte care priveau dreptul de vot –, a asigurat cadrul general de activitate politică.

Motoarele care puneau în funcțiune mecanismele complexe ale guvernării erau partidele politice. Două erau partidele principale: Conservator și Liberal. În general, conservatorii au continuat să reprezinte interesele marilor moșieri, iar liberalii pe cele ale clasei mijlocii, industriale și comerciale urbane, în creștere. Dar, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, rolurile economice și sociale se schimbau. Marile proprietăți de pământ treceau din mâinile clasei moșierești tradiționale în posesia clasei de mijloc, care devenise prosperă. Diferențele în politica economică au persistat. Marii moșieri (și cei care conduceau moșiile lor, arendașii) erau în favoarea comerțului liber, așa cum era susținut de conservatori, pentru că le permitea să-și exporte grânele și animalele mai ușor, în timp ce clasa de mijloc, reprezentată de liberali, își vedea cel mai bine protejate interesele prin tarife protecționiste. Dar și granița între cele două partide era departe de a fi rigidă. Burghezia urbană, în special negustorii și bancherii, care părăsiseră ocupațiile comerciale și cumpăraseră pământ, adoptau deseori atitudinea moșierilor conservatori, în timp ce moșierii care își vânduseră sau pierduseră moșiile aveau tendința, pe măsură ce dobândeau funcții în cadrul birocrației, să se alăture rândurilor clasei de mijloc urbane.

Practic, mari segmente ale populației erau excluse de la procesul politic și, astfel, exercitau o influență redusă asupra cursului evenimentelor. Țăranii, în cea mai mare parte, continuau să fie doar spectatori. Puterea votului lor era diluată de cotele înalte de venit impuse pentru exercitarea dreptului de vot și, în ciuda unor încercări nobile, înainte de Primul Război Mondial un partid țărănesc nu a reușit să se dezvolte. Clasa muncitoare urbană era, de asemenea, subreprezentată, dar o ducea oarecum mai bine decât țărănimea. După o perioadă de criză, în 1910 a apărut un partid social-democrat care a promis apărarea hotărâtă a intereselor economice și politice ale muncitorilor. Dar faptul că numărul susținătorilor lui era redus i-a împiedicat pe socialiști să reprezinte o amenințare serioasă la adresa partidelor principale și, în ajunul războiului, ei nu aveau deputați în Cameră.

Regele a jucat un rol cheie în a determina rezultatul alegerilor, prin atribuția sa constituțională de a-l numi pe viitorul prim-ministru. În ultimele decenii ale secolului, procedurile de schimbare a guvernelor funcționau perfect. Procesul începea cu demisia guvernului aflat la putere, consultări între rege și politicienii de frunte și alegerea unuia dintre aceștia pentru a forma un nou guvern. Prima sarcină a primului-ministru desemnat, după ce-și alegea cabinetul, era de a organiza alegeri pentru Cameră și Senat. Aceasta era responsabilitatea ministrului de interne, care-i mobiliza pe prefecții din județe și restul aparatului administrativ al statului, a căror loialitate fusese verificată, pentru a se asigura că opoziția va fi copleșită în următoarele alegeri. Între 1881–1914, ca rezultat al zelului lor, nici

un guvern desemnat de rege nu a fost vreodată dezamăgit de rezultatul urnelor. „Rotația" partidelor a devenit, de asemenea, regula generală în această perioadă, iar regele alterna de obicei la putere cele două partide principale — Liberal și Conservator, care-i includea pe junimiști —, ca mijloc de a rezolva problemele economice și politice serioase și de a-și păstra propria putere, menținând echilibrul de forțe între cele două partide și determinându-le să se afle în competiție pentru favorurile sale. Practica a fost acceptată drept normală și necesară, cu excepția partidelor care erau excluse, pentru că acorda o garanție suplimentară a stabilității politice. În ciuda unor neajunsuri, sistemul politic oferea o protecție substanțială libertăților civile ale cetățenilor. Erau respectate prevederile constituționale referitoare la libertatea de asociere și cea de întrunire, iar presa se bucura de cea mai largă libertate de exprimare.

Între Războiul pentru independență și Primul Război Mondial atât liberalii, cât și conservatorii au creat instituții noi și o legislație semnificativă în multe domenii ale vieții publice. După Războiul pentru independență, liberalii au dominat viața politică timp de zece ani, între 1878 și 1888, fapt fără precedent. Prim-ministrul și omul politic de frunte al acestei epoci a fost Ion C. Brătianu. Având o experiență politică enormă, care data din 1848, el a rezolvat cu deosebită măiestrie problemele complexe care au decurs din lupta pentru independență și proclamarea regatului. În felul acesta a devenit indispensabil atât regelui, cât și partidului său. Dar, după proclamarea regatului, și în special în timpul controversei legate de modificarea Constituției în 1884, Brătianu a devenit din ce în ce mai autoritar în dubla sa calitate de prim ministru și șef de partid. El nu avea de ce să se teamă de membrii propriului său partid sau ai opoziției parlamentare din sau din afara Parlamentului deoarece se bucura de încrederea totală a regelui Carol. Între cei doi se crease o relație de muncă eficientă, bazată pe idei similare în problemele majore ale politicii interne și externe. Brătianu acceptase orientarea progermană a lui Carol în politica externă și reorganizarea armatei după modelul prusac, în timp ce Carol i-a dat lui Brătianu o mână relativ liberă în desfășurarea politicii interne, atâta timp cât respecta preorogativele Coroanei. Și totuși, relația lui Brătianu cu regele nu a fost niciodată o relație de prietenie. Carol își aprecia prim-miniștrii exclusiv pe baza utilității lor.

Guvernul Brătianu a pus în practică planurile economice și politice majore, care au apropiat țara de formele moderne de dezvoltare. Revizuirea Constituției în 1884 și organizarea autorităților locale au jalonat dezvoltarea democrației de tip burghez și centralizarea administrației publice, în timp ce politica protecționistă în comerț și sprijinirea industriei au pus bazele unei economii naționale diversificate.

Între 1888 și 1895, după liberali, au urmat la putere câteva guverne ale conservatorilor. Cel mai important a fost așa-numitul „mare guvern conservator", condus de Lascăr Catargiu între 1891–1895. Această perioadă a însemnat ordine și schimbare bine chibzuită. În 1892, conservatorii au aprobat legi care extindeau controlul autorităților centrale asupra județelor și subdiviziunilor acestora prin transferarea unui număr mare de atribuții ale administrației locale de la primari și comisii comunale la prefecți și ajutorii lor, iar în 1893 au înființat o jandarmerie rurală, având câte un post în fiecare comună, pentru a se preîntâmpina tulburările sau a le suprima de îndată ce izbucneau. Costurile necesare pentru întreținerea noii poliții au căzut din nou asupra populației rurale, și așa împovărată de taxe. Conservatorii s-au preocupat, de

asemenea, de dezvoltarea economică, în general în concordanță cu interesele lor agricole tradiționale. O excepție de remarcat a constituit-o legea minelor din 1895, al cărei principal promotor a fost Petre Carp. El a urmărit să dezvolte resursele de petrol ale țării cât mai repede posibil, încurajând investițiile capitaliștilor străini și asigurând cooperarea acestora cu marii moșieri. Acesta era modul în care Carp adapta economia României la nevoile și oportunitățile oferite de Europa Occidentală fără a modifica serios structurile sociale și politice interne.

După 1895 și până la Primul Război Mondial, guvernele liberale și conservatoare s-au succedat la putere. Printre realizările remarcabile ale liberalilor s-au numărat măsurile luate de ministrul Educației, Spiru Haret (1851–1912), pentru îmbunătățirea situației țăranilor prin legi care au înființat băncile locale de credit (băncile populare), în 1903, și au permis țăranilor să înființeze cooperative sătești în 1904. La rândul lor, conservatorii, prin legislația promulgată de guvernul Petre Carp între 1910–1912, au abordat la nivel global problemele majore ale dezvoltării economice și sociale a țării. Promovând legi care încurajau industria și sporeau intervenția guvernului în economie, în special în sprjinul agriculturii, Carp a încălcat principiile conservatoare în favoarea măririi productivității și asigurării stabilității sociale. Acest sistem, dominat de liberali și conservatori, nu a creat condiții favorabile pentru manifestarea altor partide. Cu toate acestea, în ultimele decenii ale secolului s-au făcut eforturi serioase pentru a organiza țărănimea și proletariatul urban.

Organizarea politică sistematică a țărănimii a început prin strădaniile unui tânăr învățător, Constantin Dobrescu-Argeș (1859–1903), de a-i ridica pe țărani la luptă politică. Sprijinit de învățători și de țăranii înstăriți din județul său natal, Argeș, și din județele învecinate, el a înființat, în 1880, Comitetul sătesc, care a formulat cereri economice și politice menite să îmbunătățească condițiile de viață și de muncă ale țăranilor. Pe măsură ce noua organizație s-a extins, liderii ei au căutat din ce în ce mai perseverent soluții politice la problemele agrare. În 1895 ei au înființat Partidul Țărănesc, primul partid oficial din România care sprijinea interesele țăranilor. Dar nu a prosperat și, după ce în alegerile din 1899 nu a avut succes, partidul s-a dizolvat.

Cauza reprezentării politice a țăranilor a fost preluată și susținută apoi de Vasile Kogălniceanu, fiul lui Mihail Kogălniceanu, și de Alexandru Valescu, redactorul influentei reviste *Gazeta țăranilor*. Eforturile lor au culminat cu înființarea Partidului Țărănesc, în 1906, dar au fost anihilate de marea răscoală țărănească din anul următor.

În ultimii ani de pace, înainte de Primul Război Mondial, susținătorii cei mai fermi ai țărănimii au fost învățătorii rurali. La congresul național al învățătorilor, care a avut loc la București, în 1913, Ion Mihalache (1882–1963), un avocat hotărât al drepturilor țăranilor, a fost ales președinte al Asociației Învățătorilor. El a criticat politica agrară și legislația socială și politica promovată atât de liberali, cât și de conservatori și a cerut reducerea dimensiunilor marilor moșii, împărțirea pământului celor care îl munceau și acordarea de drepturi politice depline țărănimii ca clasă. Pentru a asigura realizarea acestor reforme, el a inițiat și organizat un partid țărănesc de masă, dar izbucnirea Primului Război Mondial i-a întrerupt activitatea.

Clasa proletariatului orășenesc a început viața politică organizată în 1893, o dată cu înființarea Partidului Social Democrat al Muncitorilor din România. Apariția acestuia a fost rezultatul dezvoltării industriei și al schimbărilor economice și sociale care au însoțit-o. Dar ea

s-a datorat mult și maturizării gândirii socialiste, în special a marxismului și aplicării sale în condițiile României de către un număr mic de intelectuali care s-au angajat cu pasiune în această activitate. În elaborarea programului, membrii fondatori ai partidului au îmbrățișat interpretarea teoriei marxiste de către Constantin Dobrogeanu-Gherea, acceptând rolul crucial al proletariatului în transformarea societății românești și au cerut ca industrializarea țării să aibă loc cât mai curând posibil. Scopul primordial era să pună bazele burghezo-capitaliste ale trecerii definitive la socialism. Ei intenționau să grăbească acest proces prin ridicarea conștiinței politice și de clasă a maselor muncitoare și prin democratizarea vieții publice. Și totuși, partidul a rămas mic și divizat și a jucat doar un rol modest în viața politică din această perioadă.

Societatea și economia. A doua jumătate a secolului al XIX-lea, până la izbucnirea Primului Război Mondial, a fost o perioadă decisivă pentru devoltarea economică și socială a României. În multe domenii, aceasta a înaintat către forme moderne. Populația a sporit constant și a devenit într-o mai mare proporție urbană, industrializarea a luat avânt și a început să se completeze infrastructura unei economii avansate. Partidele Liberal și Conservator au încurajat întreprinderile private, dar rolul statului ca întreprinzător și regulator s-a dovedit indispensabil pentru progresul economic. În același timp au persistat însă numeroase caracteristici ale unei țări subdezvoltate. Agricultura a rămas baza economiei și marea majoritate a populației a continuat să trăiască la țară. În ciuda creșterii producției și a reformei agrare, în 1914 agricultura rămăsese în esență în stadiul pe care îl avusese la mijlocul secolului trecut iar locuitorii satelor nu se bucurau, în general, de avantajele progresului economic. Sărăcia era larg răspândită, iar rata mortalității rămăsese ridicată, din cauza alimentației precare, a condițiilor sanitare și a asistenței sociale necorespunzătoare. Industrializarea, în ciuda unor avantaje impresionante, era inegală, deoarece industriile-cheie și relația reciproc avantajoasă cu agricultura se dezvoltau încet. Legăturile economice ale României cu Europa au sporit în complexitate, dar relația nu era stabilită pe picior de egalitate. Piețele străine pentru produsele agricole, furnizorii externi de produse manufacturiere pentru industrie și pentru piața de consum și capitalul extern au devenit indispensabile pentru sănătatea economică a României, ceea ce sporea dependența țării față de marile puteri din Europa Occidentală.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, populația României a crescut constant. În 1861, Moldova și Țara Românească aveau împreună 3 790 000 locuitori. Până în 1899, când s-a făcut ultimul recensământ înainte de război, populația atinsese 5 957 000 locuitori. Creșterea nu a fost continuă. În anii 1870, populația a scăzut în principal din cauza unei secete serioase și a recoltelor slabe din 1873 și 1874. În anii 1880, a avut loc o creștere rapidă urmată de o creștere constantă, chiar dacă nu spectaculoasă, în cele două decenii de dinaintea Primului Război Mondial. Majoritatea populației, aproximativ 82% în 1912, locuia la țară, dar populația urbană era în creștere, într-o proporție de aproximativ 90% între 1859 și 1899. Aceasta se datora în mare măsură migrației de la sate, care era îndreptată în special către orașele cu ritmul de dezvoltare cel mai dinamic — București, principalul centru industrial, cele două mari porturi la Dunăre, Galați și Brăila și Ploiești, centrul noii industrii petroliere.

Structura socială la cumpăna secolelor păstra, în linii mari, configurația vizibilă din 1850, dar, cu toate acestea, se produceau schimbări semnificative, precum devoltarea orașelor. Izbitoare era dispariția formală a vechii clase a boierilor. Statutul din 1864 al lui Alexandru Cuza a abolit toate privilegiile de clasă și, prin extensie, a eliminat rangurile de boieri, acțiune confirmată de Constituția din 1866. Dar această lege era departe de a fi revoluționară. Ea recunoștea pur și simplu starea de lucruri care exista deja pentru că ierarhia boierească fusese subminată constant de schimbările economice și ascensiunea noii clase de mijloc dinamice. Și totuși, numeroasa clasă a moșierimii rămânea o forță economică la țară, deținând un loc-cheie în economia generală a României.

Locul marilor moșieri de la țară era luat nu de burghezia urbană ci de către arendași, care formau o pătură subțire între marii moșieri și țărănime. Arendașul tipic era de origine rurală, dar avea puțin de-a face direct cu agricultura. Inițial era un cămătar, proprietarul unui mic magazin sau un agent care se ocupa cu achiziționarea și vânzarea de grâne, care a acumulat capital și l-a investit în pământ. Prin ocupația sa inițială, prin temperament și lipsa de respect pentru tradițiile rurale, el era principalul aliat al burgheziei la sate.

Țărănimea nu era numai segmentul cel mai mare al populației rurale, ci reprezenta clasa cea mai numeroasă din societatea românească, în general. Ea era însă departe de a fi omogenă. La nivelul cel mai de jos erau țăranii care nu aveau pământ și lucrau ca muncitori agricoli și care, în 1913, reprezentau aproximativ 14% din populația activă în agricultură. La capătul celălalt al scării sociale se aflau țăranii înstăriți, care dețineau între 10 și 12 hectare, ceea ce le asigura o viață îndestulată. Deși numărul lor era doar de 36 000, din punct de vedere economic ei erau puternici, posedând 18% din totalul proprietăților țărănești și formând nucleul clasei de mijloc de la sate. Între cele două extremități se afla marea majoritate a țăranilor. O pătură importantă, care număra aproximativ 750 000 de țărani, era compusă din cei care posedau sub 5 hectare, nivelul considerat minimum necesar pentru a întreține o familie formată din cinci persoane și care duceau o viață plină de privațiuni. În jumătatea de secol de dinaintea Primului Război Mondial o mare importanță pentru dezvoltarea României moderne a avut ascesiunea clasei de mijloc în prim-planul vieții economice și politice. Compusă din negustori și industriași, funcționari civili și cei ce practicau profesiunile libere, în special avocați și profesori, aceasta era în primul rând o burghezie românească, care a înlocuit clasa comercială și de cămătari eterogenă, de origine preponderent străină, din secolul al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea. Expansiunea sistemului administrativ și creșterea, în consecință, a personalului acestuia precum și promovarea unei politici economice naționale după Unirea Principatelor din 1859 au încurajat dezvoltarea burgheziei române. O importanță deosebită a avut crearea Băncii Naționale a României de către guvernul Brătianu, în 1880. Aceasta a dat un impuls dezvoltării burgheziei, în special păturii sale superioare, deoarece a pus bazele întregului sistem bancar, pe care cercurile financiare liberale l-au folosit pentru a câștiga o poziție dominantă în economia națională. O dată cu dezvoltarea sistemului bancar, a industriei și a comerțului, un număr din ce în ce mai mare de funcționari și membri ai profesiunilor libere au intrat în rândurile clasei de mijloc. Administrația publică a contribuit și ea în mod constant la creșterea

burgheziei pe măsură ce administrația centrală și sucursalele ei din județe și-au asumat responsabilități noi.

La cumpăna dintre secole, munctorii manuali deveneau o componentă însemnată a populației urbane. Ei erau angajați în special în industria alimentară și alte industrii orientate spre consum, în minele de cărbune, producția de țiței și transporturi. La izbucnirea Primului Război Mondial, numărul lor era de aproximativ 200 000 sau 10% din populația activă. Această nouă muncitorime urbană era formată din diferite elemente. Majoritatea proveneau de la țară, unde suprapopularea devenise o problemă economică și socială critică. Nou-veniții găseau de lucru în fabrici, transporturi și comerț aproape întotdeauna la nivelul inferior, ca muncitori necalificați. De obicei ei își păstrau legăturile cu satul natal și continuau să obțină o parte a veniturilor lor din agricultură. Alți muncitori proveneau din rezervorul în creștere al meseriașilor sărăciți, ale căror deprinderi erau căutate în industrie. Și totuși, în ciuda creșterii permanente din utimele decenii ale secolului, industria și alte întreprinderi urbane erau încă prea puțin dezvoltate pentru a oferi oportunități tuturor celor care căutau de lucru. Consecința a fost un exces de durată de mână de lucru necalificată, în special, ceea ce a menținut salariile la nivel scăzut, pentru mulți condițiile de viață fiind aproape insuportabile.

În perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XIX-lea și 1914, populația României a fost, din punct de vedere etnic și religios, remarcabil de omogenă. În 1899, dintr-o populație totală de 5 957 000, 92,1%, adică 5 489 296 erau români. Ca religie, ortodocșii reprezentau 91,5%, majoritatea covârșitoare fiind români (mai erau în număr mic greci, bulgari, ruși și sârbi).

Evreii formau singura minoritate semnificativă în România în această perioadă. Numărul lor a continuat să crească în a doua jumătate a secolului, în special datorită imigrărilor din Rusia și din Imperiul habsburgic. În 1912 numărul lor era de 240 000 sau 3,3% din populație. Evreii locuiau în special în orașe, ei reprezentând 14,6% din locuitorii orașelor. Această concentrare era izbitoare în special în Moldova, unde evreii formau aproape 32% din populația urbană.

În a doua jumătate a secolului și până la Primul Război Mondial, agricultura a continuat să formeze baza economiei românești. Marea majoritate a populației depindea de pământ și trăia din agricultură. Chiar și în 1900, agricultura reprezenta două treimi din produsul național brut și furniza peste trei pătrimi din exporturile țării. Totuși, în ciuda progreselor din industrie și din sistemul bancar, a celor în întărirea infrastructurii și creșterea producției agricole, în organizarea agriculturii nu s-au produs schimbări semnificative. Responsabilitatea directă pentru producție a rămas în mâinile țăranilor, care dețineau cea mai mare parte dintre animale și unelte și foloseau metode tradiționale de cultivare a pământului. Relațiile agrare au suferit schimbări minore. În ciuda unor încercări lăudabile de reformă, majoritatea țăranilor a rămas la cheremul moșierilor sau intermediarilor arendași.

Efectele reformei agrare din 1864 au fost departe de așteptări. Deși țăranilor li s-au acordat drepturi de proprietate asupra pământului pe care îl lucraseră pentru moșierii lor și ei și-au câștigat libertatea economică, nu s-a dezvoltat o clasă prosperă de țărani cu proprietăți mici și independente, care să formeze coloana vertebrală economică și socială a unei monarhii constituționale. Dimpotrivă, un mare număr de țărani au rămas dependenți de foștii lor moșieri.

Treptat, pe măsură ce agricultura a dobândit un caracter comercial distinct și pe măsură ce producția de cereale a devenit din ce în ce mai strâns legată de cererile de pe piața internațională, țăranul a devenit tot mai puțin capabil să aibă controlul asupra propriului mod de viață. Construirea primelor linii de cale ferată între 1869–1875 a influențat hotărâtor acest comerț deoarece a redus costurile transportului cerealelor către porturile de la Dunăre și a făcut posibilă exportarea acestora direct către centrele industriale din Europa Centrală. Nici o altă ramură a activității economice nu a cunoscut o creștere atât de rapidă într-o perioadă atât de scurtă ca exportul de grâne. La sfârșitul secolului, producția de cereale reprezenta aproximativ 85% din valoarea totală a exporturilor românești. În deceniul al doilea al secolului al XX-lea, România se afla pe locul patru în lume ca exportator de grâu și pe locul trei ca exportator de porumb. Nu numai marele moșier era legat indisolubil de piața internațională, ci, datorită organizării agriculturii românești, micii producători țărani erau afectați direct de fluctuațiile prețurilor și cererii pe plan mondial.

Țăranii au răspuns la condițiile grele pe care le îndurau în singurul mod pe care îl aveau la dispoziție — violența. Răscoala de amploare din 1907, care a dus la pierderea câtorva mii de vieți omenești, după unele calcule — și la distrugeri fără discrimare ale proprietăților — a zguduit conștiința națiunii. Evenimentul a fost perceput drept o tragedie națională atât de politicienii de dreapta, cât și de cei de stânga, care au cerut să se pună capăt unei stări de lucruri pe care primii o considerau nedreaptă din punct de vedere moral, iar cei de pe urmă o barieră în calea progresului economic.

Reforma agrară s-a făcut încet și treptat. Susținătorii ei cei mai consecvenți în Parlament erau liberalii. În 1913, Ion I. C. (Ionel) Brătianu, președintele partidului, și fiul lui Ion C. Brătianu, a propus exproprierea parțială a marilor moșii pentru a împărți mai mult pământ țăranilor. Brătianu și colegii lui erau în principal preocupați de întărirea păturii de țărani înstăriți, pe care-i considerau un stâlp al sistemului economic și social existent. Izbucnirea Primului Război Mondial a pus capăt planurilor de reformă agrară.

În această perioadă, industria s-a modificat semnificativ, chiar dacă inegal. A avut loc dezintegrarea definitivă a vechiului sistem al breselor, iar subminarea industriei meșteșugărești și-a continuat cursul inexorabil atât la sat, cât și la oraș. Cauzele trebuie căutate în creșterea industriei prelucrătoare și manufacturiere și continuarea integrării României în sistemul economic al Europei Occidentale, care a făcut-o să-și deschidă larg porțile pentru bunurile manufacturiere străine și capitalul extern. Prin legislație și prin agenții care reglementau procesul, statul s-a situat de partea industriei moderne în detrimentul metodelor tradiționale de producție. Deși, până în 1914, industria României, în general, realizase progrese remarcabile, au rămas totuși unele diferențe considerabile. Elemente-cheie ale bazei industriei moderne, cum ar fi metalurgia și construcția de mașini, erau practic inexistente, industria rămânând strâns legată de agricultură, iar prelucrarea materiilor prime — alimente, lemn și petrol — a continuat să predomine.

Capitalul extern a jucat un rol crucial în dezvoltarea industriei grele și a economiei în general. Acesta a început să curgă spre România în sume substanțiale după Războiul pentru independență și, pe lângă industrie, s-a investit în bănci, comerț și asigurări. Până la Primul

Război Mondial, capitalul străin investit în industrie devenise predominant în gaz și electricitate (95,5%), petrol (94%), zahăr (94%) și metalurgie (74%). Capitalul anglo-olandez și cel franco-belgian reprezentau împreună aproximativ 57% din suma totală investită în industrie. După 1880, pe măsură ce sistemul național de instituții de credit a devenit pe deplin funcțional, capitalul străin a devenit o prezență masivă și în sistemul bancar. În toată această perioadă, industria a beneficiat în mare măsură de patronajul Partidului Liberal. Cu începere din 1886, acesta a promovat o politică consecventă în domeniul industriei, bazată pe tarife protecționiste și sprijinul direct al statului pentru întreprinderile mari și mijlocii. Scopul pe termen lung al acestor măsuri și ale altora similare, luate ulterior, a fost crearea unei industrii capitaliste moderne după modelul Europei Occidentale. Dar liberalii au cerut insistent ca, în ciuda acestui model, controlul asupra noii industrii naționale să fie în mâinile românilor.

Dezvoltarea industriei și a afacerilor în general, creșterea volumului comerțului exterior în a doua jumătate a secolului al XIX-lea au sporit în mod accentuat cererea de capital și au determinat schimbări fundamentale în sistemul financiar din România. Bănci mari și moderne, de stat și private, au înlocuit pe cămătari și casele de comerț care prosperaseră înainte de jumătatea secolului. Băncile românești s-au asociat cu instituții financiare europene de prestigiu și au instrumentat fluxul de capital străin în sume record. Noile bănci au fost motoarele unor activități economice importante — înființarea industriei moderne, exploatarea resurselor naturale, construirea căilor ferate și a altor rețele de transport.

Rețeaua de căi de transport a fost extinsă pentru a se adapta la creșterea producției industriale și agricole. Construirea căilor ferate a început în 1865 și, până în 1914, existau 3 500 km de cale ferată. La fel ca în multe alte ramuri ale dezvoltării economice, statul și-a asumat răspunderea pentru întregul sistem de căi ferate, care a devenit monopol de stat în 1889. Construirea căii ferate a stimulat economia, facilitând exporturile și importurile. Între 1880–1914, cantitatea de bunuri transportate pe căile ferate s-a triplat, de la trei milioane la aproape nouă milioane tone pe an. Totodată, căile ferate au contribuit direct la dezvoltarea industriei, fiind principalele consumatoare de cărbune intern, adică a aproape 90% din producția anuală, și erau principalii cumpărători de locomotive, vagoane de pasageri și marfă și șine.

În felul acesta, structurile existente până în 1914 au oferit politicienilor, economiștilor și teoreticienilor vieții sociale, cu cele mai diverse concepții și scopuri, speranța în progresul economic și social continuu. Primul Război Mondial avea să-i confrunte pe ei și pe concetățenii lor cu testul suprem de rezistență și coeziune națională, pe care, după ce l-au trecut, crearea României Mari în 1918 și 1919 a stârnit speranțe de dezvoltare și bunăstare fără precedent.

Romantism și realitate. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, literatura română a căpătat o fizionomie modernă. Semnele înnoirii erau evidente: limba literară a devenit mai suplă și mai expresivă, o dată cu apariția unor noi genuri, ca cel al romanului, și cu ascensiunea unor noi curente, ca realismul și simbolismul. Asemeni instituțiilor politice și organizării economice, creativitatea literară se sincroniza cu realitățile Europei occidentale. Scriitorii români nu au abandonat însă câtuși de puțin sursele de inspirație autohtone. În special în domeniul poeziei, folclorul a reprezentat o influență constantă, în timp ce progresul

constant al realismului i-a determinat atât pe poeți cât și pe prozatori să examineze cu mai mult spirit critic decât anterior universul satului, căutând în același timp în lumea urbană provocări artistice noi și mai complexe. Astfel, în mod paradoxal, pe măsură ce scriitorii români intrau într-o comuniune mai strânsă cu Europa, arta lor se înrădăcina mai adânc în realitățile autohtone.

O nouă literatură națională a luat astfel ființă, în paralel cu dezvoltarea statului și a economiei naționale. La fel ca și în cazul modelelor de dezvoltare politică și economică, exista o diversitate de opinii referitoare la subiectele și mijloacele de expresie cele mai adecvate ale literaturii. Junimiștii, conduși de Titu Maiorescu, pledau pentru o literatură inspirată din realitățile naționale, rămânând credincioși, în același timp, principiului „artei pentru artă". La cumpăna secolelor, sămănătoriștii, sub conducerea lui Nicolae Iorga, revendicau o literatură cu rol social și didactic. Ei argumentau că literatura nu își poate îndeplini funcțiile specifice decât dacă are un caracter național. Insistau, de aceea, ca autorii să se inspire din „sursele autohtone", ceea ce însemna că țăranul și universul satului, tinzând totodată să excludă lumea urbană din lucrările lor, datorită caracterului ei pretins „amestecat" și „ne-românesc". Deloc surprinzător, ei recomandau forme și tehnici de expresie tradiționale pentru zugrăvirea lumii rurale.

Dimpotrivă, criticul literar și poetul Ovid Densușianu (1873–1938) s-a situat în mod decis de partea modernismului. Un campion al simbolismului, el se străduia să mute centrul de interes al poeziei românești dinspre sursele de inspirație rurale către cele urbane. Ca teoretician al unei poezii orășenești, el dorea să elimine din arta lirică românească melancolia și resemnarea de origine folclorică, în favoarea dinamismului lumii moderne cu întregul său univers tehnologic, pe care le vedea întruchipate de oraș, centrul „vieții intense".

Garabet Ibrăileanu (1871–1936), fondator, împreună cu Constantin Stere, al revistei *Viața Românească*, în 1906, și director executiv al ei până în 1933, a adoptat o poziție intermediară între moderniști și tradiționaliști. El aborda fenomenul literar ca sociolog și filozof al culturii, așa cum o arată lucrarea sa teoretică cea mai influentă, *Spiritul critic în cultura românească* (1909). Deși era un teoretician de frunte al poporanismului, împărtășind în bună măsură ideile politice ale lui Stere, el nu considera că literatura trebuie să subscrie vreunei ideologii. Respingând formula sămănătoristă de idealizare a vieții rustice, el cerea ca lumea țărănească să fie zugrăvită cu originalitate și realism.

Deși clasificarea poeților și a prozatorilor nu poate fi decât o întreprindere riscantă, putem identifica, totuși, patru curente literare care se manifestau în epocă: romantismul, realismul, simbolismul și avangarda. Tendințele manifestate în cadrul acestor curente ne ajută să înțelegem felul în care s-au modificat, în aceeași perioadă, climatul spiritual și sensibilitățile colective.

Romantismul a căpătat expresia cea mai puternică în literatura română în opera lui Mihai Eminescu (1850–1889), unanim apreciat ca cel mai mare poet român. El a introdus în poezia română o excepțională înțelegere a tradițiilor literare autohtone și a folclorului, o cunoaștere exhaustivă a clasicilor literaturii și a filosofiei occidentale și o abilitate de a mânui limbajul literar net superioară în raport cu toți poeții care l-au precedat.

Eminescu aparține mișcării romantice europene. Poezia sa este saturată de imagini ale naturii de sorginte romantică, dar tabloul naturii pe care ni-l oferă el este de o neobișnuită prospețime. Sunt prezente în opera sa elementele standard ale peisajului natural romantic–lacul, sau întinderea nesfârșită a mării iluminată de strălucirea lunii—dar ceea ce Eminescu trăia cu adevărat era priveliștea pădurii, cu adâncimile sale răcoroase, cu vegetația luxuriantă și fauna bogată, o priveliște autohtonă ce corespundea pasiunii poetului pentru balada folclorică.

El împărtășea aprecierea junimiștilor pentru filosofia germană și pentru literatura populară, acceptând totodată concepțiile lor referitoare la dezvoltarea politică și economică. Ca și Titu Maiorescu, el s-a opus sistemului politic dominat de liberali, care s-a constituit după 1866, opunându-i ideea statului „natural" sau „organic". În articol după articol, în paginile cotidianului *Timpul*, oficios al Partidului Conservator ce apărea la București, el a condamnat statul liberal ca pe un produs al capitalismului străin, respingând superstructura sa parlamentară ca nepotrivită cu realitățile românești, subscriind întru totul ideii maioresciene de forme fără fond. Aceste concepții au căpătat o expresie artistică în romanul său filosofic (și autobiografic) *Geniu pustiu* (1868–1869). El se prezintă ca o confesiune a lui Toma Nour, o figură byroniană, care respinge societatea română contemporană, caracterizând-o ca pe o formă de civilizație de import, tânjind după o profundă revoluție morală.

În conștiința națională românească, Eminescu a rămas în calitate de mare poet liric. Într-un fel, poezia sa a marcat o criză de sensibilitate pentru publicul român: atunci când Eminescu s-a aplecat asupra profunzimilor propriului sine, el l-a făcut pe cititorii săi să descopere o adâncime a simțămintelor ce nu le mai fusese revelată de nici un artist anterior. Poemul *Luceafărul* (1883), inspirat de o povestire populară, apare ca o sinteză a întregii creții poetice eminesciene, astrul din amurg apărând aici ca un simbol al conflictului dintre aspirația spre eternitate a ființei umane și caracterul efemer al lucrurilor pământești.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, patru scriitori — Ion Creangă, Ion Luca Caragiale, Ioan Slavici și Duiliu Zamfirescu — au reușit să ancoreze proza și drama românească în realitățile vieții de zi cu zi. Chiar dacă nu au fost neapărat inițiatorii realismului, ei l-au împins într-o poziție predominantă în proza românească până la Primul Război Mondial. Au zugrăvit universul satului și figura țăranului așa cum erau cu adevărat, nu așa cum le doreau ideologia sau imaginația artiștilor, iar doi dintre ei — Caragiale și Slavici — au introdus lumea urbană în proza românească.

Ion Creangă (1839–1889) a adus literaturii române o nouă viziune a lumii rurale. Spre deosebire de acei intelectuali care erau separați de universul țărănesc printr-un strat gros de cultură de un alt caracter, el a abordat lumea satului din interior. Impresia de autenticitate pe care o transmit povestirile sale și *Amintirile din copilărie* contrastează puternic cu personajele și priveliștile deseori idealizate romantic oferite de alți „scriitori rurali". El aparținea acestui din urmă tip de autori fără a împărtăși însă romantismul intelectualilor care tânjeau nostalgic după întoarcerea la origini, încercând să intre într-o lume pe care o considerau de o mai mare puritate decât cea în care trăiau. Nu există nimic de acest fel în opera lui Creangă. El era în mult prea mare măsură o parte integrantă a lumii pe care o descria, pentru a putea fi tentat

de iluzii și sentimentalisme. Atunci când apare totuși, așa cum se întâmplă în amintirile din vremea copilăriei, nostalgia are ca obiect propria sa viață, și nu universul unei clase sociale diferite.

Originalitatea lui Creangă constă în capacitatea sa de a muta centrul de interes de la simpla descriere a acțiunilor personajelor sale la înțelegerea personalității lor. El se deosebește de autorii populari în câteva privințe, foarte importante. Descrierea oamenilor și a evenimentelor este mai precisă, umanizând ceea ce altminteri apărea ca fabulos. În cadrele de expresie ale povestirii populare, el înlocuiește ființele supranaturale prin țărani, dezvăluind în acest fel o lume țărănească neatinsă de civilizația modernă. Chiar dacă regretă dispariția treptată a satului patriarhal, el nu eșuează în sentimentalism. Țăranii săi sunt autentici, nu creații ale ideologilor tradiționaliști.

Prin opera lui Ion Luca Caragiale (1852-1912), drama și proza narativă a atins același nivel de perfecțiune la care a ajuns poezia în opera lui Eminescu. Caragiale a fost apropiat vreme de mai bine de un deceniu de junimiști, al căror spirit zeflemitor se potrivea cu propriile sale înclinații satirice. Și mai importante erau însă convingerile lor comune despre direcția de dezvoltare a României moderne. Ca și Maiorescu, Caragiale era șocat de neconcordanța dintre suprafața strălucitoare a vieții publice și realitățile sumbre pe care ea le ascundea. Nu a contenit niciodată să descrie contradicțiile dintre fondul de sorginte răsăriteană al „autenticei" culturi a românilor și formele exterioare de proveniență occidentală pe care ei le imitau. Cele mai izbitoare dovezi ale acestor contradicții se dezvăluiau, potrivit lui, în lumea orașelor.

În același fel în care Creangă a zugrăvit un portret artistic al satului, Caragiale a infuzat literaturii române spiritul orașului. Oraș care, în opera sa, apare ca populat de mica burghezie – funcționari, avocați și profesori cu venituri modeste, care își însușiseră de puțină vreme proprietățile. Aceștia formau o societate pestriță, în care supraviețuiau moravurile altor vremuri. Caragiale se ocupă de defectele esențiale ale acestei burghezii în formare, combinând observația socială cu inventarea unor personaje și situații comice, ocazional chiar cu procedeele farsei.

Ținta lui favorită sunt locuitorii Bucureștiului. Descriindu-le metehnele în povestiri și schițe, adunate sub titlul *Momente și schițe*, el dezvăluie un tip urban specific. De obicei, acesta este reprezentat de micul funcționar, atributele sale specifice fiind agitația permanentă, istețimea, tendința de a critica pe toată lumea la tot pasul, vulgaritatea mieroasă și fuga neîncetată după izbânzi mărunte. În spatele acestei fațade de frivolitate și grosolănie, se dezvăluie o societate în proces de formare, așa cum se vede în piesele *O noapte furtunoasă* (1879) sau *Scrisoarea pierdută* (1884).

Romancierul și nuvelistul Ioan Slavici (1848-1925), un transilvănean, a introdus în cele mai bune lucrări ale sale mediul și tipurile caracteristice ale regiunii natale. El a excelat în capacitatea de a surprinde evoluția morală și intelectuală a personajelor sale, opera sa conținând unele dintre primele încercări de analiză psihologică din literatura română. Înmănunchind toate aceste calități, el a creat un gen specific – realismul țărănesc – pe care Maiorescu îl recomanda ca pe cea mai adecvată formulă pentru proza românească.

Concepțiile lui Slavici despre dezvoltarea României moderne se înscriau în curentul de gândire junimist. Admirația pe care o arăta lumii rurale, laudele pe care le aducea virtuților acesteia de fundament al unei civilizații românești autentice și teama pe care o arăta față de capitalismul occidental pe care îl vedea ca pe un agent „dizolvant" al societății–toate acestea erau comune multor intelectuali ai epocii, așa cum am arătat. Dar el nu a lăsat ca simpatia față de sat și locuitorii lui să-i distorsioneze mijloacele de expresie artistică.

Descriind lumea rurală într-o manieră realistă, pe alocuri chiar naturalistă, el a dezvăluit, în nuvele și în romanul *Mara* (1894), mecanismele care subminau societatea satului tradițional, descrisă ca suferind de o profundă criză morală. A arătat cum procesul de dezintegrare era grăbit de influența orașelor învecinate în curs de dezvoltare. În *La răscruci* (1906), de exemplu, vechile obiceiuri și practici sunt abandonate sau pur și simplu dispar. Locul lor este luat de atotputernicul „spirit de inițiativă", pe măsură ce exploatarea nemiloasă a resurselor satului de către străini, simbolizată prin tăierea pădurilor, își urmează cursul.

Duiliu Zamfirescu (1858-1992) a imprimat artei romanului forme de expresie artistică mai elaborate, lărgind aria inspirației sociale pentru a cuprinde, alături de tipurile parvenitului și țăranului, pe cel al boierului latifundiar. Influențat de viziunea lui Zola asupra succesiunii generațiilor și a eredității, el a creat primul ciclu de romane din istoria literaturii române. Cronica familiei Comăneștenilor pe care ne-o oferă se ocupă de vechea clasă boierească, ce trecuse din epoca fanariotă în cea a începutului de secol al XIX-lea secătuită de forță morală. Mai târziu, aceeași clasă a suferit noi lovituri din partea burgheziei industriale și bancare în ascensiune și a arendașilor, oameni lipsiți de orice fel de atașament față de pământ și de tradiții, mânați exclusiv de perspectivele câștigului material. Prima piesă a ciclului, *Viața la țară* (1898), este romanul unei familii boierești, și unul dintre fundamentele romanului românesc modern. El este un poem delicat al vieții la țară, dominată de iubirea gingașă și de contemplarea senină. În ciuda scenelor idilice și a atmosferei romantice, el este de asemenea unul dintre primele romane realiste din literatura română. Profunzimea observațiilor lui Zamfirescu, capacitatea sa de a plasa personajele în vremurile și împrejurările în care viețuiesc și simțul nuanțelor limbajului se manifestă aici în mod magistral. Un alt roman semnificativ al ciclului este *Tănase Scatiu* (1907), istoria unui parvenit, în care este disecat acest tip de personaj recurent în literatura de ficțiune românească și este zugrăvită burghezia provincială absorbită de patima înavuțirii.

Cel mai dinamic și mai novator curent în poezie la cumpăna secolelor a fost simbolismul. El a pătruns în România din exterior, ca mai devreme romantismul și, la fel ca și cel din urmă, s-a adaptat treptat realităților și sensibilității autohtone. Alexandru Macedonski (1854-1920), ale cărui versuri sunt uneori dulci și melancolice iar alteori frenetice și euforice, a fost un campion al acestei orientări literare. Așa cum explică în eseul său intitulat *Poesia viitorului* (1892), adevărata poezie este, pentru el, o artă a cuvântului, calitățile sale expresive provenind din sonoritatea cuvintelor. Asemenea reflecții erau atât de inedite încât, inițial, ele au atras doar sarcasmul majorității criticilor. Macedonski a dat o expresie elaborată a noului său tip de sensibilitate poetică în volumul *Excelsior* (1895), o piatră de hotar în dezvoltarea poeziei române moderne.

Simbolismul românesc a căpătat un profil specific prin operele lui George Bacovia și Ion Minulescu. Bacovia (1881-1957) avea o conștiință dureroasă a descompunerii lente a tot ce ne înconjoară, dând expresie temei dominante a creației sale poetice, anume sentimentul tragic al vieții cotidiene, prin intermediul unor juxtapuneri simple de tușe întunecate. În primul său volum de poezie, *Plumb* (1916), senzația puternică de vacuitate a existenței este foarte mișcătoare. Prin vidul moral teribil pe care îl sugerează imaginile cimitirelor abandonate și ale străzilor pustii ce duc către nicăieri, el a anticipat anxietățile secolului al XX-lea.

Jovialitatea lui Ion Minulescu (1881-1941) se situa în contrast profund cu melancolia lui Bacovia. Veșnic activ și lipsit de complexe, zgomotos și maimuțărind atitudinile altora, acesta pare descins din paginile lui Caragiale. Înclinat spre grandilocvență și o muzicalitate bombastică, el se deosebea foarte mult de tipul caracteristic al poetului simbolist. În primul său volum, *Romanțe pentru mai târziu* (1908), el se exprimă în limbajul vieții de zi cu zi — în special a celei orășenești–, folosind alegorii în locul simbolurilor, inventând neologisme și introducând cuvinte de proveniență străină (ca „boston" sau „cake-walk") nemaiauzite până atunci în poezia românească.

Poeții mai tineri au împărtășit nemulțumirea simboliștilor față de vechile formule artistice, acționând însă în mult mai mare măsură ca inițiatori ai unui modernism radical al cărui scop era nimic altceva decât distrugerea formelor și vocabularului existent al poeziei. Tristan Tzara (1896-1963) și Ion Vinea (1895-1964), promotori devotați ai simbolismului în „mica revistă" *Simbolul* (1912), își revendicaseră deja, în acea vreme, rolul de conducători ai „avangardei". Înainte de a-și câștiga o reputație internațională ca fondator al dadaismului, Tsara s-a aflat în fruntea radicalilor ce își fixaseră ca țel să răstoarne structura logică a poeziei. În lucrări publicate înainte de 1916, când s-a stabilit în Elveția, el a împins la limită noile tehnici, creând o poezie a retoricii dezarticulate și a imaginilor juxtapuse arbitrar.

Mulți dintre poeții și romancierii de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea au fost vestitori au anticipat evoluții ulterioare. Inovațiile și lucrările lor cele mai reușite, și nu mai puțin îndrăzneala lor teoretică, au pus fundamentele literaturii moderne europene ce s-a manifestat între cele două războaie mondiale.

Românii din Transilvania, Bucovina și Basarabia. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea un număr mare de români au continuat să trăiască în afara granițelor Principatelor Unite și ale Regatului României. La 1900, 2 785 000 de români trăiau în Ungaria (principatul istoric al Transilvaniei și regiunile învecinate Banat, Crișana și Maramureș), 230 000 în Bucovina și 1 092 000 în Basarabia. În unele privințe, cursul evoluției lor sub administrațiile ungară, austriacă și rusă a fost similar. Deși trăiau în comunități etnice distincte, ei nu au reușit să participe la viața politică și viața lor culturală s-a aflat sub presiunea constantă a autorităților guvernamentale care nu o priveau cu ochi buni. Dintre cele trei comunități, românii din Transilvania au apărat cel mai ferm existența lor națională. Ei erau conștienți de drepturile istorice ale națiunii lor în Transilvania și aveau în urmă o lungă perioadă de luptă comună, care le-a conferit unitate. Au beneficiat de asemenea de două instituții naționale puternice — Biserica Ortodoxă și Biserica Greco-Catolică, cu centre puternice la Sibiu și respectiv Blaj — și, cu

începere din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, de legăturile din ce în ce mai strânse cu oamenii politici din Regatul României. Românii din Bucovina și Basarabia au fost mai puțin norocoși. Despărțiți brusc de patria lor, Moldova, în 1774 și respectiv 1812, și supuși imediat tendințelor centralizatoare ale două imperii absolutiste, ei au suferit din cauza lipsei unor instituții naționale puternice și a unei identități politice distincte în statele în care au fost incluși.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și până la izbucnirea Primului Război Mondial, mișcarea românilor din Transilvania a fost condusă de o clasă de mijloc de dimensiuni reduse, dar în creștere. Aceasta era formată din oameni de afaceri și membri ai profesiunilor libere, în special avocați, care i-au înlocuit treptat pe preoții ortodocși și greco-catolici ca lideri naționali. Obiectivul lor principal era autonomia politică și, după cumpăna secolului, autodeterminarea.

Ei erau totodată preocupați de dezvoltarea economică. Starea de înapoiere care exista în toate domeniile activității economice românești îi mâhnea profund pentru că erau convinși că incapacitatea de a realiza progresul economic va înăbuși dezvoltarea politică și culturală și-i va condamna pe români la o condiție de inferioritate perpetuă față de maghiari și germani. Conștienți că o economie viabilă se poate organiza numai pe baze naționale, ei au urmărit să creeze o agricultură românească, o industrie românească și bănci românești.

Deși recunoșteau primatul agriculturii ca o realitate imediată a vieții, majoritatea liderilor români erau convinși că, în cele din urmă, industrializarea și urbanizarea erau cheia dezvoltării națiunii române. Ei au înțeles că absența industriei în zonele locuite de români era cauza fundamentală a înapoierii economice a acestora și vedeau în industrializare din ce în ce mai mult soluția la problema agrară și temelia unei mișcări naționale puternice. Deocamdată însă își propuseseră obiective modeste. Ei au hotărât să sporească forțele românești și, prin urmare, și-au concentrat eforturile pentru a dezvolta meșteșugurile. La cumpăna dintre secole, ei au respins ideile semănătoriste din România cu privire la influența socială nefastă a capitalismului și a orașului și au făcut din crearea unei clase de mijloc românești, pe care o considerau clasa cea mai dinamică a societății moderne, și din românizarea orașelor din Transilvania sarcina lor cea mai imperioasă.

Ei erau deplin conștienți de amploarea scopului care le stătea în față pentru că societatea românească a timpului era în mod covârșitor rurală. În 1900, 87,4% din românii din Ungaria își câștigau preponderent veniturile din agricultură. Majoritatea erau mici proprietari, iar productivitatea lor era scăzută și nivelul de trai pe măsură, deoarece dispuneau de suprafețe mici de pământ, foloseau metode anacronice de cultivare a pământului și nu beneficiau de credite pentru a finanța amenajările funciare. Clasa de orășeni români rămânea redusă. Deși crescuse de la 82 000 (3,4%) din numărul total al românilor din Ungaria, în 1880 la 134 000 (4,5%) în 1910, este evident că migrația de la sat la oraș în această perioadă de treizeci de ani a fost modestă. Puțini țărani erau atrași de orașe, pe de o parte pentru că nu aveau deprinderi de pe urma cărora să poată câștiga și, pe de altă parte, pentru că industria era relativ puțin dezvoltată în zonele locuite de români. Astfel încât, în 1910, populația românească a principalelor orașe din Transilvania era scăzută: Brașov (28,7%), Sibiu (26,3%) și Cluj (12,4%).

Conducătorii românilor erau preocupați de lupta politică. Ei au respins pactul dualist din 1867, prin care se crease Austro-Ungaria ca parteneriat între germanii din Austria și unguri,

pentru că distrugea existența politică separată a Transilvaniei, unind-o cu Ungaria. În felul acesta, românii au încetat să fie populația majoritară în principatul istoric al Transilvaniei și au devenit o minoritate, deși importantă, în Marea Ungarie.

Liderii românilor nu puteau fi mulțumiți nici de legea naționalităților din 1868, prin care noua Ungarie oferea românilor autonomie culturală și bisericească limitată. Conduși de George Barițiu și Ioan Rațiu, ei și-au manifestat ostilitatea față de noul regim, boicotând alegerile pentru Parlament și cerând restaurarea autonomiei Transilvaniei, pe care o considerau drept apărarea primordială a națiunii române. Tactica lor a devenit cunoscută sub numele de „pasivism", dar ea nu însemna inacțiune. „Pasiviștii" rezistau împotriva legilor și a celorlalte măsuri ale guvernului ungar menite să submineze solidaritatea națională a românilor la fel de ferm ca și colegii lor „activiști". Aceștia din urmă erau conduși de mitropolitul ortodox (din 1864), Andrei Șaguna, care-i îndemna pe conaționalii săi să folosească toate mijloacele constituționale pe care le aveau la dispoziție pentru a-și apăra interesele. În cele din urmă, activiștii și pasiviștii și-au unit forțele în 1881 pentru a crea Partidul Național Român, a cărui principală sarcină a fost aceea de a coordona întreaga activitate politică, economică și culturală a românilor. Dar pasivismul a rămas politica sa oficială.

Restaurarea autonomiei Transilvaniei a continuat să fie obiectivul esențial urmărit de mulți dintre conducătorii partidului în anii 1880. Concepțiile lor se bazau pe credința că românii și ungurii care fuseseră înconjurați de secole de slavi și germani vor vedea în cele din urmă cât este de înțelept să trăiască în armonie și să coopereze.

În anii 1890, atitudinea românilor s-a schimbat perceptibil. Actele legislative ș administrative ale unor guverne ungare succesive au distrus treptat chiar și speranțele conducătorilor politici români cei mai optimiști, care credeau posibilă cooperarea între maghiari și români. Anul 1879 a marcat un punct de cotitură în relațiile dintre națiuni, pentru că Parlamentul ungar a adoptat o lege prin care predarea în limba maghiară devenea obligatorie în școlile elementare române ortodoxe și greco-catolice. Aceasta era prima dintr-o serie de legi menite să pună educația românilor (și a altor naționalități) în consonanță cu ideea de Ungarie ca stat național maghiar. Ea a fost urmată în 1883 de o lege similară care afecta școlile secundare cu altă limbă de predare decât maghiara și, în 1891, de o lege care impunea folosirea limbii maghiare în grădinițele nemaghiare. S-a votat, de asemenea, o legislație care era menită să submineze autonomia Bisericii Ortodoxe Române și a Bisericii Greco-Catolice, în special legea din 1893, care prevedea plata de către stat a salariilor învățătorilor din școlile confesionale românești și legea din 1899, prin care statul oferea prime preoților români. Scopul celor două legi era de a extinde controlul guvernului asupra învățătorilor și preoților români care erau considerați drept instigatori la rezistența împotriva politicii de asimilare.

Guvernul ungar și-a folosit puterea administrativă considerabilă pentru a reduce activitatea politică a românilor. De exemplu, în 1894, a intentat proces comitetului executiv al Partidului Național, acuzându-l de agitație împotriva securității statului pentru faptul că a publicat și răspândit Memorandumul, un protest împotriva politicii guvernului față de naționalități. Procesul s-a soldat cu condamnarea și întemnițarea majorității membrilor comitetului pe termen de până la un an. De asemenea, în 1894, Ministerul de Interne a dizolvat Partidul

Național, deși acesta a continuat să existe sub formă de comitet electoral. Astfel de acțiuni au distrus și ultimele nădejdi într-o înțelegere româno-maghiară. În consecință, politicienii români au căutat alte soluții la problemele naționale.

O manifestare clară a schimbării care a intervenit în gândirea politică a liderilor români a fost faptul că ei au abandonat ideea unei Transilvanii autonome în favoarea unei idei noi despre națiune, pe care Aurel C. Popovici a expus-o în termeni elocvenți. Într-o serie de lucrări cu acest subiect, publicate în anii 1890, el a susținut că forța motrice creatoare în Europa contemporană era ideea de naționalitate, pe care a definit-o drept aspirația fiecărui popor de a se dezvolta în concordanță cu propriul său caracter distinct. Considera că o dată ce un popor devine conștient de sine, așa cum făcuseră românii, el capătă toate atributele unui organism viu, fiind astfel înzestrat de natură cu dreptul inerent la supraviețuire și dezvoltare liberă. El era convins că nici legislația guvernamentală, nici granițele politice nu puteau împiedica un popor să-și realizeze cele mai înalte aspirații. Teoria lui Popovici a găsit expresie practică în cererea elaborată de conducătorii Partidului Național Român în Memorandum, în care au pledat cu hotărâre pentru autonomia românească în cadrul Monarhiei habsburgice. În cartea sa, care s-a bucurat de o influență deosebită, intitulată *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich (Statele Unite ale Austriei Mari)* (1906), Popovici însuși și-a extins concepția, propunând federalizarea Imperiului austro-ungar.

În 1905, datorită unei conduceri mai tinere, Partidul Național a abandonat în cele din urmă atitudinea pasivă și, cu începere de la acea dată și până la Primul Război Mondial, a jucat un rol activ în alegeri și în viața politică parlamentară. Dar, din cauza numărului lor redus, deputații români din Parlamentul ungar nu au reușit să exercite o influență semnificativă asupra legislației și politicii guvernului.

În ciuda deceniilor de suspiciune și ostilitate, Partidul Național și guvernul ungar au încercat să ajungă la o înțelegere în timpul unor negocieri care s-au extins între 1910–1914. De partea ungară, contele Tisza István, liderul Partidului Național al Muncii, care câștigase o victorie impresionantă în alegerile din 1910, fiind prim-ministru între 1913–1917, era de părere că sosise momentul pentru o rezolvare de ansamblu a problemei române (și a problemei naționalităților în Ungaria, în general). Dar scopul său principal nu a fost de a da satisfacție naționalităților, ci de a întări statul ungar. În concepția sa, viitorul Ungariei ca stat suveran depindea de viabilitatea în continuare a sistemului dualist și de menținerea Austro-Ungariei ca putere europeană majoră. Pentru el, era axiomatic ca un acord între guvernul ungar, pe de o parte, și români și slavi pe de altă parte, să promoveze aceste țeluri, asigurând pacea internă și consolidând structurile constituționale existente.

Deși obiectivul lui Tisza era realizarea unei păci generale cu toate naționalitățile, el a hotărât să-și concentreze eforturile asupra românilor, deoarece îi considera cheia oricărei înțelegeri durabile. Pentru a-și atinge obiectivele, el intenționa să asculte nemulțumirile românilor și să acorde concesii modeste. Dar el nu s-a abătut nici o clipă de la principiile fundamentale care-i ghidaseră pe toți predecesorii săi. Devotamentul său față de ideea Ungariei ca stat național și hotărârea sa de a menține supremația politică maghiară drept garanție a unității acestui stat explică modul în care a tratat problema românească.

Conducătorii români erau dornici să înceapă un dialog cu Tisza, dar erau sceptici în ceea ce privește realizarea unei înțelegeri reale, pentru că obiectivele lor erau diametral opuse eforturilor lui Tisza de a întări caracterul maghiar al Ungariei. Principalul purtător de cuvânt al românilor a fost Iuliu Maniu (1873–1953), care datora alegerea sa la conducerea Partidului Național luptei consecvente pentru apărarea aspirațiilor românilor și devotamentului față de democrația politică. Obiectivul său (la fel ca al majorității celor din comitetul executiv al Partidului Național) era autonomia națională, considerând totodată că federalizarea Imperiului habsburgic era modul cel mai adecvat pentru a o realiza practic. Dar el a mers dincolo de chestiunile de organizare politică și a cerut schimbări în însăși structura politică și socială a Ungarei. În primul rând, considera esențială introducerea votului universal. Dreptul tuturor cetățenilor de a vota liber îi părea cheia soluționării generale a problemei naționale pentru că, în felul acesta, fiecare grup etnic era reprezentat proporțional în Parlament și fiecare dintre ele s-ar fi putut organiza pe baze autonome în acele domenii în care reprezentau o majoritate a populației. În cele din urmă, în februarie 1914, negocierile dintre Tisza și Partidul Național au ajuns în impas. Tisza a respins propunerile de autonomie ale românilor deoarece împărțirea administrativă a țării pe baza principiului naționalității și ideea că românii trebuie să fie conduși de către români l-au izbit ca fiind incompatibile cu evoluția Ungariei din cei patruzeci de ani anteriori. În ceea ce-l privește, Maniu a considerat drept cauză imediată a eșecului negocierilor insistența lui Tisza de a păstra caracterul național maghiar al statului ungar. În final, se plângea Maniu, el nu a reușit să reconcilieze interesele legitime ale unui stat unitar cu aspirațiile la fel de legitime ale diferitelor grupuri etnice de a-și păstra caracterul național și de a-și continua dezvoltarea politică, economică și culturală.

Este evident că negocierile dintre Tisza și conducătorii românilor au eșuat deoarece ambele părți deveniseră convinse că ceea ce negociau nu era un compromis politic obișnuit sau un amendament constituțional, ci se afla în joc însăși supraviețuirea ca nație. În consecință, deoarece Tisza și românii urmăreau idealul statului național, terenul intermediar între asimilarea minorităților și dizolvarea Ungariei istorice a dispărut treptat.

Structura socială și preocupările economice ale românilor din Bucovina, pe care Austria o luase de la Moldova în 1774, erau similare cu cele ale românilor din Transilvania. Agricultura se afla la baza ambelor domenii. Dar meșteșugurile, comerțul, sistemul bancar se dezvoltaseră mai puțin iar clasa de mijloc și intelectualitatea erau mai slabe și mai puțin unite decât cele din Transilvania. Între 1880 și Primul Război Mondial populația românească a crescut într-o proporție medie de 10% pe deceniu. În 1880 ea număra 190 000, adică 33% din populația totală a provinciei și, în 1910, 273 254 (34%). În aceste trei decenii, românii au încetat să fie populația cea mai numeroasă a provinciei, fiind întrecuți de ruteni. Majoritatea copleșitoare a românilor (88% în 1910) își câștiga existența din agricultură.

Activitatea politică a românilor din Bucovina nu a atins niciodată nivelul de coeziune din Transilvania. Abia în 1892 s-a format un partid național și acesta s-a aflat în permanentă competiție cu alte partide românești.

Biserica Ortodoxă, care a fost ridicată la rangul de Mitropolie în 1873, a avut o contribuție semnificativă la viața culturală a românilor prin sprijinul acordat școlilor și profesorilor și prin

Facultatea sa de teologie de la Universitatea din Cernăuți. Dar, datorită caracterului său multinațional (român și rutean), ea nu putea servi mișcarea națională română cu aceeași constanță ca în Transilvania.

Între 1890 și Primul Război Mondial două au fost problemele care i-au preocupat pe conducătorii românilor. Cea imediată era așa-numita problemă ruteană, care-i făcea să se teamă că, în propria lor provincie, românii vor fi înghițiți de ruteni. Pericolul era cât se poate de evident dacă privim cifrele care indicau creșterea populației. Până în 1870 românii fuseseră mai numeroși decât rutenii, dar, conform recensământului din 1880, ei au trecut pe locul doi, cu 190 000 români, față de 239 690 ruteni, o situație care a predominat până la Primul Război Mondial. Numărul rutenilor a crescut în primul rând datorită imigrării permanente din Galiția austriacă.

Cea de-a doua problemă majoră era iredentismul. Mulți români acuzau guvernul austriac că subminează caracterul istoric românesc al provinciei încurajând imigrarea rutenilor și favorizându-i pe germani în administrația civilă și pe evrei în economie. Dar în ajunul Primului Război Mondial se pare că existau puțini iredentiști români, în ciuda activităților diferitelor organizații și persoane particulare din România, care luptau pentru unitatea politică a tuturor românilor. Absența unei puternice mișcări iredentiste trebuie atribuită, într-o mare măsură, eficienței și integrității relative a birocrației, în special la alegeri, și recunoașterii de către aceasta, deși moderată și inegală, a individualității și aspirațiilor diferitelor naționalități. Era de asemenea importantă dorința acestora, în ciuda unor diferențe marcate între ele, de a ajunge la un compromis. Această stare de lucruri contrastează dramatic cu modul în care, în aceeași perioadă, minoritățile naționale erau tratate în Ungaria.

Încă de la anexarea Basarabiei în 1812, Rusia a urmărit să integreze total această parte a Moldovei dintre Prut și Nistru în structura administrativă generală a Imperiului. Ca urmare, caracterul românesc al provinciei a fost erodat în mod constant. Populația a devenit din ce în ce mai amestecată, în special în orașe, pe măsură ce a crescut imigrația din provinciile învecinate. În timp ce, în 1877, moldovenii formaseră 86% din populație, la sfârșitul secolului, conform recensământului rus din 1897, ei nu reprezentau mai mult de 56%. Majoritatea boierilor care ar fi putut asigura conducerea comunității moldovene au fost asimilați gradual de nobilimea rusă. Biserica Ortodoxă a fost supusă unui proces inexorabil de centralizare și rusificare din momentul în care activitățile și clerul său au trecut sub controlul Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse din Sankt Petersburg. Viața intelectuală și culturală au stagnat deoarece rusa a devenit limba de predare în școlile de stat și româna a încetat să fie obiect de studiu, publicațiile în limba română s-au redus foarte mult, iar creațiile literare practic au încetat.

Și totuși, limba maternă și tradițiile au supraviețuit la nivelul satelor, acolo unde populația era moldovenească în proporție covârșitoare, și în parohii, unde preoții și credincioșii au rezistat sau pur și simplu au ignorat instrucțiunile de la Sankt Petersburg.

Când sistemul țarist a fost zguduit de revoluția din 1905, un mic grup de intelectuali, format în special din studenți, care au rămas fideli moștenirii naționale, au trecut la acțiune. Și-au spus naționali-democrați și au cerut recunoașterea moldovenilor ca naționalitate dominantă și acordarea autonomiei Basarabiei în conformitate cu caracterul său istoric

tradițional. Ei au folosit jurnalul pe care-l înființaseră de curând, *Basarabia*, pentru a-și expune ideile și a câștiga sprijin în rândul opiniei publice. Dar au fost prea slabi pentru a-și susține mișcarea în favoarea drepturilor naționale împotriva reacțiunii conservatoare care s-a instalat după 1906. Acțiunile politice organizate au încetat, iar mișcarea națională a lâncezit până în 1917, din cauza lipsei fondurilor și instituțiilor și pentru că numărul celor dispuși să facă sacrificii pentru o cauză care părea lipsită de sorți de izbândă era prea mic.

Relațiile internaționale 1881–1914. Evenimentele din timpul Războiului pentru independență și de la Congresul din Berlin au atras atenția regelui Carol și oamenilor politici asupra riscului de a urmări obiective de politică externă fără patronajul uneia sau a mai multora dintre marile puteri. Ei erau convinși că numai afilierea la un sistem de alianțe va putea să promoveze interesele de politică externă ale țării și să ofere protecție față de presiunile externe periculoase. Hotărârea de a lega țara de una dintre marile puteri s-a luat treptat. Crearea Ligii celor trei împărați la Berlin, în 1881, a jucat un rol important în calculele lor deoarece a semnalat sfârșitul politicii externe relativ independente pe care reușiseră s-o urmeze cu începere din timpul domniei lui Alexandru Cuza. Conform termenilor acestei înțelegeri, Austro-Ungaria și Rusia erau de acord să-și tempereze rivalitatea în Europa de Sud-Est și să-și promoveze politica astfel încât să evite să tulbure statu-quo-ul. Deși oficialii români nu cunoșteau prevederile tratatului, ei și-au dat seama că nu vor mai putea să profite de diferențele care separau Austria și Rusia, că venise vremea să facă angajamente care obligă.

Regele și Brătianu au analizat diferite posibilități de încheiere a unei alianțe. Franța era, din punct de vedere sentimental, favorita opiniei publice. Literatura și cultura franceză se bucurau de prestigiu enorm și numeroși conducători politici români își făcuseră studiile în Franța. Dar atitudinea guvernului francez față de România la Congresul de la Berlin și în anii imediat următori fusese de natură să diminueze entuziasmul față de ea. Franța fusese una dintre ultimele puteri care recunoscuseră independența României și relațiile sale comerciale cu România erau relativ modeste. Chiar și piețele sale financiare au rămas închise pentru România, investitorii francezi preferând să facă împrumuturi prin bănci germane. Poate că decisivă pentru români a fost percepția lor că Franța era izolată din punct de vedere diplomatic și, prin urmare, incapabilă să ofere avantaje semnificative într-o alianță. Oamenii politici români, în special liberali, și opinia publică în general considerau Rusia drept un inamic și deci un candidat foarte puțin probabil pentru o alianță. Au găsit însă avantajele politice și economice pe care le-au căutat în Tripla Alianță dintre Germania, Austro-Ungaria și Italia. Principalul punct de atracție a fost, fără îndoială, Germania.

Posibilitatea unei alianțe cu Austro-Ungaria a stârnit îndoieli profunde. După Congresul de la Berlin, relațiile dintre cele două țări fuseseră serios puse la încercare de dimensiunile economice și politice. Acum, România simțea pe deplin efectele convenției comerciale. Concesiile vamale duseseră la triplarea exporturilor austro-ungare între 1876 și 1881 și la invadarea pieței românești cu produse manufacturiere de toate felurile, în special textile și produse din metal. Totodată, au fost realimentate vechile suspiciuni cu privire la intențiile Austriei. Deși în relațiile dintre România și Austro-Ungaria situația românilor din Ungaria nu

devenise încă o problemă critică, ea era în atenția oamenilor de stat din ambele țări. Prin presa tipărită, problema românilor din Transilvania își făcea treptat loc în conștiința opiniei publice din România.

Aderarea României la Tripla Alianță a luat forma unui tratat bilateral cu Austro-Ungaria, datat 18/30 octombrie 1883. Noii aliați au hotărât să-și acorde ajutor unul celuilalt în cazul unui atac din partea Rusiei, deși aceasta din urmă nu era numită explicit, și au promis să nu se alăture unei alte alianțe îndreptate împotriva unuia dintre ei. Germania a aderat la acord în aceeași zi, printr-un act separat. Regele Carol și Brătianu au insistat ca acordul să fie menținut secret deoarece știau că va stârni o furtună de proteste în rândul politicienilor și al opiniei publice, care erau în marea majoritate profrancezi. Astfel, din motive întemeiate, tratatul nu a fost niciodată înaintat Parlamentului pentru dezbatere și ratificare și, prin urmare, executarea prevederilor sale a depins în primul rând de rege.

Alianța cu Puterile Centrale a fost piatra de temelie a politicii externe a României timp de treizeci de ani, deoarece regele și o mână de oameni politici liberali și conservatori au perceput Puterile Centrale ca fiind cea mai puternică forță militară și economică din Europa. Dar ei au urmărit cu atenție schimbările în atmosfera politică a Europei și în echilibrul între sistemele de alianță rivale. Au fost deosebit de sensibili la schimbările în relațiile dintre Germania și Austro-Ungaria. Cu Germania aveau o strânsă comuniune de interese și erau permanent îngrijorați de perspectiva ca Austro-Ungaria să ia, pe neașteptate, conducerea Triplei Alianțe. Românii urmăreau, de asemenea, atent și evoluția alianței franco–ruse după 1891 și apropierea dintre Marea Britanie și Franța, semnalată de Antanta Cordială din 1904.

O dată cu trecerea timpului, în alianța României cu Puterile Centrale au apărut numeroase fisuri. Problema românească din Ungaria, în special, a devenit motiv de îngrijorare crescândă pentru toate părțile implicate. Acțiunile întreprinse de guvernul ungar împotriva conducătorilor români din Transilvania în chestiunea Memorandumului și împotriva Bisericilor Ortodoxă și Greco-Catolică și a școlilor lor în anii 1890 au devenit chiar subiect de conflict public între liberali și conservatori, fiecare dintre cele două partide folosindu-se de ele pentru a câștiga avantaj politic în detrimentul celuilalt. Pledoariile regelui Carol la Viena și Berlin de a se exercita presiuni asupra guvernului ungar pentru a-l determina să facă unele concesii românilor nu au dus la nici un rezultat, iar opinia publică românească a devenit din ce în ce mai ostilă față de Austro-Ungaria.

Războaiele balcanice au constituit testul cel mai sever al alianței României cu Austro-Ungaria. Victoria rapidă și decisivă a Bulgariei și a aliaților săi asupra Turciei în primul război balcanic din 1912 a stârnit profundă îngrijorare la București pentru că amenința să tulbure echilibrul de putere din zonă. Guvernul român a cerut compensații teritoriale din partea Bulgariei, dar a primit sprijin redus din partea Austriei, al cărei scop principal era de a atrage Bulgaria în Tripla Alianță. Când, în vara anului 1913 Bulgaria și-a atacat foștii aliați Serbia și Grecia, ca urmare a disputei aprinse cu privire la împărțirea teritoriilor luate de la Turcia, România a declarat război Bulgariei, în ciuda apelurilor la reținere ale Austriei și Germaniei. Al doilea război balcanic a fost scurt și dezastruos pentru Bulgaria și, prin tratatul de la București din 28 iulie/10 august 1913, Bulgaria a cedat României sudul Dobrogei. În urma războiului,

România și-a sporit prestigiul datorită posturii de garant al echilibrului de putere din Balcani și și-a mărit încrederea în forțele proprii. Nu este nici o îndoială că această criză balcanică din 1912–1913 a desăvârșit înstrăinarea României față de Austro-Ungaria și Tripla Alianță.

În primăvara anului 1914, apropierea dintre România și Antanta (Marea Britanie, Franța și Rusia) era un fapt real. Relațiile oficiale dintre Franța și România s-au încălzit perceptibil după ce diplomații francezi acordaseră României un sprijin total în timpul celui de-al doilea război balcanic și aprobaseră termenii tratatului de la București. Ei și-au coordonat politica cu cea a Rusiei care, la îndrumarea ministrului de externe Sazonov, a curtat asiduu România. Vizita țarului la Constanța la 1/14 iunie 1914 a marcat începutul unei noi ere în relațiile dintre cele două țări. Dar primul ministru Ionel Brătianu a refuzat să-și angajeze țara în Antanta. El era dornic să continue apropierea de Rusia, dar nu dorea să amplifice tensiunile cu Austro-Ungaria și respecta puterea militară și economică a Germaniei. Intenționa să-și croiască drumul printre marile puteri rivale cu aceeași prudență ca și tatăl său la începutul crizei orientale din 1875–1878. Politica sa era de a nu risca nimic din ceea ce fusese deja câștigat și de a se apropia mai strâns de Franța și Rusia fără a precipita o ruptură deschisă cu Austro-Ungaria și Germania.

Primul Război Mondial. În săptămânile care au urmat asasinării arhiducelui Franz Ferdinand, moștenitorul tronului habsburgic, la Sarajevo, la 15/28 iunie 1914, regele Carol și politicienii liberali și conservatori au urmărit deteriorarea situației internaționale cu neliniște crescândă. Ei aveau motive întemeiate să se teamă de război pentru că poziția geografică a României făcea inevitabilă prezența ei într-un conflict european în expansiune. Țara a întâmpinat criza departe de a fi unită. Existau dezacorduri politice serioase între rege și un mic grup de germanofili pe de o parte și majoritatea politicienilor și opinia publică, favorabile Antantei, pe de altă parte. Dar ambele părți erau de acord că era imperativ necesar să se evite războiul.

La întrunirea Consiliului de Coroană din 21 iulie/3 august, guvernul român a hotărât oficial să adopte o politică de neutralitate. Ședința a fost prezidată de rege și la ea au participat membrii guvernului, foști primi-miniștri și conducătorii principalelor partide care au cântărit două opțiuni posibile. Prima — intrarea imediată în război de partea Puterilor Centrale — era susținută de Carol, care și-a exprimat încrederea în victoria Germaniei și a făcut apel la sentimentul onoarei celor prezenți pentru îndeplinirea angajamentelor din tratat față de Germania și Austro-Ungaria. Dar el a rămas singur, nefiind susținut decât de liderul conservator Petre Carp, care a tratat cu ușurință puternicul sentiment al opiniei publice în favoarea Antantei, numindu-l irelevant și și-a exprimat lipsa de interes față de situația românilor din Transilvania. Dar acestea erau tocmai problemele care-i preocupau în gradul cel mai înalt pe toți ceilalți. În fața puternicului curent în favoarea neutralității exprimat de conducătorii de partide care au declarat că nu-și pot asuma responsabilitatea unui guvern care se angajează în război alături de Puterile Centrale, regele a consimțit la hotărârea lor, evidențiind astfel rolul său de monarh constituțional.

La 27 septembrie/10 octombrie 1914, când a murit regele Carol, responsabilitatea politicii externe a fost asumată de Brătianu. Deși simpatiile sale mergeau spre Antantă, nici el și nici succesorul lui Carol, Ferdinand, nu aveau vreo intenție de a abandona starea de neutralitate

până în momentul în care cursul războiului devenea clar și ei puteau fi siguri că-și vor realiza obiectivele naționale.

Brătianu a purtat negocieri cu Antanta intermitent în 1915 și la începutul lui 1916. El a pus un preț ridicat pentru intrarea României în război și era hotărât să nu angajeze țara în conflict prematur. La loc de frunte printre condițiile sale era garanția scrisă că România va primi Transilvania, Bucovina și Banatul ca recompensă pentru serviciile acordate. Era acut conștient de izolarea geografică a țării față de Aliații occidentali și urmărea să obțină garanții din partea lor cu privire la fluxul continuu de armament și provizii care puteau fi transportate numai prin Rusia.

Aliații occidentali au acceptat în cele din urmă condițiile lui Brătianu în iulie 1916. Dar, nici chiar atunci, el nu a luat ușor hotărârea de a intra în război. Au mai urmat șase săptămâni de negocieri pentru a stabili toate detaliile legate de intrarea României în război de partea Antantei. Rusia în special considera condițiile lui Brătianu exagerate, iar ceilalți Aliați erau mai puțin interesați de satisfacerea aspirațiilor naționale ale României și mai mult de folosirea armatei sale pentru a deschide un nou front de luptă împotriva Puterilor Centrale. Franța a oferit o formulă care s-a dovedit acceptabilă: Rusia va garanta, în scris, tot ce dorea Brătianu, chiar egalitate cu ceilalți Aliați la conferința de pace, dar dacă, la sfârșitul războiului, nu vor putea fi satisfăcute toate condițiile României, atunci principalii Aliați vor forța pur și simplu România să accepte mai puțin decât i se promisese.

În cele din urmă, la 4/17 august, Brătianu și reprezentanții diplomatici ai Franței, Marii Britanii, Rusiei și Italiei la București au semnat convențiile politice și militare care stipulau condițiile intrării României în război. De importanță imediată erau prevederile referitoare la un atac împotriva Austro-Ungariei nu mai târziu de 15/28 august și recunoașterea dreptului românilor din Austro-Ungaria la autodeterminare și la unirea cu Regatul României. Consiliul de Coroană român a aprobat oficial tratatele și a declarat război Austro-Ungariei la 14/27 august. În ziua următoare, Germania a declarat război României. Turcia și Bulgaria i-au urmat exemplul la 17/30 august și respectiv 19 august/1 septembrie.

Principalele obiective încredințate armatei române erau ambițioase, și, după cum aveau să arate curând evenimentele, nerealiste. Înaltul Comandament a urmărit întâi să curețe Transilvania de forțele dușmane și apoi să înainteze până la văile Tisei și Dunării pentru a lipsi armata austro-ungară de principala sursă de alimente. Trei pătrimi din forțele disponibile, adică aproximativ 420 000 oameni au fost repartizați pentru îndeplinirea acestor operații. În sud a desfășurat o armată de 142 000 oameni pentru apărarea frontierei împotriva unui atac bulgaro-german și pentru acoperirea debarcării trupelor ruse în Dobrogea. O dată ce aceștia își ocupau pozițiile, armatele română și rusă urmau să înceapă ofensiva în nord-estul Bulgariei și să stabilească o linie de apărare permanentă între Rusciuk și Varna.

Prima fază a campaniei a început în noaptea de 14–15/27–28 august, când trupele române au trecut frontiera în Transilvania. Ele au înaintat constant ocupând un număr de orașe, printre care Brașov în ziua de 17/30, dar, la 26 august/8 septembrie Înaltul Comandament a oprit ofensiva. Situația în sud, de-a lungul Dunării, devenise alarmantă deoarece în Dobrogea fusese declanșată o ofensivă bulgaro–germană condusă de feldmareșalul August von Mackensen. Înaltul Comadament a transferat rapid trupe din Transilvania care au încetinit și apoi au oprit

ofensiva inamică. La 18 septembrie/1 octombrie armata română sub conducerea lui Alexandru Averescu a lansat un contraatac puternic dincolo de Dunăre, lângă Giurgiu, atingându-și obiectivele inițiale. Dar operațiunea a fost brusc oprită la 21 septembrie/4 octombrie și trupele au fost retrase traversând din nou Dunărea pentru a întări frontul din Transilvania, unde o ofensivă austro-germană periculoasă începuse să ia amploare. Trupele române din nord, acum comandate de Averescu, au apărat timp de două luni trecătorile împotriva încercărilor austro-germane de a pătrunde prin Bran și Predeal și de a înainta spre București, cu scopul de a separa trupele române din Moldova de cele din Muntenia.

Dar linia de apărare mai spre vest nu a putut rezista ofensivei puternice lansate de armatele austriacă și germană pe valea râului Jiu la 29 octombrie/11 noiembrie. Craiova a căzut pe 8/21 și armata română s-a retras la est de râul Olt. Armatele austriacă și germană au înaintat către râurile Argeș și Neajlov, unde, între 17/30 noiembrie și 20 noiembrie/3 decembrie a avut loc bătălia decisivă. Înfrângerea armatei române a dus la o retragere generală și armatele germane au intrat în București la 23 noiembrie/6 decembrie. În final, frontul s-a stabilizat la 28 decembrie/10 ianuarie 1917 în sudul Moldovei, de-a lungul Dunării și a râului Siret.

Armata română a suferit pierderi grele în efective, aproximativ 250 000 ostași, adică aproape o treime din efectivele mobilizate în august 1916 fiind morți, răniți sau prizonieri și în echipament, două treimi din armele individuale ale soldaților, jumătate din mitralierele armatei și un sfert din piesele de artilerie. Mai mult de jumătate din teritoriul țării, care cuprindea regiunile agricole și centrele industriale cele mai importante, fusese ocupat de inamic.

Una dintre primele acțiuni pe care Brătianu le-a întreprins imediat după evacuarea regelui și a miniștrilor de la București la Iași a fost formarea unui guvern de uniune națională, pe 11/24 decembrie 1916. Take Ionescu, om politic conservator de frunte și câțiva alți conducători democrați s-au unit cu liberalii, deși majoritatea conservatorilor au rămas de-o parte. Conștient de moralul scăzut din rândul ostașilor, în urma înfrângerii suferite, și temându-se de tulburări sociale de amploare, cauzate de greutățile extreme cu care se confruntau toate segmentele populației, Brătianu a făcut din reforma agrară și cea electorală principalele obiective interne ale guvernului de coaliție.

Revoluția rusă din martie 1917 a dat impuls reformelor. Posibilele repercusiuni ale revoluției asupra soldaților și țăranilor români au stârnit neliniște reală în cercurile guvernamentale. Mulți politicieni se temeau că epidemia se va răspândi repede din Rusia, peste Prut, în Moldova. Sub presiunea acestor evenimente, la 23 martie/5 aprilie 1917, regele a emis o proclamație către trupele sale, promițându-le pământ și dreptul la vot imediat după încheierea războiului. Gestul său a fost susținut atât de liberali, cât și de conservatori și pare să fi avut efectul dorit asupra moralului armatei. Războiul s-a reluat cu înverșunare pe frontul din Moldova în iulie 1917, când generalul Averescu a pornit ofensiva de lângă Mărăști, în cadrul efortului general aliat pe fronturile din est și vest de a învinge Puterile Centrale. Dar după câteva zile de succese, Averescu a oprit operațiunea pentru că situația din Galiția se agravase, iar trupele ruse din Moldova se dezorganizau, lipsite de disciplină și demoralizate. La 24 iulie/6 august, mareșalul von Mackensen a lansat la rândul său o ofensivă puternică al cărei obiectiv era să dea o lovitură decisivă armatelor română și rusă și să oblige România să iasă din război. Luptele îndârjite au

atins punctul culminant la 6/19 august, la Mărășești, când armata română a oprit înaintarea trupelor austriece și germane și a pus practic capăt ofensivei acestora.

Dar s-a ivit un nou pericol. La sfârșitul verii lui 1917 evenimentele revoluționare din Rusia amenințau să dezorganizeze frontul de luptă și să submineze stabilitatea socială și politică din Moldova. În timp ce soldații ruși obosiți de război erau din ce în ce mai mult atrași către cauze radicale prin promisiuni de dreptate socială și economică, Brătianu și regele se temeau că astfel de idei vor submina hotărârea soldaților țărani români de a lupta. Revoluția bolșevică din noiembrie a agravat criza.

Această situație instabilă a fost complicată și mai mult de evenimentele care se derulau dincolo de râul Prut, în Basarabia. Căderea sistemului țarist îi pusese pe moldovenii din toate clasele sociale în mișcare. Țăranii începuseră să ocupe și să împartă pământurile care aparținuseră marilor moșii, în timp ce ofițerii moldoveni din armata rusă, preoții, intelectualii liberali și proprietarii de pământ conservatori cereau autonomie politică. Activitățile lor au culminat cu convocarea la 21 noiembrie/4 decembrie a unui Sfat al Țării ales, în care majoritatea moldovenească a proclamat înființarea unei Republici Democratice Federative Moldovene între râurile Prut și Nistru.

Pentru a supraviețui, noua republică avea nevoie de ajutor extern. Când forțele bolșevice au ocupat capitala, Chișinău, și au dispersat Sfatul Țării, la 5/18 ianuarie 1918, membrii moldoveni ai acestuia au făcut apel la guvernul român de la Iași, cerând ajutor. Acesta a răspuns cu o divizie de trupe care i-a alungat pe bolșevici din Chișinău la 13/26 ianuarie. La 24 ianuarie/6 februarie, Sfatul reînființat a declarat independența Republicii Moldova, iar la 27 martie/9 aprilie majoritatea moldovenească din Sfat a votat unirea cu România în anumite condiții.

Guvernul român se putea bucura prea puțin de dobândirea iminentă a Basarabiei. La 18 februarie/3 martie 1918, noul guvern bolșevic al Rusiei a semnat pacea de la Brest–Litovsk cu Puterile Centrale și a ieșit din război, lipsind România de sprijinul rus și izolând-o de Occident. Două luni mai târziu, guvernul român, acum condus de conservatorul pro-german Alexandru Marghiloman, a semnat tratatul de la București, prin care România devenea dependentă politic și economic de Puterile Centrale.

Dar evenimentele hotărâtoare pe câmpurile de luptă au schimbat repede soarta României. Pe frontul de vest Aliații au zădărnicit ofensiva germană finală din iulie 1918 și au început să înainteze constant spre Germania, iar în nordul Italiei au respins armatele austro–ungare și au obligat Austro-Ungaria să accepte un armistițiu la 21 octombrie/3 noiembrie. La 28 octombrie/10 noiembrie regele Ferdinand a ordonat armatei să reintre în război și la 1 decembrie a intrat în București în fruntea trupelor sale.

România Mare s-a născut curând după aceea. O dată cu dezintegrarea Imperiului Austro-Ungar, la 15/28 noiembrie, românii din Bucovina și la 18 noiembrie/1 decembrie cei din Transilvania s-au declarat pentru unire cu Regatul României. Zece zile mai târziu, Sfatul Țării din Basarabia a renunțat la toate condițiile pe care le stabilise în martie în vederea unirii.

La Conferința de pace de la Paris, care a început la 18 ianuarie 1919, obiectivul primordial al lui Ionel Brătianu a fost acela de a obține recunoașterea internațională a noilor granițe ale țării sale, asigurându-se că țara sa va primi tot ceea ce Aliații îi promiseseră în tratatul din 1916

și, în plus, Basarabia. Dar modul în care România a fost tratată la conferință a fost un șoc brutal. Cei patru mari (Marea Britanie, Franța, Statele Unite și Italia) care împreună cu Japonia formau Consiliul Suprem intenționau să ia singuri hotărârile finale și nu aveau de gând să trateze România ca partener egal la încheierea acordurilor de pace.

Brătianu a pledat cauza României cu forță maximă. Pentru el, problema teritorială cea mai importantă era Transilvania și era hotărât să împingă noua frontieră cu Ungaria până la Tisa. Pentru aceasta, a trimis armata română să pătrundă adânc în Ungaria. Ofensiva acesteia a dus la căderea Republicii ungare a sovietelor conduse de Béla Kun la 1 august 1919 și la ocuparea Budapestei, trei zile mai târziu. Brătianu intenționa să instaleze un guvern dornic să încheie pacea în condiții favorabile României, dar din cauza intransigenței sale în problemele teritoriale, Aliații occidentali s-au întors împotriva lui.

În timp ce disputa pentru frontiera româno-ungară era în desfășurare, Brătianu s-a angajat într-o dezbatere cu Aliații în problema drepturilor minorităților. În esență, problema în litigiu era identică cu cea care cauzase atâta amărăciune în relațiile dintre România și puterile occidentale la Congresul de la Berlin din 1878: statutul civil al evreilor din România. Acum Aliații inseraseră în propunerea de tratat cu Austria garanții de drepturi egale pentru aceștia și un angajament de a lua ulterior alte măsuri pe care Aliații le-ar putea considera necesare. Toate aceste drepturi urmau să fie consemnate în detaliu într-un tratat separat al minorităților pe care Aliații îl vor întocmi, iar România va fi obligată să îl semneze. Brătianu a promis Aliaților, la 3 mai, că România va asigura egalitatea absolută și libertăți politice largi pentru toate minoritățile etnice, dar a refuzat să accepte o știrbire a suveranității țării sale permițând altor state să dicteze politica guvernului. Discuțiile au ajuns în impas. România nu a semnat Tratatul de la Saint-Germain cu Austria din 10 septembrie 1919 și, două zile mai târziu, Brătianu, reîntors la București, și guvernul său au demisionat.

În ciuda acestor dificultăți, în decurs de un an problemele teritoriale care au afectat România au fost rezolvate. Sub puternica presiune a Consiliului Suprem, guvernul de coaliție al așa-numitului bloc parlamentar condus de Alexandru Vaida-Voevod, conducător al Partidului Național Român din Transilvania, a semnat tratatele cu Austria și pe cel al minorităților la 9 decembrie 1919. Celelalte chestiuni teritoriale au fost rezolvate relativ ușor. Tratatul de la Neuilly, din 27 noiembrie 1919, a lăsat intactă frontiera din Dobrogea între România și Bulgaria stabilită prin Tratatul de la București din 1913. În ceea ce privește Banatul, însuși Consiliul Suprem a trasat granița între România și noua Iugoslavie, acordând României aproximativ două treimi din această regiune pe care armata română le-a ocupat în iulie 1920.

Recunoașterea unirii Basarabiei cu România de către principalii Aliați a întârziat o vreme deoarece aceasta a fost condiționată de rezolvarea disputelor majore cu Ungaria. Această condiție a fost îndeplinită la 4 iunie 1920, când România a semnat Tratatul de la Trianon, care acorda României întreaga Transilvanie și o parte din estul Ungariei, incluzând orașele Oradea și Arad. Consiliul ambasadorilor, care luase locul Conferinței de Pace, a recunoscut dobândirea de către România a teritorului dintre Prut și Nistru prin Tratatul din 28 octombrie 1920. Dar detaliile acordului au fost lăsate pentru a fi stabilite prin negocieri directe între România și Rusia.

Deci, până în toamna anului 1920 toate noile achiziții teritoriale ale României fuseseră ratificate internațional. Ele adăugau 156 000 km^2 (astfel, în 1920, România avea o suprafață de 296 000 km^2) și o populație de 8,5 milioane de locuitori (în 1920, populația era de 16 250 000) la regatul de dinainte de război. Dar în procesul realizării aspirațiilor naționale nutrite de veacuri, românii dobândiseră minorități substanțiale. În 1920, aproximativ 30% din populație era neromână, în comparație cu procentajul de 8% de dinainte de război. Noile provincii au sporit capacitățile de producție ale României. De exemplu, în 1919, potențialul industrial al țării reprezenta 235% față de cel din 1916, o creștere care se datora în special Transilvaniei și Banatului.

Obiectivele de realizat erau temerare. Mai întâi trebuia să fie reparate stricăciunile produse de război și apoi noile provincii și noii cetățeni trebuiau să fie integrați în structurile și instituțiile unui stat național modern, mai perfecționat. Ca și în secolul anterior, intelectualii au fost cei care au furnizat planurile.

România modernă la zenit (1919–1940)

În perioada dintre cele două războaie mondiale, pe măsură ce România și-a cristalizat expresia plenară ca stat național, curentele de dezvoltare politică, economică și socială, perceptibile deja cu un secol sau chiar mult mai înainte, s-au maturizat. A fost o epocă plină de vitalitate și creativitate în care românii din toate straturile sociale au experimentat idei noi, de la filozofie la poezie și de la politică la marile afaceri. Dar a fost, totodată, și o epocă de dispute și diviziuni, pentru că românii au fost obligați să reorganizeze instituții înființate cu mult timp înainte, să reexamineze tradiții respectate și să se confrunte cu problemele unei societăți burgheze în ascensiune, pe calea spre urbanizare, fenomen comun întregii Europe.

Viața economică a urmat tipare familiare în anumite privințe. Agricultura a rămas temelia economiei românești, a continuat să fie ocupația principală a majorității populației și a furnizat grosul exporturilor, de care depindea în mare măsură situația financiară sănătoasă a țării. Dar, în același timp, industria făcea progrese substanțiale, mărind constant contribuția sa la venitul național. În ceea ce privește structura socială, ca și înainte de Primul Război Mondial, țărănimea forma majoritatea populației. Clasa muncitoare urbană a continuat să crească pe măsură ce industria și comerțul se extindeau și atrăgeau tot mai mult interesul oamenilor politici și planificatorilor din sfera socială. Dar clasa care și-a pus amprenta asupra perioadei interbelice a fost burghezia. Deși încă relativ redusă ca număr în aceste două decenii, ea s-a definit drept forța conducătoare atât în viața economică, cât și în cea politică.

În politică, problema critică a zilei a fost supraviețuirea și întărirea democrației parlamentare confruntată cu provocări serioase din partea forțelor autoritarismului. În anii 1920 când principalele partide politice — Național Liberal și Național Țărănesc —, ambele angajate în susținerea guvernării parlamentare, erau în competiție pentru putere, perspectivele democrației păreau favorabile. Dar în deceniul următor, incertitudinile din viața economică și socială au pus sub semnul întrebării viabilitatea, ba chiar și adecvarea la condițiile

României a instituțiilor liberal democratice. Mișcări și partide de dreapta au răspuns temerilor și îndoielilor larg răspândite cu soluțiile lor proprii, autoritare.

Rolul României în relațiile internaționale și, într-adevăr, însăși securitatea ei depindeau în primul rând de scopurile și manevrele marilor puteri. Guverne românești succesive s-au aliniat cu Franța și Marea Britanie pentru că acestea erau principalele garante ale acordurilor de pace de după Primul Război Mondial și, deci, ai României Mari. Dar la sfârșitul anilor 1930, pe măsură ce puterile occidentale au demonstrat în mod repetat că nu doresc să se opună planurilor agresive ale Germaniei după venirea la putere a lui Hitler, în 1933, conducătorii români au ajuns la concluzia că era recomandabil să ajungă la propria lor înțelegere cu Germania.

Toate aceste aspecte ale politicii interne și externe au fost incluse într-o amplă dezbatere națională cu privire la căile de dezvoltare pe care România era de dorit să le urmeze. Se punea problema dacă România trebuia să urmeze modelul occidental și astfel să se alăture rapid națiunilor europene moderne sau să păstreze tradițiile sale țărănești, agrare și ortodoxe și, în felul acesta, să rămână credincioasă sie însăși, sau dacă exista și o a treia cale care oferea românilor posibilitatea de a păstra tot ce era mai bun în modul lor de viață tradițional, dându-le în plus posibilitatea de a participa la progresul general social și economic al Europei. Problemele puse au atras pe politicienii și sociologii cu convingerile ideologice cele mai diverse într-o amplă dezbatere intelectuală efervescentă care, prin entuziasmul și disperarea ei, a constituit esența perioadei interbelice.

Marea Dezbatere. Intelectualii preocupați de cursul viitor de dezvoltare a țării lor formau două grupări largi, care pot fi desemnate sub numele de europeniști și tradiționaliști. Primii tratau România ca parte componentă a Europei și insistau că ea nu avea de ales, că trebuia să urmeze calea dezvoltării economice și sociale, bătută deja de Occidentul urbanizat și industrializat. Pe de altă parte, tradiționaliștii subliniau caracterul agrar al României și căutau modele de dezvoltare bazate pe moștenirea sa socială și culturală unică. Afinitățile ambelor grupuri cu curentele de gândire antebelice sunt izbitoare, dar nu surprinzătoare, pentru că ele s-au inspirat copios din concepțiile anterioare, agrară și industrială, cu privire la viitoarea Românie. Ei au fost la fel de originali ca și înaintașii lor, reinterpretând locul României în Europa în lumina experienței proprii și a speranțelor lor în noul secol.

Europeniștii, deși abordau problema dezvoltării din perspective diferite, împărtășeau o concepție similară despre istoria modernă a României și locul ei în Europa. Două personalități ies în evidență: criticul literar Eugen Lovinescu și economistul și sociologul Ștefan Zeletin. Pentru prima dată în literatura științifică ei au întreprins o investigație cuprinzătoare a cauzelor care au determinat dezvoltarea României moderne. Amândoi au legat acest proces de introducerea capitalismului de tip occidental în Principatele Române și au tratat Revoluția de la 1848 și Constituția din 1866 ca jaloane care i-au asigurat supraviețuirea. Dar Lovinescu considera că forța motrice s-a aflat în schimbul de idei, în tip ce Zeletin a pus accentul pe cauzele economice și sociale. Cu toate acestea, amândoi erau de acord că „occidentalizarea" era o etapă istorică necesară, prin care era menită să treacă fiecare țară, și ei nu se îndoiau

că factorul catalizator principal pentru dezvoltarea României moderne l-au constituit influențele exterioare, europene, și nu forțele interne.

Eugen Lovinescu (1881–1943), criticul literar cel mai influent din această perioadă, a datat originile României moderne în prima jumătate a secolului al XIX-lea, perioadă care a marcat începutul contactelor intelectuale și culturale de amploare cu Europa Occidentală. În lucrarea sa în trei volme *Istoria civilizației române moderne* (1924–1926), el tratează această întâlnire drept o luptă între sistemele de gândire occidental și autohton. Primul dintre ele a triumfat, susține el, pentru că elitele din Principatele Țara Românească și Moldova considerau Europa ca fiind superioară Orientului. Astfel, aceste elite și-au propus să umple golul enorm pe care îl percepeau ca separându-i de Occident prin preluarea instituțiilor, eticii și metodelor occidentale, în concordanță cu ceea ce Lovinescu numea „sincronism". În concepția sa, această „lege" era cheia pentru a înțelege relația între România agricolă, patriarhală, pe de o parte, și Occidentul industrializat, urbanizat, pe de alta. În consecință, cel inferior imita pe cel superior — popoarele subdezvoltate pe cele avansate, iar satul imita orașul. La început imitarea era completă, superficială și lipsită de selectivitate, dar apoi, pe măsura maturizării, ea se transforma în adaptarea a tot ceea ce se considera în mod conștient ca fiind necesar și superior, o etapă, în concepția lui Lovinescu, pe care România o atinsese în anii 1920. Dar, insista el, sincronismul nu însemna doar imitare; el era, de asemenea, integrare. Era convins că întreaga Europă devenea tot mai unită ca urmare a dezvoltării mijloacelor moderne de comunicație, subliniind că societățile cele mai diverse deveneau omogene mai repede ca oricând.

Ștefan Zeletin (1882–1934), sociolog materialist, considera că destinul României era legat în mod indisolubil de capitalismul occidental. Lucrarea sa care s-a bucurat de cea mai mare influență, *Burghezia română: originea și rolul ei istoric* (1925), oferă o interpretare economică a „occidentalizării" României, care este complementară și echilibrează analiza făcută de Lovinescu fazelor intelectuale și culturale ale procesului. El a încercat să arate că România modernă era produsul unor schimbări economice fundamentale, determinate de introducerea capitalului occidental după tratatul de la Adrianopol (1829) care eliberase Principatele Române de efectul strangulant al îndelungatei dominații otomane asupra comerțului acestora. A arătat apoi modul în care din procesele de schimbare economică a apărut burghezia autohtonă, clasa care avea să ghideze țara prin toate etapele succesive ale modernizării.

Majoritatea scriitorilor grupați în jurul revistei „Viața românească" pot fi, de asemenea, considerați europeniști, cu mențiunea că ei acordau o mai mare atenție realităților autohtone decât Lovinescu și Zeletin. În primul rând, ei au păstrat ceva din concepția poporanistă antebelică, fapt în special evident în opoziția lor la industrializarea de amploare, fără discriminare. Dar, figurile proeminente din rândul lor, criticul literar Garabet Ibrăileanu (1871–1936) și sociologul Mihai Ralea (1896–1964), s-au delimitat cu grijă de agrarienii radicali. Ei s-au declarat în favoarea triumfului în România a marilor principii ale liberalismului european — libertate și drepturi egale pentru toți — și pentru răspândirea învățăturii umaniste și tehnologiei Occidentului mai avansat.

Europeniștilor li se opuneau grupări și personalități care căutau modelele de dezvoltare a României în trecutul autohton, real sau imaginar. Cuvântul „tradiționalist" îi caracterizează cu

precizie, dar ei nu erau câtuși de puțin unanimi în a stabili ce constituia tradiția românească. În general, ei împărtășeau credința în caracterul preponderent rural al dezvoltării istorice a României și se opuneau ferm oricăror importuri instituționale și culturale „anorganice" din Occident. Toți se inspirau din curente de idei care apăruseră în viața intelectuală a Europei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Este poate paradoxal faptul că datorau atât de mult gândirii occidentale, pentru că erau înclinați să respingă instituțiile economice și politice occidentale. Influența germană era predominantă. Romanticii germani i-au învățat pe tradiționaliștii români să aprecieze superioritatea „culturii" (definită drept expresie unică, organică a spiritului unei comunități sau unei națiuni) față de civilizație (concepută, în principal, drept progres material sau tehnologic). Mai târziu, alți sociologi germani au întărit credința tradiționaliștilor în sat, ca principal factor formator și protector al caracterului național.

Dintre toate curentele tradiționaliste din perioada interbelică nici unul nu a avut o influență mai mare asupra vieții culturale sau intelectuale și nu a contribuit mai mult la dezbaterea dezvoltării naționale a României decât cel creat de fondatorii revistei literare „Gândirea". „Gândiriștii", acesta era numele sub care au ajuns să fie cunoscuți, erau atrași de gândirea speculativă, de experiențele mistice și religioase, de spiritualitatea primitivă a folclorului și erau dornici să-și comunice ideile proprii într-o formă complet modernă. Aceste preocupări și nu o ideologie specifică au conferit coeziunea cercului de la „Gândirea".

Nichifor Crainic (1889–1972) a fost reprezentantul unuia dintre cele două curente principale din cadrul cercului de la „Gândirea". Susținător înfocat al valorilor tradiționale, el era alarmat de ceea ce percepea drept decăderea morală și spirituală continuă a societății românești începând din secolul al XIX-lea. A căutat să modifice această tendință în sens contrar, preconizând întoarcerea la „valorile autentice" ale spiritului românesc, adică la învățăturile Ortodoxiei răsăritene. Accentul pe care îl punea pe spiritualitatea ortodoxă diferențiază tipul lui de autohtonism de semănătorism și poporanism, care puseseră accentul pe mijloacele culturale, respectiv economice, de regenerare națională. Teoriile lui Crainic au reprezentat sufletul gândirismului.

Poetul și filozoful Lucian Blaga (1895–1961) a fost reprezentantul de frunte al celuilalt curent principal din cadrul cercului de la „Gândirea". El și colegii săi, poeții și romancierii cărora li se datora în mare măsură prestigiul literar imens de care se bucura revista, priveau dincolo de Ortodoxie, căutând surse și mai adânci ale tradiției autohtone și ale căii celei mai adecvate de dezvoltare națională. Ei recunoșteau contribuția pe care Ortodoxia o avusese în trecut la viața culturală și spirituală a României, dar și-au extins investigațiile și la sufletul popular, așa cum era el revelat în folclor și mitologie, la religiile orientale și la curentele sociale și filozofice contemporane din Europa Occidentală. Blaga a avut o modalitate de abordare mai europeană a caracterului național și a căilor de dezvoltare decât Crainic.

Cheia care ne permite să descifrăm modul în care el înțelegea aceste idei se află în teoria stilului, pe care a expus-o în *Orizont și stil* (1935). Blaga a aplicat această teorie generală la poporul român în *Spațiul mioritic* (1936), în care arată că spiritualitatea românească, care determină în primul rând caracterul național, fusese păstrată intactă în lumea rurală. În analiza finală, căutările sale au mers mai în profunzime, dincolo de descoperirea caracterului

național. El a căutat în lumea ancestrală a satului secretele uitate ale epocii inocenței de dinainte ca păcatul cunoașterii să-l alieneze pe om de natură și de adevărata sa esență.

Ideile tradiționaliste au apărut sub o varietate de forme. Filozoful Nae Ionescu (1888-1940), teoreticianul trăirismului, era convins că Europa se afla în pragul unei noi epoci de spiritualitate, care va înlocui pustiul moral și etic al unei lumi dominate de știința și tehnologia moderne. El a găsit sursele spiritualității românești în Ortodoxie care, insista el, îi diferențiase întotdeauna pe români de Europa catolică și protestantă și astfel le stabilise un curs de dezvoltare diferit.

Ionescu s-a bucurat de o susținere extraordinară în rândul tinerei generații de intelectuali care s-a maturizat în anii 1920. În rândul acestora, remarcabil era cercul Criterion, printre membrii căruia se număra Mircea Eliade (1907–1986), care avea să devină un renumit istoric al religiilor, și Emil Cioran (1911–1995), viitorul filozof al destinului tragic al omului, filosoful culturii Constantin Noica (1909–1987) și poligraful Mircea Vulcănescu (1904–1952). Împărtășind cu toții o adâncă nemulțumire față de așezămintele României de după Primul Război Mondial și dornici să promoveze o transformare moral și spirituală, ei nu erau nici pe departe unanimi în legătură cu mijloacele ce trebuiau urmate în acest scop. Eliade și Vulcănescu erau favorabili ortodoxiei și universului rural, având însă în același timp un orizont cultural foarte larg și respingând, de aceea, dogmatismul lui Nichifor Crainic; Cioran preconiza occidentalizarea radicală, în vreme ce Noica își punea speranțele în filosofie mai degrabă decât în desfășurarea istoriei.

Alături de europenism și tradiționalism, au existat și alte curente de idei încercând să găsească o a treia cale de dezvoltare, care să îmbine moștenirea agrară a României cu nevoia de a asimila de la Europa ceea ce era mai util țăranului și în consonanță cu cultura satului. Dintre toate aceste curente, țărăniștii au fost susținătorii cei mai consecvenți și eficienți ai unei Românii în concordanță cu „caracterul său eminamente agrar". Ei se asemănau cu poporaniștii și erau, într-un sens, succesorii acestora. Atât ei, cât și poporaniștii pledau pentru un sistem economic și social pe care urmăreau să-l bazeze pe tradițiile și instituțiile autohtone, privind cu suspiciune burghezia, societatea industrială și orașul. Dar țărănismul nu era doar o extensie a poporanismului. Deși susținătorii lui împrumutaseră masiv de la înaintașii lor intelectuali, ei au fost totodată puternic influențați de progresele din gândirea sociologică și economică din perioada interbelică. Contribuția cea mai originală adusă de ei la gândirea socială românească a fost probabil elaborarea sistematică a doctrinei României agrare ca o lume a treia, situată între individualismul capitalist la Vest și colectivismul socialist la Est. Această doctrină, la rândul ei, se baza pe două presupuneri fundamentale: prima, că gospodăria familială era un mod distinct de producție și forma însăși temelia economiei naționale, și a doua, că sistemul existent trebuie înlocuit cu „statul țărănesc", o entitate politică administrată de majoritatea populației și răspunzătoare în fața ei. Elaborarea principiilor economice ale țărănismului se datorează în principal lui Virgil Madgearu (1887–1940) care în anii 1920 și 1930 a publicat o serie de lucrări și articole referitoare la agricultură și probleme economice în general. El făcuse o analiză de ansamblu a situației agriculturii românești după reformele agrare postbelice și ajunsese la certitudinea că țărănimea se afla în pragul unei noi ere. Considera că sosise în sfârșit momentul pentru a crea o a treia cale între capitalism și socialism. Pentru el, agricultura românească

fusese „țărănizată", și prin aceasta înțelegea că pământul arabil era în cea mai mare parte compus din gospodării mici. Statisticile susțineau această opinie. Ca urmare a reformelor, aproximativ șase milioane de hectare fuseseră expropriate din cuprinsul marilor moșii și, până în 1934, trei milioane de hectare și jumătate intraseră în posesia unui număr de aproximativ un milion și jumătate de țărani. Astfel încât, cu începere din acel an, micile proprietăți reprezentau aproximativ 90% din întreaga suprafață de teren arabil, în comparație cu circa 52% înainte de reformă.

Madgearu căuta să creeze un nou tip de stat ca bază politică care să satisfacă, o dată pentru totdeauna, nevoile și aspirațiile marii mase a populației și să recunoască în același timp faptul că dezvoltarea socială și economică a României era destinată să rămână diferită de cea a Occidentului capitalist. Implicită era presupunerea sa că țărănimea reprezenta o clasă distinctă, diferită atât economic, cât și psihologic de burghezie și de proletariatul urban și că, în consecință, statul care reprezenta țărănimea trebuia, de asemenea, să se deosebească de structurile politice burgheze și socialiste. El a numit noua entitate statul țărănesc.

La baza doctrinei sale cu privire la statul țărănesc se afla convingerea că în urma reformelor puse în practică după Primul Război Mondial, țărănimea devenise forța decisivă în viața politică românească. După părerea sa, venise timpul să se creeze o organizație politică puternică a țăranilor pentru a face să se maturizeze scopurile economice și sociale țărăniste. El considera țărănismul ca fiind începutul unei „renașteri politice", care va transforma complet structura socială și politică a țării. În ceea ce privește formele politice care ar fi fost cele mai avantajoase pentru electoratul său, Madgearu opta fără ezitare pentru democrația parlamentară.

Toți participanții la dezbaterea privind căile de dezvoltare și caracterul național erau de acord cel puțin asupra unui fapt și anume că în secolul anterior România trecuse prin schimbări de amploare care se derulaseră rapid. Dincolo de formulările retorice, ei recunoșteau că țara lor începea să semene cu Europa Occidentală. Dacă acest proces de europenizare fusese un lucru bun sau mai puțin bun, cât de profund afectase structura societății românești și dacă va continua sau nu erau chestiuni asupra cărora nu puteau însă să cadă de acord. Dar cauzele economice și politice interne și situația nesigură pe plan internațional în perioada interbelică au constituit un test dificil pentru concepțiile lor cu privire la viitorul României.

Viața politică. Principala problemă din viața politică românească în perioada interbelică a fost lupta între democrație și autoritarism. La începutul anilor '20, perspectivele pentru consolidarea sistemului parlamentar bazat pe practicile din Europa Occidentală păreau luminoase. Adoptarea votului universal pentru bărbați îndreptățea speranța că guvernarea realizată de o oligarhie va fi în curând o relicvă a trecutului. Conducătorii Partidului Național Român din Transilvania și ai Partidului Țărănesc din vechiul Regat, partide care se bucurau de un sprijin larg, erau angajați să susțină ideea participării depline a tuturor cetățenilor la viața politică și a consultării prin alegeri corecte. Atât țărăniștii, care erau de altminteri sătui să urmeze modelele occidentale, cât și europeniștii, care erau convinși că România era menită să

urmeze calea occidentală de dezvoltare, erau susținători fervenți ai guvernării parlamentare. În rândul publicului larg, de asemenea, exista cel puțin sprijin latent pentru experimentul politic democratic. Când acesta a avut ocazia de a-și exprima liber preferințele, cum s-a petrecut în alegerile din 1928, alegătorii au votat în proporție copleșitoare în favoarea partidelor care s-au declarat pentru democrație.

Dar în calea schimbărilor politice stăteau obstacole formidabile. În primul rând obiceiurile încetățenite de o jumătate de veac. Apatia și lipsa de experiență a masei de țărani, cauzată în special de aproape totala lor excludere de la procesul politic, nu au fost niciodată surmontate în totalitate și, ca urmare, impactul votului universal a fost limitat. Erau necesare schimbări și în spiritul care domina viața politică. Politica de dragul politicii, în vederea obținerii unor avantaje tactice pe termen scurt, în locul susținerii principiilor înalte, nu numai că nu a fost eradicată, dar s-a și intensificat. Partidul Liberal, organizația politică cea mai puternică în anii '20, a modificat doar foarte puțin obiceiurile. Deși teoretic angajat în susținerea sistemului parlamentar, în practică a preferat să desfășoare alegerile în maniera care se afla la loc de cinste în această perioadă și să guverneze într-un mod autoritar, printr-o oligarhie financiară și industrială de proporții reduse. În afara vieții politice existau multe grupări sau personalități care se opuneau la tot ceea ce reprezenta Europa modernă — urbanism, industrie, naționalism și instituții politice democratice. Astfel, partizanii lui Nichifor Crainic și Nae Ionescu, printre alții, au creat un climat de opinie favorabil mișcărilor politice naționaliste, extremiste și autoritare.

Deceniul al patrulea a fost deceniul crizei democrației românești. Recesiunea mondială a exacerbat problemele economice și tensiunile sociale existente și a dat un impuls acelor forțe care au urmărit să submineze democrația parlamentară. Amplificarea crizei a sporit apelul la antisemitism printre anumite elemente ale societății, care l-au folosit pentru a dobândi sprijin pentru tipurile lor specifice de naționalism. Printre organizațiile care au făcut din antisemitism nucleul ideologic al noii Românii, la loc de frunte se afla Garda de Fier, care a atins apogeul popularității la mijlocul anilor '30. Venirea la tron a lui Carol al II-lea în 1930 a fost de rău augur pentru democrație: el nu făcea nici un secret din disprețul pe care-l nutrea pentru instituțiile parlamentare, și din intenția sa de a se erija drept sursa incontestabilă a puterii în stat; în plus nu se pot ignora nici schimbările în echilibrul de forțe la nivel european. Ascensiunea Germaniei naziste și comportamentul agresiv al Italiei fasciste, combinate cu politica de conciliere adoptată de democrațiile occidentale i-au încurajat atât pe cei care se opuneau pe față democrației, cât și pe cei care ezitau să ajungă la concluzia că viitorul aparținea autoritarismului. Principalele partide democratice păreau să-și fi pierdut o bună parte din elanul care le caracterizase în deceniul anterior. Ele s-au dovedit incapabile să reziste asaltului atât din exterior, cât și din interiorul țării și au consimțit la instituirea dictaturii lui Carol în 1938, eveniment care a marcat sfârșitul experimentului democratic în România.

În perioada interbelică, viața politică a fost dominată de două partide — liberalii și național țărăniștii. Partidului Liberal nu i-a mers niciodată mai bine — el a deținut puterea pe perioade lungi, în special între 1922–1926. Forța motrice a partidului a provenit din așa-numita oligarhie financiară, grupată în jurul marilor familii de bancheri și industriași în frunte cu familia Brătianu. Împletirea afacerilor bancare, a industriei și puterii politice la o scară atât de

mare era pur și simplu consecința faptului că statul își asumase rolul principal în promovarea dezvoltării economice. În felul acesta interesele economice și financiare se împleteau cu conducerea politică iar aparatul birocratic al statului și controlul industriei, băncilor și guvernării au trecut inevitabil în mâinile acelorași oameni.

În anii '20, anumiți gânditori liberali, de remarcat Ștefan Zeletin și Dimitrie Drăghicescu, au încercat să facă opinia publică să accepte ideea că Partidul Liberal, datorită locului său dominant în viața politică și economică, reprezenta întreaga națiune. Conducătorii liberali înșiși își prezentau partidul ca aflându-se deasupra claselor, un promotor al unor măsuri în urma cărora beneficiau toate elementele societății. Ei au justificat aceste pretenții evidențiind faptul că partidul lor inițiase reformele agrară și electorală și transpusese în realitate ideea de unitate națională prin crearea României Mari. În 1923, Ion G. Duca (1879–1933), la vremea aceea ministru al afacerilor externe în guvernul Brătianu și, ulterior, prim-ministru, a subliniat că partidul era ghidat de ideea de progres, pe care îl crea nu prin violență și salturi bruște, ci printr-o activitate treptată, organizată, bazându-se pe proprietatea privată, armonia socială, democrație și conștiință națională. Ionel Brătianu era de aceeași părere. El susținea că liberalii luau în considerare nevoile și interesele tuturor grupărilor sociale și se străduiau să le armonizeze. Deoarece partidul lor era „partidul națiunii", Brătianu și colegii săi au denunțat partidele care susțineau interesele unei clase ca fiind străine de spiritul românesc. În concepția lor, atât Partidul Țărănesc, cât și Partidul Socialist reprezentau un pericol pentru România Mare deoarece, promovând interese de clasă înguste, ele amenințau să distrugă înseși temeliile statului național.

Liberalismul practicat de Partidul Liberal se deosebea considerabil de varianta sa din Europa Occidentală. În politică, liberalii foloseau toate mijloacele pe care le aveau la dispoziție pentru a-și asigura victoria la urne: mobilizau poliția, funcționarii civili și pe prefecții autotputernici pentru a-și promova propriile scopuri și a descuraja opoziția. Ei conduceau economia într-o manieră autoritară similară. Fără nici o ezitare organizau carteluri, stabileau tarife, distribuiau subsidii și alte favoruri financiare pentru a-și realiza obiectivele principale — industrializarea și crearea unei infrastructuri moderne, bazate pe modelele occidentale. Astfel de politici erau în beneficiul oligarhiei financiare și industriale, dar lăsau nemulțumite celelalte clase și grupuri sociale.

Partidul Național Țărănesc, celălalt partid principal din perioada interbelică, s-a format în 1926, când Partidul Țărănesc din Vechiul Regat s-a unit cu Partidul Național din Transilvania. Deși ambele partide împărtășeau anumite idealuri fundamentale — fiecare se declara în favoarea extinderii instituțiilor politice democratice și a libertăților civile la toate nivelurile populației —, conducătorii lor au considerat inițial că programele lor sunt incompatibile și, prin urmare, un obstacol insurmontabil în calea fuziunii. În primii ani după război, Partidul Țărănesc avea ca scop o reformă agrară radicală, în timp ce Partidul Național, deși se bucura de un sprijin substanțial în rândul țăranilor români din Transilvania, era în esență burghez în concepțiile sale și mai degrabă naționalist decât țărănesc în ceea ce privește ideologia. Prin urmare, fuziunea dintre cele două partide i-a surprins pe contemporani.

Partidul Ţărănesc, înfiinţat la Bucureşti la 18 decembrie 1918, având ca preşedinte pe Ion Mihalache, a urmărit ca principal obiectiv problema agrară. Soluţiile pe care le-a propus au reflectat ideile lui Constantin Stere şi principiile ţărănismului elaborate de Virgil Madgearu în anii 1920: ţăranul care lucrează pământul ar trebui să exercite controlul asupra mijoacelor de producţie, organizarea agriculturii ar trebui să se bazeze pe gospodăriile mici, independente, iar producţia ar trebui să se realizeze în cadrul mişcării cooperatiste.

Partidul Naţional din Transilvania, condus de Iuliu Maniu, era reprezentantul tuturor elementelor populaţiei româneşti din Transilvania, aşa cum fusese şi în perioada de dinaintea Primului Război Mondial. Deşi conducerea sa rămăsese burgheză, el continua să se bucure de aceeaşi bază socială largă ca şi partidul care apărase drepturile naţionale ale românilor în Ungaria antebelică. Masele de ţărani îl susţineau evident. La fel şi intelectualii şi clasa celor ce practicau profesiunile libere din oraşe. El reprezenta, de asemenea, burghezia bancară şi industrială care, după 1918, se simţea ameninţată de oligarhia financiară liberală din Vechiul Regat. Într-adevăr, partidul a devenit duşmanul declarat al liberalilor.

Conducătorii Partidului Ţărănesc şi ai Partidului Naţional au surmontat în final diferenţele ideologice şi politice în 1926 şi au format un singur partid. Ceea ce i-a îndemnat să treacă la acţiune a fost conştientizarea faptului că, separat, nu vor fi niciodată suficient de puternici pentru a-i înlocui pe liberali la putere. Ei au promis să adauge în Constituţie garanţii explicite pentru libertăţile civile şi drepturile politice, să descentralizeze administraţia de stat şi să lărgească atribuţiile guvernării locale. Ei au recunoscut primatul agriculturii şi şi-au făcut cunoscută intenţia de a întări pe micul gospodar independent şi de a promova mişcarea cooperatistă. Au fost, de asemenea, de acord să încurajeze industria, acordând tratament egal capitalului străin şi celui intern şi înlăturând tarifele protecţioniste împovărătoare. Maniu a devenit preşedintele noului Partid Naţional Ţărănesc, Mihalache vicepreşedinte, iar Virgil Madgearu secretar general.

Ameninţările la adresa celor două partide majore veneau şi dinspre dreapta şi dinspre stânga. În anii '20, se părea că ameninţarea cea mai serioasă, în special pentru liberali, o reprezenta Partidul Poporului, iar în anii care au urmat imediat înfiinţării acestuia, în 1918, el s-a bucurat de o popularitate considerabilă, în special pentru că la conducerea lui se afla Alexandru Averescu, eroul din marele război. Dar acest partid era mai de grabă o uniune de grupuri şi indivizi cu concepţii comune decât un partid unit şi, în locul unui program coerent, susţinătorii lui au trebuit să se mulţumească cu nişte principii generale largi, cum ar fi guvernarea eficientă şi respectarea strictă a Constituţiei. Averescu şi asociaţii săi credeau că, pentru a ajunge la putere, trebuiau să realizeze o înţelegere cu liberalii, şi, într-adevăr, scurtele lor guvernări din 1920–1921 şi 1926–1927 îi datorau mult lui Ionel Brătianu. Dar, după ce a părăsit puterea în 1927, din cauza slăbiciunii sale interne, partidul nu a mai jucat un rol politic semnificativ în viaţa politică.

Partidele de stânga, care erau susţinute de clasa muncitoare urbană şi urmăreau să reprezinte interesele acesteia, au avut o influenţă directă redusă asupra vieţii politice în perioada interbelică. Lipsa lor de eficienţă s-a datorat proporţiilor modeste ale electoratului lor — proletariatul a rămas un procentaj scăzut al populaţiei active —, faptului că au neglijat

tradițiile naționale și religioase și, cel puțin în cazul comuniștilor, persecuțiilor puternice din partea guvernului. Nici socialiștii și nici comuniștii nu au reușit să atragă un sprijin de masă sau să realizeze mai mult decât o reprezentare simbolică în Parlament.

Partidul Social Democrat a ieșit din război puternic divizat între moderați, care urmau tradiția socialistă occidentală, și radicali, care-i aveau drept model pe bolșevicii din Rusia. Aceste disensiuni s-au manifestat fățiș, la Congresul general al Partidului Socialist, care a avut loc la București, între 8–12 mai 1921, și au dobândit un caracter permanent în octombrie 1922, când, la Ploiești, comuniștii au pus bazele instituționale ale Partidului Comunist Român. Ei și-au confirmat afilierea la Internaționala Comunistă, au ales un comitet central și au aprobat statutul care mandata o organizație secretă.

Din motive diverse, partidul nu a prosperat. Guvernul l-a declarat ilegal la 11 aprilie 1924 și, începând de la acea dată până la Al Doilea Război Mondial, el a fost obligat să-și desfășoare activitatea în ilegalitate sau prin organizații paravan. Nici una dintre aceste modalități nu era de natură să ducă la recrutarea unui număr mare de susținători sau la desfășurarea activităților partidului într-un mod democratic. Persecuțiile din partea guvernului au întărit tendințele autoritare prezente în cadrul partidului încă de la începuturile sale. Caracterul clandestin al partidului a accentuat dependența acestuia de Partidul Comunist Sovietic, care, prin intermediul Cominternului, și-a arogat dreptul de a-i alege pe conducătorii de partid și de a hotărî asupra liniilor politice. Congresele partidului au instalat neromâni ca secretari–generali ai partidului, întărind opinia larg răspândită în România că partidul era o organizație străină, care punea interesele Uniunii Sovietice mai presus de cele ale României. Dominația sovietică asupra partidului a fost amplificată prin prezența la Moscova, în anii '30, a unui număr mare de comuniști români, care au format „biroul" comunist român, de fapt, o ramură a Partidului Comunist Sovietic.

O mare parte dintre socialiștii care au respins afilierea la Internaționala Comunistă au înființat o nouă organizație, Federația Partidelor Socialiste din România, o asociație destul de largă între Partidul Social-Democrat din vechiul Regat (după 1922 Partidul Socialist din România) și partidele socialiste din Transilvania, Banat și Bucovina. În 1927, Constantin Titel Petrescu, figură dominantă a social-democrației românești în perioada interbelică, împreună cu alți social-democrați, au înființat un nou Partid Social-Democrat. Acesta unea într-o singură organizație politică toate partidele regionale și urma să înlocuiască Federația care se dovedise prea greoaie pentru a servi drept nucleu al unei mișcări socialiste și muncitorești puternice. Totodată, se angaja să înlocuiască oligarhia politică și financiară a vremii cu o societate democratică, bazată pe principiul egalității civile a tuturor cetățenilor și socializării mijloacelor de producție. Noul partid făcea eforturi pentru a se diferenția de comuniști, insistând asupra faptului că reformele pe care le solicita trebuiau realizate prin procesul democrației parlamentare și nu prin preluarea puterii prin revoluție. Acest program a rămas documentul de bază al democrației sociale din România până după cel de Al Doilea Război Mondial.

Social-democrații s-au bucurat de mult mai puțin succes în viața politică dură din perioada interbelică decât speraseră. Punctul maxim al campaniilor lor electorale pentru alegeri în Parlament a fost anul 1928, când au câștigat nouă locuri în Camera Deputaților, dar, după

această dată, numărul voturilor primite a scăzut constant și, după 1932, până în 1946 ei nu au fost reprezentați în Parlament.

Formațiunile politice de dreapta erau relativ nesemnificative în anii '20. Diferitele încercări în primii ani ai acestui deceniu, de a înființa în România o mișcare fascistă după modelul celei conduse de Mussolini în Italia, nu au reușit să atragă mai mult de o mână de oameni și nici experimentele cu național-socialismul nu au dat rezultate mai bune. Până la sfârșitul deceniului lozincile lor de schimbări economice și sociale radicale au stârnit un interes redus, în special deoarece economia era relativ stabilă și majoritatea populației era încă încrezătoare că democrația politică va reuși să rezolve problemele economice și politice presante.

Mișcările de dreapta erau însă alimentate în continuare de antisemitism. Acesta nu era câtuși de puțin un fenomen postbelic ci începuturile sale, în forma sa modernă, puteau fi datate în primele decenii ale secolului al XIX-lea, când imigrația evreiască în Principate a dobândit proporții de masă. În perioada interbelică, un susținător de frunte al acțiunii contra evreilor a fost Alexandru C. Cuza (1857–1947), profesor de economie politică la Universitatea din Iași. În 1923 Cuza a înființat Liga Apărării Național-Creștine, care avea ca scopuri primordiale expulzarea evreilor din toate domeniile vieții economice și culturale și educarea tinerilor în spirit creștin și naționalist.

Unul dintre aderenții cei mai fervenți ai lui Cuza, cel puțin la început, a fost Corneliu Zelea Codreanu (1899–1938), care a creat propria sa organizație naționalistă mai extremistă, Legiunea Arhanghelului Mihai, în 1927. Trei ani mai târziu el a înființat o aripă militară a Legiunii, pe care a numit-o Garda de Fier, nume ce a ajuns curând să se aplice la întreaga organizație. Pe măsură ce și-a definit forma de manifestare caracteristică, Garda a început să semene cu fascismul german sau italian, cu uniformele și saluturile specifice și glorificarea conducătorului mișcării — căpitanul —, dar toate acestea erau doar formă. Substanța fascismului românesc — antisemitismul, creștinismul ortodox (într-o formă distorsionată) și cultul țăranului ca întruchipare a omului natural, nepervertit — avea rădăcini autohtone. Aici și-au aflat o expresie ostilitatea tradițională primitivă față de cosmopolitism, raționalism și industrializare. Dar lipsea o ideologie. Conducătorii Gărzii au ignorat propunerile lui Mihai Manoilescu de a face din România un stat corporatist, din motiv că apariția omului nou trebuie să preceadă adoptarea programelor, pentru că, altminteri, instituțiile nu vor face altceva decât să întărească societatea „coruptă" existentă.

Între alegerile din 1931 și 1937 Garda de Fier a devenit o mișcare de masă, voturile câștigate de aceasta ridicându-se de la 1% la 15,58%. Electoratul său era format cu precădere din tineri locuitori ai orașelor, dar cuprindea membri ai tuturor claselor sociale, atrăgându-i în același timp pe țărani și clerul rural, elemente ale muncitorimii și burgheziei de la orașe și periferia societății. Conducerea Gărzii din acel timp, perioada sa de glorie, era formată din elemente din clasa de mijloc care aveau educație universitară, dar naționalismul mișcării îi atrăgea pe toți acei care se simțeau alienați de un sistem politic și social, care li se părea a fi fost creat în afara granițelor și în detrimentul „realităților românești".

Alegerile din 1937 au reprezentat un test critic pentru a compara forța democrației și a autoritarismului. În luna noiembrie, când și-a încheiat mandatul, guvernul liberal și-a prezentat

demisia, iar Carol l-a invitat pe Ion Mihalache să formeze un guvern național-țărănesc. Dar Mihalache a refuzat. În consecință, Carol a apelat din nou la fostul prim-ministru liberal, Gheorghe Tătărescu. În timpul desfășurării campaniei electorale, Iuliu Maniu și-a asumat conducerea opoziției. Obiectivul său principal era de a răsturna guvernul Tătărescu și, în acest scop, a semnat un pact electoral cu Corneliu Codreanu și Gheorghe Brătianu, șeful unei facțiuni liberale disidente. Desigur că Maniu nu avea nici o simpatie față de Garda de Fier sau față de dictatură, dar credea că Garda ar fi putut descuraja guvernul să folosească tradiționala tactică de mână de fier în timpul alegerilor. Rezultatele votării au fost șocante. Partidul Liberal a obținut într-adevăr majoritatea voturilor (35,9%) și cele mai multe locuri în Parlament (152) dar nu și procentajul necesar — 40% pentru a primi prima și a câștiga o dată cu aceasta majoritatea în Cameră. Extrema dreaptă a câștigat teren considerabil. Garda de Fier prin partidul său Totul pentru Țară a dobândit 66 de locuri, devenind astfel al treilea partid ca mărime din Parlament, după Partidul Național Țărănesc, care a obținut 86 de locuri.

Tătărescu și-a prezentat demisia la 28 decembrie 1937 și, în aceeași zi, Carol l-a invitat pe Octavian Goga, șeful Partidului Național Creștin, să formeze guvernul. Carol era încântat de a-și realiza propriile ambiții. Aducând la putere un partid care obținuse mai puțin de 10% din numărul de voturi și un guvern slab, divizat, el intenționa să arate că alegerile, care fuseseră în egală măsură și pentru el, ca și pentru liberali, o înfrângere, nu au schimbat în realitate lucrurile și că la urma urmelor, voința sa era cea care conta. În orice caz, regele nu dorea să instaleze un guvern puternic, deoarece, gândea el, sosise vremea să instaureze o dictatură regală. El a acționat repede și fără prea multă vâlvă la 10 și 11 februarie 1938, când pur și simplu a înlocuit guvernul Goga cu un „guvern consultativ" condus de Patriarhul Bisericii Ortodoxe, Miron Cristea, având în componența sa câțiva foști prim-miniștri și pe Ion Antonescu ca ministru al apărării.

Carol a manevrat repede pentru a-și consolida puterea, dizolvând instituțiile sistemului parlamentar. La 20 februarie, el a abolit Constituția din 1923, înlocuind-o cu una nouă care se baza pe principii corporatiste și concentra puterea în mâinile regelui. Constituția stipula clar că funcțiile pe care le îndepliniseră partidele politice în cadrul fostului regim parlamentar erau incompatibile cu noua ordine. În consecință, la 30 martie, Carol a decretat dizolvarea tuturor partidelor și grupărilor politice, dar a promis că după o perioadă de „calm" și „adaptare la noile împrejurări", se va elabora o lege care va statua condițiile în care se pot forma și funcționa „asociațiile" politice. Dar o serie de decrete-legi emise între aprilie și septembrie, care impuneau pedepse severe în cazul oricărei opoziții la noua ordine, arătau clar că regele nu avea intenția să restaureze vechiul sistem al partidelor politice.

Carol a luat măsuri drastice împotriva Gărzii de Fier pe care o considera drept principalul său inamc. El i-a dat instrucțiuni lui Armand Călinescu, ministrul de interne și omul forte al noului cabinet, s-o distrugă prin orice mijloace, legale sau ilegale, pe care le considera necesare. Membrii Gărzii sau simpatizanții acesteia au fost arestați în număr mare și internați în lagăre de concentrare înființate în acest scop. Forța și brutalitatea măsurilor pe care Carol le-a luat împotriva Gărzii de Fier în 1938 și după aceea par a fi fost motivate inițial nu de opoziția fățișă a acestei organizații, ci de faptul că o percepea drept o agentură a Germaniei.

Dovezile care susțin o astfel de opinie sunt convingătoare. Guvernul a început arestarea masivă a membrilor Gărzii la scurt timp după *Anschluss*-ul dintre Germania și Austria, în martie 1938, iar uciderea lui Codreanu și a altor treisprezece membri ai Gărzii „în timp ce încercau să scape" în luna noiembrie a avut loc imediat după vizita lui Carol în Germania, în timpul căreia Hitler ceruse cu insistență eliberarea membrilor Gărzii și formarea unui cabinet condus de Codreanu.

Carol și sfătuitorii săi au recunoscut necesitatea unei noi organizații politice care să ia locul vechilor partide și să întărească dictatura regală. Ei au adoptat un proiect elaborat de Armand Călinescu pentru crearea unui singur partid, ca instrument pentru a mobiliza și canaliza sprijinul maselor pentru noul regim. Călinescu era de părere că dictatura regală nu putea să supraviețuiască, dacă rămânea doar un cabinet de funcționari. Ea trebuia să aibă la dispoziție un instrument prin care să poată angrena masele de cetățeni la guvernare. În caz contrar, s-ar fi dizolvat și ar fi permis altor forțe politice să canalizeze interesele populației în direcții favorabile acelora. Dar Frontul Renașterii Naționale, numele sub care a fost cunoscută noua organizație, inaugurat la 6 decembrie 1938, s-a dovedit incapabil să ralieze sprijinul maselor pentru dictatura regală. Carol a recunoscut tacit eșecul la sfârșitul anului 1939, când a invitat vechile partide politice să se unească în jurul regelui pentru a apăra țara împotriva pericolelor internaționale din ce în ce mai serioase.

În noua atmosferă de criză, Garda de Fier a cunoscut o perioadă de reînviere. Sub conducerea lui Horia Sima, succesorul lui Codreanu care s-a refugiat în Germania pentru a scăpa de persecuțiile lui Carol, ea și-a reluat activitatea politică cu toate forțele. Dar nu mai era organizația care fusese înainte de 1938. Din cauza persecuțiilor lui Carol, se transformase dintr-o mișcare de masă într-un partid compus din conducători și birocrați.

Schimbări dramatice în situația internațională au subminat eforturile lui Carol de a menține controlul asupra forțelor politice interne. Căderea Franței în iunie 1940 i-a stricat în final toate socotelile. L-a obligat să se deplaseze și mai mult spre dreapta. El a decretat înființarea Partidului Națiunii, un partid unic, „totalitar", a cărui misiune sub conducerea supremă a regelui era de a ghida întreaga viață spirituală și materială a națiunii. Noul partid era însă un factor lipsit de importanță, pentru că evenimentele internaționale, și nu voința lui Carol, aveau să determine evoluția situației politice a țării.

Societatea și economia. Între cele două războaie mondiale, România prezenta contraste izbitoare între subdezvoltarea înrădăcinată puternic și înflorirea, chiar dacă inegală, a industrializării și urbanizării. Pe de o parte, structura sa economică și socială a păstrat în linii generale configurația pe care o avusese înainte de război. Agricultura a rămas baza economiei țării, iar organizarea acesteia s-a schimbat foarte puțin, în ciuda reformei agrare de amploare. Marea majoritate a populației a continuat să trăiască la țară și să-și obțină veniturile în principal din agricultură. În relațiile internaționale, România a rămas dependentă de Occident ca piață de desfacere pentru produsele sale agricole și materii prime, și ca sursă de diferite produse finite și capital pentru investiții. Dar semnele schimbărilor erau evidente.

Industria s-a dezvoltat și a devenit din ce în ce mai capabilă să satisfacă nevoile consumatorilor, iar importurile de materii prime și bunuri semiprelucrate au crescut într-un ritm mai rapid decât cele din articolele finite. Populația urbană a sporit pe măsură ce a crescut rolul orașelor în organizarea și conducerea economiei. Chiar și agricultura a dat semne de schimbare: în mod tradițional ea se baza pe producția de cereale, iar acum s-a înregistrat o ușoară deplasare spre cultivarea legumelor și a plantelor industriale. În toate ramurile economiei, statul și-a asumat un rol conducător din ce în ce mai accentuat. Deși respecta proprietatea privată asupra pământului și a mijloacelor de producție și garanta capitalul privat fie intern, fie extern și numeroasele avantaje, își arogase responsabilitatea planificării și controlului asupra a ceea ce a ajuns să fie numită „economia națională."

În anii '20, soarta economică a României s-a aflat în mâinile liberalilor. Ideile oamenilor politici cu privire la unele probleme fundamentale ale dezvoltării au fost puternic influențate de marele teoretician al liberalismului românesc, Ștefan Zeletin. Ca și el, liberalii atribuiau burgheziei, adică lor înșiși, rolul conducător în transformarea României într-o națiune europeană modernă. Vintilă Brătianu, ministru de finanțe în guvernele liberale dintre 1922–1928, a fost principalul promotor al teoriilor lui Zeletin. El nu a urmărit numai scopuri economice, ci a fost preocupat și de consolidarea statului național român. Încrezător că sub conducerea burgheziei și a liberalilor, diferențele vor dispărea gradat, pe măsură ce economia se dezvolta și moderniza, el prevedea că, în final, se va crea o societate, lipsită de conflicte sociale, bazată pe o clasă de mijloc cuprinzătoare. El și colegii săi se bazau considerabil pe intervenția statului pentru realizarea acestor obiective economice și sociale ambițioase. Ei au fost cei care au promovat așa-numita doctrină a neoliberalismului, formulată de Zeletin, care susținea că epoca libertății economice, care fusese utilă în secolul al XIX-lea, își trăise zilele de glorie și trebuia acum să facă loc organizării și îndrumării sistematice și promovării unor scopuri clar definite.

Liberalii, naționaliști în domeniul economiei, erau hotărâți să-și împartă cât mai puțin puterea cu străinii. Deși recunoștea necesitatea de a menține relații bune cu statele industrializate din Europa, pentru simpul fapt că ele dominau comerțul internațional și piețele financiare, liberalii doreau să evite subordonarea economică față de Occident. Ei insistau ca infrastructura și principalele ramuri industriale să fie în mâinile românilor, adică ale lor. În conformitate cu motto-ul lor „Prin noi înșine", ei chiar cochetau cu ideea de a finanța programul lor economic ambițios exclusiv cu capital autohton.

Național-țărăniștii, care au venit la putere în 1928, au urmărit obiective economice în aparență foarte diferite de cele ale liberalilor. Interesul lor major era, desigur, agricultura, dar ei recunoșteau și importanța unei infrastructuri moderne și a unor finanțe sănătoase. Pentru a-și realiza planurile ambițioase, ei au încurajat investițiile străine în conformitate cu o politică care a ajuns să fie cunoscută sub numele „Porți deschise capitalului străin." Motivația venea parțial din conștientizarea faptului că sursele autohtone de capital erau insuficiente, dar totodată și din dorința de a da o lovitură puterii imense pe care o acumulase oligarhia industrială și financiară liberală.

Reforma agrară, alături de industrializare, a avut un rol fundamental în determinarea dezvoltării economice în perioada interbelică. Reformele agrare promise în 1917 au fost

realizate în 1918 și 1921. Ele au diferit de la o provincie la alta, în ceea ce privește unele detalii, fapt ce reflectă condițiile economice și sociale specifice în care evoluase fiecare dintre ele. De exemplu, legislația din Transilvania și Basarabia era mai radicală decât cea din vechiul Regat și Bucovina, probabil pentru că în primele două atmosfera revoluționară din 1917 și 1918 fusese intensă, iar posesia pământului și diferențele naționale nu putuseră fi separate. Cu toate acestea, aceste legi au avut drept scop primordial împărțirea pământului țăranilor și erau determinate într-o mai mare măsură de cauze sociale decât de cauze strict economice.

În analiză finală, reforma agrară a fost realizată pentru că toate clasele, chiar și moșierii, au ajuns în cele din urmă să recunoască inutilitatea și chiar pericolul de a încerca să mențină vechiul sistem agrar. Mulți conservatori, acceptând inevitabilul, au încercat să folosească acest prilej pentru a impune o nouă organizare a agriculturii, care să mărească eficiența și productivitatea. În ceea ce-i privește pe liberali, ei erau în principiu în favoarea reformei agrare, dar mulți doreau să fie siguri că agricultura va continua să servească nevoile industriei. Pe de altă parte, agrarienii considerau reforma drept un pas uriaș spre țărănizarea agriculturii și crearea unui stat țărănesc, o concepție care în timp s-a dovedit a fi prea optimistă. Fără îndoială, în primii ani ai perioadei interbelice toate aceste grupuri au fost îndemnate să acționeze și de spectrul tulburărilor sociale violente și de nevoia de a menține solidaritatea națională, pentru a apăra teritoriile dobândite de curând împotriva vecinilor nemulțumiți.

Dar indiferent de motivele politicienilor și sociologilor, reforma agrară a realizat un transfer masiv al pământului din proprietatea marilor moșieri în cea a micilor gospodari. Au fost expropriate aproximativ 6 milioane de hectare de pământ pentru a fi împărțite țăranilor și aproximativ 1 400 000 de țărani au primit pământ. Rezultatul cel mai evident și izbitor a fost scăderea numărului și dimensiunilor marilor proprietăți în favoarea gospodăriilor mici și mijlocii. Dar schimbarea nu a adus prosperitate în agricultură pentru că multe proprietăți erau prea mici pentru a fi viabile din punct de vedere economic și au continuat să fie împărțite prin moștenire.

Efectele legilor de reformă agrară asupra organizării agriculturii sunt greu de măsurat, dar ele nu par să fi schimbat într-un mod semnificativ structurile existente. Marii moșieri rămași au folosit într-o mai mare măsură mașinile agricole și mâna de lucru angajată pentru a compensa lipsa muncii țăranilor. Dar, în timp, s-a constatat o întoarcere la situația care existase înaintea reformei, deoarece un număr tot mai mare de țărani erau siliți să ia pământ de la moșieri în arendă pentru a completa ceea ce primiseră din moșiile expropriate și, astfel, au revenit la starea de dependență economică. Iar permanentele neajunsuri din agricultură nu se datorau exclusiv reformei agrare. Existau în acțiune forțe care determinau dezvoltarea economică și socială a României Mari care aveau foarte puțină legătură cu legislația din anii 1918–1921, și printre acestea se remarcau creșterea rapidă a populației, fragmentarea permanentă a proprietăților țărănești prin moștenire și vânzări parțiale, fluctuațiile pieței internaționale, dezvoltarea lentă a industriei și propriile priorități economice ale guvernului României. Legile reformei agrare nu au afectat în mod hotărâtor nici preponderența producției de cereale în agricultura românească, deși s-a manifestat tendința în cadrul a diferite categorii de țărani de a diversifica culturile. Totuși, în 1939 grânele ocupau 83,5% din pământul arabil, în comparație cu 84,7% în 1927.

În anii '20 industria s-a însănătoşit rapid şi substanţial după distrugerile imense cauzate de război. Progresul ei în perioada interbelică s-a datorat mult liberalilor şi noilor provincii, în special Transilvaniei şi Banatului, care au contribuit semnificativ la creşterea capacităţii productive a vechiului Regat. Dinamismul anilor '20 este sugerat de creşterea producţiei între 1924 şi 1928, în minerit de 189% şi în industria prelucrătoare de 188%. Dezvoltarea industriei petroliere, stimulată de investii substanţiale de capital, în special extern, a fost spectaculoasă. Producţia a crescut de la 968 000 tone în 1918 la 5 800 000 tone în 1930, România ocupând locul şase pe plan mondial. Industria metalurgică a cunoscut, de asemenea, o dezvoltare impresionantă, producţia de oţel crescând de la 38 000 tone în 1925 la 144 000 tone în 1928.

Criza economică de la începutul deceniului al patrulea a oprit temporar dezvoltarea promiţătoare a industriei, deşi între 1934–1938, după ce industria a contracarat efectele depresiunii mondiale, ea a atins noi nivele de productivitate. Până la sfârşitul anilor '30, multe ramuri ale industriei au progresat suficient pentru a fi capabile să satisfacă aproape toate nevoile interne de alimente, textile şi produse chimice. Dar ea nu putea încă furniza în cantităţi suficiente maşini şi alte echipamente necesare pentru propria ei dezvoltare.

În ciuda creşterii impresionante a multor ramuri ale industriei, structura economică de bază a ţării nu s-a schimbat în mod semnificativ. În 1939, 78% din populaţia activă continua să se bazeze pe agricultură drept principala sursă de venit, în timp ce doar 10% din aceasta era angajată în industrie. România depindea încă de importuri în ceea ce priveşte echipamentele industriale şi furnizarea unei game largi de mărfuri.

Societatea românească din deceniul al treilea se deosebea semnificativ de cea din perioada antebelică. În primul rând, populaţia era mai numeroasă şi mai variată din punct de vedere etnic. În 1930, când s-a făcut singurul recensământ complet din perioada interbelică, populaţia totală era de 18 052 896, o cifră care prezenta un spor de aproximativ 2,5 milioane faţă de populaţia estimată în 1920. În 1939 populaţia era de 19 933 802 locuitori. Astfel că în perioada interbelică ea a sporit cu aproape patru milioane. Sporul demografic s-a datorat ratei înalte a natalităţii, aproape dublă în comparaţie cu Europa Occidentală şi de Nord, şi o scădere uşoară a ratei mortalităţii. Totuşi, în perioada interbelică, rata natalităţii a fost semnificativ mai mică faţă de cotele ei din anii imediat anteriori Primului Război Mondial şi a continuat să scadă de la 39,4 naşteri la mia de locuitori, în 1921, la 28,3 în 1939.

Din punct de vedere etnic, românii formau vasta majoritate a populaţiei. În 1930 ei reprezentau 71,9% (12 981 324) din totalul populaţiei, în timp ce maghiarii, minoritatea cea mai numeroasă, formau 7,2% (1 415 507), urmaţi de germani 4,1% (745 421), evrei 4% (728 115) şi ucrainieni 3,2% (582 115). Dar aceste proporţii variau în mod semnificativ de la regiune la regiune. De exemplu, maghiarii formau 29% din populaţie în Transilvania şi 23% în Crişana şi Maramureş, în timp de germanii reprezentau 24% din numărul locuitorilor din Banat şi 8% din Transilvania. Evreii erau cei mai numeroşi în Bucovina (10,8% din populaţie) şi Basarabia (7%). Minorităţile au constituit un segment important al populaţiei urbane. Evreii reprezentau 30% din populaţia urbană în Bucovina, 27% în Basarabia şi 23% în Moldova. În Transilvania, între 1910–1930, în ciuda schimbării graniţelor, proporţia de români care trăiau în oraşe a crescut,

chiar dacă populația urbană românească a sporit și ea de peste două ori. În 1930, 27% din maghiari, 23% din germani și 10,1% din români (față de 10,6% în 1910) locuiau în orașe.

Societatea românească se îndrepta treptat tot mai mult spre orașe, chiar dacă majoritatea populației continua să trăiască la țară. În 1930, locuitorii orașelor reprezentau aproximativ 20% din populația totală. În deceniul care a urmat, ritmul de urbanizare s-a intensificat, iar populația orașelor a crescut cu peste 14%. Creșterea s-a datorat aproape exclusiv migrației de la sat, care fusese sursa majoră a populației urbane și înainte de Primul Război Mondial.

Orașul București ocupa un loc aparte în procesul de urbanizare. S-a dezvoltat ca centru administrativ, economic și cultural complex, într-un ritm mult mai rapid și a exercitat o influență mult mai mare în afacerile publice decât oricare alt oraș. Între 1918–1939, s-a înregistrat creșterea cea mai susținută din istoria orașului, de la 382 000 la 870 000 locuitori. Bucureștiul datora această expansiune dramatică rolului său de capitală a României Mari, fapt ce necesita instituții administrative noi și mai mari și o birocrație mai numeroasă. Dar principalul motiv era de natură economică. Nicăieri în țară industria nu s-a extins atât de repede. În 1938 producția industrială a orașului reprezenta 17% din totalul producției la nivelul țării (20% dacă se consideră și zona pe o rază de 30 kilometri din jurul orașului). Viața financiară, economică și socială a întregii țări era afectată în mod decisiv de industria acestui oraș.

La sfârșitul deceniului trei, criza economică mondială a întrerupt dezvoltarea economică promițătoare a României și a făcut loc incertitudinilor economice și politice. Criza a lovit România cu deosebită putere, în special datorită faptului că economia sa se baza preponderent pe agricultură. Lipsa de diversificare i-a micșorat capacitatea de a reacționa la criză. Fiind dependentă de exportul de grâne, ea se afla la discreția pieței internaționale. Stabilitatea economică și financiară a României a fost pusă în pericol nu numai de scăderea prețurilor agricole în Occident dar și de noile tarife ridicate impuse de statele industrializate produselor agricole românești, pentru a-și proteja proprii agricultori. Guvernul român nu putea face prea mult pentru a influența marile puteri. Nu se punea problema represaliilor împotriva bunurilor produse de acestea, pentru că ele erau indispensabile și, în orice caz, guvernul trebuia să evite să provoace ostilitatea Occidentului, care era singura sa sursă de împrumuturi și alte mijloace financiare. Însăși această dependență de capitalul extern a exacerbat criza. Investitorii străini au retras mari părți de capital în căutarea unui venit mai sigur și mai ridicat, un exod care nu a făcut decât să sporească numărul de întreprinderi comerciale și industriale și de bănci falimentare.

Depresiunea a avut o influență profundă și de durată asupra gândirii economice a politicienilor români atât din Partidul Liberal, cât și din cel Național Țărănesc. Dependența țării lor de marile puteri industriale, relevată pregnant în timpul crizei prin restricțiile pe care acestea le-au impus importurilor de produse agricole românești și refuzul lor de a lua în considerație problemele unice ale statelor agrare, i-a convins pe conducătorii ambelor partide să sprijine o politică de industrializare accelerată. Reacția lui Virgil Madgearu a fost tipică. După ce anterior se opusese industrializării pe scară largă, acum el cerea insistent dezvoltarea unei industrii puternice, pentru a asigura independența economică și politică a țării.

Liberalii, care s-au aflat la putere între 1934–1937, au făcut din industrializare o preocupare centrală a programului lor intern. Au pus accentul pe industria grea, pe care intenționau s-o transforme în baza unei economii naționale moderne. Toate activitățile lor revelează existența unui plan pentru intervenția tot mai accentuată și controlul statului asupra economiei. Ei erau convinși că încurajarea și protecția de către stat a industriei erau indispensabile pentru că mijloacele private se dovediseră neadecvate. Dar nu erau singurii care gândeau astfel. Devenise evident și pentru politicienii din alte partide, cu alte convingeri ideologice, că problemele industriei și ale economiei puteau fi rezolvate în general doar prin îndrumare fermă de sus. Dar liberalii nu aveau o politică coerentă în domeniul agriculturii și au realizat industrializarea în detrimentul agriculturii, deturnând grosul capitalului pentru investiții spre industriile favorizate. Ca urmare, ei au lăsat intactă organizarea agriculturii și au făcut foarte puțin pentru mărirea productivității sau pentru creșterea nivelului de trai al majorității țăranilor.

Dictatura regală a lui Carol al II-lea dintre 1938–1940 a urmărit aceleași scopuri economice ca și liberalii. Intervenția statului a devenit mai pronunțată pe măsură ce proiectele de industrializare au fost accelerate, cu accent special pe nevoile apărării naționale. În agricultură țăranii mijlocași și înstăriți au fost favorizați față de majoritatea care deținea posesiuni mai mici de 5 hectare. Guvernul a pus noi credite la dispoziția țăranilor merituoși și și-a propus să raționalizeze și să intensifice producția agricolă conform unui plan global pe cinci ani elaborat în 1940.

Toate aceste inițiative au devenit tot mai nesigure pe măsură ce România era atrasă în criza politică generală de la sfârșitul deceniului al patrulea din Europa. Pierderile de teritorii și schimbarea regimului politic în vara și toamna anului 1940, precum și războiul împotriva Uniunii Sovietice din iunie 1941 au imprimat o nouă direcție economiei românești.

Sincronism și tradiție. Literatura română dintre cele două războaie mondiale reflecta schimbările ce avuseseră loc în viața intelectuală și în societate de la începutul secolului. Cu greu putea fi găsit un poet sau romancier care să nu reacționeze în vreun fel față de expansiunea capitalismului, de dizolvarea satului patriarhal, de urbanizare și de diferențierea socială la țară și la oraș. Încă și mai puțini erau scriitorii care nu deplângeau efectele acestor procese asupra vieții lor individuale și spirituale. Scriitorii români interbelici împărtășeau în mai mare măsură decât înaintașii lor din secolul al XIX-lea entuziasmul și anxietățile contemporanilor lor din Europa occidentală, fiind mai apropiați de cei din urmă și în alte privințe: ei luau parte la cele mai recente mișcări literare și experimentau noile forme și mijloace de expresie. Prin îndrăzneală și devoțiune pentru arta lor, ei au adus modificări substanțiale poeziei și artei romanului și au creat un număr foarte mare de capodopere. Acestea nu reprezentau dovezi ale imitației, ci ale integrării în Europa și, nu în ultimul rând, ale creativității individuale.

În cele două decenii interbelice, criticii literari s-au angajat într-o dezbatere intensă asupra caracterului literaturii și a locului său în societate. Exista o mare divergență de opinii între cei care apărau punctul de vedere al autonomiei artei și cei care insistau asupra responsabilității sociale a artiștilor.

Cea mai importantă autoritate critică era Eugen Lovinescu. Un promotor înverșunat al modernismului, el căuta să impună o literatură de inspirație urbană — „poezia nouă" și romanul psihologic—considerată de el ca o consecință necesară a progresului civilizației. Insista că literatura nu trebuia să se preocupe de lucruri cum ar fi caracterul național sau suferințele celor defavorizați, avertizând în același timp că încercarea de a imprima literaturii române pentru totdeauna un caracter rural echivala cu a o condamna la stagnare. Cum România căpăta o structură economică și socială similară celei a Occidentului, era nefiresc, credea el, ca romancierii să se preocupe atât de mult de sat, ai cărui locuitori exemplificau doar cele mai primitive sentimente de dragoste sau avariție. Ei trebuiau să se ocupe cu adevăratele dileme morale, posibile numai în rândurile intelectualilor și ale oamenilor înstăriți de la oraș.

Cel mai influent promotor al literaturii animate de o conștiință socială era revista *Viața Românească*. Directorii săi, Garabet Ibrăileanu și Mihai Ralea, îl priveau pe scriitor în primul rând ca pe un membru al societății care reflecta în mod necesar mentalitatea comunității și a epocii în care trăia. Ei respingeau principiile estetice apărate de Lovinescu și de colegii acestuia și condamnau respingerea considerațiilor politice, sociale și morale din creațiile artistice ca pe o dovadă de decadență spirituală. Îi încurajau, în schimb, pe acei scriitori care împărtășeau un simțământ de responsabilitate morală, fiind în același timp mai puțin apropiați de societatea urbană decât de cea rurală, atitudine ce trăda persistența unor idei poporaniste. Dar ei nu acceptau nici imaginile idilice ale sămănătoriștilor, promovând în schimb realismul. În domeniul prozei sprijineau reconstrucțiile epice ale societății, iar poeții pe care îi cultivau erau cei ce mențineau un contact strâns cu lumea înconjurătoare și evitau obscuritățile.

George Călinescu (1899-1965) nu aparținea nici unui cerc literar sau școli critice, practicând un tip de critică literară foarte personal: „complet" și intuitiv. El mergea direct la miezul unei creații literare, folosindu-se pe larg în exegeză de estetică, sociologie și psihologie. Convins că adevărata critică trebuie să aibă un caracter creator, el nu accepta rațiunea nici unei diviziuni a muncii între artist și critic, demonstrând cum putea funcționa o asemenea concepție în monumentala sa *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent* (1941). Considera că un critic trebuie să dispună de un simț al continuității istorice, al evoluției literaturii române, pentru a-și putea plasa judecățile referitoare la fenomenul literar contemporan lui într-o perspectivă corectă. Vedea dezvoltarea socială ca pe un proces organic, gradual, considerând că literatura este cea care îi marchează etapele. În acest fel, a ajuns la concluzia că literatura română trebuia să se mai preocupe pentru o vreme cu realitățile „obiective" ale așezărilor rurale, fiind sceptic în legătură cu încercările autorilor de a crea o literatură orășenească, dominată de analiză și de dimensiunea psihologică.

Aderenții gândirismului erau în mod decis adepții unei literaturi purtătoare de mesaj, anume de mesaj spiritual. Nichifor Crainic a fost principalul autor al teoriei lor estetice, care a ajuns să fie cunoscută sub numele de ortodoxism literar. Vederile sale despre natura frumosului și despre funcțiile artei s-au dezvoltat dintr-o interpretare religioasă a istoriei. Pentru el, funcția frumosului artistic, creat de către om, era una și aceeași cu cea a frumuseții naturale—anume de a îndrepta sufletul uman către divin și de a revela, oricât de imperfect,

imagini ale absolutului. El atribuia înclinația artistică unei „nostalgii a paradisului", o încercare de a regăsi inocența Edenului. Totuși, în ciuda pasiunii și elocvenței cu care își pleda ideile, puțini erau artiștii dispuși să accepte constrângeri doctrinare atât de strâmte impuse creativității lor.

Poezia românească din perioada interbelică a fost caracterizată printr-o varietate fascinantă de teme și modalități de expresie. Ea era în același timp tradițională, religioasă, metafizică și avangardistă. Satul și peisajul rural au rămas, la fel ca și în trecut, surse de inspirație fertile, supuse însă acum, ca niciodată mai înainte, unor experiențe îndrăznețe ale limbajului și formei. Poeții puteau fi foarte bine tradiționali în privința temelor dar în același timp moderni în privința felului în care tratau lumea rurală și pe locuitorii ei. Orașul era o prezență mai frecventă decât anterior. Totuși, chiar și poeții care erau stimulați de ritmul său alert și de nesfârșita varietate de priveliști pe care le oferea au rămas circumspecți în privința efectelor pe care le avea asupra spiritului uman. Fie ea modernistă sau tradiționalistă, poezia română a îngustat cu mult falia care o separa de curentele poeziei occidentale. Ea a îndeplinit și o altă profeție a lui Lovinescu: prin intermediul avangardei, ea căpătat un caracter internațional, începând să aducă propriile sale contribuții originale la valorile estetice europene. O asemenea diversitate de idei și forme de expresie face dificilă categorisirea. Operele marilor poeți — Arghezi, Blaga, Pillat și Barbu — trebuie abordate cu maximum de precauție.

La prima vedere, Tudor Arghezi (1880–1967) pare un modernist. Înnoirile pe care le-a adus el formei și limbajului poetic românesc au fost mai fundamentale decât toate cele care apăruseră după Eminescu. Stilul său avea o concizie extremă, o sintaxă ingenioasă și o inventivitate verbală extraordinară. Nu a lăsat nici o sursă de limbaj neutilizată, înmănunchind termeni arhaici și rurali cu argoul urban și cu neologismele, într-un limbaj poetic nou și totodată natural, așa cum se poate observa din primul său volum de poezii, *Cuvinte potrivite* (1927). Asemeni altor poeți ai epocii, el nutrea sentimente amestecate în privința ritmului și direcției de dezvoltare a civilizației moderne. Tehnologia acesteia, cu capacitatea sa de a ușura viața oamenilor dar și de a da naștere unor noi forme de sclavie, îi apărea ca demonică.

Arghezi era un poet aparținând unor universuri diferite. Si-a întors privirea către lumea satului dintr-un impuls interior de a vorbi în numele celor a căror existență stârnea disprețul multor altora, dar care transformau pământul într-o sursă de hrană. A descris muncile câmpului ca mizere și abrutizante, dar și fericite în anumite momente, iar pe țăran l-a descris ca primitiv, dar însuflețit de o vitalitate îndărătnică și de un bun simț înnăscut. Si-a mărturisit adevărata apartenență însă la un alt univers poetic, format în jurul urâtului, pe care l-a prezentat, în volumul *Flori de mucigai* (1931), ca pe simbolul unei lumi subterane, din care a dispărut orice iluzie referitoare la abilitatea omului de a depăși vreodată natura sa inferioară. Natura rebelă a lui Arghezi s-a manifestat prin căutare a unui Dumnezeu care să își reveleze prezența omului. Absența dumnezeirii nu a încetat niciodată să îl tulbure. Dar neputința de a cunoaște Absolutul nu l-a făcut să se împace cu ideea că acesta nu este la urma urmei decât un „gol transcendent". Acolo unde alți poeți vedeau nimicul, el avea viziunea eternității.

Lucian Blaga, altminteri foarte diferit de Arghezi prin temperament și mod de a aborda arta, împărtășea multe dintre preocupările celui din urmă. Ceea ce ne izbește mai întâi în cazul

lui Blaga sunt profunzimea metafizică și vitalitatea lirică a versului său. Poezia sa nu poate fi separată de filosofia pe care o promova, căci ambele reflectă aceeași căutare a principiilor ultime și strădanie de a cunoaște și înțelege lumea și locul omului în cadrul ei. Totuși, poezia nu este o simplă expresie lirică a filosofiei. Ea izvorăște în mod nemijlocit din sensibilitatea și impulsurile sale creatoare.

Blaga a făcut parte din mișcarea modernistă în arta lirică europeană și, ca și în filosofie, a fost influențat în mod decisiv de evoluțiile contemporane din Germania. El resimte acut, ca și confrații din generația postbelică de intelectuali europeni, o anxietate cauzată de absența unei ordini inteligibile a universului, și a unei inteligențe divine care să își reveleze prezența și să dea sens existenței umane. Si tot asemeni lor, el este înfiorat de mecanizarea și standardizarea vieții moderne, care îl privează pe om de sufletul său, transformându-l într-o prezență nesemnificativă în univers.

Poate că cele mai evidente dovezi ale integrării lui Blaga în tendințele largi ale poeziei europene sunt influențele ideii de *élan vital* a lui Bergson și a celei de vitalism dionisiac a lui Nietzsche, precum și cea a expresionismului german. Expresionismul este modalitatea de expresie dominantă în volumele *În marea trecere* (1924) și *La cumpăna apelor* (1933), în care se manifestă obsesia ciclului constituit din naștere, maturitate și moarte, pe care fiecare individ trebuie să îl parcurgă, și a vacuității existenței. El transformă peisajul rural și motivele folclorice, care ocupă un loc tot mai important în creația sa, într-o lume halucinantă, cu adevărat expresionistă. Pune în contrast atmosfera magică și caracterul teluric al vieții satului cu priveliștea mecanică și încremenită a societății urbane moderne, și simțim cum un sentiment vag al așteptării sfârșitului este prezent pretutindeni. Deși în volumele mai târzii anxietatea metafizică este întrucâtva domolită de sentimente umane mai comune și de revelarea satului ca un loc al „refugiului psihic" în fața civilizației moderne, dorul de absolut și sentimentul tragic al existenței nu vor dispărea niciodată din opera sa.

Ion Pillat (1891–1945) a fost unul dintre practicienii de frunte ai „nativismului", un curent popular ce s-a manifestat cu vigoare în poezia interbelică. Asemeni altora care au subscris tezelor centrale ale acestuia, Pillat și-a căutat inspirația în peisajul rural românesc și a descris lumea satului ca patriarhală și de o esență eternă. Orașul și locuitorii săi nu pot ocupa nici un loc într-un asemenea tip de poezie. Pillat și-a dat măsura talentului poetic în volumul *Pe Argeș în sus* (1923), una dintre cele mai pure expresii ale poeziei nativiste și chiar una dintre cele mai frumoase cărți de poezie scrise în limba română. El celebrează peisaje românești caracteristice, situate într-un mediu rustic și patriarhal. Într-un fel, el pune în practică programul tradiționalist, dar nu există nimic aici de felul unui program social, și nu tratează lumea satului și pe țărani ca pe abstracțiuni. El zugrăvește în mod natural și spontan locurile în care a copilărit și plăcerile simple ale muncii câmpului și ale vieții de familie. În ciuda anumitor afinități evidente cu tradiționalismul, el este un tradiționalist de un fel aparte. Mai degrabă decât un teoretician social și un gânditor romantic, el este un clasicist ce oferă o reprezentare calmă și senină a lumii rurale și a vieții bucolice.

La polul opus al teoriei și practicii poetice față de nativiști se aflau poeții avangardiști, care certifică existența unor puternice tendințe de sincronism între literatura română și cea

occidentală. Avangardiștii români acceptau universul urban și tehnologic al secolului al XX-lea, urmărind să creeze o literatură care să exprime deopotrivă euforia vieții și tragedia omului contemporan. Cutezanța lor era egalată doar de varietatea mijloacelor de expresie folosite. Ion Vinea, directorul principalei reviste avangardiste, *Contimporanul*, împreună cu colegii săi, credeau că tehnologia secolului al XX-lea le revelase care trebuie să fie forma și funcția literaturii. Folosindu-se de asocieri care sfidau logica obișnuită și care produceau disonanțe ce distrugeau muzicalitatea limbajului obișnuit, ei recurgeau la tehnici de exprimare rapidă, telegrafică, ce le permiteau să descrie în mod simultan sferele de existență diverse și contradictorii impuse ființei umane de stilul de viață al orașelor moderne. Ilarie Voronca (1905–1946) s-a folosit de tehnici similare în încercarea sa de a adapta poezia la ritmul mecanic și neîntrerupt al vieții moderne, în *Invitație la bal* (1931), unde îl copleșește pe cititor cu imagini proiectate simultan a nenumărate lucruri. Un teoretician prolific al poeziei moderniste, el a definit unul dintre genurile sale favorite de poezie prin următoarele cuvinte: „Pictopoezia nu e poezie. Pictopoezia nu e pictură. Pictopoezia e pictopoezie".

Mai multe orientări principale ale poeziei române interbelice s-au reunit în creația lui Ion Barbu (1986–1961). Matematician de formație, el a fost unul dintre cei mai consecvenți teoreticieni și practicieni ai „poeziei pure", dintre toți poeții români ai perioadei interbelice. Pentru ca poezia să atingă puritatea absolută, afirma el, trebuie ca cuvintele, care constituie materialul ei de bază, să fie eliberate de orice conținut specific și de orice conexiuni sintactice logice, devenind în schimb exclusiv mijloace de sugestie. Poeziile din ciclul *Joc secund* (1930) erau în principal experimente cu cuvinte. Ele descriu inefabilul–amurgul, răsăritul, roua dimineții–, în același fel în care poetul însuși își mărturisește fascinația pentru „perfecțiunile" geometriei, care, pentru el, erau semne ale unei ordini divine a universului.

În decursul experimentelor sale cu poezia pură, Barbu a creat ciclul balcanic, *Isarlîk* (1922–1926). În imaginația sa, Isarlîk, locul pe care fusese așezată vechea Troie, pe care el îl transferă în Giurgiul său natal, devine un simbol al Orientului ideal, ai cărui locuitori erau satisfăcuți cu propria lor desăvârșire. Deși s-a spus că Barbu își exprima deziluzia față de civilizația modernă, căutând salvarea în tradițiile locale, el celebra de fapt valorile estetice și nu îndeplinea un program ideologic. Personajul său Nastratin Hogea, eroul acestei „ultime Elade", este cel care dă glas concepției la care a ajuns în final poetul: suprema înțelepciune este de a-ți fi suficient ție însuți.

Proza românească din perioada interbelică a fost dominată de roman. Acesta a căpătat caracteristici urbane, suferind transformări estetice semnificative, devenind mai „obiectiv" și mai realist decât predecesorul său din secolul al XIX-lea. Construcția sa narativă era de asemenea diferită, romancierii însușindu-și toate principalele realizări ale romanului european, de la Zola până la Proust și chiar Joyce. Dornici de experimentare, romancierii au abandonat modelul balzacian.

Ca și cea a poeților, clasificarea romancierilor este o întreprindere riscantă, dar totuși utilă. Romancierii interbelici și operele lor pot fi împărțite astfel în trei categorii, potrivit temelor predilecte și a tipului de contribuție adus la perfecționarea acestei forme literare: acestea sunt cea a tradiționaliștilor (Mihail Sadoveanu, Cezar Petrescu și, poate, Matei Caragiale), cea a

inovatorilor (Liviu Rebreanu, Hortensia Papadat-Bengescu și Camil Petrescu) și respectiv cea a promotorilor noului roman (Anton Holban, Max Blecher, Mihail Sebastian și Mircea Eliade).

Romanele și nuvelele lui Mihail Sadoveanu (1880-1961), marele povestitor al literaturii române moderne, oferă o vastă panoramă a societății rurale românești. Este tentant să îl clasificăm ca tradiționalist, datorită subiectelor tratate și tehnicilor narative. El a ajuns la maturitatea intelectuală la sfârșitul secolului al XIX-lea, într-o vreme când vechea societate patriarhală a Moldovei bătea în retragere în fața noilor valori ale clasei de mijloc orășenești. Sadoveanu considera că falia dintre noile grupuri sociale și lumea tradițională rurală, care se formase în decursul secolelor, nu mai putea fi închisă, și ca atare o mare parte a operei sale este o reprezentare a antinomiei dintre „cultură" și „civilizație", elaborată de gânditorii sociali tradiționaliști ai epocii.

Sadoveanu se simțea cel mai bine în lumea satului, dar eroii săi sunt păstori, vânători și pădurari, oameni cu ocupații solitare, care s-au retras în inima naturii ca într-o fortăreață. Ei opun în acest fel un fel de rezistență pasivă față de lumea clasei mijlocii în ascensiune, iar în solitudinea lor reușesc să conserve ceva din sufletul tradițional, căci viața lor socială continuă să fie modelată de tradiție. Cea mai convingătoare descriere a acestei retrageri din lumea secolului al XX-lea pe care a dat-o Sadoveanu este capodopera sa *Baltagul* (1930). O reconstrucție monografică a comunității de păstori la începutul secolului, cartea este totodată cea mai realistă frescă a unei lumi în curs de profunde transformări, a societății patriarhale ce se prăbușește sub acțiunea capitalismului agresiv.

Într-un fel, Sadoveanu însuși, asemeni eroilor săi țărani, se retrage din societatea burgheză. Locul său de refugiu este trecutul îndepărtat. A ales pentru aceasta epoca domnitorului Stefan cel Mare din secolul al XV-lea, pe care o prezintă în *Frații Jderi* (2 vol., 1935–1936), în același timp o epopee eroică și o celebrare lirică a unei lumi mitice, și cea a domnitorului Gheorghe Duca din secolul al XVII-lea, pe care o descrie în Zodia Cancerului (1929), evocarea unui „paradis devastat" în care existențele individuale sunt purtate de vâltoarea istoriei. El creează imaginea unei democrații rurale, o lume idealizată, pe care o plasează în Evul Mediu pentru că nu poate concepe o democrație țărănistă luând ființă în vremea sa.

Cezar Petrescu (1892–1961) a scris cărți foarte populare adresate clasei mijlocii în ascensiune, chiar dacă atitudinea sa față de aceasta și de lumea orașului era ambiguă și chiar ostilă. El considera că orașul și locuitorii săi nu se înscriau în continuitatea societății românești tradiționale, iar una dintre temele majore ale romanelor sale este inadaptabilitatea la viața urbană a omului de la țară, pe care o descrie în *Întunecare* (1927).

Multe dintre romanele lui Petrescu despre viața la țară sunt variații pe tema incompatibilității dintre două lumi opuse, cea rurală și cea urbană. *Comoara regelui Dromichet* (1931) descrie asaltul capitalismului asupra unui mic sat, atunci când, sub viile acestuia, este descoperit petrol, iar *Aurul negru* (1934) prezintă absorbția satului de către lumea industrială. Rezultatul nu este progresul ci degradarea morală și fizică, pe măsură ce vechiul mod de viață este înlocuit de goana după înavuțire. Tema romanului se înscrie în tiparul tradițional foarte bine: progresul tehnologic întrerupe cursul natural al lucrurilor și, astfel, omul poate atinge o stare de fericire doar cu condiția de a rămâne credincios unei tip de existență simplă și organică.

Totuși, romanele lui Petrescu despre viața urbană le oferă cititorilor ceva nou—un caleidoscop al vieții într-o metropolă. În ciuda tonurilor sumbre ale acestor lucrări, ele au atras un public larg din rândurile clasei mijlocii, oameni care au descoperit în acest fel Bucureștiul ca pe locul unei civilizații fascinante la a cărei edificare își aduceau ei înșiși contribuția. Bucureștiul lui Petrescu, așa cum este descris în Calea Victoriei (1930), este într-adevăr modern și excitant, cu automobilele, luxul și viața sa de noapte, care transmit o impresie convingătoare de occidentalizare. dar sub această suprafață se află corupția și scandalul, endemice, așa cum pare să spună Petrescu, într-o societate lipsită de fundamente morale.

Matei Caragiale (1885–1936), fiul ilegitim al lui Ion Luca Caragiale, a respins, în singurul său roman, lumea modernă, burgheză, către care se îndrepta România în perioada interbelică. *Craii de Curtea Veche* (1929) nu are propriu zis nici o intrigă; nu este, practic, decât descrierea unei lumi în curs de dezintegrare. Cartea evocă atmosfera Bucureștiului la începutul secolului al XX-lea, situat la intersecția Occidentului și a Orientului, un amestec straniu de trecut și prezent, de real și de mitic, și oferă o meditație asupra misterelor personalității umane. „Regii" din roman sunt aristocrați cu care se încheie genealogia familiilor lor, și care își trăiesc zilele și nopțile în trândăvie și depravare. Descendenți ai vechilor familii boierești care nu se pot adapta la valorile burgheziei, proveniți dintr-o societate care îl obligă pe individ să se conformeze unor reguli de comportament prestabilite, ei sunt totodată martorii și mesagerii sfârșitului unei lumi.

Liviu Rebreanu (1885–1944) a scris cele dintâi romane realiste din literatura română. Arta sa și, prin aceasta, concepția sa despre lumea rurală erau foarte diferite de epopeile lirice și istorice ale lui Sadoveanu. *Ion* (1920) i-a stabilit reputația ca mare romancier. Cartea a marcat de asemenea un eveniment în dezvoltarea romanului românesc, căci Rebreanu a dat aici o puternică replică imaginii tradiționaliste despre lumea rurală. El ne oferă o descriere obiectivă a satului contemporan, nu tabloul idilic al unui paradis rural sau al unui sat anistoric ce a ocolit procesul de evoluție istorică. Principalul conflict din *Ion* este cel al luptei pentru pământ, iar eroul este arhetipul țăranului român, care ține cu orice preț să aibă pământ și este gata să recurgă la orice mijloace pentru a-și atinge acest vis. Pământul devine o obsesie, care duce la dezumanizarea lui Ion și în final la tragedia sa. În *Răscoala* (1932), Rebreanu explorează psihologia colectivă a unei întregi clase mânate de goana după fie și cel mai mic petec de pământ. Folosind ca fundal marea răscoală țărănească de la 1907, el a creat o frescă realistă a vieții rurale, în care țăranii apar ca forțe instinctuale și iraționale ale rebeliuni împotriva unei ordini a lucrurilor pe care nu o pot controla sau înțelege.

Rebreanu s-a preocupat și de celelalte clase care dădeau formă societății românești moderne. Intelectualii în momente de criză, de această dată în timpul celui Primului Război Mondial, constituie subiectul celei de-a doua capodopere a sa, *Pădurea spânzuraților* (1922), primul mare roman românesc de idei. Autorul nu este interesat aici de marile mase umane, ci de un individ care respinge orice compromisuri. Apostol Bologa, care provine din lumea urbană, are lecturi filozofice și ia ideile în serios, trebuie să aleagă între principiul datoriei — aceea de a-și îndeplini obligațiile de militar — pe care îl preia dintr-o interpretare proprie a lui Kant, și datoria mai înaltă către umanitate, care îi cere să respingă absurditatea și nedreptățile

războiului. Tragedia care îl cuprinde este cea a unui intelectual care pune sub semnul întrebării valorile etice convenționale.

Rebreanu a introdus un tip de realism aspru în romanul românesc. Proza sa este simplă și limpede, în acord perfect cu obiectivele sale artistice. Stilul rece și grav intensifică sentimentul de tragedie, atunci când înfățișează acțiunea marilor forțe sociale și biologice asupra destinului uman.

Cu Hostensia Papadat Bengescu (1876–1955) se încheie epoca romanului tradițional. Ea nu numai că urbanizează romanul, dar, împreună cu Rebreanu, creează un nou tip de roman, de analiză psihologică. Opera sa este însă diferită de cea a lui Rebreanu, pentru că este mai preocupată de zonele obscure ale conștiinței. În ciclul familiei Halippa, format din patru romane, printre care Concert din muzică de Bach (1927), ea reușește să imortalizeze foarte bine spiritul burgheziei românești pe cale de a deveni o elită socială. Personajele sale locuiesc la oraș și fac lucrurile pe care clasele superioare orășenești le fac în mod obișnuit – nu sunt inadaptații și dezrădăcinații lui Cezar Petrescu – iar orașul este un loc normal, nu lăcașul ciudat și respingător înfățișat de tradiționaliști. Este vorba despre oameni care își petrec de fapt timpul străduindu-se să trăiască și să acționeze într-o manieră rafinată, impresionându-i în acest fel pe ceilalți. Deși nu reușesc, ei nu sunt caricaturile din piesele lui Caragiale. Contrastul dintre formă și fond, atât de izbitor în opera celui din urmă, și care duce inevitabil la ridicol, este aici absent, căci burghezia interbelică posedă deprinderile potrivite situației sale sociale. Totuși, egoismul și imoralitatea se află deseori sub stratul bunelor maniere.

Camil Petrescu (1894–1957) a adus romanul românesc mai aproape de o sincronizare cu cel din Franța decât au reușit contemporanii lui, Rebreanu și Papadat-Bengescu. Eroii săi sunt intelectuali, nu funcționarii care apar de obicei în romanul românesc, dar intelectuali de un fel aparte, anume dintre aceia care se luptă de unii singuri să schimbe ordinea socială, prin forța ideilor. Nici un alt scriitor român al perioadei nu a insistat cu atâta convingere asupra rolului conducător al intelectualului în societate. Mai târziu, a fost dezamăgit puternic de ipocrizia pe care o percepea pretutindeni în societatea contemporană, trebuind să accepte, cu tristețe, cât de puțin contează intelectualul, în ciuda onestității și a muncii sale grele. Petrescu nu a acuzat însă doar societatea burgheză pentru aceste rele; considera că ele provin chiar din ființa intelectualului, care caută refugiu în fața incomprehensibilului din lume într-o lume imaginară.

Acestea sunt temele celor două romane ale sale. *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război* (1930), în care a ales postura naratorului la persoana întâi, a marcat începutul unei noi ere în istoria romanului. Experiențele eroului, Ștefan Gheorghidiu, în timpul Primului Război Mondial, îl copleșesc cu un simțământ al absurdului și relativismului complet al valorilor umane. În *Patul lui Procust* (1933), Petrescu experimentează din nou cu forma romanului, făcându-i pe protagoniști să se prezinte singuri prin scrisorile și jurnalele lor. Nu oferă nici un comentariu, dar sensul este clar: viața omului este o enigmă.

Datorită operelor lui Papadat-Bengescu și Camil Petrescu, dar mai ales ale tinerilor scriitori ca Anton Holban, Max Blecher, Mihail Sebastian și Mircea Eliade, romanul românesc al anilor 1930 a ținut pasul cu schimbările care aveau loc pretutindeni în Europa. El a ajuns la sincronism cu Occidentul, iar autorii nu aveau nici o îndoială că sunt Europeni.

Romanele lui Anton Holban (1902–1937) se aseamănă unor jurnale, iar eroii săi, intelectuali, sunt preocupați cu a se cunoaște prin analiza dragostei și a geloziei, așa cum se întâmplă în *O moarte care nu dovedește nimic* (1931) și *Ioana* (1934). Romanele lui Max Blecher (1909–1938), *Întâmplări în realitatea imediată* (1936) și *Inimi cicatrizate* (1937) se prezintă ca jurnale ale unui pacient bolnav de tuberculoză, a cărui personalitate se dezintegrează sub acțiunea auto-examinării. Transcriind această dramă existențială, Blecher prezintă un mozaic de fragmente de viață descrise în amănunțime, care, împreună, ne duc cu gândul către sensul tuturor lucrurilor.

În *De două mii de ani* (1934), Mihail Sebastian (1907–1945) transformă romanul într-un eseu asupra locului evreului în societatea română interbelică. Si aici este folosită formula jurnalului pentru a fi înregistrate amintirile, gândurile și conversațiile naratorului, un evreu asimilat ca Sebastian însuși, care încearcă să înțeleagă ce anume îl desparte de prietenii săi români. Eseul lui Sebastian a fost cel mai important experiment de până atunci în literatura română al unui roman cu teză, în care viața personajelor are un rol secundar față de rolul lor principal de ilustrare a unor principii.

Mircea Eliade (1907–1986) a fost filosof, critic literar, ziarist și, nu în ultimul rând, romancier, în timpul frământatului deceniu 1930–1940. Primele sale romane reprezintă de fapt jurnale. În două dintre ele, centrate asupra sejurului din India unde fusese pentru a studia istoria religiilor, principalul subiect este dragostea erotică. Experiențele sale, pe care le împinge până la limitele doctrinei existențialiste, sunt ocazii pentru cunoaștere de sine. În *Isabel și apele diavolului* (1930) este obsedat de dimensiunea demonică a existenței, iar în *Maitreyi* (1933), un roman confesiune, descrie inițierea unui tânăr european în ordinea cosmică și morală și eșecul său final în încercarea de a reconcilia Occidentul și Orientul. Eliade a explorat caracterul și aspirațiile generației sale într-o proză mai obiectivă. Eroii din *Întoarcerea din rai* (1934) și *Huliganii* (1935) sunt discipoli ai lui Nae Ionescu, care formează o generație cuprinsă de anxietate, dornică să se realizeze cu orice preț și înspăimântată de perspectiva eșecului. În *Huliganii* Eliade împinge la extrem această idee. Tinerii încearcă să rupă orice legături cu generațiile mai vârstnice și cu valorile lor morale. Eliade le vede acțiunile ca pe o afirmare a vitalității și ca mijloace prin care individul excepțional își impune voința asupra maselor.

Opere ca cele ale lui Eliade prezintă un amestec ciudat de autohton și european. Îndemnurile tradiționalistului și ortodoxistului Nae Ionescu de a experimenta viața, care au inspirat o întreagă generație de intelectuali, din care a făcut parte și Eliade, au condus, în cele din urmă, la abandonarea tradiției și a religiei în favoarea individualismului și a nihilismului occidental.

Relațiile internaționale. Obiectivul principal al politicii externe a României pe tot parcursul perioadei interbelice a fost menținerea frontierelor trasate la sfârșitul Primului Război Mondial. Toate partidele politice românești, cu excepția Partidului Comunist, erau susținătoare consecvente ale sistemului tratatelor de pace de la Versailles, o poziție care a dictat alegerea aliaților și a asigurat continuitatea în politica externă urmată în anii imediat înainte de izbucnirea războiului. Politicienii români considerau Franța, și într-o măsură mai mică Marea

Britanie, drept principalii garanți ai acordurilor de pace și se bazau pe ele pentru a contracara amenințările la adresa statu-quo-ului teritorial din Europa de Est împotriva Uniunii Sovietice, Germaniei și statelor revizioniste mai mici, Ungaria și Bulgaria. Guvernele românești au urmărit să păstreze sistemul de la Versailles și prin alte mijloace. Ei au susținut securitatea colectivă și pentru aceasta au sprijinit eforturile de a transforma Liga Națiunilor în apărător de nădejde al păcii și stabilității în Europa, și au promovat alianțe regionale cum au fost Mica Înțelegere și Înțelegerea Balcanică, pentru a descuraja revizionismul din Europa de Est. Asupra acestor probleme fundamentale liberalii, național-țărăniștii și chiar Carol al II-lea erau în general de acord. Recunoșteau cu toții că frontierele României Mari vor fi sigure atâta timp cât echilibrul politic stabilit în regiune în 1919 nu va fi deranjat și prin urmare urmăreau să împiedice atât Germania, cât și Uniunea Sovietică să domine afacerile din această regiune.

Deși conducătorii români au continuat să se bazeze pe Franța pentru a contracara orice amenințare la adresa sistemului Versailles, până în a doua jumătate a deceniului patru, interesul politic al Franței față de România a rămas destul de moderat, deși România era membră a sistemului de alianțe din Europa de Est sprijinit de Franța. Lipsa de interes a Franței este sugerată de faptul că un tratat oficial de alianță între cele două țări a fost semnat doar la opt ani după încheierea războiului. Chiar și atunci, românii au fost cei care au avut inițiativa. Ei au propus garantarea statu-quo-ului teritorial și promisiunea din partea fiecărei părți de a veni în ajutorul celeilalte în cazul unui atac neprovocat. Dar guvernul francez nu era interesat de o alianță militară cu România, deoarece considera armata acesteia incapabilă să întreprindă o campanie militară serioasă. În final s-a ajuns la un compromis și cele două părți au căzut de acord ca statele lor majore generale să se consulte în cazul unei agresiuni. Deși tratatul semnat la 10 iunie 1926 nu angaja Franța să vină în ajutorul României, conducătorii României îl considerau ca având o valoare politică deosebită, deoarece, presupuneau ei, acesta exprima comunitatea puternică de interese între cele două țări. Guvernul francez a acordat tratatului o mică importanță, considerându-l pur și simplu drept un mijloc, printre multe altele, de a menține influența franceză în Sud-Estul Europei. Reînnoit în 1936, el oferea puține modalități practice de a pune în practică simboluri și presupuneri.

Relațiile politice între România și Marea Britanie au avut o intensitate redusă. Marea Britanie nu a avut o strategie politică clară în Europa de Sud-Est în cea mai mare parte a perioadei interbelice și abia în mai 1938 *Foreign Office*-ul a analizat posibilitatea unor angajamente politice și economice față de România, ca răspuns la creșterea pericolului german. În orice caz, guvernul britanic considera România ca aflându-se în totalitate în orbita Franței, deci nu merita a fi cultivată. Dar Marea Britanie avea interese economice puternice în România. Amploarea investițiilor face ca rolul jucat în dezvoltarea economiei românești să fie depășit doar de Germania. Punctul de atracție principal era petrolul. Investițiile britanice în industria petrolieră românească erau cele mai mari în vreo țară străină, reprezentând peste jumătate din capitalul total și un sfert din capitalul străin investit în România. Și în ceea ce privește comerțul, Marea Britanie se afla pe locul doi (10% din exporturile și importurile României) după Germania (25%). Dar, dacă luăm în considerație interesele britanice pe plan mondial, aceste activități financiare și comerciale apar ca fiind de o importanță modestă.

Guvernele româneşti au promovat consecvent alianţele regionale ca mijloace de a menţine sistemul acordurilor de pace de la Versailles şi şi-au asumat un rol principal în crearea Micii Înţelegeri. Aceasta s-a format ca reacţie la nevoia resimţită de România, Cehoslovacia şi Iugoslavia de a-şi asigura propria lor securitate, pe măsură ce au început să se îndoiască de eficienţa garanţiilor cuprinse în tratatele de la Trianon şi Neuilly. Ele erau puţin interesate de o federaţie dunăreană. În primul rând pentru că o considerau drept o limitare a independenţei lor şi apoi pentru că îşi dădeau seama că pentru a fi eficientă, o federaţie va trebui să includă Austria şi Ungaria şi ele se temeau că acordându-le acestora statut egal, vor încuraja o revigorare a dominaţiei austro-ungare asupra regiunii. Propria lor Antantă era formată din trei acorduri bilaterale între Iugoslavia şi Cehoslovacia (semnat la 14 august 1920), România şi Cehoslovacia (23 aprilie 1921) şi România şi Iugoslavia (7 iunie 1921), semnatarele angajându-se în fiecare dintre ele să vină în ajutorul partenerului său în caz de atac neprovocat din partea Ungariei. Tratatul româno–iugoslav era, de asemenea, îndreptat împotriva Bulgariei.

România a jucat un rol activ în realizarea Înţelegerii Balcanice, care a reprezentat extinderea în Europa de Sud-Est a principiilor securităţii regionale, întruchipate de Mica Înţelegere. Tratatul prin care s-a creat alianţa, semnat de reprezentanţii României, Iugoslaviei, Greciei şi Turciei la 9 februarie 1934, s-a declarat a fi pur defensiv, dar era clar îndreptat împotriva Bulgariei, principala ţară revizionistă din regiune. Înţelegerea Balcanică crea condiţiile pentru colaborarea permanentă dintre membrii ei dar la fel ca Mica Înţelegere nu a reuşit să creeze un front unit în problemele internaţionale vitale.

Toate eforturile depuse în perioada anilor '20 şi '30 de guverne româneşti succesive pentru a asigura inviolabilitatea noilor frontiere ale ţărilor lor la nord şi la est s-au dovedit până la urmă lipsite de succes. Ele nu au putut atenua diferenţele dintre România şi cei doi mari vecini revizionişti — Ungaria şi Uniunea Sovietică, care nu se puteau împăca cu pierderile de teritorii de la sfârşitul Primului Război Mondial. Problema Transilvaniei stătea în calea oricărei apropieri între Ungaria şi România. Pe tot parcursul perioadei interbelice, guverne ungare succesive nu au încetat să spere la redobândirea unui teritoriu pe care îl considerau drept parte integrantă a Ungariei istorice, dar nici un guvern român n-ar fi luat în consideraţie nici cea mai mică concesie care ar fi putut diminua suveranitatea sa asupra provinciei.

Obiectul în disputa dintre România şi Uniunea Sovietică era Basarabia. Reîncorporarea acesteia în România în 1918 a precipitat o ruptură în relaţiile dintre ele şi avea să rămână obstacolul principal în calea reluării acestora în 1934. În anii '20 guvernele român şi sovietic au negociat cu intermitenţe statutul Basarabiei, dar nici unul nu s-a clintit din poziţia iniţială. Iuliu Maniu, prim-ministru între 1928–1930, a impus ca reluarea relaţiilor normale între cele două ţări să depindă de recunoaşterea de către Uniunea Sovietică a graniţei dintre ele de-a lungul Nistrului, în timp ce Maxim Litvinov, ministrul de externe sovietic, a respins la fel de ferm o astfel de condiţie. Din cauza absenţei unui comerţ dezvoltat între cele două ţări, nu exista un stimulent de natură economică pentru a se ajunge la un acord. Dar presiunile exercitate de alte cercuri au determinat în cele din urmă cele două părţi să-şi atenueze intransigenţa. În 1931, ţările pe care România le considera drept aliaţii săi cei mai importanţi – Franţa şi Polonia - au dat semnale că sunt gata să negocieze tratate cu Uniunea Sovietică

și au presat România să facă la fel. Dar discuțiile între delegațiile română și cea sovietică, care au avut loc la Riga, în Letonia, în ianuarie 1932, s-au împotmolit din nou din cauza problemei Basarabiei. Polonia, care considera propriul acord cu Uniunea Sovietică dependent de rezultatul întâlnirii de la Riga, a hotărât totuși să treacă la semnarea pactului de neagresiune cu Uniunea Sovietică, ceea ce s-a realizat la 25 iulie 1932, iar Franța a avertizat România că nu va putea amâna *sine die* normalizarea relațiilor sale cu Uniunea Sovietică.

Exemplul Franței, care căuta să semneze un pact cu Uniunea Sovietică pentru a menține statu-quo-ul internațional, era un stimulent puternic pentru mulți români, ca ministrul de externe Nicolae Titulescu, care se bazau pe Franța ca principal garant al sistemului Versailles, pentru a urmări realizarea unui angajament similar cu Uniunea Sovietică. La 9 iunie 1934, sub auspiciile Micii Înțelegeri, Litvinov și Titulescu au făcut la Geneva schimb de scrisori și au stabilit relații diplomatice normale. Dar ei nu au făcut nici o referire specifică la Basarabia.

Guvernul român nu realizase încă garantarea graniței sale de Est, care fusese principalul scop al negocierilor sale cu Uniunea Sovietică. După lungi discuții între Litvinov și Titulescu, s-a ajuns în cele din urmă la crearea cadrului general al unui tratat. Ca și tratatele Uniunii Sovietice cu Franța și Cehoslovacia din mai 1935, el stipula ajutor reciproc în cadrul Ligii Națiunilor dar, spre deosebire de acestea, era îndreptat împotriva oricărui agresor, nu doar a Germaniei. Totuși, cele două țări au afirmat că vor trebui să-și îndeplinească obligațiile numai dacă Franța trece la acțiune. La 21 iulie 1936 la Montreux, Titulescu și Litvinov au definitivat acordul, articol cu articol, însă semnarea oficială a fost programată pentru septembrie. Dar la 29 august Titulescu, care prin eforturile pentru realizarea apropierii de Uniunea Sovietică își atrăsese dușmani puternici de dreapta și a cărui ambiție și succese internaționale stârniseră animozitatea regelui, a fost brusc scos din funcție într-o remaniere de cabinet. Guvernul sovietic a luat demiterea lui Titulescu drept un semn că politica externă a României își schimbase cursul și a declarat înțelegerea din 21 iulie nulă și neavenită. În condițiile deteriorării situației internaționale de la sfârșitul anilor '30, nici una dintre părți nu a făcut o încercare de a reînvia tratatul.

Demiterea lui Titulescu ca ministru de externe a simbolizat o schimbare subtilă în politica externă a României în favoarea Germaniei. Obiectivul general rămânea același – securitatea – dar acum regele Carol și unii colaboratori ai săi considerau că este necesar să lărgească baza de susținere a integrității teritoriale a țării. Regele și majoritatea politicienilor și intelectualilor ar fi preferat să continue alianța tradițională cu Franța și Marea Britanie. Relația cu Franța nu era doar politică; ea se născuse din ceea ce românii percepeau drept o comunitate de interese între cele două țări, sentimente de înțelegere reciprocă și chiar afecțiune, care lipseau cu totul din contactele cu Germania. Dar incapacitatea Franței și Marii Britanii de a se împotrivi atacului german împotriva sistemului Versailles i-a făcut și pe simpatizanții cei mai fermi ai Occidentului să reconsidere sistemul de alianțe pe care îl construiau de la sfârșitul războiului. Eșecul normalizării relațiilor cu Uniunea Sovietică sporea neliniștea cu care ei au reexaminat politica externă. Atât susținătorii, cât și adversarii lui Carol aveau o frică aproape irațională de Uniunea Sovietică. Pentru ei, aceasta era inamicul ereditar al României, întotdeauna prezent, întotdeauna o amenințare la existența ei. Germania de la mijlocul anilor '30 nu părea la fel de periculoasă.

Până la acea dată relațiile României cu Germania nu depășiseră cadrul diplomatic obișnuit. Războiul, în special rigorile ocupației, a reprezentat o ruptură brutală în tradiția de dinainte de 1914, de respect față de puterea economică și militară germană și apreciere pentru realizările sale culturale; și de fapt opinia publică românească nu-și revenise pe deplin. Criza economică mondială a determinat relații economice oarecum mai strânse, dar conducătorii români, inclusiv Carol, erau foarte precauți în ceea ce privește pătrunderea Germaniei în economia țării.

Criza cehoslovacă din primăvara și vara anului 1938 a restrâns opțiunile posibile ale conducătorilor României. Problema imediată pentru Carol și miniștrii săi era dacă să vină sau nu în ajutorul aliatului lor din Mica Înțelegere. În final, ei au hotărât să nu o facă. Ajunseseră la concluzia că în relațiile internaționale inițiativa fusese luată de Germania și se temeau că în absența unei conduceri hotărâte exercitate de Franța, orice acțiune pe care o vor întreprinde în folosul Cehoslovaciei va pune în primejdie integritatea teritorială a propriei lor țări. Nici Carol și nici alți conducători români nu au luat în considerație cu seriozitate posibilitatea de a-și uni forțele cu Uniunea Sovietică. În schimb, ei au continuat să spere că Franța și Marea Britanie se vor trezi în cele din urmă și vor realiza pericolul pe care ambițiile germane îl reprezentau pentru propria lor securitate. Dar acordul de la München din 29 septembrie, prin care Franța și Marea Britanie au consimțit la dezmembrarea Cehoslovaciei, a convins opinia politică din București, de la Carol la Maniu, că strângerea relațiilor cu Germania era acum esențială pentru apărarea granițelor țării împotriva revizionismului sovietic și ungar.

O măsură a influenței crescânde a Germaniei în România și în general în Europa de Sud-Est a fost tratatul economic încheiat între cele două țări la 23 martie 1939. Valabil timp de cinci ani, acesta asigura o legătură mai strânsă între economiile celor două țări prin planificare, coordonare și companii mixte. Ambele părți au fost de acord că planul lor economic comun va acorda atenție specială nevoilor și capacităților României, Germania angajându-se să furnizeze capital și bunuri industriale pentru a moderniza economia românească. Principala sarcină a companiilor mixte era de a dezvolta resursele minerale ale României — cupru, crom, mangan și în special petrol. Interesul crescut al Germaniei față de petrolul românesc era legat de pregătirile pentru război și de nevoia de a deveni independentă de livrările de dincolo de ocean, care puteau fi întrerupte de o blocadă britanică. Din aceleași motive, Germania dorea să se asigure de livrările regulate de produse agricole românești. Dar și România beneficia de pe urma tratatului. Pe lângă ajutorul pentru dezvoltarea economiei, ea găsise în Germania un furnizor de echipament militar modern și un cumpărător sigur de mari cantități de cereale, la prețurile cele mai bune care se puteau oferi.

Guvernul român nu-și pierduse încă speranța în Occident. În a doua jumătate a lunii martie 1939 el a cerut insistent Marii Britanii și Franței să anunțe public că nu vor mai tolera modificări de granițe în Europa de Est și vor veni în ajutorul fiecărei țări în apărarea independenței sale. La 13 aprilie, după negocieri complicate și sub efectul ocupării de către Hitler a Cehoslovaciei în luna anterioară, după acordul de la München, Marea Britanie și Franța au promis să ajute România să reziste oricărei amenințări la adresa independenței sale. În ciuda caracterului limitat al garanțiilor britanică și franceză — ele se refereau la independența României și nu la

integritatea sa teritorială — cercurile politice din București le-au întâmpinat ca pe un semn că puterile occidentale și-au abandonat în sfârșit politica de conciliere.

Pactul de neagresiune din 23 august 1939 între Germania și Uniunea Sovietică a venit ca un șoc pentru conducătorii României, pentru că ei își bazaseră politica externă pe presupunerea că există o ostilitate profundă între nazism și comunism. Acum ei se simțeau mai lipsiți de siguranță ca oricând și, deși nu cunoșteau detaliile protocolului secret, prin care Germania recunoștea interesul special al Uniunii Sovietice în Basarabia, însăși existența tratatului anula strategia lor de echilibru între cele două puteri. Carol și miniștrii săi au acceptat ceea ce era evident: politica externă a anilor '20 și '30, care se bazase pe un sistem de alianțe interconectate sprijinit de Franța și pe afilierea la acorduri internaționale, care promovau securitatea colectivă, nu mai putea să apere frontierele României.

Evenimentele de pe frontul de vest din primăvara anului 1940 au determinat o schimbare drastică în politica externă a României. Victoriile germane în Țările de Jos și nordul Franței în luna mai l-au convins pe Carol că în acel moment cauza Aliaților era pierdută. La 29 mai el a hotărât că rămânea o singură posibilitate de acțiune — de a se baza pe Germania pentru a proteja integritatea țării.

Curtarea Germaniei nu putea împiedica pierderea de teritorii în favoarea vecinilor revizioniști ai României. Prima a acționat Uniunea Sovietică. La 26 iunie, ministrul de externe Molotov a înmânat ministrului român de la Moscova un ultimatum prin care se cerea cedarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord în decurs de 24 de ore. Carol a cerut imediat ajutor german, dar nu l-a primit, deoarece Hitler asigurase deja guvernul sovietic de „lipsa sa de interes" față de acest teritoriu, în concordanță cu pactul sovieto-nazist. Carol și consilierii săi nu au văzut o altă alternativă acceptabilă decât să cedeze.

Acum Carol nu precupețea nici un efort pentru a câștiga favorurile lui Hitler într-o încercare disperată de a preîntâmpina cererile teritoriale ale Ungariei și Bulgariei. La 1 iulie guvernul român a renunțat la garanțiile britanice din aprilie 1939 și pe 4 iulie Carol a adus la putere un cabinet progerman condus de Ion Gigurtu. În chiar ziua în care a preluat puterea, guvernul și-a declarat dorința de a adera la Axa Roma-Berlin și la 11 iulie el a anunțat retragerea României din Liga Națiunilor. În timp ce aveau loc aceste evenimente, Carol a cerut Germaniei să garanteze frontierele existente ale României și să trimită la București o misiune militară pentru a stabili o cooperare strânsă între armatele celor două țări. Dar, la 15 iulie, Hitler a răspuns că putea analiza aceste cereri numai după ce vor fi rezolvate problemele referitoare la granițele cu Ungaria și Bulgaria.

Negocierile cu Bulgaria pentru fâșia din sudul Dobrogei, pe care România o dobândise prin tratatul de la București din 1913, au început la 19 august și s-au încheiat repede. Tratatul de la Craiova din 7 septembrie restaura frontiera din 1912 dintre cele două țări. România ceda 7 412 km^2 și aproximativ 360 000 locuitori. Tratatul prevedea și un schimb de populație: aproximativ 65 000 de bulgari la nord de noua frontieră și 110 000 de români la sud de aceasta aveau să fie transmutați.

În timp ce se derulau tratativele cu Bulgaria, România era angajată în negocieri mult mai importante cu Ungaria, referitoare la viitorul Transilvaniei, provincie pe care opinia publică din

România o considera drept leagănul națiunii. Presiunile exercitate de Berlin și Roma în iulie, pentru a se ajunge la o soluționare rapidă, pașnică, a problemei, l-au determinat pe Carol să ia legătura cu guvernul ungar. Punctele de vedere divergente ale celor două părți nu au putut fi reconciliate și negocierile care au început la Turnu Severin la 16 august au fost întrerupte pe 24.

Între timp, au apărut tensiuni de-a lungul granițelor românești atât cu Ungaria, cât și cu Uniunea Sovietică. În a doua jumătate a lunii august, Uniunea Sovietică a concentrat efective numeroase de-a lungul râului Prut, noua frontieră cu România după ocuparea Basarabiei între 28 iunie și 3 iulie, iar Ungaria a desfășurat 23 de divizii în regiunile din apropierea graniței cu România. În fața acestor forțe se aflau 22 de divizii românești în Moldova și nordul Bucovinei și opt în Transilvania. Deoarece concentrarea trupelor a continuat, izbucnirea ostilităților și chiar ocuparea de către sovietici a zăcămintelor petroliere din România îi păreau lui Hitler acțiuni posibile. Pe 26 august a trecut la acțiune. A deplasat trupe în Polonia ocupată, spre regiuni mai apropiate de România, și l-a instruit pe ministrul de externe Ribbentrop să-i invite pe miniștrii de externe ai Ungariei, României și Italiei la Viena pentru „consultări" asupra viitorului Transilvaniei. Era hotărât să rezolve disputa asupra frontierei cât mai grabnic posibil pentru a evita războiul în Est și pentru a proteja sursele vitale de materii prime din România.

Discuțiile de la Viena cu privire la Transilvania s-au limitat pur și simplu la eforturile miniștrilor de externe german și italian de a convinge delegațiile ungară și română să accepte soluția lui Hitler care își rezervase privilegiul de a lua hotărârea finală, cu privire la noile frontiere ale Transilvaniei. În trasarea noilor granițe a ținut cont atât de scopurile sale strategice, cât și de cele economice. El considera că era ncesar atât să satisfacă Ungaria dar totodată să evite mutilarea României, a cărei valoare pentru efortul de război german nu încetase s-o recunoască. Și totuși, a menține ambele țări nemulțumite era un mijloc clar, în viziunea sa, de a-și asigura cooperarea lor în noua ordine germană din Europa. Astfel, Ungaria va sprijini Germania cu speranța de a obține mai mult din Transilvania, iar România va face același lucru pentru a redobândi teritoriul pierdut. În plus, noua frontieră din Transilvania, care ajungea aproape de Brașov, oferea protecție substanțială pentru zona petrolieră românească, permițând aducerea trupelor germane (cu cooperarea Ungariei) în această zonă în decurs de câteva ore.

Românii au rezistat dictatului lui Hitler. Mihail Manoilescu, ministru de externe și susținătorul corporatismului, adusese la Viena un număr de experți și era nerăbdător să pledeze detaliat pentru cauza țării sale. În schimb, i s-a prezentat oferta de „arbitraj" a lui Hitler și i s-a dat posibilitatea s-o accepte sau să se confrunte cu un război declanșat de Ungaria și sprijinit de Axă. Totuși, Ribbentrop a propus ca în schimbul acceptării soluției lui Hitler, România să primească din partea Germaniei garanții militare ale tuturor frontierelor sale, o ofertă pe care Ribbentrop a caracterizat-o drept „excepțională", nu numai pentru că nu fusese făcută nici unei alte țări, ci pentru că avea să reprezinte piatra de temelie a noii politici germane în Est. Manoilescu, zdruncinat, a cerut timp pentru a-l consulta pe rege. În dimineața zilei de 30 august, Consiliul de Coroană din București a analizat opțiunile posibile fără a ști precis ce proporție din Transilvania va fi pierdută. Maniu, Constantin Brătianu, conducătorul Partidului Liberal și alții au cerut respingerea „arbitrajului" lui Hitler, dar Carol și

majoritatea au hotărât că acceptarea lui, împreună cu garanțiile germane ale noilor frontiere, era singura cale pentru a împiedica distrugerea țării.

Decizia lui Hitler a fost citită oficial la Viena la 30 august. Abia atunci delegația română a aflat măsura exactă a pierderilor suferite de țara lor. Ungaria primea o regiune tăiată din nordul Transilvaniei de la Oradea în sud și Maramureș în nord, și cuprinzând Clujul și regiunile de-a lungul pantelor vestice ale Carpaților, până în vecinătatea orașului Brașov. România era deposedată de 42 243 km^2 și o populație de aproximativ 2 600 000 locuitori, circa 50% dintre ei români și 37% maghiari și secui. În schimbul acestora România primea angajamentul din partea Germaniei că aceasta îi va apăra frontierele. Actul însemna pierderea independenței sale în afacerile externe și subordonarea economiei efortului de război german.

Ca rezultat al cedărilor de teritorii către Uniunea Sovietică, Ungaria și Bulgaria, România care se născuse la sfârșitul Primului Război Mondial a pierdut o treime din suprafața sa (97 790 km^2) și din populație (6 161 317). Domnia lui Carol nu putea supraviețui catastrofei naționale.

Război și pace (1940–1947)

Datorită instituțiilor care i-au călăuzit dezvoltarea și spiritului în care evoluase, începând cu jumătatea secolului al XIX-lea, România se apropiase de Europa. Pe plan politic, modelul de urmat a fost democrația parlamentară, deși, uneori, practica nu se ridica la înălțimea idealului. Mai lent, dar tot atât de ferm, și economia făcuse pași spre sistemul occidental orientat spre întreprinderi capitaliste și piață liberă; structura socială dobândise treptat un aspect occidental, manifestat prin predominația clasei de mijloc în viața politică și economică din perioada interbelică; dar majoritatea intelectualilor și oamenilor politici nu se îndoiseră nici o clipă că făceau parte din Europa. Însuși procesul edificării națiunii — crearea României Mari și apărarea ei — era în esență un fenomen european.

Dar această realitate românească a fost curând înlocuită de alta. Procesul a început cu Al Doilea Război Mondial. Dictatura de patru ani a lui Ion Antonescu și eforturile războiului împotriva Uniunii Sovietice au acționat extrem de violent asupra instituțiilor și mentalităților și nu mică a fost contribuția lor la pregătirea terenului pentru accederea la putere a unei ordini sociale și politice străine. După răsturnarea dictaturii lui Antonescu, în august 1944, cursul de dezvoltare a țării a cunoscut o schimbare bruscă, îndepărtându-se de Europa și îndreptându-se spre Est. Ocuparea țării de armata sovietică și ascensiunea rapidă la putere a Partidului Comunist, prin sprijinul autorităților sovietice, au dus la demolarea structurilor existente și la îngroparea afinităților intelectuale și spirituale cu Occidentul într-un etos străin. În viața politică, autoritarismul fără precedent a înlocuit experimentul de un secol al democrației parlamentare; în viața economică, planificarea și conducerea centralizată rigidă au înlocuit amestecul liber de întreprinderi private și coordonare de la nivel de stat; iar în ceea ce privește domeniul intelectual și spiritual, intelectualii și creatorii au fost obligați să-și pună talentele în slujba creării unei „societăți noi".

Al Doilea Război Mondial. 1940–1944. Cedarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord, a sudului Dobrogei și a nord-vestului Transilvaniei în vara anului 1940 au sporit aversiunea fățișă a partidelor Național Țărănesc și Național Liberal față de dictatura regală, iar tendințele ucigașe ale Gărzii de Fier față de rege l-au obligat pe Carol, al cărui prestigiu ajunsese la nadir, să apeleze la generalul Ion Antonescu (1882–1946), ca singura persoană capabilă să țină sub control această situație dificilă. Alegerea lui Antonescu nu a fost un lucru ușor pentru că acest devotat ofițer de carieră nu făcea nici un secret din disprețul pe care-l nutrea față de Carol și nici din propriile sale ambiții.

Ceea ce l-a determinat pe Carol să-l aleagă pe Antonescu pentru a forma guvernul a fost dorința de a se salva. Dorea să folosească legăturile lui Antonescu cu Garda de Fier pentru a realiza o reconciliere între liderii acestora și tron, relațiile sale bune cu național-țărăniștii și național-liberalii pentru a le neutraliza opoziția la dictatura regală și contactele sale strânse cu membrii legației germane de la București pentru a demonstra atașamentul ferm al României la noua ordine a lui Hitler în Europa, cu scopul de a asigura sprijinul Germaniei față de regele ei și independența politică a țării. Dar Carol a făcut o gravă eroare de calcul. El nu a perceput amploarea ambițiilor lui Antonescu și nici profunzimea urii sale față de rege.

Antonescu a acceptat sprijin din partea Germaniei și a principalelor partide politice fără a-și schimba câtuși de puțin concepția cu privire la viitorul României. El a fost și a rămas un naționalist, al cărui scop era crearea unui stat etnic puternic și prosper, o putere de mărime medie respectată, care-și îndeplinește îndatoririle internaționale la nivel regional, în armonie cu sistemul mai larg al statelor europene. Era totodată un susținător al autoritarismului, convins că, în condițiile dezvoltării politice și economice a României și ale pericolelor externe care amenințau țara, el își putea atinge scopurile numai dacă își asuma controlul absolut asupra destinelor națiunii.

Antonescu nu avea nici o intenție de a accepta vasalitatea politică și economică față de Germania. În primul rând, el nu era filogerman. Ca majoritatea ofițerilor români, era profrancez și proenglez, iar în decembrie 1937 și-a condiționat participarea la guvernul lui Goga de evitarea de către acesta a unor legături strânse cu Germania. Fusese chiar de părere că România ar fi trebuit să se alăture eforturilor țărilor occidentale de a-l împiedica pe Hitler să distrugă Cehoslovacia. Când, în cele din urmă, a hotărât să-și lege soarta de Germania, a făcut-o fiind convins că acest lucru era necesar pentru salvarea țării. Sentimentele sale față de Occident au rămas aceleași, dar situația internațională se schimbase în mod dramatic. Fusese profund afectat de înfrângerea Franței, izolarea Marii Britanii de continent și comportamentul agresiv al Uniunii Sovietice față de vecinii ei mai mici. Convins că Germania va câștiga războiul, în vara anului 1940 el a avut convorbiri cu oficialii de la legația germană și a pus bazele alianței sale politice cu Germania. Înțelegerea cu Antonescu era extrem de satisfăcătoare pentru Germania. Deși, prin Garda de Fier, aveau la îndemână un instrument în slujba politicii germane, mulți oficiali germani se îndoiau de eficiența acesteia, pentru că mișcarea nu avea în rândurile sale niște oameni capabili și era lipsită de un program clar. Antonescu, pe de altă parte, oferea acele garanții de ordine și stabilitate pe care ei le considerau esențiale pentru continuarea efortului de război german.

La începutul lui septembrie, în timp ce Antonescu desfășura negocieri cu diverși lideri politici pentru formarea guvernului, a devenit evident că soluționarea crizei politice era imposibilă atâta timp cât Carol se afla la putere. Pe data de 5 septembrie, Antonescu i-a cerut categoric regelui să abdice și să părăsească țara. Carol a ezitat, dar, în final, a cedat unui ultimatum din partea lui Antonescu în sensul că, dacă nu abdica imediat, viața sa se va afla în pericol, iar țara va fi sfâșiată de război civil și confruntată cu ocuparea de către o „putere străină". La 6 septembrie, Carol a renunțat la tron în favoarea fiului său de 19 ani, Mihai, și a doua zi a părăsit țara.

În acest moment de criză pentru dinastie, Antonescu pare a fi luat în considerație posibilitatea abolirii monarhiei. Dar nu a trecut la acțiune din cauza opoziției principalelor partide politice față de o schimbare atât de radicală. Maniu și Constantin Brătianu, care au întâmpinat cu bucurie abdicarea lui Carol, au cerut insistent păstrarea monarhiei constituționale. Antonescu se temea totodată că țăranii, care trăiseră în spiritul venerației față de rege, vor recurge la violență dacă ar fi acționat împotriva monarhiei. Dar el nu era dornic să suporte tutela unui nou Carol și, în consecință, a hotărât să reducă puterea noului rege la atribuții cu caracter ceremonial, în timp ce adevărata autoritate era exercitată de el însuși.

La 6 septembrie, la urcarea sa la tron, Mihai a emis un decret prin care îi acorda lui Antonescu puteri depline, în funcția sa de conducător al statului român. Dar decretul conținea o prevedere importantă: regele *numea* președintele Consiliului de Miniștri. La vremea respectivă prevederea a trecut neobservată dar, patru ani mai târziu, aceste câteva cuvinte au furnizat justificarea juridică pentru demiterea lui Antonescu de către Mihai și numirea unui nou șef al guvernului. Antonescu a pus capăt crizei politice la 15 septembrie, formând un guvern de coaliție cu Garda de Fier. El a preluat președinția Consiliului de Miniștri și a devenit ministru al Apărării Naționale, în timp de Garda de Fier s-a instituit drept forța politică dominantă în noul guvern. Horia Sima, succesorul lui Codreanu ca lider al Gărzii de Fier, era vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și gardiștii dețineau cinci ministere, inclusiv cel de Interne, Afaceri Externe, Învățământului și Cultelor. De asemenea, Garda controla presa și serviciul de propagandă, majoritatea posturilor de secretari și directori permanenți din cadrul ministerelor și 45 din cele 46 de prefecturi de județ. Mihai Antonescu (1904–1946), profesor de drept la Universitatea din București și prieten apropiat, dar nu rudă a generalului, a devenit ministrul justiției, în timp ce experți care nu aparțineau unor partide politice au fost numiți la Ministerul Economiei Naționale și la departamentele acestuia. Anunțarea noului cabinet a fost însoțită de proclamarea României ca „Stat național legionar" în care singura mișcare politică autorizată era Garda de Fier.

Antonescu a trecut imediat la înlocuirea vechii ordini politice cu una nouă, pe care a descris-o ulterior drept „statul național totalitar". El și-a exprimat clar dezgustul total față de partidele politice și practicile democrației românești, pe care o considera deficitară. La baza eșecului acesteia, se afla, după părerea sa, cultivarea libertății care punea interesele indivizilor mai presus de cele ale colectivității și ale statului. În consecință, în noua sa ordine, el nu a făcut loc partidelor politice. Propunerile anterioare adresate lui Maniu și Brătianu pentru formarea unui guvern de unitate națională fuseseră doar o modalitate care să-i permită să se

inspire din experiența Partidelor Național Țărănesc și Național Liberal, iar faptul că împărțea puterea cu Garda de Fier era un experiment strict temporar.

În afacerile externe, preocuparea cea mai urgentă a lui Antonescu a fost consolidarea alianței cu Germania. Succesul acestei acțiuni necesita îndeplinirea prevederilor dictatului de la Viena, pe care, deși personal îl ura, era hotărât să-l pună în aplicare repede. De asemenea, Antonescu a pus bazele noului rol pe care România avea să-l joace într-o Europă de Sud-Est dominată de Germania, întărind legăturile militare și economice cu Germania. Astfel, el a repetat cererea făcută anterior Germaniei de a trimite o misiune militară și a început negocieri pentru încheierea unui nou tratat economic româno–german.

Viteza cu care Berlinul a răspuns la avansurile lui Antonescu arăta cât de importantă devenise România în planurile strategice ale Germaniei pentru Europa de Sud-Est. În urma eșecului invaziei italiene în Grecia, Hitler hotărâse că era necesară o operațiune germană de salvare și că aceasta va trebui să treacă prin România și Bulgaria. Dar rolul României în Est nu avea să se limiteze exclusiv la cel de bază de organizare și sursă de materii prime. Înrăutățirea relațiilor cu Uniunea Sovietică îl determinase pe Hitler să accelereze elaborarea planurilor pentru rezolvarea diferendelor germano–sovietice prin mijloace militare. În cazul unui război, el intenționa să atribuie României rolul–cheie de ancoră sudică a frontului german de est. Primele trupe germane au sosit în România la 10 octombrie 1940.

Pentru a se asigura de cooperarea totală a românilor, între 21–24 noiembrie, Hitler l-a invitat pe Antonescu la Berlin. Motivul oficial al vizitei a fost definitivarea condițiilor de aderare a României la pactul germano–italo–japonez, pe care Antonescu l-a semnat, de fapt, 23 noiembrie. Mult mai importante au fost însă convorbirile dintre Hitler și Antonescu din 22 noiembrie, care au avut o influență hotărâtoare asupra cursului relațiilor germano–române. Antonescu i-a făcut lui Hitler o impresie favorabilă, de om vrednic de încredere, o convingere pe care Hitler a nutrit-o până la căderea lui Antonescu, în august 1944. Într-o expunere de două ore a năzuințelor României și a propriilor planuri de cooperare, Antonescu a insistat asupra revizuirii dictatului de la Viena. Hitler nu a făcut nici o promisiune, afirmând pur și simplu că după război situația va fi diferită, dar Antonescu a luat aceste cuvinte ca un angajament de a schimba termenii dictatului. Începând de atunci, și pe tot parcursul războiului cu Uniunea Sovietică, el s-a gândit în mod constant la Transilvania, fiind sigur că o cooperare strânsă cu Germania era singura cale pentru a asigura redobândirea teritoriului pierdut.

În timp ce Antonescu își realizase astfel obiectivul principal al politicii externe — o alianță fermă cu Germania —, cooperarea sa pe plan intern cu Garda de Fier nu a reușit să creeze liniștea publică și progresul economic pe care le dorise. Gardiștii s-au dovedit a fi parteneri incompetenți și iresponsabili, care, era evident, nu împărtășeau viziunea lui Antonescu despre noua Românie.

Ambițiile conducătorilor Gărzii nu aveau limite. Ei au contestat autoritatea lui Antonescu, încercând să dobândească controlul asupra poliției și armatei, instituții care anterior fuseseră imposibil de penetrat de către influența gardistă. Ei au creat, de asemenea, o forță separată, poliția legionară, pentru a fi folosită împotriva opozanților. Membrii acesteia erau recrutați din rândul elementelor celor mai joase ale societății și nu aveau nici o meserie. În armată, Garda

de Fier nu a avut succes. Corpul ofițeresc fusese întotdeauna ostil mișcării legionare, pe care o privea drept un element de dezordine și subordonare față de Germania. Garda a reușit să câștige câțiva aderenți doar în rândul gradelor inferioare.

Antonescu a luat măsuri drastice pentru a împiedica „spiritul legionar" să prindă rădăcini în armată. La 5 decembrie 1940, el a emis un decret care impunea pedepse severe pentru „rebeliune" și „insubordonare", inclusiv moartea, pentru instigatorii la astfel de acțiuni. Aceste măsuri erau fără îndoială o reacție la atrocitățile comise de detașamentele legionare ale morții în ultima săptămână a lunii noiembrie. Printre victime se număraseră Nicolae Iorga și Virgil Madgearu, ridicați de la casele lor și împușcați, și un număr de foști miniștri și alți oficiali aflați printre cei 64 prizonieri uciși într-o acțiune gardistă sângeroasă în închisoarea Jilava de lângă București.

Conflictul între Antonescu și Garda de Fier, care acum ajunsese în punctul culminant, provenea din diferențe fundamentale în concepția cu privire la statul totalitar și modul de administrare a acestuia. Horia Sima a cerut ca țara să fie guvernată în „spirit legionar", adică puterea să fie exercitată exclusiv de Gardă, iar activitatea politică a oricăror alte grupuri să înceteze. A mers până acolo încât, la 28 octombrie, l-a acuzat pe Antonescu că, permițând partidelor Național Țărănesc și Național Liberal să funcționeze, el a violat decretul care înființa statul național legionar. O astfel de activitate politică, avertiza el, contravenea principiilor statului totalitar. Sima a criticat și sistemul de organizare economică a țării, cerând o „revoluție economică". Prin această sintagmă înțelegea aplicarea în România a principiilor național-socialismului german, pentru ca toate domeniile vieții economice să treacă sub control centralizat. I-a cerut insistent lui Antonescu să desființeze structura economică liberală care exista la vremea aceea și să introducă un sistem economic compatibil cu ordinea politică național legionară. Dar Antonescu nu avea intenția de a permite ca statul sau economia să fie conduse de către legionari. Până la sfârșitul toamnei, acumulase dovezi numeroase ale perfidiei și incompetenței acestora, și-și întărise convingerile anterioare referitoare la incapacitatea Gărzii de a guverna. Totuși, disputa sa cu Garda de Fier nu a fost legată de eficiența administrației sau de o politică economică coerentă, ci a avut drept cauză lupta pentru putere, Antonescu urmărind să subordoneze mișcarea legionară propriei sale viziuni, aceea a unui stat disciplinat, în care domnește ordinea.

Deoarece relațiile tensionate dintre Antonescu și Horia Sima se îndreptau inexorabil spre un conflict fățiș, Antonescu l-a consultat pe Hitler. La o întâlnire din 14 ianuarie 1941, el i-a acuzat pe conducătorii Gărzii de Fier că aduseseră țara în pragul anarhiei și a propus să preia conducerea exclusivă a statului național legionar. La început, Hitler a fost evaziv. A explicat cum el însuși se confruntase cu o provocare similară cu câțiva ani în urmă în cadrul propriului său partid și fusese obligat să lichideze acele elemente, dar, apoi, i-a sugerat lui Antonescu că ar putea face același lucru. Ulterior, înainte ca Antonescu să plece spre casă, Hitler l-a asigurat că era singurul om capabil să conducă destinele României. Această scurtă convorbire a risipit ultimele îndoieli ale lui Antonescu cu privire la poziția lui Hitler față de lupta pentru putere cu Garda de Fier.

Antonescu s-a întors la București în seara de 14 ianuarie, hotărât să elimine Garda de Fier. El se bucura de sprijinul deplin al armatei și nu se îndoia de rezultatul favorabil al ciocnirii dintre aceasta și Gardă. Pe 21 ianuarie, când a părut că cedează cererilor legionarilor de retragere a armatei în cazărmi și de schimbare a unor miniștri în guvern, Sima a considerat această acțiune drept semn de slăbiciune și a cerut „retragerea" lui Antonescu și formarea unui guvern legionar „pur".

În ziua următoare, Antonescu a hotărât să treacă la acțiune și a trimis armata împotriva fortărețelor Gărzii din București. Până seara, situația a fost decisă. Sima și ceilalți conducători ai Gărzii au solicitat în van intervenția oficialităților germane, acestea i-au sfătuit să capituleze, promițând doar că vor cere lui Antonescu permisiunea ca liderii Gărzii să se refugieze în Germania. Considerau că era înțelept să mențină Garda într-o formă oarecare, pentru a putea exercita presiuni asupra lui Antonescu dacă, în viitor, acesta ar fi decis să acționeze contrar intereselor germane. La 23 ianuarie, trupele legionare s-au predat, dar șeful serviciului secret german în România a aranjat scoaterea din țară, în secret, a conducătorilor Gărzii și ducerea lor în Germania.

După înăbușirea rebeliunii, toate acțiunile lui Antonescu arată clar că nu avea intenția de a repune Garda într-o poziție puternică; el i-a exclus pe membrii acesteia din noul guvern. A încercat din nou, așa cum făcuse și în septembrie, să stârnească interesul Partidului Național Țărănesc și al altor partide pentru formarea unui guvern de unitate națională, dar nu a reușit. Iuliu Maniu, liderul recunoscut al forțelor democratice, a refuzat din nou participarea la un guvern care disprețuia democrația parlamentară și interzicea practicile normale de partid. Astfel, cabinetul pe care Antonescu l-a anunțat la 27 ianuarie 1941 era compus în special din militari, a căror principală misiune era de a asigura ordinea publică și o administrație eficientă. Cu această echipă, el a început să pună bazele tipului propriu de autoritarism. La 5 februarie a emis un drecret care impunea pedepse severe celor ce tulburau ordinea publică, un act care, în consecințele sale, atingea toate domeniile vieții politice și publice. În practică, interzicea înființarea oricărui tip de organizație, politică, religioasă sau culturală fără acordul guvernului și interzicea adunările publice, oricât ar fi fost de mici și întâmplătoare, considerându-le a fi subversive.

Regimul instituit de Antonescu nu poate fi caracterizat drept fascist. O descriere mai exactă ar fi dictatură militară. Spre deosebire însă de dictatura lui Hitler în Germania și a lui Mussolini în Italia, aceasta era lipsită de o ideologie, nu era susținută de un partid politic de masă. Existența dictaturii nu era justificată de considerații filozofice, ci de ordine și securitate, pe care Antonescu le considera esențiale pentru progresul oricărei societăți. El nu se baza nici pe mase, nici pe politicieni. În locul acestora, folosea armata și aparatul de siguranță pentru a conduce și a suprima disidența.

După instituirea dictaturii sale militare, Antonescu a strâns și mai mult relațiile cu Germania. El a declarat în mod repetat că România se afla în Axă din motive de conștiință și nu din calcule politice. Deși asemenea cuvinte pot fi clasate cu termenul de floricele retorice, ele măsoară totuși exact profunzimea angajării sale în slujba noii ordini politice și economice

germane în Europa. El și-a demonstrat credința sprijinind campaniile germane din Balcani în lunile aprilie și mai și participând din toată inima la invadarea Uniunii Sovietice în iunie.

În primăvara anului 1941, în timp ce se pregătea atacul împotriva Uniunii Sovietice, Hitler și comandanții de armată germani prevedeau un rol limitat pentru armata română, deoarece aveau îndoieli cu privire la capacitatea acesteia de a desfășura acțiuni ofensive independente. Ei erau mult mai preocupați de apărarea zăcămintelor petrolifere românești împotriva unui atac sovietic, încredințând apărarea acestora șefului misiunii forțelor aeriene germane în România. Nu se îndoiau că, o dată cu declanșarea războiului, livrările românești de petrol vor deveni decisive, deoarece, evident, transporturile din Uniunea Sovietică, celălalt furnizor important al Germaniei, vor înceta. La 12 iunie, Hitler l-a informat pe Antonescu, la München, despre planul său de a ataca Uniunea Sovietică. Ca răspuns, Antonescu a promis participarea economică și militară deplină a țării sale în această campanie.

La 22 iunie 1941, la câteva ore după ce începuse invazia germană a Uniunii Sovietice, regele Mihai și Ion Antonescu au proclamat începerea „războiului sfânt" pentru eliberarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord de ocupația sovietică. Acest război s-a bucurat de sprijinul covârșitor al poporului român, care vedea în el un mijloc de a îndepărta amenințarea sovietică la adresa existenței țării sale o dată pentru totdeauna.

Ofensiva generală pe frontul românesc s-a pus în mișcare abia la 2 iulie deoarece era mult mai departe spre est decât baza din Polonia de unde Grupul de Armate Sud German începuse operațiile. Până la mijlocul lui iulie, armatele română și germană atinseseră cursul superior și de mijloc al Nistrului. În sud, Armatei a IV-a române i se alăturaseră unități din Dobrogea, care traversară Dunărea pe 21 iulie și, până la 26 iulie, ajunseseră la cursul inferior al Nistrului. Astfel, în decurs de o lună de la începerea ostilităților, obiectivele militare principale ale românilor — eliberarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord — fuseseră atinse. Dar Antonescu hotărâse deja să trimită trupele române dincolo de Nistru. Era încredințat că victoria germană va urma în viitorul apropiat și intenționa, după cum îi scrisese lui Hitler pe 20 iulie, să lupte alături de Germania până când aceasta își va realiza scopul final, distrugerea Uniunii Sovietice. La 6 august, când Hitler și Antonescu s-au întâlnit la Statul Major al Grupului de Armate Sud, ei au căzut de acord că armata română va ocupa teritoriul între Nistru și Nipru, că anumite unități vor fi folosite la est de Nistru și că zona dintre Nistru și Bug, numită acum Transnistria, va trece sub administrație civilă românească.

La sfârșitul anului 1941, România se afla în război cu Aliații occidentali. Sub presiunea Uniunii Sovietice, Marea Britanie a declarat război României la 7 decembrie. După intrarea în război a Statelor Unite, Germania a obligat România să-și onoreze angajamentele cuprinse în Pactul Tripartit din noiembrie 1940 și să declare război Statelor Unite, lucru care s-a produs la 12 decembrie. Statele Unite au răspuns declarând război României la 5 iunie 1942. Era evident că Antonescu și majoritatea politicienilor români erau parteneri lipsiți de tragere de inimă în războiul împotriva Aliaților occidentali.

În vara anului 1942, un număr mare de efective românești a luat parte la ofensiva germană de amploare din sudul Rusiei și din Caucaz. Aproximativ opt divizii au fost angajate în operații la est de Marea de Azov, iar grosul forțelor române a participat la ofensiva spre

Volga. Pozițiile repartizate se aflau la flancurile de nord și sud ale forței principale germane. În timpul ofensivei de iarnă, care a început la 19 noiembrie, forțele sovietice au reușit să facă o breșă hotărâtoare în aceste zone. Până la sfârșitul lunii decembrie, ele au reușit să încercuiască Armata a VI-a germană la Stalingrad. Unitățile române luptaseră bine dar, fiind lipsite de blindate și artilerie suficiente, nu au putut face față atacului sovietic. Românii au suferit pierderi imense: cea mai mare parte dintre cele optsprezece divizii, două treimi din forțele lor de pe frontul de est, a fost distrusă.

Dezastrul de la Stalingrad a avut o influență hotărâtoare asupra politicii românești. L-a convins pe Antonescu că Germania nu poseda forța militară pentru a înfrânge Uniunea Sovietică și că trebuiau găsite alte mijloace pentru a proteja țara împotriva unei invazii a Armatei Roșii. El a făcut apel la Occident. În primăvara anului 1943, l-a autorizat pe Mihai Antonescu, adjunct al președintelui Consiliului de Miniștri, să inițieze contacte cu Marea Britanie și Statele Unite.

Pe măsură ce războiul continua și pierderile, sacrificiile cerute populației civile sporeau, dictatura militară a intensificat controlul asupra frontului intern. În perioada în care Antonescu a exercitat puterea absolută în calitate de Conducător al Statului Român, ordinea și supunerea erau cuvintele–cheie. El avea autoritatea de a iniția și promulga toate legile noi și de a le modifica pe cele în vigoare; de a numi și concedia orice funcționar al statului, inclusiv miniștri, de a încheia tratate, a declara război și a încheia pace. Pentru acțiunile sale interne sau externe nu dădea socoteală nimănui.

Principiile autoritare de guvernare s-au extins la toate nivelurile administrației. Prefecții erau stăpânii necontestați ai guvernării locale. Ei erau numiți de conducător și răspundeau doar în fața lui. În octombrie 1942, puterile acestora, deja substanțiale, au fost lărgite pentru a le permite controlul asupra tuturor domeniilor administrației și a personalului din jurisdicția lor. Cetățenii nu aveau nici un cuvânt în alegerea autorităților locale, din moment ce ministrul de Interne îi numea pe primarii orașelor, iar prefectul pe primarii localităților rurale. Consiliile locale alese au fost dizolvate și înlocuite cu organisme compuse din oficiali din administrație și, cu începere din octombrie 1942, din reprezentanți ai industriei, comerțului și profesiilor libere, numiți de prefect, și alte oficialități locale.

Dictatura antonesciană a tratat economia în același mod în care a tratat partidele politice și administrația publică. Controlul și înregimentarea erau la ordinea zilei. Decretul din 18 februarie 1941 era caracteristic; acesta prevedea militarizarea întreprinderilor de stat și particulare ori de câte ori „interesele superioare ale statului" o cereau. Acest proces a adus atât conducerea economică, cât și angajații sub îndrumarea generală și la ordinele ofițerilor din armată. Un alt decret, din 10 martie 1941, impunea populației rurale servicii obligatorii în muncă și acorda Ministerului Agriculturii și comitetelor agricole comunale puteri aproape nelimitate de rechiziționare a forței de muncă și coordonare a producției. La 15 mai, aceste prevederi s-au extins la toate persoanele adulte. Începând de la acea dată, persoanele capabile să muncească, dar care nu erau angajate într-o slujbă în producție, puteau fi mobilizate să lucreze pentru „binele public". Războiul împotriva Uniunii Sovietice a intensificat pretențiile asupra populației active și înregimentarea acesteia.

Între 1941–1944, economia românească s-a dezvoltat sub presiuni germane ferme de creștere a producției de materii prime necesare efortului de război, rezistând încercărilor tot atât de tenace ale germanilor de a dobândi controlul asupra industriilor–cheie românești. Oficialii germani de la toate nivelurile au descoperit, spre regretul lor, că Antonescu era foarte puțin înclinat să facă concesii economice majore față de Germania. El era influențat în mare măsură de cercurile economice și bancare liberale care abandonaseră desigur politica „prin noi înșine" dar căutau cu disperare să păstreze controlul românesc asupra resurselor economice și asupra dezvoltării.

Antonescu a încercat în diferite moduri să limiteze pătrunderea Germaniei în economia românească. Un decret din 17 iulie 1942 reducea volumul de capital străin în industria petrolieră, în favoarea capitalului românesc, și făcea concesii speciale acelor firme în care etnicii români aveau cel puțin 75% din acțiuni. Nici una dintre aceste măsuri de autoapărare economică nu a fost eficientă în totalitate, în special după începerea războiului împotriva Uniunii Sovietice, deoarece, la acea dată, economia românească devenise prea strâns legată de cea germană pentru a funcționa independent.

„Problema evreiască", cum a fost numită începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a fost cea mai importantă, în domeniul minorităților, cu care s-a confruntat regimul antonescian. Factorii care au determinat încercările de „rezolvare" a acesteia au fost sentimentele naționale puternice și unele scopuri tactice de politică externă și nu un antisemitism doctrinar. Populația evreiască se ridica în 1940 la 800 000. După cedarea de teritorii către Uniunea Sovietică și Ungaria, populația evreiască rămasă în cele două treimi din România Mare a scăzut la 315 000, dar s-a ridicat din nou la 375 000 în vara anului 1941, când Basarabia și Bucovina de Nord au fost redobândite.

Pe măsură ce România s-a apropiat de Germania, în vara anului 1940, situația evreilor s-a deteriorat continuu. Legate direct de alinierea României în politica externă, deciziile luate de Cabinetul Gigurtu, la 9 iulie 1940, de a îndepărta toți evreii din rândul funcționarilor publici și, la 8 august, de a redefini situația juridică a evreilor au fost acțiuni care i-au deposedat efectiv pe aceștia de drepturi politice și civile.

După înființarea statului național legionar în luna septembrie, Antonescu și Garda de Fier au trecut la românizarea economiei. Garda s-a folosit de acest prilej pentru a da frâu liber antisemitismului său violent. Dar, pentru Antonescu, românizarea economiei era un mijloc de a crea o burghezie puternică, care să se bazeze pe forțele proprii, care să formeze coloana vertebrală politică și socială a țării. Într-un răstimp scurt, după venirea sa la putere, el a inițiat îndepărtarea evreilor și a străinilor din structurile economice ale țării și înlocuirea lor cu etnici români. O serie de decrete au avut ca scop exproprierea proprietăților rurale deținute de evrei (4 octombrie 1940), a celor forestiere (17 noiembrie 1940), a transporturilor pe râuri (4 decembrie 1940) și a proprietăților urbane (28 martie 1941). Un alt decret (16 noiembrie 1940) cerea firmelor și întreprinderilor industriale particulare și organizațiilor fără profit să-și înlocuiască angajații evrei cu etnici români până la 31 decembrie 1941. Deși statisticile oficiale arătau că numărul evreilor angajați fusese redus de la 28 225 în noiembrie 1940, la 16 292 până la termenul acordat, și apoi la 6 506 până la 1 martie 1943, rapoarte secrete mai credibile estimau

numărul de angajați evrei la 21 000 în primăvara anului 1943. Ei și-au păstrat locurile de muncă pentru că activitatea lor era esențială pentru funcționarea eficientă a întreprinderilor respective. Și în celelalte domenii ale economiei, românizarea pare să fi făcut progrese modeste.

Măsurile luate împotriva evreilor înaintea atacului împotriva Uniunii Sovietice au fost în primul rând de natură economică, cu excepția actelor violente comise de legionari împotriva unor persoane particulare. Deportarea evreilor a început după recuperarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord. Un număr mare de evrei, probabil aproape 130 000, fugiseră deja de acolo în Uniunea Sovietică în timp ce armatele română și germană înaintau spre aceste provincii. Uciderea a 4 000 de evrei la Iași și în timpul deportării lor în Muntenia, la 28–30 iunie, de către trupele germane și române, a confirmat înțelepciunea celor care se refugiaseră. Îndată ce armata română a ocupat Transnistria, autoritățile române au început să-i deporteze în masă pe evreii din Basarabia de Nord cât mai departe spre est posibil. Tratatul de la Tighina, din 30 august 1941, prin care se recunoștea administrația civilă românească a Transnistriei, specifica faptul că evreii trimiși acolo vor fi ținuți în tabere de concentrare și folosiți ca mână de lucru. Probabil că în perioada 1941–1943 aproape 100 000 au fost deportați în Transnistria. Din cauza condițiilor groaznice și a atrocităților comise au pierit mii de evrei.

Regimul antonescian nu a participat la deportarea în masă a evreilor pe care oficialii naziști au organizat-o în cadrul „soluției finale" a lui Hitler la problema evreiască în Europa. La început, a arătat un oarecare interes față de această problemă și a consimțit ca, începând din septembrie 1942, evreii apți de muncă forțată din județele Arad și Timișoara, din Banat și Turda, din Transilvania să fie ridicați și trimiși la Lublin. Deportările păreau a fi început conform planurilor, dar curând după aceea, în decembrie 1942, ele au încetat, deoarece guvernul și-a schimbat politica față de evrei, în primul rând ca reacție la deteriorarea situației militare pe frontul de est după bătălia de la Stalingrad și pe măsură ce se făceau încercări pentru a se ajunge la o înțelegere cu Aliații occidentali.

Pe lângă războiul de pe frontul de est, între 1941–1943, problema de politică externă cea mai presantă pentru guvernul român era redobândirea nordului Transilvaniei. Departe de a fi rezolvat situația, dictatul de la Viena nu a făcut decât să exacerbeze relațiile tensionate între România și Ungaria. Nu a rezolvat problema națională, separându-i pe toți maghiarii de toți românii. Aproximativ 1 150 000–1 300 000 de români sau 48 până la 50% din populația teritoriului cedat, în funcție de proveniența statisticilor care se folosesc, au rămas la nord de noua frontieră, în timp ce aproximativ 500 000 maghiari (unele surse ungurești apreciază numărul lor la 800 000, iar sursele românești la 363 000) au continuat să locuiască în sud. Pe toată durata războiului, cele două guverne au eșuat total în rezolvarea diferendelor.

Dezastrul de la Stalingrad a fost un punct de cotitură decisiv în participarea României la Al Doilea Război Mondial. Convins că Germania nu mai putea acum câștiga războiul, Antonescu și-a concentrat toate eforturile spre a proteja România de „marele pericol" din est. Acesta, de fapt, fusese motivul principal pentru care intrase în războiul împotriva Uniunii Sovietice. Astfel, în ciuda tensiunilor crescânde în relațiile cu Germania, pe măsură ce forțele sovietice înaintau implacabil spre vest, politica sa demonstrează o continuitate remarcabilă. El a menținut alianța cu Germania și i-a furnizat, ca și până atunci, oameni și materiale pentru efortul de război,

dar, în același timp, a întreprins acțiuni pentru a câștiga înțelegerea Aliaților occidentali față de „situația dificilă" a României. L-a încurajat astfel pe colaboratorul său cel mai apropiat, Mihai Antonescu, să-i contacteze pe aceștia și să le atragă atenția asupra pericolului pe care îl reprezenta Uniunea Sovietică pentru întreaga Europă, nu numai pentru partea de răsărit a acesteia.

Până în primăvara anului 1944 și alte forțe politice se uniseră în efortul de a scoate țara din război. Figura–cheie era Iuliu Maniu, conducătorul opoziției democratice la dictatura antonesciană. Între noiembrie 1942 și martie 1943, acesta trimisese, prin diferite canale, inclusiv diplomați elvețieni și turci, un șir de mesaje guvernului britanic, în care explica rolul României în război și aspirațiile sale. El a subliniat că opinia publică din România se opusese continuării războiului împotriva Uniunii Sovietice dincolo de Nistru și acum cerea doar apărarea integrității teritoriale a țării, inclusiv a Transilvaniei de Nord. Pretindea că românii purtau în suflet aceleași idealuri ca și puterile anglo-saxone, dar nu puteau acționa în concordanță cu propriile convingeri deoarece țara lor era efectiv ocupată de armata germană. Maniu își exprima convingerea că opinia publică era gata să acționeze în favoarea cauzei aliate și nu se îndoia că și armata română putea fi câștigată pentru a susține această cauză, dar, pretindea el, toată lumea avea rețineri până când guvernele britanic și american nu vor garanta integritatea teritorială a țării. În toate aceste mesaje era evident că Maniu, ca și Mihai Antonescu și politicienii români, în general, considerau Uniunea Sovietică drept amenințarea cea mai importantă la independența României și vedeau în Occident singura speranță pentru a evita o catastrofă.

Răspunsul inițial din partea Marii Britanii a fost descurajator. În ianuarie 1943, Foreign Office-ul l-a informat pe Maniu că, după război, granițele României vor fi trasate în conformitate cu obiectivele generale aliate și cu recunoașterea de către Marea Britanie a intereselor de securitate ale Uniunii Sovietice de-a lungul frontierei sale vestice. Se afirma clar că România nu va putea spera să trateze doar cu Aliații occidentali, ci va trebui să ajungă la o înțelegere cu Uniunea Sovietică.

Atât Maniu, cât și Mihai Antonescu aveau acum contacte directe cu guvernul sovietic, dar scopul lor principal era mai de grabă de a testa atitudinea acestuia față de România, decât de a începe negocieri, deoarece încă mai sperau că vor capitula în fața Aliaților occidentali. Maniu a obținut sprijinul lui Eduard Beneš, șeful guvernului cehoslovac în exil la Londra, de a prezenta cazul României în fața guvernului sovietic. Beneš a avut convorbiri cu Molotov și Stalin între 14–18 decembrie 1943 la Moscova, în timpul cărora aceștia din urmă au fost aparent de acord să considere regimul Antonescu și nu poporul român responsabil de atacul împotriva Uniunii Sovietice și să favorizeze România în detrimentul Ungariei în rezolvarea problemei Transilvaniei.

Celălalt canal românesc spre Moscova trecea prin Stockholm, unde, între decembrie 1943 și ianuarie 1944, ministrul român Frederic Nanu a avut convorbiri cu oficialii de la legația sovietică în ceea ce privește interesul exprimat de „anumite cercuri" din România (evident Mihai Antonescu) de a negocia retragerea României din război. În februarie, Nanu a informat Bucureștiul că guvernul sovietic promisese să respecte suveranitatea și independența României

și să o ajute să recupereze Transilvania dacă ieșea din război. Mihai Antonescu nu a dat însă nici un răspuns pentru că i se părea mai sigur ca România să trateze cu Occidentul.

La vremea aceea, Maniu și Mihai Antonescu erau profund angajați în inițiativele de pace cu Marea Britanie și Statele Unite. La sfârșitul anului 1943, Aliații occidentali acceptaseră propunerea lui Maniu privind trimiterea unui reprezentant al opoziției pentru a negocia direct cu puterile occidentale. Maniu și colaboratorii săi l-au ales pe prințul Barbu Știrbey, care prezidase un cabinet de tranziție în 1927, și, în februarie 1944, l-au trimis la Cairo, unde se afla statul major al Comandamentului Aliat pentru Orientul Mijlociu.

Ion Antonescu a continuat să coopereze cu Germania, în ciuda dovezilor tot mai clare ale catastrofei militare, pentru că nu vedea nici o altă alternativă posibilă. Deși dorea cu orice preț să evite subjugarea țării de către Uniunea Sovietică, el se confrunta cu pericolul mult mai direct al unui regim germano-legionar, care, era convins, va distruge în totalitate suprastructura politică și economică a țării, lăsând-o la discreția „altora". Acest pericol nu era câtuși de puțin imaginar, deoarece, la 26 ianuarie 1944, Hitler ordonase elaborarea planurilor de ocupare a României în cazul unei lovituri antigermane. Dar tensiunea din relațiile româno-germane a fost atenuată de un nou acord economic semnat la 9 februarie și, în special, de reînnoirea asigurărilor de sprijin din partea lui Antonescu date la întâlnirea cu Hitler din 28 februarie. În ziua aceea, Hitler, recăpătându-și încrederea în Antonescu, a ordonat încetarea elaborării planurilor pentru ocuparea României.

În aprilie 1944, negocierile între Știrbey și Aliați de la Cairo au ajuns într-un punct critic. Uniunea Sovietică a început să-și asume un rol tot mai activ pe măsură ce armatele sale au ajuns la Prut și erau pe punctul de a intra adânc în România. Pentru a grăbi capitularea României, Molotov a anunțat la 2 aprilie că Uniunea Sovietică nu urmărea să dobândească nici un teritoriu românesc sau să modifice sistemul social din țară. La 12 aprilie, reprezentantul sovietic la Cairo i-a prezentat prințului Știrbey condițiile sovietice minime, elaborate după consultări cu guvernele britanic și american pentru încheierea unui armistițiu. Ele au fost comunicate lui Ion Antonescu și Iuliu Maniu prin diplomații români de la Ankara. Se cerea ruperea totală de Germania și lupta comună a armatelor române și aliate împotriva Germaniei; restabilirea frontierei româno-ruse de la 22 iunie 1941; plata despăgubirilor către Uniunea Sovietică; eliberarea tuturor prizonierilor de război aliați; mișcarea nestingherită a Armatei Roșii pe teritoriul României, anularea dictatului de la Viena și sprijinul sovietic pentru revenirea la România a nord-vestului Ardealului.

Reacția la București a fost complexă. Maniu a răspuns la 19 aprilie cu contrapropuneri. Deoarece, evident, acorda crezare promisiunilor sovietice de respectare a suveranității României, el a acceptat propunerea de armistițiu, dar a insistat ca nici un fel de trupe străine (prin care înțelegea sovietice) să nu aibă permisiunea de a intra în țară, cu excepția cazului în care erau invitate. Dornic să evite ocupația sovietică, ceruse deja Comandamentului Aliat pentru Orientul Mijlociu să trimită în România două divizii aeropurtate. La 21 aprilie, Aliații au refuzat continuarea negocierilor și au cerut acceptarea sau respingerea clară a condițiilor armistițiului. După ce câteva noi încercări de a modera ultimatumul aliat au eșuat, la 10 iunie, Maniu a acceptat fără entuziasm armistițiul pe baza celor șase puncte din 12 aprilie. Dar chiar

și acum, în loc să-i contacteze direct pe ruși, el a preferat să lucreze prin Cairo, pentru a se asigura că Marea Britanie și Statele Unite erau parteneri cu puteri depline în orice înțelegere.

La 15 mai, guvernul Antonescu a respins condițiile Aliaților. Cei doi Antonescu le-au considerat drept o capitulare în fața Uniunii Sovietice, convinși fiind că o astfel de acțiune punea în pericol însăși existența țării. Sperau totodată că, în urma unei întorsături favorabile a situației, trupele occidentale vor putea ajunge în România și, prin urmare, intenționau să aștepte cât mai mult posibil înainte de a se angaja.

În primăvara anului 1944, grupările politice din România care se opuneau războiului și dictaturii lui Antonescu au devenit tot mai îndrăznețe. Nevoia de coordonare a condus Partidele Național Țărănesc, Liberal, Social Democrat și Comunist să creeze, la începutul lunii iunie, Blocul Național Democrat. Obiectivele declarate ale acestuia erau încheierea imediată a unui armistițiu cu Aliații; retragerea din Axă și sprijinirea totală a efortului de război aliat; răsturnarea dictaturii antonesciene și înlocuirea acesteia cu un regim democratic. Totodată, blocul a afirmat clar că membrii săi, deși sunt de acord să coopereze pentru atingerea scopurilor imediate, intenționează să-și păstreze caracterul ideologic și politic distinct.

Între timp, hotărârile care afectau dezvoltarea politică a României fuseseră deja luate. La jumătatea lunii mai 1944 guvernele britanic și sovietic au căzut de acord să împartă Europa de Sud-Est în zone militare operative. Britanicii, care luaseră inițiativa, au propus ca Grecia să se afle în zona lor, iar România în zona sovietică. Apoi au întrebat guvernul american dacă poate accepta acest plan. Dar, înainte de a se primi vreun răspuns, la 8 iunie, Churchill a propus ca Bulgaria să fie inclusă în zona sovietică iar Iugoslavia în cea britanică. La 12 iunie, Roosevelt, fără prea multă tragere de inimă, și-a dat acordul pentru acest angajament. Nici una dintre părți nu a intenționat să considere aceasta drept o delimitare finală a sferelor de influență, dar cursul ulterior al evenimentelor a confirmat totuși apartenența României la sfera de influență sovietică.

Situația a ajuns într-un punct critic o dată cu ofensiva sovietică inițiată la 20 august pe frontul românesc. Armata Roșie a străpuns pozițiile defensive în câteva locuri. La 22 august, Antonescu a vizitat statele majore de campanie și și-a dat seama imediat de gravitatea situației. Dacă trupele sovietice pătrundeau prin linia de apărare Focșani–Galați între Carpați și Dunăre, soarta României era pecetluită „definitiv".

Succesiunea rapidă a evenimentelor, în special prăbușirea frontului, a luat opoziția democratică prin surprindere. Deși în cadrul Blocului Național Democrat se purtaseră discuții cu privire la forma și componența noului guvern și la aspectele militare ale loviturii de stat plănuite, până la 20 august nu se stabilise ziua răsturnării lui Antonescu. În condițiile ofensivei sovietice, această hotărâre devenise imperativă. Maniu și Brătianu, în strânsă cooperare cu regele Mihai, principalii organizatori ai loviturii de stat, au stabilit data de 26 august ca dată a acțiunii, dar, când au aflat că Antonescu urma să plece din nou pe front la 24 august, au schimbat data pentru ziua de 23. În după-amiaza acelei zile, regele l-a invitat pe Antonescu la Palat. Când Antonescu a refuzat să accepte încheierea imediată a armistițiului, regele a ordonat arestarea lui și a lui Mihai Antonescu, care îl însoțise. Ceilalți colaboratori apropiați ai lui Antonescu au fost convocați la Palat pentru o presupusă întâlnire a Consiliului de Coroană

și arestați. Apoi regele, exercitându-și prerogativele constituționale, l-a numit prim-ministru pe generalul Constantin Sănătescu (1885–1947), unul dintre comandanții armatei care contribuise la elaborarea planurilor de răsturnare a lui Antonescu. La rândul său, el a numit prin decret membrii guvernului. Acesta era compus în principal din militari, dar îi includea, de asemenea, pe Maniu, Brătianu, Constantin Titel Petrescu, șeful Partidului Social Democrat, și Lucrețiu Pătrășcanu, din partea Partidului Comunist, ca miniștri fără portofoliu, care aveau rolul de a îndruma noul guvern din partea Blocului Național Democrat. În seara zilei de 23 august, la ora 10, postul de radio a difuzat proclamația regelui adresată națiunii în care anunța ruperea relațiilor diplomatice cu Germania și încheierea armistițiului cu Națiunile Unite. El a declarat că România se alăturase Aliaților împotriva Axei și își va mobiliza toate forțele pentru a elibera nord-vestul Transilvaniei. Sănătescu a transmis instrucțiuni emisarilor români la Cairo să accepte armistițiul pe baza condițiilor propuse de Aliați la 12 aprilie.

Întorsătura dramatică a evenimentelor i-a luat prin surprindere pe reprezentanții diplomatici și militari ai Germaniei în România. Deși un număr de ofițeri au cerut insistent evacuarea tuturor forțelor germane din România spre teritoriul controlat de trupele ungare, unde se putea organiza o nouă linie de apărare, Hitler a ordonat forțelor germane să ocupe Bucureștiul și să înființeze un nou guvern, condus de un general progerman. Dar acțiunea a eșuat. Comandanții germani aveau la dispoziție trupe prea reduse pentru a învinge o armată și un popor hotărâte să schimbe tabăra. Până la 28 august, trupele române neutralizaseră pericolul german care amenința orașul București, iar la 31 august, forțele germane se aflau în retragere pe tot cuprinsul țării. În ziua aceea, Armata Roșie a ocupat Bucureștiul. Începea o nouă eră în istoria României.

Tranziția. 1944–1947. Sarcina cea mai presantă a guvernului Sănătescu era stabilizarea relațiilor cu Aliații, în special cu Uniunea Sovietică. Armata Roșie invada România și comandanții sovietici tratau țara ca pe un teritoriu cucerit. La insistențele lui Iuliu Maniu și ale lui Constantin Brătianu, care erau nerăbdători să reducă amestecul ofițerilor sovietici în problemele civile, înființând zone libere de ocupația Armatei Roșii, Sănătescu s-a străduit să încheie un armistițiu oficial cât mai curând posibil. Guvernul sovietic a fost receptiv la această idee, deoarece era dornic să-și asigure liniile de comunicație cu frontul din Transilvania și Ungaria, în nord și cu Balcanii, în sud și să beneficieze pe deplin de angajarea forțelor și resurselor române în luptă.

Proiectul unui armistițiu, întocmit de oficialitățile sovietice, a fost comunicat guvernelor american și britanic la 31 august. Pentru acestea era foarte clar că Uniunea Sovietică trata România ca pe o țară cucerită. Ei au obiectat în special la articolul care prevedea controlul exclusiv al îndeplinirii condițiilor armistițiului de către Înaltul Comandament Sovietic. La insistențele americane și britanice, Molotov și-a schimbat puțin poziția. El a consimțit la crearea unei Comisii Aliate de Control pentru România, care să cuprindă reprezentanți ai Statelor Unite și Marii Britanii, dar a afirmat clar că Înaltul Comandament Sovietic își va rezerva toate hotărârile importante referitoare la România.

Delegația română la Moscova, condusă de Lucrețiu Pătrășcanu, a primit proiectul la 10 septembrie și a făcut eforturi intense pentru a-i modera termenii. S-a dorit, în special, ca României să i se recunoască statutul de cobeligerantă în războiul împotriva Germaniei, să se

stabilească termene precise pentru perioada ocupației sovietice, autorităților române să li se acorde mai multă libertate în ceea ce privește administrația internă, îndeosebi în probleme de siguranță și poliție, și să se obțină angajamentul Aliaților că întreaga Transilvanie va reveni la România.

Armistițiul a fost semnat în noaptea de 12 spre 13 septembrie și cuprindea, în principal, condițiile detaliate prezentate în timpul negocierilor de la Cairo. Cerea guvernului român să se angajeze în efortul de război aliat cu cel puțin douăsprezece divizii de infanterie echipate complet, să permită deplasarea liberă a Armatei Roșii pe teritoriul său și să sprijine financiar și logistic operațiile militare ale Aliaților împotriva Germaniei și Ungariei. România își asuma, de asemenea, povara de a plăti despăgubiri care se ridicau la 300 milioane dolari către Uniunea Sovietică pentru pierderile cauzate în operațiile militare de pe teritoriul acesteia și să înapoieze toate bunurile luate de pe teritoriul ei. Singurul punct favorabil pentru România era abrogarea dictatului de la Viena și redobândirea Transilvaniei de Nord-Vest, deși hotărârea finală cu privire la apartenența teritoriului era rezervată pentru conferința generală de pace de la sfârșitul războiului.

Delegația română a părăsit Moscova cu sentimentul că, având în vedere situația de ansamblu, țara lor scăpase ușor. Dar, în țară, liderii partidelor politice democratice erau profund îngrijorați de modul în care autoritățile sovietice vor interpreta și pune în practică termenii armistițiului. Neliniștea lor era împărtășită de Averell Harriman, ambasadorul american la Moscova, care luase parte la negocierile în vederea semnării armistițiului și discutase cu membrii delegației române. El nu avea nici o îndoială că armistițiul dăduse Uniunii Sovietice control politic și economic total asupra României, cel puțin până la încheierea tratatului de pace final.

Preocuparea principală a sovieticilor în toamna anului 1944 a fost campania împotriva forțelor germane și ungare rămase la nord și est de Carpați. Trupele române, numărând aproximativ 385 000 militari, au fost concentrate cu o viteză remarcabilă în vederea desfășurării acestei campanii. La 20 septembrie a început o ofensivă de amploare a trupelor sovietice și române și, până la 25 octombrie, întregul teritoriu al României de dinainte de război a fost recucerit. Pierderile românilor în bătălia pentru Transilvania au fost considerabile — aproximativ 50 000 de morți și răniți.

În ciuda cooperării pe câmpul de luptă, guvernul Sănătescu și autoritățile de ocupație sovietice s-au aflat întotdeauna în conflict. Consilierii sovietici, civili și militari, prezenți în număr mare în țară, erau cei care hotărau direcția dezvoltării politice a României. O dovadă izbitoare a predominației sovietice era lipsa de autoritate a Comisiei Aliate de Control. Înaltul Comandament Sovietic emitea pur și simplu instrucțiuni către guvernul român în numele acesteia. Puterile occidentale împărtășeau răspunderea pentru consecințele acestor acte, dar nu aveau nici un rol în formularea lor. Președintele sovietic al Comisiei Aliate de Control o considera drept un instrument pentru înfăptuirea politicii sovietice și îi trata pe colegii săi occidentali ca pe niște simpli observatori. Totuși, guvernele american și britanic au decis să nu transforme problema într-un litigiu atâta timp cât războiul împotriva Germaniei era încă în plină desfășurare.

În viața politică internă din România, toamna anului 1944 a fost o perioadă de mobilizare pentru principalele partide. Toate suferiseră în urma întreruperii activității lor normale în

timpul dictaturilor lui Carol și Antonescu, iar acum, după șase ani, ele și-au concentrat toate eforturile pentru reînființarea organizațiilor naționale și locale și creșterea numărului de membri. În acest proces, coaliția care a înfăptuit răsturnarea lui Antonescu la 23 august, Blocul Național Democrat, s-a dezmembrat sub presiunea unor ambiții politice contradictorii.

Dintre cele patru partide care compuneau blocul, Partidul Comunist era cel mai slab. În timpul războiului, numărul membrilor săi fusese redus la aproximativ 1 000, iar înainte de lovitura de stat din august majoritatea liderilor erau în închisoare. În zilele de declin ale dictaturii antonesciene, câțiva dintre ei, printre care Gheorghe Gheorghiu-Dej, care fusese întemnițat din 1936 din cauza rolului pe care îl jucase în greva muncitorilor ceferiști, au scăpat din pușcărie sau au fost puși în libertate. Dar li s-au alăturat alți comuniști români care petrecuseră mulți ani la Moscova, cum era Ana Pauker, și care acum au sosit la București, pe urmele Armatei Roșii. Încercarea comuniștilor locali și a așa-numiților „muscoviți" de a reînvia partidul a beneficiat enorm de prezența autorităților sovietice de ocupație și de sprijinul diplomatic al Moscovei. La o săptămână după răsturnarea lui Antonescu, Comitetul Central al Partidului Comunist Român și-a declarat intenția de a transforma Blocul Național Democratic într-o organizație de masă și i-a chemat pe muncitori să organizeze propriile lor comitete politice sub egida Blocului.

Partidele Național Țărănesc și Național Liberal, care au ajuns să fie cunoscute în această perioadă sub numele de partide istorice, acționau și ele intens pentru a-și revitaliza organizațiile din București și din provincie. În octombrie, Iuliu Maniu și Ion Mihalache au anunțat noul program al partidului. În aproape toate privințele acesta rămânea fidel vechilor teze economice și sociologice țărăniste și ideii de stat țărănesc elaborate în perioada interbelică. În toamna anului 1944, liberalii au constatat că se află într-o stare de dezorganizare considerabilă. Multe dintre organizațiile din provincie ale partidului nu aveau lideri, fiind pradă fracționării, iar conducătorii partidului nu au reușit să întocmească un program la fel de cuprinzător ca acela al Partidului Național Țărănesc. Brătianu a dat publicității o declarație generală conform căreia partidul va rămâne credincios principiilor sale tradiționale și va apăra drepturile politice și civile ale tuturor cetățenilor. Problema internă cu consecințele cele mai dăunătoare pentru Partidul Liberal a fost disputa între acesta și facțiunea condusă de Gheorghe Tătărescu, dispută care s-a transformat într-o ruptură în momentul în care Tătărescu a format un Partid Național Liberal dizident.

Până la mijlocul lunii octombrie a prins contur noua coaliție politică promovată de Partidul Comunist, Frontul Național Democrat. Pe lângă comuniști, el cuprindea Partidul Social Democrat și Frontul Plugarilor, o organizație a țăranilor săraci înființată de Petru Groza în Transilvania, în 1933. Programul Frontului evita retorica revoluției sociale. Acesta era menit să atragă sprijinul larg al organizațiilor democratice și persoanele care nu doreau o reîntoarcere la sistemul social și viața politică din perioada interbelică.

Frontul Național Democrat a fost înființat oficial la 12 octombrie. În aceeași zi, a invitat Partidele Național Țărănesc și Național Liberal să i se alăture, dar Maniu și Brătianu au refuzat categoric. Două zile mai târziu, Pătrășcanu și Titel Petrescu i-au informat că partidele lor

părăseau Blocul Național Democratic, act ce a pus capăt coaliției care răsturnase dictatura antonesciană și armistițiul politic incomod pe care îl crease.

Formarea Frontului Național Democrat a precipitat declanșarea crizei în cadrul guvernului Sănătescu. Acesta se bucurase doar de un sprijin simbolic din partea comuniștilor, care-l considerau, în mod corect, drept un instrument al celor două partide politice și al regelui. Ei au atacat constant guvernul în presa comunistă și la demonstrațiile publice, iar în septembrie și la începutul lunii octombrie, atacurile s-au intensificat. La 16 octombrie comuniștii și social-democrații au părăsit guvernul, iar pe 18 octombrie, Consiliul Național al Frontului a cerut formarea unui nou guvern în frunte cu Petru Groza, conducătorul Frontului Plugarilor. Național-țărăniștii și liberalii au respins ideea, dar, la 4 noiembrie, cabinetul a fost reorganizat. Național-țărăniștii și liberalii au primit zece locuri în cabinet, Frontul-șapte, Groza fiind viceprim-ministru, Gheorghiu-Dej, liderul Partidului Comunist, ministru al Comunicațiilor și Pătrășcanu, ministru al Justiției. Faptul că Frontul era reprezentat oficial în Cabinet indică sporirea forței sale și, în special, susținerea lui de către Uniunea Sovietică, care era principalul responsabil pentru contestarea guvernului Sănătescu; Sănătescu, simțindu-se tot mai frustrat din cauza incapacității sale de a guverna țara în condițiile obstrucțiilor comuniste și ale amestecului sovietic și fiind izolat de proprii săi susținători (printre care se număra și Maniu, care era de părere că nu fusese destul de dur în modul de a-i trata pe comuniști), a demisionat la 2 decembrie.

La 6 decembrie a fost instalat un nou guvern, care nu diferea prea mult de cel precedent. Era condus de generalul Nicolae Rădescu (1876–1953), cunoscut pentru modul său tăios de a se exprima, caracteristică a personalității din cauza căreia, în timpul războiului, a ajuns într-un lagăr de concentrare pentru că denunțase ocupația germană din România. Dar, de această dată, inițiativa politică era în mâinile comuniștilor, iar guvernul Rădescu a exercitat o influență redusă asupra cursului evenimentelor, pentru că hotărârile cruciale erau luate în altă parte. La mijlocul lunii ianuarie 1945, Gheorghiu-Dej și Ana Pauker au plecat la Moscova pentru convorbiri cu liderii de partid sovietici. Această întâlnire s-a dovedit hotărâtoare pentru România, deoarece Gheorghiu-Dej și compania au fost asigurați de ajutorul de care aveau nevoie în ofensiva pentru luarea puterii. După ce delegația s-a întors acasă, Frontul Național Democrat — de fapt, comuniștii — a început o campanie sistematică în vederea înlocuirii guvernului Rădescu cu un guvern comunist.

Pe măsură ce lupta pentru putere a luat amploare, autoritățile sovietice au intervenit direct și decisiv. Situația a ajuns într-un punct critic la 28 februarie, când Andrei Vâșinski, adjunctul ministrului de externe, trimis de la Moscova pentru a conduce ofensiva comuniștilor pentru preluarea puterii, a cerut regelui să înlocuiască imediat guvernul Rădescu cu un guvern al Frontului, condus de Petru Groza. Când regele i-a replicat că va trebui să aștepte rezultatul consultărilor cu liderii partidelor, Vâșinski i-a dat două ore pentru a-l demite pe Rădescu și a-l numi pe succesorul acestuia. Era clară implicația că Vâșinski, care acționa pe baza unor instrucțiuni precise de la Moscova, va folosi toate mijloacele necesare pentru a instala un guvern prosovietic. În plus a declarat el, dacă regele nu accepta un guvern Groza, el nu putea răspunde de existența în continuare a României ca stat independent, o amenințare care pare să fi fost decisivă în rezolvarea crizei. Groza a trimis regelui un mesaj mai liniștitor: oficialitățile

sovietice îi promiseseră o îmbunătățire substanțială a relațiilor sovieto-române în momentul formării unui guvern al Frontului, inclusiv o atenuare a condițiilor armistițiului și înapoierea Transilvaniei de Nord. Neavând nici o promisiune semnificativă de ajutor din partea Aliaților occidentali, regele nu a mai putut rezista presiunilor sovietice și, la 6 martie, a anunțat formarea unui guvern prezidat de Petru Groza.

Uniunea Sovietică a acționat ferm pentru a-și consolida pozițiile câștigate în România mai curând decât în toate celelalte țări din Europa de Est, pentru că, ca și pe vremea țarilor, România era poarta spre Balcani și spre Strâmtori. Declarația cu privire la Europa eliberată, la care Uniunea Sovietică aderase împreună cu Statele Unite și Marea Britanie la Ialta, la 12 februarie 1945, cu câteva săptămâni înainte de numirea lui Petru Groza în funcția de prim-ministru, nu a jucat nici un rol în determinarea politicii sovietice față de România. Declarația cerea înființarea, prin alegeri libere, a unui guvern larg reprezentativ și democratic, care să răspundă dorințelor cetățenilor, ceea ce contravenea teoriei și practicii sovietice, și dacă prevederea s-ar fi pus în aplicare întocmai în acest caz, ea ar fi împiedicat instalarea la București a unui guvern prosovietic docil. Antipatia pe care majoritatea românilor o simțeau față de Uniunea Sovietică și dorința lor de a păstra legăturile tradiționale cu Occidentul făceau foarte puțin credibilă perspectiva venirii la putere a unui regim prosovietic prin alegeri libere. Liderii comuniști români, conștienți de lipsa de popularitate a partidului lor, nu doreau să las alegerea guvernului la latitudinea electoratului.

În momentul în care sovieticii au încălcat pe față acordul de armistițiu cu România, Aliații occidentali nu au făcut altceva decât să protesteze, o acțiune care nu putea avea efect asupra cursului evenimentelor. Deoarece războiul se afla încă în desfășurare, iar aspectele mai largi ale acordului general european nu fuseseră încă reglementate, în plus, atacul final împotriva Japoniei nefiind încă întreprins, guvernele american și britanic s-au simțit obligate să-și tempereze opoziția față de atitudinea sovieticilor.

Guvernul prezidat de Petru Groza era un guvern minoritar, impus de către Uniunea Sovietică și nu reprezenta voința majorității românilor. Nici un membru al celor două partide mari — Național Țărănesc și Național Liberal — nu făcea parte din acest guvern în care toate pozițiile-cheie erau deținute de comuniști. Deși Gheorghe Tătărescu, liberalul dizident, era ministru de externe, iar Anton Alexandrescu, dizident al Partidului Național Țărănesc, ministru al cooperativelor, ei reprezentau doar facțiuni restrânse ale partidelor respective.

Lipsit, în ansamblu, de sprijin intern, noul guven a luat o serie de măsuri pentru a se întări și pentru a lovi opoziția. Cele mai importante au fost schimbările de amploare din administrația locală, introduse de Ministerul de Interne în mai 1945. În fiecare județ au fost numiți prefecți comuniști și au fost create consilii cu puteri largi, dominate de comuniști. Aceste consilii erau formate din câte un membru al partidelor reprezentate în guvern, național-țărăniștii și liberalii fiind, în felul acesta, excluși. Absența partidelor care, în mod tradițional, exercitaseră o influență crucială asupra afacerilor locale a facilitat activitatea noilor consilii. Ele aveau rolul de a pune în practică politica guvernului central și erau împuternicite să se ocupe de toate problemele importante ale zilei — reconstrucția economică, reforma sistemului administrativ, ordinea publică și „democratizarea aparatului de stat" —, purtând

răspunderea pentru mobilizarea sprijinului acordat acestei politici de către populația locală. Organisme similare au fost instituite la orașe și sate. De asemenea, guvernul Groza a creat „comitete vigilente" locale, care au preluat atribuțiile poliției și ale jandarmeriei în multe locuri și, asemenea consiliilor politice, au servit drept instrumente ale politicii sale. În zonele rurale, guvernul a încurajat comitetele țărănești nou formate să exproprieze și să împartă marile moșii, iar în centrele urbane a instigat comitetele muncitorești să ia controlul asupra fabricilor și a altor întreprinderi, deposedându-i pe proprietari, chiar dacă aceste organizații nu aveau autoritatea juridică să acționeze astfel. Toate aceste organisme administrative și comitete *ad hoc* aveau ca scop final subminarea structurilor politice și economice existente, ca mijloc de a netezi calea spre instaurarea noii ordini.

Național-țărăniștii și liberalii lui Brătianu au continuat să reprezinte principala forță de opoziție la guvernul Groza și comuniști. Maniu a devenit liderul tuturor celor care doreau să creeze o adevărată democrație parlamentară, după modelul occidental, și să protejeze țara împotriva dominației sovietice. Dar, în ceea ce privește viitorul, el nu era prea optimist. În iunie, ajunsese la concluzia că România nu mai era un stat suveran, deoarece guvernul era format aproape în totalitate din persoane dornice să îndeplinească ordinele Moscovei și pentru că acordurile economice propuse între cele două țări aveau să instituie controlul sovietic asupra industriei românești și, prin urmare, vor „comuniza" întreaga structură economică a țării. Cu toate acestea, el era pregătit să riște o confruntare cu Groza și comuniștii, recomandând regelui să demită guvernul ca fiind nereprezentativ, ceea ce viola prevederile armistițiului și acordurilor ulterioare cu Aliații. Dar considera că o astfel de inițiativă riscantă trebuie să depindă de sprijinul american și britanic pe care, în final, nu a reușit să-l obțină. Oficialitățile americane i-au declarat clar că politica Statelor Unite se baza pe armistițiu și pe *Declarația cu privire la Europa eliberată* și că ele vor interveni în afacerile României doar în măsura în care acest lucru era necesar pentru a asigura îndeplinirea prevederilor acestor două acorduri.

Înfrângerea Germaniei, în luna mai, a pus capăt grelelor încercări prin care a trecut România în cei patru ani de război. Contribuția sa la campaniile din Ungaria și Cehoslovacia fusese substanțială. Unsprezece divizii române luptaseră în așa-numita operație Budapesta, în centrul și nordul Ungariei, desfășurată de la sfârșitul lui octombrie 1944 până la mijlocul lunii ianuarie 1945, înregistrând pierderi care s-au ridicat la 11 000 de morți și răniți. Între decembrie 1944 și mai 1945, aproape 250 000 de soldați români se aflaseră chiar în centrul acțiunii ofensivei întreprinse prin Slovacia și Moravia către Boemia, ajungând până la 80 de km de Praga, locul unde se aflau pe data de 12 mai, când au primit ordinul să se oprească. Și aceste forțe au suferit pierderi grele: 70 000 de morți și răniți, adică aproximativ 30% din cei angajați în luptă.

În vara și toamna anului 1945, Partidul Comunist și aliații lui au devenit mai puternici în lupta politică care s-a intensificat în România. Liderii comuniști și-au îndreptat atenția spre instituirea disciplinei de partid și, la 16 octombrie, au convocat prima conferință națională a partidului. Delegații au ales un comitet central și un birou politic, formate din Gheorghiu-Dej, secretar general, cu Ana Pauker și Teohari Georgescu, ministru de Interne, ca secretari. Aceștia trei, împreună cu alți câțiva colegi, aveau, în realitate, să conducă România până în 1952. Se pare că la această conferință rolul principal a fost jucat de Ana Pauker. Fapt

surprinzător, Lucrețiu Pătrășcanu, ministrul justiției, care se bucura de un sprijin larg în rândul intelectualilor din cadrul partidului, nu a fost ales într-o funcție înaltă. Deși era devotat programului comunist și, în următorii doi ani, se pare că nu a obiectat la metodele pe care partidul le-a folosit pentru eliminarea opoziției și întărirea controlului asupra țării, este posibil să fi fost suspectat de colegii săi, și în special de sovietici, probabil pentru că era înclinat mai de grabă să conducă decât să se supună conducerii.

În timp ce evenimentele din România erau în curs de desfășurare, la Conferința de la Moscova, din 16–26 decembrie 1945, Occidentul și Uniunea Sovietică au căzut în cele din urmă de acord asupra unui plan pentru soluționarea propriei dispute asupra reorganizării României. Uniunea Sovietică a fost de acord cu includerea în guvern a unui ministru din partea Partidului Național Țărănesc și unul din partea Partidului Național Liberal, reprezentanți autentici ai partidelor respective. Guvernul urma apoi să stabilească data alegerilor anticipate și să garanteze tuturor partidelor libertate totală de asociere, libertatea de întrunire și libertatea presei. În schimb, Statele Unite și Marea Britanie au promis recunoașterea noului guvern. O lună mai târziu, Emil Hațieganu, membru al Partidului Național Țărănesc și Mihai Romniceanu, membru al Partidului Național Liberal, cu state vechi în partidele lor, dar nu din rândul membrilor marcanți, au luat locul în guvern ca miniștri de stat fără portofoliu. Groza a consimțit să organizeze alegeri fără întârziere și, la 4 februarie 1946, Statele Unite și Marea Britanie au recunoscut guvernul lui Groza.

Acest aranjament a reprezentat o înfrângere severă atât a partidelor istorice din România, cât și a țărilor occidentale. Noul cabinet nu era câtuși de puțin reprezentativ pentru voința majorității românilor și a continuat să fie dominat de comuniști și de mentorii lor sovietici. Recunoașterea lui de către occidentali, înainte de desfășurarea alegerilor, a fost o gafă tactică, pentru că Statele Unite și Marea Britanie au renunțat la singurul mijloc eficient pe care-l aveau la dispoziție de a face presiuni asupra guvernului Groza pentru ca acesta să respecte hotărârile de la Moscova. După cum aveau să dovedească evenimentele, nici guvernul, nici Uniunea Sovietică nu aveau intenția de a permite desfășurarea unor alegeri libere, de care se temeau, pe bună dreptate, pentru că ele ar fi adus la putere partidele istorice. De aceea, comuniștii, care nu erau siguri că vor fi capabili să controleze rezultatul alegerilor, dacă acestea ar fi avut loc imediat, le-au amânat până în noiembrie.

Încă de la preluarea puterii, în primăvara anului 1945, guvernul Groza fusese angajat în eliminarea rămășițelor dictaturii din vremea războiului. Un aspect important al acestei campanii a fost judecarea unor persoane acuzate de comiterea unor crime de război sau de responsabilitatea pentru situația dezastruoasă în care se afla țara. O lege promulgată la 21 aprilie 1945 a definit larg aceste categorii de persoane și a înființat noi organisme judecătorești, printre care sunt de remarcat tribunalele poporului, în care procedurile legale obișnuite au fost eliminate pentru a se obține rezultatele dorite. Ținta campaniei au constituit-o înaltele oficialități din guvernul Antonescu și funcționarii de toate felurile. Arestarea lor avea avantajul suplimentar de a slăbi opoziția, pentru că guvernul însuși era cel care hotăra cine era și cine nu era „criminal de război". Cel mai spectaculos a fost procesul lui Ion și Mihai Antonescu, început la 4 mai 1946. În privința rezultatului nu a existat nici un dubiu pentru că

atât judecătorii, cât și avocații apărării, care fuseseră numiți de către guvern, știau ce se aștepta din partea lor. La 17 mai curtea i-a declarat pe acuzați vinovați și i-a condamnat la moarte. Amândoi au fost împușcați în închisoarea Jilava, la 1 iunie.

La jumătatea lunii octombrie 1946 guvernul a stabilit în cele din urmă data alegerilor, 19 noiembrie, dar, de fapt, campania începuse încă din vară. Atât Blocul Partidelor Democrate, dominat de comuniști, cât și național-țărăniștii, care se aflau în fruntea opoziției, au considerat alegerile drept bătălia decisivă în lupta pentru putere. Comitetul Central al Partidului Comunist a încredințat organizarea alegerilor Ministerului de Interne, condus de comunistul Teohari Georgescu. El a avut misiunea de a forța magistrații din întreaga țară, care aveau responsabilitatea de a interpreta legea electorală, să urmeze directivele ministerului, adică ale Partidului Comunist. Comuniștii de frunte au fost trimiși în toate colțurile țării pentru a se ocupa de campania electorală. Un aparat administrativ impresionant a fost mobilizat pentru a promova candidații Blocului și, în special, pentru a împiedica opoziția să organizeze o campanie eficientă. Poliția și alte autorități au împiedicat distribuirea ziarelor și manifestelor opoziției și, împreună cu echipe special formate de comuniști și simpatizanți ai acestora, au împrăștiat întruniri ale partidelor Național-Țărănesc și Liberal. S-au străduit, de asemenea, din răsputeri, să excludă un număr cât mai mare de alegători ai opoziției de pe listele electorale, iar în zonele rurale, unde național-țărăniștii erau deosebit de puternici, au amplasat urnele la distanțe mari de centrele populate, pentru ca țăranilor să le fie greu să voteze. Pe măsură ce se apropia ziua alegerilor, poliția și jandarmeria au fost întărite cu un număr mare de trupe auxiliare recrutate din rândul comuniștilor, „pentru a menține ordinea". Protestele din partea opoziției adresate guvernului și oficialităților sovietice din cadrul Comisiei Aliate de Control au fost ignorate. Gheorghiu-Dej nu a făcut nici un secret din intențiile Partidului Comunist. În toiul campaniei electorale, i-a informat pe membrii misiunii americane de la București că alegerile sunt o luptă în care inamicul, partidele istorice, trebuie să fie învinse, și a recunoscut deschis că, în dorința de a câștiga alegerile, guvernul profită de orice slăbiciune a opoziței. A mărturisit, de asemenea, că autoritățile sovietice se așteptau ca guvernul român să câștige.

Alegerile de la 19 noiembrie s-au desfășurat într-o atmosferă de tensiune maximă. Guvernul era așteptat să anunțe rezultatul alegerilor pe 20, dar, din motive pe care nu le-a putut explica satisfăcător, a întârziat 48 ore. Abia în 22 noiembrie cifrele au fost în sfârșit publicate. Acestea indicau o victorie copleșitoare a Blocului, cu aproximativ 70% din voturi și 349 de locuri în noua Adunare, față de 32 de locuri ale național-țărăniștilor și 33 ale altor partide care nu făceau parte din Bloc. Dar dovezile descoperite după 1989 arată că, în ziua alegerilor, s-a întâmplat exact contrariul, că național-țărăniștii erau pe punctul de a câștiga o victorie zdrobitoare. Se pare că în momentul în care liderii comuniști și-au dat seama de amploarea înfrângerii lor iminente, ei au suspendat anunțarea rezultatelor și au trimis instrucțiuni tuturor prefecților „să revizuiască" cifrele, astfel încât ele să indice o victorie a Blocului. Se pare că Ana Pauker și alți comuniști au consultat Moscova și au primit aprobarea de a falsifica alegerile. Aceasta a fost cauza neobișnuitei întârzieri în anunțarea rezultatului alegerilor.

Deși Statele Unite și Marea Britanie au denunțat alegerile ca fiind nereprezentantive pentru voința poporului român și au învinuit guvernul Groza că nu și-a respectat promisiunea

de a organiza alegeri libere, nici una dintre ele nu era pregătită să meargă mai departe în sprijinul celor pe care, mai înainte, îi încurajaseră să se opună presiunilor comuniste și sovietice. Alegerile au reprezentat sfârșitul încercărilor celor trei aliați din timpul războiului de a hotărî împreună situația României. După acea dată, influența occidentală asupra cursului evenimentelor din România practic a încetat.

Negocierile pentru încheierea acordului final de pace cu România, care începuseră la Paris în august 1946, au fost finalizate la începutul anului următor. Tratatul, semnat la 10 februarie 1947, a inclus hotărâri luate anterior, în cadrul armistițiului din 1946, referitoare la granițe și la reparațiile de război. Trebuie menționată confirmarea reintegrării nord-vestului Transilvaniei în România, care s-a produs în 1945, la scurtă vreme după instaurarea guvernului Groza. Uniunea Sovietică a fost de acord să-și retragă armata din România la trei luni după intrarea în vigoare a tratatului, cu excepția acelor unități care erau necesare pentru menținerea comunicațiilor cu forțele de ocupație din Austria (forțe terestre și aeriene sovietice numeroase au fost, de fapt, staționate în România până în 1958). În articolul 3, guvernul României se angaja să apere drepturile fundamentale ale cetățenilor, inclusiv libertatea de exprimare și cea a presei, libertatea de asociere și de întrunire, dar, așa cum aveau să arate evenimentele, el nu avea câtuși de puțin intenția de a respecta aceste angajamente.

Noul guvern, care s-a instalat în urma alegerilor, la 1 decembrie 1946, era prezidat de Petru Groza și dominat de comuniști, care dețineau toate ministerele importante. El se confrunta cu probleme imense. Una dintre cele mai urgente era redresarea economiei după război, pentru că agricultura, industria și întreaga infrastructură economică suferiseră mari distrugeri și pierderi în timpul celor aproape patru ani de război, întâi împotriva Uniunii Sovietice, apoi împotriva Germaniei.

O povară în plus pentru economia românească era prezența copleșitoare a Uniunii Sovietice. Plata despăgubirilor, în care se includeau alimente și materii prime de toate felurile, pradă de război, în special echipament industrial și obligația de a furniza armatelor sovietice din teren tot felul de bunuri au secătuit țara de resurse de care avea mare nevoie pentru propria redresare economică. Autoritățile sovietice își făceau rechizițiile fără a lua în considerare capacitatea României de a le furniza. În același timp, în perioada de după război, guvernul sovietic era hotărât să monopolizeze producția românească și comerțul exterior printr-o serie de tratate pe termen lung. Dintre acestea, tratatul cu implicațiile cele mai ample pentru dezvoltarea politică și economică a țării fusese deja semnat la 8 mai 1945, la Moscova. Acesta stipula înființarea unor companii mixte sovieto–române, Sovromurile, care, teoretic, erau înțelegeri între parteneri egali, menite să asigure relații economice reciproc avantajoase, dar care, în practică, au devenit instrumente prin care sovieticii au exploatat resursele economice ale României.

În prima jumătate a anului 1947, Partidul Comunist a acționat pentru a-și mări controlul asupra tuturor ramurilor economiei. Planificarea și conducerea centralizată erau la ordinea zilei și toate măsurile pe care le-a luat s-au dovedit a fi doar faza pregătitoare în vederea naționalizării industriei și colectivizării agriculturii. La 5 aprilie, un nou Minister al Industriei și Comerțului, care combina atributele a numeroase alte agenții de stat, și-a asumat puteri largi

în strângerea și distribuția bunurilor agricole și industriale de consum, alocarea materiilor prime pentru industrie, regularizarea investițiilor în întreprinderile particulare și deținute de stat și în controlarea creditelor. Transformarea economiei românești în conformitate cu modelul sovietic a fost însoțită de integrarea ei în blocul sovietic. Un tratat comercial cuprinzător, semnat în februarie 1947 la Moscova, referitor la schimburile de mărfuri și plăți, a pus bazele relațiilor economice româno–sovietice. O consecință nefastă a pătrunderii masive a Uniunii Sovietice în economia românească a fost ruperea legăturilor tradiționale cu Occidentul, o izolare și mai completă decât cea din timpul suzeranității otomane din secolul al XVIII-lea.

În viața politică, comuniștii erau hotărâți să elimine ceea ce rămăsese din opoziție. Ei au considerat că venise vremea unui atac frontal împotriva Partidului Național Țărănesc, Maniu, Mihalache și ceilalți conducători ai partidului au fost judecați de curtea marțială la 29 octombrie 1947. Procesul avea ca scop preluarea totală a puterii de către comuniști, fiind totodată o nouă rundă în lupta inegală dintre Est și Vest pentru România, căci Uniunea Sovietică urmărea să distrugă influența democrațiilor occidentale prin înlăturarea reprezentanților celor mai de frunte ai acestora din viața publică.

Maniu și colegii săi au fost acuzați de trădare și, în mod specific, de a fi conspirat cu agenți secreți de la legațiile americană și britanică din București pentru a răsturna guvernul Groza. În momentul în care și-a justificat acțiunile, Maniu a subliniat că fusese angajat într-o luptă pentru restaurarea alegerilor libere, a libertăților politice și a drepturilor fundamentale ale omului și a declarat că era hotărât să folosească toate mijloacele pe care le avea la dispoziție pentru a atinge aceste scopuri. El a recunoscut că avusese contacte frecvente cu reprezentanții americani și britanici, dar a evidențiat că discutarea problemelor interne și internaționale era una dintre îndatoririle fiecărui om de stat. Demnitatea cu care s-a purtat pe tot parcursul acestui proces nedrept i-au sporit reputația de probitate și curaj. Dar verdictul nu a fost nici o clipă în cumpănă. La 11 noiembrie 1947, tribunalul i-a condamnat pe Maniu și Mihalache la închisoare pe viață și pe ceilalți acuzați la termene cuprinse între cinci ani și închisoare pe viață. Maniu a murit în închisoare în 1953, Mihalache în 1963.

Comuniștii și-au îndreptat atenția și asupra celorlalte grupări politice aflate încă în afara controlului lor. În toamna anului 1947, atacurile susținute s-au îndreptat împotriva Partidului Socialist Independent și a conducătorului acestuia, Constantin Titel Petrescu. Socialiștii independenți au devenit anatema pentru comuniști nu numai pentru că erau susținători ai democrației parlamentare, ci și pentru că reprezentau un punct de unire pentru ceilalți socialiști care se opuneau fuziunii cu Partidul Comunist. Prin urmare, curentul împotriva socialiștilor a fost covârșitor, iar în final, la un congres comun care a avut loc la 21–23 februarie 1948, Partidul Social Democrat Român a fost „unit" cu Partidul Comunist, astfel formându-se Partidul Muncitoresc Român. Partidul lui Titel Petrescu a fost dispersat prin intimidarea și arestarea activiștilor săi, liderul însuși arestat în mai 1948 și întemnițat fără judecată.

În cele din urmă a sosit ziua socotelilor și pentru Tătărescu și facțiunea sa liberală, singura grupare politică semnificativă din guvern care nu era încă controlată de Partidul Comunist. Atâta timp cât comuniștii consideraseră necesar să mențină aparențele acesta se dovedise util

ca ministru de externe în relațiile cu puterile occidentale. Ei l-au păstrat, dar incompatibilitatea dintre ei era evidentă. Comuniștii l-au obligat să demisioneze din funcția de ministru de externe la 6 noiembrie, fiind imediat înlocuit de Ana Pauker.

Pe măsură ce comuniștii s-au îndreptat inexorabil spre monopolul asupra puterii politice, monarhia devenise o anomalie. Temându-se că acest ultim vestigiu al vechii ordini ar putea încă să mai servească drept centru de opoziție față de noua societate, Partidul Comunist a făcut ultimul pas logic în asigurarea dominației sale asupra țării, forțându-l pe regele Mihai să abdice la 30 decembrie 1947. Proclamarea Republicii Populare Române în aceeași zi a reprezentat punctul culminant al campaniei pentru preluarea puterii. La un nivel, acțiunea a marcat subordonarea țării modelului politic și economic sovietic pe plan intern și intereselor sovietice în relațiile internaționale. La un nivel mai profund, a marcat momentul în care epoca modernă a istoriei României, care începuse o dată cu slăbirea legăturilor cu Estul și deschiderea față de Vest, a luat sfârșit.

Bibliografie

Începuturile statului modern. 1821–1866. Relatarea clasică a mișcării lui Tudor Vladimirescu este Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în țările românești, 1821–1822,* București, 1945. Interpretarea prezentată aici poate fi comparată cu relatarea ulterioară a aceluiași autor, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821,* București, 1971. Mircea T. Radu, *1821, Tudor Vladimirescu și revoluția din Țara Românească,* Craiova, 1978, respinge multe supoziții esențiale.

Două eseuri cuprinzătoare descriu condițiile politice, economice și sociale ale anilor 1830 și 1840: Gheorghe Platon, *Geneza revoluției române de la 1848,* Iași, 1980, și idem, *Moldova și începuturile revoluției de la 1848,* Chișinău, 1993. Rămân fundamentale două lucrări vechi de Ioan C. Filitti: *Principatele Române de la 1828 la 1834,* București, 1934, care tratează ocupația rusească și Regulamentele Organice și *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834–1848,* București, 1915, care este o mină de informații despre condițiile interne din Principate și relațiile lor cu Rusia. Despre agricultură, lucrarea lui Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea,* București, 1969, este cuprinzătoare. Tendințele demografice sunt analizate de Ecaterina Negruțiu, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea; contribuții demografice,* Iași 1984. Valoroasă pentru viața economică și socială a orașelor este *Istoria orașului Iași,* vol. 1, Iași, 1980.

Literatura despre generația de la 1848 și pașoptism este abundentă. O prezentare cuprinzătoare a spiritului vremii este Paul Cornea, *Originile romantismului românesc,* București, 1972. Maria Platon, *Dacia literară,* Iași, 1974, descrie bazele pașoptismului literar, iar Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric,* Iași, 1974, excursul intelectual al principalului animator al curentului. Mircea Anghelescu, *Ion Heliade Rădulescu,* București, 1986, oferă un sensibil portret intelectual al marelui întreprinzător literar al acelei perioade.

Câteva lucrări tratează revoluția română de la 1848 atât din Principate, cât și din Imperiul habsburgic: Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională, 1834–1849,* București,

1967 și Apostol Stan, *Revoluția română de la 1848,* București, 1987. Dintre conducătorii din Principate, Nicolae Bălcescu se bucură de cea mai mare atenție. O analiză profundă a carierei sale este Gheorghe Zane, *N. Bălcescu: Opera, omul, epoca,* București 1975. Anastasie Iordache, *Goleștii: locul și rolul lor în istoria României,* București, 1979, oferă o interpretare a contribuției Goleștilor la revoluție. Despre aspirațiile românilor din Transilvania, Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-49,* 5 vol., Cluj, 1946, rămâne fundamentală. Lucrarea aceluiași autor, *Avram Iancu,* București, 1965, descrie ideile și activitățile eroului militar român. În legătură cu problemele largi ale dezvoltării naționale și urmările revoluției avem Keith Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania. 1846–1873,* București, 1995. Îndrumări prețioase pentru evenimentele din alte provincii sunt: I.D. Suciu, *Revoluția de la 1848–49 în Banat,* București, 1968 și Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei,* vol. 1, București, 1993.

Tema principală a istoriografiei anilor 1850 și 1860 este lupta pentru unirea Principatelor și pentru independență. Dan Berindei, *Epoca Unirii,* București, 2000, oferă o trecere în revistă a epocii. Thad W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România,* București, fără dată, rămâne relatarea standard despre manevrele diplomatice ale marilor puteri. Lucrarea trebuie citită împreună cu studiul bine documentat despre aspirațiile românilor și rivalitățile dintre marile puteri, de Leonid Boicu, *Diplomația europeană și triumful cauzei române, 1856–1859,* Iași, 1978. În legătură cu domnia lui Alexandru Ioan Cuza, Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă,* București, 1966 este un studiu cuprinzător, iar N. Adăniloaie și Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864,* București, 1967, cercetează cea mai importantă problemă economică și socială a acestei perioade. O introducere utilă la problema construcției instituționale este Grigore Chiriță, *Organizarea instituțiilor moderne ale statului român (1856–1866),* București, 1999.

Făurirea României Mari. 1866–1919. Nicolae Iorga, *Istoria Românilor,* vol. 10, București, 1939, ne oferă o relatare generală a evenimentelor politice și diplomatice ale întregii perioade. O altă descriere, incluzând și dezvoltarea economică și socială, este cea a lui Keith Hitchins, *România. 1866–1947,* București, 1996. Tendințele și organizațiile politice sunt analizate de Apostol Stan, *Grupări și curente politice în România între unire și independență, 1859-1877,* București, 1979. Același autor descrie politica și ideologia figurilor marcante ale epocii în *Ion C. Brătianu și liberalismul român,* București, 1993. O investigație din mai multe perspective a principalului partid al perioadei este Ion Bulei, *Conservatori și conservatorism în România,* București, 2000. Cu privire la noile relații internaționale ale României, Nicolae Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877,* București, 1984, prezintă legăturile dintre politica internă și cea externă. N. Adăniloaie, *Independența națională a României,* București, 1986, dezbate evenimentele de la 1877 și 1878.

Există din abundență studii ale curentului junimist referitor la larga dezbatere între intelectuali asupra căilor de dezvoltare pe care ar trebui să le urmeze România independentă. Z. Ornea, *Junimea și junimismul,* București, 1975, este o prezentare complexă, scrisă din perspectivă sociologică. Contribuțiile Junimii la istorie ca artă și stare de spirit este tema lucrării lui Alexandru Zub, *Junimea: implicații istoriografice,* Iași, 1976. Studiul clasic asupra carierei lui Titu Maiorescu este Eugen Lovinescu, *T. Maiorescu,* 2 vol., București, 1940. Cele

mai bune studii despre curentele agrariene de la finele secolului sunt cele scrise de Z. Ornea, *Sămănătorismul*, ediția a II-a, București, 1971 și *Poporanismul*, București, 1972. Cel mai substanțial studiu asupra unui lider al poporanismului este cartea aceluiași autor, *Viața lui C. Stere*, 2 vol., București, 1989–1991, în timp ce cărțile sale *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea*, București, 1982 *și Opera lui C. Dobrogeanu-Gherea*, București, 1983.

În lipsa unei monografii asupra politicii între Războiul de independență și Primul Război Mondial se pot consulta: P. Câncea, *Viața politică din România în primul deceniu al independenței de stat*, București, 1974; Traian Lungu, *Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888–1899)*, București, 1967; Mircea Iosa și Traian Lungu, *Viața politică în România, 1899–1910*, București, 1977; Anastasie Iordache, *Viața politică în România, 1910–1914*, București, 1972. Sunt valoroase, de asemenea, *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România până la 1918*, București, 1983, care analizează programele și legislația guvernelor succesive și sinteza lui Apostol Stan, *Putere politică și democrație în România, 1859–1918*, București, 1995.

În ce privește dezvoltarea socială și economică sub domnia lui Carol I, s-a acordat cea mai mare atenție agriculturii și țărănimii, dar nu s-a scris nici o monografie cuprinzătoare. Folositoare prin descrierile condițiilor din agricultură sunt: N. Adăniloaie, *Răscoala țăranilor din 1888*, București, 1988, *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, București, 1967 și Vasile Liveanu, ed., *Relații agrare și mișcări țărănești în România, 1908–1921*, București, 1967. Două lucrări clasice tratează dezvoltarea clasei de mijloc: Ștefan Zeletin, *Burghezia română: originea și rolu ei istoric*, București, 1925 și Mihail Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, București, 1942. Despre industrie Gheorghe Zane, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1970, care punctează schimbările însemnate. Carol Iancu, *Evreii din România (1866–1919). De la excludere la emancipare*, București, 1996, descrie situația evreilor și lupta lor împotriva antisemitismului.

Dintre prezentările de sinteză ale literaturii române între urcarea pe tron a lui Carol I și Primul Război Mondial, G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1941, este o interpretare personală, devenită clasică, a scriitorilor și curentelor, în timp ce Serban Cioculescu, Vladimir Streinu și Tudor Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, vol. 1, București, 1944, conține o prezentare influentă a scriitorilor asociați cu Junimea. Prezentări mai detaliate a poeților și prozatorilor până la 1900 pot fi găsite în *Istoria literaturii române*, vol. 3: *Epoca marilor clasici*, București, 1973. Pentru primele două decenii ale secolului al XX-lea, o lucrare cuprinzătoare este C. Ciopraga, *Literatura română între 1900 și 1918*, București, 1970. Cea mai amplă analiză a romantismului se găsește în Elena Tacciu, *Romantismul românesc*, 3 vol., București, 1982–1987. Adriana Iliescu, *Realismul în literatura română în secolul al XIX-lea*, București, 1975, investighează diferitele forme ale realismului, ca formă de expresie literară, iar Lidia Bote, *Simbolismul românesc*, București, 1966, face același lucru pentru simbolism. Mircea Scarlat, *Istoria poeziei românești*, vol. 2, București, 1984, trece în revistă poezia din cele trei decenii anterioare Primului Război Mondial. Pentru evoluția romanului, este indispensabilă lucrarea lui Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe. Eseu despre romanul românesc*, vol. 1, București, 1980.

Lupta pentru autodeterminare națională a dominat istoriografia despre românii din Imperiul habsburgic și Rusia. Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român,* 2 vol. București, 1983, oferă o istorie a mișcării naționale în Transilvania, în timp ce Liviu Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania, 1900–1914,* Cluj-Napoca, 1986, tratează politicile militante ale Partidei Naționale Române. Keith Hitchins, *Afirmarea națiunii: Mișcarea națională românească din Transilvania, 1860–1914,* București, 1999, descrie problemele sociale, economice și instituționale, împreună cu cea a organizării politice. Literatura savantă despre românii din Bucovina este în general depășită, dar Ion Nistor, *Istoria Bucovinei,* București, 1991, este un studiu folositor. Despre Basarabia, P. Cazacu, *Moldova dintre Prut și Nistru,* Iași, fără dată, rămâne o lectură esențială, ca și Ioan Scurtu (ed.), *Istoria Basarabiei de la începuturi până la 1998,* ed. a II-a, București, 1998, este foarte cuprinzătoare.

Cele două obiective ale politicii externe românești — apărarea independenței și crearea unui stat național reîntregit — sunt cercetate din unghiuri diferite de Gheorghe Căzan și Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță, 1878–1914,* București, 1979 și Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea, 1900–1916,* Cluj-Napoca, 1975. Studii bune despre rolul României în Primul Război Mondial sunt: Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României,* 2 vol., București, 1989 și Victor Atanasiu, ș.a., *România în Primul Război Mondial,* București, 1979. Pentru mișcările în favoarea unirii cu Vechiul Regat, în 1918, vezi: Ștefan Pascu, citat mai sus, pentru Transilvania și Ștefan Ciobanu, *Unirea Basarabiei: studiu și documente,* București, 1929 și Ion Nistor, *Unirea Bucovinei cu România, 28 noiembrie 1918: studiu și documente,* București, 1928. În legătură cu Conferința de pace de la Paris, Gheorghe I. Brătianu, *Acțiunea politică și militară a Românei în 1919,* București, 1940 și Lucian Leuștean, *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon, 1918–1920,* Iași, 2002 explică rolul lui Ionel Brătianu.

România modernă la zenit. 1919–1940. O bună introducere în dezbaterile intelectualilor din perioada interbelică asupra căilor de dezvoltare este Z. Ornea, *Tradiționalism și modernizare în deceniul al treilea,* București, 1980. Enorma varietate de opinii este evidentă în antologia realizată de Iordan Chimet, *Dreptul la memorie,* 4 vol., Cluj-Napoca, 1993. Ion Ianoși, *O istorie a filosofiei românești,* Cluj, 1996, oferă interpretări substanțiale ale unor chestiuni filosofice și ideologice fundamentale. Dumitru Micu oferă o amplă introducere în tradiționalism cu *„Gândirea și gândirismul",* București, 1975, care critică toate curentele acestuia. Z. Ornea, *Țărănismul: studiu sociologic,* București, 1969, oferă numeroase aprecieri asupra unei a treia căi de dezvoltare economică și socială. Opiniile asupra lui Nae Ionescu sunt foarte variate. Mircea Vulcănescu, *Nae Ionescu, așa cum l-am cunoscut,* București, 1992, este o amintire caldă, în timp ce George Voicu, *Mitul Nae Ionescu,* București, 2000, este foarte critică. Ovidiu Drîmba, *Filosofia lui Blaga,* București, 1944 (republicată în 1995), este o introducere clară și Ion Mihail Popescu, *O perspectivă românească asupra teoriei culturii și valorilor,* București, 1980, este o dezbatere pătrunzătoare despre filozofia culturii la Lucian Blaga. Pentru ideile altor figuri reprezentative trebuie cercetate: Nichifor Crainic, *Puncte cardinale în haos,* București, 1936 și idem, *Ortodoxie și etnocrație,* București 1940 și Virgil Madgearu, *Agrarianism. Capitalism. Imperialism,* București, 1936. Pentru a cunoaște spiritul

și aspirațiile noii generații, se pot consulta scrierile a doi dintre membrii săi de frunte: Mircea Vulcănescu, *De la Nae Ionescu la „Criterion"*, București, 2003, și Mircea Eliade, *Itinerariu spiritual. Scrieri din tinerețe, 1927*, București, 2003.

Numeroase monografii aruncă lumină asupra diferitelor aspecte ale politicii interbelice: I. Ciupercă, *Opoziție și putere în România anilor 1922–1928*, Iași, 1994, descrie preponderența Partidului Național Liberal și eforturile pentru subminarea sa; Anastasie Iordache, *Ion I.C. Brătianu*, București, 1994, evaluează rolul formidabilului conducător liberal; Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Național-Țărănesc*, București, 1994, descrie mărirea și decăderea principalului oponent al liberalilor și principala speranță a democrației românești; Z. Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, 1995, analizează provocările politice și intelectuale la adresa democrației. Pentru funcționarea legislativului Florian Tănăsescu, *Parlamentul și viața parlamentară din România, 1930–1940*, București, 2000, este echilibrată. Pentru Garda de Fier, Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelul Mihail", mișcare socială și organizație politică*, București, 1999, este de referință, în timp ce Dragoș Zamfirescu, *Legiunea Arhanghelul Mihail de la mit la realitate*, București, 1997, descrie ideologia mișcării și cauzele ascensiunii și prăbușirii sale. Francisco Veiga, *Istoria Gărzii de Fier, 1919–1941*, București, 1993 și Eugen Weber, *Dreapta românească*, Cluj-Napoca, 1995, cercetează punctele forte și slăbiciunile Gărzii de Fier; A.G. Savu, *Dictatura regală*, București, 1970, analizează dictatura lui Carol al II-lea și cauzele căderii lui. Nu există o istorie amplă și serioasă a Partidului Comunist, dar Marin C. Stănescu, *Stânga politică din România în anii crizei (1929-1933)*, București, 2002, analizează o perioadă decisivă atât pentru comunism cât și pentru social-democrație. Soarta socialismului democratic este discutată în Nicolae Jurca, *Social-Democrația în România, 1918–194* Sibiu, 1993.

Economia României interbelice este tratată de Virgil Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, un studiu profund și echilibrat și de Ioan Saizu, *Modernizarea României contemporane (perioada interbelică)*, București, 1991, care trece în revistă strategiile de dezvoltare economică. Marcela Felicia Iovanelli, *Industria românească, 1934–1938*, București, 1975, descrie refacerea și creșterea industriei după marea depresiune. În ce privește agricultura, D. Șandru îi analizează situația imediat după război în *Reforma agrară din 1921 în România*, București, 1975 și Vasile Bogza descrie persistența neajunsurilor în *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale*, București, 1975. O introducere indispensabilă în studierea tuturor aspectelor vieții rurale, cu excepția religiei, este D. Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iași 1980. Punctul de plecare al analizei a chestiunilor demografice este Sabin Manuilă și D.C. Georgescu, *Populația României*, București, 1937.

Cea mai cuprinzătoare prezentare a literaturii din perioada interbelică este Ovid. S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale*, 3 vol., București, 1972–1975. Opiniile exprimate de G. Călinescu în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1941, oferă o lectură stimulatoare. Pentru marii critici, pot fi consultate Eugen Simion, *E. Lovinescu. Scepticul mântuit*, București, 1971 și Ion Bălu, *G. Călinescu*, București, 1970. Mircea Scarlat, *Istoria poeziei românești*, vol. 3, București, 1986, oferă o

trecere în revistă utilă a poeziei interbelice. Cea mai influentă analiză a avangardei românești este Ion Pop, *Avangarda în literatura română*, București, 1990. Pentru romanul interbelic există exegeza penetrantă a lui Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe. Eseu despre romanul românesc*, vol. 2 și 3, București, 1981–1983 și analiza teoriilor și practicii celor trei mari creatori ai romanului românesc modern, oferită de Nicolae Crețu în *Constructori ai romanului*, București, 1982.

Un studiu folositor despre relațiile externe în perioada interbelică: Viorica Moisuc, *Premisele izolării politice a României, 1919–1940*, București, 1991. Relațiile politice și economice cu Marea Britanie sunt tratate în Valeriu Florin Dobrinescu, *Relații româno-engleze (1914–1933)*, Iași, 1986 iar Gheorghe Pașcalău, *România și Marea Britanie. Relații politico-diplomatice 1933–1939*, București, 2001, descrie rezerva guvernului britanic față de inițiativele României; *V.F. Dobrinescu* analizează contactele diplomatice cu Uniunea Sovietică în *Bătălia pentru Basarabia*, Iași, 1991. Eliza Campus, *Mica Înțelegere*, ed. a II-a, București, 1997, tratează relațiile României cu vecinii săi. Cea mai amplă și serioasă istorie a relațiilor cu Germania în anii 1930 rămâne Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, București, 1994.

Război și pace. 1940–1947. Lucrarea deja citată a lui Hillgruber este indispensabilă pentru referirile la România în cel de Al Doilea Război Mondial, mai ales în privința relațiilor politice și economice cu Germania. Un studiu cuprinzător este Constantin I. Kirițescu, *România în Al Doilea Război Mondial*, 2 vol., București, 1995. A. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940–ianuarie 1941*, Cluj-Napoca, 1976, descrie alianța Antonescu–Garda de Fier și destrămarea ei. Despre Antonescu, Gheorghe Buzatu, *Mareșalul Antonescu în fața istoriei*, 2 vol., Iași, 1990, o antologie de scrieri de și despre el, este folositoare pentru înțelegerea politicii și obiectivelor sale, iar Dorel Bancoș, *Social și național în politica guvernului Ion Antonescu*, București, 2000, pentru politica sa la adresa minorităților și naționalismul ce a stat la baza acesteia. A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*, Cluj-Napoca, 1979, este o relatare amănunțită despre alunecarea României spre înfrângere și eforturile, atât ale lui Antonescu, cât și ale opoziției, de a încheia pacea cu Aliații occidentali.

Rămân multe hiatusuri în istoriografia anilor dintre răsturnarea lui Antonescu și proclamarea Republicii Populare Române. Un ghid util despre disputele dintre Aliații occidentali și Uniunea Sovietică referitor la viitorul României este Paul D. Quinlan, *Ciocnire deasupra României*, Iași, 1995, Valeriu Florin Dobrinescu, *România și organizarea postbelică a lumii (1945–1947)*, București, 1988, descrie aranjamentul internațional între România și Aliați. Eseurile din *6 martie 1945*, București, 1995 aruncă lumină asupra începuturilor preluării puterii de către comuniști din perspectivă internă și internațională. Dinu C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, București, 1996, ajută de asemenea la înțelegerea acestei perioade. Economia este tratată într-un studiu de Ion Alexandru, *Economia României în primii ani postbelici (1945–1947)*, București, 1986 și în analiza creșterii conducerii și dirijării centralizate de Maria Curteanu, *Sectorul de stat în România anilor 1944–1947*, București, 1974.

IV. ROMÂNIA SUB REGIMUL COMUNIST (DECEMBRIE 1947-DECEMBRIE 1989)

Dominația sovietică și dictatura comunistă (1947–1955)

Situația internațională. La sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial, opinia publică din Occident spera ca, prin cooperarea dintre Aliații victorioși, să se asigure pacea lumii prin menținerea ordinii și apărării libertății. Totuși, doar la un an după înfrângerea Germaniei, Andrei Vâșinski, adjunctul ministrului de externe sovietic, și Ernest Bevin, ministrul de externe britanic, se insultau reciproc în cadrul sesiunilor Adunării Generale a Națiunilor Unite, iar în 1947, propaganda sovietică îi acuza pe „imperialiștii americani și pe șacalii lor, laburiștii britanici, că merg pe urmele lui Hitler."

La Conferința de la Potsdam au apărut în public abordări divergente asupra naturii regimurilor postbelice, care urmau să se stabilească în Europa Răsăriteană și în privința rolului forțelor de ocupație ale Armatei Roșii, impedimente în calea alegerilor libere prevăzute la Ialta. Obiectivul comun, care îi unise pe Aliați în timpul războiului, se prăbușea acum, dar acest proces va continua încă doi ani, timp în care relațiile interaliate au fluctuat.

Problema centrală era Germania. La Potsdam, Aliații din timpul războiului căzuseră de acord ca, până la încheierea unui tratat de pace, această țară să rămână o entitate, administrată de o Comisie de Control, cuprinzând pe șefii celor patru zone în care Germania fusese împărțită din rațiuni administrative. Cu toate acestea, noii stăpâni nu au reușit să cadă de acord asupra mecanismelor de stabilire a bazei economice a Germaniei, ceea ce a făcut ca Marea Britanie și Statele Unite să-și unească zonele în ianuarie 1947 și ca Stalin să înființeze în mai o autoritate economică separată în zona sovietică. Din zonele de ocupație americană, britanică și franceză s-a născut Germania Occidentală, iar din cea sovietică a apărut Germania Răsăriteană.

Ocuparea de către Stalin a Europei Răsăritene și refuzul său de a slăbi controlul sovietic asupra acesteia au modelat politica externă americană și britanică după cel de Al Doilea Război Mondial. Țelurile lui în privința Europei au fost în modul cel mai spectaculos demonstrate prin atitudinea sa față de Planul Marshall, gândit de Statele Unite ca un program uriaș pentru ajutorarea procesului de refacere a economiilor zdruncinate ale Europei. Ajutorul prevăzut de acest plan era menit să fie aplicabil „peste tot la vest de Asia". Stalin l-a respins, motivând că îi primejduia propria stăpânire asupra Europei „sale", pe care, până atunci, Aliații occidentali o încuviințaseră.

Ca răspuns la Planul Marshall (iunie 1947), Stalin a accelerat consolidarea sferei sovietice din Europa Răsăriteană, prin constituirea Kominformului (Biroul Informativ al Partidelor Comuniste și Muncitorești) în septembrie 1947, cu scopul de a dirija politica partidelor comuniste din Europa și pentru a pune capăt ultimelor ambiguități din Europa Centrală prin dobândirea controlului asupra Cehoslovaciei în februarie 1948.

Intransigența sovietică din această perioadă a provocat, începând din 1948, o reacție americană exprimată în termenii doctrinei „îndiguirii", menită să sprijine o politică de limitare a expansiunii sovietice, prin trasarea unei linii geopolitice din Europa de Nord până în Europa

de Sud-Est și din Orientul Mijlociu până în Asia de Sud și Asia Răsăriteană și prin crearea unor situații de forță" bazate pe puterea americană. „Îndiguirea" a acceptat ca un dat competiția postbelică dintre Statele Unite și Marea Britanie, pe de o parte, și Uniunea Sovietică, pe de altă parte. Ca atare, Statele Unite au stabilit baze militare în întreaga lume, în special de-a lungul granițelor Uniunii Sovietice, și au încheiat alianțe militare cu peste 40 de state. Alianța din timpul războiului se destrămase în mod clar și începea să apară „Războiul Rece".

Crearea statului totalitar. În România, Partidul Comunist a luat inițiativele menite să reducă țara la starea de obediență față de Uniunea Sovietică. Acest lucru s-a realizat prin intermediul sistemului politic, al sindicatelor și al sistemului de învățământ. Pe plan intern, scopul urmărit a fost acela de a distruge structurile sociale existente și a fost încununat de succes. Actul final a fost abdicarea silită a Regelui Mihai, la 30 decembrie 1947, sub amenințarea unui război civil. În aceeași zi, a fost proclamată Republica Populară Română. Aceasta nu era expresia unei voințe populare, liber exprimate, ci rezultatul unui dictat al unui grup politic care se manifesta ca marionetă a stăpânului din exterior. Însăși legalitatea actului de proclamare a republicii era suspectă. Stenograma oficială a sesiunii speciale a singurei camere a Parlamentului, convocată în seara zilei de 30 decembrie 1947, menționează că ședința a durat doar 45 de minute. În acest interval, se presupune că proiectul de lege a fost prezentat, că a fost propus un prezidiu și că ambele măsuri au fost adoptate prin vot cu bile albe de către un număr de 295 de deputați. În plus, se menționează că s-a ovaționat de 19 ori, ceea ce a întrerupt de tot atâtea ori prezentarea. S-au formulat dubii în primul rând în privința posibilității reale de a aduna într-un timp atât de scurt, la București, un număr atât de mare de deputați, în zilele când Parlamentul se afla în vacanță de Anul Nou și, în al doilea rând, dacă lucrurile s-au consumat atât de rapid cum se pretinde.

O dată cu înființarea Republicii, puteau fi puse bazele statului totalitar. Primul pas era înregimentarea României din punct de vedere militar în blocul sovietic. Acest lucru s-a înfăptuit la 4 februarie 1948 printr-un tratat de prietenie, colaborare și ajutor reciproc între România și Uniunea Sovietică și s-a bazat pe ideea unei apărări comune împotriva „Germaniei sau oricărei alte puteri care ar putea fi asociată cu Germania, fie direct, fie în orice alt mod." Semnificația deplină a acestui articol a fost explicată de către Viaceslav Mihailovici Molotov, ministrul de externe sovietic, care a spus că tratatul era „deosebit de important acum, când instigatorii unui nou război din lagărul imperialist se străduiesc să creeze blocuri politice și militare îndreptate împotriva statelor democrate." Regimul se asigurase pe plan extern.

Al doilea pas către totalitarism a fost consolidarea partidului unic de masă, constituit dintr-o elită și membri devotați. Acest lucru s-a realizat prin desființarea principalelor partide de opoziție, Partidul Național Țărănesc și Partidul Național Liberal, în vara anului 1947, și prin contopirea forțată a Partidului Social Democrat cu Partidul Comunist la 12 noiembrie 1947, ca rezultat al infiltrării comuniste. La ultimul congres al Partidului Social Democrat, la 5 octombrie 1947, la care au participat ca invitați Petru Groza, Gheorghe Gheorghiu-Dej și Ana Pauker, a fost adoptată cu aclamații o rezoluție cu privire la unirea cu Partidul Comunist. Potrivit cifrelor prezentate la Congres, Partidul Social Democrat avea la acea dată circa o

jumătate de milion de membri, dintre care doar jumătate par să se fi înscris în noul partid obținut prin fuzionare, cunoscut sub numele de Partidul Muncitoresc Român, care aduna una peste alta 1 060 000 membri.

Partidul Muncitoresc Român și-a ținut primul congres la 21–23 februarie 1948. Gheorghe Gheorghiu-Dej a fost reales secretar general, Ana Pauker, Vasile Luca și Teohari Georgescu au devenit ceilalți trei membri ai Secretariatului. Se punea accentul acum pe caracterul de elită al partidului și au fost introduse criterii mai stricte privind calitatea de membru de partid. Nu era admis nici un membru al „fostelor clase exploatatoare"; cei ce făceau cerere de intrare în partid trebuiau verificați și era obligatoriu stagiul de „candidat". S-a procedat la o campanie de verificări ca urmare a unei rezoluții a Comitetului Central din noiembrie 1948, campanie de verificări dusă de ceea ce s-a numit „activul fără de partid", constituit din aproximativ 200 000 de cadre, eufemism care acoperea participarea Securității, Armatei și a oficialităților din Ministerul de Justiție. Perioada de verificări a ținut din noiembrie 1948 până în mai 1950 și a vizat diversele valuri de membri care fuseseră recrutați în partid.

Un prim val a cuprins muncitorii care nu făcuseră anterior parte din alte partide și tinerii legionari, cărora li se dăduseră funcții de răspundere în fabrici și în sindicate ca o recompensă pentru aderare. Acest grup includea și servitori care fuseseră atrași de comuniști să intre în rândurile partidului ca instrumente utile de informare cu privire la activitatea stăpânilor. Al doilea val intrase în partid în anii 1946–1947 și provenea din unitățile militare, precum Divizia „Tudor Vladimirescu", care fusese constituită din prizonieri de război în Uniunea Sovietică. Aceasta includea și personal administrativ român ce lucra pentru Armata Sovietică. Un al treilea val fusese generat de unificarea cu Partidul Social Democrat în 1948, iar al patrulea era format din cei care intraseră în noul aparat birocratic de pe statele instituțiilor, create să înfăptuiască revoluția comunistă în toate sectoarele de activitate. Printre cei din urmă se aflau angajații sfaturilor populare, țărani care intraseră în gospodăriile colective și de stat, precum și studenții și profesorii din sistemul de învățământ de după reformă. Majoritatea celor recrutați considerau calitatea de membru de partid fie ca o cheie pentru avansare și privilegii, fie ca o asigurare că nu vor fi dezavantajați sau chiar arestați. În motivația lor era o doză foarte mare de oportunism, mai ales în rândurile celor mai în vârstă.

Procesul de verificare a înlăturat din Partidul Comunist 192 000 de „elemente exploatatoare și dușmănoase", iar eliminarea lor nu putea decât să mărească sentimentul de teroare ce cuprinsese cea mai mare parte a societății românești. Această epurare, menită să creeze o elită, coincidea cu programul Partidului de revoluționare a agriculturii, de industrializare a economiei și de transformare a societății. Aplicarea acestui program necesita instituționalizarea noului regim comunist și, în acest scop, a fost creată o structură de partid care să supravegheze fiecare domeniu al activității. Au fost înființate secții ale Comitetului Central pentru femei, tineret, țărani, sindicate, transporturi, aprovizionare, industrie și comerț, cu structuri corespunzătoare la nivel local. O importanță deosebit de mare a fost acordată învățământului ideologic, care nu numai că era menit să contribuie la consolidarea sentimentului de apartenență la o elită, dar includea și fidelitatea față de partid, apărându-i pe membrii acestuia de influențe externe insidioase. Sentimentul elitismului și al exclusivității a servit, de asemenea,

la sporirea coerenței și unității rândurilor Partidului, cu toate că ambele erau amenințate de disensiuni interne, până când această amenințare a fost eliminată, în 1952, prin îndepărtarea de către Gheorghe Gheorghiu-Dej a lui Teohari Georgescu, Vasile Luca și Ana Pauker.

Un al treilea pas în impunerea modelului totalitar sovietic în România a fost adoptarea Constituției Republicii Populare Române în aprilie 1948 și introducerea sistemului judecătoresc de sorginte sovietică. Constituția prelua tiparele constituției sovietice din 1936. Parlamentul, numit Marea Adunare Națională, avea o singură cameră, definită ca „organul suprem al puterii de stat". Un prezidiu, compus dintr-un președinte, un secretar și 17 membri, acționa în numele Adunării când aceasta nu se afla în sesiune, ceea ce se întâmpla destul de des, în timp ce Consiliul de Miniștri era organul executiv suprem. Toate aceste organisme se aflau, desigur, supuse autorității Partidului Comunist. Erau prevăzute garanții pe cât de multe, pe atât de lipsite de conținut, în privința libertăților civile, după cum o dovedește articolul 32: „Cetățenii au dreptul de asociere și organizare dacă scopurile urmărite nu sunt îndreptate împotriva ordinii democratice, stabilite prin Constituție." Această ordine democratică a fost definită de Partidul Comunist și consolidată de Securitate.

Partidul a acționat cu rapiditate pentru a transforma România, urmând modelul sovietic și folosind normele și practicile staliniste. Naționalizarea întreprinderilor industriale, a băncilor și a societăților de asigurări, a minelor și întreprinderilor de transport, în iunie 1948, nu numai că a permis introducerea planificării centralizate cantitative, ci și distrugerea bazei economice a celor stigmatizați ca dușmani de clasă. Confiscând micile proprietăți agricole și amenințându-i pe proprietari fără înconjur, agricultura a pus probleme din ce în ce mai complexe. La 2 martie 1949, proprietatea asupra pământului a fost luată complet din mâinile particularilor. Aceasta a permis lichidarea rămășițelor fostei clase moșierești și a chiaburilor, echivalent al termenului sovietic *kulak*, definind „țăranii înstăriți", aceia care angajau forță de muncă sau își închiriau propriile mașini, indiferent de mărimea proprietății lor. Pământul, efectivele de animale și echipamentul proprietarilor de pământ, care posedaseră terenuri până la maximum 50 ha, în temeiul legii agrare din 1945, au fost expropriate fără compensare. Practic peste noapte, Miliția a acționat și a scos 17 000 de familii din casele lor și le-a mutat în zone de reașezare. Pământurile confiscate, totalizând aproape 1 milion de ha, au fost comasate fie pentru a crea gospodării de stat, fie gospodării colective, care, teoretic, erau proprietate colectivă, dar, în fapt, erau conduse de stat, întrucât Ministerul Agriculturii indica tipurile de culturi și fixa prețurile. Membrilor gospodăriilor colective li s-a permis să păstreze mici loturi de pământ, care să nu depășească 0,15 ha.

Cei mai mulți țărani, începând cu cei lipsiți de pământ, până la cei care își lucrau pământul folosindu-se doar de brațele de muncă ale familiei, au fost organizați în gospodării de stat sau în gospodării colective. Acest proces s-a făcut prin măsuri de coerciție pe scară largă. Rezistența față de colectivizare a avut drept rezultat aruncarea în închisoare a circa 80 000 de țărani, pentru opoziția lor, 30 000 dintre aceștia fiind judecați public. Colectivizarea a fost încheiată în 1962. Ca urmare, 60 la sută din totalul suprafeței de 15 000 000 ha de teren agricol au revenit gospodăriilor colective, 30 la sută gospodăriilor de stat, 9 la sută rămânând

în proprietate personală. Aceste din urmă terenuri se aflau în zona de deal și de munte, inaccesibilitatea făcând colectivizarea lor nepractică.

Distrugerea partidelor de opoziție a fost urmată de lichidarea presei lor, astfel că mijloacele de informare publică au intrat total sub controlul statului. Bibliotecile și librăriile au fost epurate de titlurile necorespunzătoare din punct de vedere politic, activitățile ziariștilor, scriitorilor, artiștilor și muzicienilor au fost puse sub controlul Secției de Agitație și Propagandă (Agitprop) a Comitetului Central al Partidului. Nimic nu putea fi publicat, jucat sau interpretat fără aprobare.

Învățământul a avut aceeași soartă. În august 1948, legea pentru reforma învățământului a închis toate școlile străine, inclusiv acelea administrate de culte. S-au făcut epurări în rândurile profesorilor și studenților de la universități. Eminenți profesori au fost scoși de la facultățile de istorie și filosofie, iar locurile lor au fost luate de îndoctrinarii staliniști, cel mai notoriu dintre aceștia, în domeniul istoriei, fiind activistul Agitprop Mihai Roller. Ministerul Învățământului a interzis folosirea unor materiale didactice și a autorizat manuale încorporând precepte marxist–leniniste. Marxism-leninismul, în interpretarea lui Stalin, a devenit obligatoriu de la școala secundară în sus; predarea religiei a fost total interzisă.

Biserica a fost ultimul obstacol major în calea impunerii modelului sovietic, dar în acest caz Partidul Comunist Român nu a urmat *ad litteram* soluția sovietică. Atât Biserica Ortodoxă Română, cât și Biserica Greco-Catolică sau Unită din Transilvania avuseseră un rol esențial în prezervarea sentimentului coeziunii și identității naționale de-a lungul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, ambele beneficiind de fidelitatea a milioane de români. Dacă aceste biserici puteau fi manipulate pentru a servi țelurile regimului, nu avea rost să fie distruse. Potrivit Constituției din 1923, Biserica Ortodoxă fusese declarată dominantă și i se acordaseră privilegii speciale, precum plata salarilor clerului de către stat. Partidul Comunist avea să folosească această dependență pentru a aduce ierarhii ortodocși sub controlul său. Biserica Unită ridica o problemă diferită. Ea fusese creată la sfârșitul secolului al XVII-lea ca urmare a convertirii de către iezuiți a multor români ortodocși din Transilvania, pe baza acceptării a patru puncte, printre acestea supremația papală. Atâta timp cât autoritatea asupra Bisericii se afla la Roma, ar fi fost dificil pentru noul regim să și-o subordoneze. Astfel, Partidul Comunist, deși condamna oficial credința religioasă, o tolera în cadrul unor limite prescrise de lege. În acest sens, era mai îngăduitor decât regimul sovietic. Toleranța față de cultele recunoscute cerea supunerea față de partid și validarea de către acestea, cu glas tare, a politicii partidului, fie internă, fie externă.

Legea cultelor religioase din 4 august 1948 a conferit Ministerului Cultelor controlul în problemele legate de treburile cultelor legal recunoscute. Deși articolul 1 afirma garantarea „libertății de conștiință și de credință", această libertate era strict circumscrisă de o prevedere ambiguă potrivit căreia religia practicată era în armonie cu Constituția, securitatea internă, ordinea publică și moralitatea generală (articolele 6 și 7). Recunoașterea legală a unui cult putea fi revocată oricând se considera justificat (articolul 13). Restricții similare se regăseau implicit în articolul 32, care prevedea că „preoții care exprimau atitudini antidemocratice puteau fi lipsiți temporar sau permanent de salariul lor, asigurat de către stat." Această prevedere a fost invocată cu regularitate în timpul perioadei ceaușiste, în încercarea de a

suprima activitatea pastorilor baptiști. Tuturor cultelor li se cerea să supună aprobării Ministerului Cultelor un statut reglementând activitatea lor, în conformitate cu legile statului; în schimb, ministerul avea să plătească salariile clerului cultelor recunoscute.

Aplicarea legii a pus alegerea episcopilor sub controlul statului, a înțesat Sfântul Sinod cu membri ai Partidului Comunist și a impus Bisericii Ortodoxe — principala biserică — având aproape 10,5 milioane de credincioși, un nou statut, centralizând administrarea sa sub autoritatea unui patriarh. Toate acestea au permis regimului să manipuleze biserica mai ușor. În același timp, toate proprietățile și fondurile bisericii au fost naționalizate, instituțiile sale de învățământ au fost preluate de către stat sau închise, instruirea clerului fiind sever limitată, iar practicile religioase, precum celebrarea publică a Crăciunului și a Paștilor a fost interzisă. Biserica Ortodoxă a făcut un compromis cu regimul, ceea ce i-a asigurat supraviețuirea în dauna autorității ei morale.

Alte biserici au suferit mult mai mult, în mare măsură din cauză că au rezistat impunerii controlului de către stat. Strânsele legături ale Bisericii Romano-Catolice și ale Bisericii Greco-Catolice (Unite) cu Occidentul le-a îmbărbătat, dar trebuie să recunoaștem că și episcopii lor au dovedit o remarcabilă demnitate, curaj și fidelitate față de crezul lor. Exista, cu toate acestea, o deosebire majoră în modul în care au fost tratate cele două biserici aflate la cheremul regimului: Biserica Unită a fost desființată, Biserica Romano-Catolică nu, deși nici aceasta nu a scăpat persecuției. Explicația rezidă în faptul că majoritatea credincioșilor romano-catolici erau maghiari, iar regimul din România se baza în politica sa față de această biserică pe nevoia de a evita acțiuni care să poată fi interpretate de către vecinul său frățesc, Ungaria, ca anume îndreptate împotriva minorității maghiare. În consecință, politica Partidului Comunist față de Biserica Romano-Catolică a fost nu de a o desființa, ci de a o manipula, urmărind înlocuirea controlului Vaticanului prin controlul Bucureștilor. Această politică a reușit doar în parte. Deși a tăiat legăturile bisericii cu Roma, regimul nu a fost niciodată în stare să-și impună autoritatea asupra ei. În timpul perioadei comuniste, Biserica Romano-Catolică a fost ținută într-o poziție ambiguă, fiind tolerată, dar nerecunoscută. Nu s-a ajuns niciodată la o înțelegere cu Ministerul Cultelor în privința statutului legal al bisericii și astfel cea de-a doua biserică din România ca mărime care a supraviețuit a rămas efectiv ilegală.

Fidelitatea uniților față de biserica lor a avut drept consecință o brutală campanie de distrugere a acesteia. Ultimele cifre disponibile — de dinaintea suprimării ei — indicau 1,5 milioane uniți, ce dispuneau de 1 725 biserici. Biserica a fost creată în 1699, aderenții ei practicau ritul grec, dar recunoșteau supremația Papei. Așa fiind, faptul era supărător atât pentru ortodocși, cât și pentru comuniști. Unirea cu Roma a fost înfierată în publicațiile oficiale din perioada comunistă drept „antinațională și antiistorică" întrucât rupsese unitatea poporului român. Aceste argumente au fost readuse pe tapet cu regularitate de-a lungul anilor ceaușiști, întrucât pozițiile sale ultranaționaliste cereau mobilizarea în jurul său de către aparatul propriu de propagandă a unei „națiuni" unitare, nedivizate, „strânsă în jurul fiului său unic." Nu este nici un accident că preoții ortodocși au jucat rolul de marionetă a ventrilocului Ceaușescu, în special, mitropoliții succesivi din Transilvania, ale căror dioceze au primit Bisericile Unite confiscate și alte proprietăți ce nu fuseseră naționalizate în 1948 și ale căror

congregații au fost umflate ca număr de sutele de mii de uniți cărora li s-au interzis propriile biserici în care să se roage.

Regimul, cu ajutorul Bisericii Ortodoxe, a manipulat contopirea celor două Biserici, proces în care a fost folosită Securitatea pentru a smulge consimțământul clerului unit. Aceia care s-au opus contopirii au avut parte din plin de „atențiile" Securității. Bisericile Unite au fost predate Bisericii Ortodoxe, în timp ce mănăstirile au fost închise. Existența legală a Bisericii Unite s-a încheiat la 1 decembrie 1948; diocezele și instituțiile sale au fost desființate, iar clădirile sale încredințate Bisericii Ortodoxe.

Securitatea și represiunea comunistă. Un val de teroare a fost inițiat acum. Marin Jianu, secretarul general al Ministerului de Interne, și Alexandru Nicolski, anchetatorul său șef, au primit ordinul să înscenеze un număr de procese de sabotaj și spionaj. Primul din această serie a început la 24 mai 1948, când șase industriași, în frunte cu Anton Dumitriu și Radu Xenopol, au fost acuzați în grup de sabotarea propriilor lor mine în scopul de a crea o criză energetică în țară. Trei luni mai târziu, Pintilie Bodnarenco, un agent N.K.V.D. de origine ucraineană, care își românizase numele luându-și-l pe acela de Gheorghe Pintilie, a devenit șeful structurii, rebotezate Direcția Generală a Securității Poporului (D.G.S.P.) sau pe scurt, Securitatea.

Securitatea era împărțită din punct de vedere administrativ în 10 departamente, numite „direcții", acoperind întreaga țară. Fiecare regiune avea să dispună de birouri raionale, orășenești și comunale. Serviciul Special de Informații (S.S.I.) a lucrat în paralel cu direcțiile răspunzătoare în materie de contraspionaj și investigare penală. Noul nume semnala o nouă misiune încredințată securității. Rolul său, potrivit decretului de înființare nr. 221/30 august 1948, era de „a apăra cuceririle democratice și a asigura securitatea Republicii Populare Române împotriva complotului dușmanilor externi și interni." Apărarea „cuceririlor democratice" însemna menținerea comuniștilor la putere și, astfel, noua Republică Populară Română s-a autocertificat în mod oficial drept un stat polițienesc. Conducerea superioară a Securității era alcătuită în totalitate din agenți ai serviciilor de securitate sovietice. Cu toate acestea, activitățile lor au fost supravegheate de consilieri ai Ministerului sovietic al Securității Statului.

Brutalitatea a fost trăsătura caracteristică a oamenilor aleși de Moscova pentru a conduce Securitatea din România. Comportamentul atât al lui Pintilie, cât și al lui Nicolski vorbește de la sine. Cel dintâi, ca șef al Secției Politice și Administrative a Comitetului Central, în ale cărei atribuții intra și securitatea Partidului, a dus la îndeplinire sentința de condamnare la moarte dată în cazul fostului secretar general al P.C.R., Ștefan Foriș, în 1946. Pintilie l-a omorât pe Foriș zdrobindu-i țeasta cu o bară de fier. Apoi a dat instrucțiuni pentru uciderea mamei lui Foriș. Aceasta a fost înecată în râul Criș, cu pietre de moară legate în jurul gâtului.

În ciuda secretului în care era învăluită activitatea personalului de securitate, reputația lui Nicolski în privința brutalității i-a adus dubioasa distincție de a fi devenit primul ofițer superior ce a dobândit notorietate în afara României. Într-o declarație făcută la Paris, în ianuarie 1949, Adriana Georgescu Cosmovici, o femeie de 28 de ani, arestată la București în iulie 1945, pe motivul că ar fi aparținut unei mișcări de rezistență, a relatat cum „anchetatorii poliției secrete comuniste" au bătut-o în mod repetat cu un săculeț de piele umplut cu nisip, cum au lovit-o

cu capul de pereți și cum au pocnit-o în față și în bărbie până când a rămas doar cu șase dinți în maxilarul de jos. Ea a indicat numele a trei anchetatori, care au amenințat-o cu armele: Stroescu, Bulz și Nicolski.

Consultarea cifrelor primare, care s-au păstrat în arhivele Ministerului de Interne, în legătură cu efectivele Securității, indică faptul că numărul ofițerilor din cele 10 direcții naționale era, la scurt timp după înființare, de 1 148, din care 848 erau înregistrați ca personal de secretariat sau muncitori manuali. Cei din urmă aveau toți grade militare, precum acela de sergent major, fie că erau dactilografe, șoferi, instalatori sau chelnerițe. Cele 13 direcții regionale foloseau 2 822 ofițeri, aproximativ două treimi dintre aceștia îndeplinind munci manuale sau lucrând ca personal auxiliar. În 1956, numărul lor crescuse la 13 155 ofițeri și 5 649 angajați civili. Aceste cifre nu includ rețeaua de informatori care a permis Securității să funcționeze atât de eficient.

Consilierii sovietici erau atașați pe lângă fiecare dintre direcțiile naționale pentru a supraveghea instruirea celor recrutați dintre români și pentru a monitoriza activitatea lor; comunicarea se realiza prin interpreți, mulți dintre aceștia provenind din Basarabia. S-a pus accentul pe cadrele de încredere. În ochii consilierilor sovietici, mulți români instruiți erau considerați nesiguri și compromiși din cauza alianței regimului antonescian cu Germania. În plus, foarte puțini români se arătaseră de bunăvoie entuziasmați de Partidul Comunist Român înaintea propulsării acestuia la putere, în timp ce, dimpotrivă, membrii minorităților etnice au făcut-o. Ca atare, nu trebuie să surprindă faptul că vom găsi în posturile superioare din Securitate mai mulți indivizi recrutați din cele două categorii de persoane: din rândul minorităților etnice și din acela al muncitorilor manuali necalificați.

La începutul anului 1949, au fost înființate alte două organe principale ale Securității interne din Republica Populară Română. La 23 ianuarie, a fost creată Direcția Generală a Miliției, chemată să înlocuiască Poliția și Jandarmeria, iar la 7 februarie au fost create trupele de securitate. Ambele organisme au fost plasate sub autoritatea Ministerului de Interne. Printre îndatoririle Miliției era și aceea de a emite permise de ședere, ceea ce îi facilita sarcina de reglementare a mișcării populației, de monitorizare a suspecților și de pregătire a deportărilor. Potrivit datelor estimative, Miliția avea în anul 1953 un efectiv de 40 000 de oameni, în timp ce efectivul trupelor de securitate era de 55 000 ofițeri și soldați, organizați în brigăzi și echipați cu artilerie și tancuri. Principalele îndatoriri ale trupelor de securitate erau menținerea ordinii publice în centrele industriale și înăbușirea oricărei rezistențe față de măsurile guvernamentale, precum colectivizarea, confiscarea de bunuri și proprietăți. În tot deceniul al șaselea au fost chemate să anihileze rezistența partizanilor din zonele de munte și au fost folosite să păzească lagărele de muncă.

Un cadru legal pentru acțiunile Securității, ale Miliției și trupelor de securitate a fost oferit de un nou sistem de justiție, a cărui principală caracteristică era subordonarea față de partid și de stat. Potrivit articolului 65 al Constituției Republicii Populare Române, adoptată în 1952, rolul justiției era acela „de a apăra regimul de democrație populară și cuceririle oamenilor muncii, de a asigura respectarea legalității populare, a proprietății publice și a drepturilor cetățenilor." Judecătorii erau asistați de „asesori populari", numiți de partid. Curtea,

reprezentată de judecători și asesori, avea puterea de a interveni în toate procesele și de a prezenta probele sale, de a desemna avocații apărării, al căror rol se limita în mare parte la formularea de scuze pentru pretinsele delicte ale acuzatului. Nu era permisă practicarea avocaturii private.

Rezistența armată. După răsturnarea lui Ceaușescu au apărut amănunte cu privire la modul în care mai multe mici formațiuni de „partizani" au fugit în Munții Carpați la sfârșitul anilor '40 și au rezistat arestării de către autorități. Ultimul partizan a fost ucis în munții Banatului în 1962. Această „rezistență anticomunistă armată", așa cum i s-a spus, a fost un fenomen spontan și nu există nici un fel de legături între diversele formațiuni, deși au fost mânate de un țel comun, acela de a nu se supune consecințelor comunizării țării. Formațiunile, constituite în medie din 10 până la 40 de persoane, nu reprezentau o amenințare majoră pentru puterea comunistă, deși atâta vreme cât rămâneau în libertate subminau pretenția regimului de a deține controlul deplin al țării.

Formațiunile s-au constituit în satele de la poalele dealurilor și munților și erau compuse din țărani, foști ofițeri din armată, avocați, medici și studenți. Armamentul lor era un amestec de puști, revolvere și pistoale-mitralieră rămase din timpul războiului, dar aceste formațiuni se confruntau întotdeauna cu o acută lipsă de muniție. Erau sprijinite de săteni, care le aduceau alimente și îmbrăcăminte și adesea le asigurau adăpost. Propaganda comunistă a vremii i-a numit pe acești partizani anticomuniști drept „legionari", adică membri ai mișcării de extremă dreaptă cunoscută sub numele de Garda de Fier și, într-adevăr, câțiva dintre ei fuseseră membri ai acesteia. Cu toate acestea, partizanii nu erau în nici un caz în exclusivitate legionari, așa cum arată statisticile Securității. Un raport al Direcției Generale a Securității Poporului din 1951 afirmă că afilierea politică a unui număr de 804 persoane arestate, fie pentru că au aparținut, fie pentru că au ajutat 17 „bande din munți" era după cum urmează: 88 de foști membri ai Partidului Național Țărănesc al lui Iuliu Maniu; 79 de membri ai Frontului Plugarilor; 73 de foști legionari; 42 de foști membri ai Partidului Comunist; 15 membri ai Partidului Național Liberal ș.a. Potrivit unui alt raport al Securității, datat septembrie 1949, existau „bande teroriste" active în regiunile Craiovei, Brașov, Ploiești, Suceava, Galați, Oradea, Cluj, Timișoara și Constanța. Nici una dintre aceste formațiuni nu număra mai mult de 25 de persoane, potrivit raportului, iar majoritatea aveau mai puțin de 10 membri.

Formațiunea care a supraviețuit cel mai mult a fost cea a „Haiducilor Muscelului". O persoană implicată îndeaproape în activitatea acestei formațiuni a fost Elisabeta Rizea, care a făcut o relatare a primelor luni de activitate a grupului. Arestarea ei curând după aceea face ca pentru restul poveștii să ne bazăm pe versiuni obținute la mâna a doua, oferite de rudele participanților. Multe dintre date și incidente sunt confirmate de documentele Securității, deși, deloc surprinzător, aceasta din urmă oferă o interpretare diferită de a lor. De pildă, aceste documente pretind că civili nevinovați au fost uciși de către partizani, în mod constant numiți „teroriști fasciști". Ceea ce reiese clar din ambele surse este că acest grup, care nu a numărat niciodată mai mult de 30 sau 40 de persoane, a fost constituit de către doi foști ofițeri de armată, Gheorghe Arsenescu și Toma Arnăuțoiu în județul lor natal Muscel, de la poalele

Carpaților. Potrivit documentelor Securității, Arsenescu ascunsese arme într-un schit din satul Cetățeni, în vara anului 1947, iar în primăvara următoare a organizat o grupare „teroristă" din care făceau parte Gheorghe Hachenzelner, Petre Cojocaru, Longhin Predoiu, Ion Mica, precum și Ion și Gheorghe Purnichescu. Arsenescu și-a petrecut toamna și iarna în București unde, la sfârșitul anului 1948, Toma Arnăuțoiu l-a contactat în vederea creării unui grup de rezistență în zona Nucșoarei. Potrivit relatărilor recente ale contemporanilor lui, Arsenescu pare să-și fi pus speranțele într-o insurecție armată generală, ce urma să fie condusă de foști ofițeri de armată în vestul țării, speranță care nu s-a materializat niciodată. Arsenescu a fost de acord să-i furnizeze lui Arnăuțoiu arme ușoare, iar cel de-al doilea s-a reîntors la Nucșoara cu Nicolae Nițu și l-a recrutat pe fratele său Petre Arnăuțoiu, pe Ion Chirca și pe preotul satului, Ion Drăgoi. În martie 1949, Arsenescu a sosit la Nucșoara pentru a se alătura grupului, iar în lunile următoare acesta s-a lărgit cuprinzând și alți săteni.

Ministerul de Interne era evident îngrijorat că simbolul rezistenței întruchipat de această formațiune ar putea deveni contagios și, pentru acest motiv, a împânzit regiunea cu trupe și cu ofițeri ai D.G.S.P. Ajutați de cunoașterea terenului muntos dificil și cu sprijinul mai multor familii din comuna Nucșoara, în special al lui Gheorghe și Elisabeta Rizea, Ion Săndoiu și Ion Sorescu, gruparea și-a asigurat provizii și a scăpat de arestare. În noaptea de 18 iunie 1949, membrii grupului au fost prinși într-o ambuscadă în timp ce veneau să strângă provizii, iar în schimbul de focuri ce a urmat au fost uciși doi ofițeri de securitate. Fuga grupului, la adăpostul întunericului, printr-un cordon de securitate dispus în jurul zonei, a fost urmată de o operațiune masivă de căutare, efectuată de două batalioane de armată și de unități ale trupelor de securitate și de arestarea familiilor suspectate de a-l fi ajutat.

Printre cei arestați se afla Elisabeta Rizea. Aceasta relatează cum a fost dusă la primăria din Nucșoara, unde a fost lovită de mai multe ori cu o bâtă de locotenentul de securitate Constantinescu. A fost apoi ținută în pivnița unei case țărănești timp de patru zile, după care a fost transportată la închisoarea din Pitești. Au trecut 18 luni înainte de a fi judecată. Între timp, a fost bătută de câteva ori de subofițerii Zamfirescu și Mecu. A fost în cele din urmă judecată și condamnată, în decembrie 1950, la 7 ani de închisoare pentru ajutorul acordat grupului de partizani.

După ambuscada din 18–19 iunie 1949, Arsenescu a hotărât să-și împartă oamenii în două grupe, una sub comanda sa, iar cealaltă sub conducerea lui Arnăuțoiu. Prima grupă, care îi cuprindea pe Ion Chirca, Titi Mămăligă, Benone Milea, Constantin Popescu și Nae Ciolan, s-a fixat în Valea Râului Doamnei, iar grupa lui Arnăuțoiu, formată din fratele său Petre, din Titu, Maria și Constantin Jubleanu, precum și din Maria Pop s-au dus în Valea Vâlsanului. Grupa lui Arsenescu nu a supraviețuit mult timp. Milea a fost capturat la 1 noiembrie 1949, iar Popescu și Ciolan au avut aceeași soartă trei zile mai târziu. Chirca a dispărut fără urmă. Arsenescu și Mămăligă au fost prinși într-o capcană de trupele de securitate, ultimul fiind rănit într-un schimb de focuri, în timp ce Arsenescu a fugit din zonă și a dus o viață de pustnic în zona de dealuri până a fost în cele din urmă prins în 1960. Mămăligă a reușit să se strecoare până la grupul Arnăuțoiu.

Curând după aceea, în primăvara anului 1950, și acest grup a fost nevoit să se separe pentru a nu fi descoperit. Un grup, format din Titu și Maria Jubleanu, soț și soție, fiul lor Tică, și un medic tânăr, Ion Marinescu, a fost depistat și, în schimbul de focuri ce a urmat, Maria a fost împușcată mortal. Titu Jubleanu a fost arestat, însă cei doi tineri au reușit să scape și s-au alăturat celui de-al doilea grup compus din frații Arnăuțoiu, Toma și Petre, din Maria Pop și din Mămăligă. Marinescu și Mămăligă au fost omorâți într-un schimb de focuri cu Securitatea în 1952, iar ceilalți patru s-au ascuns într-o peșteră de lângă satul Poenărei timp de câțiva ani. La 20 mai 1958, frații Arnăuțoiu au fost păcăliți de un localnic, care i-a făcut să bea o băutură alcoolică în care fusese pus un drog și au fost arestați după ce intraseră în comă. Maria Pop, care între timp născuse, s-a predat împreună cu pruncul ei, însă Tică Jubleanu a refuzat să se predea și s-a împușcat. A fost organizată o scotocire a satelor înconjurătoare din zonă și au fost arestate zeci de familii pentru ajutorul dat fraților Arnăuțoiu.

Procesul fraților Arnăuțoiu a avut loc în anul următor. Toma și Petre Arnăuțoiu au fost condamnați la moarte și executați de către un pluton de execuție la Jilava, așa cum s-a întâmplat și cu următoarele persoane, acuzate de a le fi dat ajutor: Nicolae Andreescu și Ion Constantinescu, preoți ortodocși în Poenărei, Ion Drăgoi, preotul ortodox al satului Nucșoara, Nicolae Bășoiu, Titu Jubleanu, Constantin Popescu, Ion Săndoiu, Nicolae Sorescu și Gheorghe Tomeci, toți țărani, precum și învățătorii Alexandru Moldoveanu, Nicolae Nițu și Gheorghe Popescu. Benone Milea a fost, de asemenea, condamnat la moarte și executat, iar Maria Pop a fost condamnată la închisoare pe viață și a murit în temniță. Alte persoane judecate cu acest grup au fost, potrivit documentelor Securității, Ilie Dragomirescu și Ion Grigore, arestați la 22 iunie 1958, Nicolae Vasilescu, arestat la 4 iulie 1958, și Ion Dumitrescu, arestat la 6 februarie 1959. Toți au primit condamnări la închisoare pe termen lung. Procesul lui Arsenescu a avut loc în februarie 1962, la doi ani după capturarea sa. A fost condamnat la moarte și executat la Jilava, la 29 mai 1962. Soția sa, Maria și tatăl său, Gheorghe, au fost de asemenea judecați pentru ajutorul pe care i l-au dat și au primit pedepse cu închisoarea pe termen de 10, respectiv, 15 ani.

Un al doilea grup notabil de rezistență a fost cel condus de Ion Gavrilă-Ogoreanu din Munții Făgăraș. Gavrilă-Ogoreanu, student la Universitatea din Cluj, și-a format grupul în 1948 din 11 colegi de la liceul din orașul Făgăraș. Timp de șapte ani, aceștia au fost urmăriți de mai multe companii ale trupelor de securitate, înainte de a fi capturați și condamnați la moarte în 1957. Gavrilă-Ogoreanu a scăpat arestării și, cu ajutorul prietenilor, a evitat detectarea sa până în iunie 1976, când, în cele din urmă a fost prins în Cluj. Gavrilă-Ogoreanu relatează în autobiografia sa, publicată după Revoluție, un episod din 1952, care ilustrează motivația grupurilor de rezistență. În scopul de a distrage atenția forțelor de urmărire ale Securității, Gavrilă-Ogoreanu a dus o parte din grupul său la o cabană turistică din apropierea Lacului Bâlea. După ce i-a scos cu forța pe turiștii din cabană, Gavrilă-Ogoreanu li s-a adresat după cum urmează: „Spuneți, vă rog, oamenilor din țară că mai există un colț din Regatul României care nu și-a plecat capul înaintea comuniștilor. Și, atâta timp cât ne vor sta capetele pe umeri, acest colț de țară va fi liber. Spuneți-le să-și păstreze încrederea că într-o zi toată România va fi liberă. Rugați-vă să vă ajute și să ne ajute Dumnezeu."

Munca forțată. Nimic nu ilustrează mai pregnant natura coercitivă a politicii centralizate urmărită de regimul comunist decât folosirea de către acesta a muncii forțate. La fel cum Lavrenti Beria, șeful securității sovietice, era la moartea lui Stalin, în 1953, cel de-al doilea în ierarhia celor mai mari utilizatori de forță de muncă din Uniunea Sovietică, tot așa Ministerul de Interne din România a fost efectiv însărcinat cu administrarea unei părți a economiei. Munca forțată a fost introdusă, potrivit Codului Muncii din 30 mai 1950. O Direcție pentru unitățile de muncă a fost constituită în Ministerul de Interne, sarcina ei fiind „să reeduce prin muncă elementele ostile Republicii Populare Române." Ascunsă sub eufemismul „serviciu temporar de muncă", pe care Consiliul de Miniștri avea dreptul să-l ceară cetățenilor, munca forțată a fost folosită drept un instrument de pedepsire a mii și mii de persoane acuzate de sabotaj economic sau de absenteism. Printre acestea s-au aflat zeci de mii de țărani care au rezistat colectivizării forțate a agriculturii. „Unitățile de muncă" au fost rebotezate „colonii de muncă" printr-o Hotărâre a Consiliului de Miniștri din 22 august 1952 și administrația lor, asemănătoare celei a închisorilor, a fost plasată în mâinile Ministerului de Interne.

Numărul celor deținuți a sporit cu victimele deportărilor în masă, efectuate de obicei de către Miliție, din principalele orașe, care începuseră în 1952, pentru a face loc muncitorilor, recrutați în vederea asigurării mâinii de lucru necesare noilor fabrici din orașe create în procesul de industrializare. Mai multe categorii de persoane au fost mutate din București. Familiile criminalilor de război, ale persoanelor aflate în închisoare și ale acelora care fugiseră peste hotare aveau să primească înștiințări cu 12–24 de ore înainte de a fi deportate și li s-a permis să ia cu ele bagaje însumând 50 de kilograme. Ofițerii scoși din armată, foști judecători, avocați, industriași și cei care stăpâniseră mai mult de 10 hectare de pământ urmau să fie și ei strămutați, dar li s-a permis să-și ia cu ei tot avutul.

Pe la sfârșitul anului 1952, nici unui locuitor al orașelor nu i se permitea să-și schimbe domiciliul fără aprobare și orice mișcare între orașe era controlată de către Miliție. Călătoria era permisă doar pe linie de muncă și din rațiuni de sănătate. Orice persoană, stând într-un alt loc decât domiciliul său mai mult de 24 de ore, trebuia să se înregistreze la Miliție, inclusiv cei ce foloseau hotelul și persoanele ce locuiau la rude; străinilor li se cerea să obțină o autorizație pentru toate călătoriile făcute în interiorul țării. Restricțiile în privința călătoriilor, atât pentru români, cât și pentru străini, au fost ridicate la începutul anilor '60, dar s-au menținut alte forme de control până la răsturnarea lui Ceaușescu.

Pot fi făcute doar estimări privind numărul persoanelor deportate în lagărele de muncă înființate sub autoritatea Ministerului de Interne în 1949. La începutul anilor '50, se pare că în lagărele răspândite în întreaga țară erau 80 000 de persoane, dintre care 40 000 de oameni erau exploatați la construcția faimosului Canal Dunăre–Marea Neagră, care avea 8 lagăre și alți 20 000 de așa-numiți lucrători voluntari. Acest proiect a fost lansat la inițiativa Consiliului pentru Ajutor Economic Reciproc (C.A.E.R.) și a fost aprobat de Biroul Politic la 25 mai 1949. Scopul său a fost interpretat în două feluri: unii au văzut în acesta o parte a unui proiect mai larg de creare a unui „Ruhr răsăritean" către care minereul de fier sovietic urma să fie transportat printr-un canal dublu: Marea Neagră–Dunăre și Dunăre–Oder–Rin; alții i-au dat o semnificație militară, considerând că acesta ar fi oferit lui Stalin posibilitatea să trimită

numeroase vase mici sovietice în susul Dunării în eventualitatea deteriorării relațiilor cu Iugoslavia. Confirmarea celui de-al doilea scenariu a fost identificată în hotărârea sovietică de a acorda suport financiar acestui proiect care, altfel, nu ar fi fost asigurat altor planuri economice românești. Indiferent de scopul său, acest proiect necesita cea mai mare mobilizare a forțelor din lagărele de muncă din țară, în care erau concentrați deținuții regimului din toate straturile societății. Oameni cu studii superioare lucrau cot la cot cu țărani deposedați de pământ, preoți ortodocși și uniți cu conducători sioniști, sârbi din Banat cu sași din Transilvania, toți victime ale încălcării drepturilor omului, care însoțea programul regimului român de revoluție politică și economică.

Cifra exactă a celor arestați după 1944 nu va fi probabil niciodată cunoscută, fapt dovedit și prin descoperirea întâmplătoare din vara anului 1992 a rămășițelor pământești a sutelor de victime ale unor probabile execuții ale Securității. Câteva cranii dezgropate din grădina unui conac din secolul al XIX-lea din satul Căciulați, la aproximativ 20 km nord de București, poartă, după cum se spune, urmele găurilor de glonț. Faptul că autoritățile române nu au reușit să efectueze o examinare corespunzătoare a celor 316 schelete dezgropate din groapa comună și că nu au pornit o anchetă privind proveniența acestora oferă o dovadă în plus a reticenței oficiale de a cerceta trecutul, în special acolo unde a fost implicată Securitatea (sediul local al acesteia funcționase în casa respectivă în 1948 și a fost mutată într-o altă clădire din același perimetru, în 1951). Dacă scheletele aparțin persoanelor asasinate pe loc sau, potrivit credinței localnicilor, familiilor care au rezistat colectivizării în anii '50 și ale căror trupuri au fost aduse spre a fi îngropate în acest loc îndepărtat, nu poate fi stabilit fără vreo urmă de investigare, dar ceea ce este clar este că nici unul dintre oficialii securității locale din perioada respectivă nu a fost chestionat. Comandantul Isidor Iștoc a murit în 1992, dar ofițerii subordonați lui, Ion Foti și Aurel Madăr, erau încă în viață în 1995.

Mulți dintre cei deținuți erau țărani care rezistaseră reformei agrare din 2 martie 1949, potrivit căreia orice proprietate agricolă depășind 50 de hectare era expropriată de către stat. Pentru a înfrânge această opoziție, au fost aduse trupe de securitate și, în câteva regiuni, țăranii, sprijiniți uneori de „grupuri de partizani", s-au angajat în ciocniri violente cu trupele care au încercat să-i organizeze în brigăzi de muncă. În unele zone, țăranii au dat foc nou createlor cooperative agricole. Așa s-a întâmplat în județul Arad, unde, potrivit documentelor Securității, publicate în 1993, după distrugerea unei gospodării de stat, la 31 iulie 1949, trupele de grăniceri au restabilit ordinea în urma arestării unui număr de 98 de persoane și a împușcării pe loc a 12 țărani. Rapoartele Direcției de securitate din Timișoara oferă detalii privind această „rebeliune", menționând că alți doi țărani au fost împușcați mortal, „în timp ce încercau să scape de sub escortă". Într-un raport către Comitetul Central al Partidului Comunist Român, din decembrie 1961, Gheorghe Gheorghiu-Dej a recunoscut că arestarea celor 80 000 de țărani fusese făcută pentru a forța procesul de colectivizare, pasămite la ordinele Anei Pauker și ale lui Teohari Georgescu, și că 30 000 dintre aceștia fuseseră judecați în public.

În privința lagărelor de muncă, cea mai mare concentrare a acestora a fost în stepa Bărăganului, la jumătatea drumului între București și Marea Neagră. Această regiune neospitalieră și slab populată și-a văzut populația crescând la începutul anilor '50 ca urmare

a deportărilor în masă ale românilor, dar mai ales ale sârbilor și germanilor locuind în zona de vest a Banatului, care erau considerați un risc sub raportul securității, dată fiind tensiunea crescândă între Iugoslavia și România, ca urmare a excluderii celei dintâi din Kominform în iunie 1948.

Deportările din Banat au început în vara anului 1951. La 14 noiembrie 1950, Securitatea a finalizat planul de deportare sub titlul „Planul de evacuare a zonei de frontieră cu Iugoslavia, pe o fâșie de 25 de km, a elementelor care prezintă un pericol prin prezența lor în zonă." Se sconta ca operațiunea „să nu depășească trei luni". Erau vizate pentru deportare 40 320 de persoane din această zonă. Securitatea le-a clasificat după cum urmează: 1 330 cetățeni străini; 8 477 basarabeni; 3 557 macedoneni; 2 344 de persoane care colaboraseră cu armata germană în timpul războiului; 257 germani; 1 054 „titoiști"; 1 218 persoane cu rude care fugiseră în străinătate; 367 persoane care ajutaseră „rezistența anticomunistă"; 731 „dușmani ai regimului socialist"; 19 034 chiaburi și cârciumari; 162 foști moșieri și industriași și 341 criminali deținuți. Cifra totală includea 590 de persoane care trăiau în afara zonei de frontieră. În cadrul acestui plan, toți cei vizați urmau să fie strămutați în zona Ialomiței din Bărăgan și în zona Galați.

Deportările au început la 16 iunie 1951 și au fost efectuate de peste 10 000 de ofițeri și soldați sub stricta supraveghere a generalului maior Mihail Burcă, adjunctul ministrului de Interne, și a generalului maior Eremia Popescu, comandantul trupelor Ministerului de Interne. Transportul deportaților a necesitat 2 656 vagoane de tren și 6 211 camioane. Documentele Securității arată că zvonul deportărilor iminente i-a făcut pe mulți să încerce să treacă frontiera pe furiș în Iugoslavia, în timp ce alții și-au lăsat copii la prieteni și la rude în afara zonei desemnate.

Primele trenuri au plecat între 16 și 20 iunie 1951. Deportaților li s-a permis să ia cu ei doar bunurile pe care le puteau duce, restul avutului lor fiind cumpărat de comisii special constituite, care le plăteau doar o parte din valoarea lor. Lipsa de trenuri însemna că mulți deportați trebuiau să aștepte într-o căldură arzătoare, timp de două–trei zile, pe câmp. Trenurile speciale erau păzite de militari și evitau opririle în principalele stații de cale ferată pentru a împiedica orice comunicare cu cetățenii obișnuiți. La sosire, deportații cu mai mult noroc au primit colibe de chirpici, cu acoperiș de paie, în așezări speciale, dintre care unora li se dăduseră nume sovietice. Alții, chiar și Securitatea a recunoscut-o, au fost „aruncați literalmente în necunoscut, în arșița nemiloasă a soarelui, fără mijloacele necesare de adăpost." Aceleași documente vorbesc de lipsa apei de băut și de aprovizionarea neregulată cu pâine, de multiplele cazuri de copii suferind de insolație. În ciuda acestor probleme, deportații și-au folosit hărnicia și spiritul întreprinzător, tipice populației din Banat, pentru a ridica noi așezări, care ulterior au devenit caracteristice zonei respective.

Un număr de închisori a fost destinat unor anumite categorii de deținuți. Sighetul, în nordul Maramureșului, a fost ales „dată fiind vecinătatea cu Uniunea Sovietică" drept centru de încarcerare a celor pe care regimul îi considera a fi cei mai periculoși oponenți ai săi. Închisoarea a fost construită în 1897, dar primii deținuți politici au intrat pe porțile ei la 22 august 1948. Între această dată și anul 1956, în cele 72 de celule ale ei s-au aflat patru foști prim-miniștri ca, de pildă, Iuliu Maniu, conducătorul Partidului Național Țărănesc, Constantin

Brătianu, conducătorul Partidului Liberal, precum și episcopii Bisericii Romano-Catolice și Greco-Catolice. Circa 180 de membri ai elitei conducătoare a României antebelice au fost deținuți în închisoare, mai mult de două treimi dintre ei fiind trecuți de vârsta de 60 de ani, iar câțiva, cum a fost cazul lui Iuliu Maniu, trecuți de etatea de 70 de ani. Mulți dintre aceștia n-au fost niciodată judecați pentru vreo vină, ci au fost pur și simplu arestați la ordinele emise de Ministerul de Interne și au fost duși direct la Sighet. Deținuții erau de obicei puși câte doi într-o celulă și li se cerea să îndeplinească munci grele, precum gătitul, curățirea coridoarelor, strângerea apei de la o pompă de mână din curtea închisorii și transportarea acesteia la niveluri mai înalte. Erau pedepsiți pentru cea mai mică abatere de la regulile închisorii, care prevedea, între altele, interzicerea vorbitului în timpul plimbării în curtea închisorii. Cei care încălcau aceste reguli erau biciuiți și puși să stea capră, în timp ce gardienii săreau peste ei. Închisoarea a fost închisă în cele din urmă în 1974. Foști membri ai Gărzii de Fier au fost concentrați în închisoarea de la Aiud, iar mulți învățători, profesori și avocați au sfârșit la Gherla. Membri ai Partidului Național Țărănesc au fost trimiși la Galați, iar foști polițiști au fost deținuți în închisoarea de la Făgăraș.

O închisoare, din orașul Pitești, aflat la aproximativ 120 km nord-vest de București, a devenit renumită pentru un experiment de o originalitate sadic–grotescă, aplicat pentru prima dată acolo la 6 decembrie 1949. Denumit „reeducare", experimentul a fost folosit cu câteva luni înainte la închisoarea de la Suceava. Acesta folosea tehnici de abuz psihiatric, menite nu numai să inculce teroarea în opozanții regimului, dar și să distrugă personalitatea individului. Natura și monstruozitatea acestui experiment efectuat de ofițerii de la penitenciare, sub conducerea lui Alexandru Nicolski de la Securitate, a așezat România într-o poziție aparte în raport cu celelalte regimuri est-europene, cu toate că detaliile sunt încă în mare măsură necunoscute în Occident. Experimentul „reeducării" a durat până în august 1952 și a fost de asemenea aplicat și în alte închisori, inclusiv la Gherla, deși pe scară mai redusă, dar procesul a devenit sinonim cu Pitești. Experimentul de la Pitești trebuie deosebit de alte programe, purtând eticheta de reeducare. Efortul de a impune supunerea prin metode coercitive, precum munca forțată sau abuzul de droguri, a fost de asemenea denumit eufemistic „reeducare" de către Ministerul de Interne de-a lungul întregii perioade a regimului comunist și, de aceea, cuvântul, cu o circulație diferită, a continuat să fie folosit și după Pitești.

Dintre toate crimele comise de autoritățile din penitenciarele din România în regimul comunist, programul de „reeducare" a fost învăluit în secret cu mai multă grijă decât oricare altul. Motivul principal era acela că victimele reeducării au fost forțate să devină la rândul lor torționari și, firește, torționarul se ferește să-și recunoască crima. Cu toate acestea, informații discrete, neoficiale, despre experimentul de la Pitești circulau în închisorile României în cursul anilor '50. O parte a acestei istorii orale fragmentate a fost prezentată în 1963 într-o carte alcătuită de Dumitru Bacu, el însuși deținut politic, carte ce a fost publicată în limba română în Statele Unite și ulterior tradusă în limba engleză. Studiul lui Virgil Ierunca — *Pitești* — se inspiră masiv din prezentarea lui Bacu, însă a permis românilor să afle grozăvia Piteștilor, întrucât extrase din acesta au fost difuzate de către Radio „Europa Liberă" curând după

publicare. După răsturnarea lui Ceaușescu, alte mărturii ale procesului de „reeducare" au ieșit la suprafață sub forma literaturii memorialistice.

Nici una dintre aceste relatări nu identifică cui aparține inițiativa programului de reeducare, deși natura sa sugerează o inspirație sovietică, probabil Beria, dar posibil Stalin însuși. Programul se baza pe teoriile sociologului și pedagogului sovietic Anton Makarenko (1888–1939) privind criminalii de drept comun. Delincventul era adus în starea de a-și da seama că este un declasat a cărui unică salvare rezidă în dobândirea sprijinului Partidului. Singura modalitate în care el poate face acest lucru este prin îndrumarea altor delincvenți pe drumul cinstei, iar acest lucru îl obține prin „reeducare". După părerea lui Makarenko, „reeducarea" se realiza prin muncă în colectiv, însă, în adaptarea sa românească, „reeducarea" a fost efectuată prin aplicarea unor torturi fizice continue, însoțite de spălarea creierului.

De ce s-a pus capăt experimentului „reeducării" în 1952? Întrucât un răspuns clar nu poate fi încă dat, nu putem face decât speculații. Este posibil ca încheierea sa să fie legată de înlăturarea din partid a Anei Pauker, a lui Vasile Luca și a lui Teohari Georgescu și să facă parte din strategia lui Gheorghiu-Dej de a demonstra valabilitatea pretențiilor sale că a pus capăt regimului de teroare inițiat de cei trei. Faptul că un ofițer din Direcția penitenciarelor din cadrul Ministerului de Interne, colonelul Zeller, direct implicat în program și prieten cu Ana Pauker, s-a împușcat la puțin timp după demiterea acesteia, dă temei unei asemenea explicații. Dar tot așa cum prietenia Anei Pauker cu Stalin și cu Molotov au scăpat-o de un proces, legăturile lui Nicolski cu N.K.V.D.-ul i-au asigurat acestuia imunitatea. Pregătirile pentru procesele lor au durat doi ani. Pentru a absolvi regimul de orice vină derivând din programul de reeducare, torționarii au fost descriși ca agenți ai lui Horia Sima, fostul conducător al Gărzii de Fier. Acest scenariu cerea ca toți torționarii care nu aveau nici o legătură cu Garda de Fier să fie judecați separat. Astfel, doar foștii legionari, conduși de Eugen Țurcanu, au fost judecați împreună.

La procesul secret al lui Țurcanu și al acoliților săi, desfășurat în octombrie 1954, s-a pretins că Horia Sima, de la locul său de exil din Spania, i-ar fi dat ordine lui Țurcanu, în 1949, să ducă la îndeplinire un program de tortură la Pitești pentru a compromite regimul comunist. Actul de acuzare, datat 20 septembrie 1954, afirma că 22 de deținuți, conduși de Țurcanu, au fost trimiși în judecată „pentru uciderea a peste 30 de deținuți, pentru abuz și tortură exercitate asupra unui număr de 780 deținuți, dintre care 100 au rămas cu grave leziuni. Unii dintre aceștia s-au sinucis pentru a evita tortura, în timp ce alții au înnebunit din cauza presiunilor psihice și fizice la care fuseseră supuși." Nu s-a spus nimic despre implicarea sovieticilor sau a lui Nicolski, dar s-a recunoscut asocierea unor membri ai personalului închisorii la acțiunile grupului Țurcanu. Potrivit termenilor actului de acuzare „în închisoarea de la Suceava, legionarul Eugen Țurcanu a acționat împreună cu comandantul Tiron și sublocotenentul Marici la reeducarea deținuților și a aranjat mai târziu cu acesta din urmă transferul său la închisoarea de la București pentru a organiza acolo așa-numita reeducare. Atât inspectorul general al închisorilor, Farkaș, cât și consilierul său politic, Stângă, au avut cunoștință de acest transfer." În cazul închisorii de la Pitești, actul de acuzare îl incrimina pe comandantul închisorii, Alexandru Dumitrescu, pe consilierul politic, Marina, pe inspectorul general Iosif Nemeș și pe locotenenții Mihai Mircea și Nicolae de a-l fi ajutat pe Țurcanu.

Totuși, aceste oficalități din Ministerul de Interne erau plevușcă, iar nevoia de a găsi un țap ispășitor la un nivel superior a dictat probabil dezvăluirea prezentată la interogatoriu de către o parte dintre acuzați în legătură cu rolul jucat în acest program de Marin Jianu, adjunct al ministrului de interne. Gheorghe Popescu pretindea că Jianu ar fi spus conducătorilor închisorii de la Pitești să „folosească bătaia pentru intimidare... apoi el i-a ales pe cinci dintre noi și ne-a spus că vom primi hrană suplimentară dacă, la rândul nostru, îi batem pe ceilalți."

La proces – prezidat de colonelul Alexandru Petrescu – nu s-a făcut nici o distincție între cele două categorii de acuzați: aceia care nu fuseseră supuși programului (Țurcanu, Popa, Nuți Pătrășcanu și Livinski) și cei care deveniseră torționari tocmai datorită acestui program (Gheorghe Popescu, Cornel Pop, Dan Dumitrescu și Octavian Voinea). La 10 noiembrie 1954, Tribunalul Militar București i-a găsit vinovați pe acuzați și i-a condamnat pe toți la moarte. Cei 12 erau: Eugen Țurcanu, Alexandru Popa (Țanu), Nuți Pătrășcanu, Mihai Livinski, Gheorghe Popescu, Cornel Pop, Dan Dumitrescu, Octavian Voinea, Vasile Pușcașu, Vasile Păvăloaie, Ion Stoian, Grigore Romanescu, Aristotel Popescu, Maximilian Sobolevschi, Constantin Juberian, Cornel Popovici, Ion Voiu, Ion Cerbu, Cristian Paul Șerbănescu, Constantin Ionescu, Octavian Zrbanca și Nicolae Colibaș. Țurcanu a fost executat împreună cu alți 15 la 17 decembrie 1954. Nu au fost executate toate condamnările la moarte. Cei care urmau să fie judecați pentru alte acuzații legate de acest program, precum Țanu și Voinea, au rămas în închisoare și au beneficiat de grațierea din 1955, prin care toate sentințele de condamnare la moarte au fost comutate în muncă silnică pe viață.

Tratamentul cu șocuri electrice este descris în unele relatări ale deținuților de la Pitești, dar nu se face nici o mențiune cu privire la administrarea nejustificată din punct de vedere medical a medicamentelor neuroleptice și a tratamentului cu șocuri de insulină, ca parte a programului de reeducare aplicat de Bacu și de Ionescu. Cu toate acestea, din literatura memorialistică de închisoare reiese clar că într-un număr de penitenciare de mare securitate, precum Jilava și Aiud, s-au folosit medicamentele ca metodă de pedeapsă. Frecvența folosirii lor și numărul de ani în care această practică a continuat sunt greu de stabilit, dată fiind sărăcia mărturiilor disponibile. Nu se știe de asemenea scara la care s-au folosit în mod abuziv, din cauze politice, metodele psihiatrice, după încheierea experimentului de la Pitești. Este foarte probabil ca folosirea acestora să se fi diminuat datorită sensibilității regimului față de opiniile internaționale exprimate în problema drepturilor omului, date fiind încercările acestuia de a obține admiterea României în Națiunile Unite. Când acest lucru s-a întâmplat, în 1955, condiția impusă a fost o mai mare libertate în țară. Ca răspuns, Gheorghiu-Dej a închis câteva penitenciare, printre care și Sighetul, aproximativ 8 000 de deținuți politici fiind mutați la Jilava. În lumina tuturor represiunilor și încălcărilor drepturilor fundamentale ale omului, comise de la impunerea regimului comunist, admiterea României în Organizația Națiunilor Unite a fost și a rămas un simulacru de respect pentru principiile Cartei O.N.U.

Lupta internă de partid. Metodele folosite pentru eliminarea opoziției în întreaga țară și pentru asigurarea supunerii ei față de regim au început să fie folosite de către conducători în lupta lor pentru putere în interiorul partidului și în afara lui. În acest proces, Securitatea a jucat

un rol important. Comportamentul brutal al lui Pintilie și al tovarășilor săi apropiați a inoculat în rândul Securității o cultură a violenței, care a generat frică nu numai printre opozanți, ci și printre activiștii de partid, care încercaseră să justifice teroarea polițienească și ale căror personalități conducătoare, și anume Teohari Georgescu, Ana Pauker și Vasile Luca, deveniseră victimele acestei terori. Modelul acestei acțiuni, ca de altfel în toate celelalte domenii ale vieții, era Uniunea Sovietică.

Supunerea față de Moscova la nivelul Securității statului, după 1944, a fost însoțită de o supunere la nivel de partid. Consolidarea puterii lui Gheorghiu-Dej depindea de măsura în care reușea să nu dea stăpânilor săi sovietici vreun motiv să-i pună sub semnul întrebării loialitatea. În toată perioada 1944–1952, Dej a acționat potrivit scenariilor date de Stalin, însă, doar în ultimul an al respectivei perioade, i s-a oferit prilejul de a distribui rolurile. Acest lucru a fost demonstrat cu prisosință în momentul când a primit ordinul lui Stalin de a-i epura pe sioniști. În afară de impactul politic, epurarea a mai însemnat și o continuare a luptelor interne ce caracterizau istoria P.C.R., revitalizând astfel cultura violenței și a fricii, care a cuprins societatea românească de sus până jos în perioada postbelică.

La vremea apariției sale pe scena politică a României postbelice, în conducerea Partidului Comunist erau trei grupuri: cei care rămăseseră în țară și cei care se aflaseră la Moscova în timpul războiului, iar cei dintâi, la rândul lor, se delimitau în cei ce se aflaseră în închisori și cei care activaseră cu succes în ilegalitate. Primul grup, numit în mod convențional „grupul din țară", condus de Gheorghiu-Dej, era compus în mare măsură din muncitori și activiști întemnițați în timpul grevelor din anii '30. Acest grup și-a petrecut anii de război în lagărul de la Tg. Jiu și includea pe Gheorghe Apostol, Nicolae Ceaușescu, Miron Constantinescu, Alexandru Drăghici, Teohari Georgescu și Alexandru Moghioroș. Ce de-al doilea grup cuprindea unii membri ai conducerii comuniste interbelice, care se refugiaseră la Moscova pentru a scăpa de arestare, de unde și numele lor „Biroul de la Moscova". Acest grup era condus de Ana Pauker, membru al Comitetului Executiv al Kominternului și șef al Biroului extern al P.C.R. Ana Pauker a realizat legături strânse cu Molotov și Vâșinski. Printre tovarășii ei se aflau Vasile Luca (Laszlo Luka), Leonte Răutu (Lev Oigenstein) și Valter Roman (Ernst Neulander). Cel de al treilea grup era format din comuniști veterani, care rămăseseră în România și acționau în ilegalitate. Membrii de frunte erau Ștefan Foriș, un maghiar care a fost confirmat secretar general al P.C.R. de către Komintern în 1940, Remus Koffler, Constantin Pârvulescu, Iosif Rangheț, Constantin Agiu și Lucrețiu Pătrășcanu. Configurația acestor grupuri a determinat în mare măsură obiectivele epurării.

Nu este clară măsura în care ascensiunea lui Dej de la nivelul luptei interne de partid până la conducerea acestuia a fost rezultatul propriei sale inițiative sau al instrucțiunilor de la Moscova (cu toate că este notoriu faptul că Stalin îl prefera pe Dej, întrucât dorea un lider satelit care să nu fie evreu). Ceea ce arată documentele în mod clar este faptul că, dănțuind după muzica lui Stalin, Dej și-a consolidat controlul grupului său asupra partidului, prin înlăturarea de la conducere a principalilor membri ai „Biroului de la Moscova", Ana Pauker și Vasile Luca. Dej nu ar fi fost însă capabil să facă acest lucru fără extraordinara sa abilitate de a crea alternative de acțiune ca măsuri de siguranță împotriva următorilor pași ai lui Stalin.

Căderea Anei Pauker a fost rezultatul procesului de „verificare" a calității de membru de partid, care viza eliminarea elementelor „carieriste și oportuniste". Verificările au durat din noiembrie 1948 până în anii 1950. Ele au condus la o epurare prin care au fost scoase din Partid 192 000 de „elemente exploatatoare și dușmănoase", cărora li se acordase calitatea de membru de partid de către Ana Pauker, în 1945, pe vremea când răspundea de programul de recrutări în masă. În 1950, sionismul înlocuise titoismul ca erezie la ordinea zilei și, din această cauză, Ana Pauker devenise suspectă. A fost săpată în continuare la alegerile de partid din 13 martie 1951. În spiritul „românizării" partidului, care era corolarul mișcării antisemite lansate la ordinul lui Stalin în toate partidele satelite, Dej a reușit să facă să fie aleși proprii lui oameni. În mai 1951, la sărbătorirea celei de a 30-a aniversări a Partidului, Dej a recunoscut că Ana Pauker și Vasile Luca erau cei mai vechi membri care au slujit conducerea partidului, iar aceștia l-au recunoscut pe Dej ca unicul conducător. Din acel moment, Dej a câștigat supremația.

Arestarea lui Rudolf Slanski, secretarul general al Partidului Comunist din Cehoslovacia, la 24 noiembrie 1951, ca participant la o „conspirație" sionistă i-a dat un semnal Anei Pauker că, în ciuda relațiilor ei strânse cu Stalin și cu Molotov, nu era imună și un alt semnal lui Gheorghiu-Dej, că aceasta nu era de neatins. Rămâne de domeniul speculației dacă presiunile din partea lui Stalin sau lupta internă pentru putere din cadrul Partidului Comunist au fost răspunzătoare, într-o măsură mai mare sau mai mică, de atacurile împotriva lui Vasile Luca, Anei Pauker și lui Teohari Georgescu la Plenara Comitetului Central din 29 februarie–1 martie 1952 care au dus în cele din urmă la epurarea lor.

Cu toate acestea, putem împrăștia îndoielile cu privire la interpretările date epurărilor. În primul rând, ele nu au constituit o manifestare a luptei între grupul celor „din țară" al lui Dej și grupul „moscovit" al Anei Pauker. Teohari Georgescu, care era de etnie română și-și petrecuse anii de război împreună cu Dej, a fost inclus printre „deviaționiștii de dreapta". În al doilea rând, atacul împotriva Anei Pauker nu trebuie văzut doar ca o dovadă de antisemitism. Atunci când a venit ordinul lui Stalin de epurare a presupușilor sioniști în întreg blocul sovietic, faptul că Ana Pauker era evreică a fost un accident fericit pentru Dej; el a folosit prilejul de a o înlătura nu doar pe Ana Pauker, ci și pe Vasile Luca, care nu era evreu, dar era ungur din Transilvania. În plus, doi dintre acoliții lui Dej în această acțiune de a profita de mania paranoică a lui Stalin privind o „conspirație" sionistă erau ei înșiși evrei: Iosif Chișinevski (Roitman), care a devenit o figură proeminentă în Secretariatul Partidului și Leonte Răutu, șeful Propagandei de partid. Că acest grup, la care s-a adăugat Petre Borilă și Miron Constantinescu, a fost în stare să înlăture chiar grupul ce se aflase la Moscova în timpul războiului demonstrează cât de riscant era să-ți pui soarta în mâinile dictatorului sovietic.

În fine, epurarea nu trebuie interpretară ca un embrion al politicii autonome a lui Dej de la începutul anilor '60. Dej s-a arătat nu mai puțin stalinist decât Pauker și Luca. La Conferința Kominformului de la București, din iulie 1949, Dej a fost acela care a dat glas ideilor lui Stalin de denunțare a lui Tito, iar în anul următor tot el va fi acela care va ordona deportarea sârbilor ce locuiau la granița cu Iugoslavia într-o zonă la est de capitală. Dacă semnalul epurării venea de la Stalin, identitatea victimelor era de la sine înțeleasă, iar Dej n-a făcut decât să se conformeze sfatului consilierilor sovietici. Acuzațiile împotriva „deviaționiștilor", așa cum

fuseseră etichetați Pauker, Luca și Georgescu, au fost pregătite de către Miron Costantinescu, Iosif Chișinevski și Alexandru Moghioroș, sub stricta supraveghere a consilierilor sovietici, principalul dintre aceștia fiind Aleksandr Mihailovici Saharovski, consilier sovietic în probleme de securitate în cadrul Ministerului de Interne.

Plenara Comitetului Central, ținută la 29 februarie–1 martie 1952, l-a criticat pe Luca pentru a fi permis „gravele" greșeli și „fraude" comise de Ministerul de Finanțe și Banca Națională cu ocazia aplicării reformei monetare în ianuarie. Adoptând „o linie conciliatoristă" și apărându-l pe Luca, Ana Pauker și Teohari Georgescu au fost implicați în aceste erori. La 26–27 mai, Luca a fost exclus din partid. Ana Pauker a fost aspru criticată în aceeași plenară, dar i s-a permis să-și păstreze postul de ministru de Externe. Teohari Georgescu a fost eliminat din postul său de ministru de Interne. Înlocuitorul său, Alexandru Drăghici, fusese adjunctul lui Pintilie și succesorul acestuia la secția Comitetului Central ce se ocupa cu spionarea membrilor de partid.

Preeminența lui Dej în Partidul Comunist din România a fost pecetluită prin numirea sa, la 2 iunie 1952, ca președinte al Consiliului de Miniștri (prim-ministru), funcție pe care o cumula cu aceea de secretar general al Partidului. De aici înainte va intensifica atacurile împotriva lui Luca, Pauker și Georgescu. Într-o cuvântare rostită la 29 iunie, el l-a acuzat pe Luca pentru „întârzieri în dezvoltarea industriei grele", pentru protejarea a mii de chiaburi, ascunși sub titulatura de țărani mijlocași și pentru încurajarea capitalismului și profitorilor. Pauker a fost condamnată pentru obstrucționarea organizării gospodăriilor colective, iar Georgescu pentru că a permis abuzurile comise de către Luca și de către Pauker. Pauker și Georgescu au scăpat de arestare, dar lichidarea politică a celei dintâi a progresat cu pași repezi. Securitatea a lansat o campanie de zvonuri că Ana Pauker avea contacte cu agenturile de spionaj occidentale prin fratele ei care trăia în Israel și că avea bani depuși într-un cont personal din Elveția. A fost scoasă din toate funcțiile pe care le ocupa. Asocierea ei cu Stalin și cu Molotov poate să explice eliminarea ei treptată din viața publică, spre deosebire de arestarea bruscă a lui Luca. Modul în care și-a făcut ieșirea din politică, precum și faptul că a fost urmată în funcția de ministru de externe de Simion Bughici, evreu și el, arată că demiterea ei a avut prea puțin de-a face cu acțiunea antisemită ce înregistra momentul ei de vârf la vremea aceea în restul Europei de Răsărit. A dus o viață retrasă la București până la moartea ei, în 1960.

Luca a fost mai puțin norocos. A fost torturat, poate pentru a i se smulge mărturii care să-l implice alături de Pătrășcanu. Moartea lui Stalin, la 5 martie 1953, precum și procesul și executarea lui Beria, în decembrie al aceluiași an, au eliminat presiunile asupra lui Dej în sensul organizării unui mare proces și au deschis calea unei lupte pentru putere la Kremlin. Această luptă i-a plasat într-o stare de confuzie pe conducătorii de partid din statele satelite, dar nu a afectat relația stăpâni–servitori. În politica ei internă și externă, România, asemenea celorlalte state satelit din Europa de Est, a continuat să imite Uniunea Sovietică. Dej s-a dovedit pe cât de isteț, pe atât de prevăzător în exploatarea repercusiunilor succesiunii politice sovietice. Continuând procesele „spionilor" și „teroriștilor", el a putut să se înarmeze împotriva unor posibile critici de slăbire a „vigilenței" față de dușmanii „imperialiști" și a câștigat timp ca să vadă cum bătea vântul la Moscova. În momentul în care Hrușciov a fost ales prim-secretar al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în septembrie 1953, iar Gheorghi Malenkov a fost

făcut prim-ministru a devenit clar că separația puterilor urma să fie la ordinea zilei. Această separație a puterilor din Uniunea Sovietică a fost cea care i-a oferit lui Dej mai mult spațiu de manevră, iar acesta a rezistat presiunilor sovietice de a separa propriile sale puteri de secretar general și de premier prin introducerea conducerii colective până în aprilie 1954. Înainte de a face acest lucru însă, el a luat poate cea mai cinică hotărâre din cariera sa, presărată cu acte rușinoase de represiune. Pentru a elimina un rival posibil la puterea sa personală, despre care bănuia că s-ar putea bucura de sprijinul conducerii sovietice „reformiste", el a ordonat să se dea curs procesului lui Lucrețiu Pătrășcanu, arestat încă din 1948.

Vulnerabil la neîncrederea și invidia conducătorilor sovietici și, în egală măsură, ale tovarășilor săi de partid, Pătrășcanu și-a subminat propria sa poziție publică prin manifestări nechibzuite de patriotism, care atunci când erau interpretate ca „șovinism" apăreau în concepția comunistă de atunci ca una dintre cele mai grave crime. Catalizatorul prăbușirii sale a fost, cu toate acestea, refuzul lui Stalin de a tolera planurile de creare a unei federații balcanice (deși comunistă) lansate de Gheorghi Dimitrov, conducătorul comunist bulgar, în ianuarie 1948. Aparenta disponibilitate a României de a se alătura acesteia a fost sever condamnată de Kremlin, iar Partidul Comunist din România a primit instrucțiuni să se elibereze de „elementele șoviniste".

Pătrășcanu a fost arestat în august 1948. Interogatoriul său, cel al soției sale și al unor acoliți, făcut de Securitate, a urmat doar cinci luni mai târziu, în ianuarie 1949. A durat până în octombrie, când sarcina a fost transmisă Serviciului Special de Informații. Această procedură a permis ca investigarea să se desfășoare în concordanță cu epurările ereticilor „titoiști" din celelalte state satelit, culminând cu executarea lui Laszlo Rajk în Ungaria și a lui Traiko Kostov în Bulgaria, în septembrie și, respectiv, în decembrie 1949. Pătrășcanu a fost ținut în arest și a fost interogat fără încetare, din 1952 din nou de către Securitate și de omniprezenții consilieri sovietici, ce direcționau cursul și metodele anchetei. Pătrășcanu nu a apărut ca principal acuzat într-un proces public, ca Rajk și Kostov. Procesul lui s-a ținut cu ușile închise în aprilie 1954. Lista presupuselor sale crime și ale coinculpaților avea 36 de pagini. În principal, îl acuzau pe Pătrășcanu că fusese „agent al poliției fasciste burgheze și al serviciilor secrete britanice" și că îl sprijinise pe Antonescu în războiul împotriva Uniunii Sovietice, că colaborase cu imperialiștii anglo-americani pentru răsturnarea regimului instituit la 6 martie 1945 și că dăduse informații secrete în legătură cu securitatea statului serviciilor secrete engleze și americane. Aceste acuzații au fost aduse în fața unui tribunal militar și au condus la condamnarea sa la moarte, pe care o stipulase Gheorghe Gheorghiu-Dej, cu aprobarea sovieticilor. Dej scăpase de ultima alternativă la conducere și a evitat orice încercare sovietică de a impune o restructurare post-stalinistă a Partidului.

De fapt, Dej a rămas el însuși un stalinist convins. Moartea lui Stalin, la 5 martie 1953, nu a influențat cine știe ce politica internă a României: nu s-a operat nici o schimbare majoră în conducerea Partidului, nu s-a realizat descentralizarea economiei și nu s-a pus capăt colectivizării agriculturii. Cu toate acestea, a fost dată o amnistie de scurtă durată a deținuților politici în 1955, iar în politica culturală a intervenit o ușoară liberalizare. Moartea lui Stalin a avut o influență ceva mai mare asupra relațiilor României cu Uniunea Sovietică, care, în

restrospectivă, se poate numi emblematică. Lucrările la Canalul Dunăre–Marea Neagră au fost abandonate, Hrușciov neîmpărtășind interesul lui Stalin pentru acest proiect. Guvernul sovietic a desființat sovromurile — companii mixte înființate la sfârșitul anilor '40 pentru exploatarea resurselor naturale ale României — vânzându-le românilor părțile lor în vara anului 1954. Companiile care au supraviețuit — cele din domeniul exploatării petrolului și a uraniului și din domeniul mineritului — au fost vândute în 1955–1956.

Autonomie și destindere internă (1956–1969)

Un semn clar că nu aveau să se facă nici un fel de concesii socialismului igienizat al lui Hrușciov a fost reluarea de către Gheorghiu-Dej a funcției de prim-secretar și realegerea, în Biroul Politic, la cel de-al doilea Congres al Partidului Muncitoresc Român, în decembrie 1955, a acelorași persoane care fuseseră alese în mai 1952, când avusese loc epurarea Anei Pauker și a lui Luca. Au fost adăugați doi noi membri, Nicolae Ceaușescu și Alexandru Drăghici, confirmând ascensiunea paralelă a celor doi pe scara ierarhică a Partidului. N-a durat mult însă ca Gheorghiu-Dej să se confrunte cu implicațiile unei noi evaluări a moștenirii staliniste făcute de către noul conducător sovietic.

Noua linie a lui Hrușciov. Raportul secret al lui Hrușciov la cel de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în februarie 1956, l-a debusolat complet pe Gheorghiu-Dej, căruia i-a trebuit o lună întreagă să-și revină. Gheorghiu-Dej condusese delegația română la congres (ceilalți membri ai delegației fuseseră Iosif Chișinevski, Miron Constantinescu și Petre Borilă). Primul său comentariu asupra congresului a fost exprimat la 23 martie, într-un raport al delegației române, prezentat în fața unei plenare lărgite a Comitetului Central al P.M.R., publicat într-o formulă prescurtată de „Scânteia", șase zile mai târziu. Gheorghiu-Dej a recunoscut doar că Stalin își pătrase reputația complăcându-se în cultul personalității sale și permițând poliției politice să folosească teroarea; el a adăugat că „îndepărtarea lui Stalin de la conceptul marxist–leninist al rolului personalității" a avut o „influență negativă". Nu s-a spus nimic despre raportul secret al lui Hrușciov.

Gheorghiu-Dej a încercat în raportul său să anticipeze și să abată critica vizând propriul său stalinism, îndreptând-o fără să-i numească, spre Pauker, Luca și Georgescu, ca adevărații staliniști din partid. De la înlăturarea celor trei conducători, partidul, pretindea el, luase măsuri decisive pentru democratizarea sa, evocând în acest sens cel de-al doilea Congres al partidului din decembrie 1955 ca început al unei noi etape prin care fuseseră reintroduse conducerea colectivă și democrația internă. Într-o aluzie privind folosirea terorii de către Securitate, el a recunoscut că, deși forțele de securitate înregistraseră mari succese, în special în demascarea spionilor occidentali, acestea au depășit limitele legalității, lăsând astfel să se înțeleagă că aceste abuzuri s-au întâmplat în perioada în care Teohari Georgescu a deținut mandatul de ministru de Interne. Singura modalitate de a le contracara a fost consolidarea controlului de partid asupra Securității. Drăghici nu a fost atacat, dar, ironia soartei, argumentele folosite,

21 de ani mai târziu, de către Ceaușescu, pentru a-l denunța pe Drăghici și pentru a cere o reîntoarcere la legalitate a Ministerului de Interne, vor fi, în mod surprinzător, asemănătoare celor prezentate de către Gheorghiu-Dej la această plenară.

Vulnerabilitatea lui Gheorghiu-Dej pe fondul condamnării lui Stalin a fost pusă în evidență de atacurile îndreptate împotriva sa în timpul plenarei de către doi alți membri ai delegației, Miron Constantinescu și Iosif Chișinevski, care l-au acuzat de a fi urmat principiile staliniste și de a fi folosit metodele staliniste. Convergența opoziției lor față de Dej i-a apropiat pe cei doi. Chișinevski a fost condus probabil de prietenia sa cu Ana Pauker, pe umerii căreia Gheorghiu-Dej încerca să arunce povara greșelilor trecute. Chișinevski era el însuși profund implicat în afacerea Pătrășcanu, tot așa cum era și Constantinescu. Acesta din urmă vedea în raportul lui Hrușciov un prilej de a discuta nevoia de liberalizare în cadrul partidului și al țării. Pentru Gheorghiu-Dej, pe de altă parte, demolarea cultului personalității lui Stalin era un factor deosebit de demoralizant, ținând seama de maleabilitatea lui în mâinile dictatorului sovietic și, în consecință, a făcut tot ce i-a stat în putință să-l minimalizeze, limitându-l, așa cum remarca o sursă americană, la „o problemă de intrigă de partid și nu de discuție publică."

Precauția lui Gheorghiu-Dej în această privință se dovedește prin convocarea de către acesta a unei ședințe secrete la sala Floreasca, la sfârșitul lunii martie 1956, doar la câteva zile după plenara Comitetului Central. Cei 3 000 de participanți aflați în sală reprezentau elita partidului. Ședința a fost prezidată de către Gheorghiu-Dej și s-a anunțat că luarea de notițe era interzisă. Gheorghiu-Dej a dat citire unei versiuni prescurtate a raportului secret al lui Hrușciov, prezentat la cel de-al XX-lea Congres al P.C.U.S., comentând că acest raport nu avea nici un fel de relevanță pentru Partidului Comunist Român, întrucât „mulțumită politicii consecvente marxist–leniniste a Comitetului Central" excesele cultului personalității fuseseră eliminate în 1952. În cele șase discursuri ce au urmat, toate rostite de figuri minore din partid, doar unul a făcut notă discordantă, cerând o evaluare a activității conducătorilor de partid în lumina criticilor formulate de către Hrușciov. Discursul lui Gheorghiu-Dej a stabilit linia partidului pentru următorii câtiva ani. Aceasta a plasat Partidul Comunist Român printre partidele cu linia cea mai dură din lagărul comunist. Ședința însăși a avut o semnificație majoră. A fost singura din România în care textul lui Hrușciov a fost prezentat în public; a dovedit rezistența conducerii partidului la procesul de destalinizare; în sfârșit, a scos în evidență slăbiciunea opoziției din rândul partidului față de Gheorghiu-Dej. Refuzând să purceadă la destalinizare cu sprijinul cadrelor de partid, Gheorghiu-Dej a reușit să-și consolideze propriul control asupra partidului și să-l lege mai strâns de persoana sa.

Impactul revoltei ungare. Revolta ungară a permis conducerii românești să-și demonstreze în mare măsură fidelitatea sa față de Uniunea Sovietică. Revolta a început cu o masivă demonstrație populară la Budapesta, la 23 octombrie 1956, în cursul căreia a fost distrus monumentul lui Stalin și a fost dat jos drapelul național cu emblema Republicii Populare Ungare. Repercusiunile s-au făcut simțite în curând în România. La 27 octombrie au avut loc demonstrații studențești și muncitorești la București, Cluj, Iași și Timișoara. Accentul protestelor studențești a fost pus pe abolirea învățării limbii ruse în școli și universități. La Politehnica din

Timișoara, câțiva studenți, și anume Caius Muțiu, Teodor Stanca, Aurel Baghiu, Ladislau Nagy și alții, sprijiniți de un conferențiar, Gheorghe Pop, au ținut o ședință secretă în care, la 28 octombrie 1956, au hotărât să convoace o adunare generală a studenților din toate instituțiile de învățământ din Timișoara, pentru a discuta hrana proastă din cantinele studențești și lipsurile din învățământ. Adunarea a fost pregătită peste capetele celor din administrația Politehnicii și din organizația de partid și a avut loc la Facultatea de mecanică la 30 octombrie. Au particiat mai mult de 1 000 de studenți. Potrivit unui raport întocmit de Comitetul regional de partid de la vremea aceea, reprezentanții partidului, conduși de Petre Lupu și Ilie Verdeț, au fost batjocoriți și obligați să părăsească sala. Au fost chemate unități ale armatei, care au închis clădirea Politehnicii și s-au operat arestări. Protestele totuși au avut efect. La 5 noiembrie, Miron Constantinescu s-a adresat unei adunări studențești de la Cluj și a promis că orele obligatorii de limba rusă în universități vor fi desființate și că vor fi îmbunătățite condițiile de trai. Două săptămâni mai târziu, Miron Constantinescu a fost numit ministru al Învățământului.

La 29 octombrie, ceferiștii de la Atelierele „Grivița" din București au ținut o adunare de protest, cerând condiții mai bune de muncă, iar la Iași au avut loc demonstrații de stradă pentru o mai bună aprovizionare cu alimente. O recoltă teribil de proastă redusese drastic producția de alimente, iar cozile deveniseră un lucru obișnuit și în alte orașe mari. Pentru a pune capăt crizei, Gheorghiu-Dej și o delegație română și-a scurtat vizita în Iugoslavia la 28 octombrie. Au fost operate mii de arestări în locurile unde au avut loc manifestări de protest, în special printre studenții care au participat la adunările din Cluj, capitala Transilvaniei, și din Timișoara. Una dintre cele mai mari adunări a avut loc la București. În cadrul măsurilor ce au fost adoptate, persoanele amnistiate în anul 1955 au fost rearestate. Hrușciov însuși a făcut aluzie la aceste demonstrații într-un cuvânt adresat organizației de Comsomol din Moscova la 8 noiembrie 1956, în care a spus că exista „un spirit cam nesănătos" printre studenți „într-una din instituțiile de învățământ din România" și a felicitat Partidul Comunist Român pentru modul rapid și eficient în care a rezolvat problemele. La 30 octombrie, regiunile Timișoara, Oradea și Iași au fost puse sub conducere militară. Trupe sovietice au trecut granița de est a României și s-au concentrat la frontiera din vestul României, la granița cu Ungaria. Pentru a-i liniști pe muncitori, guvernul a anunțat la 29 octombrie că salariul minim va fi ridicat și că se vor face concesii speciale ceferiștilor, sub formă de călătorii gratuite. La 2 noiembrie, Gheorghe Apostol s-a adresat unei adunări a ceferiștilor, cărora le-a promis sprijin. Gheorghiu-Dej, el însuși ceferist, s-a ținut de-o parte.

Convergența intereselor cu Uniunea Sovietică, și nu doar o obediență servilă, a determinat poziția adoptată de Gheorghiu-Dej și de tovarășii săi. Aceștia aveau două mari preocupări: o revoltă victorioasă la Budapesta împotriva regimului comunist s-ar fi putut întinde până la comunitatea celor două milioane de maghiari din Transilvania, ceea ce ar fi constituit scânteia unei revolte anticomuniste în România; o Ungarie necomunistă ar fi putut formula pretenții asupra unor părți ale Transilvaniei. Temerile lor erau alimentate de participarea studenților și muncitorilor maghiari la demonstrațiile de la Cluj, Timișoara și din Regiunea Autonomă Maghiară. Hrușciov și Malenkov au efectuat o vizită secretă la București la 1 noiembrie 1956 pentru a discuta criza ungară cu conducătorii români, bulgari și cehoslovaci și, potrivit unor

rapoarte occidentale, Hrușciov a cerut ca trupele române să fie folosite pentru zdrobirea revoltei de la Budapesta. Gheorghiu-Dej și Bodnăraș se pare că au replicat că, datorită numărului mare de maghiari din armata română, precum și a simpatiei generale pentru Ungaria, armata nu prezenta suficientă încredere pentru astfel de operațiuni. Rezistența română față de o implicare militară directă putea să fie atribuită și temerii unui conflict ireparabil cu minoritatea maghiară din România, dar o astfel de poziție este contrazisă de Hrușciov în memoriile sale, care pretind că ar fi primit ofertă de ajutor militar din partea conducătorilor români și bulgari.

Un lucru este clar, Gheorghiu-Dej și Bodnăraș au insistat pentru o intervenție militară fermă împotriva guvernului lui Imre Nagy, iar trupele sovietice, staționate în România, au fost printre primele care au trecut granița ungară la 26 octombrie pentru a consolida prezența sovietică acolo. Unul dintre principalii sprijinitori, din cadrul Partidului Comunist Român, ai unei intervenții în Ungaria a fost Emil Bodnăraș. În timpul revoltei, Bodnăraș a fost numit ministru al Transporturilor și Comunicațiilor și, în această calitate, a supravegheat lărgirea drumurilor de importanță strategică pentru trupele sovietice aflate în tranzit prin România. Se pare de asemenea că a avut un rol în aranjamentele pentru deținerea lui Imre Nagy în România, întrucât la 21 noiembrie, atât el, cât și Gheorghiu-Dej i-au făcut o vizită lui Janos Kadar, noul prim-secretar al Partidului Muncitoresc Socialist Ungar, iar a doua zi Nagy a fost răpit de ofițerii K.G.B. și a fost transportat la București cu avionul, unde i s-a acordat ceea ce ministrul de Externe român, Grigore Preoteasa, a numit „azil". De fapt, acesta a fost deținut împreună cu alți membri ai guvernului său într-o casă conspirativă a Securității, într-o localitate de la nord de București. Interogatoriul lor a fost coordonat de Boris Șumilin, consilier șef K.G.B. „pentru probleme contrarevoluționare." Nu au fost permise vizitele oficialităților O.N.U. promise de Preoteasa, menite să dovedească că Nagy nu era privat de libertate. Șumilin i-a permis lui Valter Roman, un membru marcant al P.C.R., să le pună întrebări asociaților lui Nagy. Mulți alți sprijinitori de vază ai lui Nagy au fost interogați în România, printre aceștia aflându-se și criticul marxist György Lukacs.

Un alt scop al vizitei lui Gheorghiu-Dej și a lui Bodnăraș la Budapesta, sub pretextul acordării de alimente și medicamente de care era nevoie urgentă acolo, ca urmare a revoltei, a fost de fapt să ajute la reorganizarea serviciului de securitate ungar, A.V.H., care fusese decimat. Câteva sute de agenți de securitate de origine maghiară din Transilvania au fost trimiși la Budapesta, iar șederea prelungită a lui Bodnăraș în capitala ungară arată că acesta a fost profund implicat în această operațiune.

Peocuparea lui Gheorghiu-Dej în legătură cu reacția minorității maghiare din Transilvania față de revoltă l-a făcut să ducă o politică de integrare și prima măsură a fost restrângerea învățământului în limba maghiară în școli, îngreunând învățământul în limba maghiară în România, inclusiv până la nivelul universitar. Culmea sistemului de învățământ de toate gradele în limba maghiară o reprezenta Universitatea „Bolyai" cu predare în limba maghiară din Cluj, Liceul agricol „Dr. Petru Groza" din același oraș și Facultatea de Medicină și Farmacie din Tg. Mureș. După 1956, sistemul a fost trunchiat. Învățământul în limba maghiară a fost mutat din școli cu predare într-o singură limbă, în școli cu predare în două limbi. Acest lucru a

diminuat statutul distinct al acestei limbi, fapt care a avut drept concluzie logică contopirea Universității „Bolyai" din Cluj cu Universitatea „Babeș" cu predare în limba română din același oraș, în 1959.

România a fost cel mai activ aliat al Uniunii Sovietice în timpul crizei ungare. Sprijinul dat Uniunii Sovietice a trecut dincolo de arena politică, în domeniul asistenței practice și al încurajărilor deschise. Gheorghiu-Dej și Bodnăraș au fost primii conducători străini care au vizitat Budapesta după invazia sovietică, iar în comunicatul lor oficial și-au exprimat părerea că acțiunea sovietică „era necesară și corectă". Guvernul român s-a făcut ecoul propagandei sovietice, denunțând „contrarevoluția" ca operă a „fasciștilor reacționari" provocați de „imperialiștii occidentali". Forțelor sovietice li s-au oferit baze suplimentare pe pământ românesc, drumurile au fost lărgite, iar traficul feroviar întrerupt pentru a permite transporturile militare. Satisfacția sovietică față de rolul României în timpul lunilor octombrie și noiembrie 1956 a fost în avantajul țării, doi ani mai târziu, când Hrușciov a hotărât să retragă trupele sovietice.

Retragerea trupelor sovietice din România. Potrivit memoriilor lui Hrușciov, în timpul vizitei sale din iunie 1955, Bodnăraș a fost cel care, în calitate de ministru al Forțelor Armate, a ridicat primul problema retragerii trupelor sovietice din România. Hrușciov era convins că problema fusese deja discutată în conducerea Partidului Comunist Român și că Bodnăraș fusese fără îndoială ales să abordeze subiectul datorită recomandărilor sale impecabile: serviciile aduse în trecut Uniunii Sovietice, încrederea și respectul pe care Hrușciov recunoștea că-i erau acordate de conducătorii sovietici și funcția superioară pe care o ocupa (era unul dintre cei trei vice prim-miniștri). Hrușciov consemnează că Bodnăraș a argumentat subliniind că interesele de securitate sovietice nu erau amenințate, întrucât România era încercuită de alte țări socialiste și că „nu se afla nimeni altcineva la Marea Neagră, cu excepția turcilor." A sugera o astfel de măsură atât de curând după moartea lui Stalin era un act de extremă cutezanță și ar putea implica, așa cum scrie Sergiu Verona, „o oarecare clarviziune și poate chiar un joc politic." Situația internațională în anul 1955 nu-i permitea conducătorului sovietic să reacționeze imediat la această propunere, dar ideea retragerii îi fusese inoculată și a folosit-o la momentul pe care l-a considerat cel mai oportun.

Acest raționament trebuie făcut, în primul rând, în contextul unui scenariu mai larg avut în vedere de Hrușciov pentru politica sa privind o nouă deschidere către Occident și, în al doilea rând, ținându-se seama de capacitatea Partidului Comunist Român de a asigura securitatea internă. Elementul cheie de politică externă a fost măsura unilaterală sovietică de a retrage un număr limitat de trupe din întreaga Europă Răsăriteană care, așa cum spera Hrușciov, ar fi putut provoca un răspuns similar din partea N.A.T.O. Nu este nici o coincidență faptul că sovieticii au anunțat retragerea din România la 24 mai 1958, în aceeași zi când au fost reduse cu 119 000 de oameni efectivele sovietice din Europa Răsăriteană. Poziția strategică a României, flancată de alte state membre ale Tratatului de la Varșovia, a făcut ca propunerea de retragere a trupelor să nu neliniștească Uniunea Sovietică din punct de vedere al securității, orice temeri în legătură cu România ca aliat demn de încredere fiind risipite de acțiunile acesteia din timpul revoluției ungare. Din același motiv, măsura de precauție de a menține un

număr mare de trupe sovietice în Ungaria după revoluție i-a permis lui Hrușciov să compenseze parțial orice reducere generală de trupe sovietice în zonă.

La 25 iunie 1958, ultimii 35 000 de militari sovietici au părăsit România. Impactul cel mai semnificativ al retragerii sovietice asupra conducerii române a fost de natură psihologică. România era încă strâns legată în cadrul blocului sovietic, bazele navale și aeriene sovietice rămăseseră pe teritoriul românesc, iar diviziile sovietice din Ucraina de Sud și de dincolo de Prut, în Republica Sovietică Socialistă Moldovenească, puteau să intre oricând în caz de necesitate. Cu toate acestea, oricare ar fi fost rațiunile sovietice pentru retragere, Gheorghiu-Dej putea s-o privească ca pe o concesie obținută de la sovietici și, cu încrederea astfel obținută, putea să se angajeze, deși cu prudență, într-o politică ce plasa România deasupra intereselor sovietice.

O nouă perioadă de teroare. Pentru a compensa retragerea sovietică și pentru a micșora temerile sovietice că aceasta ar putea să afecteze sprijinul regimului din România, Dej a aprobat introducerea imediată a unor măsuri de securitate internă stringente pentru a menține controlul Partidului. S-au adus amendamente la Codul Penal, care au fost mai draconice decât articolele ce prevedeau pedeapsa cu moartea adoptate în 1949. Prin Decretul nr. 318 din 21 iulie 1958 au fost definite noi infracțiuni ce atrăgeau pedeapsa cu moartea. Articolul 9 impunea pedeaspa cu moartea oricăror români care contactau străini pentru a comite un act „care ar putea provoca statul român să se implice într-o declarație de neutralitate sau într-o declarație de război." Acest articol era în mod clar menit să-i descurajeze pe cei care ar fi fost tentați să urmeze exemplul lui Imre Nagy din Ungaria care, în timpul revoluției din 1956, proclamase neutralitatea țării sale și, implicit, retragerea din Tratatul de la Varșovia. Această tentație se putea dovedi și mai mare în absența forțelor de ocupație sovietice. Definiția „sabotajului economic" a fost lărgită, pentru a include furtul și mita, și tot așa a fost lărgită definiția actelor „huliganice" comise de tineri. Prin toamna anului 1958, au fost aplicate primele sentințe de condamnare la moarte pentru noile crime. Aplicarea acestor noi măsuri, în special acelea prevăzute de Decretul nr. 89 din 1958, care prevedea arestarea foștilor membri ai Gărzii de Fier, a condus la o rapidă creștere a numărului deținuților politici. Dacă în 1955, potrivit cifrelor oficiale, erau 6 406 persoane închise pentru delicte împotriva securității statului (această cifră nu include pe cei întemnițați fără judecată, în cazul acestora neavând la dispoziție date), numărul acestora a scăzut la 6 211 în ianuarie 1958, pentru a crește în luna decembrie a aceluiași an la 10 125, iar în ianuarie 1960, la 17 613 persoane.

Cei condamnați la muncă silnică potrivit noilor măsuri au fost trimiși în lagăre în zonele de mlaștină ale Deltei Dunării, în special la Periprava, ca să strângă stuf pentru fabricile de celuloză nou construite de la Maliuc–Mahmudia și Chișcani, lângă Brăila, finanțate în comun de către România, Polonia, Cehoslovacia și Germania Răsăriteană. S-a apreciat în 1957 că ar fi necesară forța de muncă a 25 000 de persoane și acest număr a fost obținut prin transferarea deținuților politici și de drept comun, destinați să se alăture noilor condamnați. Un articol din „Scânteia" din 5 februarie 1959 aducea elogii realizărilor muncitorilor din Delta Dunării, fără să facă nici o mențiune privind statutul lor sau condițiile îngrozitoare în care

trăiau și lucrau. Deși mulți intelectuali și țărani au trecut prin aceste lagăre, majoritatea muncitorilor erau tineri opozanți ai regimului, având vârsta între 16 și 25 de ani. O mare parte a acestora a sucombat ca urmare a ravagiilor făcute de malarie și tuberculoză. De fapt, cifrele de producție din lagăr erau atât de dezamăgitoare, încât regimul a fost forțat să recruteze „voluntari", ale căror condiții de muncă erau de departe mai bune decât acelea ale condamnaților, respectivii primind în plus un salariu.

Un fost deținut descrie condițiile din aceste lagăre într-un jurnal din emigrație, la începutul anilor '60. Lagărele erau situate în patru zone ale Deltei: în Balta Brăilei, la nord de Hârșova, unde se aflau aproximativ 10 lagăre; în apropiere de Fetești, unde se aflau câteva lagăre mai mici; în jurul satului Periprava, unde s-a aflat numărul cel mai mare de lagăre; în jurul lacului Dranov. Cele mai mari lagăre, precum cel de la Salcia, din Balta Brăilei, cuprindeau până la 6 000 de deținuți. S-a apreciat că numărul total al deținuților din Deltă se apropia de 40 000. Condamnații trebuiau să lucreze cu brațele, stând în apă până la brâu și să taie stuf cu o coasă. După ce adunau snopuri cântărind aproape 50 de kg, erau obligați să le care în spinare pe o distanță mai mare de un km, fără ca stuful să atingă solul. Câini special antrenați îi mușcau pe oameni de călcâie dacă se împiedicau. Norma zilnică pentru fiecare condamnat era de 15 snopi, iar cei care nu reușeau să o îndeplinească își vedeau redusă rația de mâncare și erau uneori bătuți la tălpi. Deținuții care purtau pe dosul mâinii literele CR, însemnând „contrarevoluționar" erau deosebit de maltratați. Hrana consta din câteva felii de pâine cu marmeladă și o ceașcă cu înlocuitor de cafea, dimineața, și o bucată de mămăligă rece și ciorbă la prânz și seara.

Zona care urma să fie recoltată era înconjurată cu garduri de sârmă ghimpată, branșate la curent de înaltă tensiune și erau patrulate de gardieni călare și de câini cu însoțitori. Guri de mitralieră și reflectoare erau dispuse de jur-împrejurul perimetrului îngrădit. Deținuții se întorceau în fiecare zi, după ce lucraseră în apă, în colibe de lemn neîncălzite și neizolate; nu este surprinzător că mulți dintre aceștia cădeau în mod regulat pradă bolilor, în special malariei. Asistența medicală era practic inexistentă, în unele lagăre lipsind în totalitate medicamentele și pansamentele. Rata mortalității era ridicată, făcând să te gândești că autoritățile urmăreau să-i lichideze pe deținuți, dar asemenea gânduri sunt greu de acceptat, dată fiind necesitatea îndeplinirii sarcinilor de producție. Condițiile de muncă și de viață din lagăr sunt o mărturie a mentalității potrivit căreia deținuții erau sclavi care nu meritau decât strictul necesar pentru a le asigura capacitatea de muncă, dar cărora li se refuza orice grijă ce ar fi putut să mărească această capacitate sau să o protejeze.

Populația coloniei din Deltă a sporit la începutul anului 1959, după cum arată exemplul lagărului Stoienești din Balta Brăilei. Aproape 2 000 de studenți deținuți au fost aduși în februarie 1959 în acest lagăr, cuprinzând și 1 400 de țărani care se opuseseră colectivizării. Mulți dintre studenți fuseseră prinși pe când încercau să părăsească țara clandestin. Ei fuseseră încartiruiți în trei saivane, fiecare de 6 m lățime și 8 m lungime, cu pereți cu înălțimea doar de 1 m. Sărăcăcios îmbrăcați pentru temperaturile foarte scăzute pe timp de iarnă, lipsiți de apă curentă și de condiții sanitare adecvate, mulți dintre studenți s-au îmbolnăvit de dizenterie și febră tifoidă. În ciuda acestora, au fost forțați să construiască un dig la

temperaturi sub zero grade. După trei săptămâni, mai mult de 400 de deținuți a trebuit să fie mutați la Galați, pentru tratament, 40 dintre aceștia murind în timpul transportului. O comisie medicală a fost trimisă în lagăr și s-a apreciat că peste 1 500 de deținuți aveau nevoie de tratament spitalicesc. Dar, în loc să fie expediați la Galați, autoritățile închisorii, Direcția Generală a Penitenciarelor, i-au mutat în colonia de la Periprava, unde mulți dintre aceștia au decedat după câteva zile. Efectivul lor a sporit cu peste 1 000 de deținuți transferați de la închisoarea Gherla la începutul lui aprilie 1960. Cei din urmă au fost înghesuiți ca vitele în vagoane de cale ferată în noaptea de 2/3 aprilie și au petrecut patru nopți fără sanitație corespunzătoare sau hrană, înainte de a ajunge la Periprava. Unii nu au supraviețuit călătoriei.

Un alt decret din 1958 a anunțat un nou val de epurări; de astă dată erau vizați slujbașii statului provenind din rândul foștilor ofițeri din armata regală, foștilor moșieri, persoanelor cu cazier politic și copiii tuturor acestora. La o scară mult mai mică, divulgarea locului în care se aflau arhivele românești atrăgea de asemenea pedeapsa cu moartea. În închisori, disciplina devenea din ce în ce mai aspră. Annie Samuelli, deținută timp de aproape 12 ani, între 1949 și 1961, își reamintește cum comportamentul gardienilor s-a înăsprit peste noapte. „Brusc au primit mână liberă să aplice regulamentul *ad litteram*, iar acest lucru a inclus o gamă nouă de pedepse distribuite cu răutate."

Nu doar severitatea excepțională a acestor măsuri a dat un semnal clar românilor că regimul de teroare nu avea să fie ușurat; faptul că aceste documente legislative nu au fost publicate în presă sau difuzate la radio (prevederile acestuia au fost tipărite doar în „Monitorul Oficial") a generat un sentiment de nesiguranță, amplificând teama ce cuprinsese populația. Aplicarea aparent la voia întâmplării a legislației de către instrumentele poliției de stat servea perfect regimului în acțiunea de înăsprire a controlului statului prin teroare într-un moment când, ironia soartei, cel mai cunoscut simbol al puterii sovietice, Armata Roșie, fusese retrasă.

Autonomia față de Uniunea Sovietică. În spatele acestei ironii se găsește o explicație: Gheorghiu-Dej făcea distincție între modelul sovietic și Uniunea Sovietică. Optând pentru cel dintâi, Gheorghiu-Dej și-a pus partidul și țara pe un nou făgaș de autonomie față de stăpânul sovietic, refuzând să accepte pentru România, în cadrul C.A.E.R., rolul de „coș de pâine" pentru membrii industrializați ai acestuia, precum Germania Răsăriteană și Cehoslovacia. Așa cum a subliniat Michael Shafir, în atitudinea lui Gheorghiu-Dej există un paradox. Angajarea sa față de valorile leninist-staliniste ale industrializării l-au transformat într-un „comunist național". În plus, consecvența sa ca stalinist a dus în cele din urmă la micșorarea terorii instituționalizate.

Dezacordul cu Moscova s-a manifestat treptat și inegal, cu fluctuații. În ceea ce privește începuturile sale, Ștefan Fischer-Galați are oarecum dreptate atunci când afirmă că „cel puțin încă din 1955, Gheorghe Gheorghiu-Dej și tovarășii săi au urmat cu precauție o politică națională, formulată mai întâi în 1945, și au prevăzut o posibilă afirmare, în cele din urmă, a independenței față de Kremlin", dacă ar fi să dăm crezare dezvăluirii lui Hrușciov, menționată mai sus, că ar fi fost abordat de Bodnăraș în august 1955 în vederea retragerii trupelor

sovietice. Practic, totuși, argumentul lui Kenneth Jowitt că România a pornit pe calea autonomiei după 1962 este mai convingător.

Campania de stabilire a unui nou curs al României a fost în același timp activă și reactivă. Nu a fost doar urmărirea de către Gheorghiu-Dej a scopului de a distanța România de Uniunea Sovietică, prin aceasta câștigând o mai mare popularitate pentru partidul său, ci și o reacție față de cele două evoluții majore care au constituit o amenințare pentru noul curs al României. Prima evoluție majoră a fost planul lui Hrușciov, prezentat la Moscova membrilor C.A.E.R., la 3–5 august 1961, conferind organismului un rol de planificare supranațională, care dacă ar fi fost acceptat de România ar fi obligat-o să rămână un furnizor de materii prime și să abandoneze programul său de industrializare rapidă, riscând astfel haosul economic în interior. O asemenea măsură ar fi făcut ca țara să riște în continuare exploatarea economică de către Uniunea Sovietică, ceea ce Gheorghiu-Dej a căutat — cu tot dinadinsul — să evite prin angajarea pe drumul politicii de industrializare.

Cea de-a doua evoluție majoră a fost conflictul sino–sovietic, ce a apărut pentru prima dată la suprafață la cel de-al treilea Congres al Partidului Comunist Român, în iunie 1960. Gheorghiu-Dej a folosit formula egalității tuturor statelor socialiste pentru a justifica propria sa politică de autonomie față de Uniunea Sovietică și a primit sprijinul chinez pentru respingerea planului C.A.E.R. Conflictul era indispensabil pentru sfidarea de către Gheorghiu-Dej a lui Hrușciov, dar conducătorul român a manifestat grija de a-și păstra neutralitatea în dispută. Într-un efort de a media în acest conflict, o delegație română a vizitat Beijingul în februarie 1964, dar ea s-a reîntors cu mâinile goale și aceasta a condus doar la alte presiuni din partea lui Hrușciov pentru a-i aduce din nou pe români în rânduri. O sursă afirmă că Hrușciov a ridicat formal, dar nu public, în timpul escalei făcute de români la Moscova, la reîntoarcerea lor din China, chestiunea revizuirii teritoriale în Transilvania și a indicat chiar disponibilitatea de a organiza un plebiscit atât în Basarabia, cât și în Transilvania. Legarea problemei Transilvaniei cu aceea a conflictului sino–sovietic i-a dezumflat pe români. Presiunea din partea Moscovei a sporit în aceeași lună, când, în capitala sovietică, s-a lansat un plan pentru crearea unei regiuni economice cuprinzând mare parte din R.S.S. Moldovenească, jumătate din România și o parte din Bulgaria. Cunoscut drept Planul Valev, după autorul său, care era profesor de economie la Universitatea din Moscova, acesta a primit un răspuns ostil din partea guvernului român, care l-a condamnat în mod public în mijloacele de informare din România.

Aceste semnale din partea lui Hrușciov, asociate cu faptul că românii și-au dat seama că Beijingul era incapabil să-i ajute din punct de vedere economic, i-au împins pe români să facă o declarație publică privind autonomia lor, care, în afară de faptul că dorea să prevină orice mișcare din partea Kremlinului, solicita sprijin politic și economic din partea Occidentului împotriva Moscovei. Politica românească a fost formal legitimată în *Declarația cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale,* care a fost publicată în „Scânteia" la 23 aprilie 1964. În același timp, Comitetul Central al Partidului a autorizat — drept replică deliberată la amenințările sovietice — publicarea unui manuscris al lui Karl Marx, cuprinzând referiri la problema Basarabiei.

Potrivit defectorului român Ion Mihai Pacepa, înlăturarea lui Hrușciov, la 14 octombrie 1964, din calitatea de lider sovietic, i-a oferit lui Gheorghiu-Dej o șansă în plus pentru a consolida ruptura cu Moscova.

Exploatând schimbarea din conducerea sovietică, Gheorghiu-Dej l-a convocat pe ambasadorul sovietic la 21 octombrie și i-a cerut retragerea consilierilor K.G.B. din România. Moscova a reacționat rapid și furios. A doua zi, președintele K.G.B., Vladimir Efremovici Semiceastnâi, i-a trimis o telegramă lui Alexandru Drăghici, amintindu-i că România trăia sub „umbrela protectoare a Moscovei" și că va regreta acțiunea lui. O telegramă similară din partea generalului Aleksandr Saharovski, șeful Direcției Principale I și fost consilier la București, a aterizat pe biroul generalului Nicolae Doicaru, șeful D.G.I.E. În noiembrie, Saharovski a sosit pe neașteptate la București, urmat de Semiceastnâi.

Discuțiile dintre Gheorghe Gheorghiu-Dej și Leonid Ilici Brejnev în legătură cu retragerea consilierilor K.G.B. de la București au continuat, după cum se spune, până la sfârșitul lunii noiembrie și l-au implicat și pe Aleksandr Nikolaevici Șelepin, care fusese până în decembrie 1961 președinte al K.G.B., iar acum era președinte al Comitetului pentru Controlul de Partid și de Stat, care supraveghea munca K.G.B. Saharovski s-a simțit deosebit de lezat, dat fiind că moșise nașterea Securității în 1948, dar, în cele din urmă, conducerea sovietică s-a înduplecat și, în decembrie 1964, consilierii au fost retrași, permițându-li-se să ia toate lucrurile din apartamentele pe care le rechiziționaseră. Astfel, serviciile române de securitate și de informații au devenit primele agenții de acest gen dintr-o țară membră a Tratatului de la Varșovia care s-au dispensat de consilierii sovietici, iar în ceea ce privește Direcția Generală de Informații Externe (D.G.I.E.) aceasta a fost singura agenție de informații externe din blocul răsăritean care s-a bucurat de acest privilegiu până la prăbușirea comunismului în 1989. Acest lucru nu înseamnă, desigur, că a încetat să mai colaboreze cu K.G.B.

Ruptura lui Gheorghiu-Dej cu Moscova, atingând mai toți românii la coarda sensibilă antirusească, a atras regimului un oarecare sprijin. Stimularea sentimentului inerent antirusesc i-a oferit lui Gheorghiu-Dej o cale simplă de creștere a popularității regimului, distanțându-l în același timp de stăpânul său sovietic. O serie de măsuri antirusești introduse în 1963, printre care închiderea Institutului „Maxim Gorki" din București, eliminarea limbii ruse ca materie obligatorie în școli și înlocuirea numelor rusești ale străzilor și ale unor clădiri publice, cu nume românești anunțau o autonomie mai mare față de Moscova. O dată cu aceste schimbări în relațiile României cu Uniunea Sovietică, s-a produs o mutație de seamă în severitatea puterii polițienești.

Slăbirea terorii. Numărul de persoane condamnate la închisoare pentru delicte „împotriva securității statului" (adică a statului monopartit) se ridica în ianuarie 1960 la 17 613. Prima scădere mai importantă a avut loc între ianuarie și decembrie 1962, când numărul acestora s-a redus de la 16 327 la 13 017 în urma eliberării multor foști legionari. În următoarele douăsprezece luni, ca urmare a amnistiilor decretate de Gheorghiu-Dej în 1963 (nr. 5 și nr. 767), cifra s-a micșorat la 9 333, iar în 1964 (nr. 176 din aprilie și nr. 411 din iulie), majoritatea celor rămași în închisori au fost eliberați. Amnistia a marcat sfârșitul unei erau de teroare politică care costase viața a zeci de mii de români, provenind din elita politică,

economică și culturală precomunistă, însă instrumentul terorii, Securitatea, a rămas intact, nereformat și omniprezent. Securitatea și puternicul și ambițiosul ei șef, ministrul de Interne, Alexandru Drăghici, care s-a menținut în funcție din mai 1952, a rămas un memento al trecutului și o amenințare pentru viitor.

La sfârșitul lunii ianuarie 1965, au apărut primele semne de boală la Gheorghiu-Dej. Era tratat de cancer pulmonar, dar boala i-a atacat și ficatul și au fost chemați medici străini. În după-amiaza zilei de 19 martie, secretarul Partidului a intrat în comă și a murit. Trei zile mai târziu, la 22 martie 1965, Nicolae Ceaușescu a devenit prim-secretar al Partidului Comunist Român.

Ascensiunea lui Nicolae Ceaușescu. Partidul era încă legat fără ieșire de teroarea din perioada istoriei României postbelice. Născut al treilea din zece copii, la 26 ianuarie 1918, într-o familie de țărani săraci din nord-estul Olteniei, Ceaușescu însuși ar fi putut fi o dovadă a unei tinereți petrecute în conflict cu autoritățile. După ce a părăsit casa părintească la vârsta de unsprezece ani, pentru a se duce la București, în căutare de lucru, a intrat din adolescență în Partidul Comunist și a fost întemnițat de patru ori, între 1933 și 1938, din cauza convingerilor sale politice (din 1924, Partidul Comunist fusese scos în ilegalitate). În 1936, era secretar al unui comitet regional al Uniunii Tineretului Comunist, iar doi ani mai târziu avea să fie promovat în funcția de secretar al Comitetului Central al U.T.C. În septembrie 1939, a fost judecat în lipsă și condamnat la trei ani și jumătate închisoare. A continuat să activeze în ilegalitate până în iulie 1940, când a fost prins, în cele din urmă.

În timpul războiului, Ceaușescu a fost deținut în diverse închisori până când, în august 1943, a fost transferat în lagărul de la Tg. Jiu, unde a rămas până la răsturnarea lui Antonescu în august 1944. Aici i-a cunoscut pe membrii marcanți ai Partidului Comunist Român, printre care Gheorghiu-Dej, Chivu Stoica — care va ajunge președinte al Consiliului de Stat după alegerea lui Ceaușescu ca prim-secretar — și Ion Gheorghe Maurer, care a deținut funcția de prim-ministru atât sub Gheorghiu-Dej, cât și sub Ceaușescu. După eliberarea din închisoare, Ceaușescu a ocupat o sumă de funcții de partid, înainte de a ajunge secretar al Comitetului de partid al Regiunii Oltenia în noiembrie 1946, în pregătirea alegerilor generale programate în acea lună. În timpul acelei campanii se pare că, datorită irascibilității sale, Ceaușescu a avut o dispută cu un director de bancă la Slatina, conflict care s-a terminat cu înjunghierea celui din urmă. Nu este clar dacă cel vinovat de moartea acestuia a fost Ceaușescu însuși sau unul dintre oamenii lui de încredere, dar incidentul, dacă este adevărat, a pus în evidență atât temperamentul violent al lui Ceaușescu, devenit notoriu mai târziu, cât și tacticile brutale folosite de Partidul Comunist.

Experiența dobândită de Ceaușescu în activitatea locală de partid l-a făcut deosebit de folositor lui Gheorghiu-Dej, atunci când se puneau bazele comunizării României. Când s-a anunțat programul de colectivizare a agriculturii, în martie 1949, Ceaușescu a fost mutat la Ministerul Agriculturii în calitate de ministru adjunct. În anul următor a fost transferat în aceeași funcție la Ministerul Forțelor Armate, răspunzând direct de Direcția Politică Superioară a Armatei; un organism de partid înființat pentru crearea Armatei Populare. În această

calitate, Ceaușescu și-a făcut o ucenicie extrem de valoroasă pentru a-și asuma controlul complet al forțelor armate atunci când, mai târziu, a dobândit puteri dictatoriale.

Când și-a epurat principalii rivali, în mai 1952, Gheorghe Gheorghiu-Dej l-a promovat pe Nicolae Ceaușescu ca membru plin în Comitetul Central, iar după executarea lui Pătrășcanu, în aprilie 1954, i-a făcut atât pe Ceaușescu, cât și pe Drăghici membri supleanți ai Biroului Politic, pentru ca în anul următor aceștia să devină membri plini. Creșterea componenței numerice a partidului, cerută de Gheorghiu-Dej la Congresul P.C.R. din 1955, a fost supravegheată de Ceaușescu în calitatea sa de secretar al Comitetului Central cu probleme organizatorice și de cadre. Acest control, exercitat în privința promovărilor pe linie de partid, în cea mai mare parte a deceniului următor, i-a oferit lui Ceaușescu o bază puternică pentru a-și urmări alegerea în funcția de conducător al partidului după Gheorghiu-Dej și, ulterior, pentru a-și consolida poziția.

Pe hârtie, Ceaușescu era doar unul dintre activiștii de frunte ai partidului, care putea să aspire la alegerea sa la conducerea acestuia. Dintre toți aceștia, doar el, Drăghici, Chivu Stoica și Gheorghe Apostol nu erau excluși de pe lista candidaților la acest post din cauza originii lor etnice, ceilalți membri ai Biroului Politic fiind de origine bulgară (Coliu), ucraineană (Bodnăraș) sau germană (Maurer). Manevrele care i-au permis lui Ceaușescu să ajungă prim-secretar nu au fost făcute publice și doar după 1989 s-a aruncat o oarecare lumină asupra lor. Deși se pare că Gheorghiu-Dej l-ar fi desemnat pe Gheorghe Apostol drept succesor al său, Ion Gheorghe Maurer, care fusese ales președinte al Consiliului de Miniștri încă de la 12 martie, l-a propus pe Ceaușescu ca prim-secretar. Maurer și-a motivat alegerea în câteva interviuri acordate după răsturnarea lui Ceaușescu, principala rațiune evocată de el fiind aceea că îl considera pe Ceaușescu destul de curajos să-i înfrunte pe ruși; în același timp, Maurer a lăsat să se înțeleagă că a regretat ulterior actul său. Drăghici, cu state vechi de serviciu în funcția de ministru al Afacerilor Interne, era temut de toată lumea. Chivu Stoica nu era considerat la înălțimea funcției, iar Apostol era socotit prea încăpățânat. Potrivit unei surse din interior, Maurer încheiase un târg cu Ceaușescu: Ceaușescu urma să sprijine numirea lui Maurer ca prim-ministru (ceea ce a și făcut la 12 martie), iar Maurer, în schimb, după moartea lui Dej, avea să-l propună pe Ceaușescu ca prim-secretar. În felul acesta, Maurer i-a dejucat planurile lui Apostol. Chivu Stoica a fost cumpărat cu postul de președinte al Consiliului de Stat.

Cel mai surprins de propunerea lui Maurer a fost Drăghici, care se considera tot atât de apropiat de Gheorghiu-Dej ca și toți ceilalți din Biroul Politic. Ceea ce Drăghici nu a luat, sau nu a vrut să ia, în calcul, a fost faptul că o alegere a sa în funcția de prim-secretar ar fi compromis partidul, pentru că, în calitatea de ministru de Interne, oblăduise prea multe crime și abuzuri. Această slăbire a terorii, instituită de Gheorghiu-Dej, a fost cea care a caracterizat primii ani de conducere de către Nicolae Ceaușescu a Partidului Comunist Român.

Ceaușescu a continuat acele linii politice ale predecesorului său, Gheorghiu-Dej, care îl definiseră pe acesta drept național-comunist: industrializarea rapidă, însoțită de o linie autonomă în politica externă. Urmărind o politică externă autonomă, Ceaușescu a reușit nu numai să ofere Occidentului prilejul să exploateze o breșă aparentă în blocul comunist, dar și să stimuleze antipatia poporului față de stăpânul sovietic. România a fost prima țară din blocul

răsăritean care a stabilit relații diplomatice cu Germania de Vest, în 1967, și care nu a rupt relațiile diplomatice cu Israelul după Războiul de șase zile. Autonomia a dus în mod axiomatic la o mai mare popularitate și, inevitabil, la cultivarea sentimentului național, la care s-a făcut apel în încercarea de a rezolva situația minorității maghiare din Transilvania și de a ridica problema Basarabiei.

Minoritatea maghiară. Unii observatori au detectat o îmbunătățire inițială a situației minorităților, observând o folosire mai largă a limbii maghiare în Transilvania, dar evidențiind încă restricții în privința schimburilor culturale. Periodicele și cotidianele din Ungaria nu erau disponibile decât în număr limitat, deși o editură din București, ce se ocupa în mod expres de publicarea literaturii în limbile maghiară și germană, a continuat să publice în tiraje mari operele originale ale scriitorilor maghiari și germani din Transilvania, precum și romane și volume de poezii ale unor autori unguri și germani. O măsură de prudență dovedită de Ceaușescu față de minorități a fost faptul că primele sale vizite interne, după ce a devenit conducător de partid, s-au efectuat în zone cu o populație maghiară numeroasă, iar discursurile sale au trasat limitele politicii sale în privința minorităților. Pe de o parte, a recunoscut dreptul maghiarilor la propria cultură și la folosirea limbii materne, dar, pe de altă parte, a condamnat cu fermitate „naționalismul și șovinismul". În scurt timp, preferința sa pentru integrarea minorităților a reieșit clar din propunerile sale de reformă administrativă din 1967. Pe măsură ce autoritatea sa se dezvolta, integrarea amenința să se transforme în asimilare.

În 1967 și 1968, „problema maghiară" a regimului s-a plasat în contextul reformei administrative și teritoriale a întregii țări. Pentru a domoli îngrijorarea minorității maghiare că reorganizarea teritorială ar putea înlătura și puțina autonomie de care se bucura, Ceaușescu a explicat că „situația geografică și condițiile social-politice, compoziția națională a populației, legăturile culturale tradiționale... vor trebui să fie luate în considerare la formarea noilor județe", și a subliniat că „organele administrative locale vor avea grijă ca prevederile Constituției cu privire la folosirea limbii materne în administrația de stat, în școli și în instituțiile culturale să fie respectate cu strictețe în acele localități în care trăiesc naționalități conlocuitoare."

Promovarea doar cu puțin timp în urmă a lui Mihai Gere și a lui Janos Fazekas, personalitățile maghiare cele mai marcante din conducerea partidului, în funcții înalte a conferit minorității maghiare o spoială de siguranță. Fazekas a propus în Biroul Politic crearea unui „județ puternic", cuprinzând zonele cu cea mai mare densitate de populație maghiară. Propunerea sa nu a fost, totuși, acceptată de comisia de partid însărcinată cu stabilirea noilor unități administrative. În schimb, s-a ajuns la un compromis care permitea o puternică concentrare de maghiari, dar în două județe, nu într-unul singur.

Noua formă de organizare pe județe adoptată de Marea Adunare Națională în februarie 1968 lăsa vorbitorii de limbă maghiară să fie majoritari în mai multe județe decât înainte, pe vremea regiunilor, dar fără posibilitatea de a crea un singur bloc, monolit, clar delimitat de maghiari, care ar fi putut formula o pretenție mai convingătoare de autonomie. Unele județe cu populația preponderent maghiară au fost selectate pentru investiții speciale în cadrul planului de dezvoltare menit să egalizeze niveluri de industrializare în vederea accelerării

creșterii economice a țării. E greu de stabilit măsura în care rațiunile administrative și economice au cedat unei planificări demografice conștiente. Oricum, noile delimitări teritoriale au transformat o majoritate maghiară într-o minoritate.

Spre deosebire de reacția sa la desfiinţarea Regiunii Autonome Maghiare în 1960, guvernul ungar nu și-a manifestat în nici un fel dezaprobarea față de această reorganizare teritorială. Relațiile Ungariei cu România erau condiționate de atitudinea sovietică față de cea din urmă, iar fidelitatea conducerii române față de Moscova în timpul revoltei ungare din 1956 a făcut ca pentru o scurtă perioadă, până la începutul anilor '60, tratamentul acordat minorităților maghiare să nu constituie o problemă. Pe măsură însă ce Gheorghiu-Dej își dezvolta politica de autonomie față de Moscova, s-a auzit exprimat interesul ungar pentru Transilvania. Deși n-au ridicat niciodată în mod oficial chestiunea minorităților, personalități de vază din Partidul Muncitoresc Socialist Ungar au făcut aluzii la ea cu numeroase prilejuri.

Conducerea română a pus acest interes ungar reînnoit pentru minoritatea maghiară pe seama iritării Moscovei din cauza noului curs adoptat de București în politica sa internă și externă. În replică, Partidul Comunist Român a sponsorizat publicarea studiilor istorice în sprijinul drepturilor românilor din Basarabia — mai ales *Notele despre români* ale lui Karl Marx — în decembrie 1964, fapt care a înlăturat tabuul de a vorbi deschis despre anexarea Basarabiei de către Uniunea Sovietică și identitatea română a populației ei. Reacția „dinte pentru dinte" a lui Gheorghiu-Dej a fost prima dintr-o serie care va puncta relațiile româno-sovietice până la dezintegrarea Uniunii Sovietice. Astfel, Transilvania nu era numai o problemă româno-ungară, ci și un impuls pentru ca România să facă aluzie la redeschiderea chestiunii Basarabiei. Chiar și astăzi, după afirmarea independenței Republicii Moldova, interesul legitim al României pentru noua republică este invocat de Budapesta în paralel cu interesul ungar pentru Transilvania.

Invadarea Cehoslovaciei în 1968, de către Uniunea Sovietică și unii dintre aliații ei din Tratatul de la Varșovia l-a confruntat pe Ceaușescu cu prima provocare majoră privind minoritatea maghiară. Convergența intereselor sovietice și ungare s-a oglindit din nou în critica severă pe care ambele guverne au adresat-o lui Ceaușescu pentru condamnarea invaziei. Temerile că tulburările din rândul minorităților ar putea fi folosite de către liderii sovietici ca un pretext pentru a interveni în România l-au determinat pe Ceaușescu să facă la sfârșitul lui august o vizită în principalele centre urbane cu o populație maghiară semnificativă. Discursurile sale din cele două județe cu populație preponderent maghiară, Covasna și Harghita, au fost concesive: zece întreprinderi importante urmau să fie construite acolo în cadrul planului cincinal în curs, „pentru că nu poate fi o adevărată egalitate în drepturi, problema națională nu poate fi considerată rezolvată, dacă nu sunt asigurate condițiile materiale." Două telegrame din partea unor grupuri de intelectuali maghiari și germani în sprijinul poziției partidului față de Cehoslovacia s-au bucurat de mare publicitate. În septembrie, Ceaușescu a vizitat județele de la granița cu Ungaria și Iugoslavia, evident pentru a înăbuși în fașă orice posibile probleme etnice și pentru a-și consolida poziția de conducător al tuturor celor ce trăiau în România. Frica lui Ceaușescu de izbucnirea unor nemulțumiri ale minorităților era probabil exagerată. Participarea Ungariei cu trupe la invadarea Cehoslovaciei

a stârnit tot atâta dezaprobare printre ungurii din Ungaria, cât și în rândurile minorității maghiare din Transilvania, iar teama comună de Uniunea Sovietică a contribuit la îmbunătățirea relațiilor dintre grupurile etnice din Transilvania. Această îmbunătățire s-a reflectat în numărul sporit de programe de radio și televiziune în limbile maghiară și germană și mărirea tirajelor la publicațiile în limbile minorităților. O reprezentare mai mare a intereselor maghiare și germane a fost sugerată prin constituirea, în 1969, a Consiliului Oamenilor Muncii de Naționalitate Maghiară și a Consiliului Oamenilor Muncii de Naționalitate Germană.

Sensibilitatea românilor față de statutul naționalității germane a crescut ca o consecință a hotărârii guvernului polonez de a permite membrilor propriei minorități germane să emigreze în Germania de Vest, după semnarea tratatului de neagresiune dintre cele două state, la 7 decembrie 1970. Hotărârea poloneză i-a stimulat pe germanii din România să ceară permisiunea de a emigra în număr mai mare decât până atunci. Guvernul român le-a replicat printr-o campanie de presă în care se scoteau în evidență dificultățile întâmpinate de cei care plecaseră deja. Ceaușescu însuși s-a exprimat cu tărie împotriva emigrării germanilor, subliniind că nu va exista niciodată vreun „acord sau înțelegere cu oricine privitor la strămutarea populației germane sau de oricare altă naționalitate", în timp ce purtătorii oficiali de cuvânt evidențiau avantajele aduse economiei românești de către muncitorii germani calificați. Nu s-a făcut nici o mențiune cu privire la înțelegerea secretă convenită de Ceaușescu cu Germania de Vest la vremea stabilirii relațiilor diplomatice în 1967, potrivit căreia guvernul român urma să primească, pentru fiecare cap de locuitor de origină germană, căruia i se permitea să emigreze, o plată în mărci vest-germane. Sumele ce urmau să fie plătite de către guvernul vest-german variau între 4 000 și 10 000 DM, în funcție de vârsta și de calificarea profesională a persoanelor respective. Acești bani au fost transferați guvernului român sub formă de credite. În plus, sume similare au fost cerute neoficial de către funcționarii Direcției Pașapoarte din Ministerul de Interne de la București sau de comandanții unităților locale de securitate din provincie, prin intermediul cărora trebuiau să se adreseze cererile de emigrare de către solicitanți. Practic, răscumpărarea pentru germanii din Transilvania și din Banat se plătea de două ori, o dată de către guvernul vest-german și o dată de către familie. Ne putem forma o idee privind sumele implicate dacă vom menționa că aproape 200 000 de germani au emigrat din România între 1967–1989.

De la minoritatea maghiară nu se putea obține o pradă similară de valută forte. Moneda ungară era slabă și nu prezenta mare interes. Din punct de vedere ideologic, emigrarea unei minorități etnice dintr-o țară socialistă frățească într-alta putea fi interpretată drept o nereușită în rezolvarea „problemei naționale" în statul de origine. Guvernul ungar avea toate motivele să descurajeze emigrarea pe scară largă a maghiarilor din Transilvania în Ungaria. Aceasta ar fi pus probleme sociale și economice enorme, dat fiind că ar fi fost implicată o masă considerabilă, ce se ridica la circa o cincime din populația totală a Ungariei.

Ceaușescu își consolidează autoritatea. Promovarea interesului național a fost pretextul care a stat la baza politicii lui Ceaușescu de autonomie față de Uniunea Sovietică, dar eforturile sale de a promova această exigență, după ce a dobândit puterea în 1965, au fost

compromise de asocierea Partidului Comunist Român (titulatură la care s-a revenit în iulie 1965 în locul celei de Partidul Muncitoresc Român) cu teroarea celor două decenii anterioare, iar prezența lui Alexandru Drăghici în fruntea Ministerului de Interne a constituit un permanent *memento* al acestei asocieri. Mai mult decât atât, în manevrele făcute pentru succesiunea lui Gheorghiu-Dej, Drăghici a apărut ca un oponent al lui Ceaușescu, fiind, după cât se pare, singurul care s-a abținut de la votul exprimat în Biroul Politic pentru alegerea lui Ceaușescu ca prim-secretar. Înlăturarea lui Drăghici din puternica sa poziție i-ar fi permis lui Ceaușescu nu numai să-și consolideze propria poziție de lider necontestat al partidului, ci și să atenueze legătura care se făcea între regim și teroare. Faptul însuși că Ceaușescu a căutat, ca prim obiectiv, să aducă Ministerul de Interne sub deplinul control al partidului, în ultimă instanță sub controlul său personal, este un indiciu al priorităților sale.

Prima măsură a fost îndreptată împotriva Ministerului Afacerilor Interne și a Departamentului Securității Statului. O măsură de supraveghere judecătorească a fost impusă activităților ambelor organisme, prin aplicarea principiului „legalității socialiste", înscris în noua Constituție adoptată în 1965, care proclama România drept Republică Socialistă, înlocuind vechea titulatură de Republică Populară. Instanțele judecătorești au fost învestite cu mai multă putere și s-a stabilit o limită a douăzeci și patru de ore pentru deținerea fără acuzație a unui cetățean. Ca majoritatea prevederilor legale, și aplicarea acesteia era arbitrară.

A doua măsură a fost înlocuirea, în iulie 1965, a lui Drăghici din funcția de ministru al Afacerilor Interne cu adjunctul lui, Cornel Onescu, un protejat al lui Ceaușescu, care studiase la Școala de Partid de la Moscova în anii '50 (Onescu a fost înlocuit în aprilie 1972). Înlăturarea lui Drăghici a fost rezultatul unei schimbări importante în Statutul Partidului, pusă la cale de Ceaușescu la Congresul al IX-lea al P.C.R., ținut între 19 și 24 iulie 1965. Articolul 13 (b) din Statut a fost amendat astfel încât să interzică oricărui membru să dețină mai mult de o funcție cu normă întreagă în aparatul de partid sau de stat. Pentru a se conforma cu prevederile acestui articol, Drăghici a fost nevoit să renunțe la Ministerul Afacerilor Interne, pe care îl condusese din 1952, pentru a rămâne membru al Secretariatului Partidului. Cu toate că a continuat să supravegheze problemele de securitate, împărțind în Secretariat cu Vasile Patilineț răspunderea pentru problemele militare și de securitate, scoaterea sa de la Ministerul Afacerilor Interne l-a lipsit de baza sa de putere și i-a înlesnit lui Ceaușescu acțiunea de a-l denunța și de a-l înlătura de la conducerea partidului în aprilie 1968.

Denunțarea de către Ceaușescu a abuzurilor Securității și reformele din 1965–1968 au dat naștere la o atmosferă de optimism și de speranță privind o liberalizare și mai mare. „Primăvara de la Praga" a stârnit un ecou de simpatie din partea P.C.R., întrucât evenimentele din Cehoslovacia se potriveau cu promovarea de către români a ideii că fiecare regim comunist avea dreptul să-și hotărască propria sa politică, fără amestec din afară, o părere exprimată în mod explicit după ciocnirea din cadrul C.A.E.R. În declarații publice și în cuvântări, precum cea rostită de către Ceaușescu la plenara Comitetului Central din martie 1968, această părere a fost reiterată: „Nimeni nu poate pretinde că deține monopolul adevărului absolut în privința dezvoltării vieții sociale; și nimeni nu poate pretinde că are ultimul cuvânt în domeniul practicii, precum și în gândirea socială și filozofică."

Totuși, trebuie să avem grijă să nu facem o paralelă prea apropiată între experiența cehoslovacă și cea românească de la începutul anului 1968. Nici una dintre reformele interne emanând de la partid în România, ca de pildă reîntoarcerea la împărțirea precomunistă a țării în județe și restructurarea învățământului, nu a slăbit cu nimic rolul său conducător. Aceasta nu înseamnă că o oarecare „liberalizare" nu a fost admisă de partid. Într-adevăr, în aceeași cuvântare din martie, Ceaușescu i-a chemat pe intelectuali să participe la o discuție cu privire la viața politică din România, le-a cerut să nu manifeste „nici cea mai mică temere sau rezervă în dezbaterile publice cu privire la politica internă." De aceeași importanță pentru scriitori și intelectuali a fost plenara din 22–25 aprilie a Comitetului Central, la care Lucrețiu Pătrășcanu, executat în 1954, a fost reabilitat și au fost condamnate abuzurile ministrului de Interne, Alexandru Drăghici.

În același timp, la nivel economic, românii începuseră să se bucure de o îmbunătățire a nivelului de trai pe care a simțit-o, cu excepția Albaniei, întreaga Europă Răsăriteană la sfârșitul anilor '60 și la începutul anilor '70. Deținerea de mașini în proprietate personală a crescut semnificativ din momentul în care varianta românească a mărcii „Renault", denumită „Dacia", a început să iasă de pe linia de asamblare a noii fabrici de la Pitești; numărul de automobile vândute anual a sărit de la 9 000 în 1965 la 25 000 în 1970 și 45 000 în 1975. Au sporit și vânzările de televizoare, frigidere și aspiratoare, majoritatea de fabricație românească. Cu toate că aceste cifre trebuie privite cu precauție și nu trebuie luate drept bune din cauza înclinației fabricilor de a-și umfla cifrele de producție, acestea reflectă o tendință evidentă la nivelul populației. O slăbire a controlului ideologic asupra surselor de distracție ale populației a permis Televiziunii Române să difuzeze ecranizări de romane occidentale și seriale, mai ales „Sfântul", ceea ce a făcut să se golească străzile Bucureștilor între 20 și 21 sâmbăta seara. Deschiderea unei linii de îmbuteliere Pepsi Cola la Constanța, în 1967, a reprezentat simbolul superm al concesiilor făcute „capitalismului" occidental. De o importanță și mai mare pentru moralul populației, dată fiind lipsa acută de locuințe pentru muncitorii mutați la orașe ca să asigure mâna de lucru necesară noilor fabrici, a fost programul regimului de construire de blocuri și toleranța statului cu privire la construirea de locuințe proprietate personală la sate. Numărul locuințelor construite a crescut de la 56 000 în 1955 la 133 000 în 1960 și la 192 000 în 1965. În perioada 1966–1970, au fost terminate 648 000 de apartamente și case, iar în 1971–1975, numărul acestora a fost de 751 000.

O consecință a campaniei masive de industrializare, sub Gheorghiu-Dej, fusese crearea a ceea ce putea fi numită o clasă mijlocie de tehnicieni, oameni de știință și economiști. Capacitatea noii clase de a exprima un interes de grup era legată de măsura în care conducerea de partid era pregătită să slăbească monopolul planificării centralizate și să introducă o oarecare autonomie managerială, așa cum urma să demonstreze noul mecanism economic în Ungaria în 1968. Cu toate acestea, orice și oricâte idei reformiste ar fi putut avea Ceaușescu, acestea au fost abandonate de către el în 1967. A fost menținut controlul rigid al Comitetului Central asupra planificării centralizate, sufocând astfel orice părere pe care tehnocrații ar fi putut-o formula pentru influențarea politicii. Faptul că Ceaușescu nu a procedat la reforme a împiedicat orice pas către socialismul de piață, precum și apariția

oricărui electorat politic în cadrul partidului, pe care o abordare economică mai pluralistă l-ar fi putut genera.

Invadarea Cehoslovaciei de către țările Tratatului de la Varșovia (1968). Înăbușirea tehnocrației a lăsat intelectualitatea în prim-planul vieții publice. Ironia soartei a făcut ca invadarea Cehoslovaciei de către țările Tratatului de la Varșovia, în august 1968, să fie cea care i-a permis lui Ceaușescu să descopere că apelul la sentimentul național constituia un mecanism eficient de control social și de dictatură personală. Aceasta l-a convins de avantajele pe care le-ar putea câștiga de pe urma accentuării simbolurilor naționale și a propriei sale importanțe. Marea Adunare din București de la 21 august 1968 și aclamarea de către aceasta a denunțării de către Ceaușescu a invaziei s-au dovedit a fi cel mai fast moment al său. L-a marcat definitiv și i-a trezit pofta pentru excesele cultului personalității. În mod semnificativ, sfidarea lui Ceaușescu din acea zi i-a determinat pe mai mulți scriitori de vază să intre în Partidul Comunist Român. Actul lor arată cât de superficial ar fi să se considere toate pozițiile scriitorilor ca fiind dictate de oportunism sau de interese egoiste.

Cea mai puternică afirmare de independență față de ordinele sovietice a constituit-o refuzul lui Ceaușescu de a participa la intervenția Tratatului de la Varșovia în Cehoslovacia în 1968 și condamnarea acestei invazii. În lumina politicii partidului de „neamestec în treburile interne ale altui stat", expusă în 1964, în timpul rupturii cu Uniunea Sovietică, n-a fost aproape deloc surprinzător refuzul lui Ceaușescu de a se alătura celorlalți membri est-europeni ai Tratatului de la Varșovia în invadarea de către aceștia a Cehoslovaciei la 21 august. Denunțarea invaziei de către Ceaușescu a fost un act de curaj, pentru care el și țara sa au câștigat respectul lumii întregi. Sfidarea Uniunii Sovietice de către Ceaușescu pare cu atât mai remarcabilă, dacă ar fi să dăm crezare spuselor serviciilor de informații militare române, D.I.M.S.M., potrivit cărora la întâlnirea șefilor de state membre ale Tratatului de la Varșovia ce a avut loc în luna iulie în Crimeea, la care Ceaușescu și Dubcek nu au fost invitați, s-a luat hotărârea de invadare a României, precum și a Cehoslovaciei, la 22 august. Invazia a fost preîntâmpinată doar în urma unor convorbiri delicate de rezolvare a crizei purtate între Nicolae Ceaușescu și Leonid Brejnev.

Seriozitatea cu care a fost privită de către Ceaușescu amenințarea cu o invazie din partea țărilor Pactului de la Varșovia poate fi evaluată din două decizii: anunțarea de către el, la 21 august, a constituirii Gărzilor Patriotice, o miliție muncitorească, în rândurile căreia au fost mobilizați toți adulții, bărbați și femei, pe de o parte, și ordinul său secret dat în același timp, cu privire la elaborarea unui plan de salvare de către Consiliul Securității Statului. S-a trecut de îndată la elaborarea planului în cadrul Direcției XI (Direcția Tehnică) a Consiliului Securității Statului, aceasta fiind încheiată în 1970. Esența planului, denumit codificat „Rovine-IS-70" era, ca în cazul unei invazii, C.S.S. să organizeze rezistența armată la nivel național, antrenând în aceasta întreaga populație. Dacă rezistența eșua, Ceaușescu urma să fugă într-o țară străină. De-a lungul anilor, planul a fost permanent modificat, în special atunci când Ceaușescu a fost informat de D.I.E. (Direcția Informații Externe) despre complotul sovietic, cu nume de cod „Dnestr" (Nistru), pentru înlocuirea lui cu un conducător mai agreat de Moscova.

Fuga conducătorului de partid urma să fie efectuată folosindu-se rețeaua de canalizare ce lega clădirile publice și locuințele cu puncte de ieșire secrete. Au fost pregătite case conspirative pentru șederea temporară a conducătorului, în cazul în care rutele de salvare erau blocate. Protecția lui trebuia asigurată de către Armată, Securitate, Miliție și Gărzile Patriotice. Urmau să fie desemnate locurile de aterizare a elicopterelor și avioanelor ce l-ar fi transportat pe conducător și au fost alese locuri de refugiu în zone muntoase, împădurite, pentru ca accesul dușmanului să fie dificil și o apărare prelungită mai ușoară. În alegerea ascunzătorilor, planul indica preferința pentru localitățile cu o conotație istorică specială, unde populația ar fi mânată de puternice sentimente patriotice pentru a asigura adăpost și protecție conducătorilor de partid. Această din urmă prevedere spune mult despre psihologia lui Ceaușescu și despre credința sa că moștenise mantia apărătorilor patriei și a conducătorilor naționali. Puțini ar fi putut prezice că, după trei ani de la triumful său din 1968, Ceaușescu își va dezvălui tendințele autocrate, intolerante și capricioase care mai târziu vor deveni dominante.

Neostalinism și teroare profilactică (1970–1989)

Reacția lui Ceaușescu față de invadarea Cehoslovaciei, de către țările Tratatului de la Varșovia, sub conducerea Uniunii Sovietice, își găsea justificarea politică în declarația Comitetului Central al P.C.R. din 1964. Această declarație a rămas, de-a lungul întregii perioade de domnie a lui Ceaușescu, premisa fundamentală a politicii românești de autonomie în cadrul Tratatului de la Varșovia. Politica externă a României sub Ceaușescu a dovedit o continuitate care a lipsit în politica internă. În politica externă, Ceaușescu a demonstrat aceeași îndemânare, sensibilitate și ingeniozitate pe care le-au dovedit Gheorghe Gheorghiu-Dej și Ion Gheorghe Maurer în conducerea României pe calea autonomiei, iar lucrul acesta îi face cinste. În politica internă, a dovedit opusul acestei atitudini, devenind tiran și insensibil la nevoile populației.

Un comunist, care a împărțit aceeași celulă cu Ceaușescu înainte de război, a detectat în acesta, chiar la acea vârstă fragedă, „o încredere nelimitată în propria sa persoană, hrănită printr-o tot atât de nelimitată lipsă de încredere în oricine altcineva și mai ales în cei cărora le era subordonat din punct de vedere profesional." Această lipsă de încredere a început să devină evidentă în refuzul său de a accepta sfaturi, un refuz care însemna că nu accepta decât lingăi în jurul său, iar aceștia au apărut în număr din ce în ce mai mare în toți anii '70 și '80. Intoleranța sa față de alții l-a apropriat de soția sa, Elena, o femeie cu o ambiție și cu un spirit de răzbunare nemăsurate, care a exploatat paranoia crescândă a soțului ei, încurajându-l să dea frâu liber prejudecăților și ambițiilor sale. Influența ei nefastă s-a manifestat cel mai puternic în ridicolul cult al personalității, care a fost generat în jurul persoanei soțului ei și care, în cursul anilor '70, a cuprins-o și pe ea, atunci când a început să-și asume unele din prerogativele soțului ei. Inconsecvența, imprevizibilitatea și capriciul au devenit trăsăturile definitorii ale domniei lui Ceaușescu. Acest lucru nu numai că i-a umilit pe români, dar le-a

furat demnitatea vieții de zi cu zi și i-a redus în anii '80 la o stare animalică, preocupați fiind doar de problemele supraviețuirii de la o zi la alta.

Marele paradox al domniei lui Ceaușescu în această perioadă este că proasta administrare a treburilor interne ale României contrasta atât de puternic cu modul în care a dus politica externă. La începutul anilor '70, Ceaușescu se mai putea încă scălda în aplauzele și respectul pe care comunitatea internațională i le acordase în august 1968, iar el le-a exploatat la maximum. Faptul că România era considerată folositoare din punct de vedere politic, ca un ghimpe în coasta Uniunii Sovietice, a determinat Occidentul să-i facă curte din ce în ce mai mult lui Ceaușescu, exemplul cel mai edificator fiind vizita președintelui Nixon în august 1969. Conducătorul român i-a întors vizita în octombrie 1970. A urmat o serie de favoruri economice. În 1971, România a fost primită în Acordul General pentru Tarife și Comerț (G.A.T.T.), iar în 1972, a fost acceptată în Fondul Monetar Internațional (F.M.I.) și în Banca Internațională pentru Reconstrucție și Dezvoltare (B.I.R.D.). Totuși, această cultivare a lui Ceaușescu de către Occident a produs un al doilea paradox, ea având loc exact atunci când el aluneca în ceea ce un observator a descris ca „neostalinism și teroare profilactică". Dacă românii considerau la sfârșitul anilor '60 că Ceaușescu făcea pași înainte, la începutul anilor '70 îl vedeau făcând pași înapoi.

Degenerarea. Este firesc să ne întrebăm „de ce n-a reușit Ceaușescu să fie la înălțimea promisiunilor făcute la sfârșitul anilor '60?" Una dintre explicațiile date ar fi aceea că acest lucru făcea parte dintr-o strategie a consolidării adoptată de Ceaușescu. Neutralizând vechea gardă a lui Alexandru Drăghici, Gheorghe Apostol (trimis ambasador în Argentina), Chivu Stoica (înlăturat din funcția de președinte al Consiliului de Stat în 1967), Ceaușescu a fost în stare să arate că era un reformator. La Congresul al X-lea al Partidului, din 1969, Ceaușescu își înțesase Comitetul Executiv al Partidului cu proprii săi sprijinitori, precum Manea Mănescu, Paul Niculescu-Mizil, Vasile Patilineț, Virgil Trofin și Ilie Verdeț. Emil Bodnăraș și Ion Gheorghe Maurer erau singurii care mai supraviețuiau din conducerea de pe vremea lui Gheorghiu-Dej pentru a-l însoți pe Ceaușescu în Prezidiul Permanent. Maurer s-a retras din politică în martie 1974, iar Bodnăraș a murit în ianuarie 1976, lăsându-l pe Ceaușescu înconjurat doar de lingăii pe care-i promovase. Fiecare dintre aceștia din urmă a devenit o victimă a capriciilor patronului lor, întrucât „rotația cadrelor" a constituit pârghia principală în manevrele politice ale lui Ceaușescu. Remaniind permanent haita sa de personaje de carton umile, secretarul general al partidului a reușit să nu lase pe nici unul dintre ei să-și formeze o clientelă de partid serioasă și să dobândească o poziție în ochii opiniei publice, eliminând prin aceasta orice opoziție posibilă. Deziluzia față de politica internă a apărut în iulie 1971. Cu o lună înainte, Ceaușescu vizitase China și Coreea de Nord. Acum este clar că această vizită i-a stârnit admirația pentru revoluția culturală și pentru spectacolele grandioase dedicate cultului personalității. Adularea regizată a lui Mao și a lui Kim Ir Sen, atât de meticulos coregrafiate, i-a aprins imaginația lui Ceaușescu, care a cerut același lucru după reîntoarcerea în România. Deși s-ar putea ca Ceaușescu să fi crezut cu adevărat că era necesară o luptă împotriva inerției, propunerile sale pentru „îmbunătățirea activității politico-ideologice, de educare marxist-leninistă a

membrilor de partid, a tuturor oamenilor muncii", prezentate la o ședință a Comitetului Executiv al C.C. al P.C.R., din 6 iulie 1971, i-a adus la disperare pe majoritatea intelectualilor. Cele 17 propuneri sau „teze", așa cum au fost ele popular denumite, au fost ridicate la statutul unei „minirevoluții culturale" de către majoritatea observatorilor. Deși ascunse sub termenul de „umanism socialist", ele nu constituiau, de fapt, decât o reîntoarcere la metoda realismului socialist și au fost, ca atare, o reafirmare a unei baze ideologice pentru literatură care, teoretic, de-abia fusese abandonată de către partid.

Aplicarea acestor propuneri trebuia supravegheată constant și îndeaproape de către partid. Din fericire, totuși, eficiența aplicării lor în literatură a fost jalnică în comparație cu realizările realismului socialist din anii '50. Propunerile făceau o chemare la „creșterea continuă a rolului conducător al partidului în toate domeniile activității politico-educative", cereau sublinierea „marilor realizări ale poporului român — constructor al socialismului", îmbunătățirea „formelor de învățământ politico-ideologic al membrilor și cadrelor de partid", „un control mai riguros ... pentru a evita publicarea operelor literare care nu sunt la nivelul cerințelor activității politico-ideologice a partidului, a cărților care promovează idei și concepții dăunătoare intereselor construcției socialiste." În repertoriul teatrelor, operelor și teatrelor de varietăți trebuia să se pună accentul „pe promovarea producțiilor naționale cu un caracter militant revoluționar."

Comunitatea artistică a fost siderată de aceste propuneri și împinsă să formeze temporar un front unit împotriva lor. Veterani ai regimului, ca Zaharia Stancu și Eugen Jebeleanu, s-au alăturat unui număr mare de colegi mai tineri, printre care Augustin Buzura, Adrian Păunescu, D.R. Popescu și Marin Sorescu, proorocind sfârșitul literaturii române. Leonid Dimov și Dumitru Țepeneag, care se aflau la Paris în acel moment, au insistat, într-o emisiunea difuzată de Radio „Europa Liberă", asupra necesității libertății de creație în literatură. Nicolae Breban, aflat în Germania, a demisionat din funcția de redactor șef al „României Literare" și a atacat propunerile într-un interviu acordat ziarului „Le Monde". În încercarea de a-i izola pe acești „dizidenți", printre care se numără și Paul Goma, s-a recurs la intimidare. În decembrie 1971, o nouă lege privitoare la secretul de stat interzicea difuzarea sau publicarea în străinătate a oricărui material scris ce putea aduce prejudicii intereselor statului. Mai mult decât atât, legea interzicea cetățenilor români să aibă orice contacte cu posturile de radio sau ziarele străine, a căror activitate era considerată ostilă României. E clar împotriva cui era îndreptată această nouă lege.

La începutul anilor '80, deveniseră din ce în mai evidente implicațiile acestor „teze". Ele generaseră o nouă ideologie, pe care unii scriitori au folosit-o ca un bun prilej pentru a-și reimpune o influență care pălea, cum e cazul lui Eugen Barbu, fie pentru a-și crea o influență, cum e cazul lui Adrian Păunescu care, spre deosebire de Eugen Barbu, criticase inițial aceste „teze". Noua ideologie era protocronismul. Îmbrățișarea protocronismului, ale cărui trăsături principale erau promovarea unei perspective naționaliste asupra trecutului și negarea influențelor externe în cultura românească, a introdus un al treilea element în conflictul dintre partid și Uniunea Scriitorilor și anume protocroniștii. Aceștia din urmă s-au aliat cu conducerea partidului pentru a avea un control asupra publicațiilor și a cenzurii. După ce au fost excluși de la Conferința scriitorilor din 1981, ei au lansat o campanie de represalii pentru a desființa Uniunea Scriitorilor.

Drept rezultat, fondurile Uniunii au fost parțial înghețate și a fost imposibil să se mai acorde membrilor acesteia împrumuturile de care aveau uneori nevoie pentru a supraviețui, atunci când nu aveau un venit din publicarea unei cărți. Partidul a impus noi cerințe la intrarea în Uniune, inclusiv aprobarea din partea unei organizații locale de partid. După 1981 n-au mai fost permise conferințele naționale ale Uniunii Scriitorilor. Au fost admiși puțini noi membri, în parte deoarece conducerea de partid insista să fie luați în considerare doar cei care au acreditări politice bune și în parte pentru că liderii Uniunii au blocat luarea în considerare a celor propuși să devină membri ai Uniunii de teamă ca nu cumva, în cele din urmă, aceștia să ocupe o poziție preponderentă. Ședințele secțiilor de proză și poezie ale Uniunii au fost interzise, ca și cele ale organelor regionale, având drept rezultat paralizarea activității Uniunii, inclusiv acordarea de premii literare. În aceste condiții de strictețe din ce în ce mai mare, promovarea protocronismului a oferit o bază de avansare și de influență în cadrul lumii literare și mulți critici și scriitori s-au repezit să profite de împrejurare. În același timp, micul număr de scriitori dispuși să vorbească împotriva reimpunerii de către partid a acestei ideologii culturale au fost depistați fără dificultate. Reîntoarcerea lui Breban în România în mai 1972 și reinstalarea lui ca redactor șef al „României literare" erau o recompensă pentru conformism. În schimb, izolarea lui Țepeneag a fost confirmată în mod oficial, când i s-a ridicat cetățenia în 1975, în timp ce se afla în Franța, pe motivul fals că ceruse azil politic acolo. Goma, deși demis în 1973 din comitetul redacțional al „României literare" și exclus din partid, a rămas pe o poziție de sfidare și a stânjenit și mai mult regimul. În aprilie 1977 a fost arestat, după ce a făcut cunoscut public conținutul unei scrisori adresată lui Pavel Kohout, spiritul ce se afla în spatele „Cartei 77" în Cehoslovacia, și după ce a trimis două scrisori lui Ceaușescu în care denunța Securitatea. Eliberat la scurt timp după aceea, lui Goma i s-a permis să părăsească România, împreună cu soția și copilul său, la 29 noiembrie 1977.

Un alt semn al degenerării domniei lui Ceaușescu a fost hotărârea lui Ion Gheorghe Maurer de a se retrage în 1974. Maurer era cel care, mai mult decât oricine, dădea stil și clasă conducerii partidului Comunist Român. Spre deosebire de Gheorghiu-Dej și de Ceaușescu, avea rădăcini etnice mixte și provenea dintr-o familie de intelectuali. Gheorghiu-Dej l-a prețuit pe Maurer pentru înțelepciunea, moderația și obiectivitatea sa. A dovedit o deosebită îndemânare în configurarea noului curs al României în relațiile ei cu Uniunea Sovietică la sfârșitul anilor '50 și a fost tovarășul cel mai de nădejde al lui Gheorghiu-Dej. Când acesta din urmă s-a îmbolnăvit grav, în martie 1965, Gheorghiu-Dej l-a însărcinat cu treburile de partid și de stat. Ceaușescu a fost ales prim-secretar cu sprijinul lui Maurer, dar, când Ceaușescu a început să manifeste tendințe despotice, iar poziția lui Maurer și altora a căpătat un caracter mai mult decorativ, Maurer, invocând leziunile suferite într-un accident de automobil, a demisionat din funcția de prim-ministru în martie 1974. Demisia lui și alegerea lui Ceaușescu în nou creata funcție de președinte al Republicii, la 28 martie 1974, au dat o lovitură zdrobitoare tuturor celor care și-ar fi dorit să-l țină în frâu pe conducătorul de partid.

Declinul economic. Motivul principal al deziluziei românilor în ceea ce-l privea pe Ceaușescu a fost eșecul din domeniul economic. Într-o oarecare măsură, acesta a devenit o

victimă a realizărilor economice ale regimului din anii '60. Speranțele într-un viitor economic din ce în ce mai luminos au fost sporite de existența unei cantități din ce în ce mai mari de bunuri de larg consum la sfârșitul anilor '60, dar când reducerile au ajuns un lucru la ordinea zilei în anii '70 și '80, aceste speranțe au fost violent zdruncinate. În lumina admirației lui Ceaușescu pentru Stalin, nu este surprinzător faptul că politica economică a fost caracterizată de obsesia pentru industrializare și opoziția totală față de orice formă de proprietate privată. În consecință, Ceaușescu a fost cu atât mai iritat de faptul că promotorul reformelor economice în blocul răsăritean, în 1985, avea să fie noul lider sovietic, Mihail Gorbaciov și, ca atare, la ședința Comitetului Central din noiembrie 1985, și-a exprimat opoziția implacabilă față de schimbare.

Această fosilizare ideologică nu însemna că Ceaușescu a lăsat economia neatinsă. De fapt, lucrurile au stat exact invers. A intervenit în mod constant în probleme economice și, tipic pentru preocupările sale, a continuat „vizitele de lucru" în întreprinderile, unde dădea „indicații prețioase". Aceste indicații erau consemnate de către activiștii de partid într-un ritual al notițelor ce caracteriza astfel de vizite și erau aplicate conștiincios, dar acest lucru însemna că se proceda la ajustări continue ale politicii și practicii economice care-i năuceau pe conducătorii de întreprinderi și pe muncitori, având prin creșterea ineficienței un efect opus celui dorit.

Ceaușescu și-a întors privirea către Occident pentru împrumuturi, dar solvabilitatea țării fusese evaluată pe baza unor estimări supraoptimiste cu privire la capacitatea ei de a plăti datoriile prin exporturi, întrucât acestea s-au dovedit a fi de slabă calitate. Nu numai că exporturile nu au reușit să asigure venitul anticipat, dar industria grea a devenit o din ce în ce mai mare consumatoare de energie datorită conducerii ineficiente a uzinelor. La mijlocul anilor '70, Ceaușescu a extins capacitatea României de rafinare a petrolului peste producția internă de petrol, din 1976 fiind nevoie să se importe țiței. Când prețul petrolului a crescut pe piața internațională în 1978, România a fost prinsă pe picior greșit și s-a confruntat cu un deficit major. Această problemă a fost agravată de revoluția din Iran, principalul furnizor de petrol al României, care a stopat livrările.

Natura a fost și ea împotriva regimului. Cutremurul catastrofal din 1977 și inundațiile din 1980 și 1981 au dat o lovitură producției industriale și au avut drept efect reducerea exporturilor de alimente către care se îndrepta acum privirea lui Ceaușescu pentru a plăti datoria externă acumulată prin industrializare. La sfârșitul anului 1981 datoria externă a țării se ridica la 10,2 miliarde de dolari (în 1977, era de numai 3,6 miliarde de dolari), iar Ceaușescu a cerut o reeșalonare. La recomandarea Fondului Monetar Internațional au fost reduse importurile și au crescut exporturile, mai ales de mașini, echipamente și produse petroliere. Implicațiile acestor reduceri ale importurilor nu au fost suficient luate în considerație de către analiștii străini la vremea aceea. În 1981, România era deja un importator de alimente din Occident. Importurile de alimente din Occident totalizau în acel an 644 milioane de dolari, iar exporturile în aceeași direcție se ridicau la 158 de milioane de dolari. În același an, potrivit statisticilor sovietice, România a exportat 106 000 tone de carne

congelată în Uniunea Sovietică. Faptul că a redus importurile de alimente și a continuat să exporte carne în Uniunea Sovietică l-a obligat pe Ceaușescu să introducă raționalizarea cărnii.

Mai important decât atât, faptul însuși că era obligat să accepte condițiile băncilor occidentale a constituit o grea lovitură dată mândriei exacerbate a conducătorului român. A urmat o izolare politică, care l-a făcut mai puțin dependent de sprijinul guvernelor străine, care ar fi putut să exercite o oarecare influență pentru a-l convinge să-și modereze politica față de popor. El a declarat în mod sfidător, în decembrie 1982, că va plăti datoria externă până în 1990 și, pentru a realiza acest lucru, a introdus o serie de măsuri de austeritate fără egal chiar și în istoria neagră a regimurilor comuniste est-europene. La începutul anului 1982, a fost introdusă în unele orașe de provincie raționalizarea pâinii, a făinii, a zahărului și a laptelui, iar în 1983 raționalizarea s-a extins aproape în întreaga țară, cu excepția Capitalei. Rațiile lunare personale au fost reduse progresiv până într-atât încât, în preajma revoluției din 1989, în unele regiuni ale țării ajunseseră la un kilogram de zahăr, un kilogram de făină, un pachet de margarină de 500 g și cinci ouă. În același timp, industria grea a fost chemată la rândul ei să contribuie la această cursă a exporturilor, dar, întrucât nevoile ei de energie depășeau capacitatea țării, în 1981 s-au introdus măsuri drastice de economisire a energiei, care au inclus o rație lunară de benzină de 30 de litri pentru proprietarii de automobile. Alte restricții stipulau o temperatură maximă de 14° în birouri și o limitare a alimentării cu apă caldă (în mod obișnuit, o zi pe săptămână în apartamente). În iarna anului 1983, aceste restricții au fost sporite, ducând la întreruperea alimentării cu electricitate în principalele orașe și la reducerea presiunii gazelor în timpul zilei, astfel că nu se putea găti decât noaptea. În timpul iernii grele 1984/1985 – potrivit unor surse din spitalele Capitalei – s-a aflat că muriseră peste 30 de copii, din cauza întreruperilor neanunțate de curent ce au afectat incubatoarele.

Minoritățile naționale. Acordul de la Helsinki din 1975 a deschis ușa către examinarea internațională a evenimentelor interne din România. Acordul a marcat o cotitură prin importanța dată de comunitatea internațională respectării drepturilor omului și, prin extensie, drepturilor minorităților. Respectarea acestor drepturi a devenit o preocupare legitimă a comunității internaționale și, în practică, a condiționat creditele și comerțul de performanțele unei țări în acest domeniu. „Palmaresul" României în privința drepturilor omului a fost de-a lungul întregului regim comunist unul dintre cele mai rele din blocul socialist. Deși regimul ratificase sau semnase un număr de instrumente internaționale garantând drepturile individuale și ale minorităților naționale, respectarea lor s-a dovedit total arbitrară.

Tratamentul aplicat de regim minorităților maghiară și germană din Transilvania și din Banat era acum adus la lumină și guvernele care doreau să ridice problema erau încurajate de Acordul de la Helsinki. În timp ce autoritățile vest-germane aveau grijă să nu prejudicieze emigrarea germanilor din România, guvernul ungar nu era legat de astfel de considerente. Într-adevăr, acesta din urmă era conștient de presiunea pe care o putea exercita asupra Bucureștilor prin exploatarea oricărei publicități nefavorabile unui stat a cărui politică externă autonomă depindea în parte de aprobarea Occidentului. Au fost și alți factori care au făcut ca problema minorităților să fie o chestiune delicată și au agravat relațiile dintre Ungaria și România. Unul

dintre acești factori a fost inegalitatea dintre nivelurile de trai ale celor două țări. Reforma economică și subsidiile sovietice au dat posibilitate guvernului ungar să asigure cetățenilor țării o mai mare prosperitate și o calitate a vieții care o depășea pe cea din România, provocând în același timp admirație în rândurile minorității maghiare și invidie printre unii români. La nivelul oamenilor de rând, priveliștea ungurilor care aduceau în România, rudelor lor din Transilvania, bunuri care nu se găseau aici, era comentată adesea cu resentimente în convorbirile pe care le-au avut românii cu străinii care vizitau această provincie.

Acordul de la Helsinki a oferit minorității maghiare posibilitatea de a da frâu liber furiei până atunci reținute față de ceea ce considera a fi o politică discriminatorie. A făcut acest lucru în publicații de tip „samizdat" realizate ilegal în România, care au sporit considerabil volumul de informații în legătură cu situația minorității maghiare și, în consecință, a forțat Bucureștii să-și justifice politica. Maghiarii din Transilvania au început să vorbească cu glas tare despre modul în care erau tratați; în același timp, un număr mic de intelectuali români, precum Paul Goma, adresau regimului propriile lor critici cu caracter general. În primăvara anului 1977, au început să se facă auzite o serie de proteste din partea maghiarilor din Transilvania. Un caz particular a fost cel al lui Janos Török, un textilist din Cluj, care s-a plâns în mod public, în martie 1975, în legătură cu procesul de preselectare a candidaților pentru Marea Adunare Națională care, potrivit declarațiilor sale, nu reprezentau interesele muncitorilor din fabrici, în special cele ale minorității maghiare. A fost reținut în timp ce vorbea, bătut zdravăn de ofițerii de securitate și apoi internat în spitalul psihiatric „Dr. Petru Groza", unde i s-au injectat mari doze de droguri. A fost eliberat în 1978, dar i s-a cerut să se prezinte periodic la control.

Majoritatea maghiarilor arestați pentru proteste împotriva regimului au fost mânați de resentimentele determinate de eroziunea prevederii referitoare la învățământul în limba maternă. Unii chiar au murit în condiții misterioase. Lajos Kuthy, un învățător maghiar din Brașov, a fost găsit în 1976 împușcat mortal într-o pădure din apropierea orașului. Înaintea morții sale, adunase semnături pe o petiție în care solicita înființarea unor clase cu predare în limba maghiară în regiunea Brașov. Jeno Szikzai, alt învățător din Brașov, a fost ridicat de Securitate în primăvara anului 1977 și acuzat de faptul că încerca să-i convingă pe maghiari să-și trimită copiii la secțiile maghiare și nu la cele românești. A fost bătut în timpul interogatoriilor și după eliberare s-a sinucis.

Problema învățământului a dominat memoriile elaborate în 1977 de doi maghiari din Transilvania, György Lazar (un pseudonim) și Lajos Takacs. Memoriul lui Takacs a fost de departe cel mai semnificativ. În afară de faptul că autorul acestuia a avut curajul să nu se ascundă în spatele unui pseudonim, funcțiile înalte pe care Takacs le deținuse în Partidul Comunist Român au dat protestului său o pondere și credibilitate deosebite. Ca fost rector al Universității „Bolyai" din Cluj și ca instrument al regimului, care a forțat unificarea acestei univesității, în 1959, cu Universitatea „Babeș" și ca vicepreședinte al Consiliului Oamenilor Muncii de Naționalitate Maghiară în momentul elaborării memoriului, Takacs era bine plasat pentru a furniza date sigure în legătură cu eroziunea predării în limba maghiară și pentru a face comentarii în legătură cu eficiența Consiliului Oamenilor Muncii de Naționalitate

Maghiară. Din referirile făcute în acest document, se pare că a fost scris în noiembrie 1977, dar a ajuns să fie cunoscut de presa occidentală de-abia în primăvara anului 1978.

Referitor la măsurile din învățământ, Takacs a afirmat că unirea secțiilor română și maghiară într-o singură școală dusese la o reducere gradată a numărului de școli cu predare în limba maghiară. El a subliniat că maghiarii aveau mai puține posibilități de a-și continua educația în limba maternă și cita în acest sens cifrele pentru anul de învățământ 1976/1977, care arătau că, din 34 738 elevi de liceu, 15 591 urmau licee tehnice, în care materiile erau predate exclusiv în limba română.

Poziția lui Ceaușescu în legătură cu aceste probleme reieșea clar din cuvântările sale. În iunie 1973, a declarat că „nu putem înființa institute speciale de fizică, chimie sau de alte specialități pentru tinerii care nu știu limba română." Din punctul de vedere românesc, exista o rațiune în cuvintele lui Ceaușescu, întrucât crearea unei discriminări pozitive în favoarea maghiarilor, fie ea în învățământ, fie în politica de ocupare a forței de muncă era un lux, pe care un stat în curs de dezvoltare nu și-l putea permite. Totuși, maghiarii din Transilvania ar fi putut susține că, în anii '50, se bucuraseră de o astfel de discriminare pozitivă, când dezvoltarea economică a țării era mai puțin avansată. Toate acestea i-au făcut pe maghiari să privească cu suspiciune politica de egalizare prin modernizare. Investițiile sporite în județele cu populație preponderent maghiară, pentru a nivela dezvoltarea, erau considerate drept un mijloc mascat de subțiere a concentrației de populație maghiară și de promovare a asimilării.

Asimilarea era încurajată pe trei căi: în primul rând prin migrarea românilor în Transilvania și mișcarea din această provincie a maghiarilor și germanilor (cei din urmă prin emigrare); în al doilea rând, prin micșorarea numărului școlilor cu predare în limba minorităților, în cazul acestora stabilindu-se drept criteriu de funcționare un număr minim de elevi; în al treilea rând, prin promovarea folosirii limbii române ca limbă a majorității, esențială pentru mobilitatea socială, chiar și pentru minorități. Nu există aproape nici un dubiu că egalizarea a generat asimilare; problema se pune însă dacă politica de egalizare fusese menită să producă asimilare. Sprijinitorii politicii lui Ceaușescu răspundeau „nu", iar membrii minorității maghiare spuneau „da". Migrația românilor către orașe, inclusiv cele din Transilvania, a coincis cu dezvoltarea urbană, întrucât, până la aplicarea planului de dezvoltare a României, majoritatea românilor locuiau în zonele rurale, în timp ce maghiarii, germanii și evreii locuiau în proporție mai mare în orașe. Pe de-o parte, emigrarea germanilor și evreilor redusese caracterul cosmopolit al orașelor transilvănene, eliberând proprietăți ce urmau să fie ocupate de români și, pe de altă parte, strategia regimului de dezvoltare a industriei pe întreg teritoriul țării și de stimulare a urbanizării asigurase o migrație a populației rurale către orașe. Potrivit unui raport favorabil Bucureștilor, „întrucât maghiarii formează mai puțin de 8 la sută din populația României, este inevitabil ca raportul dintre maghiari și români în aceste orașe să continue să se micșoreze." Necesitățile economice și nu afilierea etnică, susțineau apărătorii regimului, determinau repartiția muncii.

Opoziția publică. Greva minerilor din 1977 din Valea Jiului a fost cea mai importantă sfidare lansată de un grup de muncitori puterii comuniste din România de la potopul de

proteste din București, Iași și Cluj prilejuit de revolta ungară din 1956. Prima relatare a unui martor ocular despre grevă aparține lui Istvan Hosszu, un miner din Valea Jiului, care a părăsit România în 1986, și a fost difuzată într-un interviu acordat postului de radio „Europa Liberă" la 17 iulie 1986.

Scânteia grevei a constituit-o legea din iulie 1977 care desființa pensiile de invaliditate pentru mineri și ridica vârsta de pensionare de la 50 la 55 de ani. În semn de protest față de această hotărâre, minerii de la Lupeni au hotărât să intre îm grevă iar Hosszu, care lucra într-o mină învecinată, a hotărât să vadă cu ochii lui ce se întâmplă la Lupeni. A sosit la 1 august și a găsit cam 35 000 de mineri înghesuiți în subteranele minei, încercând să audă ce spuneau Ioan (cunoscut și drept Constantin), Dobre, șef de brigadă la mina Paroșeni, G. Jurcă, inginer la mina Lupeni și o femeie, al cărei nume Hosszu nu și-l amintea, care era șefa tineretului comunist din Lupeni. Potrivit lui Hosszu, aceste trei persoane încercau să calmeze spiritele minerilor, care cereau o întâlnire cu Ceaușescu. Mulțimea începuse să scandeze „Lupeni 29!", „Lupeni 29!", o referire la greva minerilor din 1929 de la Lupeni, ce fusese folosită de propaganda comunistă ca simbol al luptei muncitorilor împotriva capitalismului. Nu era nici urmă de director de mină sau de Securitate și acest lucru l-a făcut pe Hosszu să creadă că era o mișcare tactică deliberată a autorităților ca să preîntâmpine agravarea situației. Dobre și Jurcă au căzut de acord ca cel dintâi, fiind miner și, ca atare, mai aproape de ortacii săi (Jurcă era inginer), să alcătuiască o listă a cererilor minerilor pe care s-o prezinte la o adunare de masă la mina Lupeni. Se cerea reducerea zilei de muncă de la 8 ore la 6 ore, revenirea la vârsta de pensionare de 50 de ani, o reevaluare a criteriilor de concediu de boală, locuri de muncă pentru soțiile și fiicele minerilor, recrutarea unui personal medical competent, care să lucreze în mine și prezentarea obiectivă a grevei de către mijloacele de informare în masă. Dobre a prezentat aceste revendicări la adunarea de masă de la 3 august, unde au fost aprobate în unanimitate.

Ceaușescu a convocat de urgență o comisie guvernamentală care să se ocupe de criză și s-a decis ca Ilie Verdeț, membru al Comitetului Politic Executiv, care răspundea de economie, Constantin Băbălău, ministrul minelor, Clement Negru, primarul orașului Petroșani, și Ghinea, primarul orașului Lupeni, să fie trimiși să discute cu minerii. Aceștia intenționau, fără îndoială, să-i convingă pe mineri să înceteze greva, dar nu li s-a dat prilejul să procedeze în acest fel. Au fost înghesuiți de mineri și chiar loviți când au încercat să-și croiască drum spre biroul directorului minei. Lui Verdeț i s-a spus că minerii nu aveau încredere în el, dat fiind că înșelase Comitetul Central cu privire la adevărata situație din Valea Jiului și i s-a indicat să-l contacteze pe Ceaușescu, cerând ca secretarul general să vină la Lupeni să discute direct cu minerii plângerile acestora. În acest scop, Dobre, Jurcă și femeia anonimă de la U.T.C. au hotărât să-l transfere pe Verdeț la Palatul Culturii din Lupeni, de unde-l putea chema pe Ceaușescu pe o linie telefonică specială. Acolo, sub supravegherea unui grup de mineri, Verdeț a repetat cuvintele care i-au fost dictate: „Veniți imediat, vă rog, situația este gravă!". Pentru a preîntâmpina transmiterea oricăror alte detalii și pentru a-l face pe Ceaușescu să înțeleagă că Verdeț era efectiv sechestrat, unul din minerii din escortă a trântit telefonul în furcă.

Ceaușescu a sosit în aceeași zi cu un convoi de mașini negre, care au încercat să forțeze trecerea prin masele de mineri. Nu au reușit, iar Ceaușescu a fost nevoit să se dea jos din

mașină, pentru a-și croi drum către biroul directorului minei în timp ce minerii scandau lozinci: „Ceaușescu și minerii!", „Ceaușescu și poporul!" pe care Dobre îi convinsese în prealabil să le rostească în semn de încredere în conducătorul partidului. Potrivit lui Hosszu, Ceaușescu a fost total luat prin surprindere la vederea unui număr atât de mare de protestatari. Ochii-i fugeau de la dreapta la stânga și era clar zguduit de scena văzută. Dobre a întrebat mulțimea dacă să lase mai întâi pe secretarul general să vorbească sau dacă trebuie să se facă mai întâi cunoscută lista plângerilor lor. Minerii au optat pentru cea de a doua variantă, iar revendicările au fost citite în prezența greviștilor.

Ceaușescu a luat atunci microfonul din mâinile lui Dobre și a declarat cu o voce tremurătoare: „Tovarăși! Nu aceasta este calea... Aceasta este o rușine pentru întreaga națiune... O rușine! Am luat notă de plângerile voastre." A început direct cu cererea de scurtare a zilei de muncă. În încercarea de a distorsiona rațiunea care a stat la baza hotărârii de a o mări, Ceaușescu a pretins că, de fapt, conducerea partidului hotărâse să reducă orele de muncă, dar această decizie s-a ciocnit de opoziția minerilor. Această insultă la adresa inteligenței minerilor a provocat replica: „Nu noi! Banditilor! Hoților!". Ceaușescu a propus atunci ca scurtarea programului de lucru să se introducă treptat la minele din Lupeni și apoi și la alte mine. Această propunere a fost întâmpinată cu lozinca: „Șase ore pe zi de mâine." Ceaușescu s-a înfuriat vizibil surprins de cutezanța oamenilor, care îndrăzneau să-și exprime punctul de vedere în prezența sa. A coborât la nivelul amenințărilor: „Dacă nu vă întoarceți înapoi la muncă, vom fi nevoiți să nu ne mai purtăm cu voi cu mănuși!" Aceste amenințări au fost întâmpinate cu huiduieli prelungite și cu strigăte de „Jos Ceaușescu!". Atmosfera s-a mai liniștit doar după ce Dobre a apelat la calm și le-a cerut minerilor să-l lase pe secretarul general să termine ce avea de spus. Ceaușescu a folosit prilejul pentru a vorbi pe o notă mai conciliantă, acceptând o reducere a zilei de muncă la șase ore în întreaga Valea Jiului și fiind de acord să construiască fabrici care să dea de muncă familiilor minerilor. A promis că nu vor fi luate măsuri de represalii împotriva celor care organizaseră greva și că toți cei care se făcuseră vinovați de nemulțumirea minerilor vor fi trași la răspundere. După ce s-au făcut aceste promisiuni, minerii s-au dispersat și unii chiar s-au reîntors la muncă în schimbul de noapte la 3 august. Dar a doua zi, în ciuda promisiunilor lui Ceaușescu, Valea Jiului a fost declarată „zonă închisă", a fost trimisă armata, iar securitatea a început reprimările. A fost deschisă o anchetă pentru a se afla cine era la originea grevei, iar în lunile următoare câteva sute de mineri au fost trimiși în alte zone miniere, în timp ce unii, se spune, ar fi fost trimiși în lagăre, la Canalul Dunăre–Marea Neagră.

Faptul că mijloacele de informare în masă române nu au relatat despre greva din Valea Jiului dovedea totala subjugare a presei, ca unealtă manipulată de regim și ilustra tactica interdicției totale în materie de difuzare folosită de autorități în întreaga perioadă postbelică pentru a bloca ajungerea unor informații potențial dăunătoare până la populație. Accesul la informație este esențial individului pentru a se apăra împotriva autorității, după cum manipularea este importantă pentru guvernanți care caută să se protejeze. Acest control al mijloacelor de informare și „igienizarea știrilor" s-au dovedit foarte eficiente în limitarea protestului și în inculcarea unui simțământ de izolare și de dezamăgire printre protestatari,

proteste din București, Iași și Cluj prilejuit de revolta ungară din 1956. Prima relatare a unui martor ocular despre grevă aparține lui Istvan Hosszu, un miner din Valea Jiului, care a părăsit România în 1986, și a fost difuzată într-un interviu acordat postului de radio „Europa Liberă" la 17 iulie 1986.

Scânteia grevei a constituit-o legea din iulie 1977 care desființa pensiile de invaliditate pentru mineri și ridica vârsta de pensionare de la 50 la 55 de ani. În semn de protest față de această hotărâre, minerii de la Lupeni au hotărât să intre îm grevă iar Hosszu, care lucra într-o mină învecinată, a hotărât să vadă cu ochii lui ce se întâmplă la Lupeni. A sosit la 1 august și a găsit cam 35 000 de mineri înghesuiți în subteranele minei, încercând să audă ce spuneau Ioan (cunoscut și drept Constantin), Dobre, șef de brigadă la mina Paroșeni, G. Jurcă, inginer la mina Lupeni și o femeie, al cărei nume Hosszu nu și-l amintea, care era șefa tineretului comunist din Lupeni. Potrivit lui Hosszu, aceste trei persoane încercau să calmeze spiritele minerilor, care cereau o întâlnire cu Ceaușescu. Mulțimea începuse să scandeze „Lupeni 29!", „Lupeni 29!", o referire la greva minerilor din 1929 de la Lupeni, ce fusese folosită de propaganda comunistă ca simbol al luptei muncitorilor împotriva capitalismului. Nu era nici urmă de director de mină sau de Securitate și acest lucru l-a făcut pe Hosszu să creadă că era o mișcare tactică deliberată a autorităților ca să preîntâmpine agravarea situației. Dobre și Jurcă au căzut de acord ca cel dintâi, fiind miner și, ca atare, mai aproape de ortacii săi (Jurcă era inginer), să alcătuiască o listă a cererilor minerilor pe care s-o prezinte la o adunare de masă la mina Lupeni. Se cerea reducerea zilei de muncă de la 8 ore la 6 ore, revenirea la vârsta de pensionare de 50 de ani, o reevaluare a criteriilor de concediu de boală, locuri de muncă pentru soțiile și fiicele minerilor, recrutarea unui personal medical competent, care să lucreze în mine și prezentarea obiectivă a grevei de către mijloacele de informare în masă. Dobre a prezentat aceste revendicări la adunarea de masă de la 3 august, unde au fost aprobate în unanimitate.

Ceaușescu a convocat de urgență o comisie guvernamentală care să se ocupe de criză și s-a decis ca Ilie Verdeț, membru al Comitetului Politic Executiv, care răspundea de economie, Constantin Băbălău, ministrul minelor, Clement Negru, primarul orașului Petroșani, și Ghinea, primarul orașului Lupeni, să fie trimiși să discute cu minerii. Aceștia intenționau, fără îndoială, să-i convingă pe mineri să înceteze greva, dar nu li s-a dat prilejul să procedeze în acest fel. Au fost înghesuiți de mineri și chiar loviți când au încercat să-și croiască drum spre biroul directorului minei. Lui Verdeț i s-a spus că minerii nu aveau încredere în el, dat fiind că înșelase Comitetul Central cu privire la adevărata situație din Valea Jiului și i s-a indicat să-l contacteze pe Ceaușescu, cerând ca secretarul general să vină la Lupeni să discute direct cu minerii plângerile acestora. În acest scop, Dobre, Jurcă și femeia anonimă de la U.T.C. au hotărât să-l transfere pe Verdeț la Palatul Culturii din Lupeni, de unde-l putea chema pe Ceaușescu pe o linie telefonică specială. Acolo, sub supravegherea unui grup de mineri, Verdeț a repetat cuvintele care i-au fost dictate: „Veniți imediat, vă rog, situația este gravă!". Pentru a preîntâmpina transmiterea oricăror alte detalii și pentru a-l face pe Ceaușescu să înțeleagă că Verdeț era efectiv sechestrat, unul din minerii din escortă a trântit telefonul în furcă.

Ceaușescu a sosit în aceeași zi cu un convoi de mașini negre, care au încercat să forțeze trecerea prin masele de mineri. Nu au reușit, iar Ceaușescu a fost nevoit să se dea jos din

mașină, pentru a-și croi drum către biroul directorului minei în timp ce minerii scandau lozinci: „Ceaușescu și minerii!", „Ceaușescu și poporul!" pe care Dobre îi convinsese în prealabil să le rostească în semn de încredere în conducătorul partidului. Potrivit lui Hosszu, Ceaușescu a fost total luat prin surprindere la vederea unui număr atât de mare de protestatari. Ochii-i fugeau de la dreapta la stânga și era clar zguduit de scena văzută. Dobre a întrebat mulțimea dacă să lase mai întâi pe secretarul general să vorbească sau dacă trebuie să se facă mai întâi cunoscută lista plângerilor lor. Minerii au optat pentru cea de a doua variantă, iar revendicările au fost citite în prezența greviștilor.

Ceaușescu a luat atunci microfonul din mâinile lui Dobre și a declarat cu o voce tremurătoare: „Tovarăși! Nu aceasta este calea... Aceasta este o rușine pentru întreaga națiune... O rușine! Am luat notă de plângerile voastre." A început direct cu cererea de scurtare a zilei de muncă. În încercarea de a distorsiona rațiunea care a stat la baza hotărârii de a o mări, Ceaușescu a pretins că, de fapt, conducerea partidului hotărâse să reducă orele de muncă, dar această decizie s-a ciocnit de opoziția minerilor. Această insultă la adresa inteligenței minerilor a provocat replica: „Nu noi! Banditilor! Hoților!". Ceaușescu a propus atunci ca scurtarea programului de lucru să se introducă treptat la minele din Lupeni și apoi și la alte mine. Această propunere a fost întâmpinată cu lozinca: „Șase ore pe zi de mâine." Ceaușescu s-a înfuriat vizibil surprins de cutezanța oamenilor, care îndrăzneau să-și exprime punctul de vedere în prezența sa. A coborât la nivelul amenințărilor: „Dacă nu vă întoarceți înapoi la muncă, vom fi nevoiți să nu ne mai purtăm cu voi cu mănuși!" Aceste amenințări au fost întâmpinate cu huiduieli prelungite și cu strigăte de „Jos Ceaușescu!". Atmosfera s-a mai liniștit doar după ce Dobre a apelat la calm și le-a cerut minerilor să-l lase pe secretarul general să termine ce avea de spus. Ceaușescu a folosit prilejul pentru a vorbi pe o notă mai conciliantă, acceptând o reducere a zilei de muncă la șase ore în întreaga Valea Jiului și fiind de acord să construiască fabrici care să dea de muncă familiilor minerilor. A promis că nu vor fi luate măsuri de represalii împotriva celor care organizaseră greva și că toți cei care se făcuseră vinovați de nemulțumirea minerilor vor fi trași la răspundere. După ce s-au făcut aceste promisiuni, minerii s-au dispersat și unii chiar s-au reîntors la muncă în schimbul de noapte la 3 august. Dar a doua zi, în ciuda promisiunilor lui Ceaușescu, Valea Jiului a fost declarată „zonă închisă", a fost trimisă armata, iar securitatea a început reprimările. A fost deschisă o anchetă pentru a se afla cine era la originea grevei, iar în lunile următoare câteva sute de mineri au fost trimiși în alte zone miniere, în timp ce unii, se spune, ar fi fost trimiși în lagăre, la Canalul Dunăre–Marea Neagră.

Faptul că mijloacele de informare în masă române nu au relatat despre greva din Valea Jiului dovedea totala subjugare a presei, ca unealtă manipulată de regim și ilustra tactica interdicției totale în materie de difuzare folosită de autorități în întreaga perioadă postbelică pentru a bloca ajungerea unor informații potențial dăunătoare până la populație. Accesul la informație este esențial individului pentru a se apăra împotriva autorității, după cum manipularea este importantă pentru guvernanți care caută să se protejeze. Acest control al mijloacelor de informare și „igienizarea știrilor" s-au dovedit foarte eficiente în limitarea protestului și în inculcarea unui simțământ de izolare și de dezamăgire printre protestatari,

jucând în același timp un rol de automulțumire: dacă nu se relata nici o opoziție față de regim, atunci majoritatea opiniei publice nu numai că presupunea că nu a existat așa ceva, dar, ghidată de această presupunere, punea sub semnul întrebării însuși rostul exprimării opoziției.

Greutățile economice crescânde impuse de Ceaușescu țării au provocat mai multe greve la începutul anilor '80. Minerii din șapte mine metalifere din regiunea Maramureș, din nordul Transilvaniei, au declanșat grevă în septembrie 1983, în semn de protest față de micșorările de salarii introduse de noua lege a salarizării. Securitatea a fost trimisă să spargă greva. Ca urmare a reducerii rației zilnice de pâine la 40 la sută pentru nerealizarea normei, muncitorii români și maghiari au făcut grevă în noiembrie 1986 la Fabrica de mașini grele și la Fabrica de frigidere din Cluj, precum și la Fabrica de sticlă din Turda. În Cluj circulau fluturași cerând în ambele limbi „carne și pâine" și „lapte pentru copiii noștri", demonstrând astfel solidaritatea interetnică. Oficialitățile de partid au trimis în grabă alimente în fabrici și au promis că vor rezolva plângerile muncitorilor, după care greviștii s-au întors la muncă. La fel ca și în Valea Jiului, în 1977, Securitatea a pornit o anchetă cu privire la organizarea grevei și câțiva muncitori au fost mutați în alte zone. În decurs de trei luni, tulburările se întinseseră în Răsăritul țării, cuprinzând pentru prima oară de mai multe decenii atât muncitori, cât și studenți. Din nou, scânteia care a dat naștere acestor tulburări au reprezentat-o reducerile de salarii impuse pentru nerealizarea normelor de producție și problemele de aprovizionare cu alimente. La 16 februarie 1987, circa 1 000 de angajați de la Atelierele de material rulant „Nicolina" din capitala Moldovei, Iași, s-au îndreptat în marș către sediul partidului, protestând împotriva reducerilor de salarii. Cererile lor au fost rapid satisfăcute. A doua zi, la ceea ce se pare că a fost o acțiune spontană, mai multe mii de studenți de la Universitate și de la Politehnică au mărșăluit în centrul orașului în semn de protest față de oprirea curentului electric și a căldurii în căminele studențești, scandând: „Vrem apă să ne spălăm și lumină să-nvățăm!". Autoritățile au cedat și, de data aceasta, nu s-a luat nici o măsură represivă împotriva studenților. La Atelierele „Nicolina", totuși, 150 de persoane dintre greviștii de bază au fost concediate, după obișnuita „anchetă" condusă de Securitate.

În spatele acestei serii de proteste împotriva politicii economice a lui Ceaușescu se aflau introducerea unor măsuri draconice, menite să reducă consumul de alimente și de energie, precum și reducerile de salariu. În loc să țină seama de semnalele pe care le reprezentau aceste tulburări din ce în ce mai numeroase, Ceaușescu s-a avântat orbește înainte, cu aceleași măsuri, indiferent — se pare — la consecințele acestora. Cupa privațiunilor se umpluse și un semn în acest sens a apărut la 17 noiembrie 1987, la Brașov, al doilea mare centru industrial al țării.

Tulburările au început doar la cinci zile după aplicarea decretului lui Ceaușescu de reducere cu 30 la sută a cotelor de încălzire pentru consumatorii casnici și de instituire a unor amenzi pentru depășirea cotelor. Adăugându-se reducerile de salarii aplicate a doua lună consecutiv pentru nerealizarea sarcinilor de producție (ele nu puteau fi realizate, lipsind comenzile, întrucât piața internă stagna iar exporturile scăzuseră), lipsei cronice de alimente, în special cartofi, hrana de bază a locuitorilor Brașovului, restricțiile în privința încălzirii au fost ultima picătură pentru oamenii muncii. Câteva sute de muncitori de la „Steagul Roșu" (22 000 de angajați) au ieșit din schimbul de noapte și s-au adunat aparent să voteze, în acea

zi având loc alegeri locale la nivelul întregii țări. Au pornit în marș de la uzină, cam pe la 9 dimineața, în direcția sediului partidului, aflat în centrul orașului, cântând imnul revoluției de la 1848 „Deșteaptă-te române!" și scandând „Jos dictatura!" și „Vrem pâine!". Li s-au alăturat muncitorii de la Uzina „Tractorul" din Brașov (25 000 angajați), precum și mulți alți locuitori în drumul către centrul orașului, unde au intrat cu forța în sediul partidului și au devastat clădirea. După tulburări, au fost făcute arestări.

Disidența. Faptul că acest protest a avut loc într-un mare centru industrial, a cărui producție de camioane și de tractoare era în mare parte destinată exportului și ai cărui muncitori fuseseră înainte printre cei mai bine plătiți din România, arată cât de adâncă ajunsese nemulțumirea față de politica lui Ceaușescu. Acest lucru a fost subliniat nu numai de către Doina Cornea, o disidentă de frunte, dar și de către un fost membru marcant al Partidului Comunist Român. Mihai Botez, un matematician, cândva consilier economic, un critic de vază al lui Ceaușescu, a dat o declarație, subliniind că protestele indicau „respingerea strategiilor economice și politice ale conducerii" și constituiau „un avertisment sever adresat de către clasa muncitoare conducătorilor." Botez a atras atenția că „o represiune ar fi cea mai costisitoare opțiune, cu implicații dezastruoase pentru țară."

Și mai semnificativă, și fără precedent, a fost intervenția lui Silviu Brucan, redactor șef adjunct al cotidianului partidului „Scânteia" în anii 1944–1956 și ambasador al României în Statele Unite (1956–1959) și la Națiunile Unite (1959–1962). În seara zilei de 26 noiembrie 1987, acesta a invitat acasă la el doi ziariști occidentali și le-a înmânat o declarație destinată corespondenților occidentali din București, punând în discuție autoritatea partidului și alertându-l pe Ceaușescu cu privire la faptul că s-a deschis „o perioadă de criză în relațiile dintre Partidul Comunist Român și clasa muncitoare". După ridicarea nivelului de trai din anii '60 și '70, „situația muncitorilor s-a deteriorat, iar explozia de la Brașov este un semn că s-a umplut paharul furiei și că clasa muncitoare nu mai este pregătită să fie tratată ca un slujitor ascultător." El a atras atenția că „represiunea poate fi urmată de o izolare totală, de data aceasta nu numai din partea Apusului, ci și a Răsăritului". Extrase din declarația lui Brucan au fost difuzate a doua zi seara la B.B.C., iar textul românesc a fost transmis în întregime de serviciul român al B.B.C., de Radio „Europa Liberă" și de „Vocea Americii", dând posibilitatea unor milioane de români să audă pentru prima oară un avertisment dat lui Ceaușescu de către o personalitate importantă a partidului.

Faptul că Ceaușescu a fost zguduit de tulburările de la Brașov s-a putut vedea din hotărârea sa de a amâna cu o săptămână Conferința națională a partidului și din aceea de a nu participa la informarea pe care Mihail Gorbaciov urma s-o facă în Berlinul Răsăritean conducătorilor statelor membre ale Tratatului de la Varșovia și de a-și trimite în schimb ministrul de Externe. În același timp, pentru a preîntâmpina alte critici la adresa regimului într-o vreme de neliniște, la începutul lunii decembrie câțiva disidenți de vază au fost arestați sau li s-a impus domiciliul forțat. Printre aceștia s-au numărat Doina Cornea, lector la Universitatea din Cluj, care fusese demisă din acest post în septembrie 1983 pentru că, în cursurile sale, folosise texte filozofice occidentale și fiul ei, Leontin Juhas care, împreună cu Doina Cornea,

împărțise manifeste în fața fabricilor clujene, exprimându-și sprijinul pentru muncitorii brașoveni. Printre cei cu domiciliul forțat sau arestați s-au aflat soția lui Mihai Botez, Mariana Celac, arhitectă, care a criticat programul de sistematizare urbană și rurală, Ion Puiu, veteran al Partidului Național Țărănesc, politician și critic al regimului, Florian Russu, conducătorul grupării de tineret a Partidului Național Țărănesc, aflat în ilegalitate, Radu Filipescu, un tânăr electronist care fusese condamnat la 10 ani închisoare în septembrie 1983 pentru că tipărise și împărțise manifeste anticeaușiste, dar fusese eliberat în aprilie 1986, Nicolae Stăncescu și Ion Fistioc, ambii membri de partid, care înaintaseră propuneri de reformă conducerii Partidului Comunist Român și Ambasadei sovietice de la București, cu rugămintea de a-i fi transmise lui Gorbaciov, Nelu Prodan, un tânăr baptist și Gabriel Andreescu, un geofizician de 36 de ani, care trimisese, la sfârșitul lunii august 1988, o scrisoare deschisă unei conferințe dedicate drepturilor omului, desfășurată sub egida „Solidarității" la Cracovia, cerând cetățenilor români să adopte o politică de necolaborare cu regimul.

Împotriva lui Silviu Brucan s-au luat măsuri care să-l aducă la tăcere. După difuzarea declarației sale, acesta a primit domiciliu forțat. Doi milițieni au fost postați în fața casei sale, iar alți doi la capătul străzii pentru a-i opri pe diplomați și pe reporteri să se apropie de locuința sa. Telefonul i-a fost deconectat și a fost informat, de către un ofițer superior, că nu putea părăsi casa decât o dată pe zi, dimineața, pentru a merge la cumpărături. Când Brucan pleca de acasă, era însoțit de patru ofițeri de securitate în civil, care descurajau pe oricine ar fi încercat să vorbească cu el.

Restricțiile împotriva lui Brucan au fost ridicate la 8 februarie 1988, după vizita la București a lui John Whitehead, subsecretarul de stat al Statelor Unite. Brucan a fost invitat la o recepție găzduită de Whitehead la Ambasada americană, la 5 februarie, dar i s-a spus de către maiorul de securitate care-l păzea că nu poate părăsi casa. A doua zi dimineața, Thomas Simons, asistent al subsecretarului de stat al Statelor Unite, care lucrase la Ambasada americană din București în anii '70 și vorbea limba română, a încercat să-i facă o vizită lui Brucan, dar, în ciuda prezentării pașaportului, i s-a refuzat intrarea în casă de către ofițerii de securitate. Două zile mai târziu, telefonul lui Brucan a fost reconectat, a început să-i parvină corespondența și i s-a permis să plece și să vină cum dorea, cu toate că mai era urmărit de la distanță de doi agenți de securitate. Libertatea lui de mișcare a fost și mai mult lărgită, permițându-i-se să dea curs unei invitații oficiale de a face o vizită în Statele Unite și în Marea Britanie în noiembrie 1988, unde avea să prezinte un referat cu privire la „criza comunismului". La conferința din Statele Unite, Brucan a fost invitat să prezinte același referat și la Moscova. După încheierea vizitei sale la Londra, în cursul căreia și-a dezvăluit intenția de a vizita Moscova, Brucan a plecat cu avionul spre capitala sovietică, unde a fost primit de către Mihail Gorbaciov și de Anatoli Dobrânin, fostul ambasador sovietic la Washington. Într-o relatare a acestei întâlniri, Brucan a dezvăluit că Gorbaciov era în favoarea răsturnării lui Ceaușescu, dar cu condiția ca aceasta să se realizeze în așa fel încât Partidul Comunist să rămână forța politică conducătoare în România, pentru că altfel s-ar fi creat un haos. Liderul sovietic a fost categoric în refuzul său de a interveni în România. Totuși, la insistențele lui Dobrânin, Gorbaciov a fost de acord să găsească un mijloc de a-l proteja pe Brucan, știut fiind că securitatea acestuia din urmă era amenințată. Pentru

aceasta, i s-au dat instrucțiuni lui Stanislav Petuhov, corespondentul ziarului „Pravda", să mențină un contact regulat cu Brucan. Modul în care a fost primit în toate cele trei țări i-a indicat clar lui Ceaușescu favoarea de care se bucura Brucan, cu atât mai puternică cu cât trecea peste prăpastia ideologică dintre Apus și Răsărit. Se dovedea astfel izolarea lui Ceaușescu, despre care vorbise Brucan în prima sa declarație de după Brașov, precum și succesul pervers al președintelui român în unirea Apusului cu Răsăritul împotriva lui însuși.

Nici un alt caz nu a atras mai mult atenția asupra măsurilor draconice din politica internă ale lui Ceaușescu ca acela al Doinei Cornea. Îndoielile ei în legătură cu impactul regimului lui Ceaușescu asupra societății românești au fost făcute publice pentru prima oară la Universitatea din Cluj în 1982. La 15 septembrie 1983, ea a fost demisă din postul de lector. Într-o serie de scrisori deschise, adresate lui Ceaușescu, și de reflecții difuzate la Radio „Europa Liberă" între 1982 și 1989, Doina Cornea a denunțat starea de umilință în care fusese adusă populația de către conducătorul român. La prima vedere, seria ei de proteste ar putea fi interpretată ca un act pur politic, în ele regăsindu-se programe de reformă democratice, denunțarea demolării satelor în cadrul programului de sistematizare și expresii de solidaritate cu ceilalți disidenți. Totuși ele aveau și un profund conținut moral. La baza mesajelor Doinei Cornea se află credința că fiecare individ trebuie să se simtă răspunzător pentru actele sale și să recunoască faptul că lipsa acțiuni, responsabile din partea fiecăruia avea repercusiuni asupra întregii societăți.

Aflând despre revolta muncitorilor de la Brașov, din 15 noiembrie 1987, Doina Cornea a scris câteva manifeste pe care le-a distribuit împreună cu fiul ei în fața Universității și a fabricilor din Cluj, chemând muncitorii să se solidarizeze cu cei din Brașov. Amândoi au fost arestați și reținuți de către Securitate până la sfârșitul lunii decembrie, când au fost eliberați ca rezultat al protestului public găzduit de mijloacele de informare occidentale și în special al unui documentar despre România sub Ceaușescu, realizat de Christian Duplan, transmis de televiziunea franceză la 10 decembrie, conținând un interviu înregistrat anterior cu Doina Cornea. Recunoscând rolul mass media în eliberarea sa și exprimând mulțumiri tuturor celor care au demonstrat în favoarea ei la Paris, Geneva și Londra, Doina Cornea a formulat un protest împotriva interceptării corespondenței de către autoritățile române, a întreruperii de către acestea a convorbirilor ei telefonice și a urmăririi persoanalor care o vizitau. Pe scurt, conchidea ea, autoritățile făceau tot ceea ce puteau pentru a o izola atât pe ea, cât și pe toți cei care încercau să-și exprime fără rezerve opiniile în mijlocul dezastrului ce îi înconjura.

Vestitul plan de sistematizare al lui Ceaușescu, accelerat pentru a reduce la jumătate numărul satelor României până în anul 2000, a reprezentat un autogol spectaculos dat de liderul român, întrucât a reușit să atragă atenția internațională asupra exceselor regimului și a adus Doinei Cornea, pe cale de consecință, cel mai mare sprijin intern posibil. 27 profesori, scriitori și muncitori din orașele Cluj, Sibiu, Făgăraș și Zărnești, din Transilvania, între care se numărau Iuliu Filip și Dumitru Alexandru Pop, membri fondatori ai sindicatului liber „Libertatea", și-au pus semnătura pe cea de a treia scrisoare deschisă adresată de către Doina Cornea lui Ceaușescu. Această scrisoare a constituit un exemplu rar în România de protest colectiv disident din partea intelectualilor și a muncitorilor. Scrisă în iulie 1988, dar difuzată

de Radio „Europa Liberă" doar la începutul lunii septembrie, și publicată de „The Spectator" și „Le Monde", scrisoarea era dedicată în întregime planului de sistematizare și reprezenta o condamnare răsunătoare a acestuia. Argumentele Doinei Cornea erau formulate în limbajul tradiționaliștilor români, care plasau viața de la sate în miezul identității naționale: „Lovind în casa țăranului, dumneavoastră loviți în sufletul națiunii."

După publicarea acestei scrisori, Doina Cornea a primit domiciliu forțat, acesta ridicându-i-se de-abia la 22 decembrie 1989. Tratamentul la care a fost supusă de regim a rămas singular până în martie 1989, când a împărtășit aceeași situație dificilă cu scriitori și personalități politice precum Mircea Dinescu și Silviu Brucan. De remarcat că ea și-a manifestat poziția mult înainte ca schimbările din Uniunea Sovietică să ofere o umbrelă, oricât de permeabilă era aceasta, celor care prin relații profesionale sau de familie erau legați de patria comunismului. Doina Cornea a rămas, timp de aproape șapte ani, o figură în mare măsură izolată și, totuși, întrucât vederile ei erau rezultatul propriei experiențe de viață cotidiană, o experiență împărtășită de cei ce o ascultau, mesajul ei a devenit și mai puternic. Cele mai grave crime comise de regimul ceaușist erau, după părerea ei, deposedarea oamenilor de demnitatea umană, reducerea lor la o stare animalică, în care principala lor preocupare zilnică era lupta de a găsi de mâncare, instituționalizarea mizeriei, atomizarea și omogenizarea populației României. Faptul că puțini cetățeni au răspuns acestui mesaj nu trebuie privit ca un eșec al ei, ci ca o confirmare a sarcinii uriașe pe care și-a asumat-o și a succesului lui Ceaușescu în brutalizarea propriului său popor. Sfidarea ei singulară adresată dictatorului, refuzul de a renunța la propria-i demnitate și de a păstra tăcerea în fața persecuțiilor și a intimidărilor sunt o mărturie a puterii interioare a unei doamne remarcabile, care, o bună parte a unui deceniu, a reprezentat conștiința românilor.

Nu este nici o exagerare să spunem, în ceea ce o privește pe Doina Cornea, că nici un alt caz nu a atras mai mult atenția asupra abuzurilor din România în privința drepturilor omului și, în consecință, asupra punerii țării în carantină, deși tardiv, de către comunitatea internațională. În fața avalanșei de critici venite atât de la Apus, cât și de la Răsărit, Comisia Națiunilor Unite pentru drepturile omului, de la Geneva, a adoptat, la 9 martie 1989, cu 21 de voturi pentru și 7 împotrivă, o rezoluție care cerea o anchetă în privința presupuselor abuzuri din România împotriva drepturilor omului, prima investigație de acest fel autorizată în ultimii cinci ani în vreo țară. Un semn al izolării din ce în ce mai mari a României a fost faptul că de la vot s-au abținut aliații ei din blocul răsăritean, Uniunea Sovietică, Bulgaria și Germania Răsăriteană, în timp ce Ungaria a mers chiar mai departe și s-a alăturat susținătorilor rezoluției. Această rezoluție punea accentul pe planul de sistematizare rurală și tratamentul aplicat de România minorităților ei etnice, atrăgând atenția asupra miilor de refugiați maghiari, care fugiseră din Transilvania în cursul lunilor precedente.

Aceste măsuri luate de comunitatea internațională au coincis cu lipsa de loialitate crescândă față de Ceaușescu în rândul cercurilor politice superioare. La 10 martie 1989, o scrisoare deschisă adresată președintelui a fost făcută publică de către B.B.C. și ea purta semnăturile a șase veterani ai partidului. Trei dintre aceștia erau foști membri ai Comitetului Politic Executiv sau ai Biroului Politic: Gheorghe Apostol, prim-secretar al partidului din aprilie

1954 până în octombrie 1966; Alexandru Bârlădeanu, economistul de frunte al partidului, care jucase un rol cheie în elaborarea politicii de autonomie a României față de Uniunea Sovietică, și Constantin Pârvulescu, membru fondator al P.C.R. în 1921 și unul dintre secretarii acestuia pentru o scurtă perioadă de timp, din aprilie 1944 până în 1945. Ceilalți semnatari erau Silviu Brucan, Corneliu Mănescu, ministru al afacerilor externe din 1961 până în 1972 și președinte al Adunării Generale O.N.U. (1967/1968) și Grigore Ion Răceanu, veteran al partidului. Tuturor li s-a impus domiciliu forțat.

Obsesia regimului privind siguranța sa a fost confirmată de demiterea, la 17 martie 1989, a poetului Mircea Dinescu din corpul redacțional al săptămânalului „România literară" și de faptul că i s-a impus domiciliu forțat. Nici lui, nici soției sale nu li s-a permis să primească vizitatori. Ca și Doina Cornea, Mircea Dinescu a primit, în perioada arestului la domiciliu, care a ținut până la 22 decembrie 1989, scrisori de amenințare nesemnate, cu chenar negru de ferpar.

Câteva săptămâni înainte de deschiderea, la 20 noiembrie 1989, a celui de al XIV-lea Congres al partidului, protestul împotriva lui Ceaușescu a primit o expresie semnificativă prin circulația clandestină a două scrisori, una sub formă de apel adresat delegațiilor la Congres de a nu-l realege pe Ceaușescu, cealaltă conținând un număr de întrebări adresate acestuia în legătură cu proasta conducere a economiei și cu încălcarea drepturilor omului. Ambele scrisori au fost redactate în numele Frontului Salvării Naționale și au fost trimise în Occident în vara anului 1989, fiind difuzate de Radio „Europa Liberă" la 27 august și, respectiv, 8 noiembrie. Compoziția acestui Front a rămas un mister până la scurt timp după revoluție și, firește, s-a pretins că Frontul Salvării Naționale, care și-a asumat puterea după răsturnarea lui Ceaușescu, era unul și același lucru cu acest grup clandestin. Cu toate acestea, cele două scrisori trimise cu șase luni înainte în numele Frontului Salvării Naționale au fost scrise, după spusele lui Silviu Brucan, de Alexandru Melian, profesor la Universitatea București, care nu avea nici o legătură cu vreunul dintre membrii de frunte ai postrevoluționarului Front al Salvării Naționale. Acest lucru a fost contrazis de generalul Nicolae Militaru, care a pretins că el și Ion Iliescu au fost membri de frunte ai clandestinului Front al Salvării Naționale și că „Iliescu a fost de acord cu titulatura de Front al Salvării Naționale încă de la bun început. El a fost cel care a avut ideea de a se adresa un apel Congresului din noiembrie, apel ce a fost apoi scris de către un profesor, Alexandru Melian."

Scrisorile nu au avut nici un fel de impact asupra lucrărilor Congresului, pentru că, imediat după intonarea imnului național în deschiderea lucrărilor, cei 3 308 delegați au izbucnit în aplauze și, în acompaniamentul bătăilor ritmice din palme, s-a scandat din ce în ce mai tare „Ceaușescu reales, la al XIV-lea Congres!", „Ceaușescu, P.C.R.!", „Ceaușescu și poporul!", „Ceaușescu, România!" și „Ceaușescu, pace!". Prima rezoluție prezentată Congresului de Manea Mănescu, membru al Comitetului Politic Executiv, propunea desemnarea lui Ceaușescu ca președinte al Congresului și ea a fost primită cu urale. Aceasta a dat linia votării mecanice a propunerilor venite de la prezidiu, repetată pe tot parcursul lucrărilor Congresului.

Conducerea partidului și delegații se comportau ca și cum își vârâseră capetele în nisip, uitând de avertismentele formulate în scrisoarea redactată în numele Frontului Salvării Naționale. Un alt front își semnalase existența în capitala Moldovei, Iași, la 10 decembrie, când

manifestele scrise de mână, în numele Frontului Popular Român, au fost afișate la Facultatea de Istorie a Universității, chemând studenții la un miting de protest la orele 14,00, în ziua de 14 decembrie, în Piața Unirii, împotriva „politicii nebunului și a nebunei sale." Pentru a împiedica desfășurarea mitingului au fost aduși milițieni și pompieri care au făcut cordon în jurul pieței; a fost mutată și o stație de tramvai, pentru a evita ca oamenii să coboare acolo. În timp, a fost organizată în grabă o adunare de partid a cadrelor universitare, la orele 14,00, la Universitate, pentru a împiedica corpul didactic să se alăture studenților. Ca o măsură de precauție în plus, s-a organizat în același timp la Iași un concurs național de judo și multe dintre camerele hotelului „Unirea" ce dădea spre scuar au fost ocupate de membrii echipei „Dinamo", clubul sportiv al Ministerului de Interne. Aceste măsuri au reușit, întrucât studenții au fost obligați să stea în grupuri dincolo de cordon. Securitatea locală a reușit să identifice pe câțiva dintre membrii Frontului Popular Român, unul dintre aceștia fiind o poetă pe nume Cassian Maria Spiridon, și i-a arestat, dar au fost eliberați la 22 decembrie.

Oprimarea. Deși nu s-a bizuit pe modelele extreme de teroare din anii de început ai stăpânirii comuniste în România, regimul Ceaușescu a dovedit că era capabil să recurgă la practicile trecutului pentru a-și menține dominația asupra societății românești. Instituțiile și coerciția legalizată au rămas neschimbate. Unele prevederi ale Codului Penal n-au fost aplicate până când lui Ceaușescu nu i-a convenit să le reactiveze; așa a fost cazul cu decretul privind înregistrarea mașinilor de scris la Miliție, reactualizat prin alt decret, intrat în vigoare în aprilie 1983, și cu prevederea, de pe vremea lui Gheorghiu-Dej, introdusă în 1958, conform căreia neraportarea unei convorbiri cu un străin constituie un delict penal (decretul nr. 408, din decembrie 1985). Aparatele de fotocopiere erau o raritate și puținele care se găseau în bibliotecile naționale erau supravegheate îndeaproape, fiind nevoie de o aprobare specială pentru folosirea lor. Materialele utilizate și numărul de exemplare erau înregistrate cu grijă de către un bibliotecar.

Gradul de amestec al lui Ceaușescu în viața cetățenilor era cel mai bine ilustrat de măsurile de planificare familială. Avortul la cerere fusese legalizat în 1957 și devenise mijlocul principal de planificare familială. Când, în 1966, rata natalității a scăzut, la 14 la mia de locuitori (cam aceeași ca și în Anglia), prevestind un declin al forței de muncă și o amenințare la adresa ritmului de industrializare a țării, legea a fost modificată în sensul că avortul era permis doar femeilor peste 40 de ani, mamelor a patru sau mai mulți copii, victimelor violului sau incestului și în cazurile de anomalie a foetusului. După intrarea în vigoare a legii din 1966, rata mortalității la femei, pusă în legătură cu avorturile, a crescut de zece ori mai mult decât în orice altă țară europeană. Întrucât contraceptivele, deși legale, erau practic de negăsit, multe femei recurgeau la avort ca principală metodă de control a nașterilor și erau nevoite să îl facă ilegal.

De la 21 de nașteri la mia de locuitori, rata natalității a întregistrat un declin anual atât din cauza creșterii numărului de avorturi ilegale, cât și din cauza scăderii nivelului de trai la sfârșitul anilor '70. Cifrele pentru anul 1981, arătând o rată a natalității de 6 nașteri la mia de locuitori, l-au făcut pe Ceaușescu să insiste pentru luarea unor măsuri care să inverseze această tendință. Primul-ministru Constantin Dăscălescu a abordat această temă într-o cuvântare din septembrie 1983. În martie 1984, Ceaușescu a adresat o chemare în acest sens în fața Consiliului Național

al Femeilor, la București, spunând: „să faceți copii, tovarășe femei, aceasta este datoria voastră patriotică." În același timp, Ceaușescu a dat una dintre renumitele sale indicații, nepublicată însă, în virtutea căreia femeile la vârsta de reproducere trebuiau supuse unui examen ginecologic obligatoriu, pentru a se constata dacă nu încălcau legea prin folosirea de mijloace contraceptive. Doctorițelor li se cerea să facă lunar controale ale muncitoarelor din fabricile bucureștene și să le chestioneze pe fiecare dacă erau gravide, și dacă nu, de ce nu erau. De fapt, aceste cadre medicale falsificau cu consecvență registrele în favoarea pacientelor și le vindeau pilule anticoncepționale pe care le obțineau din alte țări est-europene.

Pentru a-și susține campania de creștere a natalității, Ceaușescu a impus o serie de măsuri fiscale punitive, printre care un impozit suplimentar pentru toate cuplurile fără copii, având vârsta de la 25 de ani în sus. În 1986, a ridicat vârsta minimă a femeilor cărora li se permitea să facă avort de la 40 la 45 de ani, și a micșorat-o pe cea la care puteau să se căsătorească, de la 16 la 15 ani. Cu toate că a crescut între 1986 și 1988, rata natalității a înregistrat un nou declin în 1989, și anume de 16 nașteri la mia de locuitori. Aceste măsuri au avut urmări tragice. A crescut spectaculos numărul avorturilor empirice și autoprovocate, mai ales printre muncitoarele tinere, în ciuda sancțiunilor severe ce se aplicau celor implicați. Medicii riscau nu numai amenzi, dar și închisoarea dacă acordau ajutor medical fără autorizare legală, atunci când avorturile autoprovocate erau urmate de complicații, iar întârzierile în acordarea unor astfel de aprobări duceau adesea la deces. În fiecare maternitate erau trimiși ofițeri de securitate, care să asigure respectarea cu strictețe a legii privitoare la avorturi. În anumite cazuri, aceștia aveau o atitudine binevoitoare, făcându-se că nu observă ce se petrecea.

Numărul de decese printre femeile din România, provocate de aplicarea legii împotriva avorturilor, constituie cea mai puternică acuzație ce poate fi adusă lipsei de umanism a regimului Ceaușescu. În cei 23 de ani în care această lege a fost în vigoare, ea a provocat moartea unui număr de peste 10 000 de femei, decedate din cauza unor avorturi efectuate în condiții improprii. În marea lor majoritate, femeile mureau din cauza unei hemoragii post-abortum sau a septicemiei. Ironia amară a acestei tragedii o constituie faptul că a avut loc într-o țară a cărei „Primă Doamnă", Elena Ceaușescu, era lăudată în presă ca „Femeia–Mamă" pe un pământ cu un „minunat cult al Femeii–Mamă".

Izolarea internațională. Confruntați cu măsurile severe de austeritate pe care le-a introdus Ceaușescu pentru a plăti datoria externă a țării, cei mai mulți dintre români au început să se întrebe dacă autonomia merita sacrificiul. Întrebarea s-a pus și mai des după ce Mihail Gorbaciov a ajuns lider de partid, în martie 1985. În momentul vizitei lui Gorbaciov în România, în mai 1987, s-a produs o remarcabilă întoarcere de 180 de grade în perceperea de către români a Uniunii Sovietice și a relațiilor acesteia cu România. Această schimbare de atitudine ținea de evoluția lui Ceaușescu însuși: dacă în 1965, Ceaușescu prezenta o față tânără, dinamică, a comunismului, în comparație cu reacționarul Brejnev, ce se apropia de bătrânețe, acum, douăzeci de ani mai târziu, Gorbaciov era cel care îmbrăcase mantia lui Ceaușescu, iar Ceaușescu pe cea a lui Brejnev. Într-un discurs transmis în direct, în timpul vizitei sale la București, la 26 mai 1987, Gorbaciov a prezentat românilor conceptele sale —

„perestroika" și „glasnost" — și, prin aceasta, a criticat implicit rezistența lui Ceaușescu față de reformă. Entuziasmul pentru reformă putea fi văzut în cozile ce s-au format în iulie 1988 în fața agenției „Aeroflot" din București, unde bucureștenii erau lăsați să intre câte cinci deodată nu ca să cumpere bilete de avion, ci ca să primească gratuit exemplare ale versiunii în limba română ale raportului liderului sovietic la cea de-a XIX-a Conferință a Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, în presa românească publicându-se doar măsurile ce fuseseră luate deja în România. Iată o altă ironie a domniei neîntrerupte a lui Ceaușescu: arhinaționalistul reușise să-i facă pe români să-și îndrepte speranțele spre Uniunea Sovietică!

Ceaușescu și-a reafirmat angajamentul față de planificarea economică centralizată rigidă și în cuvântarea rostită la 14 decembrie 1987 în deschiderea Conferinței Naționale a P.C.R., a subliniat că mecanismele de piață erau incompatibile cu societatea comunistă. Referindu-se la reformele promovate de Gorbaciov, Ceaușescu a argumentat că el aplicase deja măsuri similare în România. Ca atare, „Scânteia", în materialele despre cea de-a XIX-a Conferință a P.C.U.S. din 1988, a restrâns comentariul despre discursul lui Gorbaciov la acele măsuri ce fuseseră deja adoptate în România, sugerând prin aceasta că liderul sovietic urma exemplul lui Ceaușescu. Mai mult decât atât, faptul că Gorbaciov recunoscuse că Uniunea Sovietică luase hotărâri importante „fără consultarea prietenilor" i-a oferit lui Ceaușescu o justificare pentru neaplicarea politicii de „perestroika" și „glasnost".

Sistematizarea. Din miile de indicații date de Nicolae Ceaușescu poporului român, nici una nu a fost devorată cu mai mult zel de presa internațională decât chemarea sa că „trebuie să reducem radical numărul de sate, de circa 13 000 în prezent, la 5 000, cel mult 6 000", formulată în cuvântarea sa la cea de-a IV-a Conferință a președinților consiliilor populare din 3–4 martie 1988. Intenția sa a fost luată drept bună de către mijloacele de informare occidentale, ca un plan de demolare fizică a unui număr de 7–8 000 de sate. Apărut într-un moment când conservarea mediului și grija pentru acesta fuseseră promovate în capul listei preocupărilor politice occidentale, planul lui Ceaușescu a avut efectul unor unde de șoc asupra capitalelor europene și în America de Nord. Lipsa de respect a lui Ceaușescu pentru moștenirea arhitectonică a României a fost adusă la cunoștința opiniei publice occidentale prin materiale care s-au strecurat peste hotare la începutului anilor '80. Acestea evocau ștergerea de pe fața pământului a centrului Bucureștilor pentru a face loc unui nou complex administrativ de proporții ciclopice. Piesa de bază a acestui proiect era un palat prezidențial, al cărui nume inițial „Casa Poporului" a căpătat rezonanțe orwelliene, dat fiind că 40 000 de cetățeni nefericiți au fost dați afară cu forța din casele lor pentru a face loc construcției. În timp ce lucrările înaintau, palatul a fost rebotezat „Casa Republicii", întrucât în jurul său urmau să fie concentrate ministerele și alte instituții publice, unele dintre ele funcționând în edificii construite în secolul al XIX-lea.

Stimulentul acestei acțiuni de sistematizare a fost cutremurul din martie 1977. Ceaușescu a fost zguduit de prăbușirea câtorva clădiri din centrul Bucureștilor și a cerut urbaniștilor săi să caute o zonă în oraș, rezistentă la cutremure, unde să poată fi ridicat noul centru administrativ. „Ideea construirii unui centru pentru Capitală îi aparținea desigur tovarășului

Ceaușescu", a declarat Petre Vraciu, un arhitect de la Direcția de sistematizare a orașului București. În concepția lui Ceaușescu, acest centru era nucleul unei vaste acțiuni de sistematizare, reprezentativă pentru realizările sale politice în general. „Caut o reprezentare simbolică a celor două decenii de lumină pe care le-am parcurs; am nevoie de ceva măreț, ceva foarte măreț, care să reflecte ceea ce am realizat", se afirmă că ar fi declarat el. Dacă centralizarea era o caracteristică a domniei lui Ceaușescu, este de înțeles că instrumentele puterii sale trebuiau să fie concentrate într-o singură zonă: în apropierea Casei Poporului urma să fie construită Casa Științei și a Tehnologiei, o găselniță a pseudocalificatei „savante de renume mondial" Elena, Ministerul de Interne, Arhivele Statului și Biblioteca Națională.

Datorită apropierii de centrul istoric al orașului și a amplasării într-o zonă mai înaltă, cartierele Uranus, Antim și Rahova au fost alese ca loc pe care urma să se ridice centrul administrativ. Trebuie remarcat că acestea constituiau zonele cele mai vechi ale orașului, cu o mare concentrare de monumente istorice, în primul rând mănăstiri și biserici, unele dintre acestea mai vechi de 300 de ani. Zonele rezidențiale ale acestor cartiere aveau unele dintre cele mai elegante clădiri ale capitalei, de la case familiale de unu până la două etaje, cu grădini mari, până la clădiri cu trei sau patru etaje, proiectate de arhitecți de renume, precum Ion Mincu și Horia Creangă. Pentru proiectul „Casei Poporului" Ceaușescu a organizat un concurs, care a fost câștigat de Anca Petrescu, o tânără de 25 de ani, care de-abia părăsise băncile Institutului de Arhitectură. Ea a fost aceea care a conceput a doua clădire publică ca mărime din lume, după Pentagon, înaltă de 86 de metri, cu fațade lungi de 276 metri, întinzându-se pe o suprafață de 6,3 hectare. Fațada principală trebuia să privească spre un bulevard drept, larg, triumfal, flancat de blocuri masive, cu apartamente pentru favoriții regimului, care depășea lungimea parizianului Champs-Élysées. Adiacente bulevardului, botezat „Victoria Socialismului", și Casei Republicii, erau clădirile diverselor ministere și alte edificii publice. Proiectul având drept autor pe Anca Petrescu prevedea distrugerea întregului cartier Uranus și a unei părți din cartierele Rahova și Antim.

Anca Petrescu nu a făcut nici o încercare de a stabili un echilibru între clădirile de interes istoric din zonă și noile construcții. Ceaușescu a luat pur și simplu planul, i-a adăugat înfrumusețări personale și l-a prezentat diverselor organe de partid și de stat, apelând la termenul „indicații", obișnuitul eufemism pentru dictatele președintelui. Finanțarea planului, cunoscut oficial ca „Ansamblul Bulevardul Victoria Socialismului", a fost asigurată printr-un decret prezidențial, dat la 29 decembrie 1981. Pe măsură ce lucrarea se extindea, cuprinzând noi zone adiacente cartierului Uranus, s-a emis un nou decret, la 5 decembrie 1984, pentru asigurarea unor fonduri suplimentare. Așa cum a mărturisit Anca Petrescu după răsturnarea lui Ceaușescu, președintele era obsedat de proiect, iar pofta sa de reconstrucție creștea o dată cu avansarea lucrărilor. Nicolae Ceaușescu și Elena Ceaușescu vizitau șantierul în fiecare sâmbătă dimineața, „foarte oficiali, foarte practici, neadresând nici o laudă. El arăta o considerație mai mare muncitorilor decât arhitecților, strângând mâna meșterilor, vorbind neprotocolar cu maiștri." Ceaușescu avea dificultăți în probleme de detaliu. La început, Anca Petrescu a fost nevoită să realizeze machete în mărime naturală, din carton presat, ale coloanelor sau ale ancadramentelor pentru ferestre, astfel ca Ceaușescu să aprecieze efectul

modificărilor pe care le recomanda. Dar și în acest caz, Ceaușescu se răzgândea frecvent. Întrucât președintele nu era capabil să se descurce în probleme de perspectivă și scară, ansamblul creștea iar zona înconjurată se extindea. În consecință, Casa Poporului „începea să arate mai mică, așa că o dorea acum mai mare".

Toate acestea implicau alte demolări. Mii de locuințe și câteva biserici au fost puse la pământ înainte ca protestul internațional să-l oblige pe Ceaușescu să fie de acord cu mutarea a vreo două biserici, ce au fost deplasate pe role imense de lemn. Reacția inițială din România față de planurile de sistematizare urbană a Bucureștilor și a altor localități s-au limitat la exprimarea îngrijorării cercurilor intelectuale în legătură cu impactul acestora asupra clădirilor de interes istoric din mai multe orașe. Între 25–27 mai 1979, s-a ținut o ședință specială la Muzeul de Istorie a Transilvaniei din Cluj, având tema „Reînnoirea urbană și problemele contemporane", la care 24 de arhitecți și istorici din București, Cluj, Pitești, Sibiu și Timișoara au subliniat nevoia inventarierii clădirilor istorice pentru a putea fi protejate. În luna decembrie a aceluiași an, un eveniment similar a avut loc în București, iar lucrările acestuia au fost date publicității. Au urmat câteva evenimente similare, menite să pună în discuție planurile de sistematizare a Bucureștilor. În vara anului 1982, s-au deschis expoziții de fotografii ale Bucureștilor din perioada interbelică, iar când, în 1984, a început demolarea pe scară mare a cartierului Uranus, s-a publicat o ediție specială a revistei „Arhitectura", dedicată moștenirii arhitectonice din acea zonă. Toate clădirile din cartier, cu o singură excepție, au fost demolate: vile, case cu un etaj sau două, mici blocuri de locuințe și clădiri publice. Au supraviețuit doar Biserica „Mihai Vodă" și clopotnița acesteia, construite în secolul al XVI-lea, care a fost mutată 225 de metri mai departe, în 1985, fiind înconjurată de câteva noi blocuri înalte de locuințe. În 1984, au fost dărâmate cinci Biserici Ortodoxe, iar în anul următor alte trei; în 1986 au fost demolate încă trei Biserici Ortodoxe și o sinagogă. Alte câteva biserici au fost mutate sau ascunse complet privirii de noile clădiri.

Nu s-a făcut auzit nici un protest din partea înaltului cler ortodox. În schimb, la 14 decembrie 1984, o scrisoare semnată de către trei membri ai Comisiei Centrale de Stat pentru Patrimoniul Cultural Național, profesorul Grigore Ionescu, arhitect, Răzvan Theodorescu, istoric de artă, și profesorul Dinu Giurescu, istoric al civilizației românești, a fost trimisă Secției de Presă și Propagandă a Comitetului Central al P.C.R., cerând oprirea demolării Mănăstirii Văcărești. Cu toate că mănăstirea și anexele sale fuseseră folosite drept închisoare între 1864 și 1970, în 1974 se începuse o lucrare de restaurare a decorației sale interioare, ce includea picturi de sfinți în stil bizantin. Aceeași scrisoare a fost trimisă încă o dată, o lună mai târziu, celor patru semnături adăugându-li-se acele ale arheologilor prof. Dionisie Pippidi și dr. Radu Popa, aceea a istoricului de artă dr. Vasile Drăguț și a arhitectului dr. Aurelian Trișcu. A urmat o a treia scrisoare, la 22 octombrie 1985, semnată de G. Ionescu, D. Giurescu, R. Theodorescu, V. Drăguț și dr. Virgil Cândea, conducătorul Asociației „România", un organism de propagandă în rândurile emigrației. Toate acestea au fost însă zadarnice. Printre celelalte monumente istorice distruse s-au numărat Spitalul Brâncovenesc, construit în secolul al XIX-lea, și casa lui Nicolae Iorga (1871–1940), distinsul istoric român, fost prim-ministru, aflat pe Bulevardul Ilie Pintilie nr. 6. Demolarea a avut loc la 2 iulie 1986, în ciuda faptului că Primăria

Municipiului București și Institutul de Istorie ce poartă numele lui Nicolae Iorga completaseră formalitățile de mutare a clădirii cu cincizeci de metri, pentru a evita demolarea ei. Andrei Pippidi, nepotul lui Iorga, a trimis o scrisoare de protest unor importante reviste culturale, printre care „România literară", „Luceafărul" și „Contemporanul", dar textul acesteia nu a fost publicat niciodată. Pentru a i se face auzit glasul, Pippidi a încredințat scrisoarea unui istoric în vizită la București, Dennis Deletant, cerându-i s-o transmită lui Vlad Georgescu, directorul secției române a postului de radio „Europa Liberă". Ea s-a difuzat în octombrie 1986. „Vine o vreme când învățăm să exprimăm cu voce tare un protest gândit mult timp, dar nerostit înainte — scria el. Mutilarea oarbă a orașului nostru trebuie oprită." Dintr-o tristă abandonare a conducerii morale, Biserica Ortodoxă nu numai că nu a sprijinit aceste inițiative, dar a încercat chiar să înăbușe protestul. Un memoriu adresat de Dinu Giurescu Consiliului Arhiepiscopiei din București, la 8 decembrie 1985, cerând sprijin pentru cererea sa privind încetarea demolării bisericilor, a fost respins.

Dacă protestul a trecut fără să fie luat în seamă, pe plan intern arhitecții români au încercat să stârnească preocuparea internațională. Unul dintre aceștia, Ștefan Gane, a înființat — la 1 martie 1985, la Paris — o Asociație Internațională pentru Protejarea Monumentelor și Locurilor Istorice din România, menită să atragă sprijinul agențiilor guvernamentale și neguvernamentale față de demolarea centrului Bucureștilor. Încercarea acesteia de a convinge U.N.E.S.C.O. să intervină pe lângă guvernul român n-a avut ecou, cu toate că noul director general avea să reacționeze pozitiv în vara anului 1987. Unii cercetători au argumentat că doar după ce politica lui Gorbaciov a evidențiat „stalinismul demodat" al lui Ceaușescu, presa occidentală s-a hotărât să pună sub microscop dictatele președintelui român și suferințele umane pe care le produceau. Sistematizarea satelor și distrugerea Bucureștilor au fost văzute ca două exemple dintr-o listă de aberații ce includea interzicerea controlului nașterilor, reducerea încălzirii casnice și a aprovizionării cu alimente. Acest lucru este doar în parte adevărat. Demolarea masivă a Bucureștilor a început doar cu câteva luni înainte de venirea la putere a lui Gorbaciov, în martie 1985 și, de aceea, era inevitabil ca spațiul ce i se acorda în presă să crească pe măsura ritmului distrugerii. O analiză a spațiului acordat problemelor românești de presa din Marea Britanie, Germania de Vest, Franța și Statele Unite consemnează abundența de articole despre demolări în 1985. Este de presupus că acest lucru a fost determinat de impactul vizual izbitor al acestei noi ilustrări concrete a megalomaniei lui Ceaușescu. Atenția presei s-a îndreptat din nou asupra României, în timpul demonstrațiilor muncitorești din noiembrie 1987, de la Brașov. În această atmosferă de interes sporit al străinătății pentru situația internă din România, Ceaușescu a anunțat, în martie 1988, reluarea procesului de sistematizare. Alături de dezvăluirile cu privire la demolarea bisericilor din București — în cadrul unui proces din ce în ce mai larg de extindere a suprafeței ansamblului prezidențial —, planul de sistematizare a determinat grupările ecologiste din Occident să-și coordoneze acțiunile de protest la nivel național și internațional. Cea mai eficace, în termenii atragerii atenției presei și în oferirea unui sprijin moral poporului român, a fost „Opération Villages Roumains".

Această mișcare a recomandat satelor din Europa să le „adopte" pe cele românești. Zeci de mii de scrisori din partea comunităților din Europa adresate primarilor din satele României, cu propunerea de „adoptare", au fost trimise pe măsură ce creștea numărul satelor adoptive: la începutul lunii mai 1989, 231 comune din Belgia, 95 din Franța și 42 din Elveția adoptaseră sate românești. Campania britanică, organizată în iunie cu sprijinul Alteței sale regale Prințul de Wales, care, într-o intervenție fără precedent din partea unui membru al familiei regale, a condamnat programul de sistematizare, într-un discurs rostit la 27 aprilie 1989, s-a concretizat în 52 de adopții până în luna septembrie. Îndată ce un sat din Occident adopta un sat românesc, știrea era difuzată de serviciile române ale B.B.C. și ale postului de radio „Europa Liberă", iar vizitatorii ce se întorceau din România relatau gratitudinea exprimată de români pentru sprijinul din afară. În toamna anului 1989, copiii din întreaga Belgie au construit 250 000 de căsuțe de hârtie, ca dar simbolic pentru copiii din România și le-au expus în satul Floreffe. Un an mai târziu, în 1990, expoziția a fost găzduită de „Casa Republicii", fosta „Casă a Poporului" a lui Ceaușescu.

Prin planurile sale de sistematizare, Ceaușescu a reușit pentru a doua oară în cariera sa să impună România în conștiința Europei. Prima oară, cu ocazia condamnării, la 21 august 1968, a invadării Cehoslovaciei de către statele membre ale Tratatului de la Varșovia. Dar, dacă atunci a câștigat admirația Europei și a restului lumii pentru cutezătoarea sa sfidare a Uniunii Sovietice, actul său din 1989 i-au adus notorietatea de căpcăunul Europei. Presa internațională a cercetat mai adânc caracterul regimului său de represiune. Ca urmare, ministrul român de externe a primit în mai 1989 instrucțiuni să contracareze campania mișcării „Opération Villages Roumains", pretinzând că planul de sistematizare urma să fie aplicat într-un ritm mai lent. De fapt, planurile lui Ceaușescu continuau să se îndeplinească așa cum fuseseră concepute inițial. La 24 mai, un mare număr de case particulare au fost demolate în Otopeni, Dimieni și Odăile, la nord de București, iar molozul a fost cărat de 200 de basculante și aruncat în două gropi mari. Populația dislocată din aceste trei sate a primit locuințe în blocurile cu patru etaje din Otopeni. În cazul satelor Buda și Odoreanu, din județul Giurgiu, ele au fost evacuate pentru a face loc unui mare bazin ce urma să fie construit ca parte a Canalului București–Dunăre.

Dacă, în cele din urmă, campania internațională l-a făcut pe Ceaușescu să-și mai tempereze, în vara și toamna anului 1989, politica de trecere a buldozerului peste locuințe, așa cum pretindeau unii diplomați străini, rămâne o întrebare deschisă. Oricum ar fi, nu există nici o dovadă că ar fi fost accelerată, așa cum s-a întâmplat cu lucrările de ridicare a ansamblului prezidențial în centrul Bucureștilor. Ceea ce a reușit campania, totuși, a fost să aducă la cunoștința poporului român că satele lui, așa cum a scris un militant al acestei campanii, împrumutând un vers al poetului Dylan Thomas, nu „sunt singure în bezna nopții", uitate de restul Europei. Ceea ce nu a putut să prevadă nici unul dintre cei asociați cu această campanie a fost faptul că legăturile stabilite între comunitățile din întreaga Europă și satele din România vor constitui trambulina perfectă pentru ajutoare umanitare ce se vor trimite la destinații precise după răsturnarea lui Ceaușescu. Enormitatea domniei dictatorului și suferințele provocate de ea au determinat comunitățile adoptive din Europa să facă din satele

românești destinatarii alimentelor, îmbrăcămintii, medicamentelor și a altor ajutoare. Mii de cetățeni obișnuiți din Europa au călătorit în convoaie către satele adoptate cu ajutoare, iar după ce au evaluat nevoile comunităților respective au revenit.

Sistematizarea din timpul lui Ceaușescu nu a fost un simplu proces de planificare; a fost o încercare de inginerie socială. Aceasta amenința să distrugă meșteșugurile și obiceiurile tradiționale, un mod de viață specific pământului și individualitatea satului și a locuitorilor lui. Obstinația lui Ceaușescu a asigurat, în termenii lui, reușita planului său, dar aplicarea planului a călcat în picioare ființa morală a cetățenilor României. Acest plan, ca tot atâtea edicte scandaloase, precum decretul privind avorturile, a provocat în cele din urmă o reacție din partea acelei ființe morale care a dus la prăbușirea dictatorului. Puține localități din România nu poartă amprenta sistematizării, însă suferința provocată de acest plan este mai greu de identificat.

Relațiile cu vecinii. Dintre țările vecine, Ungaria a simțit cel mai puternic impactul politicilor eșuate ale lui Ceaușescu. Greutățile economice înspăimântătoare ale țării au gonit mii de maghiari din România în Ungaria. Numărul celor care au căutat azil acolo s-a triplat aproape, de la 6 500 în 1987 la 15 000 în 1988 (cifrele pentru 1985 și 1986 au fost de 1 700 și, respectiv, 3 300). În 1988 unui număr de 13 400 de refugiați li s-au acordat permise de ședere temporară în Ungaria, marea lor majoritate fiind maghiari din Transilvania și doar 8 la sută români. În august 1989, numărul lor ajunsese la 25 000. Soseau în ritm de peste 30 în fiecare săptămână, aproape 25 la sută dintre ei fiind români (din ianuarie până în mai 1989, 5 000 de refugiați au intrat în Iugoslavia). În 1989, 1 650 de refugiați au fost retrimiși în România, dar în martie 1989 Ungaria a semnat Convenția Națiunilor Unite cu privire la refugiați (încheiată în 1951), fiind prima țară din blocul răsăritean care a procedat în felul acesta. Ca urmare, doar 29 de azilanți au fost trimiși înapoi în iulie 1989. Într-un efort de stăvilire a acestui val, Ceaușescu a aprobat, la sfârșitul anului 1988, construirea unui gard de-a lungul frontierei cu Ungaria, dar lucrarea nu s-a încheiat niciodată, întrucât emigrarea — ca un subprodus derivat al calamității economice —, avea meritul de a reduce numeric minoritatea maghiară. Refugiații români, la rândul lor, continuau să-și croiască drum peste graniță, exemplul cel mai renumit fiind cel al gimnastei Nadia Comăneci, în noiembrie 1989, iar performanța cea mai răsunătoare revenind celor doi păstori care au trecut granița cu o turmă de 300 de oi. În aceeași lună, potrivit cifrelor oficiale ungare, numărul refugiaților din România se ridica la 24 000, o șesime fiind etnici români. Afirmația este moderată. Adevărul în legătură cu acest exod este spus doar pe jumătate, dat fiind că mulți români nu se înregistrau la autoritățile ungare, tranzitând Ungaria spre Austria și alte țări din Occident.

Iritarea lui Ceaușescu din cauza politicii de glasnost și perestroika a avut un ecou în pseudoscrierile istorice ale fratelui său, generalul-locotenent Ilie Ceaușescu. Într-un atac proferat într-un articol scris de acesta și apărut în numărul din aprilie 1989 al revistei militare „Lupta întregului popor", despre „revizionismul" ideologic, politica de glasnost și cea de perestroika erau puse pe picior de egalitate cu „revizionismul" teritorial practicat de Ungaria și Uniunea Sovietică în 1940 împotriva României. Nicolae Ceaușescu a reluat paralela, cu toate că într-o formă puțin diferită, în cuvântarea rostită la cel de-al XIV-lea Congres al partidului la

20 noiembrie 1989. În procesul reformei, s-au făcut concesii, argumenta el, „dușmanului de clasă internațional" (capitalismul) ceea ce a dus la „dezideologizarea" relațiilor internaționale și la apariția unui nou „imperialism internațional". Aceste concesii erau similare celor făcute de Uniunea Sovietică Germaniei prin Pactul Molotov–Ribbentrop din august 1939, la care Ceaușescu a făcut aluzie fără să-l menționeze însă. Cerând anularea consecințelor acestor pacte, Ceaușescu, de fapt, argumenta pentru reîntoarcerea Basarabiei la România. Reacția sovietică a fost, în termenii unui comentator al agenției TASS, că „nici un politician serios sau responsabil" nu putea ridica problema frontierelor postbelice, inclusiv cea a „graniței sovietice cu România".

În spatele încercării evidente a lui Ceaușescu de a face încă o dată apel la sentimentul național românesc se afla teama de o posibilă intervenție sovietică în treburile interne ale României. Adresându-se șefilor de delegații nord și sud americane în preziua deschiderii, Ceaușescu s-a referit nominal la pactul Molotov–Ribbentrop și și-a exprimat temerile în legătură cu o nouă înțelegere între Statele Unite și Uniunea Sovietică „în detrimentul altor popoare". Așteptata întâlnire la vârf, de la Malta, dintre președintele Bush și secretarul general Gorbaciov, era privită, de aceea, de către Ceaușescu ca un al doilea pact Molotov–Ribbentrop, care va aduce din nou suferințe României, întrucât, în viziunea sa egocentrică asupra afacerilor internaționale, cele două superputeri nu aveau nimic mai bun de făcut decât să comploteze pentru prăbușirea sa. Remarcile erau menite să fie un avertisment dat lui Gorbaciov ca nu cumva să intervină în România, avertisment întărit de anularea interdicției de publicare în România a știrilor despre mișcările naționale din R.S.S. Moldovenească, izbucnite doar cu câteva zile în urmă.

Prăbușirea. Printre criticii stăruitori ai amestecului Partidului Comunist în treburile Bisericii Reformate Maghiare din Transilvania se număra și Istvan Tökes, vicar episcopal al acestei biserici, și fiul său Lazslo, un pastor, care fusese inițial numit într-o parohie din orașul transilvănean Dej. Laszlo fusese colaborator al publicației clandestine în limba maghiară „Ellenpontok", editată la Oradea în anii 1981–1982, iar printre articolele sale s-a numărat și unul referitor la încălcarea drepturilor omului în România, ceea ce a dus la hărțuirea sa de către Securitate. El și cu prietenii săi au fost urmăriți și, în cele din urmă, din ordinul episcopului Nagy, Tökes a fost scos de la parohia sa din Dej și numit în satul Sânpetru de Câmpie, la vreo 40 de kilometri depărtare de Cluj. Tökes a refuzat să se prezinte și s-a dus în schimb la Cluj, unde a locuit în casa părintească, neavând de lucru timp de doi ani. A folosit o parte din timp, lansându-se în 1985 într-o campanie de scrisori adresate conaționalilor din Transilvania pentru a strânge date în legătură cu condițiile de învățământ în limba maghiară. Situația sa grea a fost adusă la cunoștința Comitetului pentru Relații Externe al Senatului S.U.A. și, drept urmare, episcopul Papp a primit în 1986 instrucțiuni din partea autorităților să-l numească pe Tökes capelan în Timișoara, un oraș cu o populație mixtă, română, maghiară și germană.

Pe măsură ce programul de sistematizare a satelor căpăta avânt, Tökes și-a folosit predicile pentru a încuraja rezistența față de aceasta. A făcut apel la solidaritatea dintre maghiari și români, care sufereau deopotrivă din cauza regimului și nu a pledat în mod special pentru

satele cu populație preponderent maghiară. În vara anului 1988, a vorbit cu reprezentanți din toate cele 13 vicariate ale Bisericii Reformate apelând la aceștia să organizeze rezistența față de propunerile de distrugere a satelor. La întrunirea propriului său vicariat, desfășurată în luna septembrie, la Arad, a vorbit împreună cu alți pastori maghiari în sprijinul unei declarații care să denunțe programul de sistematizare.

Această declarație a fost trimisă episcopului Papp și, în răstimp de 24 de ore, toți semnatarii acesteia au fost vizitați de ofițeri de securitate și interogați în legătură cu adunarea. De dosarul lui Tökes s-a ocupat șeful Securității timișorene, colonelul Traian Sima, care a autorizat vizita unor anonimi în locuința parohială a lui Tökes, unde urmau să-i adreseze insulte și amenințări. Organizarea unei manifestări culturale cu sprijinul Bisericii Catolice din Timișoara, la 31 octombrie, a fost urmată de amenințări cu expulzarea proferate împotriva studenților care participaseră la acea adunare. Episcopul Papp i-a trimis lui Tökes o scrisoare prin care interzicea toate activitățile tineretului din dioceza Oradea, în care era inclusă și Timișoara. De neclintit, Tökes a hotărât să organizeze altă festivitate în primăvara anului 1989, la Biserica Ortodoxă, având aprobarea mitropolitului acesteia. La 31 martie, la instigarea Departamentului Cultelor și a Securității, episcopul Papp i-a ordonat lui Tökes să nu mai predice în Timișoara și să se mute la Mineu, o parohie izolată din nordul Transilvaniei. Tökes a refuzat să se conformeze ordinului și congregația sa și-a exprimat sprijinul față de el. Episcopul a deschis procedura civilă pentru scoaterea lui Tökes din locuința parohială. Întrucât nu mai era considerat de către autoritățile locale drept cetățean al orașului, i s-a retras cartela de alimente și i s-a tăiat curentul electric. Membrii parohiei i s-au alăturat și i-au adus lui, soției sale și copilului, alimente și combustibil. Acțiunea lor contrasta cu aceea a colegilor lui pastori. Teama de a nu provoca supărarea episcopului Papp — 70 la sută din cei 200 de pastori din dioceză nu fuseseră promovați și depindeau direct de Papp — la care se adăuga sentimentul că sfidarea lui Tökes era lipsită de sens, făcea ca autorii unei scrisori deschise, în care se apela la episcop să pună capăt hărțuirii lui Tökes, să nu găsească un singur pastor dispus să-și adauge semnătura.

Exista totuși un loc pe care Tökes se putea bizui pentru sprijin. Acesta era Ungaria. Abilitatea și disponibilitatea presei și autorităților ungare de a face publică situația grea a lui Tökes îl deosebeau de disidenții de origine română, care nu aveau luptători gata pregătiți, așteptând momentul favorabil să le preia cauza, și făceau ca Tökes să rămână un ghimpe în coasta regimului Ceaușescu. Soția lui Tökes a fost una dintre primele persoane care a confirmat acest lucru. După revoluție, a declarat: „Publicitatea internațională i-a ținut deoparte. Dacă ar fi fost un simplu anonim l-ar fi ucis, mai devreme sau mai târziu."

Pe de altă parte, publicitatea a fost probabil aceea care a determinat autoritățile să se folosească atât de acoperirea legii, cât și de intimidarea fizică pentru a-l îndepărta pe Tökes din Timișoara. La 24 iulie 1989, Televiziunea ungară a difuzat un interviu cu Tökes, în care acesta a vorbit împotriva planului de sistematizare, pe care îl descria drept o încercare de distrugere a culturii maghiare din Transilvania. La 6 august a fost reținut de Securitate și interogat, fiind ulterior eliberat. La 25 august, episcopul Papp l-a scos pe Tökes din rândurile clerului, act ce încălca legile bisericii. Elod Kincses, avocatul lui Tökes, a subliniat că, potrivit statutului Bisericii

Reformate, doar consiliul disciplinar al Bisericii avea dreptul de a demite preoții. La 14 octombrie, 8 membri ai consiliului disciplinar al Bisericii Reformate au fost aduși cu forța la o ședință și au votat pentru excluderea lui Tökes; ceilalți 23 de membri se ascunseseră.

Între timp, membri ai congregației lui Tökes au fost arestați și bătuți. Un enoriaș, Erno Ujvarossy, care în mai îi adresase o petiție episcopului Papp în sprijinul lui Tökes, a fost găsit asasinat în pădurile din împrejurimile Timișoarei la 14 septembrie. Istvan Tökes a fost arestat pentru scurt timp în luna octombrie, când a sosit la Timișoara pentru a-și vizita fiul. La 20 octombrie s-a emis un ordin judecătoresc pentru evacuarea lui Laszlo Tökes. Acesta a făcut apel. Tudor Postelnicu, ministrul de Interne, i-a ordonat colonelului Traian Sima, de la Securitatea timișoreană, să pună în aplicare ordinul. La 2 noiembrie, înarmați cu cuțite, patru atacatori au intrat în apartament sub privirile agenților de securitate, dar au luat-o la goană, după ce Tökes și prietenii săi au reușit să-i dea afară cu forța. După acest incident, în care Tökes s-a ales cu o tăietură la frunte, ambasadorul român la Budapesta a fost convocat la Ministerul de Externe ungar și i s-a comunicat îngrijorarea guvernului ungar pentru securitatea pastorului.

Enoriașii continuau să ducă pe furiș alimente și lemne de foc pentru Tökes în sacristia bisericii, în ciuda vigilenței arătate de agenții de securitate. La 28 noiembrie, Tökes a fost informat că apelul său a fost respins și că se va proceda la evacuarea lui la 15 decembrie. Întrucât se apropia Crăciunul, enoriașii veniți în grup aduceau daruri în alimente în sacristie, iar apoi se strângeau în fața locuinței lui Tökes de lângă biserică, pentru a-și manifesta sprijinul. Cei doi indivizi ce-l supravegheau pe Tökes n-au reușit să-i gonească și acest lucru a dat speranțe sprijinitorilor lui. În ziua evacuării, s-a format un cordon viu în jurul blocului în care locuia Tökes, ceea ce a făcut ca Miliția să nu poată pătrunde în bloc. Tökes s-a aplecat pe fereastră și a mulțumit celor adunați, însă i-a sfătuit să plece. Sfatul său a fost întâmpinat cu strigăte de „nu plecăm" și câteva sute de oameni au rămas în apropierea locuinței lui Tökes. Persecutarea lui Tökes și a familiei sale a afectat-o pe Edit, soția lui, gravidă, care, deprimată și epuizată din cauza hărțuielilor și a nopților nedormite în așteptarea evacuării, s-a îmbolnăvit. În dimineața zilei de 16 decembrie, Tökes a rugat un vecin să transmită un mesaj medicului de familie — o doctoriță — iar aceasta a sosit la timp. În decurs de o jumătate de oră, a apărut însuși primarul Timișoarei, împreună cu trei medici. Din dorința disperată de a dezamorsa situația, primarul a încercat s-o convingă pe doamna Tökes să meargă la spital, însă doctorița familiei a încurajat-o să reziste. Primarul a renunțat. Curând după aceea, au apărut niște lucrători și au început să repare ferestrele apartamentului, sfărâmate cu o lună în urmă într-o tentativă de intimidare. Ușa spartă de cei 4 atacatori a fost și ea reparată spre uimirea sprijinitorilor lui Tökes, care stăteau de veghe afară. În timpul dimineții, numărul acestora a crescut, adăugându-li-se tineri români, atrași de priveliștea unei mulțimi atât de mari și de zvonul că Securitatea nu era în stare să o disperseze.

Tökes a confirmat primarului că situația se îmbunătățea, iar acesta din urmă a profitat de prilej și i-a cerut să spună mulțimii să se disperseze. Tökes a fost de acord și s-a dus la fereastră. Mulțumindu-le celor de față pentru sprijin, i-a sfătuit să plece, spunându-le că adunarea lor era ilegală. Mulțimea și-a exprimat cu glas tare nemulțumirea, scandând în cor

„Nu-l credeți!" Furios, primarul a ieșit în goană din apartament, batjocorit de mulțime. La amiază, el a revenit, plângându-i-se furios lui Tökes că protestatarii nu plecaseră. Tökes l-a condus la fereastră și l-a invitat să se adreseze oamenilor. Primarul le-a dat asigurări că Tökes nu va fi evacuat, dar în zadar. Unele persoane l-au acuzat pe pastor că ar colabora cu autoritățile. „Să ne-o dați în scris", strigau ei și au adăugat o cerere de revocare a hotărârii privind transferarea lui Tökes la Mineu și o confirmare a numirii sale ca pastor în Timișoara.

Fără să stea pe gânduri, primarul a promis să aducă un astfel de document într-o oră, dar, fiind sâmbătă, era nerealist să spere așa ceva. Ministerele se închideau la prânz în ziua de sâmbătă. La orele 14, a sosit viceprimarul. Acesta a atras atenția demonstranților că dacă nu vor pleca, Tökes va răspunde pentru consecințe. Tökes a propus să fie aduși în apartamentul său conducătorii diverselor biserici din oraș, care să cauționeze promisiunile primarului, iar viceprimarul i-a telefonat acestuia din urmă comunicându-i ideea. A fost respinsă. Pastorul a propus atunci să fie lăsată să intre o delegație a celor din stradă. Viceprimarul a fost de acord: 6 români și 4 maghiari s-au instalat în cancelaria bisericii și au discutat situația cu el. Primarului i s-au raportat progresele făcute, iar acesta, în mod straniu, a promis că un document va fi trimis de la București într-o oră, iar reprezentanții congregației îl vor putea ridica de la primărie. Aceștia s-au dus după o oră la primărie, dar nu au găsit nici un document. În schimb, primarul a trimis prin intermediul lor un ultimatum ce preciza că dacă mulțimea nu se va dispersa până la orele 17 vor fi trimiși pompierii să-i împrăștie cu tunurile cu apă.

Sfidarea demonstranților fusese alimentată de convingerea că în apartamentul lui Tökes se aflau membri ai Securității și că aceștia fie că îl țineau acolo împotriva voinței lui, fie că se pregăteau să-l evacueze. Temerea lor era stimulată de provocatori infiltrați în mulțime, care puteau fi văzuți clar strigând. În timp ce nucleul celor adunați era format din oameni care se alăturaseră veghei împotriva evacuării, noii veniți, în majoritatea lor, fuseseră atrași de priveliștea protestului inițial sau de veștile care se răspândiseră. După avertismentul primarului, Tökes a cerut insistent mulțimii să se ducă acasă, dar oamenii erau convinși că acesta acționa sub amenințările Securității și au refuzat să plece. Unii l-au chemat să coboare în stradă și să-i conducă, dar Tökes și-a dat seama că acest lucru ar putea face jocul regimului, care ar putea arunca vina pentru proteste asupra minorității maghiare.

La orele 19, mulțimea a umplut străzile ce duceau la biserică. Printre participanți se aflau mulți studenți de la Politehnică și Universitatea din Timișoara. Români și maghiari și-au dat mâna, formând un lanț viu în jurul bisericii și s-au cântat imnuri. Cam 30 de minute mai târziu s-au putut auzi, șovăitoare, primele acorduri ale imnului „Deșteaptă-te, Române!", un imn românesc care în epoca lui Ceaușescu a mai fost cântat în public, în timpul protestelor de la Brașov din noiembrie 1987. Necunoscut comunității maghiare, cântecul era un imn al rezistenței față de oprimare și un semn că protestul maghiar se transformase într-o revoltă română.

După imn, s-au auzit lozinci îndrăznețe: „Jos Ceaușescu!", Jos regimul!" și „Jos comunismul!". Mulțimea a început să se îndepărteze de biserică și să treacă podul către centrul orașului și sediul partidului. Oamenii au aruncat cu pietre în geamuri, înainte ca întăririle Miliției, aduse cu puțin timp înainte de orele 22, să reușească să-i împingă pe demonstranți înapoi spre biserica lui Tökes, unde au îndreptat tunurile cu apă împotriva lor.

Mulțimea a pus mâna pe tunuri, le-a distrus și a aruncat părțile dislocate în Bega. Mărșăluind prin oraș, oamenii au început să spargă vitrinele magazinelor și au intrat cu forța într-o librărie, dând foc cărților lui Ceaușescu și despre Ceaușescu etalate la loc de onoare. Pe la mijlocul nopții, strada pe care se afla locuința lu Tökes și biserica era relativ liniștită, dar violențele continuau în alte părți ale orașului.

Trei ore mai târziu, în dimineața zilei de 17 decembrie, chinurile lui Tökes au reînceput. Ușa apartamentului său a fost spartă de agenți de securitate în civil, dar el, soția sa și doi prieteni s-au strecurat către o altă ieșire ce dădea în curte și au urcat o scară a bisericii. S-au baricadat în sacristie, dar și ușa acesteia a fost spartă și toți cei dinăuntru capturați. Un prieten al lui Tökes a fost lovit cu pumnii și picioarele de către agenți, în timp ce un ofițer în uniformă, pe nume Veverca, își înfunda pumnul, cu mănușa albă, în fața și stomacul lui Tökes însuși și îl înjura. Cu fața acoperită de sânge, Tökes, îmbrăcat în sutană și cu papuci galbeni în picioare, a fost târât în biroul său de jos, unde l-a găsit pe șeful Departamentului Cultelor, Ion Cumpănașu. Bătaia a continuat până când Cumpănașu a ordonat să fie oprită. Acesta i-a cerut lui Tökes să semneze o foaie de hârtie albă pe care urma să fie înscris acceptul pastorului pentru evacuarea și demiterea sa. Tökes a refuzat, a fost pocnit din nou, apoi s-a conformat. El și soția sa au fost îmbrânciți în mașini separate și duși la sediul Securității din Timișoara. Acolo, șoferul care conducea mașina lui Tökes a coborât și s-a întors după 10 minute, după care ambele mașini au pornit în trombă către satul Mineu. Două zile mai târziu, la 19 decembrie, a început interogatoriul lor în orașul Zalău.

Laszlo a fost interogat la sediul comandamentului militar din Zalău, iar Edit la spital. Au fost mai multe echipe de anchetatori, care au folosit când violența, când bunăvoința, în încercarea de a smulge de la ei mărturii că ar fi agenți străini. Interogatoriul lor a continuat încă două zile, dar în dimineața zilei de 22 decembrie cei de la Securitate, care urmau să-i ia de la Mineu la Zalău, n-au mai apărut. Milițienii au rămas postați în fața casei din Mineu în mașinile lor de teren, până când au apărut niște mașini de teren ale armatei și s-a ordonat milițienilor să plece. Socrii lui Tökes au sosit curând după aceea și au auzit împreună, la radio, vestea fugii lui Ceaușescu. Dintr-un reflex de supunere, cuplul Tökes s-a prezentat la sediul Securității din Zalău, unde celor doi li s-a spus că erau liberi să plece. Doar cu 24 de ore în urmă, episcopul Papp făcuse o declarație în care pastorul era acuzat de „indisciplină", de „încălcare grosolană a statutului de organizare și funcționare a Bisericii Reformate din România și a legilor statului român" și de „denigrare și prezentare tendențioasă a realităților din țara noastră." O săptămână mai târziu, episcopul a fugit din țară în Ungaria, de unde s-a dus la Metz, la fiul său.

Doar o săptămână s-a scurs între demonstrațiile din fața casei lui Laszlo Tökes și fuga lui Nicolae Ceaușescu de pe acoperișul clădirii Comitetului Central. Veghea din 15 decembrie în sprijinul lui Tökes s-a transformat în mari demonstrații a doua zi, iar pe data de 17 decembrie, acestea au fost curmate prin intervenția armatei, ce a deschis focul împotriva mulțimii. Numărul pierderilor umane a fost estimat la câteva mii, dar investigațiile ulterioare au stabilit cifra de 122 de morți. La ordinul Elenei Ceaușescu, 40 de morți au fost transportați cu camionul la București, unde au fost incinerați, pentru a face imposibilă identificarea lor. Iată un semn clar al cruzimii și neîndurării ei. La 18 decembrie, zeci de mii de muncitori timișoreni

au organizat proteste pașnice în curțile fabricilor, dar la 20 decembrie s-au revărsat pe străzi și au pus efectiv capăt controlului regimului comunist în oraș. Mulțimea a proclamat Timișoara oraș liber, iar aceasta s-a întâmplat cu două zile înainte ca Nicolae Ceaușescu să fugă din București.

La 20 decembrie, Ceaușescu se întorsese dintr-o scurtă vizită în Iran și a făcut primele sale trei greșeli fatale.

Într-un mesaj televizat către națiune, în aceeași seară, el a judecat total greșit starea de spirit a poporului, nearătând nici o umbră de compasiune față de victimele de la Timișoara — despre care se zvonea, la ora aceea, că ar fi în număr de zeci de mii — și a calificat demonstrațiile ca „opera fasciștilor" și a „elementelor huliganice", inspirate de iredentismul ungar.

A doua greșeală a fost convocarea unui miting de sprijin pentru dimineața zilei următoare. Spre uimirea sa, cuvântarea a fost întreruptă cu strigăte de „Nu suntem huligani!" aparținând unui protestatar, pe care îl chema Nica Leon, care, aflându-se foarte aproape de microfoane, a fost auzit de părți ale mulțimii. Cei aflați în apropierea lui Nica Leon au intrat în panică, de teamă să nu fie identificați de către Securitate drept complici și au aruncat pancardele ce exprimau sprijinul pentru Ceaușescu, care au fost călcate în picioare. Pârâitul provocat de ruperea brațelor de lemn ale pancardelor, aducând a focuri de armă, a făcut mulțimea să o ia la goană. Zarva s-a auzit în fundalul transmisiunii televizate și radiodifuzate a cuvântării lui Ceaușescu, iar emisia a fost întreruptă câteva minute. Când și-a reluat cuvântarea, Ceaușescu a încercat să liniștească mulțimea, anunțând creșteri de salarii și de pensii, dar această stratagemă n-a făcut decât să o înfurie și mai mult. După încheierea cuvântării sale, mari grupuri de tineri au rămas în centrul orașului și, încurajați de vremea blândă, necaracteristică pentru acel anotimp, au zăbovit până seara. În momentul acela s-a tras asupra lor de unități ale armatei și ale trupelor de securitate, mulți fiind împușcați mortal.

În dimineața zilei următoare, la 22 decembrie, Ceaușescu a comis cea de a treia eroare fatală a sa. A mai convocat un miting în numele său, dându-i-se în același timp ordin ministrului Apărării, Vasile Milea, să folosească armata dacă lucrurile scăpau de sub control. Acesta a refuzat și s-a sinucis. Când Ceaușescu a apărut pentru scurt timp la fereastra balconului Comitetului Central, pentru a se adresa mulțimii, s-a aruncat cu pietre. Comandanți superiori ai armatei, aflând despre moartea lui Milea, au ordonat unităților din fața Comitetului Central să se retragă, acesta fiind semnalul dat mulțimii pentru a lua clădirea cu asalt. Ceaușescu a fugit de pe acoperiș cu un elicopter, însoțit de soția sa și de doi dintre cei mai apropiați aliați ai săi, Manea Mănescu și Emil Bobu, precum și de două gărzi de corp. Ceaușescu a ordonat pilotului să aterizeze la Snagov, cam la 30 km nord de București, unde avea o vilă, și de aici, el și soția sa, și-au luat o valiză cu îmbrăcăminte. Manea Mănescu și Emil Bobu au rămas la sol, în timp ce elicopterul a decolat din nou cu cei doi Ceaușescu și cu gărzile lor de corp în direcția Pitești. Lipsa de carburant l-a făcut pe pilot să aterizeze pe șoseaua de la sud de Târgoviște. Aici au rechiziționat o mașină condusă de un medic, care i-a dus la marginile orașului. Apoi, au luat cu forța o a doua mașină și au încercat să ajungă la sediul local al partidului, dar au fost recunoscuți. Șoferul i-a dus la o stațiune de cercetări agricole, unde-au fost închiși într-o

încăpere până a sosit Miliția locală. Cuplul a fost dus în cele din urmă la garnizoana din Târgoviște, unde a fost judecat și executat în ziua de Crăciun a anului 1989.

Soarta își are propriul ei mod de a-i recompensa pe cei curajoși și de a-i pedepsi pe tirani. În ciuda politicii lui Ceaușescu, vizând să-i opună unii–altora pe locuitorii de diferite naționalități ai României, suferința lor comună sub stăpânirea sa i-a apropiat. Sfidarea lui Tökes a fost catalizatorul exprimării solidarității etnice ce a generat revolta populară împotriva lui Ceaușescu. Concurența tuturor acestor împrejurări a declanșat o serie de evenimente care au dus la răsturnarea dictatorului. S-ar putea argumenta că nu mai era decât o chestiune de timp până la căderea lui Nicolae Ceaușescu, dată fiind izolarea sa pe arena internațională și opoziția crescândă din țară. Dar a fost meritul lui Tökes și al enoriașilor săi că au protestat în continuare împotriva abuzurilor de putere ale unui episcop, caracteristice negării drepturilor omului în timpul regimului Ceaușescu. Atitudinea lui Tökes, bazată pe dreptul bisericii sale de a apăra interesele credincioșilor ei, transcende îngustimea unei revendicări sectare și dobândește valoare de simbol al unei cauze comune a oamenilor uniți împotriva oprimării totalitare.

Bibliografie

Notă: îi mulțumesc domnului Ion Ciupea de la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj pentru prețiosul ajutor dat în completarea acestei bibliografii.

Nu există nici un fel de studiu important asupra întregii perioade de dominație comunistă în România. Constrângerile ideologice și-au lăsat amprenta asupra lucrării *Istoria poporului român*, editată de Andrei Oțetea, București, 1970, revizuită în versiunea engleză: *A Concise History of Romania*, editată de Andrew MacKenzie, Londra, 1985 și asupra lucrării lui Dinu C. Giurescu, *Illustrated History of the Romanian People*, București, 1981. În afara României, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, Los Angeles, 1984, a lui Vlad Georgescu oferă o relatare neîngrădită a istoriei României până în anul 1980. Versiunea engleză a acestui volum, intitulată *The Romanians. A History*, Columbus, Ohio, 1991, a fost publicată după moartea autorului și include un epilog semnat de Matei Călinescu și Vladimir Tismăneanu, ce prezintă evenimentele din ultimul deceniu al domniei lui Ceaușescu, inclusiv Revoluția din 1989. Alte lucrări oferă analize detaliate ale unor părți din perioada interbelică. Printre acestea amintim: Ghiță Ionescu, *Communism in Romania. 1944–1962*, Londra, 1964; R.R. King, *A History of the Romanian Communist Party*, Stanford, 1980; Michael Shafir, *Romania. Politics, Economics and Society*, Londra, 1985 și Mary Ellen Fischer, *Nicolae Ceaușescu. A Study in Political Leadership*, Boulder, Colorado, 1989. Lucrările lui Dennis Deletant, *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și dizidență în România anilor 1965-89*, București, 1998 și *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, Iași, 2001 se ocupă de caracterul represiv al regimului, în timp ce Stelian Tănase examinează perioada lui Dej în contextul teoriei modernizării și a elitelor în *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948-1965*, București, 1998. Pavel Câmpeanu ne oferă o perspectivă fascinantă asupra conducerii politice în *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, București, 2002. Lucrarea în curs de

apariție a lui Vladimir Tismăneanu asupra istoriei Partidului Comunist Român, intitulată *Communism for All Seasons*, University of California Press, se anunță ca lucrarea definitivă despre acest subiect.

Cititorii vor găsi articole referitoare la experiența României sub comunism în următoarele publicații occidentale dedicate Europei de Răsărit: „Problems of Communism", „Studies in Comparative Communism", „Orbis", „Soviet Studies", „Survey", „Osteuropa", „Südosteuropa" și „Est et l'Ouest".

Dominația sovietică și dictatura comunistă (1947–1955). Lucrări folositoare cu privire la tensiunile care au avut loc după cel de Al Doilea Război Mondial între Aliații occidentali și Uniunea Sovietică sunt: T.H. Anderson, *The United States, Great Britain and the Cold War, 1944–1947*, Columbia, Missouri, 1981 și V.M. Mastny, *Russia's Road to the Cold War*, New York, 1979.

Controlul Partidului Comunist a făcut ca înainte de 1990 să nu apară în România nimic obiectiv cu privire la crearea statului totalitar, Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, București, 1952 și *Articole și cuvântări*, București, 1963, oferă cadrul ideologic, la fel ca și, pe un arc tematic mai restrâns, *Partidul Muncitoresc Român. Congresul al II-lea al P.R.M. 23–28 decembrie 1955*, București, 1956 și *Partidul Muncitoresc Român. Congresul al III-lea al P.R.M. 20–25 iunie 1960*, București, 1960. *Captive Rumania. A Decade of Soviet Rule*, Londra, 1956, este o colecție de articole care se ocupă de economie, viață religioasă și culturală, învățământ, justiție și forțele armate și poate fi folosită pentru a completa lucrarea lui Ghiță Ionescu, *Communism in Romania. 1944–1962*, Londra, 1964. După revoluția din 1989, în România au fost publicate câteva studii notabile despre politica culturală a regimului: Ana Selejan este autoarea a patru lucrări: *Trădarea intelectualilor*, Sibiu, 1992; *Reeducare și prigoană*, Sibiu, 1993; *Literatura în totalitarism. 1949–1951*, Sibiu, 1994 și *Literatura în totalitarism. 1952–1953*, Sibiu, 1995, care acoperă anii 1944–1953. M. Nițescu, *Sub zodia proletcultismului. Dialectica puterii*, București, 1995, continuă această analiză până la sfârșitul domniei lui Ceaușescu. Persecutarea conducătorilor Bisericii Greco-Catolice este descrisă în S.A. Prunduș și C. Plăianu, *Cardinalul Alexandru Todea*, Cluj, 1992. Istoria Bisericii Greco-Catolice sub comunism este analizată admirabil în Cristian Vasile, *Între Vatican și Kremlin*, București, 2003, în timp ce persecuțiile la care a fost supusă sunt rememorate în Ioan-Marius Bucur, Lavinia Stan, *Persecuția Bisericii Greco-Catolice din România. Documente din Arhiva Europei Libere*, Cluj-Napoca, 2002, iar *Biserica Ortodoxă sub regimul comunist*, ed. de Cristina Păiușan, Radu Ciuceanu, București, 2001, prezintă felul în care au fost supravegheați de Securitate preoții ortodocși adepți — reali sau presupuși — ai Gărzii de Fier. Impulsul politic pentru colectivizarea agriculturii este prezentat în *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică*, vol. 1: *1949–1953*, ed. de Dan Cătănuș, Octavian Roske, București, 2000.

Detalii privind organizarea Securității pot fi găsite în istoria oficială *Cartea albă a Securității*, 6 vol., București, 1994–1995 și în Dennis Deletant, *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și dizidență în România anilor 1965–1989*, București, 1998, în *Securiștii partidului. Serviciul de cadre al PCR ca poliție politică*, ed. de Marius Oprea, Nicolae Videnie, Ioana Cîrstocea, Andreea Năstase, Stejărel Olaru, București, 1992 și mai ales în Marius Oprea, *Banalitatea*

Răului. O istorie a Securității în documente, 1949–1989, București, 2002, care oferă o prezentare completă a metodelor Securității. Cea dintâi constituie o privire sterilizată a activității Securității, dar cea de a doua descrie și metodele folosite de aceasta pentru a teroriza societatea românească. O încercare de a enumera victimele represiunii comuniste a fost făcută în Cicerone Ionițoiu, *Victimele terorii comuniste, arestați, întemnițați, torturați, uciși*, București, 2000–2003, o lucrare concepută în mai multe volume. Mai multe detalii cu privire la reprimarea comunistă se pot găsi în Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, 5 vol., București, 1991–1997, și în volumule *Memoria ca formă de justiție*, București, 1994, și *Instaurarea comunismului — între rezistență și represiune*, București, 1995, publicate de Fundația Academiei Civice. Acestea conțin analize academice și literatură memorialistică, aparținând supraviețuitorilor torturilor și închisorii. Revista „Memoria", care apare sub auspiciile Fundației Culturale „Memoria" începând din anul 1990 este în mare parte dedicată publicării relatărilor făcute de victimele terorii. Ororile experimentului Pitești sunt relatate în totalitate de Dumitru Bacu, *The Anti-Humans*, Monticello, Illinois, 1977; Virgil Ierunca, *Pitești*, Paris, 1981 și *Fenomenul Pitești*, București, 1991; Aristide Ionescu, *Dacă vine ora H pe cine putem conta*, Pitești, 1992 și în *Memorialul ororii. Documente ale procesului reeducării din închisorile Pitești, Gherla*, București, 1995. Lena Constante, *L'évasion silencieuse*, Paris, 1990, tradusă de către autoare sub titlul *Evadarea tăcută*, București, 1992, apărută în limba engleză sub titlul *The Silent Escape*, Berkeley și Los Angeles, 1995, este o relatare memorabilă și impresionantă a celor aproape 3 000 de zile din anii '50 petrecute de Lena Constante în regim celular. *Voix de l'effroi. La Roumanie sous le communisme. Récits et témoignages*, Bucarest et Paris, 2000, strânge la un loc mărturii ale vieții din închisoare și documente ale Securității. Persoanele implicate în represiune sunt catalogate în Doina Jela, *Lexiconul negru. Unelte ale represiunii comuniste*, București, 2001.

Până în 1990, s-au cunoscut puține lucruri de fond despre grupările de partizani anticomuniste ce au activat în anii 1945–1960. Pentru a realiza o schiță folositoare a activității lor, împreună cu bibliografia aferentă, trebuie consultat articolul lui Ștefan Andreescu, *A Little-Known Issue in the History of Romania: The Armed Anti-Communist Resistance*, în „Revue Roumaine d'Histoire", t. 33, nr. 1–2, 1994, pp. 191–197. Lectura poate fi completată cu relatările originale ale supraviețuitorilor acestor grupări, care au apărut în revista „Memoria". Pentru relatări ale unor grupări anume, vezi: *Rezistența armată din Bucovina*, vol. 1: *1944-1950*, ed. de Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu, București, 1998, vol. 2: *1950-1952*, București, 2000. Ștefan Bellu, *Pădurea răzvrătită*, Baia Mare, 1993, descrie activitatea grupării conduse de Nicolae Pop în Munții Țibleș din Maramureș; două grupări de partizani din Banat formează subiectul lucrării lui Filon Verca, *Parașutați în România vândută. Mișcarea de rezistență. 1944–1948*, Timișoara, 1993; Ion Gavrilă-Ogoreanu a relatat faptele unei grupări din Munții Făgăraș în *Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc*, vol. 1, Timișoara, 1993 și vol. 2, Timișoara, 1995. Elizabeta Rizea, care i-a ajutat pe frații Arnăuțoiu, își relatează propria-i experiență în *Povestea Elisabetei Rizea din Nucșoara*, București, 1993.

Ca urmare a autorizării consultării selective a documentelor din arhiva Comitetului Central al P.C.R. a fost posibil să se pună într-o lumină nouă lupta internă de partid între Gheorghiu-

Dej și Ana Pauker. Atât Robert Levy, *Did Ana Pauker Prevent a „Rajk Trail" in Romania?* în „East European Politics and Societies", vol. 9, nr. 1 (iarna 1995), pp. 143–178, cât și Dennis Deletant, *New Light on Gheorghiu-Dej's Struggle for Dominance in the Romanian Communist Party,* în „The Slavonic and East European Review", vol. 73, nr. 4 (octombrie 1995), pp. 669–690 au folosit acest material. Ana Pauker și Lucrețiu Pătrășcanu formează subiectul unor biografii importante, pentru cea dintâi Robert Levy, *Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist,* University of California Press, 2001 iar pentru cel de-al doilea Lavinia Betea, *Lucrețiu Pătrășcanu. Moartea unui lider comunist,* București, 2001; ele trebuie citite împreună cu Vladimir Tismăneanu, *Arheologia terorii,* București, 1992 și *Fantoma lui Gheorghiu-Dej,* București, 1995, care oferă portrete scrise cu nerv ale personalităților perioadei.

Autonomie și destindere internă (1956–1969). Impactul noii linii a lui Hrușciov asupra lui Gheorghiu-Dej este disecat cu minuțiozitate de Georges Haupt, *La Genèse du Conflit Soviéto–Roumain,* în „Revue Française de Science Politique", vol. 18, 1968, nr. 4 (august), p. 676 și în articolul lui Vladimir Tismăneanu, *Miron Constantinescu or the Impossible Heresy,* în „Survey", vol. 28, nr. 4 (iarna 1984), pp. 175–187. Agravarea controlului Securității în România, ca urmare a revoltei ungare din 1956, este descrisă în volumul 2 al *Cărții albe a Securității.*

Condițiile retragerii trupelor sovietice în iulie 1958 sunt analizate cu luciditate de către Sergiu Verona, *Military Occupation and Diplomacy. Soviet Troops in Romania. 1944–1958,* Durham și Londra, 1992. Documente referitoare la retragere pot fi găsite în *România. Retragerea trupelor sovietice, 1958,* ed. de Ioan Scurtu, București, 1997. Valul de arestări care a urmat retragerii și soarta celor trimiși în lagărele de muncă forțată din Delta Dunării sunt descrise în articolul nesemat *Les Camps de la Mort du Delta du Danube,* din „La Nation Roumaine", nr. 215 (noiembrie 1962-ianuarie 1963), p. 6.

Stephen Fischer-Galați, în lucrarea sa *The New Rumania. From People's Democracy to Socialist Republic,* Cambridge, 1967, consideră că, încă din 1955, Gheorghiu-Dej ducea cu prudență o politică naționalistă, formulată pentru prima oară în 1945, care viza o posibilă afirmare a independenței față de Kremlin, deși există prea puține mărturii convingătoare care să sprijine această idee. Kenneth Jowitt, *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania, 1944–1965,* Berkeley și Los Angeles, 1971, aduce argumente mai convingătoare că linia autonomă a României a început după 1962.

Ascensiunea lui Nicolae Ceaușescu este discutată în detaliu în Mary Ellen Fisher, *Nicolae Ceaușescu. A Study in Political Leadership,* Boulder, Colorado, 1989. Baza ideologică a consolidării autorității lui Nicolae Ceaușescu poate fi identificată în cuvântările sale strânse în *România pe drumul desăvârșirii construcției socialiste,* vol. I-III, București, 1968–1969.

Un capitol notabil cu privire la soarta minorității maghiare din România în această perioadă se găsește în R.R. King, *Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States,* Cambridge, Massachusetts, 1973.

Neostalinism și teroare profilactică (1970–1989). Proasta reputație a acestei perioade din domnia lui Ceaușescu a generat o abundență de cărți apărute în Occident după 1989, urmărind prăbușirea acestuia. Multe dintre ele sunt superficiale, însă o lucrare de valoare este

Mark Almond, *The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceaușescu,* Londra, 1992. O analiză concisă, distilată cu finețe, dar incisivă a domniei lui Ceaușescu, din 1968 până în 1985, poate fi găsită în J.F. Brown, *Eastern Europe and Communist Rule,* Durham și Londra, 1988. Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate,* 29 vol. București, 1970–1989, definește în mod explicit dogma de partid care a dictat politica îr această perioadă.

Limitele autonomiei României în politica externă în anii '70 sunt definite de Aurel Braun, *The Political and Military Limits of Autonomy,* New York, 1978. Cultivarea lui Ceaușescu de către Occident a fost criticată aspru în România: *A Case of „Dynastic Communism",* New York, 1989, sintetizând o discuție între intelectuali de marcă ai emigrației românești.

Un factor crucial al nemulțumirii populare față de Ceaușescu l-a constituit politica economică și este analizat cu competență de Alan H. Smith, *The Romanian Enterprise,* în *Industrial Reform in Socialist Countries,* editat de I. Jeffries, Londra, 1992. Exagerarea pe de altă parte a cultului personalității se reflectă în scrierile apoteotice ce proslăvesc pe Ceaușești. Printre acestea, se pot cita: *Din fiecare inimă a țării,* București, 1983, *Pentru cel ales,* București, 1985 și *Prinos de sărbătoare,* București, 1985.

Problemele ce confruntau minoritatea maghiară în anii '70 și '80 sunt conturate în George Schopflin, Hugh Poulton, *Romania's Ethnic Hungarians,* Londra, 1990. Documentul din 1977 al lui György Lazar ce descrie experiența minorității maghiare în România comunistă și înșiră măsurile considerate de către autor a fi profund discriminatorii a fost publicat în *Witnesses to Cultural Genocide,* New York, 1979.

Protestul deschis este descris concret în relatarea unui martor ocular despre greva minerilor din 1977 din Valea Jiului: *La greve des mineurs roumains en 1977. Un témoignage,* în „L'Autre Europe", 11–12, 1986. Disidența individuală este evidențiată în *Dossier Paul Goma. Ecrivain face au Socialisme du Silence,* Paris, 1977. Textele scrisorilor deschise, adresate de Doina Cornea lui Ceaușescu, sunt adunate în Doina Cornea, *Scrisori deschise și alte texte,* București, 1991. Exploatarea de către partid a scriitorilor pentru propriile sale scopuri este prezentată în Anneli Ute Gabanyi, *Partei und Literatur in Rumänien seit 1945,* München, 1975, în timp ce Katherine Verdery identifică convergența de interese dintre regim și anumiți intelectuali în studiul ei deosebit *National Ideology under Socialism,* Berkeley, 1991.

Un jurnal de un caracter aparte din ultimii patru ani ai regimului lui Ceaușescu, însoțit de fragmente din dosarul de Securtitate al autorului, este oferit de Stelian Tănase, *Acasă se vorbește în șoaptă,* București, 2002.

Încălcarea drepturilor omului în anii '70 formează subiectul unui raport al Amnesty International U.S.A. intitulat *Romania. Forced Labor, Psychiatric Repression of Dissent. Persecution of Religious Believers, Ethnic Discrimination and Persecution, Law and the Suppression of Human Rights,* New York, 1978. Unul dintre cazurile de care s-a ocupat Amnesty International în anii 1980 a fost cel al lui Radu Filipescu, un tânăr inginer arestat în mai 1983 pentru răspândirea de manifeste împotriva lui Ceaușescu în București. Experiențele sale, ce au urmat arestului, sunt relatate de Herma Kennel, *Jogging cu Securitatea. Rezistența tânărului Radu Filipescu,* traducere din germană de Nora Iuga, București, 1998. Consecințele

tulburătoare ale măsurilor împotriva avorturilor sunt discutate în P. Stephenson, M. Wagner, M. Badea, F. Şerbănescu, *The Public Health Consequences of Restricted Induces Abortion – Lessons from Romania,* în „American Journal of Public Health" octombrie 1992, pp. 1328–1331 şi mai ales în Gail Kligman, *The Politics of Duplicity. Controlling Reproduction in Ceauşescu's Romania,* Berkeley, Los Angeles, London, 1998.

Presimţirile lui David Funderburg în legătură cu politica Statelor Unite faţă de România în anii '80 l-au determinat să demisioneze din postul de ambasador al Statelor Unite, iar cartea sa *Pinstripes and Reds,* Washington DC, 1987, a sporit îngrijorarea internaţională provocată de politica nemiloasă a lui Ceauşescu. Părerea Departamentului de Stat al Statelor Unite este consemnată în J.F. Harrington şi B.J. Courtney, *Tweaking the Nose of the Russians: Fifty Years of American-Romanian Relations. 1940–1990,* Boulder, Colorado, 1991. O relatare revelatorie din interior a deteriorării relaţiilor dintre cele două ţări este cuprinsă în Roger Kirk, Mircea Răceanu, *Romania versus the United States. Diplomacy of the Absurd. 1985–1989,* New York, 1994. Silviu Brucan oferă detalii cu privire la rolul său de minge de fotbal politică în această relaţie în lucrarea sa autobiografică *Generaţia irosită,* Bucureşti, 1992.

Dinu C. Giurescu, *The Razing of Romania's Past,* Washington DC, 1989, oferă cea mai cuprinzătoare prezentare a efectelor sistematizării urbane din anii '80 asupra centrelor oraşelor româneşti. Baza ideologică a sistematizării şi daunele aduse de aceasta imaginii lui Ceauşescu în străinătate sunt prezentate în capitolul 8 al lucrării lui Dennis Deletant, *Ceauşescu and the Securitate. Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989,* Londra, 1996.

Laszlo Tökes oferă propria sa relatare a evenimentelor care au dus la arestarea sa la Timişoara în decembrie 1989 în *With God, For the People, as told to David Porter,* Londra, 1990. Prăbuşirea lui Ceauşescu este descrisă în Mark Almond, *The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceauşescu,* Londra, 1992 şi în George Galloway şi Bob Wylie, *Downfall: The Ceauşescus and the Romanian Revolution,* Londra, 1991. Nestor Ratesh, *Romania: The Entangled Revolution,* New York, 1991, încearcă să descurce iţele revoluţiei. Nu dispunem încă de un studiu de autoritate cu privire la cele şase zile care au trecut între protestele de la Timişoara şi fuga Ceauşeştilor. În schimb dispunem de admirabile relatări asupra demonstraţiilor din Timişoara în Miodrag Milin, *Timişoara. 15–21 decembrie '89,* Timişoara, 1990 şi Titus Suciu, *Reportaj cu sufletul la gură: traseele revoluţiei,* Timişoara, 1990 şi asupra conflictului dintre Armată şi Securitate de la Sibiu în Paul Abrudan, *Sibiul în revoluţia din decembrie 1989,* Sibiu, 1990, şi despre împuşcarea demonstranţilor la Cluj, *Împuşcaţi-i, că nu-s oameni,* Cluj-Napoca, 1998. O imagine exactă a celor întâmplate la Bucureşti, din după-amiaza zilei de 21 decembrie până la executarea Ceauşeştilor, în ziua de Crăciun, este greu de realizat în absenţa unui studiu cronologic care să integreze informaţiile pertinente. Relatări ale martorilor oculari ai incidentelor din Capitală au apărut din abundenţă în presa română, dar nu s-a făcut nici o încercare de a le plasa în contextul general. Transcrierile complete ale emisiunilor televizate din 22 şi 23 decembrie sunt reproduse în *Revoluţia română în direct,* Bucureşti, 1990.

O încercare provizorie de a rezolva enigma lui decembrie 1989 este făcută în *O enigmă care împlineşte şapte ani,* ed. de Romulus Rusan, Bucureşti, 1997.

INDEX

D

M

N

Q

R

Ș

T

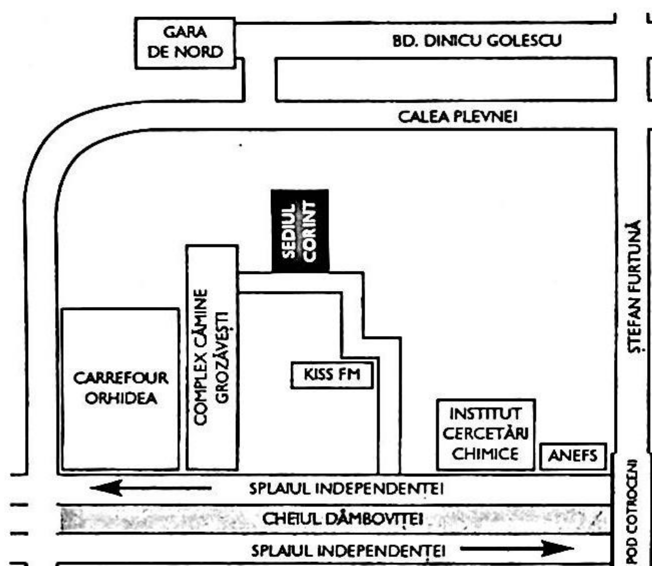
Ț

U

V

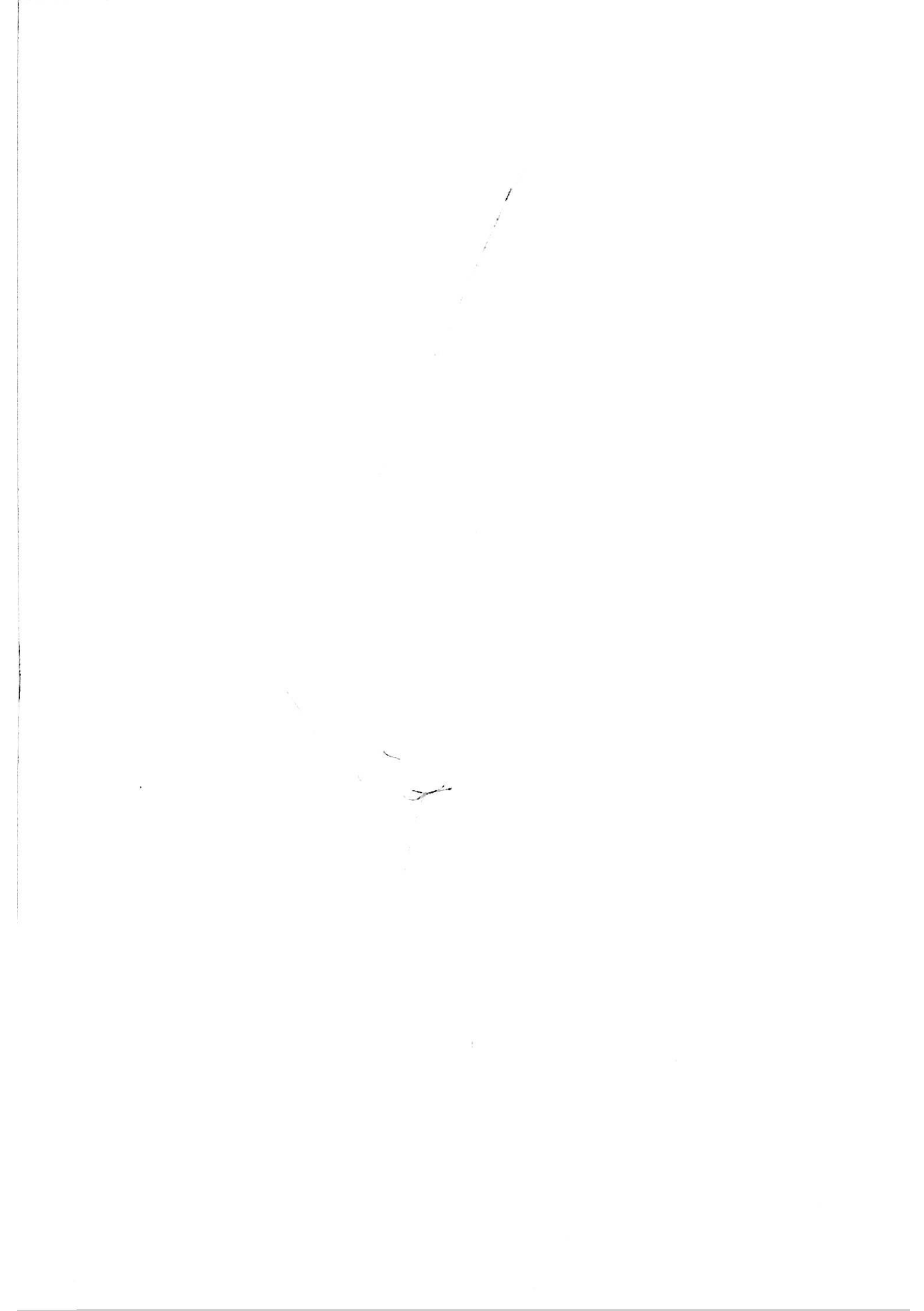
Pentru comenzi și informații
adresați-vă la:

Editura CORINT
Difuzare și Clubul Cărții
Splaiul Independenței, nr. 202A
Sector 6, București
Tel./Fax: 319.88.22, 319.88.33, 319.88.55,
319.88.66, 319.88.77
E-mail: vanzari@edituracorint.ro
Magazinul virtual: www.edituracorint.ro

Format: 16/70 x 100
Coli tipo: 31

Tiparul executat la ***S.C. LUMINA TIPO s.r.l.***
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, București
tel./fax 211.32.60; tel. 212.29.27
E-mail: **office@luminatipo.com**
www.luminatipo.com

„Istoria României" îşi propune să înfăţişeze trecutul poporului român şi al spaţiului istoric românesc, în toată complexitatea sa, în interacţiunea permanentă dintre români şi ceilalţi locuitori ai acestui spaţiu şi în contextul creat de realităţile internaţionale care au constituit cadrul geopolitic al istoriei româneşti.

Spaţiul cel mai larg, raportat la segmentul cronologic tratat, a fost rezervat ultimelor două secole, din vremea constituirii naţiunii române până la sfârşitul totalitarismului.

Doi istorici străini, unul american, celălalt englez, cunoscuţi pentru contribuţiile lor ştiinţifice, au acceptat să-şi asume redactarea capitolelor privitoare la acest interval. La competenţa lor profesională recunoscută se adaugă avantajul de a nu fi implicaţi în viziunile partizane dezvoltate inevitabil din realităţi care nu şi-au pierdut încă actualitatea.

Noua ediţie a „Istoriei României" aduce în plus faţă de precedenta capitole inedite şi indicaţii bibliografice la zi.

ISBN: 973-653-837-0
9789736538377